

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1989

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
KNUD FANØ
LARS N. HENNINGSEN

Tryk: P.J.Schmidt, Vojens
ISSN 0106-4452

Indhold

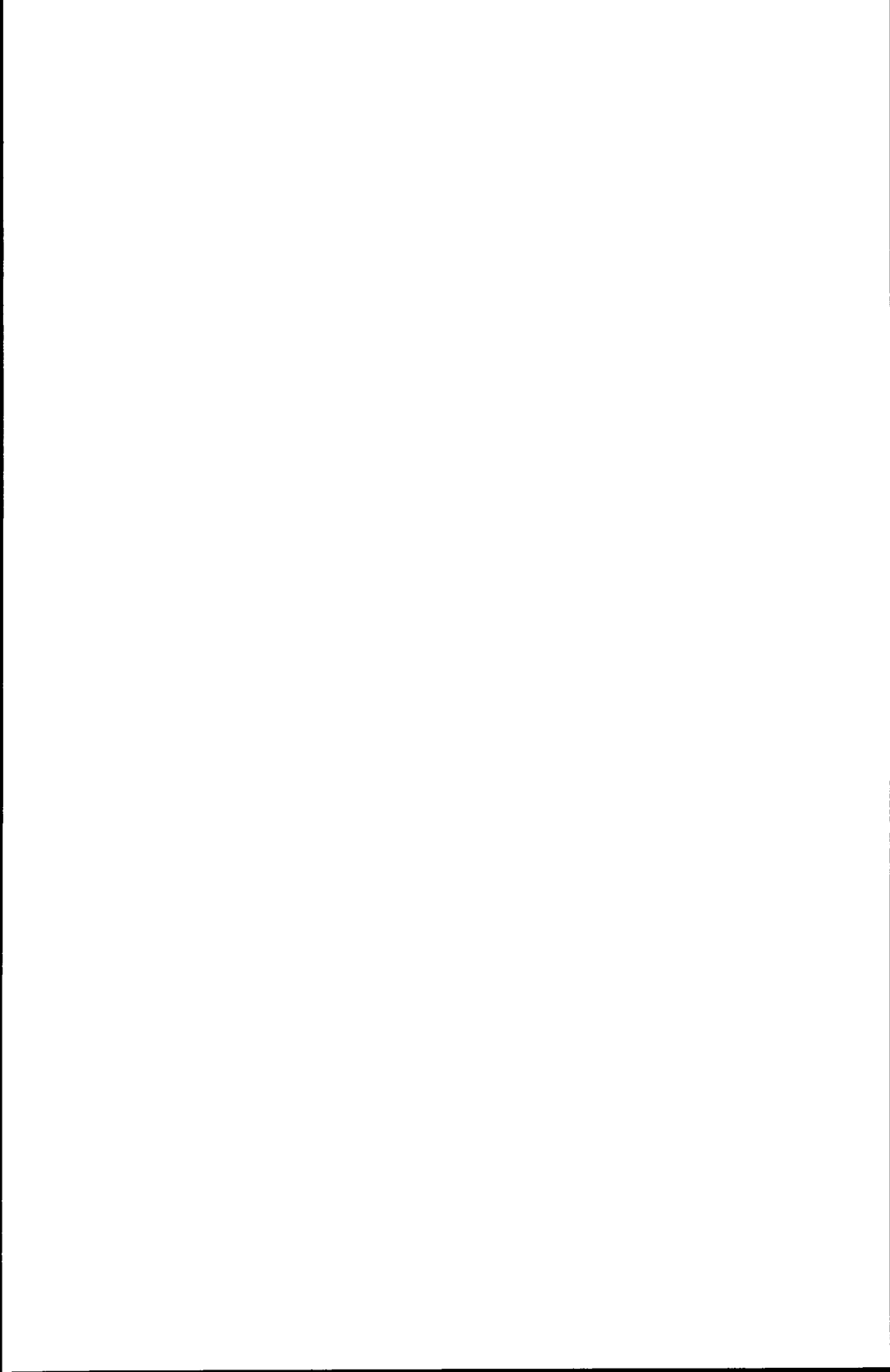
<i>Peter Kr. Iversen</i> : Erindringer fra redaktionsarbejdet med Sønderjyske Årbøger	side	7
<i>Troels Fink</i> : Goddag til historien	–	17
<i>Poul Andersen</i> : Gammelt og nyt brydes	–	21
<i>Hans H. Worsøe</i> : Fortid og fremtid – nogle tanker i anledning af et jubilæum	–	27
<i>H. V. Gregersen</i> : Angler-problemet – endnu engang	–	33
<i>Ole Harck</i> : Voldstederne på de nordfrisiske øer	–	51
<i>Poul Enemark</i> : Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500	–	67
<i>Bjørn Poulsen</i> : Løvinden og lokalcentrene. Den senmiddelalderlige sønderjyske bondes omverden	–	99
<i>Niels T. Sterum</i> : Hertuger, amtmænd og befalingsmænd i Løgumkloster 1544-1616	–	115
<i>Lars N. Henningsen</i> : Et »flittigt og oeconomisk« folk. Tilvirkning og salg af tekstiler fra Nordøstsvig i 1700-årene	–	127
<i>Hans Chr. Johansen</i> : Aabenraaskibes sejlads på Middelhavet omkring år 1800	–	167
<i>Tage Grodum</i> : Embedslægevæsenet i hertugdømmet Slesvig indtil 1864	–	183
<i>Jørgen Slettebo</i> : Fotograferne og krigen i 1864	–	213
<i>Peter Paulson</i> : Mit småkårsliv. Erindringer 1880-1920	–	235
<i>Bjørn Svensson</i> : Fra røgterdreng til redaktør	–	269
<i>Hans Schultz Hansen</i> : »Frem, arbejder, frem!« Den danske bevægelse i Nordslesvig og »arbejderspørgsmålet« ca. 1900-1914	–	287
<i>Henrik Becker-Christensen</i> : »Nordschleswigsche Siedlungsgenossenschaft G.m.b.H.« – et tysk jordkampsforsøg i begyndelsen af 1920'erne	–	311
<i>Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard</i> : Nationale mindretal i Nord- og Sydslesvig – en model for nationale mindretals politiske status	–	323
<i>Dorrit Andersen</i> : Under Socialistloven. Træk af sønderjysk arbejderbevægelses udvikling 1878-90	–	351
<i>Inge Adriansen og Henrik Fangel</i> : Lokalhistorisk arbejde i Sønderjylland 1889-1989	–	385

Anmeldelser

Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden. Band 9. Herrschaft Breitenburg 1256-1598 (ved <i>Bjørn Poulsen</i>) . . .	–	505
Dagmar Unverhau: Das Danewerk 1842. Beschreibung und Aufmass (ved <i>Steen Wulff Andersen</i>)	–	506
Mikael Venge: Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660. Dansk Toldhistorie I. Henrik Becker-Christensen: Protektionisme og reformer. 1660- 1814. Dansk Toldhistorie II (ved <i>H. V. Gregersen</i>)	–	507
Chr. Kaatmann: Byggestil og byggeskik – nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940 (ved <i>Hans Munk Hansen</i>)	–	510
Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne, Zehn Jahre Arbeits- kreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig- Holsteins (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	–	514
Eckardt Opitz: Schleswig-Holstein: Landesgeschichte in Bil- dern, Texten und Dokumenten (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	516
Svend Åge Karup, Jakob Rod, Gudmund Tybjerg (red.): 1788- 1988 Tønder Statsseminarium. Et jubilæumsskrift. (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	518
Thomas Schäfer: Die Schleswig-Holsteinische Gemeinschaft 1950-1958 (ved <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	–	519
Renate L. Wertz: Die Vertriebenen in Schleswig-Holstein (ved <i>Anders Ture Lindstrøm</i>)	–	521
Franz Wingender: Modstand i Sydslesvig – før og efter 1945 (ved <i>Christian Skov</i>)	–	522
Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1831-36. I uddrag ved Peter Kr. Iversen (ved <i>Carsten Porskrog Rasmussen</i>)	–	525
Vibeke Harsberg: Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864 (ved <i>Steen Ove Christensen</i>)	–	527
Bognyt (Ved <i>Knud Fanø, Lars N. Henningsen, Anders T. Lindstrøm</i>) .	–	530

Noter og nyt

Nekrologer – Landsarkivet for de sønderjyske landsdele 1988 – Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1988 – Institut for grænseregionsforskning, 1988 – Museer	–	535
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1988	–	561
Oversigt over årsskrifter og periodica (ved Ib Andersen)	–	593
Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 1988	–	598
Tillæg til medlemsfortegnelsen	–	601
Forfatterliste	–	603
Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland 1939-89	–	605

Erindringer fra redaktionsarbejdet med Sønderjyske Årbøger

af *Peter Kr. Iversen*

Trykkeri

Da jeg 1946 som nybagt sekretær i Historisk Samfund for Sønderjylland også skulle overtage hvervet som redaktionssekretær for Sønderjyske Årbøger, var mit kendskab til bogudgivelser og bogtrykkerarbejde meget begrænset. Jeg havde fået et par større artikler trykt i årbøgerne, en mindre i Sønderjysk Månedsskrift og udgivelsen af min lille vejledning i lokalhistorisk arbejde og af de Vogelgesang'ske aktstykker var på trapperne. Direkte samarbejde med trykkerier havde jeg endnu ikke været udsat for. Det måtte jeg i gang med nu, og efterhånden har jeg da også fået et ret indgående kendskab til »den sorte kunst«, et udtryk der med ibrugtagningen af de nye teknikker inden for bogfremstillingen vel er ved at gå i glemmebogen.

Jeg fik ved mit redaktionsarbejde med Sønderjyske Årbøger og bøger gennem mange år et nært samarbejde med Hejmdals bogholder Johan R. Skov og senere med forretningsfører H. Ipsen og med hensyn til Sønderjysk Månedsskrift og en række bøger i skriftrækken, et fortrinligt samarbejde med Th. Laursen i Tønder, hans hustru og senere de to sønner, Svend Aage og Børge. Det var to vidt forskellige trykkerier, det ene allerede til en vis grad i afvikling og det andet inde i en kraftig udvikling og modernisering. Begge steder var der noget at lære.

Sønderjyske Årbøger var fra 1901 blevet trykt i Hejmdals bogtrykkeri og ved Historisk Samfunds overtagelse af udgivelsen 1923 fortsattes med trykningen her. Da jeg jo var bosat i Aabenraa, kunne jeg personligt aflevere manuskripterne til J. Skov og kunne med ham mundtligt aftale opsætning, korrektur, klicheers placering og ombrydningen i det hele taget. Jeg fik forklaret og forevist både, hvordan man lavede håndsats og maskinsats, lærte navnene på de forskellige skrifter og brugen af de forskellige trykkerimaskiner at kende og samtidig også en del af Hejmdals faste stab af typografer. Ofte har jeg ført samtaler med den elskelige faktor C. Boldt, der på sine gamle dage til tider kunne virke lidt forvirret, men som i en lang årrække havde været avisens og trykkeriets solide tekniske ankermand. Fra de senere år mindes jeg

Erindringer fra redaktionsarbejdet med Sønderjyske Årbøger

af *Peter Kr. Iversen*

Trykkeri

Da jeg 1946 som nybagt sekretær i Historisk Samfund for Sønderjylland også skulle overtage hvervet som redaktionssekretær for Sønderjyske Årbøger, var mit kendskab til bogudgivelser og bogtrykkerarbejde meget begrænset. Jeg havde fået et par større artikler trykt i årbøgerne, en mindre i Sønderjysk Månedsskrift og udgivelsen af min lille vejledning i lokalhistorisk arbejde og af de Vogelgesang'ske aktstykker var på trapperne. Direkte samarbejde med trykkerier havde jeg endnu ikke været udsat for. Det måtte jeg i gang med nu, og efterhånden har jeg da også fået et ret indgående kendskab til »den sorte kunst«, et udtryk der med ibrugtagningen af de nye teknikker inden for bogfremstillingen vel er ved at gå i glemmebogen.

Jeg fik ved mit redaktionsarbejde med Sønderjyske Årbøger og bøger gennem mange år et nært samarbejde med Hejmdals bogholder Johan R. Skov og senere med forretningsfører H. Ipsen og med hensyn til Sønderjysk Månedsskrift og en række bøger i skriftrækken, et fortrinligt samarbejde med Th. Laursen i Tønder, hans hustru og senere de to sønner, Svend Aage og Børge. Det var to vidt forskellige trykkerier, det ene allerede til en vis grad i afvikling og det andet inde i en kraftig udvikling og modernisering. Begge steder var der noget at lære.

Sønderjyske Årbøger var fra 1901 blevet trykt i Hejmdals bogtrykkeri og ved Historisk Samfunds overtagelse af udgivelsen 1923 fortsattes med trykningen her. Da jeg jo var bosat i Aabenraa, kunne jeg personligt aflevere manuskripterne til J. Skov og kunne med ham mundtligt aftale opsætning, korrektur, klicheers placering og ombrydningen i det hele taget. Jeg fik forklaret og forevist både, hvordan man lavede håndsats og maskinsats, lærte navnene på de forskellige skrifter og brugen af de forskellige trykkerimaskiner at kende og samtidig også en del af Hejmdals faste stab af typografer. Ofte har jeg ført samtaler med den elskelige faktor C. Boldt, der på sine gamle dage til tider kunne virke lidt forvirret, men som i en lang årrække havde været avisens og trykkeriets solide tekniske ankermand. Fra de senere år mindes jeg

samarbejdet med Hoff og Peter Bodum, dygtige og meget hjælpsomme folk, der aldrig var bange for at tage en ekstratørn, når noget skulle være færdig til en bestemt tid.

Der kunne i de første år efter besættelsen, da der endnu var knaphed på brændsel, være store spændingsforskelle i strømleverancen fra højspændingsværket, og det kunne derfor hænde, at sættemaskinerne, der jo arbejdede med elektricitet, præsterede en meget uregelmæssig og uskøn sats, som til tider først afsløredes ved reentrykningen. Denne måtte derfor afbrydes, for at der kunne fremskaffes en ny sats. Hele og halve sider måtte i stor hast sættes om, uden at jeg og i flere tilfælde måske også Skov fik lejlighed til at læse en ny korrektur. Det kan derfor heller ikke udelukkes, at der herved i nogle årgange vil være en del ekstra trykfejl, som jeg i nogen grad må siges at være sagesløs overfor.

I sammenligning med Th. Laursens trykkeri må Hejmdals maskinpark siges at have været noget antikveret, for at bruge et mildt udtryk, og det var først efter at Ipsen var tiltrådt som forretningsfører, at der blev anskaffet mere moderne maskiner, bl.a. en trykkemaskine, der leverede smukt og godt arbejde. Trykningen af Sønderjyske Årbøger på Hejmdals trykkeri ophørte ved dets nedlæggelse 1972, og derefter er den overtaget af P.J. Schmidts bogtrykkeri i Vojens, men allerede det følgende år gik jeg ud af redaktionen.

Alt i alt kan jeg se tilbage på et godt og behageligt samarbejde med Hejmdals ledelse og dets tekniske medarbejdere. Også trykkeriets altnuligmand og bud, Magnussen, der ligesom Ipsen kunne bringe korrektur ud til ekspresekspedition på de mærkværdigste tider af døgnet, bør nævnes i denne forbindelse.

Redaktion

Men selv om den rent tekniske fremstilling af Sønderjyske Årbøger for en nybygget redaktionssekretær var et interessant kapitel, måtte selve redaktionsarbejdet dog være det væsentligste. Årbogsredaktionen bestod ved min tiltrædelse 1946 af Historisk Samfunds formand, amtslæge, dr.med. H.Lausten-Thomsen, højskoleforstander Hans Lund, Rødding, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, min forgænger som sekretær og redaktionssekretær og så min ringhed. Efter Historisk Samfunds overtagelse af udgivelsen af Sønderjyske Årbøger 1923 udkom disse i to halvbind årligt, et forårshæfte, der udsendtes omkring 1. maj og et efterårshæfte, der skulle udkomme i november, men sjældent kom før hen i december, idet trykningen af Sønderjyske Årbøger ofte kolliderede med trykningen af Sprogforeningens Almanak og Æ Rummelpot. Ved min

overtagelse af redaktionssekretærhvervet skulle jeg altså i gang med efterårshæftet, men det stod da lidt sløjt til med brugbare manuskripter, og for at få efterårshæftet fyldt, måtte jeg derfor straks gå i gang med at få et ikke fuldt færdiggjort manuskript af pastor Carsten Petersen om slesvigske præstegårde afpudset og gjort trykklart, hvilket skete i samarbejde med biskop Noack og pastor Aaholm, Vojens. Manuskriptet havde et omfang på knap 70 sider og fyldte dermed et godt hul i efterårshalvbindet, som endvidere omfattede afslutningen af en stor afhandling om arkitekten L.A. Winstrup af dommerfuldmægtig Erik Bondo Svane, der døde i Neuengamme. Jeg var således med til i det første halvbind af Sønderjyske Årbøger, som jeg var med til at redigere, at publicere afhandlinger af to mænd, som jeg begge havde personligt kendskab til, og som hver på sin måde havde øvet en indsats i landsdelens historie.

Som den unge og uerfarne mand, jeg var, måtte det naturligvis være en oplevelse at indtræde i et samarbejde med så fremtrædende historikere og personligheder, som de øvrige tre medlemmer af redaktionen var. Formanden, dr. Lausten-Thomsen var meget produktiv som folkelig historisk og litterærhistorisk forfatter og var en meget benyttet foredragsholder trods sin noget snøvlende stemme. Han lagde megen vægt på, at afhandlingerne var læselige for et bredt publikum, og at de var skrevet på et godt dansk sprog uden germanismer, som han afskyede som pesten. Derfor måtte der også holdes strengt på, at Historisk Samfund ikke havde en *bestyrelse*, men en *styrelse*. Hans sprogøre havde en gavnlig indvirkning på sproget i mange af de afhandlinger og artikler, som blev publiceret i årbøgerne i de mange år, hvor han var med i redaktionen – fra 1923 til 1956, altså i 33 år. Han var omhyggelig i sin gennemgang og vurdering af manuskripterne, som aldrig fik lov til at ligge ret mange dage hos ham.

Det samme kan ikke siges om forstander Hans Lund, der havde været med i årbogsredaktionen fra 1928. Han var historiker af fag og nød betydelig anseelse. Især var han kendt for sin skildring af den nationale og politiske udvikling i tiden 1864-1920 i den store Sønderjyllands Historie. Også som foredragsholder var han kendt ikke blot i landsdelen, men tillige gennem sine radioforedrag i langt videre kredse. Dr. Lausten-Thomsen og Hans Lund var personligheder, man uvilkårligt på baggrund af deres indsats i det folkelige og nationale arbejde måtte se op til. Men det blev dog efterhånden med lidt blandede følelser, at jeg kom til at se på Hans Lunds medvirken i årbogsredaktionen. Han havde som forstander og foredragsholder alt for meget at rive i, og det blev umuligt for ham at få manuskripterne læst og kommenteret i blot nogenlunde rimelig tid. Og jeg fik næsten det indtryk, at han af princip ikke svarede på breve. Når jeg havde skrevet til ham i et eller andet ærinde, måtte

jeg derfor som regel et par dage senere tage telefonen for at få svar eller accept på mine spørgsmål og forslag. Han var efter på så mange måder at have ydet en værdsat indsats i landsdelens historiske arbejde efterhånden ikke noget ubetinget aktiv at have med i årbogsredaktionen, og derfor gled han også ud af denne ved foreningens omstrukturering i 1955.

Det tredje medlem af redaktionsudvalget var den tidligere redaktionssekretær fra 1941, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg. Det, der i første omgang havde præget hans periode som sekretær 1941-46 var, at der blev bragt flere og meget kvalificerede anmeldelser af større værker og endvidere gode oversigter over den mere jævne historiske litteratur vedrørende sønderjyske emner. Navnlig blev der lagt vægt på orienteringen om, hvad der fremkom fra tysk side. Kort efter hans tiltræden som redaktionssekretær fik jeg 1942 min første afhandling optaget, og dermed var min medvirken ved Sønderjyske Årbøger begyndt. I langt de fleste af de følgende årgange har jeg derefter bidraget med et eller andet, i hvert fald har jeg vel i tredive år skrevet foreningens årsberetninger. De retningslinier, Johan Hvidtfeldt havde lagt, blev fulgt af mig, idet jeg dog nok forsøgte at få flere anmeldelser af lokalhistorisk litteratur

To gode venner. Rigsarkivar, dr.phil. Johan Hvidtfeldt og landsarkivar Peter Kr.Iversen havde i mange år et meget snævert samarbejde, ikke blot i redaktionen af Sønderjyske Årbøger og i styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland, men også inden for Dansk historisk Fællesforening.

Fot. 1972 ved Historisk Samfunds årsmøde i Tønder. Historiske Samlinger, Aabenraa.

og også prøvede på at samle nogle skrifter til en sammenlignende vurdering. Jeg selv søgte at give opmuntrende anmeldelser, som kunne være med til at vække andres lyst til at gå i lag med et lokalhistorisk arbejde.

Min tid som redaktionssekretær for Sønderjyske Årbøger varede til efterårshæftet 1955, og jeg havde i disse år den glæde, at ikke færre end tre gange blev afhandlinger tildelt Dansk historisk Fællesforenings årbogspris, nemlig 1947 til Chr. Stenz, 1949 til H. V. Gregersen og 1952 til A. Svensson, hvilket jo i hvert fald må kunne tages som udtryk for, at Sønderjyske Årbøger havde en vis kvalitet. Derefter overtog daværende adjunkt, senere rektor Knud Fanø hvervet, der hidtil havde været kombineret med foreningens sekretærstilling. I de mange år siden da har Fanø trods sine mange andre gøremål på forbilledlig vis sørget for årbøgernes udgivelse, i de senere år dog på delt arbejde med Dorrit Andersen og Lars Henningen.

Nye rubrikker

I fortrinligt samarbejde med Fanø og Johan Hvidtfeldt gennemførtes i de følgende år ændringer i Sønderjyske Årbøgers indhold og ydre. Uden at dr. Lausten-Thomsen ville tillade et særligt afsnit, der skulle omfatte korte omtaler af nyligt udkomne bøger, der i almindelighed ikke kunne tilkomme en egentlig anmeldelse, et afsnit eller rubrik, som Hvidtfeldt og jeg gerne ville kalde Bognyt, var jeg i det små – hæftet på de egentlige anmeldelser – 1952 begyndt hermed. På grund af pladsnød måtte en række anmeldelser udgå 1953, og i stedet kunne jeg da under den nye rubrik Bognyt nævne de nye udkomne bøger, hvoraf en del senere ville få en egentlig anmeldelse, og 1954 kom så det første regulære afsnit Bognyt. I denne rubrik har redaktionen derefter år for år kunnet holde læserne underrettet om navnlig små lokalhistoriske og personalhistoriske skrifter og tillige også ved lejlighed om bøger, som kun periferisk havde interesse for årbøgernes sønderjyske læsere.

En anden rubrik var jeg også meget interesseret i at få oprettet, nemlig den, der fik navnet Noter og Nyt, som første gang fandtes i årbogen 1957. Rubrikken var og blev, som det også var meningen, af meget blandet indhold. Den bragte nekrologer over medlemmer af styrelsen og over andre, som havde udført en værdifuld indsats i landsdelens historiske arbejde. Snart fulgte også fødselsdagsartikler ved runde år. Endvidere bragtes korte beretninger fra arkiver og museer, om udgravninger og udstillinger, om egnsvandring og historiske søndage og om amtskredsens arbejde – for blot at nævne nogle af de vigtigste emner, som blev omtalt her. Knud Fanø har gjort et stort arbejde for at få denne rubrik så fyldig som muligt, og der har sikkert til tider

måttet anvendes et ikke alt for diplomatisk sprog for at få disse mange små beretninger rettidig frem.

Årbøgernes ydre

Sønderjyske Årbøger udsendtes fra 1934 i to halvbind i et trist gråt omslag, hvor der på de to sider var nogle få støtteannoncer, som det i sandhedens interesse efterhånden ikke kunne betale sig at bringe. Årbøgernes udseende havde i nogle år irriteret mig en del, men jeg havde på grund af formanden, dr. Lausten-Thomsens noget konservative syn med hensyn til en ændring af ydre og opsætning måttet holde mig afventende her. Navnlig svenske, men til en vis grad også norske lokalhistoriske årbøger og skrifter lå med hensyn til ydre og opsætning et hestehovede foran danske årbøger og altså også Sønderjyske Årbøger. Meget belejligt blev der da på årsmødet 1956 fremsat kritik desangående, en kritik der vel nok i nogen grad var fremprovokeret af mig, takket være mit fortrolige forhold til redaktør Morten Kamphövener. Kritikken blev taget op i redaktionen og på styrelsesmødet den 18. november 1956, og resultatet af drøftelserne var allerede synligt på forårshæftet 1957. Her var der ikke blot en mere moderne typografi, men det mest iøjnefaldende var vel nok, at omslaget nu var trykt på krideret kunsttrykpapir. Årbogens navn var her anbragt på nederste trediedel i blindtryk på sort baggrund, og de to øverste trediedele af forsiden var udstyret med et billede. Det var hensigten, at der skulle fremstilles et nyt billede til hvert halvbind. Disse illustrationer fremstilledes på gammeldags manér som zinkklicheer, der havde en holdbarhed på 15-20 år, når de opbevaredes under gunstige forhold godt indsmurt i fedt. Min tanke var at gemme disse klicheer for senere at anvende dem samlet til fremstilling af en billedbog. Imidlertid lykkedes det at få billedbogen fremstillet på anden måde. Men det er en helt anden historie. Årbogens nye udseende kom til at danne skole, idet andre amtshistoriske samfund nu også begyndte at fikse deres årbog op.

Senere dukkede spørgsmålet om udsendelsen af Sønderjyske Årbøger i ét indbundet bind op. Vi havde haft gode erfaringer med at lade bøgerne i skriferækken indbinde i stift bind, som takket være en ny teknik kunne ske til en meget favorabel pris. Erfaringen viste, at kun de færreste af vore medlemmer lod deres årbøger indbinde, og at der som følge heraf let forsvandt hele eller halve årgange. I det hele taget fandtes der blandt private vel kun ganske få komplette eksemplarer af årbogen. Jeg havde derfor ved lejlighed luftet tanken om en ændring i udsendelsen af årbogen, men denne ændring stødte dels på den vanskelighed, at indbydelsen til årsmødet en af de sidste søndage i maj

bekendtgjordes på forårshalvbindets omslag og dels på, at redaktionssekretæren, rektor Fanø, meget forståeligt mente, at redaktionsarbejdet for ham ville blive for koncentreret og forceret i årets sidste måneder. Takket være Fanøs store arbejdskraft, og ved at få arbejdet bedre delt mellem redaktionens medlemmer, fandtes dog en løsning på problemet. Der blev nu forud for årsmøderne udsendt særskilt meddelelse til medlemmerne, hvori der foruden årsmødeindbydelsen også var oplysninger om foreningens øvrige arrangementer i løbet af sommer og efterår, ligesom vore nye bøger foromtaltes her. Fra 1972 er Sønderjyske Årbøger derefter omkring 1. december blevet udsendt i et rødbrunt stift lærredsbind med smudsomslag, der stadig prydes med et billede, som regel et, der har relation til en af årbogens artikler.

Det var med glæde, at jeg så denne reform gennemført, og da jeg nu i et fortrinligt samarbejde med Fanø såvel med hensyn til ydre som indhold havde fået årbøgerne i en skikkelse, som jeg kunne ønske mig og tillige følte, at det nu måtte være på tide, at der kom yngre kræfter ind i redaktionen, som havde andre og yngre kontakter inden for den historiske verden, trådte jeg ud af denne, hvor jeg havde virket i årene 1946-73, altså i en periode på 27 år. Medarbejderskabet her havde bragt mig smukke oplevelser, ikke blot i samarbejdet inden for redaktionen, men også med de mange forfattere, som jeg gennem dette arbejde lærte at kende. Jeg havde lært ikke blot mange lokalhistoriske forfattere at kende, men havde også stiftet bekendtskab med faghistorikere, som jeg måske ellers ikke ville have haft mulighed for at komme i kontakt med.

Lidt økonomi

Årbøgernes omfang skulle normalt være på 20 ark, altså 320 sider årligt, men økonomien tillod ikke altid, at dette omfang kunne overholdes. Selv om trykkeomkostningerne kunne synes lave i sammenligning med i dag, kunne de dog normalt ikke dækkes af medlemskontingentet, hvilket egentlig var tilsigtet. Kun ved tilskud fra en statsbevilling, fra Dansk Kultursamfund og ved hjælp fra anden side lykkedes det at få regnskabet til at balancere. Redaktionen måtte derfor udvise den største sparsommelighed både med hensyn til udstyr og forfatterhonorarer. Fra 1945 til ind i 1950'erne var honoraret seks kroner pr. normalside, hvilket vel ofte ikke dækkede de omkostninger, forfatterne havde haft i forbindelse med udarbejdelsen af manuskripterne. Men heldigvis var honorarets størrelse ikke alfa og omega for forfatterne, der som regel var interesseret i at få deres manuskripter publiceret.

I og for sig kan det synes lidt ejendommeligt, at det næsten altid har været

PROLOG

AF

MARTIN N. HANSEN

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1889-1964

IV

Der er sol over vang, og de vårgrønne banker
bekræfter vort håb om en grødefuld tid,
hvor hver forskende sjæl med frimodige tanker
ser slægternes færd under modgang og strid -

da vi står på de steder, hvor blændet og blindet
af minderne alt fik en skærende lyd,
for at møde en dagning med tryghed i sindet
og vender vort blik med fortrøstning mod syd.

Vi har lidt under slægternes sorgtunge skæbne
og møder vor dag med en lysere tro.
For som tiderne skifter og går, må vi væbne
vort hjerte med tillid til alt, der skal gro.

Vi skal leve ved grænsen foruden at glemme
det hjerte, der slog i de kæmpendes bryst,
og må hævde vort hjemlige præg med en stemme
så karsk og frimodig som fædrenes røst.

Ved Sønderjyske Årbøgers 75-års jubilæum, der blev tilbørlig fejret på Folkehjem den 31. maj 1964 i overværelse af kulturminister Julius Bomholt, havde man formået den sønderjyske folkemålsdigter Martin N. Hansen til at skrive en prolog, som bl.a. indeholdt sangen: Der er sol over vang. Den er senere optaget i Højskolesangbogens sønderjyske tillæg.

og måske også fremover vil være muligt at skaffe de fornødne tilskud til trykning og udgivelse, medens det, når der har været smalhans, næsten altid har været forfatterne, der har måttet undgælde. Åndeligt arbejde værdsættes ikke altid på samme måde som håndens. Efterhånden blev honorarerne dog sat noget i vejret. I maj 1965 blev det således forhøjet fra 16 til 24 kr. for en normalside, medens der for sider med petit blev betalt 32 kr. Sidst i min periode, altså til 1973 har honoraret været 40 kr. pr. side, hvilket i sammenligning med den almindelige prisudvikling fra 1946 må siges at ligge i underkanten.

Ligesom honorarerne er også trykkeudgifterne naturligvis steget. Medens den tekniske fremstilling af årbøgerne endnu ved min overtagelse af redaktionssekretærhvervet lå på omkring 7.000 kr., steg prisen i løbet af nogle år til ca. 9.000 kr. 1950-51, 1960-61 var man nået op på ca. 25.000 kr., de 30.000 kr. passeredes allerede 1962-63, 1969-70 har man passeret de 40.000 kr., og ved min udtrædelse af redaktionen 1973 var man nået de 50.000 kr., altså mere end en syvdobling i løbet af 27 år. I samme periode steg medlemskontingentet fra 5,60 kr. i 1946 til 30 kr. + forsendelse i 1973. På grund af det voksende medlemstal har stigningen her været forholdsvis mindre end for trykkeudgifternes vedkommende. Der ligger altså en klar interesse i for styrelse og medlemmer at søge at hverve nye.

Afsluttende bemærkninger

Med glæde og taknemmelighed kan jeg se tilbage på de 27 år, 1946-73, jeg har medvirket i Sønderjyske Årbøgers redaktion og de 47 år, fra 1942-89, hvor jeg næsten hvert år har kunnet bidrage med en artikel, en anmeldelse eller andet stof. Vel i 30 år eller mere har jeg i hvert fald bidraget med Historisk Samfunds årsberetning, og jeg kan vist roligt bemærke, at det efterhånden kunne falde lidt trivielt at skulle skrive denne. Jeg kan med nogen ret sige, at årbøgerne har været en betydningsfuld del af min dagligdag, hvad enten jeg har brugt dem som redskab i mit daglige arbejde, eller jeg selv har leveret stof til dem.

Goddag til historien

af *Troels Fink*

På Historisk Samfunds årsmøde i Broager den 26. maj 1966 blev jeg valgt til formand for foreningen. Det havde aldrig været min ambition at nå formandsposten, jeg befandt mig godt som menigt medlem af styrelsen siden 1956. Men Peter Kr. Iversen, der havde gjort en helt enestående indsats ved at reorganisere Historisk Samfund og ved at udvide dets opgavekreds, ville gerne aflastes efter 10 år som formand. Jeg lovede at fungere som midlertidig formand i to år i håb om, at P.Kr. Iversen så igen ville overtage formandshvervet. Men han blev ramt af sygdom, og de to år blev til fem. I 1971 overtog han igen sin gamle post; min periode har været en parentes, men ikke desto mindre rig på begivenheder.

Når man gennemlæser de gamle årsberetninger, får man indtryk af en grøderig periode i foreningens historie. Det lykkedes at holde et medlemstal på mellem 2900 og 3000, der var god fremgang for Sønderjysk Månedsskrift takket være den dygtige redaktion med Inger Bjørn Svensson i spidsen. Dertil kom en rig bogproduktion, der fandt god afsætning. Man kan roligt sige, at den historiske interesse udfoldede sig så fuldtone som nogensinde.

Denne tingenes tilstand står i grel modsætning til den krise, faget historie i folkeskolen netop i disse år løb ind i. I tiden fra dengang til 1984 fik folkeskolen fire forskellige vejledninger for faget historie. I en vejledning fra 1975 hedder det, at formålet med undervisningen er, at eleverne erhverver viden om tidligere tiders levevilkår, tankesæt og samfundsforhold, og at de får en oplevelse af sammenhængen mellem fortid og nutid og af de forandringer, der har fundet sted i menneskelige udfoldelsesmuligheder. Det kan lyde meget godt, men resultatet var, at historien blev opløst i sine bestanddele; der tales nok om sammenhæng mellem fortid og nutid, men udgangspunktet for denne sammenhæng er ganske vilkårligt; man ofrede kontinuiteten i den danske historie på modens alter. Det skal straks tilføjes, at man siden har erkendt fejlen. Nu vil man gøre eleverne fortrolige med den tradition, det danske samfund og kulturliv bygger på som forudsætning både for forandring og videreførelse. Tendensen har på samme måde svinget i gymnasieskolen.

Den skade, der er forvoldt i 1970'erne, er nok uoprettelig. En stor del af det stof, der hører til det danske dannelsesgrundlag, er forsvundet, og det er et spørgsmål, om det er nok at lade historien være en tradition.

Den store 50 års mindefest for Genforeningen den 11. juli 1970 blev en virkelig national og folkelig festdag. En stor deltagereskare med kongeparret og statsministeren i spidsen overværede festen, og lange rækker af Dannebrog fra landsdelens foreninger dannede ramme om arrangementet. Her ses et glimt fra festdagen optaget gennem rigsarkivar Johan Hvidtfeldts kamera. Historiske Samlinger, Aabenraa.

Den bølge af kritik mod den hævdvundne historieundervisning, som dengang skyllede ud over landet, kom i kølvandet på det såkaldte ungdomsoprør i 1968. Dette og dets følger blev tilsyneladende en parentes i samfundsudviklingen, men her i Sønderjylland fik det følger for forløbet af den store 50 års mindefest for Genforeningen den 11. juli 1970 på Dybbøl Banke.

Det var Historisk Samfund for Sønderjylland, der stod som arrangør. Foreningen har altid vedstået, at den er en dansk national organisation, så det var naturligt at tage opgaven op.

Forberedelserne begyndte straks, da jeg tiltrådte som formand. Det var den oprindelige idé bag denne fest, at de yngre slægtled, børn og børnebørn af genforeningsgenerationen, her skulle bringe de ældre en tak og hyldest for den indsats, de under store vanskeligheder havde gjort for at forberede Genforeningen og for at sammensmelte det sønderjyske område med det, vi kaldte »det gamle land«. Man kan vel nok sige, at børnene af genforeningsgenerationen forstod betydningen af det, der var sket i 1920; børnebørnene forstod det næppe; for dem var 1920 blevet fjern fortid. Det skulle vi måske have været opmærksomme på fra begyndelsen, om ikke straks, så i al fald fra 1968, da ungdomsoprøret tog sin begyndelse.

Foruden de helt unge talere havde vi indbudt forfatteren Peter Seeberg til at yde et bidrag til festen, gerne i bunden form. Det ønskede digteriske bidrag fik vi ikke, men derimod en tale, hvor Peter Seeberg fandt det passende at sige farvel til historien. Han gjorde det med følgende begrundelse:

»Der er allerede sket for meget. Vi ønsker ingen historie mere. Vi beder om tid til at tænke os om, tid til at ændre, tid til at fortryde,« og han sluttede: »Måtte vore dage fortsætte i sommer og vinter, hændesløst og stille, foruroligede i vore huse, prisgivet tidens tilstrækkelighed.« Talen kan i sin helhed læses i »Sønderjylland 1970. Taler i jubilæumsåret«. Udg. af Historisk Samfund for Sønderjylland, 1971 s. 41-42.

Det var med stor overraskelse, jeg hørte disse ord, og ved nærmere overvejelse forekom de mig at være nonsens. Uanset hvor meget der er sket, vil

Naturligvis var de ældre i overtal ved Genforeningsfesten på Dybbøl i 1970. Men der var dog også børn og unge – og måske oplevede de lidt af den højtidstemning, som var naturlig for genforeningsgenerationen. Foto B. Herlin-Jensen. Historiske Samlinger, Aabenraa.

der stadig ske uendelig meget, man kan simpelthen ikke sætte historiens hjul i stå; så hvad enten vi ønsker eller ikke ønsker mere historie, så kommer den. Hvem bønnen om tid til at tænke sig om er rettet til, står hen i det uvisse, og der er i historien ingen fortrydelsesret. Og hvis man prøver på at lodde dybden i det udtryk, at vi er prisgivet tidens tilstrækkelighed, så må det vel betyde, at tiden, opfyldt af de umiddelbare foruroligende menneskelige problemer, må være os nok. At være *prisgivet* tidens tilstrækkelighed, det er noget, vi i givet fald måtte affinde os med, men hvis det er rigtigt, så står tiden stille, og så er der intet før og intet efter, og hvis der ikke er en fremtid, er der ej heller en fortid. Peter Seeberg sagde ikke alene farvel til historien, han fornægtede den. Hvor meget tidsånden fra ungdomsoprøret har spillet ind, skal jeg lade være usagt, men gudskelov er hele betragtningen hjernesvind. Man kan som individ ikke frigøre sig fra den historie, man er opvokset i og med. Det ville betyde tab af store menneskelige værdier; men om man end prøvede det, så ville den enkelte stadig, hvis han eller hun er et tænkende væsen, stå tilbage med et identitetsproblem. Hvem er jeg, hvor kommer jeg fra, og hvor vil jeg engagere mig i den samfundsmæssige sammenhæng? Til afklaring af disse spørgsmål yder historien helt afgørende bidrag. Man kan ikke leve et meningsfyldt menneskeliv uden at have sin historiske baggrund i orden. Peter Seebergs ord gjorde unægtelig et skår i glæden over festen, men den ligger allerede langt tilbage, og er vel glemt af de fleste. Ikke desto mindre var festen et højdepunkt i den formandstid, der var mig beskåret.

Det er Historisk Samfunds store betydning, at det gennem årbøgerne, månedsskriftet, skriftrækkerne og de mange møder holder fast på og videreudvikler den sønderjyske identitet. Vi har rige kilder at øse af, og vi kan heldigvis sige »for de gamle, som faldt, er der ny overalt«.

På årsmødet i Nordborg i 1971 tog jeg Peter Seebergs handske op i et foredrag med titlen: »Vort behov for historie«. Det er trykt i Sønderjysk Månedsskrift 1971. Det var en slags forsvar for historien. Men forsvaret var sådan set ikke nødvendigt. Historien har klaret sig. Krisen, der var så udtalt omkring 1970, er nogenlunde overvundet, hvad skolen angår, men der er et stort efterslæb for de børn, der blev svigtet i ungdomsoprørets kølvand. Jeg sluttede foredraget med et ønske, og med dette ønske vil jeg også slutte denne lille hilsen til årbøgernes 100-års-dag. Gid Historisk Samfund stadig vil kunne tage vel imod de mange, der gerne vil sige goddag til landsdelens historie; jeg håber, det vil leve op til både sin videnskabelige og folkelige tradition med et fastholdt kvalitetskrav til glæde for de mange, der nu og i fremtiden finder en rigdom i at se deres eget og slægtens liv i en stor sammenhæng.

I de 17 år, der er forløbet siden da, har Historisk Samfund i enhver henseende levet op til dette ønske.

Gammelt og nyt brydes

af Poul Andersen

Redaktionen af Sønderjyske Årbøger har undfanget den idé, at tidligere formænd skulle bringe et bidrag til jubilæumsårbogen og på den måde være med til at tegne et billede af Historisk Samfunds udvikling i de sidste ca. 40 år. Hvordan denne udvikling er forløbet, vil de medlemmer, der har årbøgerne stående på reolen, kunne læse i årsberetningerne. Nu er det måske ikke lige det, der kommer ind under begrebet morskabslæsning. Men disse beretninger giver år for år en oversigt over »Rigets stilling«. De giver nøgtern besked om initiativer, udgivelser (i min tid fra 1980 til 1986 i alt 19), om økonomien, ændringer i styrelsen med mere. Alt dette er det vigtigt at fastholde, hvad det da også er blevet. Det er Historisk Samfunds historie.

Som sagt, det findes på tryk, og det skal derfor ikke gentages her. Derimod kan det være rimeligt at samle opmærksomheden om et enkelt punkt, som kun fylder lidt i årsberetningerne – nemlig forholdet mellem den gamle forening – Historisk Samfund – og de nydannede lokalhistoriske foreninger og arkiver, som slog igennem netop i min formandstid.

En væsentlig del af faderskabet til den nye bølge må tillægges Historisk Samfund. I 1956 var Peter Kr. Iversens dygtige organisationstalant kommet til udtryk ved oprettelsen af amtskredse med tillidsmænd i næsten hvert sogn. I henhold til Historisk Samfunds vedtægter skulle foreningen ud over at udgive Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift »– udøve en tilskyndende og vejledende virksomhed over for historisk, særlig lokalhistorisk arbejde.« Og netop dette kunne ske gennem amtskredsene. Den enkelte amtskreds skulle »vække og nære den historiske sans, især ved lokalhistoriske foredrag, om muligt i samarbejde med stedlige foredragsforeninger, ved at arrangere egne- og byvandring og ved at søge oprettet sognehistoriske grupper.« Et langt stykke blev disse mål også nået inden for amtskredsenes rammer.

Nybrud på den lokalhistoriske ager

Men i 1980 var »pusten« gået lidt af amtskredsenes virke. Den lokalhistoriske interesse var stadig levende, ja den var måske levende som aldrig før, men den fandt ikke så meget udtryk gennem amtskredsene som gennem de nye

selvstændige sogne-, egns- og hjemstavnsforeninger. Fra slutningen af 1970'erne myldrede de frem – og i tilknytning til mange af foreningerne oprettedes også arkiver. Denne grøde i det lokalhistoriske arbejde opstod sikkert i mangt og meget på grundlag af den sæd, som var spredt gennem Historisk Samfunds amtskredse, og drivkraften i de nye foreninger var ofte medlemmer af Historisk Samfund. Foreningernes formænd var tillige ofte ledere af de lokale arkiver.

Disse foreninger og arkiver fik stor tilgang af medlemmer. Som amtsorganisation blev »Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland« (LASS) stiftet i december 1979, og sammenslutningens medlemstal voksede hurtigt. I 1981 var 32 arkiver og samlinger tilsluttet. I 1985 var tallet vokset til 40. Siden er udviklingen fortsat, således at mere end 50 foreninger og arkiver i dag er tilsluttet LASS. Derudover er der for tiden omkring 10 lokalhistoriske foreninger og arkiver, som ikke er medlem af amtsorganisationen. Et interessant tal kommer frem, når det i skrivende stund konstateres, at af LASS's medlemsskare på 55 er kun 24 arkiver. Resten er sogne- og hjemstavnsforeninger, lokalhistoriske foreninger og lignende. Det viser, at det er lokalhistorien, som er det primære.

Tallene viser således allerede i tiden frem til 1985 en vældig vækst på den lokalhistoriske arbejdsmark. Flere af foreningerne var af imponerende omfang. 2-300 medlemmer var ret almindeligt, og en enkelt forening havde over 500 medlemmer. I Sønderjyske Årbøger viste udviklingen sig ved at afsnittene om det lokalhistoriske arbejde fyldte stadig mere. I 1980 var et par sider nok, i dag er der stof til at fylde 20 sider.

Det har været en fornøjelse at se dette lokalhistoriske arbejde vokse op fra en lille halv snes foreninger/arkiver til nu omkring 50, og ligeledes den begejstring der arbejdes med. Af og til kan man næsten frygte, at det går for stærkt. Man må håbe, at begejstringens morgenrøde ikke blegner.

Men arbejdet bliver der i arkiverne, ofte under primitive forhold og med beskeden økonomisk støtte, eller helt uden, og arbejdet udføres de fleste steder uden honorar. En eller flere gange ugentlig samles en lille flok for at registrere billeder, ejendoms papirer, dag- og regnskabsbøger m.m. Og på andre dage aflægges besøg hos sognets befolkning, der på lofter og i skabe finder arkivalier og billeder, der er med til at belyse fortiden.

Og så kommer der besøg, folk der vil have oplysninger om deres slægt, og fotokopier af kirkebøger og skyld- og panteprotokoller granskes, så man kan give de fornødne svar. Så vidt, så godt.

Skal man betragte det lidt rationelt, ville det nok være fornuftigt at samle de mindre arkiver/foreninger inden for kommunerne. Det ville uden tvivl være en fordel både arbejdsmæssigt og økonomisk. Men her støder man på

Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv har til huse i kælderens under biblioteket i Ahlmannsparken. Arkivet blev oprettet i 1975 og er siden starten ledet af Poul Andersen, Munkemølle som en fritidsbeskæftigelse. Ved bordet arkivarens to frivillige medhjælpere, fra venstre Birthe Asmussen og Elisabeth Thygesen. Foto 1989 i Lokalhistorisk Arkiv i Gråsten.

lokalpatriotismen. Man vil samles om sin egen mejeriskorsten, selv om denne forlængst er forsvundet.

Arkiv er et fornemt ord, og jeg husker, at Peter Kr. Iversen ved oprettelsen af LASS foreslog, at det skulle hedde »samlinger«. Det ord dækker egentlig også bedre de afleveringer, der kommer. For ingen steder siger man nej tak, hvilket man heller ikke skal. Men afleveringerne spænder vidt, lige fra stenøksker til foreningsfaner, fotografier, avisudklip og malerier for blot at nævne noget, der ikke er egentlig arkivmateriale, og det har da også medført, at der nogle steder skabes små museer.

Historisk Samfund og det nye

Den glædelige vækst i det lokalhistoriske arbejde stillede vort gamle amtssamfund Historisk Samfund over for vanskelige spørgsmål: Hvordan skulle man

udforme samarbejdet med de nye foreninger? Hvordan kunne man på én gang støtte de mange nye initiativer, som jo lå helt i forlængelse af Historisk Samfunds formålsparagraf og samtidig sikre fortsat tilgang af medlemmer til Historisk Samfund? Hvilken rolle skulle amtskredsene indtage fremover, og hvordan kunne man evt. sikre, at de genvandt pusten? Om disse og lignende spørgsmål blev der debatteret livligt i årene frem til 1985.

Forskellige initiativer blev taget for at styrke kontakten mellem Historisk Samfund og de nye foreninger. I vinteren 1981-82 tog vi fat på årlige møder i amtskredsene for repræsentanter fra de lokale historiske foreninger, arkiver og samlinger. Det var tanken på denne måde at skabe et forum for udveksling af erfaringer og måske at yde råd og hjælp i det påbegyndte arbejde. Disse fællesmøder blev positivt modtaget og er siden blevet en fast tradition.

Alligevel måtte vi konstatere, at føringen på det lokale plan nok i nogen grad var overgået til de lokalhistoriske foreninger. De fik flere medlemmer, mens Historisk Samfunds medlemstal stagnerede. Det var ikke en selvfølge at kombinere medlemsskab af den lokale forening og amtssamfundet. Der lød endda stemmer om, at Historisk Samfund mere og mere var ved at blive blot et udgiverselskab og bogforlag – med svigtende jordforbindelse.

I erkendelse af den nye udvikling optog Historisk Samfund fra 1986 i stigende grad beretninger fra de lokale foreninger og arkiver i Sønderjyske Årbøger for på den måde at informere om det lokalhistoriske arbejde. I 1985 blev der desuden nedsat et udvalg, som skulle drøfte muligheden for et nøjere samarbejde med de lokale kræfter. Der blev tænkt mange tanker og taget en del initiativer. Forhandlinger blev også indledt, men de løb ud i sandet. De mange og meget forskelligartede foreninger foretrak at arbejde selvstændigt på egne præmisser.

Personligt vil jeg vove at stille det spørgsmål, om Historisk Samfund forsømt at kende sin besøgstid for et koordinerende samarbejde med alle de nye foreninger. Jeg er stadig af den mening, at her burde vor gamle forening have været »førhund«, og ud fra sin erfaring med historisk arbejde have medvirket til at gøre det lokalhistoriske arbejde mere ensartet og samlet om et fælles mål.

Mine visioner om et koordinerende samarbejde og højnelse af niveauet i det lokalhistoriske arbejde blev ikke til virkelighed. Dette resultat kan vurderes både positivt og negativt – i alt fald må det konstateres, at en broget mangfoldighed præger det lokalhistoriske arbejde og dets synlige resultater.

Men det må også konstateres, at der i dag, kun få år efter, for alvor er begyndt at ske noget: I 1985 var man i den heldige situation, at der kunne oprettes en stilling som leder af Historiske Samlinger og tillige som lokalhistorisk konsulent. Konsulenten fik til opgave at udføre netop det arbejde i retning

af en højnelse af niveauet, som er omtalt i det foregående. Ved besøg i arkiver og samlinger skal han være rådgiver og inspirator.

Vi har lov til at tro – i alt fald håbe – på en stedse større folkelig opbakning i det lokalhistoriske arbejde, så der ikke kun bliver tale om en lille gruppe, som plejer en hobby. Vi kan håbe på, at arbejdet udvikles, så arkivalierne ikke blot flyttes fra et støvet loft eller en kommodeskuffe til dvale i et arkiv.

Mange af de lokalhistoriske foreninger og arkiver udgiver publikationer, enten med faste mellemrum som årsskrifter eller ved jubilæer og andre mærkedage. Nogle enkelte skrifterækker startede i 1960'erne, flere i 1970'erne, og i dag er rækken af udgivelser lang. Her vises blot nogle få eksempler på de mange publikationer i det lokalhistoriske landskab.

Målet er jo, at materialet bliver udnyttet i større eller mindre publikationer til at fortælle sognenes historie og dermed vor landsdels historie. Der bliver allerede ydet en betydningsfuld indsats på dette felt. Og endnu mere kan gøres. For rigshistorien kan slet ikke undvære lokalhistorien.

Fortid og fremtid

– nogle tanker i anledning af et jubilæum

af *Hans H. Worsøe*

Da jeg på årsmødet i Gram i maj 1986 blev valgt til formand for Historisk Samfund for Sønderjylland efter Poul Andersen, overtog jeg ledelsen af en velkonsolideret forening med et stort apparat bag sig. Det var en forening med en lang række traditioner og en lang række forpligtelser. Medlemmerne forventede hvert år en stor og veludstyret årbog, de forventede at der blev arrangeret en egnsvandring, og ikke mindst forventede de hele tiden nye og velskrevne bøger såvel i den lille serie af Sønderjyske Levnedsløb som i skriftrækken med de tungere, men videnskabeligt velunderbyggede bøger. Dertil kom Sønderjysk Månedsskrift, som på sin vis kørte sit eget løb. Endelig var der – uden at det må misforståes – i anden række aktiviteterne i amtskredsene. For at få alt dette til at fungere var det efterhånden blevet nødvendigt med fast kontorhold, og nu stod også dataalderen for døren med krav om investeringer i »Systemer«, men hvad: regnskabet 1985 viste jo en beholdning på over 600.000 kr.

Hvad de færreste tænkte på var, at en væsentlig del af beholdningen var øremærket til planlagte publikationer, at det faste tilskud fra amtet ikke længere dækkede de stadigt voksende administrationsudgifter, og at medlems-tallet, trods en meget ihærdig indsats på dette punkt, ikke længere voksede. Der var altså skyer i horisonten, men lige så alvorligt var det nok, at udviklingen »ude i amtskredsene« forlængst var løbet fra en central styring. Man ville, og man kunne selv i de spontant opståede lokalhistoriske arkiver og sognehistoriske arbejdsgrupper, således som Poul Andersen så rigtigt nævner det i sin artikel.

Problemerne var ikke blevet fejtet ind under gulvtæppet i Historisk Samfunds styrelse, men derimod gentagne gange drøftet på møderne. Meningerne var delte, således som de naturligt vil være det i en bestyrelse. De spændte fra, for at nævne nogle af yderpunkterne, at nedlægge amtskredsene og omdanne Historisk Samfund til et udgiverselskab og til at reorganisere Historisk Samfund som en paraplyorganisation for de lokale historiske foreninger med et repræsentantskab og overvejende indirekte valg til styrelsen. Med hensyn til

økonomien levede man endnu stort set videre i tiltro til, at hvis de offentlige tilskud svandt ind, ville der altid være fonds og legater at støtte sig til.

Dette gjaldt både den almindelige drift, skrifterne og ikke mindst Sønderjysk Månedsskrift, som ingen forestillede sig kunne løbe rundt økonomisk. Efter at Inger Bjørn Svensson oven på sin imponerende indsats siden 1963 som hoved-, senere eneredaktør, i sommeren 1986 havde trukket sig tilbage, var en ny redaktion tiltrådt, bestående af 3 medlemmer i erkendelse af, at redaktionsarbejdet var mere end en person med normal arbejdskraft kunne klare. Årgangen ud og også næste årgang beholdt man det vanlige format og den populære kulørte forside med de to løver, men bag kulisserne arbejdedes der med fornyelsen, som blev gjort til genstand for en gennemgribende drøftelse på styrelsens efterårsmøde i 1986, hvor den nye redaktion fremlagde sine planer. Da det viste sig, at et ændret format kunne spare mange penge, vovede man fra årgang 1988 at gå ned til det populære »Skalk-format« og valgte samtidig en sats, hvor man kunne udnytte det nyanskaffede EDB-anlæg. Aftalen med Museumsrådet om museumsårbogen blev ændret til begge parter tilfredshed, og med den traditionsrige Grænselandskronik, som var arvet fra Grænsevagten, gik man helt nye veje. Endog skribenter fra mindretallet kom her på tale. Resultatet blev en gennemgribende forandring, uden at det gik ud over kvaliteten. Indholdet nød tværtimod godt af en friere opsætning og øget anvendelse af billeder. Det nye Månedsskrift slog an, og det lykkedes at sætte abonnenttallet i vejret fra ca. 1700 til ca. 2200, hvilket så absolut har en gavnlig indflydelse på økonomien.

Når ovenstående er refereret så indgående er det, fordi det er et godt eksempel på, at der selv på områder, hvor man synes det går optimalt, kan gøres en fornyet indsats, som viser sig at bære god frugt. Ud fra denne indstilling til opgaverne blev der på samme styrelsesmøde i 1986 efter kasserens oplæg nedsat et PR-udvalg, der fremover skulle koordinere markedsføringen af foreningen og dens produkter. Udvalget har siden da forestået en modernisering af brochuremateriale og i det hele taget sørget for den udadvendte side af Historisk Samfunds virksomhed bl.a. i forbindelse med præsentationen af nye bøger. Udvalget har dermed bidraget væsentligt til at give foreningen et bedre og mere markant image.

På samme begivenhedsrige bestyrelsesmøde, som fandt sted i november 1986 som et todagesmøde i Frøslevlejren, besluttedes det at fordoble det årlige dispositionsbeløb, som amtskredsene kan råde over til deres lokale arbejde. På næstformandens initiativ blev der desuden indført årlige fællesmøder med samtlige amtskredsbestyrelsesmedlemmer, således at disse kunne udveksle ideer og fra bestyrelsens side blive holdt underrettet om nye tiltag. Amtskredsenes bestyrelsesmedlemmer kommer på denne måde til at fungere som en slags

tillidsmænd for Historisk Samfund i de lokale kredse og udfylder dermed det tomrum, der opstod, da den tidligere tillidsmandsordning efterhånden gik i opløsning. Som en styrkelse af det lokale arbejde skal det også ses, at Historisk Søndag på initiativ af Aabenraa amtskreds forsøgsvis er genindført, og at de 7 foredragsholdere, som i vinteren 1988/89 præsenterede syv tværsnit af Sønderjyllands historie ved en foredragsrække på Landsarkivet i Aabenraa, alle har stillet sig til rådighed, samlet eller enkeltvis, for foredragsarrangementer andre steder i landsdelen.

Med hensyn til Sønderjyske Årbøger har kræfterne været koncentreret om denne jubilæumsbog og ikke mindst om 100-års registeret, hvor fhv. skoleinspektør Børge L. Barløse skal takkes for sin helt enestående arbejdsindsats. Den opmærksomme læser vil dog også have opdaget, at årbøgerne fra og med 1987 har indeholdt et afsnit med beretninger fra de lokalhistoriske organisationer og arkiver i Sønderjylland, et afsnit der i samarbejde med LASS udsendes som særtryk bl.a. til alle kulturudvalgsmedlemmer i kommunerne og til amtsrådets medlemmer. Historisk Samfunds egen beretning optræder her sammen med de øvrige store og små foreningers. Der er således tale om et samarbejde, hvor Historisk Samfund nok stiller sit apparat til disposition, men ellers går ind på lige fod med de øvrige foreninger og arkiver. Det er efter min opfattelse samarbejde af denne karakter, der i langt højere grad er brug for, end at Historisk Samfund skulle være paraplyorganisation eller førerhund. Når 100-års jubilæet er passeret, er Sønderjyske Årbøgers fremtidige forhold sat på dagsordenen ved det næste styrelsesmøde. Der skal nok komme nye ideer frem. Om de kan realiseres, vil de næste 5-6 år vise.

Også Historisk Samfunds skriftrække passerer i år et rundt årstal, nemlig de 50 år. Når det ikke udadtil markeres så tydeligt, hænger det nøje sammen med et helt væsentligt træk i skriftrækkens struktur. Den er nemlig i meget ringe grad en række af planlagte skrifter, men i høj grad styret af udefra kommende forslag i form af manuskripter indsendt til os med forslag om udgivelse. Der er dog undtagelser, først og fremmest bøgerne om Aabenraa kommunes, incl. Løjt og Ensted sognes historie og en del af bøgerne uden for selve skriftrækken, nemlig i den lille serie af sønderjyske levnedsløb og sidst men ikke mindst Peter Kr. Iversens genistreg: Billedbøgerne. I det for øjeblikket siddende skriftudvalg er der en ganske klar opfattelse af, at det kunne være ønskeligt selv fremover i noget højere grad at styre aktiviteterne inden for alle rækker af publikationer, en opfattelse, som forhåbentlig i de kommende år vil give sig udslag i spændende initiativer, som det imidlertid på nuværende tidspunkt ville være forkert at løfte sløret for. Vi vil således også her kunne forvente, at Historisk Samfunds profil vil ændre sig som udslag af en bevidst indsats fra styrelsens side.

Historisk Samfunds styrelse fotograferet i Billedsalen på Folkehjem den 20. maj 1989. Bageste række fra venstre: foreningens kontorleder Vera Molberg Hansen og derefter Hans H. Bang, Henning Mathiesen, Rasmus Callesen, Henrik Becker-Christensen, Ole Perch-Nielsen, Henrik Fangel, Niels H. Kragh Nielsen, Marie Møller og Peter Madsen. Forreste række fra venstre: Inge Adriansen, Knud Fanø, Hans H. Worsøe og Søren Rasmussen. Steen W. Andersen, Lars N. Henningsen, Hans Schultz Hansen og Johann Runge var fraværende. Foto Th. Lawaetz.

Da vi år fejrer en række jubilæer, må det være tilladt her at komme med et par almindelige bemærkninger om Historisk Samfund for Sønderjyllands deltagelse i jubilæumsarrangementer. Jeg tænker ikke på de specielle sønderjyske jubilæer, da vi som landsdelens historiske bevidsthed naturligvis bør være med til at markere disse, men jeg tænker på de jubilæer, hvor man har diskuteret, om de skulle fejres i Sønderjylland. Der har været en række af disse i de seneste år, f.eks. Christian 5s Danske Lov, Stavnsbåndsjubilæet og nu i 1989: 100 års jubilæet for den danske arkivlov af 30. marts 1889. Sidstnævnte er måske ikke så markant, som de andre, hvoraf jo især Stavnsbåndsjubilæet markerede sig i medierne. Men fælles for dem alle er, at man har hørt

røster, der har argumenteret mod markeringen af disse jubilæer i Sønderjylland ud fra den (rigtige) betragtning, at de pågældende love og forordninger jo ikke gjaldt i Sønderjylland. Om de pågældende i stedet påtænkte at fejre forlængst ophævede slesvigske særlove, for ikke at tale om forordninger og begivenheder foranlediget af myndighederne i perioden 1864-1920, ved jeg ikke, men det er vel næppe troligt. Meningen med at drage disse forhold frem er imidlertid, at vi som historisk organisation må gøre os det klart, at selv om vi har vor egen fortid, så er vi en del af den danske nutid med den deraf følgende forpligtelse til som noget naturligt også at markere de rent »kongerigske« jubilæer.

Historisk Samfund for Sønderjylland vil gerne fremover fortsat gøre en indsats for at styrke den historiske bevidsthed i landsdelen. Vi vil gøre det sammen med de øvrige historiske foreninger og organisationer i hele Sønderjylland, og vi vil gerne udbygge samarbejdet med dem. Et skridt i denne retning er arrangementet af såkaldte temadage, som blev introduceret af den landsdækkende Sammenslutning af Lokalhistoriske Foreninger (SLF) ved et møde på Folkehjem i 1986, og som senere er blevet fulgt op af to temadage arrangeret af Historisk Samfund, Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS) samt Historisk Samfund for Als og Sundeved i fællesskab. Temadagene er forbeholdt medlemmer af de enkelte foreningers styrelser og er beregnet på at give viden og inspiration til fornyelse i arbejdet. Som eksempel kan nævnes, at emnet for temadagen i november 1988 var »Hvordan bevarer vi vore gamle landsbyer og kirkegårde?« Historisk Samfund vil også gerne i de kommende år medvirke ved afholdelse af temadage, men samtidig vil vi gerne markere vor egen profil, således at det bliver naturligt at være medlem af Historisk Samfund for Sønderjylland for alle, der interesserer sig for historie og arbejder med Sønderjyllands historie eller blot en enkelt lokalitets historie og dens mennesker. Det er muligt, at vi derfor skal differentiere vore medlemstilbud. Vi har allerede indført et fælleskontingent for medlemskab og abonnement på Sønderjysk Månedsskrift, således at der er en fordel ved at holde begge samtidig. På det sidste møde med amtskredsbestyrelserne blev den tanke fremsat, at man som medlem måske i stedet for burde kunne vælge mellem Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift. Tanken er interessant og bør givetvis drøftes, selv om den nok i første omgang vil virke chokerende for nogle. Hvis den imidlertid indebærer, at vi kan få et bredere udsnit af befolkningen som medlemmer, kan den måske vise sig at være positiv nytænkning. Et må imidlertid slås fast her i Sønderjyske Årbøgers 100-års jubilæumsår: Udgivelsen af Sønderjyske Årbøger er og vil fortsat være en af Historisk Samfund for Sønderjyllands allervigtigste, for ikke at sige den vigtigste af vore opgaver. Derom må der ikke såes tvivl.

Når man er medlem af Historisk Samfunds styrelse, er man også medlem af et eller flere udvalg. Det er her det egentlige arbejde foregår, og det er medlemmerne af disse udvalg, der former Historisk Samfunds fremtid. Nye planer bliver altid gennemdrøftet i hele styrelsen, og kun når der kan opnåes bred enighed, bliver væsentlige nyskabelser gennemført. Der er således mange gode kræfter, der trækker på den samme hammel, og vi ser derfor på sin vis fremtiden trygt i møde. Men det forhindrer ikke, at vi prøver at forebygge, at den kommer bag på os med ubehagelige overraskelser.

Angler-problemet – endnu engang

af *H. V. Gregersen*

Ordene »England« og »englændere« har udgangspunkt i ordene »Angel« og »anglere«. Det er også en kendsgerning, at anglerne var en af de grupper, som i folkevandringstiden var med til at danne det engelske folk. Men hvor kom anglerne fra? Om dette spørgsmål hersker der stor uklarhed. Dr. phil. H. V. Gregersen argumenterer her for, at anglerne i 400-årene kom til England fra et Angler-rige i Sønderjylland mellem Olmersdiget og Ejderen, måske presset vestover af de fremstormende danere – og at andre af anglerfolkenes på et tidligere tidspunkt var draget fra det nordlige Angler-rige til Elbe-Saale-området i Thüringen.

Indledning

Kom anglerne i England fra halvøen Angel (og nærmeste omegn), eller kom de fra et område ved Elben og dens biflod Saale i det østlige Thüringen? Det er i al korthed dette spørgsmål, der kaldes angler-problemet, og alle forskere, der har beskæftiget sig med anglernes herkomst, har følgelig måttet tage stilling hertil og har valgt side.

De to opfattelser af, hvor anglerne i England kom fra, hviler på tre hovedkilder, deraf to klassiske, nemlig den romerske historiker Cornelius Tacitus (omkring år 100) og den alexandrinske geograf Klaudios Ptolemaios (efter år 150), samt som det tredje den angel-saxiske kirkehistoriker Beda »den Ærværdige«, hvis værk stammer fra 731. Dertil kommer forskellige sekundære kilder, hovedsageligt fra Englands middelalder, men til sådanne må også visse klassiske forfattere regnes (f.eks. Prokopios) og et håndskrift fra Karl den Stores tid, »Lex Angliorum et Werinorum, hoc est Thuringorum«.

Som man vil have bemærket, er hovedkilderne alt andet end samtidige med anglernes indvandring til England omkring 450. De to fra antikken er langt ældre, og Bedas kirkehistorie er næsten 300 år yngre end denne begivenhed.

På denne baggrund kan det naturligvis synes voyeligt at forsøge sig med en historisk behandling af et emne som angler-problemet. Alligevel må det på grund af den nære tilknytning til Sønderjyllands oldhistorie være nærliggende at beskæftige sig med det i Sønderjyske Årbøger, og det er da også tidligere sket.

I 1951 fremlagde Anders Bjerrum her sin afhandling, »Anglernes hjemstavn«, der stadig er læseværdig,¹ og den tilføjede litteraturfortegnelse gør den til et godt udgangspunkt for enhver, der ønsker at sætte sig ind i angler-problemet. I den herværende fremstilling henvises der derfor generelt til Bjer-

rums afhandling, mens der i noterne gøres opmærksom på senere tilkommen litteratur.

Bjerrums afhandling blev året efter – også i Sønderjyske Årbøger – fulgt op af en protest fra Gudmund Schütte. Som titlen på dette indlæg siger, »Anglerne – det evige stridsæmne«, er der fra Schüttes side lagt op til et verbalt slagsmål, og efter læsningen af de to afhandlinger kan ingen være i tvivl om de to forfatters modstridende opfattelse af, hvor anglerne i England kom fra.

Noget af det skyts, som Schütte kører frem med, indgår også i de efterfølgende betragtninger, der naturligvis kun kan være af hypotetisk natur, men – som Novalis har skrevet – »Hypothesen sind wie Netze; nur Der wird fangen, der auswirft«.

Kildematerialets udsagn

»De klassiske hjemmelmænd for anglernes hjemstavn« (Schüttes formulering) er som nævnt i indledningen Tacitus og Ptolemaios.

Tacitus's omtale af anglerne findes i hans »Germania«, hvor han efter at have nævnt en række folkestammer fra Rhinen og op mod Elben – og sidst blandt disse langobarderne – oplyser, at syv folkestammer er fælles om at dyrke Nerthus. Hans fremstilling lyder således: »Dernæst har Reudigni, Aviones, *Anglii*, Varini, Eudoses, Suardones og Nuithones floder og skove til værn. Hos disse folk er der ikke noget at mærke sig ud over, at de i fællesskab dyrker Nerthus, det vil sige: Moder Jord, og de tror, at hun griber ind i menneskenes færden og på en vogn kører omkring mellem folkene. På en ø i Oceanet findes der en hellig lund og i denne en indviet vogn, der dækkes af et tæppe. Præsten er den eneste, der har lov til at berøre den. Han mærker, når gudinden er til stede i sin helligdom, og – mens hun kører af sted på sin vogn, som trækkes af køer – ledsager han hende under dyb ærefrygt. Da er der glade dage, og der holdes fest på de steder, hun hædrer med sit besøg. Man går ikke i krig og griber ikke til våben; alt jern er gemt hen under lås og lukke; fred og ro hersker, indtil gudinden har fået nok af at færdes mellem menneskenes børn, og præsten derfor bringer hende tilbage til det hellige sted. Derefter bliver vognen og tæpperne, og om man vil tro det, selve guddommen tvættet i en skjult liggende sø. Herved bistår trælle, som søen straks opsluger. Derfra hidrører den lønlige rædsel og den fromme uvidenhed om, hvad dét er, som kun dødsviende ser«.

Af de syv navne på folkestammer kendes kun anglerne og varnerne fra andre kilder. Varnerne er åbenbart et nabofolk til anglerne. De har ikke

noget med Varnæs at gøre, men måske snarere med flodnavnet Warnow (med Warnemünde), og de antages derfor almindeligvis at have boet i det østlige Holsten og det vestlige Mecklenburg. Navnene på nogle af de andre Nerthus-folk er muligvis stærkt forvanskede i gengivelsen af Tacitus's tekst. Således anser flere forskere Eudoses for en betegnelse for jyderne, men ellers må tolkningsforsøgene med hensyn til de andre navne nok anses for endog meget usikre.

Anglerne er de eneste af de syv Nerthus-dyrkende folkeslag hos Tacitus, som også Ptolemaios kender. Hans udsagn lyder således: »Af de i landets indre boende folk er de største: Sueboi-*Angiloi*, som bor øst for Langobardoi og strækker sig mod nord indtil den midterste del af floden Albis (d.e. Elben), Sueboi-Semnonnes, som strækker sig fra den nævnte del af Albis mod øst til floden Suebos (d.e. Oder), og Burguntai, som ejer landet derfra og over til Uistula (d.e. Wisla, Weichsel)«.

Der kan ikke være tvivl om, at de nævnte folkeslag af Ptolemaios bliver placeret længere mod øst end hos Tacitus, for anglerfolkets vedkommende i egnen ved Elbens midterste løb. På den Jyske Halvø har han anbragt syv folkestammer: »Selve halvøen bebos oven for (d.v.s. nord for) sachserne af Sigulones mod vest, derefter Sabalingioi, derefter Kobandoi, oven for disse Chaloi og oven for disse igen mod vest Fundusioi og mod øst Charudes, og øverst af alle Kimbroi«.

Ingen af de nævnte stammer kan identificeres med de Nerthus-dyrkende folkeslag hos Tacitus (selv om enkelte har foreslået, at Fundusioi kan være en fejlskrivning for »Eudusioi«, hos Tacitus: Eudoses). Charudes og Kimbroi vil de fleste derimod ikke genkende til som en gengivelse af harderne i Hardsyssel og kimbrenne i Himmerland. Men om Sabalingioi lader sig forbinde med Salling, er nok noget tvivlsomt.

Mens der hos Ptolemaios ikke er plads til anglerne på den Jyske Halvø, er den tredje af hovedvidnerne om deres oprindelige hjemstavn, den angel-saxiske kirkehistoriker Beda, ikke i tvivl herom, idet han om Britanniens erobrere beretter følgende:

»De kom fra tre tapre germanske stammer, nemlig saxerne, anglerne og jyderne. Af jydernes stamme er beboerne fra Kent og Wight (Cantuarii et Uictuarii), og fra det, som endnu kaldes jydernes nation (Jutarum natio), liggende over for øen Wight i vestsaxernes provins. Fra saxerne, d.v.s. fra den egn, som nu kaldes gammelsaxernes, kom østsaxerne, midtsaxerne og vestsaxerne (d.v.s. beboerne af de gamle kongeriger Wessex, Middlesex og Essex). Endelig har østanglerne, midtanglerne og mercierne (d.v.s. beboerne af East Anglia, Middle Anglia og Mercia [jvf. tysk: Mark, grænseprovins]) og hele northumbrernes stamme, d.v.s. de folk, der bor nord for floden Humber,

og de øvrige angelske folk deres udspring fra *anglerne*, d.v.s. fra det fædreland, som kaldes *Angel*, og som siges at have ligget øde mellem jydernes og saxernes provinser fra hin tid til nu (sidste sætning efter »d.v.s.« lyder på Bedas latinske skriftsprog: »de illa patria, quae *Angulus* dicitur et ab eo tempore usque hodie manere desertus inter provincias Jutarum et Saxonum perhibetur«). Alle senere angel-saxiske krøniker står på en eller anden måde i gæld til Beda, og de skal derfor ikke refereres her.

Hvad der i øvrigt findes af kildemateriale, er sparsomt og usikkert. En smule betydning har dog oplysningerne hos den østromerske historiker Prokopios (død 562), idet han om Britanniens erobring udtaler: »Øen Brittia rummer tre folkeslag med hver sin konge, nemlig *Angiloi*, *Phrissones* og *Brittones*«. Prokopos bliver derved den eneste, der også nævner friserne blandt Englands beboere, men – hvad der kan synes ejendommeligt – han nævner ikke saxerne blandt indbyggerne i England.

Bemærkelsesværdig er desuden en lov fra Karl den Stores tid. Den har påkaldt sig interesse, fordi den kaldes *Lex Angliorum et Werinorum, hoc est Thuringorum* (»anglernes og varnernes, d.v.s. thüringernes lov«). Ligesom hos Tacitus nævnes de to folkeslag altså også her i sammenhæng.

Det fremlagte kildemateriale viser, at der helt tydeligt er tale om to modsatte udsagn om, hvor anglernes hjemstavn skal søges, og det har naturligvis voldt store vanskeligheder for alle de mange lærde og særdeles indsigtfulde forskere, der har beskæftiget sig med angler-problemet. Om dem alle gælder det, at de har arbejdet ud fra en bestemt forhåndsopfattelse, ud fra en i forvejen udtænkt arbejdshypotese; det kan vel derfor næppe undre, at det også gælder den herværende fremstilling.

Tolkning af kildematerialet

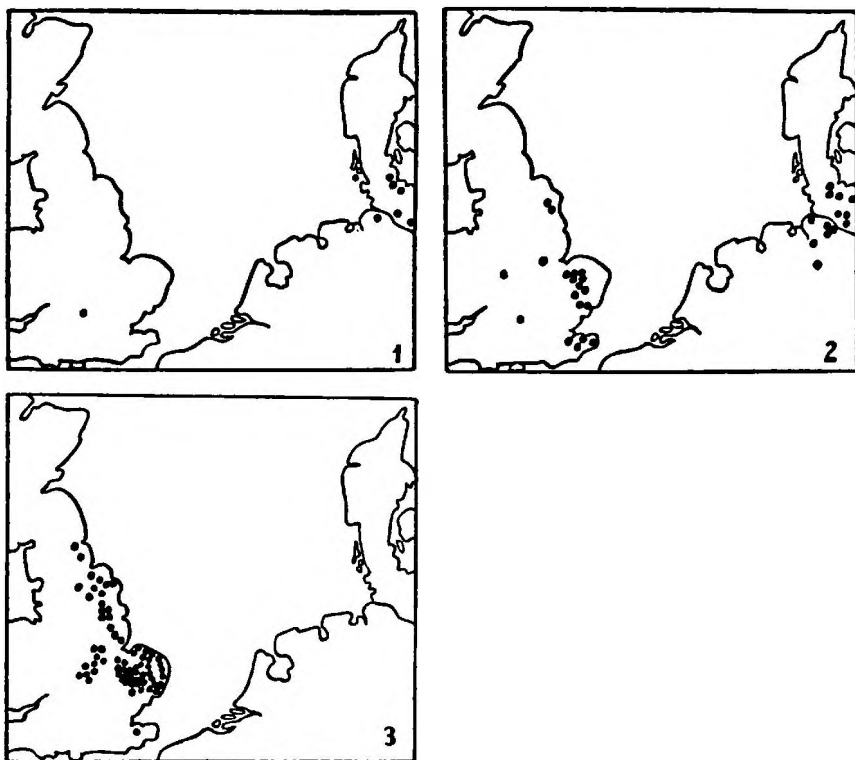
1. Udsagn, der peger på landskabet *Angel*

Hos Tacitus er der især to forhold, som man bør lægge mærke til, nemlig at han – efter at have omtalt langobarderne (der almindeligvis menes at have boet ved Elbens nedre løb, jvf. bynavnet *Bardowiek*) – nævner anglerne som en af de syv Nerthus-dyrkende folkestammer, og om disse fremhæver, at de har en hellig lund »på en ø i Oceanet«. Ud fra disse to oplysninger kan det vel ikke være urimeligt at opfatte de nævnte folkestammer som bosatte på den Jyske Halvø. Anglerne kan derfor udmærket have været hjemmehørende i *Angel* og nærmeste omegn.

På Tacitus's tid var »Oceanet« alt det vand, der efter den tids verdensbillede omgav det faste land. Nordsøen var derfor en naturlig del af »Oceanet«, og

det var først, da man i senere århundreder var blevet klar over, at Østersøen var en indbugtning fra »Oceanet«, at man almindeligvis foretrak at betegne dette hav med ordet »Mare«, Mare Balticum.²

Tacitus's oplysninger om beliggenheden ved »Oceanet« kan således med god ret opfattes som samstemmende med Bedas klare udsagn om, at anglerne i England var kommet fra landskabet Angel i Sydslesvig, og det ikke mindst, når man antager, at anglerne har beboet hele det nuværende Sydslesvig (og desuden – som vi skal se – den sydøstlige del af Nordslesvig). Dertil kommer, at Tacitus's ejendommelige skildring af den såkaldte Nerthus-kult ligeledes synes at pege hen på forhold i det nordiske, idet Nerthus utvivlsomt er en

I afhandlingen »Zur Frage nach der Urheimat der Angeln« (Zeitschrift der Ges. f. Schleswig-Holsteinsche Geschichte, 1943) har H. Jankuhn bragt disse kort over fund af bøjlenåle fra tidsrummet 400-600. Kortene 1-3 viser hhv. ældste, midterste og yngste type, og de virker ved første øjekast som en serie dokumentariske illustrationer af, hvordan invasionen til England forløb. Jankuhn tolker fundene som bevis på, at sachserne og anglerne har forladt hjemstavnene på fastlandet i den midterste periode for at rejse til England. Hvor besnærende end kortene ser ud, har denne form for bevisførelse dog ikke fundet tilslutning. Indvandringen af anglere til England lader sig ikke påvise ved hjælp af arkæologien.

omskrivning af det nordiske gudenavn Njordr. Om dyrkelsen af denne gud/gudinde findes der ingen spor syd for Ejderen, men derimod adskillige vidnesbyrd i Norden.

Hos Snorre, hjemmehørende i Norges middelalder, hedder det:³ »Mens Njord var hos vanerne, havde han sin søster til hustru, thi det var lov hos dem; deres børn var Frej og Freja«. Tacitus kalder Nerthus for »Møder Jord« til trods for, at den latinske endelse -us er hankøn, og det er da naturligt at anse denne form for gudsdyrkelse for en gammel frugtbarhedskult. Hans skildring af guddommens køretur i en indviet vogn (jvf. Dejbjerg-vognen) og velsignelsen af markerne, så at der kunne komme grøde i jorden, samt omtalen af freden på jorden er træk, af hvilke nogle ikke blot genfindes hos Snorre, men også i senere tradition.

Det skal indrømmes, at der er uendelig langt fra oldtidens Tacitus til middelalderens Snorre (selv om Dejbjerg-vognen tidsmæssigt ligger imellem), og der er endnu længere til det gamle landsbysamfunds riden eller køren »sommer i by« og til et i Sønderjylland udbredt sagn, der lader en »frue« (jvf. Freja) køre vild og drukne sammen med sin kusk i en »Fruesø« eller »Fruepyt«, eller lader et brudepar omkomme ved at køre ud i en »Brudesø« eller »Brudesjøv«⁴ eller – som det nutildags hedder i Slesvig by – »Brautsee«. Et minde om den »fred og ro«, der ifølge Tacitus herskede, mens guddommen var blandt menneskenes børn, er måske overleveret i Saxos gengivelse af sagnet om Frode Fredegod.

Hvis det virkelig skulle være tilfældet, at de omtalte sagn er mindelser om en fjern fortids frugtbarhedskult, har vi her atter engang et vidnesbyrd om den kontinuitet, der så ofte spores i vort folks historiske udvikling,⁵ og dertil et vidnesbyrd om, at anglernes efterkommere endnu lever i bedste velgående, ikke blot i England, men også inden for det sønderjyske område. Den sidste påstand – andet kan det jo ifølge sagens natur ikke blive – vil vi senere vende tilbage til.

2. Udsagn, der peger på Elbe-Saale-området

Det ville være i strid med alle principper for en videnskabelig fremstilling, hvis man, efter at have tilsluttet sig den opfattelse, at anglerne var hjemmehørende i landskabet Angel (med omegn), ville nøjes med at afvise det kildemateriale, der peger på, at anglernes oprindelige hjemstavn var egnen omkring Elben og dens biflod Saale i Sachsen-Anhalt og Thüringen.

Det går ikke an uden videre med hensyn til Ptolemaios at hævde, at han har taget fejl adskillige gange, bl.a. ved at henvise til, at hans anbringelse af langobarderne på »et splittergalt sted« ved Rhinen (G. Schütte) gør ham utroværdig. Ikke mindst må en sådan påstand være betænkelig, når der i

forvejen er givet gode grunde for, at Ptolemaios's placering af anglerne med nogenlunde sikkerhed kan forstås ud fra det på hans tid gældende verdensbillede. Det skal ovenikøbet være muligt også at læse Tacitus's oplysninger ud fra denne forudsætning, således at der bliver overensstemmelse mellem de to antikke forfattere (Lauritz Weibull i *Scandia* 1934).

Det går ejheller an at påstå, at det omtalte lovhåndskrift slet ikke vedrører Thüringen, men derimod et nederlandsk område syd for Maas ved navn Doringen, også kaldt Thoringia (senere kendt som Toxania). Hvorfor skulle man dog på Karl den Stores tid udfærdige en særlig lov for et lille område inden for hans eget rige? Det er derfor nok mere rimeligt at antage, at loven skulle være gældende i Thüringen, der siden 531 var under frankisk herredømme. Det var et østligt grænseområde med egen lokalforvaltning, og det modtog ikke mindst på Karl den Stores tid en del tilflytning fra andre egne af hans rige. Måske forklarer dette et navn som Fresonofeld, åbenbart opkaldt efter frisiske indvandrere.

Visse forskeres forsøg på at løse angler-problemet ved helt enkelt at foreslå, at der er tale om to forskellige folkeslag, der blot har haft en vis navnelighed og derfor begge er blevet kaldt anglere, er nok en lidt for letbenet måde at slippe uden om vanskelighederne på. Ud fra det foreliggende kildemateriales svage antydninger om anglernes geografiske placering må Ptolemaios stå til troende lige så vel som Tacitus. Der er derfor ingen vej udenom: der har også boet anglere i Elbe-Saale-området.

Deres bosættelse her kan imidlertid uden større vanskelighed opfattes som resultatet af en folkevandring. Ligesom så mange andre folkevandringsstammer kan også nogle af anglerne sammen med deres naboer varnerne fra deres hjemstavn på den Jyske Halvø være søgt sydpå mod solens lande, og det må være sket ved den tid, da mange nordiske oldtidsbønder som følge af en klimaændring⁶ måtte opgive at dyrke deres hjemlige jord og måtte vandre mod syd for at overleve, nemlig engang i tiden efter Kristi fødsel.

Denne opfattelse af begivenhedsforløbet må ovenikøbet anses for rimeligere end tanken om, at et »landkrabbe«-folk fra det indre af Nordtyskland skulle være vandret mod nord-vest ud til Nordsø-kysten for derefter i 400-tallet at sætte over til den af romerne forladte ø Britannien.

Excurs: Danerne og stednavnene på -lev og på -leben

En art parallel til anglernes bosættelse på den frugtbare løss-jord ved Elben og Saale (og om man vil en bekræftelse af hypotesen om en stedfunden folkevandring hertil) har man i forekomsten af de mange stednavne med endelsen -leben i Sachsen-Anhalt og Thüringen.⁷ Kendt er Martin Luthers fødeby Eisleben, og ved Saale findes f.eks. et Alsleben. Selv om nogle sprogfor-

skere – blandt dem Anders Bjerrum og Kristian Hald – har gjort opmærksom på, at navne på -leben udmærket kan være udviklet selvstændigt i forhold til den danske stednavneendelse -lev, er det dog nok mest almindeligt at opfatte lev-bebyggelsen på dette strøg som et minde om, at der også blandt danerne har fundet en folkevandring sted til disse egne. Bent Søndergaards påvisning af, at hvert tiende af disse stednavne har et personnavn som forled, der beviseligt genfindes i danske lev-navne, bestyrker denne opfattelse.

Det karakteristiske ved udbredelsen af lev-navnene er netop, at de findes udbredt overalt inden for det Danske Riges historiske område (med undtagelse af Blekinge og Bornholm).⁸ Kun få eksempler findes hinsides grænsen til Sverige. Lev-byernes forled er personnavne fra før-kristelig tid, og da de er kraftigst udbredte i egnene på begge sider af Øresund – altså inden for det område, der tillægges danerne – er deres udbredelse på Fyn og i Jylland af H. V. Clausen blevet anset for et vidnesbyrd om danernes erobring af hele Danmark.⁹

Når det oprindelige jyske stammeområde langs med vestkysten ikke har så mange lev-byer som det øvrige Jylland, kan det måske skyldes, at jydernes forening med danerne er foregået efter en aftale, hvorimod de store offerfund fra jernalderen – Vimose og Kragehul på Fyn, Thorsbjerg i Angel, Nydam i Sundeved, Ejsbøl ved Haderslev og Illerup ved Skanderborg – tyder på, at danerne er trængt erobrende frem til disse egne, til Fyn og til den Jyske Halvø østlige egne.

Et af argumenterne for, at erobrerfolket kom østfra, er den – nu tabte – Nydambåd af fyrretræ. Den må stamme fra den Skandinaviske Halvø, hvor fyrren på den tid var et skovtræ. Da efterledet -lev betyder: »hvad der efterlades eller overlades« (underforstået: af jordegods), er det nærliggende at antage, at det er erobrerfolkets stormænd, der findes nævnt i forleddets personnavne.¹⁰

Olmersdiget som bevis for et Angler-rige

Det er de i årene 1963-1972 foretagne arkæologiske undersøgelser ved Vilhelm la Cour og Hans Neumann af Olmersdiget,¹¹ der er baggrunden for de her fremsatte betragtninger om anglernes herkomst.

Olmersdiget er nemlig ved sin opbygning og udstrækning næst efter Danevirke-voldene den betydeligste og geografisk set mest fuldkomne spærring af den Jyske Halvø, der kendes. »Diget« (smlgn. eng. dyke, ditch; tysk Deich, Teich) har et sådant omfang, at kun et folkeslag under en fast og samlet ledelse har kunnet gennemføre et anlæg af den art.

Olmersdiget strækker sig fra Aabenraa-skovenes vestlige udløbere i det derværende stærkt bakkede moræne-terræn frem til Vidå-systemets brede

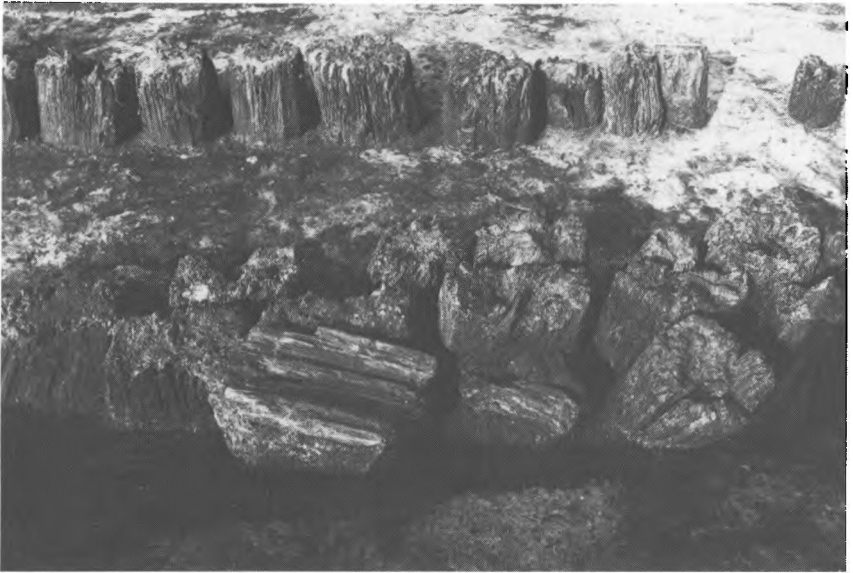
vandføring i det sumpede terræn vest for Tinglev, og det har været et imponerende anlæg med en dyb og bred voldgrav og tre rækker kraftige palisader, bestående af tykke egestammer, der visse steder har været hugget i firkant og været sammenstillet som en tæt mur. Ifølge en C14-datering stammer anlægget fra ca. 200 e. Kr.

Således som Olmersdiget findes placeret i terrænet, tyder alt på, at det er bygget som et værn mod angribere nordfra, og det har først og fremmest været Hærvejens gamle nord-sydgående færdselsstrøg ned gennem den Jyske Halvø, som det har været dette forsvarsvirkens opgave at skulle spærre for.¹² Placeringen af bronzealderens gravhøje og oldtidsfund af forskellig art fortæller klart og umiskendeligt, hvor hine tiders hovedfærdselsstrøg gik, nemlig umiddelbart vest for den Baltiske Istids hovedstiltandslinje. Her i det forholdsvis jævne og sandede terræn med de smalle vandløb fandtes de færreste naturlige forhindringer for færdselen, og det er derfor netop her, Olmersdiget er anlagt som et tydeligt skel mellem to folkeslag, og hvis Bedas udsagn om, at anglerne kom fra »det fædreland, som kaldes Angel, og som siges at have ligget øde hen mellem jydernes og sachsernes provinser fra hin tid og til nu«, kan tages for fuldt pålydende, må det være anglerne, der med dette anlæg har søgt at værne deres land.

Jydernes bosættelsesområde antages nemlig at have strakt sig på begge sider af Kongeåen, oprindelig måske fra Skjern ås brede dal til strøget mellem Aabenraa-skovene og Vidåens udløb,¹³ med andre ord: sydpå til det skel, som Olmersdiget markerer.

Samme skel kan den dag i dag så nogenlunde opfattes som en dialektgrænse, idet folkesproget i den sydlige og sydøstlige del af det nuværende dansktalende Sønderjylland er kendetegnet ved den såkaldte »musikalske dobbeltakcent«.¹⁴ Denne særlige sprogklang kendes fra halvøen Løjt og derfra over til Aabenraa fjords sydlige sogne Felsted og Varnæs, samt ud over hele Sundeved og over til øen Als. Egnen nord for Flensborg fjord fra Gråsten til Bov har ligeledes samme sprogtone. Syd for vor landegrænse kendes den endnu fra Handved sogn, og der findes vidnesbyrd om, at angelboerne inden sprogskiftet til plattysk har haft samme dialekt. Derimod kendes den ikke længere mod vest i Uge og Tinglev sogne og ej heller hos de dansktalende i det sydslesvigske midterlands hedeegne. Alligevel er den nordlige afgrænsning af »den musikalske dobbeltakcent« i forhold til Olmersdiget så påfaldende, at man kan fremsætte den hypotese, at den er et minde om anglernes nordiske sprog.¹⁵

Ud fra disse betragtninger over udbredelsen af »den musikalske dobbeltakcent« i vor tid tør det antages, at jernalderens Angler-rige har strakt sig fra skovlandet omkring Aabenraa fjord og – længere vestpå – fra Olmersdiget sydpå ud over det sydøstlige Nordslesvig og ud over hele Sydslesvig (idet

Udgravede palisader i Olmersdiget – måske Angler-rigets værn mod nord – ved Almstrup øst for Tinglev. I vor ofte miljøbevidste tid kan vi ved synet af digets solide pælerækker nok anstille betragtninger over, om man i oldtiden just har været skånsom over for den gamle egeskov. Foto Hans Neumann 1972. Haderslev Museum.

friserne på den tid endnu ikke var indvandret til denne landsdels vestkyst). Som sydlig afgrænsning må det være mest naturligt at pege på ødemarksområdet på begge sider af Ejderen.

Alt i alt har Angler-riget således været af et ret beskedent omfang, selv om det er muligt, at det også har omfattet de syd-fynske øer. Ejendommeligt nok hører nemlig også Ærø, Langeland, Thurø og andre småøer med til det sproglige akcent-område.

En vag antydning af, at der har eksisteret et sådant rige, er muligvis givet i den ældre (angel-)saxiske litteratur, idet anglerne her ikke nævnes med folkenavn, hvilket ellers gerne er tilfældet, når der i ældre litteratur er tale om folkevandringsfolk.¹⁶ I det gamle epos Widsith tales der om landet »Ongle«, og hos Beda bruges – som tidligere anført – landsdelsbetegnelsen »Angulus«. Men i begge tilfælde kan disse navne naturligvis være udtryk for en art oprioritering af anglerne, svarende til, hvad der – som vi senere skal høre – rent faktisk skete med anglerne i Britannien.

Olmersdiget lader sig som nævnt datere (omend med en vis usikkerhed) til tiden omkring år 200 e. Kr., og da anglernes udvandring til Britannien menes

at have fundet sted omkring år 450, er der hermed givet en ydre tidsramme for eksistensen af et Angler-rige i Sønderjylland.

Det vil selvsagt være halsløs gerning at forsøge at udrede trådene for, hvad der er sket inden for de 200-300 år, et sådant rige må have eksisteret. Kun vage antydninger er mulige. Omtalen af anglerne i Elbe-Saale-området hos Ptolemaios (ca. 150 e.Kr.) kan – som ovenfor nævnt – tolkes derhen, at nogle af anglerne har været på vandring mod syd, længe før andre af dem sejlede over til Britannien.

Udvandringen i 400-årene svarer meget fint til pollen-analysernes udsagn om, at hidtil dyrket jord ved den tid blev overtaget af bøgeskoven,¹⁷ ligesom de store mose-offerfund fra 300-400-årene vidner om, at et angribende folk er trængt ind på anglernes enemærker. Alt tyder på, at de sejrende i disse kampe har været danerne, og at de har gjort sig til herrer over den restbefolkning, der ikke udvandrede til Britannien. Et varigt minde herom er de i området spredt forekommende stednavne med endelsen -lev. Det er navnene på danerstormænd, der findes i disse stednavnes forled!

Følgen af danernes overherredømme blev, at det danske folk og dermed et fælles Dansk Rige, der på den lille Jellingsten har fået navnet Danmark, skabtes ud af treklangen daner, jyder og angler. Den ældste datering af Danevirke vidner om, at denne proces var fuldført i 600-700-årene.

Folkenavnet TANI på den store Jelling-sten fra ca. 985 skal derfor retteligt oversættes »danskerne« (Harald Blåtand »gjorde *danskerne* kristne«).

Det sproglige problem

Det var Anders Bjerrums opfattelse af de sproglige forhold, der var hovedansvaret med afhandlingen om Anglerne i Sønderjyske Årbøger 1951. Det stod ham nemlig helt klart, at anglerne – som formodede vestgermanere og derfor talende et sprog, der lå de tyske sachseres nært – ikke kunne være kommet fra det nuværende Sydslesvig, for alle gamle sproglige vidnesbyrd fra denne landsdel vidner om, at befolkningen her har talt nordgermansk, d.v.s. et nordisk sprog. Fremtrædende blandt disse vidnesbyrd er ikke mindst landsdelens stednavne, af hvilke de ældste går tilbage til folkevandringstiden. Efter disse betragtninger blev Bjerrums konklusion derfor: »Sproget i Sønderjylland var sandsynligvis – bortset fra de sydligste og sydvestligste egne (hvor holstenere og frisere var bosatte i middelalderen) – nordisk så tidlig som i folkevandringstiden og har rimeligvis aldrig været vestgermansk«.

Samtidig afviste Bjerrum de forsøg, der var gjort på at hævde, at anglerne i oldtidens England har talt et sprog, der lå midt imellem vestgermansk og nordgermansk. Han måtte ligeledes afvise en opfattelse, der gik ud på, at anglerne skulle have tilført det oldengelske sprog en del ord, som ellers ikke

findes i vestgermansk. Med hensyn til sådanne eksempler mente Bjerrum, at »disse få gloser på ingen måde er tilstrækkelige til at konstituere et nært slægtskab mellem nordisk og den angelske afdeling af oldengelsk; på alle væsentlige punkter, f.eks. i henseende til bøjningsendelserne, er anglernes og saxernes sprog fuldstændig ens og nær beslægtet med oldfrisisk og oldsaxisk. Der er ingen vej udenom: Anglerne talte et vestgermansk sprog!«

For Bjerrum var det herefter klart: Anglerne i England kunne umuligt være kommet fra det sydslesvigske Angel og omegn, og følgelig fik hans afhandling det sigte at fremhæve alt det, der talte for, at anglerne i England havde deres oprindelige hjemstavn i Elbe-Saale-regionen. Det var med andre ord det sproglige kriterium, der var udslagsgivende.

Spørgsmålet er så blot, om modsætningsforholdet mellem nordgermansk-talende anglere i Angel og vestgermansk-talende anglere i England ikke blot kun er tilsyneladende. Der kunne jo være tale om noget så simpelt som et sprogskifte!

Noget sådant er almindeligt kendt fra den vældige udvandring, der fra midten af 1800-tallet og op til 1914 fandt sted i Amerika. Hundretusindvis af skandinaver og tyskere, der kom til det engelsktalende Nordamerika, opgav i løbet af en generation eller to deres oprindelige modersmål, og det samme var tilfældet med alle de mange italienere, der kom til Latinamerika.

Det er nemlig en simpel erfarings sag, at udvandrere, der taler et nærtbeslægtet sprog, hurtigt lærer flertalsbefolkningens sprog og efterhånden skifter over til at bruge dette i dagligtale. Først når der er tale om en større sproglig distance, volder et sprogskifte besvær og tager længere tid, jvf. italienere og polakker i U.S.A., tyskere i Øst- og Sydøsteuropa og i Brasilien.

Ud fra det ovenfor nævnte om udbredelsen af »den musikalske dobbeltakcent« må det stå klart, at anglernes – ligesom også jydernes (og hvis man skal tro Prokopios ligeledes frisernes) – bidrag til indvandringen til Britannien har været beskedent i forhold til sachsernes. De gamle kongeriger, Wessex, Sussex, Essex, havde navn efter sachserne på fastlandet. Det var derfor også det vestgermanske old-saxiske sprog, der var det fremherskende blandt Britanniens landnamsmænd fra fastlandet.

Hvis denne teori holder stik, må én gang for alle den myte afives, at »anglerne«, forstået som »alle anglerne«, var udvandret til Britannien omkring år 450. Et helt folk udvandrer ikke, selv om ændrede levevilkår tvinger en stor del af en befolkning til at forlade sin hjemstavn. Kun som følge af en statsmagts indgriben – som f.eks. romerkejseren Hadrians »Endlösung der Judenfrage« år 135 eller den moderne tids tvangsflytninger af grækere og tyrkere og fordrivelsen af tyskerne fra deres øst-områder – bliver noget sådant tilfældet.

Det sproglige problem: 1. anglernes nordgermanske (nordiske) sprog i det gamle Angler-rige mellem Olmersdiget og Ejderen og fra Langeland til Sydslesvigs vestkyst og 2. anglernes vestgermanske sprog i Britannien, løses følgelig nemmest og lettest ved hjælp af teorien om, at Britanniens anglere hurtigt har lært sig at bruge den derværende saxiske befolknings vestgermanske (»oldnedertyske«) sprog.

Nøjagtig den samme sproglige udvikling kom også de jyske indvandrere ud for. Beda omtaler jo side om side »tre tapre germanske stammer, saxerne, anglerne og jyderne«. Alligevel er alle enige om, at hovedparten af jyderne lever i bedste velgående i Jylland (ligesom det store sachser-folk endnu bebod hele det nordvest-tyske område, Holsten, Hamburg, Niedersachsen, Bremen etc.).

Ud fra disse kendsgerninger må det være berettiget at anse »den musikalske dobbeltaccent« som et vidnesbyrd om, at også anglernes efterkommere stadig lever i deres gamle hjemstavn, selv om hovedparten af dem syd for Flensborg fjord siden begivenhederne i senmiddelalderen har skiftet sprog, ejendommeligt nok også til vestgermansk, nemlig til plattysk (middelalderens nedertysk, »mittelniedersächsisch«).¹⁹

Og ved vestkysten har anglerne måttet afgive plads til de vestgermansktalende frisere, der menes at være indflyttet å to gange, ø-friserne omkring år 500 og strand-friserne omkring år 1000. Stednavne vidner om, at der også i de nordfrisiske egne oprindeligt har boet nordisktalende folk.

Da anglerne blev verdenskendte!

Næsten 200 år gik hen efter romernes rømning af provinsen Britannia og efter indvandringen fra fastlandet – som nævnt overvejende af sachserne, men med tilslutning også af anglere, jyder og antagelig også af frisere -, før det lykkedes at skabe et vist fællesskab mellem de forskellige folkeslag. Det store skel bestod ikke i første række af de små kongeriger, der var dannet, men først og fremmest af de religiøse tilstande. Det var religionen, der udgjorde det egentlige kulturskel mellem de forskellige indbyggere.

De germanske indvandrere var hedninger, mens den tilbageblevne keltoromanske befolkning (ligesom alle indbyggere i Romerriget efter år 313) havde antaget kristendommen. Uden for den romerske provins var også kelterne i Wales, Skotland og Irland blevet kristne, men under de urolige år i 400-tallet var forbindelsen til Rom og dermed til pavestolen blevet afbrudt. Deres kirke blev derfor kaldt den iro-scotiske kirke.

Under pave Gregor den Store (590-604) lykkedes det imidlertid pavestolen

at genoprette forbindelsen til den tidligere romerprovins, idet saxerne og de andre indvandrere fra fastlandet i 597 antog kristendommen i dens romersk-katolske skikkelse. Ifølge Beda skal Gregor være blevet så begejstret over sine nye proselytter, at han i et brev – måske ud fra et kendskab til Tacitus – udtalte, at beboerne ikke skulle kaldes »anglii« (anglere), men »angli« (engle).²⁰

Dermed var bolden givet op for en kraftig fremhævelse af anglerne på bekostning af de andre germanske indvandrer-folk. Sin kirkehistorie kaldte Beda »Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum«, d.v.s. angler-folkets kirkehistorie. Den stammer fra 731, og kort tid efter førte kong Offa af Mercia (756-796) i sine breve titlen »rex Anglorum«, og som sådan forhandlede han med Karl den Store (768-814).

Også Alfred the Great (871-899), hvem det i 878 lykkedes at få danskerne til at nøjes med Danelagen (the Danelaw) og i 885 at erobre London, overtog angler-navnet som fællesbetegnelse for sit rige og dets indbyggere. Skønt han selv var begyndt som konge af Wessex og havde dette områdes saxiske sprog som sit modersmål, blev begrebet »englisc sprek« (det engelske sprog) anvendt som fast terminus, og hans magtområde fik en ny identitet som »Engla Lond«, England.²¹

I modsætning til engle-navnet »angli« var der ingen grund til at være stolt af saxoner-navnet, for helt frem til år 804 kæmpede de hedenske sachser på fastlandet for at modstå Karl den Stores kristne Franker-rige. Endvidere kunne saxoner-navnet måske endda føre til et krav om et herredømme også over saxerne i den forhenværende romerprovins Britannia. Frankerne havde jo på deres egen facon genrejst det gamle Romer-rige!

Så vidt kom det nu ikke. Anglia blev fremover det latinske navn for England. Provinsen East Anglia betyder derfor ikke »Øst-Angel«, men i overensstemmelse med geografien »det østlige England«.

De anførte eksempler fra Beda og fra kongerne Offa og Alfred viser, at både kirke og stat kunne have fordel af at bruge angler-navnet. Efterhånden blev det dog i erkendelse af saxernes rent faktiske dominans mere almindeligt at sige angler-saxerne og angel-saxisk (»anglo-saxon«).

Inden for den ikke-latinske litteratur fra oldtidens England findes der intet-somhelst, der er affattet på et særligt angelsk sprog. Som Bjerrum fremhævede: det lader sig ikke gøre »at konstituere et nært slægtskab mellem nordisk og den angelske afdeling af oldengelsk; på alle væsentlige punkter ... er anglernes og saxernes sprog fuldstændig ens«. Hvis han havde tænkt på muligheden af et sprogskifte, kunne han med fuld ret have sagt: det af anglerne i England talte nordiske sprog er gået tabt. Men da angler-navnet nu engang var blevet op-prioriteret, foretrak man den kunstige term »angel-saxisk«.

Den store humanist Heinrich Rantzau var optaget af Anglernes glørværdige historie. I hans værk »Cimbrica Chersonesi Descriptio Novae« indgik dette kort over landskabet Angel. Udg. E.J. Westphalen: Monumenta Inedita Rerum Germanicarum I, 1734.

Anglerne i sagnhistorien

Ingen har beskæftiget sig med angler-problemet uden at have henledt opmærksomheden på den oldengelske (»angel-saxiske«) sagnhistorie. Især har digterværkerne Widsith og Beowulf påkaldt sig interesse. Begge findes overleveret fra ca. år 1000, men dele af dem må være langt ældre, måske fra 600-årene. Indholdet er i begge tilfælde sagnhistoriske skildringer af begivenheder og forhold fra ikke blot det britiske, men også fra det danske og nordiske område, ja langt ud i Europa, og der er selvsagt derved åbnet en vid mark for allehånde spekulationer over, hvor meget af dette stof der lader sig udmønte som egentlig historie. Man har bl.a. påpeget, at især Widsith synes orienteret om et Anglerrige. En lokalitet »Fifeldor« sidestilles uden videre med »Egidora«, Ejderen, men i betragtning af Slesvig-Hedeby's merkantile betydning på den tid er det måske slet ikke så mærkeligt endda.

I forbindelse med de to heltekvads omtale af ættefejder og enkeltmænds stordåd, har man navnlig heftet sig ved Widsiths omtale af Offa som hersker over Angel (Ongle, på latin Anglia): »Modigst var han af alle mænd«; ingen overgik ham i djærvhed, »thi Offa vandt, først af mændene, endnu som dreng det største kongerige«. Det var ham, der »med ét sværd« satte grænsen ved »Fifeldor«.

Offa fra Mercia blev altså en af de helt store sagnskikkelser, og da beretningen om ham blev kendt af middelalderens danske historieskrivere, Saxo og Svend Aggesen, afgav den stof til fortællingen om Uffe og hans drabelige kamp på en ø i Ejderen mod en sachsisk prins. Navneformen Uffe viser, at sagnet ikke stammer fra en hjemlig tradition, men at det er overtaget udefra, og når det blev brugt, skyldes det, at det for de to historieskrivere var velegnet til at illustrere, at Valdemars-tidens kampe ved Ejderen mod fjenden fra syd ikke var noget nyt for denne tid. Det ligger snublende nært at antage, at der med beskrivelsen af lokaliteten er tænkt på den ø i Ejderen, hvor den holstenske grev Adolf umiddelbart før år 1200 havde anlagt befæstningen Rendsburg. Med det gamle Angler-rige har Uffe og hans fader Vermund intet at bestille.²²

Afslutning

Det vil af de her fremsatte betragtninger fremgå, at anglernes plads i historien er blevet vildt overdrevet. Efter den arkæologiske undersøgelse af Olmersdiget kan der ganske vist næppe være tvivl om, at anglerne har haft et særligt rige syd for dette forsvarsværk, og følgelig må det være herfra, at udvandringen til øen Britannien har fundet sted, men af eftertiden har de fået tildelt en rolle, der langt overstiger deres betydning. Selv om det først og fremmest var saxerne, der skabte det nye samfund på øen hinsides Nordsøen, var det anglerne, der takket være, at deres navn »anglii« lod sig sidestille med »angli«, fik ry for at være de førende. Med et angel-saxisk ord er det intet mindre end et »scoop«, at de uden egen indsats blev verdenskendte ved at give navn til England og englænderne; om man vil: et af historiens luner!

NOTER OG HENVISNINGER

1. I min Plattysk i Sønderjylland, 1974, s. 9-11, fulgte jeg Anders Bjerrums opfattelse af anglerproblemet, men siden har jeg ændret mening. Den herværende afhandling bygger på en forelæsningsnotits, holdt 1982 i »33. Symposium der Arbeitsgemeinschaft für Sachsenforschung« i Slesvig by.
2. Dette var således tilfældet på Karl den Stores tid, se herom H. V. Gregersen: Den danske kongemagt ved vikingetidens begyndelse (Sønderjyske Årbøger 1983, s. 17, samt note 18).
3. Snorre Sturlason: Heimskringla, udg. Johs. V. Jensen & Hans Kyrre 1948, s. 51, 56 f.
4. I Sønderjyske Stednavne (se Registeret) findes adskillige eksempler på navne, begyndende med Fruc- eller Brude-. Desuden skal der henvises til Øster Løgum-præsten Peter Kier i Antiquariske Annaler, I, 1812, s. 328; H. V. Gregersen: Bolderslev i førkristen tid (Sønderjysk Månedsskrift 1951, s. 49-55).

5. Jvf. f.eks. H. V. Gregersen: Om det kontinuerlige i vor historie (Stambladet, I, 1963, s. 243-248).
6. For Sønderjyllands vedkommende er en sådan påvist ved en pollenundersøgelse af Abkær mose sydvest for Vojens, se Bent Aaby: Mennesket og naturen på Abkær-egnen gennem 6000 år (Sønderjysk Månedsskrift 1986, s. 277-290, spec. s. 284).
7. Bent Søndergaard: Indledende studier over den nordiske stednavnetype lev (löv), 1972; heri: Forholdet mellem de nordiske levnavne og de tyske lebennavne, s. 158-180, med oversigt over den foreliggende litteratur, med registrering af leben-navnene, samt påvisning af både sikre og mulige paralleller til danske lev-navne.
8. Bornholm havde ifølge Wulfstans beretning i Kong Alfreds udgivelse af Orosius en egen konge, og Blekinge er måske først kommet til Danmark på Knud den Stores tid, jvf. Erik Kroman: Det danske Rige i den ældre Vikingetid, 1976, s. 14.
9. H. V. Clausen: Studier over Danmarks Oldtidsbebyggelse (Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, 1916). H. V. Clausens hypotese om en fra Sjælland/Skåne udgående erobring af det vestlige Danmark er siden Johannes Steenstrups kritik (»de dragne Slutninger er uholdbare og vildledende«) alt i alt blevet negativt modtaget. Jeg mener med urette. Hans hovedtese om danerne som et østfra kommende erobrersfolk, hvis stormænd, nævnt i lev-byernes forled, har overtaget jord, kan ikke uden videre afvises.
10. En tværgående pælerække i Haderslev fjord, kaldt »Lei« (Leddet), anses for at have været en afspærring af fjorden mod østfra kommende. Den er for nylig blevet dateret til 404 og kan følgelig opfattes som et værn mod de østfra kommende danere.
11. Hans Neumann: Olgerdiget – et bidrag til Danmarks tidligste historie, 1982, hvortil der henvises, hvad de arkæologiske afsnit angår. Den romantiserede navneform »Olgerdige« skyldes den historisk interesserede Uge-præst Nicolaus Nissen (sognepræst 1740-77), der leverede stof fra sit sogn til Erik Pontoppidans Danske Atlas. Retteligt hedder anlægget Olmersdige, hvis forled »oldemor« betegner noget meget gammelt, jvf. f.eks. Ribe Oldemoder. Endelsen »-dige« betyder – som også fremhævet af Hans Neumann (s. 8) – både grøft og vold.
12. Desværre fandt Hans Neumann ikke Hærvejens passage af Olmersdiget. Den skal søges i nærheden af Tulsbro Bjerg, som i Stednavneudvalgets gengivelse af den stedlige udtale under påvirkning af et nærliggende landsbynavn er blevet til »Tødsbøl Bjerg« (hos Neumann: »Tødsbøl«), jvf. H. V. Gregersen: Oldtidens og tidlig middelalters Hærvej uden om Urnehoved (Nord-slesvigske Museer, bd. 6, 1979, og Sønderjysk Månedsskrift 1979, s. 439-444, spec. s. 443).
13. Hans Neumann, der i sin bog »Olgerdiget« samstemmende hermed anser det for et gammelt skel mellem angler og jyder, lader jyderens område fra 200-400 svare til det arkæologiske område, der har fået navn efter Over Jerstal (på tysk: Ober Jersdal! Endelsen er -stald), se kort s. 85.
14. Det var sprogmanden, forfatteren og journalisten Nikolaj Andersen (født i Svejrup i Felsted sogn), der først gjorde opmærksom på sin hjemegns særlige sprogtoner med afhandlingen »Den musikalske akcent i Østlesvig« (Dania 1897).
15. Erik Kroman gjorde sig i »Musikalsk Akcent i Dansk«, 1947, til talsmand for, at denne særlige sprogtoner skulle skyldes en indvandring fra Sverige. Siden da er tesen om et »svenskeveld« i det sydlige Danmark blevet grundigt aflivet, dels m.h.t. stednavne på -by (+ personnavn) af Birthe Hjorth Pedersen: Bebyggelsesnavne på -by sammensat med personnavn (1960) og m.h.t. runeindskrifterne og Adam af Bremens tekst af Nils Lund: Svenskeveldet i Hedeby (Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, 1980, s. 114-125).
16. Se herom: Paul G. Buchloh i: Offa, bd. 37, 1980, s. 361).
17. Jvf. note 6.
18. Denne opfattelse går helt tilbage til Beda og især til kong Alfreds udgivelse af Orosius, hvor det i Ottars beretning hedder: »I disse lande (efter omtalen af Danmark og »Gotland«: »Sillende og mange øer«) boede anglerne, før de kom herover til dette land«. De sidste ord (»ær hi hider om land coman«) tyder på, at der her er tale om et redaktionelt indskud i Ottars beretning.
19. Se herom: H. V. Gregersen: Plattysk i Sønderjylland, 1974; samt oversigtsmæssigt sms.: Slesvig og Holsten indtil 1830, 1981. Når fortykningen af Sydslesvig tog flere århundreder, skyldes det, at her trængte det fremmede sprog ind på en flertalsbefolknings oprindelige sprogområde. Det er noget helt andet end et indvandrermindretals overtagelse af en flertalsbefolknings sprog.

20. Se herom: Paul G. Buchloh: Angeln – Regio oder Natio? – Eine philologische Betrachtung (Offa, bd. 37, 1980, s. 360-365).
21. Det kan altså minde om, at begreberne »britisk« og »(Stor)Britannien« fik en renaissance, da James I efter Elizabeths død i 1603 blev konge over hele øen.
22. I en fremstilling af Sønderjyllands historie hører sagnet om Vermund og Uffe derfor rettelig hjemme under en omtale af Saxos interesse for Sønderjylland, jvf. H.V. Gregersen: Slesvig og Holsten indtil 1830, s. 107.

Voldstederne på de nordfrisiske øer

af *Ole Harck*

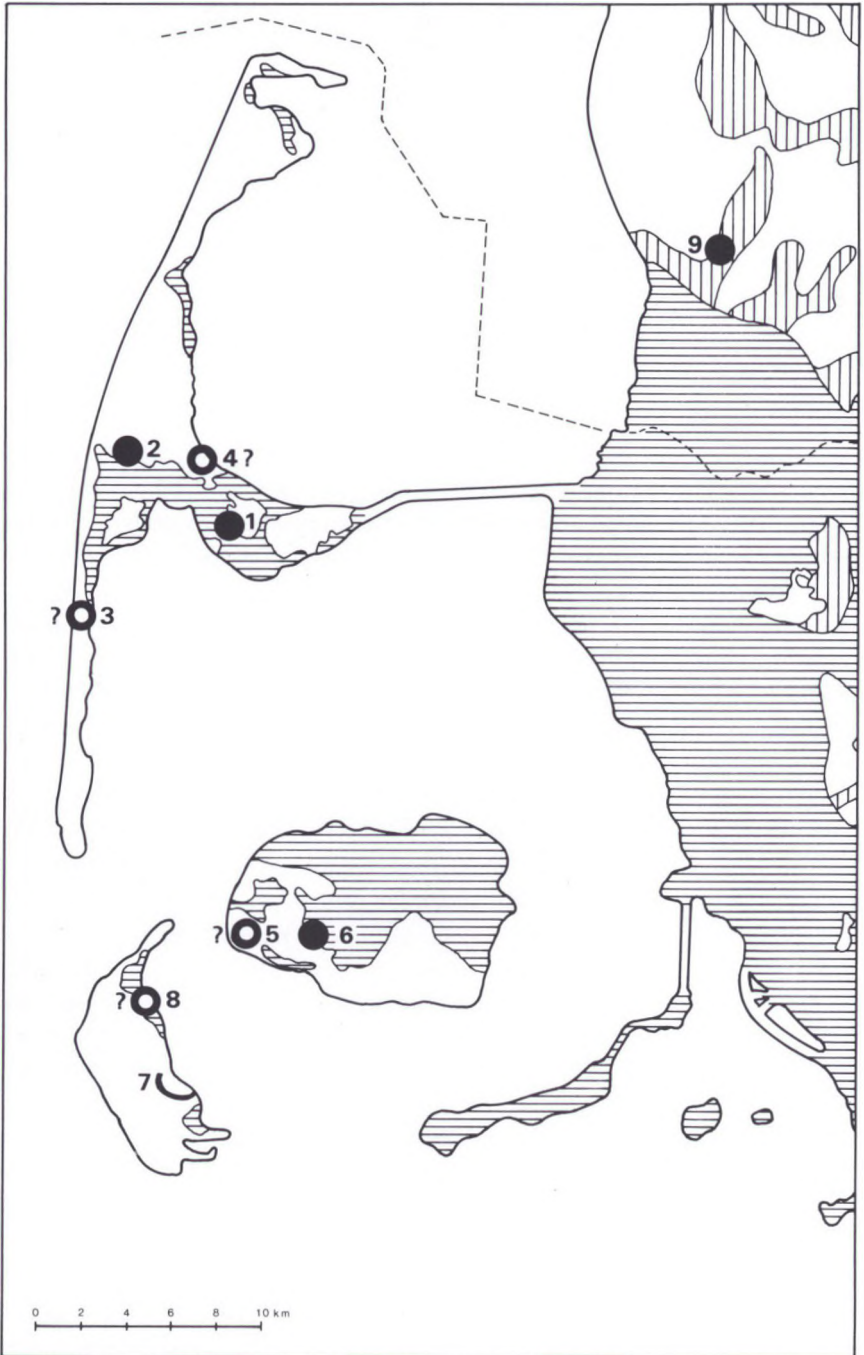
På Sild og Før ligger der flere storslåede ringvolde og en del mindre »voldsteder«. Først i de seneste år har grundige undersøgelser givet et solidt videnskabeligt grundlag for at tolke og datere disse anlæg. Dr. Ole Harck, Egernførde, giver her et resumé af den nyeste viden om anlæggene – en viden, som på mange måder bryder med hidtil gængse skildringer af emnet.

Af en eller anden ukendt grund har den regionale historieforskning altid fremhævet, at ringborgene på Sild og Før, Arksumborg, Tinnumborg og Lembecksborg, hørte til gruppen af ældre forsvarsanlæg i Vestslesvig, og det på trods af, at en egentlig målbevidst arkæologisk udgravningsvirksomhed i disse anlæg først blev påbegyndt efter 2. verdenskrigs afslutning. Den videnskabelige litteratur om Sønderjyllands ældre middelalderhistorie er derudover ret enig om at datere voldstederne til omkring år 800 og at tolke dem som »tilflugtsborge for befolkningen under urotider« eller som »militærstationer« svarende til de velkendte, men noget senere danske Trelleborge.¹ Denne tolkning beror især på fund fra Lembecksborg på Før, som P. La Baume og H. Jankuhn gravede i mellem 1946 og 1952. Derimod har undersøgelser siden 1972 i Arksumborg og Tinnumborg på Sild endnu ikke vundet den fornødne genklang i den interesserede offentlighed, til trods for at udgravningernes resultater er beskrevet flere steder inden for de seneste år.²

På baggrund af den nye viden om de sidstnævnte ringvolde er det imidlertid muligt at genanalysere ældre oplysninger om andre »forsvarsværker« på øerne ud for den sønderjyske vestkyst. Det gælder både med hensyn til deres topografiske placering i terrænet, det foreliggende arkæologiske materiale og den formodede historiske betydning set i relation til lignende anlæg på fastlandet (fig. 1).

Jernalderens ringvolde

Lembecksborg på Før (fig. 1, nr. 6) og Tinnumborg på Sild (fig. 1, nr. 2) er de største arkæologiske monumenter på de nordfrisiske øer. Begge anlægs meterhøje volde fremstår som markante jordværker ragende op i det ubebygge-

de flade marskland (fig. 2). Heroverfor lå så Arksumborgs tomt på Sild nærmest gemt bag byhøjbanker fra jernalder og middelalder på en lav gestryg over marskens niveau (fig. 1, nr. 1). Vore dages ihærdige byggespekulanter har dog formået at ødelægge det særprægede relief på denne mindste af Silde bakkeøer.³ De tre ringformede anlæg er nærmest ens topografisk placeret i overgangszonen mellem gest og marsk eller ude i selve marsken og uden nogen direkte forbindelse til havet. Meget kunne derfor tyde på, at der er fælles baggrund for deres opførelse.

I årene efter krigen og især siden 1972 er der gravet i ringvoldene både på Sild og på Før. Mens lagfølgen i Tinnumborg kun kunne analyseres i enkelte snit i ringvoldens nordlige del, så beror kendskabet til Lembecksborgs opbygning på flere fladeafdækninger bag volden. Arksumborgs vestlige halvdel blev stort set udgravet mellem 1972 og 1978 inden for et større forskningsprojekts rammer, som instituttet for forhistorisk arkæologi ved Kiels universitet startede i 1963 med støtte fra bl.a. Deutsche Forschungsgemeinschaft, Bonn-Bad Godesberg. Undersøgelsens resultater bruges af nærliggende grunde som indledning til den efterfølgende fremstilling af det arkæologiske materiale fra Nordfrislands voldsteder.

Arksumborgs 2,5 m høje tomt ligger på den let skrånende søndre del af bakkeøen, et par hundrede meter fra den centralt på gesten placerede landsbykerne med bebyggelsesspor fra vikingetid og middelalder.⁴ Borgbanken, der i det oprindelige frisiske folkemål kaldes for »Borig«, måler 105 m fra nord til syd og 120 m fra øst til vest, jordpåfyldninger i middelalderen og nyere tid har forøget det sidstnævnte tværmål betydeligt. Svage spor af voldens krone kunne kun anes i terrænet, inden området blev bebygget i slutningen af 70-erne. De historiske kilders oplysninger om Arksumborg er få: Volden nævnes første gang i Hans Kielholts noget diffuse krønike fra 1400-tallet,⁵ den tidligste sikre henvisning findes i J. Mejers kort over Sild fra 1652, hvor Arksumborg er indtegnet som voldsted.⁶ Den følgende tids skriftlige optegnelser synes nærmest modstridende med hensyn til spørgsmålet om, hvorvidt voldkronen i sin helhed eller kun i visse afsnit har været synlig inden bankens endelige planering senest i 1860. I denne sammenhæng får et matrikelkort fra 1780 afgørende betydning, idet de dengang opmålte flader fulgte den ved de senere arkæologiske undersøgelser dokumenterede volds ydre front, selv om udgravningerne har givet belæg for voldens destruktion og det indre områdes planering i ældre romersk jernalder.⁷

Fig. 1. Kort over de i artiklen nævnte lokaliteter: 1. Arksumborg; 2. Tinnumborg; 3. Rantumborg; 4. »Tipkenhorn« ved Kejtum; 5. »Borreg« ved Utersum; 6. Lembecksborg; 7. »Krümwal« ved Nebel; 8. »Boragh« ved Norddorf; 9. »Træibanken« ved Kærgård.

Fig. 2. Foroven: Tinnunborg på Sild; forneden: Lembecksborg på Før.

Botaniske analyser af konserverede, uberørte jordlag under det ældste jordværk viste, at arealet forud for ringvoldens rejsning lå hen som ødemark til trods for en samtidig større bondebebyggelse lige i nærheden.⁸ Den primære, ca. en meter høje græstørvsvold målte i basis omkring 5 m, dens form syntes

nærmest at have været cirkulær med et indre tværmål på omkring 64 m. Senere, dvs. før der kunne dannes en fast grønsvær på voldoverfladen, eller denne var blevet angrebet af regn og vejrlig, har man både forhøjet og udvidet voldkærnen med flere lag af græs- og klægtørv. Det er lykkedes at definere 24 enkelte voldfaser over det ældste anlæg og ved at inddrage resterne af forskellige byggeaktiviteter inden for den ældste vold i det stratigrafiske system (ca. 30 lag) at kunne sammenfatte de enkelte bebyggelsesspor i fem eller seks større hovedafsnit.

Efter den seneste udvidelse ved voldens indre fod viste jordværket en bredde på omkring 10 m, mens højden åbenbart varierede mellem to og tre meter målt over det oprindelige niveau. På dette tidspunkt havde jernalderbønderne dog allerede skrånet en tidligere lodret voldfront med meterhøje klæg- og muldrag, hvorefter en tolkning af anlægget enten som forsvarsværk eller som sikring mod højvande synes tvivlsom.

Indgangen til det af volden begrænsede areal lå i anlæggets nordlige del. Den ældste vold var ikke helt lukket på et par meters længde; senere opførtes samme sted en 6 m lang, 1 m bred stolpestøttet passage med spor af flere ombyggelsesfaser. Gennemgangens placering i volden blev markeret med klægtørsvægge både uden for og inden for selve volden. I en af de seneste perioder byggedes så her en ca. 10 m lang, 1 m bred krybegang af kampesten oven i resterne af de tidligere perioders indgange (fig. 3a). Som led i dette bygningsværks rejsning fyldte man dog passagen med rent klæg, inden den blev tildækket med flade stenblokke.

Samtidig med disse byggeaktiviteter på volden (25 faser) og omkring den nordvendte indgang (mindst 7 faser) blev der i anlæggets ældre tid rejst flere letkonstruerede hytter med fletværks- eller græstørsvægge langs voldens indre fod. De to- eller treskibede bygninger stod i radiær anordning med en af smalsiderne vendt mod voldstedets geometriske centrum, der var ubebygget. Hytterne målte i bredden mellem 2,1 og 4 m, mens længden varierede mellem 4 og 8 m, flademålet skiftede derved mellem 8,4 og 32 m². På gulvfladerne i hytterne fandtes flere steder et tyndt lag strøelse, desuden i enkelte af småhuse- ne lerklinede arner (fig. 3b). I modsætning til samtidige bopladsfund lykkedes det ikke at fastslå rester af korn eller anden vegetabilsk føde inden for disse bygningsspor. Uden for hytterne fandtes et større antal af stolper med ukendt funktion, et stykke af et træhegn og et par ildsteder, som ikke kunne placeres i forhold til bestemte hytterester. Intet sted gav fundmaterialet belæg for, at mennesker eller dyr havde haft tilgang til området inden for volden mellem de enkelte byggeafsnit (fig. 4).

Hyttebebyggelsen hørte til Arksumborgs ældste perioder. Fra den efterfølgende tid kendes derimod til et par brøndlignende, flere meter dybe skakter

inden for volden. Disse nedgravninger i istidens mergellag blev delvis fyldt med jord og sten, inden siderne nåede at skride sammen som følge af grundvandets tryk. Senere forsynedes i hvert fald to af de tre undersøgte skaktanlæg med en hyttelignende afdækning.

Fundmaterialet fra Arksumborg består fortrinsvis af keramik, f.eks. skår af forskellige lerkar, skåle, kopper og ildbuklignende krukker med hank. Dette lertøj genspejler både i sin kvantitative og kvalitative sammensætning et samtidigt bopladsinventar. Derudover fandtes der bl.a. følgende keramikgenstande, der åbenbart var importerede til Sild udefra: Skår af nordhollandsk »terpekeramik«, låg med hanke af nedresaksisk-vestfrisisk type⁹ og trekantede vævevægte af en især vest for floden Weser, i Holland og England udbredt form.¹⁰ Det »almindelige« skårmateriale – ca. 7500 stykker – lå fortrinsvis i den bebyggede zone omkring de omtalte hytter langs voldens fod. Samtlige lerkarskår viser gennemgående en ringere brudfrekvens end den kendes fra de samtidige bondesamfunds bopladser. Dette særpræg peger på et hurtigt bebyggelseskift inden for volden uden større skårødelæggende aktiviteter. Samtlige oldsager dateres til midten af 1. århundrede efter Kristi fødsel, dvs. til ældre romertid. Der kan ikke dokumenteres nogen form for udvikling i lerkarsproduktionen på grundlag af skårmaterialet fra de ældste og de yngste lag. Dette er tolket som belæg for, at bebyggelsen i Arksumborg har været af kort varighed.

Udover de nævnte importfund af vesteuropæisk herkomst er det også lykkedes at føre bevis for forbindelserne til den senkeltisk/romersk dominerede region omkring den Engelske Kanal på grundlag af særprægede træk i bygninernes konstruktion og i voldanlæggets samlede plan og idémæssige grundlag.¹¹ Heroverfor står så, at de eneste sikre paralleller til den nordvendte krybegang tværs igennem jordværket skal søges i gruppen af såkaldte »stenkældre« i Vendsyssel fra perioden omkring Kristi fødsel.¹²

De nævnte og mange andre, ikke omtalte argumenter førte til at tolke Arksumborg som kultplads, hvor man som del af den rituelle handling kopierede et mindre samfund, en uvirkelig bebyggelse eller en slags Potemkinsk landsby, til ukendte guders ære. Hvorvidt keramikken i hytterne før i tiden indeholdt offergaver til de hinsides magter vides ikke. Knoglefund, der bl.a. karakteriserer samtidige jyske offerpladser, mangler stort set; belæg for detaljerne i selve offerproceduren inden for voldens afgrænsede område er ukendte.

Kort efter den seneste udvidelse af volden – dvs. sandsynligvis engang i løbet af ældre romersk jernalder – blev borgbanken planeret. Der fandtes ingen spor af en senere tids bebyggelse – hverken fra vikingetid eller middelalder.

Ringformede voldanlæg af Arksumborg-typen kendes med sikkerhed på fast-

landet ved Højer (fig. 1, nr. 9), hvor Trælbankens opbygning og datering svarer til Arksumborgs.¹³ Hvorvidt et nyfundet cirkulært voldsted ved Vilslev i nærheden af Ribe også hører til denne gruppe, vides endnu ikke,¹⁴ derimod er der ingen tvivl om, at der ligger en ringvold svarende til Arksumborg-anlægget under vikingetidens *Tinnumborg* på Sild.

Den sidstnævnte velbevarede 5-6 m høje ringvold af oval form (125 × 110 m) ligger ude i marsken, kun 5 km i luftlinie vest for Arksumborg.¹⁵ Nogle vikingetidsskår, der blev fundet under en ikke fuldført udgravning i 1948, daterede bl.a. en græstørsvæg og en stenbrolægning til det 9.-10. århundrede efter Kristus. I 1976 lykkedes det i en ny søgegrøft i den nordlige voldside både at dokumentere de indvendige lags stratigrafi fra istidens overflade til de seneste voldudvidelser og ved et snit ind i ringvoldens ydre side at få indblik i nogle af voldfasernes forskelligartede konsistens. Et tværgående profil igennem Tinnumborg lå desværre uden for projektets økonomiske og arbejdstekniske muligheder. Resultaterne af den kortvarige undersøgelse i Tinnumborg har derfor kun foreløbig karakter: Den ældste vold under vore dages monument blev lagt i ældre romertid på klægsediment fra tidlig førromersk jernalder. Mens selve volden ikke kunne bestemmes med sikkerhed, lykkedes det at finde et inden for denne liggende kulturlag med daterende keramik. Voldens eksistens beror på et indirekte bevis: Over kulturlaget fra ældre romertid fulgte et mægtigt sumptørvelag mellem 1,5 og 1,75 m NN, dvs. omkring 0,8 m over den uden for volden liggende marsk's niveau. De i tørvemassen dokumenterede røsumplanter vokser tilmed kun under vedvarende fugtighed. Ud fra lokalitetens topografiske situation ville dette kun have været muligt i forbindelse med f.eks. en aflukket klægtørsvold af ukendt diameter, højde og konsistens.

Også under *Lembecksborgs* ringvold fra vikingetiden lå der skår fra ældre romertid.¹⁶ Her er det dog ikke med sikkerhed lykkedes at dokumentere den samtidige vold. Udgravningerne i årene efter 2. verdenskrigs afslutning gav udelukkende klarhed over, at skårene lå i de »dybere lag«.

I modsætning til Arksumborg udbyggedes både Tinnumborg og Lembecksborg som »regulære« voldsteder i vikingetid: Førstnævnte sted fandtes under udgravningerne i 1976 flere græstørsvægge parallelt med volden eller lodret ind mod denne, et enkelt ildsted og flere kontaktag mellem disse bygningsrester og voldens græstørvfyld. Fund fra de over sumptørvelaget stratificerede kulturlag, bl.a. lerkarskår, stykker af klæberstenskar og flere velbevarede træredskaber, heriblandt dele af en tallerken, et sidestykke til et større kar, et knivskaft og forskellige nagler, daterer den yngre vold til det 8.-10. århundrede.

Lembecksborgs vold er nærmest cirkulær ifølge de publicerede opmålinger, mens den efter beskrivelserne at dømme, f.eks. hos P. La Baume, snarere

Fig. 3. Arksumborg/Sild. Foroven: Krybegang tværs igennem volden. I profilvæggen bagved ses en af de store stenblokke, der brugtes til afdækning af passagen. Forneden: Hytte med fletværksvægge fra ældre romertid (1. århundrede efter Kristi fødsel). Den lyse plet midt i billedet viser et lerklinet ildsted. Voldens indre fod er synlig til venstre.

skulle være ovalformet med et tværmål på 120 × 100 m. Voldens krone ligger ca. 10 m, det indre område omkring 4 m over marskens niveau. Udgravninger inden for volden gav enkelte henvisninger til vikingetidsbebyggelsens struktur, bl.a. forskellige huse, der nærmest var radiært placerede langs voldens fod, og dele af brolagte veje mellem disse bygninger, men ingen oplysninger om selve voldens konstruktion, om kontaktag mellem vold og udgravede vægrester. Et utal af fund fra vikingetid (keramik, brudstykker af klæberstenskar og basaltmøller, flere smykker af metal) daterer anlægget ifølge La Baume til det 9.-10. århundrede og tiden omkring år 1000.¹⁷ H. Jankuhn synes i en mere historisk tolkning af anlægget at være i tvivl om, hvorvidt Lembecksborg har haft en permanent bosætning eller kun har været brugt som tilflugtsborg i ufredstider.¹⁸ Dette spørgsmål og problemerne omkring en sikker naturvidenskabelig funderet tidsbestemmelse vil kun kunne løses i forbindelse med en større udgravning i fremtiden.

En gennemgang af det forhåndenværende skårmateriale på baggrund af nyere undersøgelser i Slesvig, Elisenhof ved Tønning, Ribe og Århus ville muligvis i første omgang føre til en omdatering af enkelte lerkar fra Tinnumborg og Lembecksborg.¹⁹ Et par af skårene bør efter alt at dømme tidsfæstes til efter årtusindskiftet, hvormed vi når frem til den periode af tidlig middelalder, som vi har et bedre kendskab til. De foreliggende arkæologiske fund udelukker dog med stor sikkerhed en kontinuitet mellem Tinnumborgs yngste fase og oprettelsen af en fogedstilling i landsbyen Tinum på gesten nordøst for volden og mellem Lembecksborgs seneste bebyggelse og ridder Klaus Limbecks gøremål på Før, Sild og Amrum omkring 1360, selv om det sidstnævnte voldsted har navn efter denne kong Valdemar Atterdags mand.

Middelalderlige »tårnborge« og »voldsteder«

Ud over de ringformede voldanlæg af vidt forskellig funktion fra ældre romertid og vikingetid findes der flere lokaliteter på de tre nordfrisiske hovedøer, som i tidens løb er blevet tydet som forsvarsværker.²⁰ Arkæologiske udgravninger og en sikker historisk overlevering mangler, medens der er en del tvivlsomme stednavnehenvisninger og sagn i tilknytning til bestemte terrænspejle eller særlig markante ældre gravhøje. På Før ligger »*Borreg*« ca. 400 m nordvest for landsbyen Utersum i et sumpet dalstrøg (fig. 1, nr. 5).²¹ Omkring 1900 havde banken – ifølge en samtidig beskrivelse – en højde på ca. 4 m og et tværmål på ca. 30 m. Ved en senere planering fandtes her teglsten, jernstykker og noget trækul. Udenom lå der tidligere både en vold, som indeholdt træstykker fra et palisadehegn (?), og en 6 m bred grav. H. Jankuhn beskrev i 1954

»borgens« topografi og diskuterede i denne sammenhæng kartografiske og historiske kilder.²² Til de sidstnævnte hører bl.a. en i 1845 nedskrevet beretning om en møntskat fra det 11. århundrede, som lå gemt under en træpæl i selve »Borreg«-banken. Til trods for usikkerhed om møntdeponeringens nøjagtige placering på stedet brugte Jankuhn denne oplysning i argumentationen for at betegne »Borreg« som en tidlig tårnborg. Senere har H. Hinz dog i en undersøgelse af samtlige nord- og vesteuropæiske tårnborge fremført berettiget kritik af denne sammenblanding, idet borgtypen først kendes nord for Elben i løbet af det 13. århundrede.²³

Silds »tårnborg«, *Tipkenhörn* på Kejtum klev i nærheden af landsbyens tidligere havneplads, men langt fra middelalderens kirke og den hertilhørende bondebebyggelse (fig. 1, nr. 4), blev undersøgt af arkæologer i 1870, 1940 og 1955. Samtlige udgravninger fik et negativt resultat til følge, idet der fremdroges skår af bronzealderkeramik, men ingen belæg for en senere tids aktivitet eller bebyggelse.²⁴ En tilsvarende situation synes at foreligge i forbindelse med stedbetegnelsen »*Boragh*« på Amrum (fig. 1, nr. 8). Det arkæologiske materiale består af et par opsamlede skår, der enten stammer fra vikingetid/tidlig middelalder eller nyere tid (!). »Borgbanken« på et østvendt klev ud mod vadehavet mellem Amrum og Før var ifølge overleveringen oprindelig en bronzealderhøj omgivet af en jordvold (?) og en uden om denne liggende grav (?). De sidstnævnte rester var nærmest planerede, da stedet blev beskrevet for første gang i 1869.²⁵

Hverken i Kejtum eller i Norddorf på Amrum er der noget belæg for en middelalderlig tårnborg, på samme måde synes de fremførte argumenter i forbindelse med Utersum-anlægget at være mere end tvivlsomme. Over for dette negative resultat står så en oplysning i en af A.L.J. Michelsen trykt kilde, hvor det nævnes, at Erik Rind – bror til Valdemar Atterdags staller i Nordfrisland, Valdemar Zappi – var blevet borgherre på Før.²⁶ Det meddeles i denne sammenhæng, at borgen inklusive den tilhørende ladegård har ligget mellem Utersum og Borgsum, hvormed den ikke kan være identisk med det førnævnte anlæg nordvest for Utersum, og at der er tale om et nyopført »castellum«. Overtagelsen af godset kan dateres til den første søndag efter allehelgen 1360, kontrakten er beseglet af præsterne ved øens kirker, St. Johannes, St. Nikolaj og St. Laurentius. Ud fra disse enkeltheder om »borgens« mente f.eks. H. Handelsmann i 1873, at hele anlægget kun har bestået af et »blokhus«, der var omgivet af en vold og et palisadehegn.

I denne forbindelse bør det påpeges, at Erik Rind – og sammen med ham broderen Valdemar Zappi eller Soep, som han kaldes andetsteds – kom til de nordfrisiske øer som fremmede adelsfolk, der var udsendt af kongen. Intet sted findes der oplysninger om ældre høvdingeslægter, en lokal lavadel eller

fremtrædende storbønder. Deres tilstedeværelse ville have været en forudsætning for rejsning af tårnborge i hvert fald i en senere del af middelalderen.²⁷ Denne viden understreger den fremførte usikkerhed om, hvorvidt den slags anlæg overhovedet har eksisteret på Sild, Før og Amrum. De engelske møntfund fra tiden efter årtusindskiftet i List (976-1029), Vesterland (1. halvdel af det 11. århundrede) og Utersum (11. århundrede) er tolket som Danefæskatte, der skulle gemmes bort – langt fra datidens bebyggelse – og siden blev glemt. Deponeringerne har intet med de lokale bondesamfund og deres sociale struktur at gøre.²⁸

Hvorvidt »Rantumborg« på Sild har været et ringformet voldsted eller en tårnborg vides ikke (fig. 1, nr. 3).²⁹ En øjenvidneberetning fra omkring 1800 henviser bare til en »græsbevokset (!) jordvold«. Ifølge overleveringen skjulte den sig under klitsand i et område syd for landsbyen Rantum kaldet »Burgtal« eller »Borig«. I H. du Plat's kort fra 1804/05 findes henvisningen »Borgrudera« ud for denne klitdel. Hvis de sparsomme oplysninger om selve monumentet og stednavnets placering holder stik, så måtte anlægget efter de nyeste geologiske analyser at dømmes have ligget i en istidslavning fyldt med holocæne strand-sedimenter eller flyvesand, idet den faste undergrund her ikke når over minus 4-5 m under vore dages overflade.³⁰ Denne sammenhæng understreger derfor tvivlen omkring dette i ø-litteraturen tit omtalte monument. En datering synes umulig på det foreliggende grundlag.

Samme spørgsmålstegn med hensyn til tidsfæstelsen gælder for »Krümwal« på Amrum (fig. 1, nr. 7). Dette 1400 m lange, halvkredsformede dige afgrænsede et større bakkedrag sydøst for Amrums kirkeby Nebel. Efter K. Kerstens beskrivelse viser volden enkelte steder en bredde på 8,5-11 m, mens højden varierer mellem 1,10 og 1,80 m.³¹ Nyere undersøgelser i volden, der kunne bidrage med detaljer om opbygning, stratigrafi osv. mangler bortset fra et enkelt resultatløst snit. Derfor er det indtil videre umuligt at sætte volden i relation f.eks. til de kendte »folkevolde« fra jernalderen eller folkevandringstiden, som Olgersdiget ved Tinglev, Danevirke og Trældiget ved Vejle.³²

Sammenfatning – nye resultater

Gennemgangen af de enkelte voldsteders arkæologiske materiale og de historiske kilders mere eller mindre sikre baggrund, de forskellige lokaliteters topografi og datering viser først og fremmest, hvorledes arkæologiske undersøgelser inden for en kort årrække kan revidere tidligere historieforskning på forskellige punkter. I dag kender vi til følgende voldtyper på de nordfrisiske øer:

1. Oldtidsborgene: Arksumborg og muligvis også Tinnumborg, begge på

Sild, opførtes omkring midten af det 1. århundrede efter Kristi fødsel som kultsteder. Førstnævnte anlæg viste en tydelig vesteuropæisk, dvs. senkeltisk indflydelse i konception, bebyggelsesstruktur og fundmateriale, mens andre detaljer tydeliggør forbindelser med fundkomplekser i Nordjylland.

2. Vikingetidsborgene: Tinnumborg/Sild (2. periode) og Lembecksborg/Før dateres af talrige fund til det 9.-10. århundrede. Enkelte af skårene tilhører muligvis en senere tid. De sparsomme oplysninger om selve bebyggelsen inden for volden giver intet grundlag for besvarelsen af spørgsmålet vedrørende bosætningskontinuitet eller sporadisk bebyggelse for den lokale bondebefolkning – f.eks. i ufredstider –, eller om forbindelser til samtidige voldsteder i Vestholsten, Hamborg eller Nedresaksen. Det er dog sikkert, at ingen af voldene kan tilregnes Trelleborg-typen på grund af en manglende symmetri i bygningsplanen og voldens form. Der synes ikke at være nogen sammenhæng mellem de yngste voldlag og de senere århundreders lokale middelalderhistorie (fogeden i Tinnum og Klaus Limbeck på Før). Borgenes historiske betydning er dermed stadigvæk en gåde.

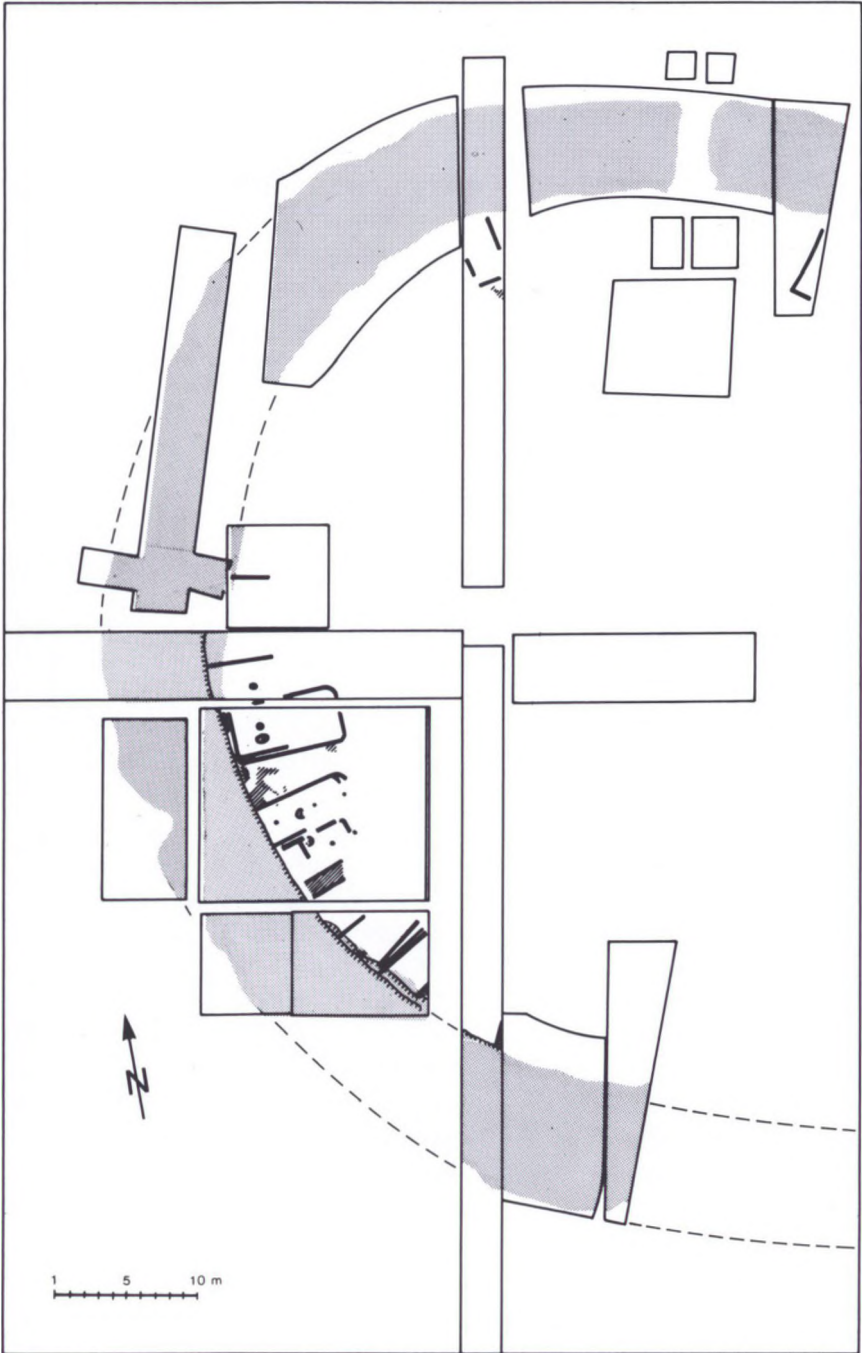
3. Middelalderens »anlæg«: Henvisningerne til formodede tårnborge, lavalens karakteristiske forsvarsværker i det 13.-14. århundrede, er mere end tvivlsomme på Sild, Før og Amrum. En kilde fra 1360 nævner en befæstet gård af hel anden type på Før, der ikke er identisk med en nærliggende »tårnborg«. Ingen af de omtalte »tårnborgs-banker« lå tilmed i nærheden af datidens naturhavne, som J. Mejer kaldte for »wyck« i de ældste pålidelige kort fra 1652. Hermed bortfalder disse steders strategiske funktion og deres værdi som forsvarsværker.

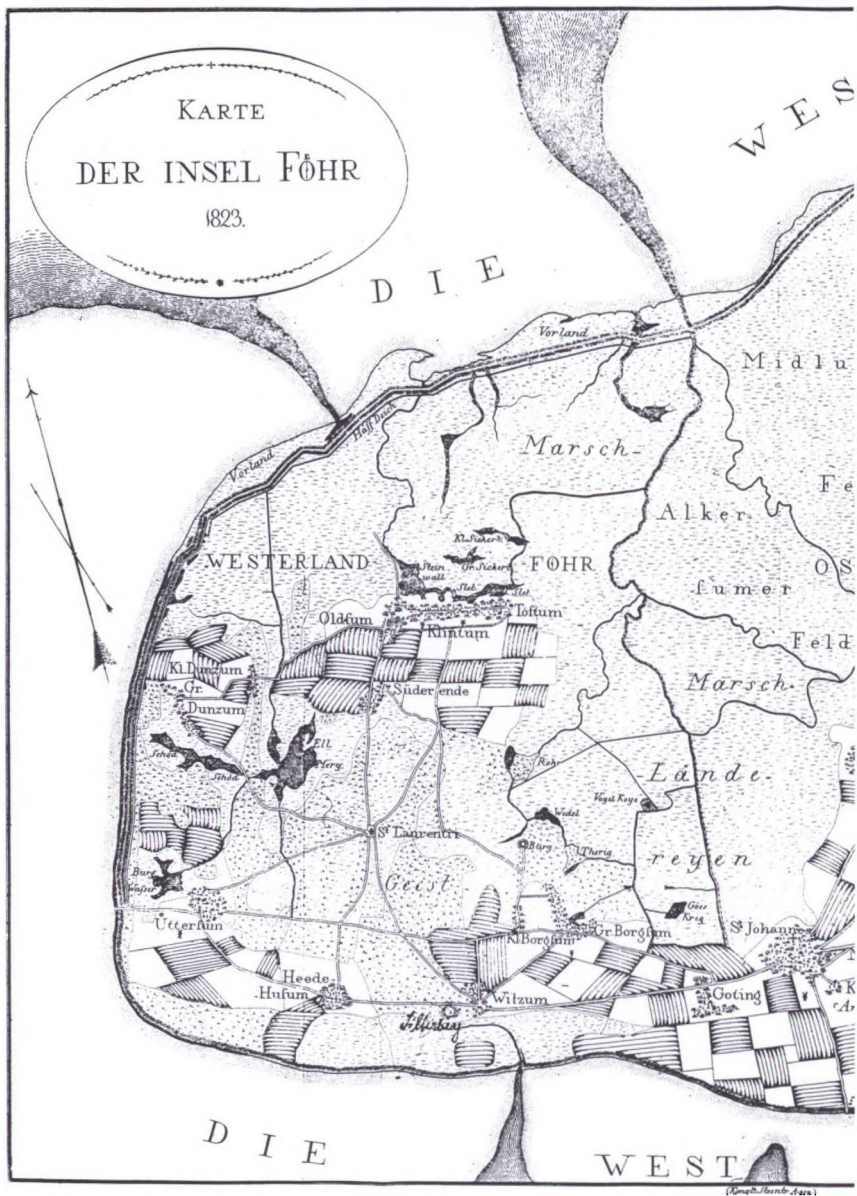
Problemerne omkring voldstederne på de tre nordfrisiske øer er langtfra afklarede endnu. En ting er dog sikker: Både oldtidens ringvolde og vikingetidens forsvarsværker – middelalderens »tårnborge« kan man vist se bort fra – synes at være noget helt specielt ved den slesvigske vestkyst, idet de nævnte jordværker indtil videre ikke har nogen paralleller hverken på midtryggen langs den sønderjyske Hærvej eller i den frugtbare østlige ungmoræne. Vort igennem de skriftlige kilder dokumenterede kendskab til regionens tidligste historie er generelt ringe – også set i relation til det arkæologiske materiale. Oldtidens fund viser f.eks. snævre handelsforbindelser i kyststrøget mellem den Engelske Kanal og Sild i hele romersk jernalder, i vikingetid åbnedes tilgangen til kystzonen bl.a. via havnene i Hamborg, Meldorf, ved Ejdermundingen og omkring Ribe å. Talrige fund af denne tids mønter og af importeret

---

Fig. 4. Arksumborg/Sild. Hyttespor fra ældre romertid langs voldens indre fod. Anlæggets centrum var ubebygget.

Voldstederne på Föhr er angivet på gamle kort. På dette udsnit af et kort over den vestlige del af Föhr fra 1823 ses Lembecksborg angivet som »Burg« nord for Kl. Borgsum. Den folkelige overlevering satte voldstedet i forbindelse med drosk Claus Lembeck. Den mægtige mand skal her have ejet en borg, hvor han søgte tilflugt og blev belejret af kong Valdemar Atterdag.

Voldstedet Borreg lå i det sumpede dalstrøg nordvest for Utersum. Kortet er her gengivet efter Fr. von Warnstedt: Die Insel Föhr und das Wilhelminen See-Bad, 1824.

keramik på de nordfrisiske øer fortæller om, at både Sild, Før og Amrum blev inddraget i denne handel, så Tinnumborg (2.) og Lembecksborg kan muligvis skyldes indflydelse udgået af dette samkvem. Disse kontakter er dog langt fra ensbetydende med, at postulatet om en frisisk indvandring til øerne i det 8.-10. århundrede er rigtigt. Tilflytningen kunne for så vidt udmærket være af langt ældre dato – eller også skyldes f.eks. en tidligere, i dag ukendt stammedannelse i Vestslesvig, Nedresaksen og Nordholland på grundlag af fælles sprog, religion, kulturforhold og indbyrdes handel omkring Kristi fødsel – et tredje folk mellem germanerne og kelterne?³³

NOTER

1. H. V. Gregersen, Det begyndte før Lindisfarne. Festskrift til Troels Fink. 1982, 47 ff.; samme, Den danske kongemagt ved vikingetidens begyndelse. Sønderjyske årbøger 1983, 18 ff.; samme, Kong Godfred og de nordfrisiske ringvolde. Sønderjysk månedsskrift 1985, 74 ff.; V. La Cour, Danske borganlæg til midten af det trettende århundrede. Bind 1. 1972, 43 ff.; P. La Baume, Die Wikingerzeit auf den Nordfriesischen Inseln. Jahrb. d. Nordfries. Ver. f. Heimatkunde und Heimatliebe 29, 1953, 137 ff.; H. Jankuhn, Ein Burgentyp der späten Wikingerzeit in Nordfriesland und sein historischer Hintergrund. ZSHG 78, 1954, 1 ff.; samme, Die Frühgeschichte. Geschichte Schleswig-Holsteins 3, 1957, 176 ff.; K. Kersten og La Baume, Vorgeschichte der nordfriesischen Inseln, 1958, 231 ff.; 378 ff.; 583 ff.
2. Kersten og La Baume (1958) 231 ff.; G. Kossack og O. Harck, Grabungen in der Archsumburg auf Sylt. Germania 51, 1973, 477 ff.; Kossack, Harck og J. Reichstein, Zehn Jahre Siedlungsforschung in Archsum auf Sylt. Ber. Röm.-Germ. Komm. 55, 1974, 261 ff.; Harck, Archäologische Untersuchungen in Wallanlagen Nordfrieslands. Ber. Röm.-Germ. Komm. 67, 1986, 362 ff.; Harck, Die Ausgrabungen in den kaiserzeitlichen Beringen Archsumburg, Tinnumburg und Trælbanken an der Westküste Schleswigs. 1987 (utrykt habitations-disputats Kiel).
3. Kersten, Die Tinnumburg auf Sylt. Führer zu vor und frühgeschichtlichen Denkmälern 9, 1968, 232 ff., fig. på side 233; Kossack og Harck (1972), fig. 1; Harck (1986), fig. 1.
4. Kossack, Harck og Reichstein (1974); Harck (1987); Reichstein, Ausgrabungen in Alt-Archsum auf Sylt. Ber. Röm.-Germ. Komm. 67, 1986, 373 ff.
5. P. Schmidt-Eppendorf, Der Sylter Chronist Hans Kielholt. 1972; samme, Sylt. Memoiren einer Insel, 1977, 11 ff.
6. C. Danckwerth, Die Landkarten von Johannes Mejer, Husum, aus der neuen Landesbeschreibung der zwei Herzogtümer Schleswig und Holstein (Husum 1652, Nachdruck Hamburg-Bergedorf 1963) kort X-XI.
7. Harck (1987).
8. Kossack og Harck (1973), 482.
9. Harck (1986), 368, fig. 4.
10. K. Wilhelmi, Die vorrömische Eisenzeit zwischen Sieg und Mittelweser. Kleine Schr. Vorgesch. Seminar Marburg 8, 1981, 44 ff. med fig. 33.
11. Harck (1987).
12. Sidst omtalt: J. Lund, Nedgravede huse og kældre i ældre jernalder. hikuin 10, 1984, 57 ff.
13. Harck, Trælbanken ved Kærgård – et voldsted fra oldtiden. Nordslesvigske Museer 6, 1979, 29 ff.; Harck (1986), 371.
14. S. Jensen, Gårde fra vikingetid ved Gl. Hviding og Vilslev. Mark og montre 1986/87, 17 ff., fig. 17.
15. Harck (1986), 369; samme (1987), 490 ff.
16. Harck (1986), 369; Kersten og La Baume (1958), 231 ff.

17. La Baume (1952/53), 138 ff. og 140.
18. H. Jankuhn (1957), 176 ff.
19. f.eks. La Baume (1952/53), Taf. 13,3; 30,2. Slesvig: H. Lüdtke, Die mittelalterliche Keramik von Schleswig. Ausgrabung Schild 1971-1975. Ausgrabungen in Schleswig. Berichte und Studien 4, 1985; Elisenhof: H. Steuer, Die Keramik. Elisenhof in Eiderstedt 3, 1979; Ribe: J. Nielsen, Middelalderbyen Ribe. 1985; Århus: H.H. Andersen, P.J. Crabb og H.J. Madsen, Århus Søndervold – en byarkæologisk undersøgelse. 1971.
20. Jankuhn (1954), 1 ff.
21. Kersten og La Baume (1958), 333 ff.
22. Jankuhn (1954), 3 ff.
23. H. Hinz, Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg. 1981. 67 ff.
24. Kersten og La Baume (1958), 461 ff.
25. Kersten og La Baume (1958), 219.
26. H. Handelmann, Die Bauernburgen auf den Nordfriesischen Inseln. ZSHG 3, 1873, 54 ff., især 65 ff.; A.L.J. Michelsen, Nordfriesland im Mittelalter. Falcks Staatsbürgerliches Magazin, VIII, 1828, 97 ff. Urkunde 10.
27. Hinz (1981), 122 ff.; 133.
28. Jankuhn i: Kersten og La Baume (1958), 93.
29. Kersten og La Baume (1958), 532.
30. Kossack, Harck, Reichstein (udg.), Archsum auf Sylt, Teil 1. 1980. Sammenlign »Topographische Karte« med fig. 27 eller 50; »Borgrudera«: fig. 37.
31. Kersten og La Baume (1958), 172, fig. 36.
32. H. Neumann, Olgerdiget – et bidrag til Danmarks tidligste historie, 1982; W. Kramer, Die Datierung der Feldsteinmauer des Danewerks – Vorbericht einer neuen Ausgrabung am Hauptwall. Arch. Korrb. 14, 1984, 343 ff., herimod: H.H. Andersen, Zum neuen Schnitt am Hauptwall des Danewerks. Arch. Korrb. 15, 1985, 525 ff.; S. Hvass, Trældiget. Vejle amts årbog 1984, 89 ff.
33. R. Hachmann, Kossack og H. Kuhn, Völker zwischen Germanen und Kelten, 1962.

Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500

af *Poul Enemark*

Fra en beskeden start omkring år 1400 nåede den danske okseeksport o. 1500 anselige dimensioner. Flensborgs oksehandlere omsatte på dette tidspunkt imponerende beløb. Afhandlingen her belyser, hvordan oksehandelen udviklede sig i løbet af 1400-årene, og hvordan den gradvist blev omlagt fra efterårs- til forårseksport. Detaljeret berettes om de enkelte oksehandlere i Flensborg. Det påvises, at oksehandelen frem mod år 1500 medførte en klar social og økonomisk opstigning for erhvervets udøvere. I de første år træffer vi mest jævne prangere, til slut ansete købmænd. Det var rige folk, som ikke blot eksporterede okser, men også indførte fornemme og profitable klædevarer fra udlandet.

Universitetslektor, dr.phil. Poul Enemark har tidligere publiceret adskillige arbejder om emnet, og han er en af vore fineste kendere af denne tids handelshistorie. Denne artikel vil blive fortsat i næste årgang af Sønderjyske Årbøger, hvor tidsrummet ca. 1500-1520 vil blive omtalt.

Fra kornbrug til okseeksport

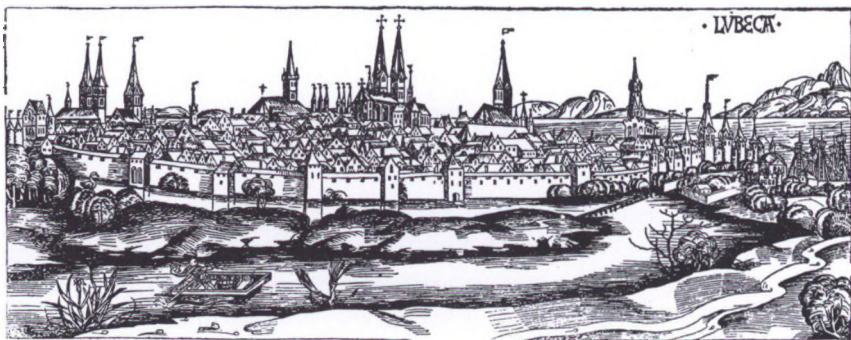
Okserne var Danmarks hovedeksportartikel i 1500- og 1600-tallet. Staldfodringen og afsætningen gav store indkomster til adel og krone, og drivningen og omsætningen af dyrene i udlandet gav penge til danske købstadborgere. Men handelen med okser var af ældre dato. Spredte spor fører os tilbage i begyndelsen af 1400-tallet. Baggrunden for den stigende betydning må vel søges i omlægninger i bedriftsstrukturen i landbruget og i ændringer i kostvanerne, der indtrådte i store dele af Vest-, Central- og Nordeuropa i løbet af senmiddelalderen.

Den såkaldte »senmiddelalderlige agrarkrise« ramte i Vesteuropa fortrinsvis det arbejdskrævende kornbrug. Befolkningsstagnation – eller ligefrem tilbagegang – som følge af de hyppige pestepidemier og mere generelt som resultat af en afvandring fra landbruget til byerne efterlod ødegårde, mangel på arbejdskraft og relativt stigende lønomkostninger til de betrængte kornproducenter. Da kornpriserne nærmest var vigende – i alt fald slet ikke holdt trit med prisudviklingen for så at sige alle andre varer – blev kornproduktionen i mange egne i Vesteuropa mindre rentabel. Samtidig blev stadig større kornmængder tilført fra Østeuropa, hvor vækstbetingelser og produktionsomkostninger artede sig fordelagtigere.

Denne vedvarende uheldige økonomiske udvikling for kornbruget i Vest-europa måtte på længere sigt flere steder drage omlægninger af bedriften efter sig. I nogle egne spores omlægninger til nye afgrøder, andre steder afløstes det intensive kornbrug af ekstensivt fårehold med uldproduktion eller kvæghold med kødproduktion, der fordrede mindre arbejdskraft. De store flokke af sommergræssede dyr kunne passes af et par hyrder på enge, overdrev eller ødejorder, der henlå med græs eller var sprunget i busk. Problemet ved denne driftsform var mangelen på vinterfoder. Et stort antal dyr måtte slagtes i november måned, før en beskeden bestand af okser blev sat på stald til overvintring med henblik på næste sommers græsning.¹

Det store overskud af sommergræssede okser kunne enten slagtes på gårdene eller drives til efterårsmarkeder, hvor byernes slagtere gjorde opkøb side om side med opkøbere fra hofholdninger og gejstlige institutioner, der selv foretog slagtning og nedsaltning til det store vinterforråd. En væsentlig del af dette okseopkøb om efteråret behøvede derfor ikke at være i hænderne på en egentlig købmandsstand, men var hyppigt overladt en blandet gruppe af prangere og slagtere, der senere foretog slagtning, partering, udskæring og saltning af kødet.

Bedriftsomlægningerne i landbruget forløb side om side med gradvis ændring af kostvanerne fra ensidig stivelsesholdig kornernæring til mere proteinrig kost med et langt større kødforbrug – i øvrigt også større, end vi kender det i dag. Det store udbud af kød og andre slagtningsprodukter befordrede

Lybæk, der var hovedaftager af de danske okser fra efterårsmarkederne i Ribe og Kolding, havde i slutningen af 1400-tallet 20-25.000 indbyggere og var ubetinget Østersøområdets største by. På dette træsnit fra Hartman Schedels Weltchronik (Nürnberg 1493) ses byen fra øst med floden Wakenitz i forgrunden. Til venstre ses domkirken, i midten Mariekirke og rådhusets 6 slanke spir, der markerer torvets beliggenhed. Til højre ses Burgtorp med vejforbindelse mod Mecklenburg. Mod vest lå Holstentor ud til Travestoden og vejen via Plön, Kiel og Gottorp til Flensborg. Her gengivet efter Bjørn Poulsen: Land-By-Marked, 1988 s. 164.

naturligvis de ændrede signaler i ernæringen. Et tilbehør ved slagtingerne var det enorme lager af okse- og kohuder, der blev råvarer for skomagere, sudere, skindere, garvere, remsnidere med flere håndværk, der netop i 1400-tallet vandt en utrolig udbredelse og dannede store og magtfulde håndværkslav ligesom de såkaldte »knockenhauere«, betegnelsen for slagterne. Et vidnesbyrd om de nye tider var »knockenhauer«-opstanden i Lybæk 1380-84, hvor de nye, betydningsfulde håndværksgrupper søgte at skaffe sig indflydelse i bystyret.²

I de spredte efterretninger om dansk udskibning i 1300-tallet møder man jævnlige konserverede og emballerede slagtningsprodukter og fedevare fra kvægbruget som vidnesbyrd om, at senmiddelalderens strukturændringer og nye ernæringsbehov tidligt stillede krav til danske leverancer. Denne udskibning holdt sig særdeles intenst hele 1400-tallet igennem især fra den sjællandske øgruppe og de østdanske landskaber, mens Jylland og Fyn i højere grad prægedes af transportruterne med levende okser.³

I striden mellem Erik af Pommern og de holstenske grever klagede disse over, at kongen var begyndt at opkræve told af forbipasserende okser ved sin borg Niehuus nord for Flensborg, hvilket må tages som vidnesbyrd om, at oksetransporterne allerede da havde et så kontinuerligt præg, at de var et iøjnefaldende toldobjekt.⁴

Da hertug Adolf af Slesvig i 1455 stadfæstede Haderslevborgeres ret til at købe og sælge varer toldfrit i deres egen by, tilføjes dog, at om de købte okser »på driften« eller i Nørrejylland, skulle de betale told deraf som andre handlende.⁵ Her træder den østjyske driverrute forbi Haderslev klart frem som en etableret realitet. I 1448, 1452, 1454 og 1459 hører man om stridigheder som følge af lybske knockenhaueres drivning af danske okser uden om Kiel og Plön, altså ad ruten Gottorp-Kiel-Preetz-Plön til Lybæk. I 1449 måtte hertug Adolf ligefrem henstille til byrådet i Lybæk, at man ikke udstrakte borgernes opkøb af levnedsmidler i hertugdømmerne alt for vidt. I Kiel klagede man over, at lybske kvægopkøb skabte dyrtid for Kiels egne borgere.⁶

Men de hanseatiske okseopkøbere fra Lybæk, Hamborg og Lüneburg drog endnu længere nordpå. I 1465 har vi efterretning om et lybsk okseopkøb fra en Randersborger foretaget i Ribe, efter al sandsynlighed på Ribermarked, det siden så ansete oksemarked.⁷ I 1489 ansøgte Lüneburg kong Hans om sikkerhed for byens borgere, der plejede at besøge Ribermarked for at købe okser. Tilsvarende anmodninger fra 1492-93, 1481-83 og 1475 gælder sandsynligvis også oksekøbet i Ribe, selv om det ikke nævnes udtrykkeligt.⁸

Der er grund til at antage, at et efterårsmarked for okseopkøb også kan føres tilbage til samme tid i Kolding, så da en handelsforordning i 1475 forbyder, at danske må drive deres okser længere syd på end til Ribe, Kolding og Assens, hvor dyrene skulle afsættes til udenlandske opkøbere, må man gå

ud fra, at forordningsbestemmelsen blot afspejler indarbejdet praksis, og ved at indskærpe markedspligten sikrer kronen sig, at toldafgiften kommer ind.⁹

Toldregnskaberne og udviklingen 1485-1519

Fyldige toldregnskaber er bevaret til belysning af såvel markedsomsætningen i Ribe og Kolding som oksedrivningen sydpå i årtierne omkring 1500. Toldopkrævningen på efterårsmarkederne i Ribe Vor Frue dag (8/9) og i Kolding St. Franciscidag (4/10) foreligger så at sige år for år i det første årti af 1500-tallet aflagt til dronning Christines regnskabsfører. Enkelte år efter 1505 findes også oppebørsel af told om foråret i dagene omkring Marie bebudelsesdag (25/3) i begge byer. Et egentligt forårsmarked ved denne tid skabtes i alt fald i Ribe, og drivningen på dette tidspunkt blev tillige almindelig i Kolding, hvilket fremgår af oppebørselsregnskaber for dronningen (der efter Hans' død 1513 havde beholdt indkomsterne af disse byer) i årene 1519-21.¹⁰

Det ældste danske årsregnskab over toldindtægter er bevaret fra Gottorp (2/12 1484 – 1/12 1485).¹¹ Det efterfølges af årsregnskaber fra 1491 (20/2 1491 – 19/2 1492), 1498, 1501, 1508, 1510-11 og 1519, hvortil slutter sig det sidste halve år af 1497 (28/7 – 31/12).¹² De enkelte toldposter er ført på den handlendes navn og antal okser (eller emballager af andre varer) i såvel markedsregnskaber som årsregnskaber, de sidste delt op dag for dag med præcis datoangivelse. Både markedsregnskaberne og årsregnskaberne fra 1485 og 1491 er i almindelighed forsynet med lokalitetsangivelse for de handlende, hvilket letter fordelingen af handelen på de enkelte byer. Det gælder dog ikke konsekvent, og det gælder slet ikke de efterfølgende årsregnskaber fra Gottorp, hvilket unægtelig gør en lokalisering af de handlende i disse år noget mere besværlig. Da der kan iagttages stor kontinuitet i oksehandelen, vil identifikation af hovedparten af de handlende og deres oksekontingenter dog være mulig. Identifikationen kan i øvrigt støttes af andre samtidige kildeudsagn.¹³

I Gottorpregnskabet 1485 fortoldes i alt ca. 13.000 okser og i 1491 ca. 18.200; men årsfordelingen koncentrerer sig omkring ganske bestemte årstider:

Skema 1:

1485:		1491:	
23/3 -16/4:	2.494 okser	19/3 -7/4:	6.648 okser
8/6 -30/8:	194 okser	17/5 -7/9:	365 okser
11/9 -30/9:	3.567 okser	10/9 -29/9:	5.144 okser
2/10-30/10:	6.760 okser	1/10-30/10:	5.455 okser
7/11-24/11:	<u>6 okser</u>	1/11-12/2:	<u>606 okser</u>
	13.021 okser		18.218 okser

Der kan ikke herske tvivl om, at septembereksporten, der hober sig op mellem 12. og 17. september, altså ugen efter Ribermarked 8/9 med en passende drivertid, afspejler omsætningen på dette marked.¹⁴ Knap så klart kan oktobereksporten uden videre identificeres med Koldingmarkedet, som i 1485 ganske vist fandt sted på Mikkelsdag (29/9) og først i 1491 af kongen flyttedes til St. Francisci dag (4/10).¹⁵ Den tætte koncentration i 1485 om dagene 4.-8. oktober og i 1491 om 8.-13. oktober må dog givetvis afsløre Koldingmarkedet, medens adskillige fynboer i sidste halvdel af oktober røber færgefarten over Assens med kontingenterne fra Fyn.

Forårsdrivningen, som markerede sig i dronningens regnskaber fra Ribe og Kolding ca. 25/3 i årene fra 1505 og fremefter, er af meget ældre dato, viser Gottorpregnskaberne. Forårsdrivningen i 1485 med over 2.000 okser i dagene fra 27. marts – 5. april og 1491 med over 6.000 okser i dagene mellem 29. marts og 5. april viser med al ønskelig tydelighed, at passagerne harmonerer med drivningstidspunkterne i de to jyske byer, så der er grund til at antage, at forårsdrivningen var aktuel i Jylland allerede i slutningen af 1480'erne; og den var åbenbart i stærk vækst. Denne vækst fortsatte i de følgende 30-40 år, hvilket Gottorpregnskaberne klart dokumenterer:

Skema 2:

	1485	1491	1498	1501	1508	1510	1511	1519
Årsmængde	13.000	18.200	18.700	28.300	26.000	14.100	18.900	29.200
Marts/apr.	2.500	6.600	6.200	9.600	9.500	8.700	7.700	20.900
Sept./okt.	10.300	10.400	11.800	17.800	15.700	4.300	9.500	7.500
Forår i %	19	37	33	34	37	62	41	72
Efterår i %	79	58	63	63	61	31	51	26

Antallet er afrundet i hele 100 stk.

1510-11 er præget af krigen mellem Danmark og Lybæk 1509-12. Krigen medførte, at eksporten fra Danmark en tid ligefrem var spærret og i 1511 kun var tilladt ved licentildeling med forpligelse til at føre okserne over Elben vestpå, så de ikke kom Lybæk til gode. De øvrige år viser en klar udviklingslinie. Den samlede eksportmængde stiger til mere end det dobbelte, men forårseksporten 8-dobles i perioden og er i 1519 totalt dominerende. Efterårseksporten steg dog frem til århundredskiftet, men rammes hårdt under krigen med Lybæk, hvorefter den tilsyneladende aldrig rigtig kom i gang igen. Eksporten uden for drivertiderne beløb sig kun til et par procent i de normale år.¹⁶

Forårseksporten var et brud med senmiddelalderens slagtekvæghold baseret på sommergræsning og efterårsslagning med minimering af vinterfoderet. Det var i virkeligheden den ny tid med staldfodring, der tog sin begyndelse. Nogen

Oksemarked i Hamborg ca. 1490. Illustration fra et håndskrift af en hamborgsk Stadtrecht 1497. Hamborgs oksemarked faldt i dagene omkring den hellige biskop Felicianus' dag (20. oktober), og de omsatte okser på billedet kunne meget vel tænkes at være opkøbt på danske efterårsmarkeder i Ribe (8/9) eller i Kolding (4/10). Der var fin tid til drivningen. Bemærk i øvrigt, hvor små dyrene var. Staatsarchiv Hamburg.

egentlig staldfedning skal man næppe regne med; men dyrene måtte være i en fodringsstand, så de kunne klare den lange vandring til Elben og siden vestover. Opkøberne var vesttyske og hollandske prangere eller marskbønder, der lod dyrene gå til fedning en sommer i marskegnene langs Elben, Weser, i Oldenburg, Ost- og Vestfrisland, inden de bragtes til afsætning i Vesteuropas storbyer Køln, Antwerpen og Amsterdam som topfedet kvæg antagelig til toppriser.¹⁷

Danmark var ved at blive leverandør af halvfabrikat: magre øksne til opfedning og senere levering i Vesteuropas kødkonsumcentre. Baggrunden for denne produktionsskala træder os i møde i et markedsregulativ fra Køln kvægmarked i 1492, der advarer opkøberne mod at forveksle danske, ungarske og polske okser, der »er taget direkte fra ploven« med gode fedede frisiske okser, der var hentet fra marskgræsgangene.¹⁸

De sommergræssede danske efterårsokser var simpelthen for ringe til forventningerne blandt Vesteuropas kødkonsumenter, der var godt vante; og

udslidte og afmagrede efter den lange vandring har efterårsokserne sikkert ikke kunnet indbringe deres pris. Men forårsokserne har kunnet betales bedre i forventning om marskfedningens kvalitetsforbedring.

Der er grund til at antage, at forårsdrivningen af okser var af ret ny dato i 1485. Den må formentlig have været et ukendt fænomen, da man lovgav i 1475. Selv om prangere fra Zwolle, Kampen, Deventer, Nijmegen, Utrecht, Hasselt og Osnabrück fortoldede forårsokser i Gottorp, som de antagelig havde hentet i Danmark, så blev dog adskillige forårsokser drevet og fortoldt af danskere fra Ribe, Varde og Odense, hvilket jo faktisk var i strid med forordningsbestemmelsen i 1475. Men hvad med flensborgerne og hertugdømmets øvrige købmænd, som handelsforordningen fra 1475 overhovedet ikke omtaler?

Flensborgernes oksehandel i 1485

De to ældste Gottorpregnskaber bekræfter fuldt ud, hvad det øvrige kildemateriale gav spredte oplysninger om: de tyske okseopkøb fra Lybæk, Hamborg og Lüneburg på de danske efterårsmarkeder. I 1485 fortoldede tyskerne ca. 5.000 dyr eller knap 40% og 1491 henved 50%, 8-9.000 okser, fortrinsvis hentet på Ribe og Kolding efterårsmarkeder, hvilket tolldatoerne røber. Et noget mindre antal, omkr. 4.000 okser fortoldedes af handlende fra hertugdømmerne Slesvig og Holsten, og hér indtog Flensborg en helt dominerende position.¹⁹ I 1485 fortoldede 25 flensborgere 2.670 okser, ca. 20% af regnskabet's okser. Årsfordelingen er iøjnefaldende:

Skema 3:

Forårsdrivning:	724 okser (29% af saml. forårsdrivn.)
Sommerdrivning:	150 okser (75% af saml. sommerdrivn.)
Septemberdrivning:	256 okser (7% af saml. septemberdrivn.)
Oktoberdrivning:	1.540 okser (26% af saml. oktoberdrivn.)

Det fremgår altså tydeligt, at flensborgske borgere fortrinsvis gjorde deres efterårsopkøb på Kolding marked eller på »driften fra Nørrejylland« ad den østjyske drivervej i oktober måned, medens opkøb fra Ribe marked åbenbart var af underordnet betydning. Derimod viser den store procentandel, at flensborgerne tidligt engagerede sig i forårsdrivningen. Talmæssigt betød sommeropkøbet ikke så meget, men netop flensborgere foretog jævnlige denne type lokale småopkøb uden for de egentlige drivningstider.

Jeppe Teglgård var Flensborgs største oksehandler i 1485. Om foråret drev

han 255 okser i eget navn og 100 i forening med Merten Risenberg. Om sommeren kom han på ny med 54 okser og i oktober med 143, alt i alt ca. 500 okser for hans andel. Med 123 heste er han tillige registreret som årets største hestehandler. En omsætning af så enormt format må være oparbejdet gennem en årrække. Når Jeppe Teglgård ikke er registreret i 1491, skønt han og hustruen i 1494 har skænket memoriepenge^{19a} til Mariekirken i byen, må det skyldes alder og svigtende helbred. Han må være død kort tid efter, men hustruen Bodil Teglgård omtales endnu 1509. Hvis den Nisse Teglgård, der 1490 blev medlem af Vor Frue købmandsgilde, var ægteparrets søn, som jo næppe kan være født senere end 1470, snarere lidt før, må Bodil Teglgårds fødselsdag antagelig have ligget noget før 1450.²⁰ Jeppe Teglgård, der åbenbart var en del ældre end hustruen, kan følgelig meget vel have været over 50 år i 1485, hvilket hans handels omfang tyder på.

Det er imidlertid påfaldende, at den anselige okse- og hestehandler ikke således som sønnen var medlem af byens købmandsgilde, men blot af det ydmyge Hellig Legemsgilde, lidt nedladende kaldt »skolelavet«, hvor han endda først blev optaget i 1477. Når hustruen Bodil i 1495 på en præsts anbefaling blev optaget som medlem i det fornemme Kalentegilde eller Hellig Trefoldighedsgildet, der rekrutteredes fra byens førende slægter, må det opfattes som en forsinket anerkendelse til manden, der må være død, siden han ikke omtales.²¹

Jeppe Teglgård har oprindelig ikke tilhørt byens ansete købmanskredse. Navnet Teglgård eller den plattyske form Tegelgarde, der normalt forekommer, peger mod en herkomst fra landbomiljø. Imidlertid er stednavnet såre almindeligt, så en geografisk placering bliver usikker. Da Teglgård i Bredsted sogn ved vestkysten er en beboelseslokalitet – ikke blot et stednavn – er det måske ikke noget urimeligt gæt.²² Det ville tillige være et sandsynligt geografisk udgangspunkt for en prangerkarriere, der må antages at have været Jeppe Teglgårds erhvervsstart.

Flensborgs anden store oksehändler i 1485 var Mathias Madsen, der om foråret fortoldede 105 okser sammen med Karsten Lund, som også var hans kompagnon om 83 okser 17/9, som muligvis kan være hentet på Ribe marked. Selv fortoldede Mathias 3 uger senere ikke mindre end 253 okser (8/10), som antagelig må hidrøre fra Kolding marked, og et mindre opkøb på 34 okser foretog han lokalt i august. I alt fortoldede han altså knap 300 okser selv og knap 200 med Karsten Lund, men i modsætning til Jeppe Teglgård tegnede han sig overvejende for efterårseksport af sommergræssede dyr. Han må antagelig være identisk med den »Masse Massen«, der blev medlem af Vor Frue købmandsgilde 1483, og han hørte næppe til byens mest ansete borger-skab, siden man ellers intet hører om ham. Han må være optaget i købmands-

gildet i en meget fremskreden alder. Måske gælder det samme kompagnonen Karsten Lund, der først i 1484 blev medlem af såvel købmandsgildet som Hellig Legemsgildet.²³ Han var tillige en betydelig hestehandler. De var antagelig begge oprindelig prangere, ingen af dem træffes i regnskabet 1491, og i byens kildemateriale har de ikke sat sig yderligere spor.

Merten Risenberg, der om foråret drev 100 okser med Jeppe Teglård, drev 11. oktober 165 okser (der vel oprindelig er kommet fra Kolding marked) sammen med Peter Andersen, der tillige træffes om foråret med 108 okser for egen regning. Merten Risenberg blev senere en meget anset købmand og rådmand i Flensborg, men medlem af købmandsgildet var han lige så lidt som Jeppe Teglård. Hans meget store hestehandel (66 i 1485, 46 i 1491 og 45 i 1497) kunne godt tyde på, at også han var udgået fra prangermiljø. I 1491 blev han medlem af Hellig Legemsgildet. Ejendommeligt ser det dog ud, at han allerede i 1481 skulle være optaget i Kalentegildet, hvilket unægtelig tyder på en anseelse, der ikke rigtig rimer med det sene medlemskab af »skolelavet«. Der er imidlertid usikkerhed omkring optagelserne i Kalentegildet. En del af indførslerne er overstreget igen, og nogle personer er indført flere steder bl.a. Merten Risenberg og hans hustru, der tillige er indført under 1495, hvilket tidsmæssigt virker ulige mere sandsynligt.²⁴

En anden af de usikre indførsler i Kalentegildet gælder Simon Jensen, der ligesom Merten Risenberg første gang træffes 1481, og ligesom denne ses på ny i 1495. Han blev dog medlem af Hellig Legemsgildet allerede i 1476 og af Laurentiusgildet, der fortrinsvis rekrutteredes fra byens jævner lag, i 1500.²⁵ Simon Jensen, der fortoldede 95 okser i oktober 1485, fandt kun optagelse i de gejstlige gilder og har næppe kunnet regnes til købmandsstanden.

»Jens Clausen dictus Lourup« (J.C. som kaldes L.) står der i en grundejerfortegnelse ved en grund beliggende ved Søndertorv. Samme Jens Lourup blev med sin hustru Katherine medlem i Vor Frues købmandsgilde 1485. Samme år fortoldede han 14. oktober 94 okser i Gottorp. Da sønnen Claus Lourup allerede er registreret med 16 okser i 1491, må hans fader antagelig have været en moden mand, måske op i 40'erne, da han omsider i 1485 blev medlem af købmandsgildet. Man tør derfor næppe forvente, at Jens Lourup oprindelig er udgået fra købmandsmiljø. Han har vel sit navn fra Lovrup i Døstrup sogn ved den vestlige oksevej fra Ribe til Tønder og har rimeligvis været pranger, indvandret til Flensborg fra disse vestlige landdistrikter.²⁶

Den nævnte Peter Andersen er lidt vanskeligere at placere socialt. Han fandt optagelse i købmandsgildet i 1479 og i Hellig Legemsgildet i 1484. Han træffes endnu i regnskabet 1491 med 185 okser om foråret, men er vist død før 1496.²⁷

I modsætning til de hidtil omtalte kan én gruppe med sikkerhed henføres blandt den etablerede købmandsstand, dog næppe til dens førende lag. Det

gælder bl.a. Lutke og Peter Lutkessen, der muligvis var brødre. De havde begge i 1485 været medlemmer af købmandsgildet en snes år og må antagelig have været 40-50 år i 1485 og formentlig nydt en vis anseelse, siden Lutke i 1492 nævnes sammen med oldermændene blandt de udvalgte i købmandsgildet. De var begge grundejere i byen.²⁸ I oktober fortoldede Lutke 195 okser, Peter 143 tillige med 42 i august.

Til købmandsstanden må også regnes Hans Kock og Jeppe Torlevsen. De indtrådte i købmandsgildet 1461/62 som de to foregående og har antagelig været deres jævnaldrende. Hans Kock var søn af rådmand Henning Kock, der var blevet medlem af købmandsgildet før 1440 ligesom Torlow Jepsen, der antagelig var fader til Jeppe Torlevsen, hvis søn Henrik blev medlem af købmandsgildet 1483.²⁹ Hans Kock fortoldede i 1485 110 forårsokser, Jeppe Torlevsen 56 i oktober.

Blandt de yngre fra købmanskredsen er der særlig grund til at hæfte sig ved Peter Nielsen, der senere blev rådmand, og Markvard Holste, der blev borgmester i Flensborg. Markvard blev optaget i købmandsgildet med sin første hustru Katherine i 1478 og må vel derfor have været omkring 30 år, da han den 6. oktober 1485 fortoldede en beskeden flok på 14 okser, der skulle blive starten på en bemærkelsesværdig oksehandlerkarriere.³⁰

Peter Nielsen, der også i 1478 blev optaget i købmandsgildet med sin hustru Ingeborg, har antagelig været Markvards jævnaldrende. Ingeborg må have været datter af Jeppe Fink, der allerede i 1477 var anset medlem af det fornemme Kalentegilde. Selv blev hun optaget i gildet sammen med sin mand i 1494 på anbefaling af magister Thomas Fink, der må have været hendes broder. De havde da allerede i 10 år været medlem af Hellig Legemsgildet (1484), som Peter Nielsen altså var optaget i, da han i september 1485 fortoldede sine 43 okser, der muligvis stammede fra Ribe marked.³¹

Blandt de nyindtrådte medlemmer i Vor Frues købmansgilde var Laurens Esbernsen i 1484, Peter Laurensen og Jens Clausen 1485 og Henrik Møller 1486 – alle oksehandlere i Gottorp 1485. Laurens Esbernsen fortoldede 46 okser 1. april og 72 den 14. oktober, han blev medlem af Hellig Legemsgildet 1487, men træffes ikke senere. Peter Laurensen fortoldede 16 okser 14/9 og 50 8/10 og er antagelig identisk med Peter Lassen, der i 1491 fortoldede 14 okser 10/9 og 56 1/11. Kontingenterne svarer utrolig fint sammen. Han var allerede i 1480 blevet medlem af Hellig Legemsgildet. Jens Clausen, der blev medlem af Hellig Legemsgildet 1480 og i 1489 nævnes med sin hustru, fortoldede 15/10 40 okser og Henrik Møller dagen efter 49 okser. De er formentlig alle yngre folk fra købmansklassen, der fortoldede kontingenter af mellemstørrelse overvejende om efteråret.³²

Til købmansklassen hørte indiskutabelt Hans Matheus, der i 1482 med

Drikkehorn (højde 17,8 cm, bredde 24,7 cm) fra »den hellige Trefoldigheds Kalente«. Befinder sig nu på Flensborg Museum. En indskrift meddeler, at hornet er skænket Flensborg Kalentegilde af Nicolaus Hackstede, der er bevidnet som medlem af gildet mellem 1481 og 1515, altså i den periode, hvor Merten Risenberg, Markvard Holste, Peter Nielsen, Nisse Smit, Ludde Brodersen, Bodil Teglgård, Jens Lourup, Henrik og Hans Holste, Villem Vinberg og Jens Petersen var medlemmer af dette fornemme gilde. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

hustru blev medlem af købmandsgildet. Han var antagelig søn af købmanden af samme navn, der blev optaget i samme gilde i 1462 (eller 1463).³³ Det er ikke let at sige, om det er fader eller søn, der fortølder en hest 28. januar og 7 okser 15. oktober, men det var sikkert andre varer, der var hovedsagen i hans handel: metalvarer, kramvarer og klæde fortøldede han 23. maj.

Ludde Brodersen, der 14. september 1485 lokaliseres til Flensborg med 60 okser, som antagelig hidrørte fra Ribe marked, indtog en særstilling blandt byens oksehandlere. I 1491 registreres han tillige fra Bredsted og har muligvis en tid været herredsfoged i Nr. Gos herred. Hans fader Broder Frodesen til

Toftum ejede gods i Hviding herred og blev adlet 1480. I 1492 blev Ludde Brodersen amtmand i Flensborg, og samme år indførte han sin hustru Kirstine i Vor Frues købmandsgilde, hvor han selv havde været medlem siden 1489. I Kalentegildet træffes Ludde Brodersen 1494.³⁴ Han må i 1485 have været en yngre mand antagelig i midten af 30'erne.

Flensborgernes oksehandel i 1491

Inden 1491 er det tyndet ud i rækkerne blandt de ældre flensborgske oksehændlere. Jeppe Teglgård var holdt op, og Mathias Madsen, Karsten Lund, Hans Kock, Peter Lutkessen og Jeppe Torlevsen hører man ikke mere til. Feltet domineredes nu af Merten Risenberg (260 okser), Ludde Brodersen (246), Lutke Lutkesen (229) og Peter Andersen (185); men ingen magtede dog et opkøb af Jeppe Teglgårds format (se skema 4).

Til denne førende gruppe slutter sig nu Peter Dideriksen, der var blevet medlem af Hellig-Legemsgildet i 1485 og af købmandsgildet i 1486. Han er muligvis tilvandet. Samme navn optræder to gange i regnskabet lokaliseret til Herzogenbosch. Selv om det naturligvis ikke helt kan udelukkes, at der kunne være tale om to forskellige personer, så er lokaliseringangivelser dog ikke sikrere, end at samme person *kan* forekomme under f.eks. hjemsted og rejsemål (eller tidligere hjemsted). Peter Dideriksens tilknytning til Flensborg er dog sikker nok. Han ejede grund i byen på hjørnet af Søndertorv og Angelbogade, som senere var i borgmester Villem Vinbergs besiddelse.³⁵ Beliggenheden vidner om en ret fremtrædende position.

Byens største oksehændlere var i 1491 alle engagerede i forårsdrivningen, selv om Lutke Lutkessen og Peter Dideriksen også opkøbte i oktober, den sidste tillige i september. Markvard Holste og Jens Lourup, der var startet traditionelt i oktoberopkøbet fra Kolding marked har nu lagt sig efter forårsdrivning, som – inklusive Ludde Brodersens flokke – bragte Flensborgs andel op imod 1000 okser.³⁶

Simon Jensen og Peter Nielsen var som tidligere efterårsdrivere, men hér påkalder de nye navne sig mest opmærksomhed. Den senere borgmester Nisse Smit, der 6. oktober fortoldede så anselig en flok som 100 okser, må antages at være startet engang i årene mellem 1485 og 1491. Det er ejendommeligt, at Nisse Smit først registreres som medlem i købmandsgildet i 1511 på et tidspunkt, da han for længst var borgmester. Optagelsen gælder utvivlsomt snarere hans nye hustru Anneke. Forgængeren i gildefortegnelsen var borgmesterkollegaen Markvard Holste, der præsenterede sin 2. hustru, borgmesterdatteren fra Kiel Taleke Wulff. I 1490 var Nisse Smit blevet medlem af Hellig Legemsgil-

det og kun få år senere fandt han optagelse i det fornemme Kalentegilde, omtrent samtidig med Markvard Holste og Peter Nielsen, som han antagelig var jævnaldrende med.³⁷

Lidt ældre var sikkert Jeppe Petersen, medlem af købmandsgildet allerede 1472, af Hellig Legemsgildet 1473, i 1480'erne omtalt i Gertrudsgildet og Laurentiusgildet. Han var oldermand i købmandsgildet i 1492.³⁸ Sit okseopkøb fordelte han åbenbart mellem driften fra Ribe og Kolding markeder og foretog tillige et lokalt opkøb på 25 stkr. i november.

Skema 4:

<i>Forårsdrivning 1491:</i>		<i>Efterårsdrivning 1491</i> (sept. + okt.)	
Ludde Brodersen	246	Peter Didriksen	80 + 81
Merten Risenberg	190	Lutke Lutkessen	105
Peter Andersen	185	Hans Bondesen	104
Lutke Lutkessen	124	Mikkel Bondesen	36
Markvard Holste	102	Nisse Smith	100
Peter Dideriksen	77	Peter Nielsen	56
Jens Lourup	50	Jeppe Petersen	59 + 42
	<u>974</u>	Simon Jensen	55
		Hans Holste	61
<i>Sommerdrivning 1491:</i>		Tile Lassen	44
Didrik vame Schilde	97	Hans Risenberg	<u>20</u>
Merten Risenberg	70		843
Simon Jensen	19		
Peter Lassen	14		
	<u>200</u>		

Desuden 207 okser i november.

Hans Holste må være Markvards yngre broder, der 1483 blev medlem af Hellig Legemsgildet, men først 1493 af købmandsgildet. Han var i 1511 gift med Herman Vinbergs datter Kathrine. Parret fandt optagelse i Kalentegildet dette år på anbefaling af svigerfaderens broder, Villem Vinberg, der selv 5 år tidligere var anbefalet til samme gilde af Hans' broder Markvard.³⁹ Der må have været snævre relationer mellem familierne Holste og Vinberg. I 1505 blev Markvard borgmester og Villem rådmand, i 1517 var også Hans rådmand, og ved Markvards død fulgte Villem ham i borgmesterstolen.

For oksehandelen fik dog Hans og Mikkel Bondesen større betydning. Hans Bondesen, der ud over oktoberokserne fortoldede 60 i november, må have handlet i nogle år før 1491 for at nå op på disse tal. Mikkel, der samme år var blevet optaget i købmandsgildet, må have været ganske ung. Han var i

1514 medlem af Laurentiusgildet og nævnes i 1524 i en ejendomsfortegnelse. Hans var 1487 optaget i købmandsgildet, men omtales ikke senere, forsvinder også fra de senere Gottorpregnskaber, hvor Mikkel bliver en hyppig gæst.⁴⁰

Didrik vame Schilde, der i juni fortoldede 97 okser, var velsagtens en tilvandet, der i 1489 blev medlem af købmandsgildet.⁴¹ Byens sommeropkøb og septemberdrivning var omtrent uændret i 1485 og 1491, forårsdrivningen var steget, og oktoberdriften faldet. Det sidste skal man måske ikke lægge for meget i – som udviklingslinie.

Flensborgs oksehandlere 1485-91: prangere på vej frem

Om Flensborgs oksehandlere har man fremhævet, at de tilhørte det høje sociale lag, domineret af borgmestre, rådmænd og fremtrædende købmænd fra byens prominente gilder.⁴² Dette billede dækker unægtelig mindre træffende den kreds af oksehandlere, vi møder i de to ældste Gottorpregnskaber. Selv om Markvard Holste og Nisse Smit ubestrideligt senere blev borgmestre, og Merten Risenberg, Peter Nielsen og Hans Holste ligeså uomtvisteligt senere blev rådmænd, så ændrer det jo ikke ved det faktum, at oksehandlerne i 1485 og 1491 absolut ikke talte repræsentanter fra det øjeblikkelige rådspatriciat.

Og selv om mange af de handlende var medlemmer af byens gilder, så er nok det mest bemærkelsesværdige, at nogle af de aller betydeligste oksehandlere kun var medlem af de gejstlige gilder, derimod ikke – eller først forbløffende sent blev medlem – af købmandsgildet. Det gælder især Jeppe Teglgård og Merten Risenberg, der aldrig blev medlem af købmandsgildet, og Mathias Madsen, Karsten Lund og Jens Lourup, der først nåede at blive medlem i en yderst fremskreden alder. Disse folk med deres store okse- og hestehandel har næppe oprindelig tilhørt købmandsstanden, men må snarere betegnes som prangere. Det samme tør sikkert fastslås om Simon Jensen, og sandsynligvis gælder det flere, f.eks. den Laurens eller Lasse Jacobsen, der tre gange fortoldede mindre kontingenter, i alt 107 okser i 1485, eller den Peter Clausen, der i oktober 1485 fortoldede 86 okser sammen med Haken Hansen. Disse personer kendes i alt fald ikke fra andet kildemateriale i byen. Tile Lassen, der i 1485 fortoldede 25, og i 1491 44 okser under septemberdriften fra Ribe marked blev i 1495 medlem i Hellig Legemsgildet, men træffes i øvrigt ikke. Den nævnte Haken Hansen blev medlem af købmandsgildet 1484, men da sønnen Ubi eller Ebbe Hakensen allerede optages som medlem i samme gilde 1488 og i november 1491 opkøbte 50 okser, må man antage, at Haken Hansen har haft en længere oksehandelskarriere bag sig før 1485 uden at være medlem af noget gilde.⁴³

Oksehandel omkring 1500. Fra Staatliche Graphische Sammlung München. Adskillige oksemarkeder lå spredt over hele Tyskland og tjente kødforsyningerne til de stor byer. Men billedet af prangere og okser kunne også illustrere en handelssituation i hertugdømmerne eller på et dansk marked. Okserne var små stærke dyr, der kunne tilbagelægge meget lange distancer fra opkøbsmarkedet til slagting. Men slagteværdien har været ringe efter vor målestok. Her gengivet efter W. Abel: Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert, Stuttgart 1962.

Eksemplerne må være tilstrækkeligt til at vise, at der såvel blandt de betydelige som blandt de mindre betydningsfulde oksehandlere fra Flensborg i disse år fandtes adskillige, der med større rimelighed tør karakteriseres som prangere end henregnes til den egentlige købmandsstand, og af de relativt få handlende, der virkelig var købmænd (f.eks. Lutke og Peter Lutkessen, Hans Kock, Jeppe Torlevsen, Peter Nielsen, Markvard Holste, Hans Matheus,

sandsynligvis Peter Andersen, Laurens Esbensen og muligvis Peter Lauren- sen, Jens Clausen og Henrik Moller) hørte i alt fald i 1485 absolut ingen til byens førende lag.

Der er vist grund til at formode, at Gottorpregnskabet 1485 afspejler tilstande i den flensborgske oksehandel, som har været rådende i den forudgå- ende periode, ja måske endda lader ane en tidligere situation, hvor prangerne i endnu højere grad dominerede handelen, end tilfældet var i 1485. På efterårs- markederne i Ribe og Kolding domineredes opkøbet af knockenhauere og prangere fra Lybæk, Hamborg og Lüneburg, der varetog opkøbet af byernes slagtekvæg til vinterforrådet. I det omfang handlende fra hertugdømmernes byer, f.eks. Flensborg, gled ind i denne mellemhandel, blev det naturligt en opgave for prangerne, der var vante til det omflakkende rakkerliv på vejene, og som på kvægmarkederne i de tyske byer skaffede sig den nødvendige kapital til nye opkøb. Heste- og oksehandelen var opkøb, drivning og salg af samme varegruppe og fordrede derfor ikke købmandens generelle vare- og priskendskab, men derimod nok en specialviden om dyrene, som for den sags skyld kunne erhverves i landbruget. Denne baggrund er ganske vel forståelig, men hvorfor blev oksehandelen i den følgende tid i højere grad en opgave for de veletablerede købmænd? Lad os prøve at følge udviklingen.

1490'erne og højdepunktet omkring 1500

Flensborgernes andel af oksehandelen har formentlig holdt sig på mellem 2.000 og 3.000 okser i 1490'erne. Der er ikke den store forskel på tallene fra 1491 og 1497, hvis forårseksporten har ligget omkr. 1.000; men i de følgende år øges den flensborgske andel kendeligt. Mængde og årsfordeling fremgår af skemaet:

Skema 5:

	1491	1497	1498	1501
Forårsdrivning	974	÷	1.185	2.009
Sommerdrivning	186	136	224	85
Septemberdrivning	197	345	437	713
Oktoberdrivning	660	729	1.301	1741
Vinterdrivning	207	0	63	51
	2.224	1.210	3.210	4.599

Både andelen i forårs- og efterårseksporten er steget kraftigt i 1501. I 1491

havde Flensborg 21 oksehandlere, 1498: 26 og 1501: 30. Men de store oksehandlere havde også forøget deres flokstørrelser:

Skema 6:

	1498	1501		1498	1501
Merten Risenberg	411	554	Markvard Hesse	17	344
Mikkel Risenberg	560	147	Jens Petersen	61	276
Jens Lourup	462	385	Peter Dideriksen	55	270
Nisse Smit	159	350	Hans Frese	120	158
Markvard Holste	251	250	Mikkel Bondesen	108	125

Merten og Mikkel Risenberg havde 1490'erne igennem arbejdet deres omsætning op til Jeppe Teglgårds niveau; men 500 okser årligt var ikke længere i særklasse. Tyskerne nåede op i langt større tal. Michel Witte fra Lybæk udførte over 1.000 okser i 1498, Claus Otte fra Hamborg over 900 i 1502 og ca. 850 i 1501, og Hinrick Reyse fra Lybæk fortoldede blot på Kolding marked 766 okser i 1503 og 636 i 1502.

Om Mikkel Risenberg var beslægtet med Merten, tør næppe afgøres. Han var tillige en betydelig hestehandler, der i 1498 fortoldede over 100 heste. Selv om han først blev medlem af købmandsgildet i Flensborg 1504, var han dog så velhavende, at han udlånte penge til hertug Frederiks regnskabsfører på Kieler omslag 1498 og atter i 1499. Hans heste- og oksehandel bragte ham vidt omkring: 1501-06 var han jævnlig gæst på Kolding marked, og i 1503 blev han medlem af Guds legems lav i Ålborg.

Også Merten Risenbergs velstand udviklede sig kendeligt i 1490'erne. Han var – som nævnt – i 1495 blevet optaget i Kalentegildet, og 1494 og 1496 skænkede han store beløb i memoriepenge til Vor Frue kirkes fond i byen. Mellem 1487 og 1501 blev han jævnligt nævnt for tilgodehavender og gældsposter i stadsprotokollen over borgernes debet- og kreditnoteringer. Han omtales også for økonomiske mellemværender i St. Gertruds kapels formue-regnskaber. Han ejede flere huse og grunde i byen og var omkr. 1500 et fremtrædende medlem af det fornemme købmands/skipper-gilde, St. Nicolai-gildet. Hans borgerlige anseelse var omsider blevet solidt grundfæstet, og i 1497 omtales han som rådmand.⁴⁶

Hertug Frederik og dennes folk boede i Merten Risenbergs hus og betalte fortæringspenge under deres rejser gennem Flensborg. Han var fast leverandør af f.eks. klæde til hertughoffet og modtog store beløb af Gottorptolderen eller den hertugelige regnskabsfører som betaling for tilgodehavende iflg. regnskab. Han fungerede tillige som bankforbindelse for hertugen, der f.eks. i 1496 lånte 495 mk. lybsk til indløsning af Kiel by og slot, der havde været pantsat til

Lybæk. I 1495 lod hertugen veksle dansk mønt hos ham for ikke mindre end 688 mk. lybsk og det følgende år for 300 mk. lybsk. Merten Risenbergs opkøbshandel i Danmark må have været særdeles omfattende, siden han kunne anvende så store beløb i dansk mønt. Der er næppe tvivl om, at han må have været Flensborgs mest velhavende købmand i årene op til 1500. Han omtales ikke efter 1501, og siden hustruen er registreret i Husumregnskabet 1505, er Merten åbenbart død i sin velstand.⁴⁷

Også Markvard Holste og Nisse Smit må have tjent store penge på oksehandel i 1490'erne. I 1495 kunne Markvard veksle danske penge for hertug Frederik til 420 rh.gl. (= 560 mk. lybsk). Han medbeseglede jævnlige kontrakter indgåede mellem hertugdømmets adelige godsejere om pantsættelse eller salg af gårde, f.eks. 1494 for Hans von Andersen i Kær herred, 1496 for Detlev v.d. Wisch angående 35 gårde i Slogs, Rise og Sdr. Rangstrup herreder og 1497 for Eggert Gjordsen på Solvig om salg af 5 gårde i Kær herred. Den tillid, han nød i udbredte adelige kredse i hertugdømmerne, vidner især om hans udbredte okseopkøb. Han ejede mindst to huse på østsiden af Storegaden i St. Nicolai sogn ud imod fjorden. Allerede i 1494 omtales han som rådmænd, og Nisse Smit, der også besad flere ejendomme både i Frue og i Nicolai sogn, må vel også være indtrådt i rådet i 1490'erne, siden han blev borgmester allerede 1505.⁴⁸

Jens Lourups store oksehandel gjorde ham i 1490'erne til en anset borger i Flensborg. Han ejede flere grunde i Nicolai sogn, og i 1495 blev han medlem af Kalentegildet tilmed på anbefaling af selveste borgmester Arnt Kiessenbrugge. Jens Lourup bevidnede sammen med Markvard Holste, Merten Risenberg og Claus Ankersen fra Haderslev Eggert Gjordsens forannævnte salgsbrev på de 5 gårde til Hans Rantzau. Det er utvivlsomt hr. Eggerts største okseaftagere, vi hér træffer.⁴⁹

Forårsdrivningen i 1490'erne

Der var betydelig kontinuitet i forårsdrivningen i årene omkr. 1500, men tillige tilgang i forårsdrivernes antal, således som det fremgår af skema 7 på næste side.

De største oksehændlere var alle engagerede i forårsdrivningen. Foruden Merten Risenberg, Jens Lourup, Markvard Holste, Peter Dideriksen og Nisse Smit holdt af de ældre også Ludde Brodersen og Lutke Lutkessen ved endnu. Merten Mikkelsen og Markvard Hesse var nye unge folk, der endnu ikke var medlemmer af købmændsgildet. Merten blev medlem i 1504 samtidig med Mikkel Risenberg, Markvard året efter.⁵⁰ Boye Payesen var født 1472 og blev

Skema 7:

Forårsdrivning	1498	1501	Forårsdrivning	1501
Merten Risenberg	218	249	Ludde Brodersen	122
Jens Lourup	206	251	Lutke Lutkessen	57
Markvard Holste	146	250	Jens Petersen	89
Peter Dideriksen	55	270	Henrik Holste	58
Nisse Smit	89	170	Boye Payesen	69
Mikkel Risenberg	206	147	Tort Jepsen	<u>23</u>
Markvard Hesse	17	144		<u>418</u>
Nisse Jensen	66	<u>110</u>		
Merten Mikkelsen	118	<u>1591</u>		418
Laurens Tygesen	64			<u>1591</u>
10 handlende	1185		14 handlende	2009

medlem af købmandsgildet 1497 med sin hustru, Dorothea, datter af den ansete Flensborgkøbmand Junge Ketel, der omtales som medlem af Kalentegildet 1504. Tord Jepsen må have været ganske ung, da han blev medlem af købmandsgildet 1496. Hans tid hører det følgende århundrede til.⁵¹

Lidt ældre var Jens Petersen, Laurens Tygesen og Henrik Holste. Jens Petersen kom i købmandsgildet allerede 1478, samtidig med Markvard Holste, Laurens Tygesen i 1490 og Henrik Holste i 1491.⁵² Henrik var muligvis yngre broder til Markvard, der anbefalede hans optagelse i Kalentegildet 1497. Han var allerede blevet medlem af Hellig Legemsgildet i 1494. Jens Petersen blev optaget i Hellig Legemsgildet 1484 og i Kalentegildet i 1508 på anbefaling af den allerede omtalte Peter Nielsen, som må have været hans jævnaldrende og i 1508 var blevet rådmand. Jens Petersen nød stor anseelse og var garant for flere nye medlemmer i købmandsgildet.⁵³ Laurens Tygesen blev medlem af Hellig Legemsgildet og Laurentiusgildet i 1502, året efter gjorde han regnskab i Nicolaigildet, hvor også Henrik Holste, Boye Payesen og Tort Jepsen var virksomme. I 1505 var Tygesen udpeget som dommer i en sag for rådet tillige med Peter Nielsen og Jens Petersen og rådmændene Brun Buckenberg, Peter Rudbæk, Villem Vinberg og borgmestrene Markvard Holste og Nisse Smit.⁵⁴

Det er tydeligt, at disse nye forårsdrivere hørte til det velanskrevne borgerskab. Markvard Hesse, Jens Petersen, Boye Payesen og Tort Jepsen endte alle i rådmandsstolen.

Efterårsdrivningen i 1490'erne

Også i efterårsdrivningen udviste deltagelsen fra Flensborg stor kontinuitet. 6 handlende træffes i 1497, 1498 og 1501 og 15 handlende træffes i to af de tre regnskaber, således som det fremgår af vedføjede skema:

Skema 8:

Efterårsdrivning (sept./okt.)

	1497	1498	1501		1497	1498	1501
Merten Risenberg	20	163	305	Jens Lourup		256	135
Lutke Lutkessen	83	91	129	Peter Nielsen		38	74
Mikkel Bondesen	174	108	74	Jens Luddesen		62	64
Nisse Smit	101	70	180	Peter Lassen		26	58
Lutke Petersen	70	83	174	Hans Frese		120	158
Nis Fivians	19	42	69	Henrik Holste		58	88
Markvard Holste	43	100		Simon Jensen	55		
Jeppe Petersen	30	51		Ludde Brodersen		63	
Mikkel Risenberg	240	245		Ubi Hakensen		52	
Edde Brodersen	48	57		Henrik Smit			26
Find Olufsen	70	29		Claus Teglgård			140
Markvard Hesse	21		200	Herman Vinberg			99
Peter Klockengeter	61		33	Tort Jepsen			36
Erik Lange	21		79	Laurens Tygesen			94
Claus Guldsmed	18		12	Ebbi Jepsen			40
				Jens Petersen			187

Drivning i september/oktober beskæftigede i 1497 16 handlende med 1.074

De to regnskabssider på modstående side er hentet fra Gottorpregnskabet 1491. Den første side indledes med »Jesse torkells ibidem vj stige vnde x oss j perdt xvj mrk vj s«. Endelsen ss angiver -ssen f.eks i patronymikonendelser eller i »ossen« (= okser). Mængdebetegnelsen stige = snes = 20 stk. Møntangivelsen mrk (= mark) svarer til 16 s (= skilling). Da toldtaksten var 2 s pr. okse eller hest, står der »Jesse Torkelsen ibidem 130 okser 1 hest 16 mark 6 skilling.« Ibidem betyder samme sted fra som foranævnte. Af foregående side fremgår, at fortoldningen gælder en række prangere hjemmehørende i Ribe. Her ses også, at posterne er dateret påskeaften (= lørdag før påskedag), hvilket i 1491 var 2. april.

Næstsidste post denne dato er »Peter diricness to flensburg 77 oss 9 mrk 10 [s]«. Påskedag fortoldes intet, mandag 4. april træffes som nr. 4: »Merten rysenberg 9½ stige oss 23 mrk 12 s«, og dinstedages (= tirsdag 5. april) som næstsidste post på siden: »Marquardt Holste to flensburg 1 (= 100) vnde ij oss (altså 102 okser) 12 mrk 14 s«.

På næste side er post nr. 2: »Peter anderss to flensburch 185 oss vnde 2 perde 23 mrk 6 s«. Post nr. 4: »Ludde broderss 162 oss 20 mrk 4 s«. Post nr. 6: Jens Louropp 2½ stige (= 50) oss 6 mrk 4 s«.

Rigsarkivet foto.

okser, i 1498 20 handlende med 1.738 okser og i 1501 22 handlende med 2.454 okser. De store forårsdrivere Merten og Mikkil Risenberg, Jens Lourup, Markvard Holste og Nisse Smit udførte også kontingenter om efteråret. Kun Peter Didriksen synes nu udelukkende at have helliget sig forårsdrivningen, mens Mikkil Bundesen var og blev efterårsdriver. Han handlede i øvrigt også med heste, får, lam og svin, så hans udgangspunkt var muligvis kreaturhandel på landet. I 1497 var han engageret i en hestehandel i Stade, men i 1506 fortoldede han heste i Plön, så da var målet åbenbart Lybæk.⁵⁵

Lutke Lutkessens oksehandel lå også overvejende i efteråret, og Peter Nielsen, Jeppe Petersen, Peter Lassen og Simon Jensen var udelukkende efterårsopkøbere, ganske vist i et mere beskedent omfang. Af de nye oksehandlere, der kom til i 1490'ernes forårsdrivning, handlede Jens Petersen, Laurens Tygesen, Markvard Hesse, Henrik Holste og Tort Jepsen også okser om efteråret, medens Merten Mikkelsen, Nisse Jensen og Boye Payesen foreløbig har koncentreret sig om forårsafsætningen.

Mange af de nye efterårsdrivere var ikke helt unge folk i slutningen af 1490'erne. Det gjaldt således Hans Frese, Ede Brodersen, Nis Fivians og den allerede omtalte Herman Vinberg. Hans Frese blev medlem af købmandsgildet i 1490, men allerede i 1480'erne træffes han flere gange i Laurentiusgildet og blev optaget allerede 1475 i Hellig Legemsgildet.⁵⁶ Han træffes i Gottorp 1485 med 1 hest. Han må derfor have været en mand i 40'rne, da han i 1490'erne byggede sit anselige okseopkøb op. Nis Fivians blev medlem af Hellig Legemsgildet i 1481 og af købmandsgildet 1484, og i 1503 lånte han penge i Nicolaigildet. Ede Brodersen og Herman Vinberg blev optaget i købmandsgildet 1486.⁵⁷ Ede Brodersens oksehandel var dog beskeden sammenlignet med hans omfattende hestehandel. Med heste og klædevarer træffes han allerede i Gottorpregnskabet 1491, så han kan antagelig senest være født i begyndelsen af 1460'erne. Efter 1501 forsvinder han fra regnskaberne.

Herman Vinbergs fader Hans Vinberg blev optaget i købmandsgildet i 1473 med hustruen Anneke, der var søster til borgmester Haje Payesen, der i 1473 måtte udstede orfejdebrev til Christian I i anledning af sin deltagelse i oprøret 1472. Herman Vinberg var sandsynligvis ældre end broderen Villem og må derfor formodes at være født i slutningen af 1450'erne, og datteren Katrine, der ægtede Hans Holste før 1511, må antages at være født før 1490.⁵⁸ Datteren Leneke, der åbenbart endnu ikke var voksen i 1510, da hun nævnes sammen med forældrene i listen over Laurentiusgildets medlemmer, havde før 1519 ægtet hestehandleren Merten Kordes. Herman Vinberg spillede en meget fremtrædende rolle i det ansete skipper- og købmandsgilde, St. Nicolaigildet, hvis nye gildeskra han udarbejdede år 1500.⁵⁹

Til de yngre folk, Markvard Hesse og Tort Jepsen, der opkøbte både

forår og efterår, kan også henregnes efterårsdriverne Lutke Petersen og Jens Luddesen (ell. Ludiksen), der blev medlem af købmandsgildet i henholdsvis 1495 og 1493 begge med deres hustruer, så de er dog nok fødte før 1470.⁶⁰ Lutke Petersen var antagelig søn af den omtalte Peter Lutkesen, der indtrådte i købmandsgildet 1462 og drev okser i 1485. Deres betydning som oksehandlere af mellemniveau må have ligget i 1490'erne og de første år af 1500-tallet. I 1508 træffes deres oksehandel ikke længere.

Claus Teglgård må være identisk med forannævnte Nisse Teglgård, der blev medlem af købmandsgildet 1490 og som antagelig var søn af Jeppe og Bodil Teglgård. Af hans to poster i 1501 kan de 72 okser fortoldet i Gottorp 15/10 følges tilbage til Kolding Francisci marked 1501, hvor han fortoldede 74 okser, utvivlsomt de samme dyr. På Ribemarked samme år er han ikke registreret; men derfor kan de 68 okser, han fortoldede i Gottorp 16/9 meget vel hidrøre derfra, men blot være opkøbt på ruten sydover. I alt fald handlede han i Ribe, hvor han 1505 er registreret med klæde og heste og 1506 atter med heste, så han har åbenbart fortsat faderens handel, men tilsyneladende i mere beskedent omfang i 1490'erne og begyndelsen af 1500-tallet; en retssag 1513 kaster lys over en hestehandel mellem ham og en anden flensborger.⁶¹

Claus Goldsmit og Peter Klockengeter kan ikke henregnes til købmandstanden. Den første hed Claus Ekelef og var guldsmed, selv om han fandt optagelse i købmandsgildet 1486. Han var dog tillige oldermand i guldsmedenes, malernes, snedkernes og glarmestrenes forenede lav. Mester Peter eller Peter Hansen var klokkestøber, hvilket fremgår af flere toldposter med kobber og metalarbejder i Gottorp- og Plönregnskaberne. Han leverede klokker og døbefonte til kirker overalt i Nordjylland bl.a. en endnu eksisterende døbefont i Århus domkirke. Han betaltes tilsyneladende til dels med heste og okser, som han forhandlede, sandsynligvis en tidstypisk kombination af håndværk og handel.⁶²

Find Olufsen, der fortoldede små oktoberflokke i Gottorp 1497 og 1498, træffes 1496 12/10 med 12 okser i Plön, så han afsætter åbenbart i Lybæk. Han blev optaget i Hellig Legems gildet 1496, var derimod så lidt som Erik Lange og Henrik Smit medlem af Vor Frues købmandsgilde. De synes alle tre at have ejet hus i byen, og Erik Lange lånte penge i St. Gertrudsgildet mod pant i sit hus. De tilhørte næppe den egentlige købmandsstand.⁶³

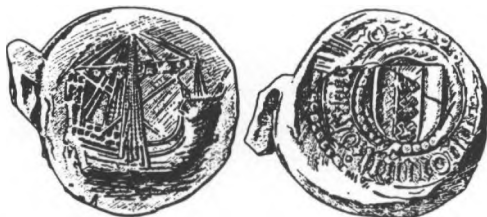
Flensborgs oksehandlere i 1490'erne: alsidige storkøbmænd

Selv om Hans Bondesen i slutningen af 1480'erne og Mikkel Bondesen fra begyndelsen af 1490'erne måske har udviklet deres kvæg- og hestehandel fra

en slags landhandel, og selv om Mikkel Risenbergs store heste- og oksehandel peger imod en begyndelse mere som pranger end som købmand, så kom dog for alvor købmændene med i oksehandelen i løbet af 1490'erne med folk som Peter Dideriksen, Markvard, Hans og Henrik Holste, Nisse Smit, Peter Nielsen, Jens Petersen, Laurens Tygesen, Hans Frese, Nis Fivians, Edde Brodersen, Herman Vinberg og Boye Payesen, der alle helt indiskutabelt må henregnes til købmandsstanden. Det kan tillige med stor sikkerhed antages om Lutke Petersen og Jens Luddesen og om den nye generation, der trådte til omkring århundredskiftet med folk som Markvard Hesse og Tort Jepsen.

Men de tidligere prangere Merten og Mikkel Risenberg udbyggede i høj grad deres tidligere måske lidt ensidige heste- og kreaturhandel i løbet af 1490'erne til en alsidig og velassorteret varehandel, der tillod dem omfattende leverancer til hertughoffet. Nøglen hér er sandsynligvis indkøb i udlandet af fremmede klædesorter som returvarer for heste og okser, hvilket gav de tidligere prangere indpas i en langt mere indbringende varehandel, der tillod dem at øge deres okse- og hesteopkøb, så omsætningen og fortjenesten kunne væsentlig udvides. Forudsætningen var naturligvis, at det øgede kontingent af dyr med sikkerhed kunne påregne afsætning; men hér lå chancerne for dem, der involverede sig i den stærkt stigende forårsdrivning, hvis dyr fandt afsætning på forårsmarkeder i Nordvesttyskland og Nederlandene f.eks. i Deventer og Zwolle, hvor hollandske klædeforhandlere frekventerede kreaturmarkerne.⁶⁴

Allerede i 1485 træffer vi foruden Flensborgs professionelle klædekøbmænd i Gottorp tillige oksehandlerne Merten Risenberg, Jeppe Teglgård, Jens Lou-rup og Jeppe Torlevsen med store klædeposter, oftest i rimelig tid efter eller før en oksepassage. Merten Risenberg kom således 21.april med 2 pakker klæde ca. en måned efter hans og Teglgårds oksedrift 22.marts, og Jeppe

Klædeplomber var kontroltegn af bly formet som to plader, der pressedes imod hinanden. Plomben var forsynet med stempel, der angav tilvirkningsstedet og altså fungerede som varekontrol og samtidig blev kvalitetsgaranti. Disse klædeplomber er fundet i stort tal overalt i Norden som vidnesbyrd om den udbredte klædehandel, der kun har efterladt sig få spor i form af vareprøver. Billedet viser en klædeplombe fra Amsterdam, der findes på Stockholms stadsmuseum. Gengivet efter Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder XIII sp. 330 (fig. 3).

Teglgård fortoldede 17.juni 1 klædepakke tre uger – en måned efter hans store hesteposter 21. (44 hester) og 24.maj (65 heste). I 1491 fortoldede Markvard Holste 1 korsbånd med klæde den 10.maj som returfragt for 102 okser, han fortoldede 5.april, og Merten Risenberg kom 27.maj samme år med 2 korsbånd som returfragt for 190 okser fortoldet 4.april. Omvendt gav salget af klædet Merten kapital til nyt opkøb af 70 okser, som han fortoldede 6.juli. Peter Dideriksen fortoldede åbenbart normalt klæde i Gottorp i februar måned, i 1501 således 12. og 19.februar 2 pakker selv og 2 ved en handelstjener. Salget af klædet gav Peter Dideriksen penge til opkøb af okser til forårsdriften, i 1501 i alt 270 okser fortoldet 26. og 29.marts. Der kunne gives en lang række eksempler på dette tydelige samspil mellem tidspunkterne for heste- og oksedrivning og fortoldninger for store klædeemballager som returfragt.⁶⁵ I 1491 var Merten Risenberg, Markvard Holste, Hans Bondesen og Edde Brodersen engageret i klædeimporten. I 1498 var Peter Dideriksen, Jeppe Petersen, Mikkel Risenberg og Lutke Petersen kommet til, og i 1501 desuden Nisse Smit, Nis Fivians, Henrik Holste, Mikkel Bondesen og Jens Ludekessen.

Der er næppe tvivl om, at det især var forårsdrivningen med kontakter til nederlandske klædeforhandlere, der har lettet prangere som Jeppe Teglgård, Merten og Mikkel Risenberg og måske tillige Jens Lourup overgangen til den egentlige købmandsklasse i det helt store format i løbet af 1480'erne og navnlig 1490'erne. Plönregnskaberne fra 1490'erne viser, at flensborgerne ikke førte klædeemballager ad denne rute fra Lybæk, og Merten Risenbergs klædeleverancer til hertughoffet var karakteristisk nok Leidisk klæde, der netop begyndte at vinde indpas i hertugdømmerne og Danmark i årene omkr. 1500 og i de følgende 2-3 årtier fik en helt dominerende position i klædedistributionen herhjemme.⁶⁶ Denne udvikling må netop relateres til forårseksporten af okser til de nederlandske markeder, en udvikling, som specielt flensborgerne førte an i, men som hurtigt blev fulgt op af danske okse- og klædehandlere, navnlig fra Ribe.

Flensborgs oksehandel: værdi og betydning

Hvilken værdi havde mon den flensborgske oksehandel i årene omkr. 1500? I okt. 1499 betalte hertug Frederiks regnskabsfører 122½ mk. lybsk for 49 fynske okser, hvilket giver en gennemsnitspris på 2½ mk. lybsk, men i april 1499 gav han 6 mk. lybsk parret for magre forårsokser, så det er muligt, at prisen for forårsokser bør sættes en anelse højere end for efterårets græsøksne. I nov. 1501 købte regnskabsføreren 53 okser af en viborgkøbmand til en gennemsnitspris på 2 mk. 14 sk. lybsk. I Gottorpregnskabet fra 1501 forekom-

mer indkøbspriser for 2 partier på 46 og 55 okser til gennemsnitspriser på henholdsvis 3 mk. 3½ sk. og 3 mk. 1 sk. pr. okse i lybsk mønt. Om priserne er svagt stigende eller udtryk for kvalitetsudsving er svært at sige. Små prisudsving forekom, som det fremgår af et hertugeligt indkøbsregister omfattende 234 okser, der er søgt tidsfæstet til ca. 1490, men antagelig snarere bør henføres til slutningen af 1490'erne. Priserne i lybsk mønt svinger mellem 2¼ og 3¾ mk., men yderpriserne er sjældne. 217 af okserne svingede mellem 2¾ mk. og 3 mk. 6 sk., og gennemsnitsprisen for alle 234 bliver næsten præcis 3 mk. lybsk, som utvivlsomt må være en brugbar gennemsnitspris for okser i hertugdømmerne i årene omkr. 1500.⁶⁷ Med denne beregningsnøgle vil de flensborgske oksekontingenter i 1498 andrage en værdi på ca. 10.000 og i 1501 på ca. 14.000 mk. lybsk. Til sammenligning kan måske tjene, at Kiel by, slot og fogderi i 1496 blev indløst fra rådet i Lybæk for en sum af 28.635 mk. lybsk, hvilket var den største af enkeltpantekravene, der ved delingen i 1490 resterede på hertugdømmerne, endog større end pantesummen på 18.000 mk. lybsk, for øen Femern med slottet Glambæk.⁶⁸

Flensborgs største oksehandlere som Merten og Mikkell Risenberg kunne i slutningen af 1490'erne mobilisere en årlig eksport, der i værdi let løb op i 1500 mk. lybsk, og mellem 500 og 1.000 mk. lybsk var absolut ikke ualmindeligt, således som skema 6 viser. Hvis dertil skal lægges over 100 heste, som Mikkell Risenberg præsterer i 1498, når man op i langt større beløb.

Da hestepriiserne svingede stærkt, vil en gennemsnitspris skulle tages med stort forbehold. Det var dog næppe helt billige landkrikker, der gik til prangerens udenrigsomsætning. Mikkell Risenberg solgte selv i 1498 en »telter« (damehest) til hertughoffet for 24 mk. lybsk, og i 1495 fik Thomas Lorck fra Haderslev 19½ mk. lybsk ligeledes for 1 telter. I 1496 havde lybækkeren Lutke Moller, der var en god kending af toldereren i Gottorp, mistet 8 heste på denne rute, som værdisattes til 200 mk. lybsk, altså i gennemsnit 25 mk. lybsk pr. hest. Den lybske hestepreanger Hinrik Reyse, der ligeledes var hyppig gæst i Gottorp, har i 1500 mistet 2 heste mellem Lybæk og Hamborg til 51 mk. lybsk, og Lutke Moller havde i 1502 mistet 4 heste mellem Hamborg og Ulzburg til 60 rh. gyl. (= 80 mk. lybsk), og en anden lybækker havde mistet 3 heste samme år til 50 rh. gl.⁶⁹

Selv om man anslår en forsigtig gennemsnitspris på 15-20 mk. lybsk, vil værdien af 100 heste altså sagtens kunne måle sig med de største årskontingenter af okser. Det var virkelig store værdier, disse flensborgske storeksportører havde bundet i deres store dyreflokke. Til sammenligning kan anføres, at den holstenske godsejer Detlev v.d. Wisch i 1496 solgte 35 gårde og en mølle i Slogs, Rise og Sdr. Rangstrup herreder for 4.900 mk. lybsk, året efter solgte Eggert Gjordsen 5 gårde i Kær herred for 1640 mk. lybsk, og i 1499 solgte

en flensborger 6 gårde i Mølmark i Sørup sogn (Nye herred) for 1.200 mk.⁷⁰ Merten og Mikkel Risenbergs årsflokke af okser har altså haft en værdi, der måske kunne sidestilles med værdien af 5-6 gårde.

Men hvor stor en værdi repræsenterede de klædeemballager, der ofte var returfragt: laken wandes, packen laken eller packen wandes? Hvad var en terling laken eller et krutzeband, der også kunne rumme klæde? De flanderske, brabantiske og engelske klædesorter lå oftest i stykker (laken) på ca. 3 alen bredde og 40-45 alen længde, mens de hollandske sorter gerne lå i halv længde 20-22 alen. De såkaldte terling, der var langt de hyppigst forekommende klædepakker, havde omtrent fast mål ved år 1500, nemlig ca. 20 stykker af de lange laken eller ca. 40 stykker af de korte laken, altså 8-900 alen klæde. Det var dog ikke alle pakker, der holdt terlingmål. Korsbånd angav en særlig pakkeform, der intet siger om indhold og størrelse.⁷¹

I 1494 leverede Merten Risenberg Leidisk klæde til hertughoffet til 21 mk. 4 sk. lybsk pr. laken eller klædestykke (å 3 × ca. 20 alen), og i 1497 solgte han Leidisk i alenmål til 18 sk. lybsk pr. alen, hvorved et stykke Leidisk ville koste

Klædehandel vist på et træsnit fra Grammateus: Rechnung auf Kaufmannschaft (Nürnberg 1518). Medens købmanden modtager betalingen og fører handelen i sin regnskabsbog, måler handelstjeneren det bestilte alenmål ud af klæderullen, den såkaldte laken wandes. Flere klæderuller ligger på hylderne i lagerlokalet bag portåbningen. Gengivet efter Illustrierte Geschichte der deutschen frühbürgerliche Revolution. Dietz Verlag Berlin 1974 s. 23.

Flere af de største oksehændlere boede i de solide stenhuse rundt om Søndertorv i Flensborg. Her boede således Merten Risenberg, Wilhelm Vinberg og klokkestøber Peter Hansen, som forenede støberiet med okse- og hestehandel. Disse to nu nedrevne gavlhuse er typiske for bebyggelsen omkring år 1500. Huset til venstre (nr. 8) ejedes omkring 1500 af Peter Partzow, præst ved Skt. Nikolai kirke. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

22½ mk lybsk. Detailprisen var åbenbart lidt dyrere end det større parti. En terling Leidisk klæde med 40 stykker ville følgelig kunne indbringe ca. 850 mk. lybsk i stk.-pris og ca. 900 mk. lybsk i alenpris.⁷² Hvis de 2 korsbånd klæde, som Merten Risenberg i 1498 fortoldede, holdt terlingmål og indeholdt Leidisk klæde, kunne de altså så rigeligt indbringe en værdi ved salg i hertugdømmerne, der lå fuldt på højde – og lidt til – med værdien af hans udførsel af okser pågældende år.

Da hverken pakkestørrelse eller klædesort er angivet i regnskaberne, bliver de anførte overvejelser naturligvis kun gisninger; men der er dog en del, der taler for, at de opførte klædeemballager har repræsenteret ganske betragtelige værdier. At Merten Risenberg i 1494 for et stykke Leidisk klæde på ca. 2 × 13 meter i hertugdømmerne fik, hvad der svarede til værdien af 7 okser, står jo i alt fald fast og er måske nok en overvejelse værd.

Selv om vi mangler egnede hollandske priseksempler, der tillader fortjenesteberegninger, tør man sandsynligvis roligt antage, at avancerne i klædehandelen var store og eftertragtede. De flensborgske oksehændlere fandt derved vej til den mest købedygtige kundekreds, fyrste, kirke og adel, der tidligere havde været forbeholdt de hanseatiske klædekøbmænd, der tilhørte et helt andet

socialt lag i deres hjemby end de knockenhauere og prangere, der foretog okseopkøbet på de jyske efterårsmarkeder.

Det gav de flensborgske heste- og okseprangere helt specielle muligheder for social opstigning dels gennem øgede flokstørrelser og navnlig gennem indpas i det egentlige købmandsaristokrati og for de største endda til at nå helt til tops. At Merten Risenberg og Jeppe Teglgårds hustru fandt optagelse i det fornemme Kalentegilde uden først at være optaget i købmandsgildet viser den helt specielle situation.

Denne udvikling var i gang allerede før 1485, hvilket ses af specielt Jeppe Teglgårds og Merten Risenbergs store heste- og okseflokke især om foråret med returfragt i klæde i det ældste Gottorpregnskab. Bag den ligger Lybæks og hansebyernes forsøg på at hindre udbredelsen af det hollandske klæde i Norden og Østersølandene, hvor de tyske købmænd følte disse klædesorter som konkurrence til den hanseatiske forhandling af de flanderske og brabantiske klædesorter. Netop i de sidste tre årtier af 15. århundrede var denne konkurrence meget skarp.

Heri lå sikkert forklaringen på, at oksehandelen i løbet af 1480'erne og navnlig 1490'erne fik større interesse også for den egentlige købmandsstand i Flensborg, som ad denne vej fandt indpas i klædeafsætningen i konkurrence med hansekøbmændene. Det gav øgede indtjeningsmuligheder og større anseelse, og omsider banede oksehandlerne sig vej til rådmandsstillingerne i løbet af 1490'erne: Markvard Holste, Merten Risenberg, Nisse Smit og i 1500 Herman Vinberg.

NOTER

1. Om kvægbruget i senmiddelalderens landbrug kan ses Poul Enemark: Oksehandelens historie ca. 1300-1700 (særtryk af: Sortbroget Kvæg – baggrund og udvikling i Danmark. Red. Aksel Pedersen, Poul Enemark, E.J.Ipsen, Vagn Broe, 1983) s. 13-16.
2. A.v.Brandt: Die Lübecker Knochenhaueraufstände 1380/84 und ihre Voraussetzungen. Studien zur Sozialgeschichte Lübecks in der 2. Hälfte des 14. Jahrhunderts (Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde 39 1959 s. 123-202).
3. Enemark anf. arb. 1983 s. 19f, samme: Skinnhandel (Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder (cit. KLNLM) XV sp. 525-29.
4. H.V.Gregersen: Studedrift og toldopkrævning i middelalderen langs den sønderjyske Hærvej (Sjy årb 1973 s. 5-13).
5. Danmarks gamle Købstadlovgivning. Udg. E.Kroman (cit. DGK) I 1951. Haderslev 1455 7/9 s. 277f, jfr. 1460 9/6 s. 279f.
6. Urkundenbuch der Stadt Lübeck (cit. LUB) VIII Lübeck 1889, nr. 560, 617, IX nr. 87, 209, 774) jfr. Enemark: Øksnehandel (KLNLM XX sp. 675f), samme 1983 s. 21f.
7. LUB X nr. 652.
8. Hansisches Urkundenbuch X-XI. Bearb. v. W.Stein. Leipzig 1907-1916. (cit. HUB) X nr. 435, s. 596 note 1, XI nr. 305, s. 222 note 3.

9. DGK II Kolding 1454 18/12 s. 117f: siden der henvises til et tilsvarende marked i Ribe, må man antage, at det fælles er et efterårsmarked for okser og forbilledet altså Ribe marked Vor Frue fødselsdag 8/9. – Handelsforordningen 1475 se DGK III København 1475 30/9 s. 106f, jfr. 1477 27/8 s. 108f (også i Aarsberetninger fra det kgl. Geheimearchiv V 1871-75 s. 71f). Om Ribe- og Koldingmarkeder se Enemark 1983 s. 23f.
10. I Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. Udg. Will. Christensen 1904 (cit. Hofh) er trykt toldregnskaber fra Ribe og Kolding markeder 1504-07 (s. 163-185) og uddrag fra 1520 (s. 416f), men utrykte regnskaber fra Ribe og Kolding markeder er overleveret tillige fra 1501-03, 1508-1511 og 1519-21 og findes i Rigsarkivet: Registratur 108A. Specifikation af pakkernes indhold se P.Enemark: Studier i toldregnskabsmateriale i beg. af 16. århundrede. Århus 1971 II s. 57f. Er kildebestemt i Studier I s. 25-49.
11. Gottorpsk Toldregnskab 1484-85. Udg. C.E.Andersen (Danske Magazin 6. rk. VI 1933 s. 329-376).
12. Findes i Rigsarkivet i Hertug Frederiks Arkiv. Toldregnskaber 1490-1519 (specifikation Enemark a.a. 1971 II s. 60). Anvendt af Lothar Schwetlik: Der hansisch-dänische Landhandel und seine Träger 1484-1519 (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 85/86 1961 s. 61-130, 88 1963 s. 93-174). Gottorpregnskabernes praksis i regnskabsførelse, sprog, skriveform, navneterminologi m.v. er undersøgt af Enemark: Studier – 1971 passim.
13. Fortrinsvis H.C.P.Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense (cit. DF) I-II Kjøbenhavn 1865-73.
14. Det vil føre for vidt at sidehenvise de enkelte toldposter i regnskaberne. Men den nære overensstemmelse mellem posterne i Ribe marked og Gottorpregnskaberne kan f.eks. ses hos Enemark 1971 II bilag 1-2 s. 199f for 1508 og 1501. Tilsvarende sammenligninger er foretaget for alle år i Ribe og Kolding, hvor muligheden foreligger.
15. DGK II Kolding 1491 1/11 s. 124. Forordningen lovfæster åbenbart blot en allerede indtrådt praksis, siden dateringen i oktober (altså før forordningen) klart viser koncentrationen 8.-13. okt. i modsætning til 1485-regnskabet.
16. Enemark 1971 I s. 215-17, samme 1983 s. 28-30, samme: Øksnehandel (KLNLM XX sp. 679).
17. Om forårsdrivningen se Enemark: Øksnehandel (KLNLM XX så. 679f, samme 1983 s. 25-30, 38-40.
18. Quellen zur Geschichte des Kölner Handels u. Verkehrs im Mittelalter, hrsg. B.Kuske, Bonn 1918-34, II nr. 1290, jfr. Enemark i KLNLM XX sp. 678.
19. Flensborgernes oksehandel er tidligere kortfattet behandlet af L.Schwetlik a.a. 88 1963 s. 140-153, Enemark 1983 s. 40, Bjørn Poulsen: Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg 1988 især s. 146, 158-166, bilag 1 (s. 223-25).
- 19a. Beløb, der indsamledes i forbindelse med en kirkefest, i dette tilfælde til ære for Jomfru Maria (se KLNLM II sp. 581, IV sp. 241-42). Beløbet indgik i kirkens formuefond og kunne senere udlånes mod forrentning (se DF I nr. 179, II nr. 437).
20. DF I s. 90, 647, jfr. om N.T. s. 250.
21. DF I s. 72, 393. Om de flensborgske gilder se Johanne Skovgaard i Flensborg Bys Historie I 1953 s. 63-85, især s. 74-77.
22. J.P.Trap: Hertugdømmet Slesvig I 1864/1975 s. 208.
23. DF I s. 249.
24. DF I s. 72, jfr. 69, 396.
25. DF I s. 72 jfr. 69, 90, 393.
26. DF I s. 249, 433, 441, J.P.Trap: Danmark 5. udg. 1966 X,2 s. 694f.
27. DF I s. 248, 394, Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis (cit. Rep.) II Ser. Udg. Will.Christensen nr. 8269: 1496 20/12 omtales P.A.s arvinger i Flensborg, der havde del i pant i et stenhus i Ribe, jfr. også Bjørn Poulsen a.a. 1988 s. 159.
28. DF I s. 245-46, 427, 439, 694.
29. DF I s. 245, jfr. 239, 249.
30. DF I s. 248.
31. DF I s. 248, 394, jfr. s. 62, 70. Om slægtskabet med Finkeslægten se DF II s. 463, jfr. 73, Knud

- Gether: Middelalder-familier i Flensborg og Nordfrisland og deres efterkommere i Danmark, Tyskland og Norge 1986/87 I s. 425.
32. DF I s. 249, L.E.: s. 385, 662, J.C.: s. 394f. Om Lassen/Laurensen se Enemark 1971 I s. 228f.
  33. DF I s. 249, jfr. 245f.
  34. DF I s. 70, 250f, Bjørn Poulsen 1988 s. 142f m. henvisning i note 11 og 12, K.Gether a.a. 1986/87 I s. 75f, Tavle B. – En fuldstændig fortegnelse over Flensborgs oksehandlere i Gottorp 1485 kan ses hos B.Poulsen 1988 s. 146, dog er to af Jeppe Teglgårds poster (54+143) overset, medens jeg til gengæld ikke kan finde Jesse Lutkesens anførte oksepost. De øvrige afvigelser er ubetydelige.
  35. DF I s. 250, 394, 438, jfr. Gether 1986/87 I s. 22, 49. Foruden de angivne 3 okseposter (i alt 238) er P.D. lokaliseret til Herzogenbosch noteret 4/7 for 6 heste og 15/9 for 69 okser, altså samme dag som de forannævnte 80, utvivlsomt alle fra Ribemarked.
  36. L.B. er 30/3 noteret fra Bredsted med 84 okser, 14/9 fra Flensborg med 60 okser og 1 hest og 5/4 uden lokalisering med 162 okser. Det er helt givet samme person, men det kan blive en smags sag, hvor man vil placere okserne mængdemæssigt, ligesom P.D.s foregående post. Derfor kan et præcist okseantal vanskeligt opregnes for Flensborg 1491.
  37. DF I s. 253, 395, jfr. s. 70, 73. M.H.s ægteskab m. T.W. se Gether I 1986/87 s. 313f. N.S. fortoldede allerede i 1485 en hest i Gottorp.
  38. DF I s. 95, 126, 247, 392, 403, 694.
  39. DF I s. 75, 78, 251, 394, jfr. Gether 1986/87 I s. 184, 314, Tavle 38.
  40. DF I s. 99, 250f, 423.
  41. DF I s. 250.
  42. Schwetlik a.a. 88 1963 s. 137-140.
  43. DF I s. 249-50 (H.H. & U.H.), 396 (T.L.).
  44. Om disse tyske opkøbere se Enemark 1983 s. 35-36.
  45. DF I s. 252, II s. 931, jfr. tillige Danske Middelalderlige Regnskaber I: 1. Udg. G.Galster. 1953 (cit. DMR I: 1) s. 466, Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. Udg. C.Nyrop I 1895 s. 680, B.Poulsen 1988 s. 160, Schwetlik 88 1963 s. 151ff.
  46. DF I s. 72, memoriepenge: 649, 654f (jfr. II s. 24f, 317, 319), stadsprotokol: 488-90, St. Gertruds kapel: 675f, grundejendom: 99, 428, 676, Nicolaigilde: 532, rådmænd: 712.
  47. DF II s. 925-32, 943 (galt dateret: ikke 1514, men 1495 se DMR I: 1 s. 419), jfr. DMR I: 1 s. 360, 413, 419, 427, 433, 470, 485ff, 507, Schwetlik 88 1963 s. 147-149. Toldregnskaber fra Husum i årene omkr. 1500 findes i Rigsarkivet i Hertug Frederiks Arkiv: Toldregnskaber 1490-1519 (registrering se Enemark 1971 II s. 60), jfr. i øvrigt B.Poulsen 1988 s. 226.
  48. DF I s. 421, 434 (jfr. Gether 1986/87 I s. 22), 343, 711, 719, 740, II s. 7-8, DMR I: 1 s. 419, jfr. Schwetlik 88 1963 s. 140-144, B.Poulsen s. 151.
  49. DF I s. 70, 719. Om E.G. se Hans Schultz Hansen: Godsejeren på tinge. Solvig gods i senmiddelalderen (Kongemagt og samfund i middelalderen. Festskrift til Erik Ulsig på 60-årsdagen 13/2 1988. Red. Poul Enemark, Per Ingesmann, Jens Villiam Jensen. Arusia-Historiske skrifter VI 1988 s. 391-407).
  50. DF I s. 253.
  51. DF I s. 75, 251-52, Gether 1986/87 s. 186, Tavle A (hér er B.P., der senere blev rådmænd dog forvekslet med farfaderen af samme navn, der anføres 1497 gift med Dorothea NN; hvilket må være rdm). Om slægtskabet mellem B.P. og borgmester Arnd Kiessenbrugge se B.Poulsen 1988 s. 253 note 26.
  52. DF I s. 248, 250-51.
  53. DF I s. 74, 78, 254f, 394, 396.
  54. DF I s. 91, 99, 398, 521, II s. 8.
  55. Lübecker Ratsurteile. hrsg. v. W.Ebel I Göttingen 1955 nr. 431 s. 787 (11/8 1497), Plöner Zollrechnungen 1506 (Landesarchiv Schleswig-Holstein. Abt. 4) Registrering se Enemark 1971 II s. 60.
  56. DF I s. 95-98, 250, 392.

57. DF I: N.F.: s. 249, 394, 521, E.B. & H.V.: 249f. N.F.s navn kunne staves på flere måder: Fians, Figant såvel i regnskaberne som i tidens øvrige kildemateriale se Enemark 1971 I s. 299, 301, 309.
58. Om Hans V.: DF I s. 247, jfr. nr. 221 s. 736-38, Gether 1986/87 I s. 38, 47, Tavle A11, jfr. om Herm. V.: Gether s. 47f, om Katrine: Gether s. 184.
59. L.V.: DF I s. 91, 254, jfr. Gether 1986/87 I s. 183f, Nicolaigildet: DF I s. 516, Gether I s. 47.
60. DF I s. 251. Jens Ludiksen må ikke forveksles med heste- og klædehandleren Jesse Ludiksen, der træffes jævnligt i Gottorp 1485, og som blev medlem af købmandsgildet 1459 (DF I s. 244), og hvis søn Peter Jensen blev medlem 1495 (s. 251).
61. Om forveksling af Nisse/Niels med Claus se Enemark 1971 I s. 233f. DF I s. 250: N.T., II s. 17: C.T., jfr. Claus T. også i da. regnskaber f.eks. Hofh. s. 177.
62. C.E.G.: DF I s. 250, jfr. tillige nr. 186, 188 (s. 662, 664f) om hans nye ægteskab med Kathrine Klekamp, og s. 720 (lavsoldermand). – Om P.H.K. se B.Poulsen 1988 s. 128, 137f, 164 og især i Skalk nr. 5 1986 s. 26-29.
63. DF I: F.O.: s. 396, 654, E.L.: 435, 676, H.S.: 421, 425, 651.
64. Om Deventers og Zwolles store kvægmarkeder se Z.W.Snellor: Deventer die Stadt der Jahrmärkte, Weimar 1936 s. 116, 119f.
65. Om klædeemballager som returfragt for heste og okser se Enemark 1971 I s. 164f, 167-69.
66. DF II s. 926, 929, DMR I: 1 s. 360, Enemark: Klede (KLN M VIII sp. 460).
67. DMR I: 1 s. 528f, 546, 689f, jfr. Enemark 1971 I s. 180f.
68. DMR I: 1 s. 434, jfr. DF I nr. 194, s. 684f.
69. DMR I: 1 s. 413, 479, Hanserecesse III (1477-1530) Bearb. v. D.Schäfer. 4 Leipzig 1890 nr. 429 §38-40, 45 (s. 583 m. noter) jfr. Enemark 1971 I s. 177-180.
70. DF I nr. 208 (s. 708-11), nr. 209 (s. 718-19), nr. 212 (s. 723-24).
71. Om klædeemballagerne se Enemark 1971 I s. 156-163, jfr. s. 166-167.
72. DF II s. 926, 929. Jfr. Fr.Bruns: Die Lübeckischen Pfundzollbücher von 1492-1496 (Hansische Geschichtsblätter 1908) s. 399: lakenpriser for Leidisk på 18 mk. lyb., en enkelt pakke: 15 mk. lyb., så de lybske priser lå antagelig lidt under priserne i hertugdømmerne.

Løvinden og lokalcentrene

Den senmiddelalderlige sønderjyske bondes omverden

af *Bjørn Poulsen*

Landbefolkningens synsfelt og kontaktflader har aldrig været begrænset til blot den hjemlige landsby. Mobiliteten i ældre tider var faktisk stor. Også i senmiddelalderen kom mange bønder i kontakt med verden uden for landsbyskellet. Nogle tog på pilgrimsrejse eller besøgte et nærliggende valfartssted, mange tog til årsmarkeder og endnu flere havde kontakter til en eller flere af byerne. Dr.phil. Bjørn Poulsen belyser her nogle af bøndernes kontakter til omverdenen i 1400-1500'årene.

I årene op mod og lige efter 1500 sprængtes Europas grænser: Portugiserne rundede Afrikas sydspids, Columbus satte foden på Amerikas jord, Magellan sejlede rundt om jorden.

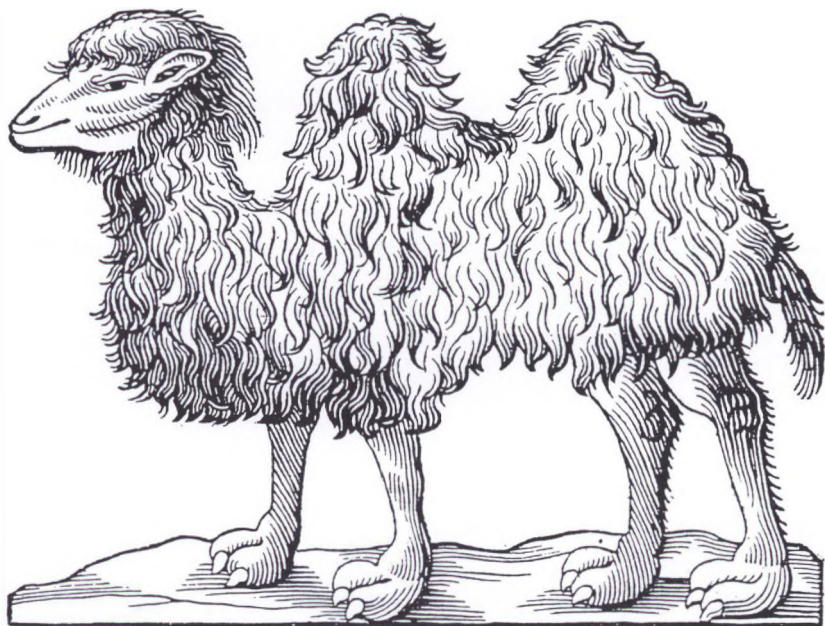
Europas fyrster fulgte levende med i denne udvikling. 1531 besøgte den portugisiske gesandt Damiao de Gois således kong Frederik I på Gottorp slot. Portugiseren, som senere skulle skrive flere bøger, der omhandler opdagelsesrejser, har kunnet bringe sidste nyt om verdens kolonisation til hoffet i Slesvig.¹

Også menigmand fik imidlertid lejlighed til at stifte bekendtskab med vidnesbyrd om de fremmede verdener – omend dyreverdener.

Tidligt begyndte omrejsende gøglere og 'menagerier' at fremvise ikkeeuropæiske dyr. 1443 stod en elefant til skue på messen i Frankfurt am Main, og allerede 1450 kunne man se en struds her. Til Nürnberg ankom 1487 en mand med en dromedar, 1491 blev en struds vist frem i byen. 1515 så Albrecht Dürer sammesteds det næsehorn, som han har forevigt i sit berømte stik.²

1501 nåede en af disse ufrivillige besøgende fra fremmede verdensdele til Slesvig. I juni måned dette år førte en vognkusk en løvinde fra Hamburg til Gottorp slot. Hertug Frederiks skriver gav kusken 2 rhinske gylden og 6 skilling for kørslen, samt 10 rhinske gylden i drikkepenge. Det var et sjældent syn, som det nok var værd at betale en rund sum for. I en uges tid kunne man så bese løvindens bur, som antagelig stod i slotsgården. Herefter gik det videre. Vognkusken, der hed Jørgen Vorman, modtog af hertugen en håndfuld guldmønter – 20 rhinske gylden – for at køre til næste skueplads: Berlin. I denne by har vel kurfyrsten skullet nyde synet af dyret.³

Fyrre år senere, i 1540, hører vi atter om en dyrefremvisning i Slesvig. Ved kroen Langenese, lige uden for Gottorp slot, lokkede da en kamel ung og

Und und zu wissen sey Jedermänniglich : Daß in diese
 Statt ist ankommen eine frembde Persohn / mit einem
 wunderlichen Thier / ist genant Romdarius / kombt aus
 dem Land von Africa und Asia / dieses Thier ist von dem
 Türckischen Kaiser geschenckt worden einem Fürsten in
 Tätter Land / dieses Thier ist 8. Schuh hoch / und 15 lang. Es kan mäch-
 tig geschwind lauffen in seinen Landen / das seyn die Thier / die in der
 Sand-See ein 50 Meilen lauffen auff ein Tag / auch werden sie gebraucht
 auff die Post / sie werden auch gebraucht in Kriegs Expeditionis / die grobe
 Stück und Munitio darauß zu führen / man schreibt aus Asia / daß sie
 3000 Pfund tragen können / es kan dieses Thier in 48. Stunden ohne
 Fressen marchieren / und wann es frisst / 10 frisst es nicht viel auff einmahl /
 es kan auch zu Sommerszeiten 3. Monath ohne Sauffen leben / wann es
 saufft / so saufft es viel auff einmahl. Wer nun Lust und Belieben
 träget solches Thier zu sehen / der wolle sich verfügen

Annoncering af en dromedar-fremvisning i en tysk by. Overallt i Nordeuropa strømmede man til, når sjældne og eksotiske dyr fra fremmede verdensdele var at se.

Træsnit fra omkring 1600, gengivet efter T. Hampe: Die fahrenden Leute in der deutschen Vergangenheit. Jena 1924.

gammel til. Man morede sig og drak rigeligt; uheldigvis så meget, at enkelte mistede besindelsen. På vejen hjem fra skuet kom det til slagsmål, og en anset borger blev dræbt.⁴

De slesvigske dyrefremstillinger er i sig selv blot kuriøse hændelser. På den anden side er de naturligvis tegn på, at den sønderjyske omverden blev verdensomfattende. Tidligere havde den blot været europæisk, men det til gengæld, i kraft af Romerkirken, i en udstrækning, som kan måle sig med vore dage. Religionen var fælles, menneskene var bevægelige. På pilgrimsrejser færdedes man i grupper over lange afstande: 1489 arrangeredes således en pilgrimsfart til Aachen fra Ejdersted, 1495 kom en ejderstedbonde tilbage efter at have besøgt valfartsstedet Santiago de Compostella i Spanien.⁵

Øjensynlig kan man i virkeligheden tale om, at det større verdensbillede fulgtes af en indskrænkning af det enkelte menneskes bevægelighed. Handelen er et godt eksempel på dette forhold. Hvor det gamle system var, at handleren fulgte sin vare, ser man i løbet af middelalderen og den tidlige nytid et professionelt fragtvæsen vokse frem. Købmanden kunne nu i højere grad blive i sin by og overlade transporten til skippere og fragtmænd.⁶ Et lige så klart udtryk for den faldende bevægelighed er administrationen. Tidligere regerede konger og fyrster landet fra sadlen; i løbet af 14-1500-tallet dannedes et mere stedfast bureaukrati. I 1500-tallet kunne det imidlertid stadig synes nødvendigt at flytte sig og ikke overlade budskabet til brevene. Herredsfogeden i Nørre Gos herred Paul Hansen afgik ved døden ved det 16. århundredes slutning, og hans arvinger stredes om arven. Da noterede en af parterne, Johannes Jessen (kaldet Pauli), hvordan han havde måttet rejse for at få retten på sin side:⁷

År 1595 og 1596. Fra Bredsted til Flensborg og tilbage igen 31 gange 4 mil	124 mil
År 1596 27/1 fra Bredsted til Svavsted	3 mil
28/1 fra Svavsted til Bredsted	3 mil
28/2 fra Flensborg til Haderslev	7 mil
5/3 fra Haderslev til Flensborg	7 mil
18/3 fra Flensborg til Danzig	100 mil
6/4 fra Danzig til Marienburg	7 mil
8/4 fra Marienburg til Danzig	7 mil
13/4 fra Danzig til Marienburg	7 mil
15/4 fra Marienburg til Danzig	7 mil
27/7 fra Danzig til Elbing	9 mil
3/8 fra Elbing til Danzig	9 mil
15/8 fra Danzig til Kronborg	70 mil
26/8 fra Kronborg til København	5 mil
8/9 fra København til Kronborg	5 mil
12/9 fra Kronborg til København	5 mil
27/9 fra København til Malmø	4 mil
28/9 fra Malmø til København	4 mil
30/9 fra København til Frederiksborg	4 mil

	2/10 fra Frederiksborg til København	4 mil
	4/10 fra København til Kronborg	5 mil
	6/10 fra Kronborg til København	5 mil
	9/10 fra København til Flensborg	36 mil
År 1597	13/1 fra Flensborg til Kolding	11 mil
	24/1 fra Kolding til Flensborg	11 mil
	18/2 fra Flensborg til Bredsted	4 mil
	21/2 fra Bredsted til Husum	2 mil
	22/2 fra Husum til Bredsted	2 mil
	23/2 fra Bredsted til Flensborg	4 mil
	13/4 fra Flensborg til København	36 mil

Den større omverden, der kunne strække sig mange hundrede mil væk, bør ikke glemmes, når man beskæftiger sig med lokalsamfundet. Den må medtænkes, når emnet er det 'mikrokosmos', som den almindelige sønderjyde i senmiddelalderen indgik i. Det er dette lokale niveau, vi nu skal ned til. Det skal forsøges at beskrive de typiske sønderjyske samlingssteder eller 'centralsteder' for større grupper af bønder, som de kan lokaliseres i tiden 1350-1600 – særlig før reformationen – og med en overvægt af eksempler fra Flensborg og omegn.⁸

Valfartssteder og årsmarkedet

Idet vi bevæger os trinvis nedad mod det lavere niveau, skal det først undersøges, om der var centralsteder, der samlede landbefolkningen fra større regioner – inden for hertugdømmet, men på tværs af herreds- og lensgrænser.

Det store flertal af senmiddelalderens mennesker følte trang til pilgrimsfærd. Som det hedder hos Chaucer: 'Når april med sine milde regnbyger har gennemtrængt den tørre martsjord og badet hvert blad i sin væde ... da længes folk efter at drage på pilgrimsfærd'.⁹ Den almindelige bonde tog imidlertid ikke til de store europæiske valfartssteder. Han opsøgte de lokale valfartskirker og kapeller. Her ærede høj og lav den helgen, stedet var viet til, og besøgte det marked, som fandt sted i tilslutning til helligdommen. Af disse valfartssteder lå der en hel stribe langs hærvejen, bl.a. kapellerne i Årup, Kipleve, Klues og Gettorp. Der er forsket en del i deres historie, men kun ét sted kan man virkelig komme i dybden, i Gettorp.¹⁰ Herfra er der nemlig bevaret både regnskaber og 'skyldbøger'. Kurt Hector, der har analyseret kilderne, viser på grundlag af de solgte pilgrimsmærker udsvingene i antallet af besøgende i årene 1486-1532. Første registrerede år var 1486. Da kom der 950 købere af pilgrimstegn til Gettorp; i de følgende år faldt besøget indtil 1498, hvor det sprang op til 1800 personer. Fra da af og frem til 1525 kom ca. 1500 besøgende årligt. Herefter stod reformationen imidlertid for døren, og pilgrimmenes antal svandt til næsten ingenting; 1532 noteredes de sidste 100 solgte pilgrimstegn.¹¹

Kort 1. Pilgrimmes og markedsbesøgendes rejser til Gettorp 1486-1532. Hver streg angiver en rejse.
 Kilde: Hector, 1961 (s. 40).

I Gettorp kirkes skyld- og regnskabsbøger finder man oplysninger om hjemstedet for en lang række personer, der har besøgt valfartsstedet. En kortlægning af oplysningerne viser, at næsten alle kom fra den jyske halvø østland, men fra et ganske stort område. Gettorps hovedomland ses at have været Kiels vestlige omegn, Dänischwohld, Svans og Angels sydlige del¹² (kort 1). Valfartsstederne udgjorde altså mødesteder, der indtil reformationen samlede bønder fra en større region.

Overalt i det danske rige blomstrede årsmarkeder frem i senmiddelalderen, til tider som i Kliplev og Lysabild forbundet med et valfartssted. Årsmarkederne fandtes såvel på landet som i byerne. 1493 omtales humleførernes salg på det frie årsmarked i Husum, som skulle vare tre dage, og fra samme år eksisterer der en efterretning om, hvordan der på kirkegården i Rørbæk (Beltring herred) på Nordstrand fandt sådanne markeder sted 17/3 og 22/9. I løbet af 1500-tallet fik byerne dog i stigende grad eneret på markederne. 1529 bestemtes det eksempelvis, at tre markeder, som hidtil havde været holdt i Ketting og Lysabild, skulle forlægges til Sønderborg, og 1530 flyttedes et årsmarked fra Rise kirke til Aabenraa.¹³ På markederne mødte bondebefolkningen købmænd og kræmmere fra fremmede byer og egne. De små landkræmmere samledes utvivlsomt i stort tal. Storbonden Backe Detlefsen, der boede i Maas, lige nord for Husum, gav ifølge sin regnskabsbog i årene 1573-78 lån til en nærboende enke Hylle Hanses. Det ser ud til, at Hylle tjente til livets opretholdelse netop ved at drive småhandel på årsmarkederne – hun fik udbetalt 8 skilling 1574 'torsdagen før Bredsteds årsmarked', 1 mark 'torsdagen før Ribes marked' 1575 og 1 mark 'lørdagen før Læks marked' 1576.¹⁴ Kun sjældent oplyses vi om, hvilke varer bønderne transportererede til årsmarkederne. Der er dog næppe tvivl om, at det har været de landbrugsprodukter, som den enkelte gårds driftsform betingede et overskud af. Bredsteds årsmarked, som jo blev holdt i det kvægrige Vestslesvig, var karakteristisk nok det sted, hvor den flensborgske tjener Boye Ludsen i 1560 købte for 5 mark ost. En mere omfattende registrering af årsmarkedsbesøgende giver Gottorp-regnskaberne fra 1485 og følgende år, idet de indeholder notitser om de frisere, der drog østpå til efterårsmarkederne i Rendsborg, Egernførde og Kiel. De tog afsted i store vogntog på 10-20 vogne lastede med smør, frisisk salt og det hjemmenvævede klæde 'webbe'. Som returgoods medbragte de normalt humle og lærred, men de kunne også, som kræmmersken Carstine fra Bredsted, udover disse varer, have en gryde med hjem.¹⁵

Det er næppe tilfældigt, at de bønder, der møder os i toldregnskaberne, stammer fra Vestslesvig. For her trivedes en særlig udviklet entreprenørånd, der gav stødet til lange rejser. Det var også disse vestslesvigske bønder, der hvert år mødtes på Helgolandsmarkedet, hvor borgere og bønder fra hele Nordsøområdet mellem Esbjerg og Holland udvekslede varer.¹⁶ Da vi her begrænser os til det regionale og lokale, skal deres spor imidlertid ikke følges. Derimod skal den generelle konklusion fastholdes, nemlig at de to centralsteder, valfartssteder og årsmarkeder, i den tid, der her behandles, havde regional betydning og kunne samle betydelige dele af den sønderjyske landbefolkning. Årsmarkederne udøvede også i århundrederne, der fulgte, deres

tiltrækning, mens reformationen betød, at den religiøse mobilitet begrænsedes til afstanden mellem hjem og sognekirke.

Byerne: tilflyttere og udenbys gildemedlemmer

Bymønsteret var allerede fastlagt i 1200-tallet. Da stod Haderslev, Aabenraa, Tønder, Sønderborg, Flensborg, Slesvig og Egernførde fuldt udviklede. I løbet af senmiddelalderen blev bylandskabet endnu tættere, da Ærøskøbing og flækkerne Kappel, Bredsted, Husum og Tilen (ved Ejderen) voksede frem.¹⁷ Disse bebyggelser kunne næppe opretholdes ved egen befolkningsvækst; de behøvede konstante tilførsler af indvandrere. Blandt dem, der aflagde borgerskabseden i Flensborg i tiden 1558-1600, kan nogle stedfæstes.¹⁸ Nyborgere af sønderjysk oprindelse kom overvejende fra byens nære omland: 21 fra Angel, 14 fra midtgesten, 24 fra Aabenraa/Sønderborg/Nordborg len; færre var der fra Tønder/Løgumkloster len, nemlig 11; andre egne talte kun lidt – Nordfrisland 6, Ejdersted 2, Haderslev len 4. Dette billede er givetvis det normale i hele hertugdømmet. Det var det nære omland, der gav det store tilskud til byernes befolkning.

Selve integrationen i byen kunne ske på flere niveauer. Nogle kom til staden med en solid kapital optjent i landbruget. Jacob Petersen Oldendorph er et godt eksempel på de rige bønder, der uden problemer indgik i handelsborgerskabet. Opvokset på slægtsgården Gammelby ved Fjelstrup nord for Haderslev, drev han fra omkring år 1500 købmandshandel på landet og i Haderslev by. Snart købte han et hus ved Haderslevs torv og giftede sig 1509 ind i en velhavende ripensisk slægt. Med årene avancerede han til både rådmand og borgmester i Haderslev. Kvæg- og hestehandel og import af klæde synes at have udgjort fundamentet i hans virksomhed, selv om også andre varer bl.a. vin indgik heri.¹⁹

Bønder af denne type rekrutteredes i Flensborg oftest blandt vestkystens beboere. Herfra kom rige og handelsvante indvandrere, som slægterne Paysen og Frese, der direkte kunne gå i kompagniskab med de gamle købmandsfamilier. Et udmærket kildemateriale belyser, hvordan denne omstilling forløb for Namen Jansen, der omkring år 1500 forlagde sin handelsaktivitet fra Vest-slesvig, måske fra Hviding herred, til Flensborg og ligesom Jacob Petersen blev rådmand og fik hus ved bytorvet.²⁰

Nogle bønder urbaniseredes altså på et højt niveau, andre af bondebefolkningen, f.eks. de fra fattige fæstegårde, blev blot tjenestefolk i byen og opnåede aldrig borgerskab. For dem alle kunne det være et problem at blive accepteret

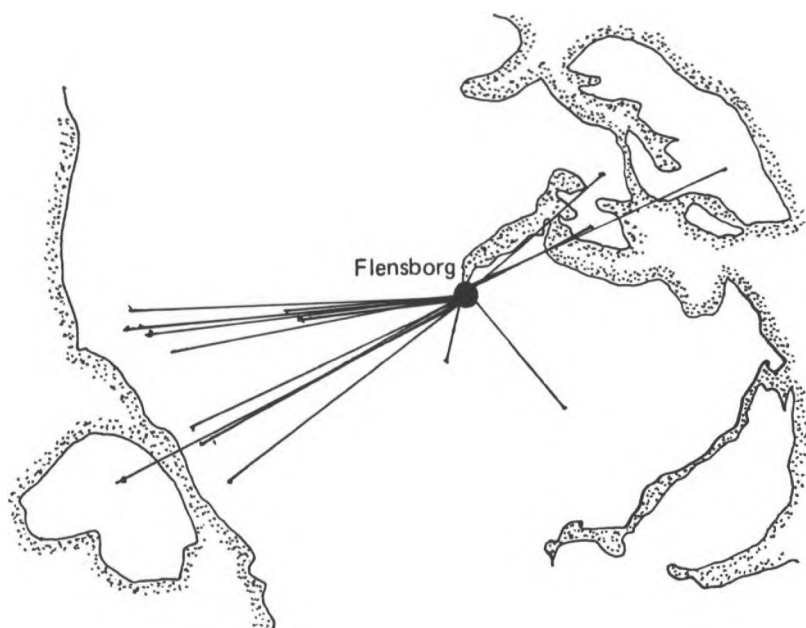
på det nye bosted. En række injuriersager fra Flensborg fra tiden 1505-25 viser, at de gamle borgere hyppigt fremsatte grove beskyldninger mod nytillflytterne – mænd blev beskyldt for tyveri, kvinder for hor.²¹ 1512 sagde eksempelvis Laurens Badstuemester til Jep Madsen, at dennes bedstefader havde stjålet en fole og 'holdt den bundet så længe i skoven, at den døde'. Jep Madsen så sig da nødsaget til over for det flensborgske byråd at bevise, at bedstefaderen var en from ærlig mand, som lå begravet på kirkegården i Vonsbæk, nord for Haderslev.²²

En af de måder, hvorpå dette 'fremmedhad' formindskedes, var gennem det fælles medlemsskab i gilder. De mange religiøse gilder udgjorde et karakteristisk træk ved senmiddelalderen; alene i Flensborg fandt man Knudsgildet, Laurentius-, Drager-, Gertruds-, Vor Frue Købmands-, Nikolai-, Hellig Legems-, Vor Fruegildet.²³ Gildernes medlemsskab lader sig kun sjældent gøre op, men netop fra Flensborg er det så heldigt, at flere fortegnelser over medlemmer er bevaret.²⁴ Af disse skal St. Laurentiusgildets, St. Gertrudsgildets og Vor Frue Købmandsgildets lister betragtes, da der heri er adskillige navne på folk, som er karakteriseret ved landsbynavn. Det kan enten være knyttet til dem ved betegnelsen 'in'/'tho' eller ved 'de'/'van'. Vil man være sikker på, at gildemedlemmerne virkelig boede i den landbebyggelse, de forbindes med, må man holde sig til den første gruppe. Personer, der beskrives som *fra* ('de'/'van') kan være udenbys medlemmer, men kan også være tilflyttere, der boede i Flensborg.

Foretages denne sortering for St. Laurentiusgildet, nedbringes antallet af folk med angivelse af landsby fra ialt 53 til 23. Af disse 23, som helt sikkert boede uden for byen, er de 18 medlemmer fra tiden 1377 til ca. 1400, resten fra årene 1504-12. Ser man på deres hjemsted viser det sig, at den ældste medlemsskare kom langt væk fra, overvejende fra Vestslesvig/Nordfrisland, mens to af den yngre del fra det 16. århundrede boede i Harreslev, lige uden for Flensborg, en med sin hustru ved Morkær kloster i Angel, og kun to havde bopæl langt borte, nemlig præsten fra Løjt, hr. Johan og (fogeden?) Marquart Schroder med hustru fra Avbæk i Løjt sogn²⁵ (Kort 2).

Skt. Gertrudsgilde havde færre udenbys medlemmer. Her kan kun 5 personer udskilles. Ligesom i Laurentiusgildet falder deres medlemsskab tidligt, men i modsætning til dette gildes medlemmer kom Gertrudsgildets fra Østslesvig. 3 medlemmer – en i Hellevad (Hellevad s., Sdr. Rangstrup hd), en i Søderup (Hjordkær s., Rise hd) og en 'bosiddende i Veseby' (Hyrup s., Husby hd) – tiltrådte gildet snart efter 1379. To andre landsbyboere blev optaget i 1429, heraf var den ene fra Kisby (Borne s., Strukstrup hd), den anden fra det ikke lokaliserbare 'Ustorp'.²⁶

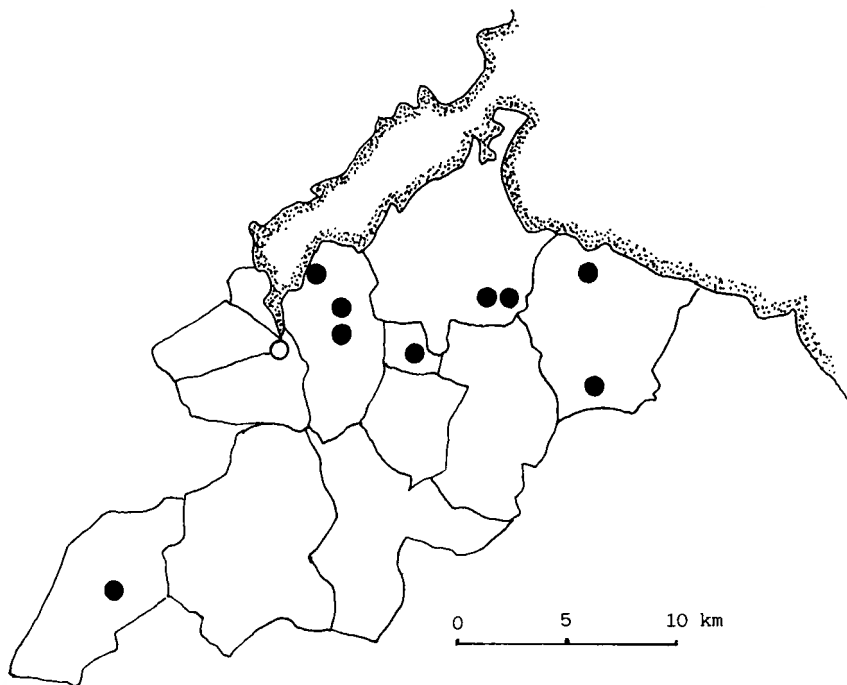
I løbet af 1400-tallet overtog Vor Frue Købmandsgilde pladsen som det

Kort 2. Udenbys medlemmer af St. Laurentiusgildet i Flensborg fra ca. 1377 til omkring 1400. En streg angiver et medlem.

foretrukne selskab for udenbys gildemedlemsskab. For dette gilde kan i tidsrummet 1441-1517 udskilles 15 landsbymedlemmer – idet vi, som også ovenfor, ser bort fra adelige. Købmandsgildets medlemmer havde overvejende østslesvigsk bosted, de fleste i Flensborgs nærmeste opland. Interessant er det at se, hvordan en hel slægt – 'to Blanse' – fra Blans (Ullerup s., Sundeved) tilsluttede sig. 1441(-60) kom Jes Kalison med hustru, 1465 Nisse Jens Kallison med hustruen Margrethe, 1469 Symen Jesse Kallison med hustru og endelig 1471 Ludeke Jensson.²⁷

Landboernes gildemedlemskab i bygilderne reflekterer utvetydigt følgerne af 1300-tallets økonomiske krise og den strukturuomlægning i godsdriften, der bevirkede, at bondegårde voksede frem i de tidligere storgårdes sted. De friere og mere velsituerede bønder søgte tryghed i andre fællesskaber end storgårdenes, og de var – ihvertfald forbigående – ansete nok til at kunne vælge disse i byerne. Gilderne har været en af de organisationsformer, der drog bonden mod byen. Der fandtes dog endnu væsentligere årsager til bondebefolkningens orientering mod byerne.

Kort 3. Landgods tilhørende St. Jørgensgården i Flensborg omkring 1450. Hvert punkt markerer en gård.

Byerne: landgods og bondehandel

Helt afgørende for samvirket land-by var den økonomiske nødvendighed. Byer og flækker var fuldstændigt afhængige af tilførsler fra de omgivende länddistrikter.

Det var et problem, der kunne løses ved, at borgere og byinstitutioner erhvervede besiddelser og rettigheder på landet. Denne proces er endnu for udforsket til at noget samlende kan siges om den, men det ser ud til, at hvor jordbesiddelsen indtil 1400-tallet var knyttet til de gejstlige institutioner og gamle aristokratiske patricierslægter, så åbnede der sig herefter større muligheder for opkøb af landgods med købmandskapital.²⁸ Gårde kunne da få skæbne som Visgård (Tinglev s., Slogs hd). Den ejedes ved 1400-tallets slutning af adelskvinden Anne Sture, der i 1494 solgte ejendommen til Løgumkloster. 1511 var klosteret imidlertid gerådet i økonomiske vanskeligheder, og Visgård blev nu pantsat til den flensborgske købmand Peter Nielsen for købssummen, 200 rhinske gylden. Frem til midten af 1500-tallet kunne købmanden og hans efterkommere i Flensborg nyde godt af landgilden på årligt 8 mark lybsk, et

svin, når der var olden, samt ret til 'gæsteri' på gården.²⁹ De gejstlige institutioner i byerne ejede gennemgående, selv for de mindstes vedkommende, noget landgods. St. Jørgensgården i Flensborg besad eksempelvis omkring 1450 9 gårde og havde pant i en (kort 3), mens Helligåndshuset i samme by på denne tid havde ejendomsret til 24 gårde og panteret til en.³⁰

Fra landet kom der altså, når landgildeterminen indtraf, vandrede bønder med afgifter i form af korn, svin, gæs og andet til deres byherrer. Flere bønder drog dog til byen for at sælge deres varer. Landboerne havde et salgsoverskud, og de behøvede bymarkeder for at kunne afsætte det. Naturligt dannedes der da omkring hver by et fast opland, fordi man selvfølgelig ofte søgte til nærmestliggende by. Dette opland søgte byerne at monopolisere, idet de havde en klar interesse i at tiltrække landbefolkningen fra et så stort område som muligt og i at udelukke handel fra länddistrikterne. Deres bestræbelser kunne ofte opnå støtte fra fyrstemagten ved regulær lovgivning: 1354 befaledes det, at indbyggerne fra Hviding-, Lø-, Slogs-, Højer- og Tønder herred kun måtte handle i Tønder; 1474-81 blev det fremmede forbudt at handle med andre på Als end indbyggerne i Sønderborg; 1496 forordnedes det, at kun Haderslev borgere måtte købe korn, heste, okser, smør, honning og andre varer i Haderslev len; 1522 forbød Christian II til fordel for Ærøskøbing, at købmandsskab blev udøvet i landsbyerne på Ærø.³¹ Med hensyn til Flensborg ser man tydeligt, hvordan kongerne efter hertugdømmets deling i 1490 forsøgte at fremme byens vækst. 28/7 1491 forordnede kong Hans, at alene flensborgere måtte handle med bønder i hele det store Flensborg len.³² 7/11 1491 gik han videre og bestemte, at indbyggerne fra Als og Sundeved skulle bringe deres korn og andre varer til torvs i Flensborg. I realiteten var der hermed erklæret handelskrig fra flensborgernes side. Man gik på togt i sønderborgernes opland.³³ For de alsiske bønder var splittelsen mellem at handle i Sønderborg eller i Flensborg sikkert allerede af ældre dato. I årene efter 1474 påbød kong Christian I, at sønderborgerne skulle købe og sælge til de priser, der gives i Flensborg.³⁴ Der blev imidlertid med det samme givet en dispensation, idet det frisiske salt måtte sælges 1 skilling dyrere i Sønderborg end i Flensborg. Det var oplagt for den alsiske bonde selv at stryge den avance, der var tiltænkt sønderborgerne. Vi ved faktisk, at han gjorde det; 1534 købte Olef Geriksen fra Brandsbøl eksempelvis 1 tønne salt i Flensborg, og 1537 var Per Henriksen fra Dyndved i byen for at købe 1 tønne salt. Byernes oplande gjaldt kun i relativ forstand, de blev regelmæssigt brudt.

I almindelighed er det svært at vide, hvilke varer bønderne solgte og købte i byerne. Det er imidlertid så heldigt, at der fra Flensborg er bevaret en enestående kilde, der gør det muligt at komme sagen nærmere, og hvorfra oplysningerne om de alsiske bønders saltkøb kunne hentes. Kilden er den

flensborgske købmand Namen Jansens 'skyldbog' fra årene 1528-1549.³⁵ Denne store protokol indeholder nøjagtige varekonti for hundreder af bønder i et stort område strækkende sig langs hele veskysten op til Tønder, men også i Flensborgs omland på gesten og i østlandet. En fuldstændig bearbejdelse kan endnu ikke gives; men undersøges skal i det mindste et enkelt herred, Vis herred vest og nord for Flensborg, hvor Jansen havde et rimeligt overskueligt antal kunder.

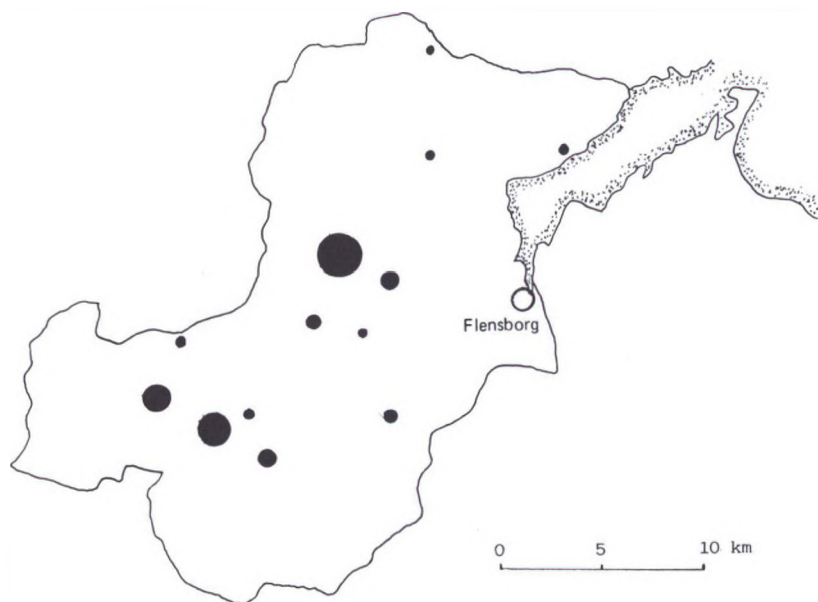
Namen Jansens kunder i Vis herred fordelte sig med 3 i Bov sogn, 16 i Hanved sogn, 9 i Nørre Haksted sogn og 9 i Store Vi sogn (kort 4). Lad os se på enkelte af disse landkunder, idet vi starter i Bov sogn. I Bommerlund modtog Regele Jensen, der antagelig var fæster under Søgård, i 1532 20½ alen blåt klæde fra Harderwijk i Nederlandene. Til gengæld leverede han 2 okser til Namen Jansen for 12½ mark. I Kollund boede borgmester i Tønder Johan Ketelsens fæster Jes Iversen. Han havde i årene 1533-48 stadige transaktioner med Namen Jansen: 1533 og 1536 fik han malt, 1534 salt, 1536 og 1537 humle, 1542 klæde. Til gengæld leverede han rug, saltet svin og gæs til Jansen. Betalingen reguleredes yderligere ved, at Iversen kørte tørv for købmanden og græssede hans hest. I Hanved sogn fandt man Hans Burensen, der boede i Ellund. Han købte 1531 sort klæde og 1 tønne mel. Det betalte han med 2 rhinske gylden, 1 mark, hør til 11 skilling og rug til 18 skilling. Skovlund i Nørre Haksted sogn var bl.a. beboet af mølleren Anders Moller, der var fæster under Slesvig Domkapitel. Til ham solgte Jansen i 1528 1 dromt humle til 28 skilling. Peter Hansen fra Lille Vi i Store Vi sogn handlede i årene 1528-34 med Jansen. En fast leverance fra ham var smør i tønder, til gengæld gav købmanden ham bl.a. penge, hør, 1 kniv, 1 tønne sild og øl. I kirkebyen Store Vi købte kromanden, der var fæster under Lindevedgård, i 1535 en tønne sild, mens byens præst Hr. Johan Tochsen, i 1531 fik leveret øl, humle, sild, hvidling og ost.³⁶

Tager man et overblik over varerne, ses det, at bønderne solgte deres overskudsproduktion af enhver art, og i almindelighed erhvervede basale goder som humle, salt, sild og hør. Samtidig er det tydeligt, at luksusvarer, bl.a. det dyre hollandske klæde, hyppigt fandt vej til bøndergårdene, og at der her var ret store kapitaler i rede penge.³⁷

Namen Jansens regnskab angiver, at torvehandelen langt fra udgjorde den vigtigste omsætningsform mellem land og by. Mere betød øjensynligt overførslerne mellem købmændenes kramboder og bøndernes gårde. Denne kontakt var effektiv og ikke nødvendigvis personlig – ofte sendte bønderne for at udføre transaktionerne med Namen Jansen blot deres døtre, sønner, fædre, brødre eller naboer.

Der flød en bred kommerciel strøm mellem land og by. Mange muligheder

Kort 4. Namens Jansens kunder i Vis herred 1528-1549.

stod åbne for markedsføringen af landbrugsvarer. Man kunne, som bylov-givningen forventede det, gå til torvet og sælge, man kunne, hvad Namens Jansens regnskab tyder på var det mest udbredte, have konto hos en bykøbmand, og endelig angiver artiklerne fra et købmandsgilde i Haderslev fra omkring år 1500 en tredje vej. Det hedder: 'Og skal ingen unde eller leje bønderne husrum, for at de kan sælge gods mod byens rettigheder og gamle skik'.³⁸ Bønder kunne altså selv søge at etablere permanente udsalgssteder i en by. Springet fra en sådan bod til egentligt borgerskab har været lille.

Valfartsstederne, årsmarkederne, byerne var de centralsteder, som tiltrak den senmiddelalderlige sønderjyske bondefamilie. Det var her de store masser mødtes, det var her de fleste fik tilfredsstillet deres videregående religiøse, økonomiske og sociale behov. Over for disse fænomener repræsenterer pilgrimsrejser til Spanien og forbikørende løvinder kun oplevelser for den enkelte.

NOTER

1. A. H. de Oliveira Marques: Portugal Quinhentista. Lisboa 1987 (s. 46).
2. T. Hampe: Die fahrenden Leute in der deutschen Vergangenheit. (2. opl.) Jena 1924.
3. Danmarks Middelalderlige Regnskaber I, 1. Kbh. 1953 (s. 572-3).
4. A. Sach: Geschichte der Stadt Schleswig. Schleswig 1875 (s. 158-9).
5. Chronicon Eiderostadense vulgare oder die gemeine Eiderstedische Chronik 1103-1547, von Johannes Jasper, mit einer Übersetzung ins Hochdeutsche von Claus Heitmann. St. Peter-Ording 1977 (s. 68, 70). Flere eksempler på pilgrimsrejser fra Sønderjylland hos L. Andresen: Wallfahrten. Die Heimat 42. 1932 (s. 73-79).
6. Jfr. B. Poulsen: Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg 1988 (s. 152-4).
H. Lütjohann: Das Personen- und Frachtfuhrwesen in Schleswig-Holstein, I-II. Norderlingen. Beiträge zur Heimatforschung in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck, Bd 15, 1939 (s. 255-82) og Bd 16, 1940 (s. 159-97).
7. La Sch. Abt 65.1 nr 956 (1563-1599).
8. Centralstedernes historie udforskes i disse år aktivt. Metodisk grundlæggende er W. Christaller: Die zentralen Orte in Südwestdeutschland. Jena 1933. Ang. vandringer se bl.a. G. Jaritz og A. Müller (udg): Migration in der Feudalgesellschaft. Frankfurt/New York 1988.
9. Citeret i M. Boisens oversættelse fra Canterbury Fortællingerne af Geoffrey Chaucer (2 opl.). Kbh 1972 (s. 9).
10. Se i almindelighed H. Becker-Christensen: Hærvejen i Sønderjylland. Aabenraa 1981 (s. 50-4 og under de enkelte lokaliteter).
Kliplev – H. V. Gregersen: Messe og Marked. Haderslev 1974.
J. K. Hansen: Sct. Hjælper i Kliplev kirke. SJy Årb 1986 (s. 37-55).
H. V. Gregersen: Skt. Hjælper. En randnote til en afhandling i Sønderjyske Årbøger 1986. SJy Årb 1987 (s. 194-7).
J. K. Hansen: Svar på randnote. SJy Årb 1987 (s. 197).
N. K. Liebgott: Metaldetektorer og middelalderens fromhedsliv. Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988. Kbh 1988 (s. 210-11).
Årup – H. V. Gregersen i Ensted Sogns Historie (red L. N. Henningsen). Skrifter udg. af Hist. Samf. for Sønderj., nr 64, 1987 (s. 40-5).
Jfr H. V. Gregersen: Gettorp og Årup som valfartssteder. Sønderj. Månedsskrift, 41, 1965 (s. 226-227).
J. S. Jensen: Et møntfund fra Årup valfarts kapel. Sønderj. Månedsskrift, 50, 1974 (s. 1-5).
Klues – O. Harck: Klus – et middelalderligt valfartssted ved Flensborg. SJy Årb 1962 (s. 142-53).
Et muligt St. Jørgenskapel i *Oversø* – Becker-Christensen: Hærvejen (s. 200).
Gettorp – K. Hector: Die Gettorfer Schuldbücher von 1494 bis 1534. Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde, 17. Jahrgang, 1959 (s. 143-51).
K. Hector: Die Kirche und das Kirchspiel Gettorf im ausgehenden Mittelalter. Jahrbuch der Heimatgemeinschaft des Kreises Eckernförde, 19. Jahrgang, 1961 (s. 7-74).
Eksempel på et af de små kapeller uden for hærvejen er St. Josts kapel (Adelby sogn, Husby hd). Reper II, nr 1827, 1828. Kapellet er afsat på Mejers kort over Angel 1649.
11. K. Hector: Die Kirche, 1961 (s. 38).
12. K. Hector: Die Kirche, 1961 (s. 39-41).
13. Da Gl Kbst Lovg, I (s. 83). R. Hansen (udg.): Johannes Petreus' Schriften über Nordstrand. Kiel 1901 (s. 6).
L.A. Pergamentsbreve. Top. Sønderborg (1529 30/9), Rise (1530 14/6).
Jvfr. E. Kjersgaard: Markedsplads og markedsorganisation i middelalder og nyere tid. Købstads-museet. 'Den Gamle by'. Årbog 1983 (s. 25-48).
14. Stadtarchiv Husum. Rechnungsbuch Walke Widdesen. D 2/H 1318a.

15. Note 35 anf. kilde. P. Enemark: Friesischer Handel zwischen ca. 1500 und 1700. Nordfriesisches Jahrbuch, 1966 (s. 90-100).
B. Poulsen: Land-By-Marked (s. 107, 143).
16. Jfr B. Poulsen: Land-By-Marked (s. 178-80).
17. Senest om bymønstret A. Andrén: Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. Malmö 1985. Jfr min anmeldelse heraf i Historisk Tidsskrift, Bd 88, 1988 (s. 117-120).
18. E. Hoffmann: Die Herkunft des Bürgertums in den Städten des Herzogtums Schleswig. Quell Forsch, 27, 1953 (s. 129-31, 245).
19. A. Andersen (udg): Johannes Oldendorphs Selvbibliografi. En præsteskæbne fra Haderslev i hertug Hans den Ældres tid. Skrifter, udg. af Hist. Samf. for Sønderj., nr 34, 1966 (s. 12-18).
20. En af vestkystens bondearistokratiske slægter og dens forbindelse til Flensborg er nyligt behandlet af A. Schmidt: Die Froddesens von Toftum. Teil I. Nordfriesisches Jahrbuch, N. F., Bd 24, 1988 (s. 93-126).
Ang. Namen Jansen se de mange kilder i H.C.P. Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense. I-II. Kbh 1865-73 og den note 35 anførte kilde. O.H. Møller: Vermischte Nachrichten und Urkunden, welche den Stifter der lateinischen Schule in Flensburg, LUDOLPHUM NAAMANI, und dessen Eltern, wie auch der Franziskaner-Ordens und dessen Schicksale in Dänemark, insbesondere zur Zeit der Reformation, betreffen. Flensburg 1775. At Namen Jansen skulle stamme fra Hviding herred formodes af A. Panten i en endnu upubliceret afhandling 'Die Familie Lütke Namens'. Ifølge oplysninger fra G. Kraack boede N. Jansen først Holm 7 i Flensburg. Dette hus solgte han 1519 og flyttede til Søndertorv 5.
21. Ang disse sager se B. Poulsen: Flensborgere i middelalderen. i B. Poulsen (udg): Flensburg i middelalderen. Flensburg 1988 (s. 30-33).
22. Sejdelin: Dipl Fl II (p 13-14).
23. Ang Flensborgs gilder se G. Kraack: Das Gildewesen der Stadt Flensburg. Flensburg 1969. Gildernes rolle i integreringen af land og by fremhæves også hos K.-J. Lorenzen-Schmidt: Zur Struktur und Funktion der Wilsteraner Heiligen-Leichnams-Bruderschaft von 1500 bis 1564. Kieler Blätter zur Volkskunde, XII, 1980 (s. 69-84).
24. De er trykt hos Sejdelin: Dipl Fl og C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. I-II. Kbh 1895-1904. En ikke differentieret liste over udenbys gildebrødre i Flensborgs gilder hos G. Kraack: Das Gildewesen (s. 245-6).
25. Nyrop: Danm Gilde- og Lavskr I (s. 111-8). Ang identifikation af 'Holtegorth' (p 112) se A.A. Panten: Das Kirchspiel Medelby in alter Zeit. Jahrbuch für die Schleswigsche Geest, 1987 (s. 22). Ang. Avbæk se H.V. Gregersen i Løjt Sogns Historie (udg H.H. Worsøe), Skrifter udg. af Hist. Samf. for Sønderjyll., nr 66, 1988 (s. 31 ff).
26. Nyrop: Danm Gilde- og Lavskr I (s. 133-49).
27. Nyrop: Danm Gilde- og Lavskr I (s. 592-604). Fra Fruerlund (Adelby s., Husby hd) er der et yderligere eksempel på, at en søn blev medlem efter faderen (s. 595 - 'Jeppe Peterson cum vxore to Fruerlund' bliver medlem 1468, s. 601 - 'Peter Jepson cum vxore to Fruerlund' medlem 1498).
28. B. Poulsen: Land-By-Marked (s. 93 ff med litteraturhenvisninger).
29. M. Mackeprang: Løgum Kloster og dets Gods. Sønderj. Aarb. 1945 (s. 72, 73). Sejdelin: Dipl Fl II, nr 268, 552. E. Andersen (udg.): De Hansborgske Registranter, II, Kbh 1949 (s. 468).
30. Sejdelin: Dipl Fl I, nr 139, 140.
31. Da Gl Kbst Lovg I (s. 233, 287, 280, 293).
32. Da Gl Kbst Lovg I (s. 204).
33. Da Gl Kbst Lovg I (s. 205).
34. Da Gl Kbst Lovg I (s. 287).
35. Stadtarchiv Flensb. Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium, nr 565.
36. Bommerlund under Søgård, SJy Sk Jb (s. 426, 428). Johan Ketelsens fæster i Kollund smstd (s. 443). Møllen i Skovlund se bl.a. H. Petersen: Geschichte der Mühlen zwischen Eider und Königsau. Neumünster 1988 (s. 187). Om Kroen i Lindeved A.A. Panten: Ein Pachtbauernver-

zeichnung von Lindewithgaard aus dem Jahre 1510. Jahrbuch für die Schleswigsche Geest, 1982 (s. 64).

37. Ang bøndernes forhold til penge se B. Poulsen: Mønter i den senmiddelalderlige danske agrarøkonomi. Hikuin 11 (s. 227-36).

38. Nyrop: Danm Gilde- og Lavskr II (s. 242, § 16).

Hertuger, amtmænd og befalingsmænd i Løgumkloster 1544-1616

En nøgle til Løgumkloster slot

af *Niels T. Sterum*

Det er hidtil antaget, at slottet i Løgumkloster er opført i 1614. Der findes imidlertid ikke kilder, som bekræfter denne datering. På baggrund af både skriftlige kilder og nyere arkæologiske undersøgelser belyser mag.art. Niels Sterum her nybyggerierne i Løgumkloster i tiden efter klostrets ophævelse. Der argumenteres for, at slottet kan være opført i årene 1581-86.

Sædvanligvis betragtes det lille Løgumkloster amt som et appendiks til andre sønderjyske amter, og det er da også rigtigt, at fra 1598 til amtets ophævelse i 1867 blev Løgumkloster amt styret sammen med andre amter (Tønder, Aabenraa, Svavsted) – bortset fra nogle korte perioder, hvor amtet var under direkte gottorpsk forvaltning. Det er også rigtigt, at den til enhver tid fungerende amtmand efter 1598 havde sin residens et andet sted end Løgumkloster. Men hvorledes var det før 1598? Her er kilderne øjensynligt usikre og uklare, hvorfor spørgsmålet om amtets selvstændighed oftest forbigås i stilhed.¹

Når spørgsmålet her tages op til overvejelse, skyldes det, at amtets forhold er et vigtigt led i rekonstruktionen af baggrunden for opførelsen af en af de få renlivede renæssancebygninger, som er bevaret i Nordslesvig: slottet i Løgumkloster. Med denne betegnelse menes næsten altid kun den 44 m lange og to stokværk høje bygning, som støder op til sydvesthjørnet af cistercienserne vidt berømte klosterkirke.

Ad arkæologisk vej² er det imidlertid lykkedes at vise, at slottet var et vidtløftigt voldgravomkranset anlæg med bl.a. en central slotsfirkant, der skabtes ved udbygning mod vest af den gamle middelalderlige klosterfirkant. Tilbygningen ved kirken var nordfløj i udbygningen og er den eneste bevarede renæssancedel af slottet. Fløjen var slottets hovedfløj, som i andet stokværk rummede en typisk 1500-tals fyrstebolig med en stor sal i midten og ved hver ende heraf to rum i forlængelse af hinanden beregnet som et fyrstepars private gemakker.

Slottet i Løgumkloster opstod ved en udbygning af klosteret, hvorved den gamle kirke fik en ny funktion som slotskirke. Den nyopførte hovedfløj virker lidt uanseelig ved siden af kirken, men faktisk er de to bygninger af samme længde. Fløjens oprindelige karakter er svækket af et afvalmet tag fra nyere tid; tidligere havde bygningen sadeltag med stengavle i øst og vest samt en mindre, muret gavli i nord, velsagtens over portalen. Set fra nordvest. NTS fot. 1986.

»Indskriften« der blev borte

Bygningen er stædigt blevet dateret til 1614, først med en henkastet bemærkning om at den »ser ud til at være bygget 1614«,³ senere med en påstand om at den »efter en halvt udslidt indskrift er ... opført 1614 ...«. ⁴ Bygherren skulle efter det ofte gentagne bygningsår være hertug Johann Adolf af Gottorp.

Lad os et øjeblik beskæftige os med denne »halvt udslidte indskrift«. Den toner svagt frem første gang i 1929 under omtalen af de våbentavler, som dengang var at se over porten på bygningens nordfacade. Herom hed det, at den oprindelige bygherres våben (altså Johann Adolfs våben) var »1721 blevet borthugget og erstattet med det danske rigsvåben og Fr. IV's kronede navnetræk; endnu kan den oprindelige indskrift dog skimtes«. ⁵ Ingen nærmere dokumentation om det, der skimtes!

Ganske få år efter blev bygningen restaureret. Herunder blev våbentavlerne nedtaget, og på bagsiden af tavlerne fandt man det, som man troede borthugget fra forsiden: våbentavlerne for hertug Johann Adolf og gemalinden Augu-

sta! Der var altså ikke foregået en borthugning, tavlerne var blot blevet vendt for at give plads til Frederik IV's våben!

Denne nye iagttagelse blev omhyggeligt publiceret i 1932⁴ af den samme forfatter, som i 1929 havde kunnet skimte en indskrift. Der redegøres omhyggeligt for de nyfundne våbenskjolde, også for indskriften på Augustas våbenskjold (hertugindeens valgsprog), og intet havde været mere naturligt end også at redegøre for den indskrift, som forfatteren kunne skimte ganske få år forinden. Men den lærde forfatter, som var ingen ringere end Nationalmuseets daværende direktør, gled let hen over *den* sag og skrev nu blot i en sammenhæng, som er helt løsrevet fra våbentavlerne, at bygningen »efter en halvt udslidt indskrift er ... opført 1614 af den gottorpske hertug Johan Adolf«. ⁴ Ingen nærmere dokumentation!

Nøgternt vurderet må man i dag konkludere, at en indskrift med angivelse af årstallet 1614 næppe nogensinde har været at se – og da slet ikke i forbindelse med Frederik IV's tavler. Den formodede borthugning af oprindelige tavler var forudsætningen for, at en oprindelig indskrift overhovedet kom på tale. Da denne forudsætning faldt bort, faldt også hele ideen om en oprindelig indskrift bort. Herefter må bygningsåret 1614 for stedse være manet i jorden!

Men når nu hertug Johann Adolfs våben faktisk fandtes på bygningen, var han så alligevel bygherren? Hertil må man sige: ikke nødvendigvis. Hans våben kan let forklares blot som en markering af, at han ejede Løgumkloster slot (i perioden 1590-1616). Det ses hyppigt, at bygningstavler ikke angiver bygherren, men en senere ejer. Eksempelvis anbragte Johann Adolf sit våbenskjold over indgangen til hovedbygningen af det Husum slot, som hans far, hertug Adolf, havde bygget.

Om Johann Adolf vides i øvrigt, at han var meget optaget af at forbedre og forskønne interiørerne på slottene i Husum og Gottorp og meget lidt optaget af nybyggerier. Alene af den grund forekommer han ikke meget sandsynlig som bygherre for et stort anlagt slot i Løgumkloster.

Fra klostergods til selvstændigt amt

Men hvem var da bygherren i Løgumkloster? Indtil nu er der ikke fremdraget skriftlige kilder med oplysning herom, og foreløbig har arkæologiske fund ikke givet mere præcis datering end til 1500-tallets anden halvdel eller 1600-tallets første del – den samme brede datering som stilhistorisk kan aflæses af den meget enkle arkitektur. Når disse kilder svigter, er man henvist til at gisne – og da bedst ud fra det bredest mulige kildemateriale til belysning af udviklingen i Løgumkloster fra 1500-tallets midte til et stykke ind i 1600-

Den monumentale indramning af porten i hovedfløjens nordfacade synes anbragt en tid efter bygningens færdiggørelse. Bygningstavlerne over porten er helt sikkert uden oprindelig sammenhæng med portindfatningen. Tavlerne på bygningen er kopier, originalerne findes på Tønder Museum. Lennart Larsen fot. 1963.

tallet. Her får det betydning at samle de tilgængelige oplysninger om Løgumkloster amt⁶ og derefter søge at vurdere, hvornår der forelå en optimal situation, hvori slottet mest sandsynligt kunne være bygget.

Det er uklart, hvornår og hvorledes Løgumkloster amt blev etableret som et forvaltningsområde på basis af klostergodset, der havde tilhørt cisterciensermunkene i Løgum. Ofte anføres 1548 som amtets oprettelsesår,⁷ hvilket er klart forkert, sådan som det vil fremgå af det følgende.

Tilsyneladende blev den gejstlige klosteradministration langsomt og glidende afløst af en verdslig administration i årene efter 1542, hvor reformationen officielt blev gennemført i Sønderjylland. Men allerede længe før 1542 havde

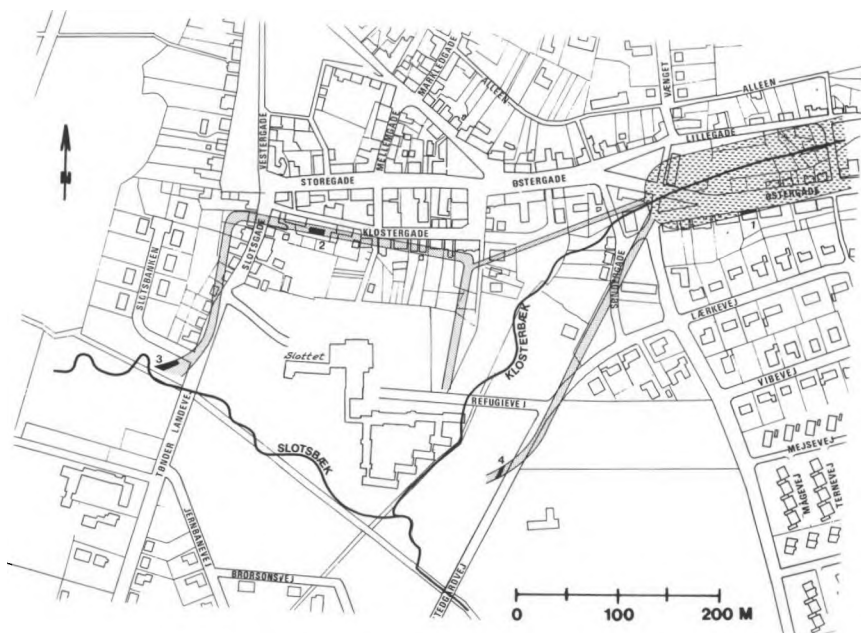
hertug Frederik I af Gottorp udøvet en vis magt over klostret. I 1491 erhvervede hertugen nogle jagt- og gæsterettigheder i klostret, og i 1500-tallet tvangskrev hertugen ved flere lejligheder både arbejdskraft, pligtkørsler og materialeleverancer fra klostret. Således måtte klostrets bønder i 1511 fremskaffe og transportere træ og tørv til hertugens digebyggeri ved Tønder,⁸ og i 1522 blev bønderne indkaldt til befæstningsarbejde ved Tønder slot.⁹ Måske havde de »klosterfogeder«, som nævnes 1494¹⁰ og 1502,¹¹ en relation til hertugen (udnævnt af hertugen?).

Umiddelbart efter 1542 må den gejstlige ledelse af klostret tænkes fortsat uforandret, og at klostret tilfaldt hertug Hans den Ældre af Haderslev ved Sønderjyllands deling i 1544 medførte ifølge den hidtidige forskning heller ingen øjeblikkelig forandring. Man har lagt vægt på, at klosterkonventet på tilsyneladende normal vis i 1546 valgte en ny abbed, Morten Iversen.¹² Denne abbed døde i 1548,¹³ uden at en ny abbed blev valgt, men derefter synes klostrets prior at være indtrådt i en lederrolle. I hvert fald ser man i 1552, at prioren optræder »på klostrets vegne«.¹⁴ Samme år forlod prioren klostret og blev sognepræst i den nærliggende landsby Abild. Dermed var det under alle omstændigheder slut med gejstlig indflydelse på klosteradministrationen.

Over for denne synsmåde må man fremhæve kilder, som sandsynliggør, at hertug Hans meget hurtigt har fået et ret fast greb om klostret. Vi ved, at hertugen personligt var i Løgumkloster ved flere lejligheder i årene 1545-46,¹⁵ og at han allerede fra 1545 solgte ud af klostergodset.¹⁶ I 1546 var abbeden nødt til at sende bud til hertugen for at forklare om en drabsag,¹⁷ og da hertugen afgjorde sagen med at give frit lejde til drabsmanden, indskærpede han samtidig abbeden, at denne skulle respektere afgørelsen.¹⁸ Ligeledes ser man i 1546, at hertugen udsteder en benådning¹⁹ og bekræfter et fæstebrev,²⁰ begge dele inden for klostrets jurisdiktion. Det har hidtil været upåagtet af forskningen, at nævnte fæstebrevsbekræftelse fra 1546 også omtaler, at fæstereis rettigheder skal sikres af »den nuværende og de kommende amtmænd i Lille Tønder og befalingsmænd over Lumkloster«.²⁰

Alt dette tyder på, at hertugen hurtigt har sat sig fast i Løgumkloster med amtmanden i Tønder som den overordnede administrative leder og med en »befalingsmand« i spidsen for en lokal verdslig administration, hvortil måske også hørte den »gårdfoged«, som er nævnt 1546.²¹ En regulær hertugelig foged, Svend Dynes, er nævnt i 1549,²² og fra samme år aflægger klostrets skriver regnskab for hertugen.²³

Den forvaltningsmæssige konstruktion med en lokaladministration af klostergodset underlagt amtmanden i Tønder ses gentaget i 1552, hvor Hans Michelsen nævnes som amtsskriver i Løgumkloster,²⁴ mens amtmanden i Tønder betegnes som klostrets »bestyrer« eller »forstander«.¹⁴ Denne forvalt-

Slottets storhed har først og fremmest vist sig gennem arkæologiske undersøgelser 1976-86, der har afsløret et vidtløftigt voldgravssystem (her indtegnet på et moderne bykort; større undersøgelser angivet med tal). NTS del. 1987.

ning fortsatte sandsynligvis de følgende år. I hvert fald var klostret som institution repræsenteret af amtmanden i Tønder på hertugdømmernes landdag i 1564.²⁵ Amtmand i Tønder var fra 1546 til 1560 Christoffer Rantzau, derefter Benedict Ahlefeldt indtil 1578 eller 1579.

I 1566 blev nedskrevet et »Inventarium for Klostret Løgum Kloster«.²⁶ Her er anført en række rum, som afspejler den verdslige ejer og den verdslige administration: fyrstens kammer, amtmandens kammer, skriverens kammer, junkernes kammer og kancelliet. Da inventariet omhandler klostret Løgum Kloster, kan man være sikker på, at amtet endnu ikke var oprettet. Derudover må man regne med, at hertugen og amtmanden (over Tønder amt) med deres følge har kunnet indrette sig under midlertidige ophold i dele af den bygningsmasse, som stod ledig fra klostertiden. Der kan dog ikke klart peges på, hvilke rum der benyttedes.

Om den post som »befalingsmand over Løgumkloster«, der omtales i kilden fra 1546, blev opretholdt, ved vi ikke. Men i 1567 dukker den op igen, idet Diderich von Landsberg nævnes som »høvedsmand« i Løgumkloster.²⁷ I 1568 nævnes samme person som amtmand i Løgumkloster.²⁸ Her træder endelig

det selvstændige amt klart frem, idet Diderich von Landsberg hverken før eller senere nævnes i forbindelse med noget andet amt. Han nævnes forøvrigt igen i 1578 som »Hauptmann« i Løgumkloster,²⁷ sådan at det kan være usikkert, hvorvidt han har været amtmænd i hele perioden fra 1568, indtil han igen i 1584 nævnes som amtmænd i Løgumkloster.²⁷

Men da havde amtet allerede skiftet ejer. Efter hertug Hans' død i 1580 overgik amtet til hertugerne af Gottorp i følgende række:

1581-86 Adolf,
1586-87 Frederik II,
1587-90 Philipp,
1590-1616 Johann Adolf.

I denne periode nævnes følgende amtmænd i Løgumkloster uden tilknytning til andre amter:

1584 Diderich von Landsberg,²⁷
1586(1584?), 1588 og 1590 Henneke von Hagen,²⁹
1593-98 Sievert von der Wisch³⁰

Derefter følger amtmænd, som havde både Tønder og Løgumkloster amter under sig:

1599-1608 Dietrich Blomen,³¹
1608-1616 Hans von der Wisch.³²

Det kan altså slås fast, at der i perioden 1568-98 ikke er forhold, som tyder på en tilknytning for Løgumkloster amt til andre amter. Det publicerede kildemateriale tillader derfor den slutning, at Løgumkloster amt i denne periode var et selvstændigt amt med egen amtmænd. Inden for denne periode kan man se en begrundelse for nybyggeri i Løgumkloster, idet der må have været behov for en tidssvarende og passende repræsentativ residens for amtmænd. Desuden må der til enhver tid have eksisteret passende faciliteter til brug ved hertugens midlertidige ophold.

Hertug Hans' hus og hertug Adolfs slot

De første hertuger i tidsrummet 1568-98 var Hans den Ældre og Adolf. Begge var initiativrige, handlekraftige og byggeglade regenter, og de er begge mulige bygherrer i Løgumkloster. Hertug Hans var imidlertid ugift og langt mere nøjsom i sin hofhusholdning end hertug Adolf. Derfor er det næppe så sandsynligt, at det store slotsanlæg skyldes hertug Hans. Et storstilet slotsan-

læg ville derimod passe glimrende til indtrykket af den pragtelskende hertug Adolf, som tillige var gift.

De tre Adolf-sønner, der efterfulgte ham som hertug af Gottorp og dermed som ejer af Løgumkloster, har ikke markeret sig som bygherrer i synderlig grad. Derfor kan nybyggerier af stort format bedst tænkes udført i tidsrummet 1568-86.

Fortæller kilderne da slet ikke om byggeri i Løgumkloster? Faktisk ikke direkte! Men indirekte taler både en arkæologisk kilde og en skriftlig kilde.

Ved arkæologiske undersøgelser under den nordvestlige del af den bevarede slotsbygning er fundet ydermurene af et klart markeret hjørne af en solid teglstensbygning, som er blevet opført *efter* nedrivning af middelalderlige klosterbygninger på stedet, men *før* opførelsen af slotsbygningen.

Endvidere foreligger et inventarium fra 1587,²⁶ hvori opregnes rum til fyrstepar, amtmand og hoffolk i et sådant antal, at nybyggeri i større stil næsten giver sig selv. Nu findes fyrstens kammer, hertugindens kammer, junkernes kammer, amtmandens sovekammer, amtmandens forgemak, fruernes kammer, pigernes kammer, amtskriverens kammer, svendenes kammer. Inventariet opregner rummene, uden at det med sikkerhed kan fastslås, hvilke bygninger der var i brug på dette tidspunkt. Kun een bygning nævnes specielt: »det lange nye hus«. Det vil sige, at kort før nedskrivningen af inventariet er en ny bygning af betydelig længde blevet opført.

Den arkæologiske iagttagelse og den skriftlige kildes udsagn skal betragtes under hensyntagen til ejerskiftet efter hertug Hans' død 1580 (på grund af arveretmæssige forhold kunne hertug Adolf først tage Løgumkloster amt i besiddelse 1581) – og til de forskelle i personlig karakter og behov, som adskilte de to ejere. Herved kan man nå til en plausibel forklaring på både bygningshjørnet under slottet og »det lange nye hus«.

Kort tid efter oprettelsen af det selvstændige amt (ca. 1568) blev opført en solid bygning, hvoraf vi foreløbig kun kender et hjørne. Bygningen tjente hertug Hans' tid ud som amtmandsresidens, og her kunne hertugen indlogeres under besøg.

Dette byggeri tilfredsstillede øjensynligt ikke hertug Adolf, som lagde stor vægt på repræsentative slotsanlæg. Således lod han i årene 1573-82 hele tre slotte opføre fra grunden: Reinbek, Husum og Tønning. Det er derfor endog særdeles sandsynligt, at han efter overtagelsen af Løgumkloster amt ønskede at manifestere sig som en magtfuld regent i et nyhvervet landområde gennem et stort slotsanlæg, der synligt for enhver kundgjorde den nye hertugs tilstedeværelse.

Hertug Hans' bygning har sikkert ikke været imponant nok for hertug Adolfs smag, eller den har ligget ubekvem for det større anlæg, som hertug

Adolf ønskede. Hertug Hans' bygning blev derfor nedrevet, og hen over tomten blev bygget »det lange nye hus«, der højst sandsynligt er identisk med slottets endnu eksisterende hovedfløj. Denne bygning har stået færdig kort før 1587. Muligvis har hertug Adolf ikke selv oplevet bygningens færdiggørelse, idet han døde allerede 1586. Og det kan vel tænkes, at slotsanlægget i sin

Hertug Adolf af Gottorp, Løgumkloster slots formentlige bygherre. Maleri fra ca. 1580 på Eutin slot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

helhed ikke var fuldført førend nogen tid efter hertugens død. Men at planerne for anlægget blev udformet i hertug Adolfs tid, derom kan der ikke være tvivl. Ingen af Løgumklosters tidlige verdslige ejere havde bygherreambitioner i blot tilnærmelsesvis samme grad som hertug Adolf.

Interessen for Løgumkloster som hertugeligt slot var sandsynligvis borte allerede med hertug Adolf, og hans efterfølgere lod det øjensynligt hurtigt synke ned i glemsel. Allerede fra 1599 var slottet ikke længere amtmandsresidens. Dette bortfald af motiv for byggeri i større stil indikerer kraftigt, at slottet må være opført klart før det postulerede årstal 1614.

Om Løgumkloster amt i det tidlige 1600-tal ved vi, at en rest af amtsforvaltningen med en amtsskriver³³ i spidsen forblev i den eksisterende bygningsramme. Det er helt usandsynligt, at slottet skulle være bygget for at huse dette beskedne embede.

Efterforskninger omkring Løgumkloster amt fører således til yderligere afvisning af årstallet 1614 som slottets byggeår og til 1568-98 som en sandsynlig byggeperiode. Overvejelser angående amtets ejere i dette tidsrum fører til, at slottet mest sandsynligt er planlagt og (måske kun delvis) opført under hertug Adolf 1581-86.

De efterfølgende ejere lod slottet forfalde. Nedrivninger foregik under de gottorpske hertuger, under de danske konger og under den preussiske regering helt frem til 1878, hvorefter mindre end halvdelen af den centrale slotsfirkant stod tilbage. Denne rest er i 1900-tallet blevet gennemgribende restaureret og står i dag som et fornemt monument, der i lige grad repræsenterer middelalderens velkendte cistercienserkloster og renæssancefyrestens upåagtede slot.

LITTERATUR

- Andersen, E. (1949): De hansborgske Registranter, Bd. II, Breve i uddrag 1543-1549. København.
- Andresen, L. (1939): Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg (1627). Schriften zur Volksforschung Schleswig-Holsteins. Bd. 1. Flensburg.
- Andresen, L. og Stephan, W. (1928): Beiträge zur Geschichte des Gottorfer Hof- und Statsverwaltung von 1544-1659, Bd. 2. (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 15) Kiel.
- Diplomata ad monasterium Locum Dei pertinentia, ab anno 1173 ad annum 1578. Scriptores Rerum Danicarum (Jacobus Langebek ed.), Tom VIII, Copenhagen 1834, pp. 1-258.
- Falkenstjerne, F. og Hude, A. (1895-99): Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. København.
- Haase, N. (1977): Die wirtschaftlichen und sozialen Verhältnisse in Lügumkloster im 18. Jahrhundert. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 34-35, Jahrgang 1976-77, pp. 4-209. Apenrade (Aabenraa).
- Haupt, R. (1888): Die Bau- und Kunstdenkmäler in der Provinz Schleswig-Holstein. Bd. 2. Kiel.
- Ipsen, A. (1852): Die alten Landtage des Herzogthümer Schleswig-Holstein von 1588-1675. Kiel.
- Kroman, E. (1959): De sønderjydske fyrstearkiver. Vejledende arkivregistraturer X. København.

- Mackeprang, M. (1929): Artikel »Tinghuset« i J.P. Trap, De sønderjydske Landsdele. Særtryk af Kongeriget Danmark, 4. udg., p. 266. København.
- Mackeprang, M. (1932): Vaabentavlerne paa Slottet i Løgumkloster. Sønderjydske Maanedsskrift 1932, pp. 145-147.
- Mackeprang, M. (1945): Løgum Kloster og dets Gods. Sønderjydske Aarbøger 1945, pp. 20-127.
- Smith, J. (1954): Slesvigske Amtsforvaltere. Studier og Personalhistorie vdr. Oppebørselsvæsenet i Hertugdømmet Slesvig indtil 1864. København.
- Stemann, C. L. E. (1866): Geschichte des öffentlichen und Privatrechts des Herzogthums Schleswig. II. Teil. København.
- Sterum, N. T. (1987): Se, det var et rigtigt slot. Danmarks længste udgravning – arkæologi på naturgassens vej (red. Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat), p. 401-406. Herning.
- Wissing, J. A. (1980): Løgum Kloster i de første årtier efter reformationen. Overvejelser vedrørende Løgumkloster amts inventarlistes fra 1566 og 1587. Løgumkloster-Studier 2, pp. 101-128. (Deut. Zusammenfass. Das Kloster Lögum in den ersten Jahren nach der Reformation. Betrachtungen über Inventarien des Amtes Lügumkloster in den Jahren 1566 und 1587, p. 129). Løgumkloster.
- Wissing, J. A. (1984): Betragtninger vedrørende Slottet i Løgumkloster. Løgumkloster-Studier 4, pp. 117-142. (Deut. Zusammenfass. Betrachtungen über dass Schloss in Lügumkloster, p. 142f). Løgumkloster.

HENVISNINGER

1. En undtagelse er Wissing 1984, p. 132, hvor det nævnes uden nærmere kilde, at amtet var selvstændigt med egen amtmænd og formentlig med amtmændsresidens i Løgumkloster i perioderne 1589-91 og 1593-98.
2. Sterum 1987.
3. Haupt 1888, p. 591, uden nærmere kilde.
4. Mackeprang 1932, p. 145.
5. Mackeprang 1929, p. 266.
6. Kun trykt materiale inddrages, idet forfatteren som arkæolog ikke er arkivkyndig. Lektor Henrik Fangel, Institut for sønderjysk lokalhistorie, Aabenraa, og Dr. Nicolai Haase, Flensborg, takkes for gennemlæsning af manuskript.
7. Eksempelvis Kroman 1959, p. 62. Direkte vildledning findes omkring en kilde fra dette år; en skatteliste er publiceret med titlen »Frøkenskat i Løgumkloster Len 1548« (Falkenstjerne og Hude 1895-99, pp. 387-390), mens titlen i anden sammenhæng anføres som »Regnskab over frøkenskatten i Løgumkloster amt 1548« (Kroman 1959, p. 83). Det originale arkivalie indeholder hverken betegnelsen amt eller betegnelsen len (venligst meddelt af arkivar Anne Thestrup, Rigsarkivet), og det giver således ingen konkret oplysning om administrationen af klostergodset.
8. Andresen 1939, p. 29.
9. Andresen 1939, p. 30.
10. Diplomata, p. 116, jfr. Mackeprang 1945, p. 37.
11. Diplomata, p. 60, jfr. Mackeprang 1945, p. 37.
12. Diplomata, p. 65, jfr. Mackeprang 1945, p. 40.
13. Hansborg-arkivet XXXIX, 29c, jfr. Mackeprang 1945, p. 111.
14. Hansborg-arkivet XXXIX, 29c, jfr. Mackeprang 1945, p. 111f.
15. 5 breve underskrevet af hertug Hans i Løgumkloster, jfr. Andersen 1949, pp. 233f og 336f.
16. Hansborg-registrant 1544-60, 3b, jfr. Andersen 1949, p. 225.
17. Hansborg-arkivet XXXIX, 29f, jfr. Andersen 1949, p. 316, note 1.
18. Hansborg-arkivet XXXIX, 31, jfr. Andersen 1949, p. 316.
19. Hansborg-registrant 1544-60, 45b, jfr. Andersen 1949, p. 336.
20. Hansborg-registrant 1544-60, 31, jfr. Andersen 1949, p. 337.
21. Diplomata, p. 151, jfr. Mackeprang 1945, p. 37.

22. Stemann 1866, p. 141; ingen oplysning om originaldokument. Foged Svend Dynes er nævnt adskillige gange 1549-50 i *Diplomata*.
23. Mackeprang 1945, p. 112; ingen oplysning om originaldokument.
24. Hansborg-registrant 3, fol. 221, jfr. Smith 1954, p. 102. Hans Michelsen nævnes også 1567 og 1568, *Diplomata* p. 21 resp. 19.
25. Hyldningsdokument jfr. Ipsen 1852, p. 12, anmærkning. Amtmanden i Tønder 1564 var ikke Dietrich von Landsberg som anført hos Haase 1977, p. 123, og hos Wissing 1980, p. 102, men Benedict Ahlefeldt (jfr. Andresen og Stephan 1928, bd. 2, p. 379).
26. Wissing 1980, gengivelse in extenso.
27. Stemann 1866, p. 141; ingen oplysning om originaldokument. Von Landsberg er nævnt i brev af 25.8.1567, *Diplomata* p. 74 (venligst meddelt af Henrik Fangel).
28. Hansborg-registrant XIII, bl. 202, 265, 285, jfr. Andresen 1939, p. 41. Haase 1977, p. 123, benævner Dietrich von Landsberg som klostrets forstander («Verweser») i modsætning til Andresen anf. st., der klart bruger betegnelsen »amtmand«. Også Mackeprang 1945, p. 112, bruger betegnelsen amtmand ud fra samme kilde.
29. Andresen og Stephan 1928, bd. 2, p. 8, note 14.
30. Andresen og Stephan 1928, bd. 2, p. 18, note 36g og p. 370.
31. Andresen og Stephan 1928, bd. 2, p. 8, note 13.
32. Andresen og Stephan 1928, bd. 2, p. 379.
33. Smith 1954, p. 102f.

Et »flittigt og oeconomisk« folk

Tilvirkning og salg af tekstiler fra Nordøstlesvig i 1700-årene

af *Lars N. Henningsen*

Husflid var i ældre tid en selvfølgelig del af folks tilværelse. På landet var det ofte indtægter fra husflid og andre former for binæringer, som reddede fra fuldstændig ruin i misvækstår. Traditionerne var forskellige fra egn til egn. Nordvestlesvig var præget af en omfattende kniplingsfremstilling, og den er beskrevet tit og ofte. I det nordøstlige Sønderjylland dominerede vævningen. Den har ikke påkaldt sig samme interesse. I denne artikel fortælles om det udbredte væveri i Nordøstlesvig og om varernes markedsføring i tiden fra omkring år 1700 og et århundrede frem.

I juni måned 1767 sejlede skipper Michael Clausen ud fra havnen i Aabenraa med sin jagt på 9½ læster. Kursen var sat mod København, som ofte før og siden. Vareladningen var også typisk, mest landbrugsvarer af forskellig art. De tilhørte skipperen selv eller gode Aabenraakøbmænd. På denne juni-sejlads lastede skibet byg, boghvede, rug, smør, bøgebrænde og knap 4.200 alen *hør- og blårlærred*. Lignende ladninger afskibede Clausen og hans kolleger til hovedstaden mindst 22 gange det år.¹

Et så stort antal sejlads til Kongens København kunne den agtværdige naboby Haderslev ikke mønstre med sin yderst beskedne søfart. Byens få skibe sejlede mest på Flensborg, men det blev da til et par farter direkte på København hvert år – med det almindelige vareudvalg, landbrugsvarer, *lærred og uldtøj*. I 1753 sejlede Johann Bertelsens lille jagt på 3 læster f.eks. af sted med smør og flyttegods samt uldtøj, hør- og blårlærred, hørdej og strømper.²

Sådanne forsendelser af hørlærred og uldtøj ses i næsten alle sejlads fra de to sønderjyske byer til København i 1700-årene. Det fører naturligt til en række spørgsmål: Hvor stammer tekstilerne fra? Hvorfra fik man råvarerne? Hvem fremstillede tekstilerne? Hvordan blev de markedsført?

Flittige sønderjyder

En foreløbig forklaring får vi i de mange rejsebeskrivelser og statistisk-topografiske skildringer fra samtiden. Her blev landsdelen og dens indbyggere gang på gang fremhævet på Kongerigets bekostning. Præsten i Nustrup Johan Arent Dyssel var i sine rejsebrev fra 1763 »Indenlands Reise« ikke i tvivl om,

at sønderjyderne var langt mere flittige end deres brødre og søstre mod nord og især mod øst. På Als opdagede den opmærksomme pastors blik »igennem et aabent Vindue en rask Bondepige, der arbejder paa sin Væv, saa det ryster i Huset; uden for er den grønne Plads skiult med Lærred, som bleges i Solen.« Denne flid var endda ikke et særligt alsisk kendemærke, »thi overalt er den Slesvigske Almue overmaade flittig og stræbsom«. Helt anderledes var det på Lolland. Der var håndarbejde så fremmed for almuen, »at alle smaae ting maae kiøbes fra andre Steder. Hvert et Par Træskoe, som de bruger, kiøber de i Kramboeden, hver Alen Lærret ligesaa«. I Slesvig derimod var der tre S'er, som gav velstand: »Sejlads, Spinderok, Synaal«. ³

Dyssels ros af husfliden i det sønderjyske går igen hos andre samtidige. I 1775 havde pastor Peter Rhode i Utterslev på Lolland, som i sine unge år havde virket i Stepping-Frørup, ikke lovord nok om fruentimmerne i Haderslev amt. De forarbejdede »mange 100 Alen af det fine og grove Vadmel, Hvergarns og sribet Tøy, Hør- og Blaargarns Lerreder« ... »Folket er flittigt og oeconomisk ... man finder, en Bondes Tienestekarle sielden her som i det slaviske Sieland og Laaland, at ligge om Vinteren fra Soel gaaer ned og indtil Sengetiden, række sig paa Bænkene. ... nogle arbeide i Træ, og sælge til Kiøbstæderne, andre giøre Arbeid af Halm, af Svinehaar, af Been etc. andre giøre Koste af Geil, af Lyng, Birk etc. andre reise om og sælge Vahre... Quindefolket er her dets levetid ikke ledigt, kunde de ikke tiene længere, saa væver, strikker, knipler, spinder de, og deslige«. ⁴

Fremhævelsen af flid og vindskibelighed i Sønderjylland genfinder vi både i Erich Pontoppidan »Den Danske Atlas« (1781) og i August Niemann: »Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde« (1799). ⁵ En anden kirkens mand, pastor L.M. Wedel fra Everdrup i Sydsjælland, gentog i 1803 i sin »Indenlandske Rejse« den rosende vurdering. Både i Angel og i Haderslev og Aabenraa amter var befolkningens flid en sand kontrast til sjællændernes dovenskab. Fruentimmerne på Haderslev-egnen beflittede sig bl.a. på hjemmegjort tøj af uld og hør. ⁶

Lignende toner møder vi også hos senere topografer. ⁷ Der synes at være tale om en kliché så fast, at man bliver helt skeptisk. Kan det være rigtigt? Lad os derfor prøve at belyse, hvad der fandtes af husflid, især uld- og lærredsvævning, på landet i 1700-tallet. Synsfeltet vil i det store og hele blive begrænset til det østlige Nordslesvig. Vi vil se på, hvad der blev fremstillet, af hvem og til hvem – var det en produktion til eget forbrug eller til salg?

Udvalgte tekstiludtryk

blår det affald som fremkommer ved skætning og hegling af hør og hamp.

Efter fornyet hegling kan blår spindes til garn, hvoraf væves blårlærred **drejl** hør vævet i enkle retlinede mønstre. Finere form for lærredsvævning **dynevår** kan være fremstillet af olmerdug eller bolster. Olmerdug er halvuldent stof med kæde af hør eller bomuld og islæt af bomuld. Vævedes især i tværstriber. Olmerdug anvendtes især til overdyner.

Bolster vævedes af hør eller bomuld. Bolstre anvendtes især til underdyner og sommerdyner, og de var oftest sribede på langs.

hvergarnstøj stof med kæde af hørgarn, blår eller bomuld og islæt af uld. Hvergarn anvendtes især til dragtstoffer.

islæt betegner i vævningen de tråde, som går på tværs af tøjet, vinkelret på kædetrådene. Islætten snor sig op og ned mellem de enkelte kæde tråde og binder derved tøjet sammen.

kæde betegner i vævningen de tråde, som går i tøjets længderetning. Også benævnt trend.

lagen/lacken ældre betegnelse for klæde, dvs. tøj af uld.

lærred fællesbetegnelse for stoffer vævet af hør-, blår eller hampegarn. Islættråden går skiftevis over og under trenden.

tosel eller tussel/tøssel/tressel – er andre betegnelser for hvergarnstøj (s.d.). Udtrykket tosel (tussel, tøssel) er en sammentrækning af »to-sølle«, dvs. vævning »med to søller«. En sølle (syll) er på væven de lodrette tråde, som går mellem skafternes to stokke. Hver sølle har på midten et øje, hvorigennem kæde tråden er ført. »To-sølle« (tosel) er altså vævning med to skafter, »tre-sølle« (tressel) vævning med tre skafter, »fire-sølle« (firsøl) vævning med fire skafter. Skafternes søller ses som de lodrette tråde midt i billedet af væven side 160.

vadmel hjemmevævet, heluldent stof, især vævet i kipperbinding. Vadmel er ofte et groft og ufarvet stof, som blev meget anvendt af bondebefolkningen.

Udvalgte typer købetøj

Bielefelder lærred også kaldet Ravensberger lærred, er lærred fabrikeret i grevskabet Ravensberg. Kendt for sin finhed og hvidhed. Det fineste kaldtes også hollandsk lærred.

damask egl. stof fra Damaskus. Stoffet er som regel af hør og vævet i mønstre.

flanel eller flonel, er vævet uldent stof. Fries er en form for flonel.

fioret uldent glittet stof, især anvendt til kvindetøj, ofte blomstret.

fries uldent, klædeagtigt stof med en hårrig og ladden overflade fremstillet af den dårligste uld.

kalemanke heluldent stof i satinbinding. Det findes både med tværstriber og med blomstermotiver, vævet i damaskteknik. Anvendtes som erstatning for silkedamask; derfor blev ulden stærkt glittet, så overfladen var helt blank.

kammerdug meget fint lærred, det bedste kom fra Flandern.

kattun egl. cotton, bomuldsstof med påtrykte mønstre, kattun-tryk.

netteldug oprindelig tøj vævet af basttrævler af forskellige arter nælder. Senere betegnelse for fint lærred af bomuld.

serge(s) uldstof.

sirts meget tyndt bomuldstøj med valsetryk. Indførtes fra England i betydelige mængder.

taft glat, lærredsagtig vævet silketøj.

Wahrendorfer-lærred fint bleget lærred, der kun blev vævet i byen Wahrendorf og Frekenhorst af Ravensberger garn. Det kom Bielefelder lærred temmelig nær, men var løsere og lettere.

Råvarerne

Får og uld

Den første, og vel vigtigste forudsætning for fremstilling af tekstiler er adgang til råvarerne uld og hør. Ulden fik man overalt fra landets egne får. Men der var forskelle fra egn til egn. Ejdersted var berømt for de utallige får, som gav fin uld. Den blev solgt vidt omkring, til tekstilmanufakturere i Frederiksstad og Ekernefærde, og udført til Holland, Hamborg og København. Omkring år 1800 blev landskabets fårebestand anslået til 25.000 stk. I tiåret 1790-1800 løb udførslen af uld op i 386.000 pund.⁸ Også langs resten af vestkysten var fåreholdet stort, og på det magre midtlands heder græssede betydelige fåreflokke. Det gav let adgang til uld i disse egne.

På østkysten så det noget anderledes ud. Her var der sjældent uld i overskud til salg, og hyppigt blev der klaget over, at fåreholdet ikke gav uld nok til hjemmeindustrien. Bønderne holdt altid et vist antal får, for at have den uld der var nødvendig til eget forbrug. Men sygdomme var en tilbagevendende trussel. Gang på gang måtte bestanden genopbygges på ny fra grunden. Sådan hedder det i 1737 fra Haderslev og Tyrstrup herreder.⁹ To år senere berettede magistraten i Haderslev, at der på Haderslev-egnen blev produceret så lidt uld, at der ikke var tilstrækkeligt til byens hattemagere. De måtte i stedet købe andetsteds.¹⁰

Senere i århundredet gik fåreholdet formentlig tilbage som følge af udskiftningen og opdyrkningen af overdrev, hede- og mosestrækninger. Fårene mentes at skade de mange nye levende hegn, som blev anlagt i disse år, og fårene blev derfor afskaffet nogle steder.¹¹ På Løjt, hvor jorderne havde været udskiftet længe, og hvor man særlig satsede på studeavl, kunne det beskedne fårehold ikke bære en egenproduktion af uldtøj i tilstrækkelig målestok. Uldtøj blev i stedet købt udefra.¹²

Hør dyrkning

Fåreholdet og uldproduktionen havde kort sagt tyngdepunkt på vestkyst og midtland – på østkysten rakte fåreholdet ikke ud over husholdningernes eget forbrug. Omvendt var det med høravl.

Hørplanten har været kendt i Norden lige siden jernalderen, men den dyrkedes oprindeligt mest som næringsplante, af hensyn til de oljeholdige frø.¹³ Hør til fremstilling af lærred fik man længe gennem import. Flensborg importerede således hør fra Østersøområdet, og byens købmænd solgte det o. 1500 videre til bønder i oplandet.¹⁴ Snart blev der også gjort forsøg på dyrkning, og høravl synes o. 1600 at have været mere udbredt end i tiden efter 1700. I 1592 omtales hør dyrkning i landsbyvedtægten for Agerskov – senere

gik dyrkningen atter i glemme her og blev først genoptaget fra o. 1807, da handelsspærringen under Napoleonskrigene hindrede importen.¹⁵ På Hütten ladegård i Gottorp amt dyrkedes ligeledes hør 1613-14.¹⁶ Det var også her på østkysten, at hørren slog mest fast rod.

I sidste halvdel af 1700-årene blev hør dyrkning særlig udbredt i Angel og Svansen, bl.a. takket være agitation fra den kendte oplysningspræst Philipp Ernst Lüders i Lyksborg. I Hütten amt var høravlens i 1770'erne så omfattende, at der endog blev et overskud til salg uden for amtets grænser.^{16a}

Et fingerpeg om hør dyrkningens udbredelse får man af betegnelsen »hør«'s forekomst som stednavn. »Hørgård« – dvs. en indhegnet hørager – »Hørland«, »Hørløkke« osv. træffes vidt omkring i Nordslesvig. Stednavnet forekommer i nogle af de ældste skatte- og jordebøger (1541 Skrydstrup), i Johannes Mejers kort 1641 (Aabenraa Sønderkov) og hyppigt i slutningen af 1700-årene. »Hør«-navnene er dog ikke jævnt fordelt over landsdelen. I Haderslev østeramt vidner stednavne i samtlige sogne øst for linjen Ødis-Hoptrup om hør dyrkning. På Aabenraa-egnen og i Sundeved og i sognene fra Brøns-Roager-Spandet-Skærbæk og østover mod Aabenraa og Løjt træffes hør også hyppigt. I det øvrige Tønder vesteramt og den sydlige del af Aabenraa amt leder man derimod næsten forgæves.¹⁷

Stednavnenes antydning af hør dyrkningens koncentration i Haderslev østeramt, på Løjt og Sundeved bekræftes af talrige kilder. I hele dette område kendte man til hør dyrkning i 1700-tallet. Men dyrkningen skete normalt kun i det små, ofte i særlig udskilte jordstykker, toft- eller havejord, og til eget forbrug. På den gode jord i Haderslev og Tyrstrup herreder forsøgte mange sig i 1730'erne med lidt hør dyrkning, men det var langt fra nok til at dække forbruget.¹⁸ I Haderslev vesteramt var hør dyrkning derimod gået næsten af brug o. 1770. På Gram gods nævnes hør dyrkning f.eks. ikke i 1761, selv om det hørte til fæstebøndernes almindelige pligter at yde såkaldt »hovspind«, dvs. spinde fra ét til otte pund hør eller blårligt.¹⁹ I Hviding og Nørre Rangstrup herreder blev der ikke dyrket hør,²⁰ og fra Tønder amt klager amtmanden i 1735 over, at det var svært at få gang i hør dyrkningen, da bonden hverken kendte til at dyrke eller behandle hørren.²¹

I Aabenraa amts gode østegn, fra Rise og Kolstrup ved Aabenraa, og fra Nybøl, Stenderup og Sottrup på Sundeved hører vi derimod om hør dyrkning i 1730'erne, men overalt fremhæves, at omfanget var ringe og udbyttet vekslende. Kun på Løjt havde dyrkningen så stort omfang, at den dannede baggrund for et betydeligt linnedvæveri både til eget forbrug og til salg. På Nørre Jakobsgård i Barsmark kan vi følge hør dyrkningen i detalje takket være gårdmanden Paul Hansens dagbog, som er bevaret for årene 1740-44. Hvert år i foråret kørte bonden til Aabenraa for at købe hørfrø; to eller tre tønder

blev købt her eller enkelte gange i Flensborg. I maj blev der sået, og høsten faldt i august. En tid senere kunne der sælges af den uforarbejdede hør – men som oftest blev den dog forarbejdet på stedet.²²

En menneskealder senere, i 1779, gav amtmanden i Aabenraa en mere generel beskrivelse af forholdene i området: »I Aabenraa amt dyrkes der ganske vist hør overalt, dog bortset fra de fire sogne i Sønder Rangstrup herred Øster Løgum, Bedsted, Hellevad og Hydevad [Egvad], hvor jorden er dels sand, dels hede, som ikke er egnet til at så hørfrø, idet god hør nødvendigvis kræver god jord. Dog er denne dyrkning selv dér, hvor den sker, en biting i landbruget. Følgelig sår jordejeren sjældent mere, end at han kan få nok til egen husholdning«. Kun på Løjt var avlen så stor, at det gav et egentligt overskud til salg: »Indbyggerne i det store og fortræffelige sogn Løjt lægge sig mere end alle andre på høravlingen. Om vinteren sætter den fruentimmernes hænder i bevægelse. De have og selv vævestole og finde deres regning bedre at sælge det som lærred end at sælge den rå hør«.²³

Dokumentationen for disse almene udtalelser finder man i nøje udsæds- og høstangivelser for de enkelte sogne i året 1779:

	udsæd	høst	
Bedsted sogn	-	-	
Genner	34½ skæpper	38½ lispund	(535½ pund)
Rise sogn	62½ skæpper	76½ lispund	(1071 pund)
Varnæs birk	90 skæpper	75 lispund	(1050 pund)
Aabenraa/Kolstrup	34 skæpper	27 lispund	(378 pund)
Barsø	38½ skæpper	63 lispund	(882 pund)
Løjt sogn	426 skæpper	823 lispund	(11.522 pund)
Sundeved/Nybøl	949 pund	32½ lispund	(455 pund)

Tallene viser klart, at det kun var på Løjt, den lokale hør dyrkning muliggjorde et stadigt salg af hørlærred og i mindre omfang af uforarbejdet hør. I alle andre sogne var salgsmulighederne mere tilfældige: »Hvis udsæden velsigner ham [bonden] mere end ventet, så lader han selv væve lærred deraf, bruger det til udstyr til sine døtre, eller giver det til tjenestefolkene, som gemenlig årligt i stedet for pengeløn får nogle alen lærred af deres husbond, så det som sælges ej er af stor betydning, dog beror meget derpå, hvorledes høsten falder ud. Et år sælger landmanden mere lærred end andre åringer ...«²³ Vi kan konkludere, at overskud af hjemmeavlet hør til salg forekom yderst sjældent, og til stadighed formentlig kun på Løjt. De fleste andre steder forudsatte fremstilling af lærred ud over eget forbrug som regel køb af udenlandsk hør hos byernes købmænd.

I begyndelsen af det følgende århundrede blev høravlen udvidet mange

Produktion og forbrug af tekstiler foregik ofte i et samspil med udlandet. En del usforarbejdet hør blev importeret ad søvejen fra Østersøområdet, og hos hørkræmmerne kunne man købe mange slags fremmede tøjer. Skibet og butiksscenen her synes at illustrere disse forhold. Motiverne findes på et linnedskab fra herregården Hesselmed ved Esbjerg. Esbjerg Museum.

steder. I Genner blev der o. 1820 høstet 9-10 skippund eller ca. 182 lispund, (dvs. 2548 pd) hør, i hele Øster Løgum sogn 260 lispund, altså meget mere end i 1779.²⁴ En lignende udvidelse af hørarealet efter år 1800 kendes fra mange andre egne og er udtryk for en almen tendens. Det var den økonomiske krise, som fulgte i forbindelse med Napoleonskrigene og krigen mod England i de første tiår af 1800-årene, som satte gang i hør dyrkningen.²⁵

Importeret hør

Høravlens var kort sagt en usikker branche – udbyttet kunne svigte – og lærred skulle man jo have, hvis man overhovedet havde økonomisk mulighed herfor. Bønderne måtte altså ty til købehør. Der er da heller ikke tvivl om, at 1700-

årenes husflid nogle steder mere byggede på importeret end hjemmedyrket hør. Det gjaldt også for tiden efter år 1800, f.eks. i Øster Løgum sogn. Herfra beretter pastor Peter Kier o. 1820, at der både i Hovslund og Genner blev drevet omfattende husflid på baggrund af den lokale høravl. Men den slog ikke til, og derfor »kjøbes endog mere Hør til end der avles for om Vinteren at forarbejdes«. ²⁶

Hør var faktisk den tungeste post på importregnskabet. Nationaløkonomen Christian Martfelt (1728-90) anslag den slesvigske import af hør og blå i årene 1763-71 til en værdi af 215.642 rdl., et beløb som kun blev overgået af tømmerkontoen på 231.172 rdl., og som lå langt over andre sværvægtede som tobak, jern og stål. ²⁷

Hørren blev indført til de sønderjyske østkystbyer fra de store hør dyrkningsområder bag Danzig, Königsberg og især Riga. Flensborg var den helt dominerende importby, fulgt af Aabenraa og Haderslev:

Hørimport 1763-71 i værdi ²⁷

Haderslev	6.580 rdl.
Aabenraa	9.764 rdl.
Sønderborg	1.869 rdl.
Flensborg	172.488 rdl.
Ekernførde	2.215 rdl.
Tønder	1.137 rdl.

Målt i mængde angives følgende importtal for de tre nordslesvigske østkystbyer: ²⁸

<i>Haderslev</i>	1769:	78 skippund 4 lispund 4 pund hør og blå	(21.900 pund)
<i>Aabenraa</i>	1739:	121 skippund 1 lispund 15 pund hør	(33.909 pund)
	1779:	193 skippund hør	(54.040 pund)
	1802:	106 skippund hør, 141 $\frac{3}{4}$ skippund blå	(69.370 pund)
<i>Sønderborg:</i>	1767:	23 skippund hør/blå	(6.440 pund)
	1779:	15 skippund 18 lispund 6 pund hør	(4.458 pund)

Anm.: hamp og blårhamp udeladt

Tallene viser tydeligt en indførsel langt større end den hjemlige høst, som er nævnt for året 1779.

I alle byerne var hørren – sammen med de øvrige »grove varer« tømmer, jern, salt osv. – en vigtig artikel i købmændenes samhandel med bønderne. Flensborg-købmændenes opland strakte sig over hele Mellemslesvig og store dele af Nordslesvig helt ud til Vesterhavet. ²⁹ Bønder og småkårsfolk i de ikke-hør dyrkende områder var sikre kunder. Ofte kom bønder langvejs fra til storstaden Flensborg, fordi deres varer her kunne sælges mere fordelagtigt

end i de mindre byer. Hør var da en naturlig del af vognladningerne på vejen hjem.

Hørhandlere fra Flensborg var også faste gæster ved markeder i nabobyerne. De opslog deres boder og solgte den importerede hør til kunder fra by og land.³⁰ Endelig optrådte Flensborg-købmændene som grossister i forhold til nabobyernes handlende, som købte hørren hos dem med henblik på videresalg. I toldregnskaberne fra Haderslev og Aabenraa for årene 1710-14 registreres således atter og atter ladninger af hør og hørfrø, som kom med skib eller ad landevejen fra den store handelsby Flensborg. Købmandshuset Valentiner var i disse år den vigtigste leverandør.³¹

Andre leverancer fik Aabenraa- og Haderslev-købmændene ved direkte import. I Aabenraa hjembragte byens skibe hvert år hør fra Riga, Danzig og Königsberg. Hørren var en så vigtig del af købmændenes handel, at denne i 1735 kunne karakteriseres som »hør fra Riga, jern, brædder og tjære fra Sverige, engelsk salt og fransk vin og brændevin samt lidt rug til København og smør, spæk og ost til Stockholm«. Den livlige direkte handel på Riga og andre Østersøhavne betød, at Aabenraa-købmændene blev ret uafhængige af storebroderen mod syd. Hørren blev solgt videre til byer i Kongeriget, til nabobyerne og til oplandet mod vest helt ud til Vesterhavet. Her indgik hørren i købmændenes bondehandel på linje med tømmer, salt, jern m.v.³³

I Haderslev var den direkte import mindre. Byens søfart var begrænset. Ganske vist var der både i 1737 og senere i århundredet et eller flere skibe i direkte fart på Riga efter hør. Men ellers var det almindelige, at man fik hør og hørfrø fra Flensborg, evt. fra Lübeck, hvortil byens små jagter gik i regelmæssig fart. På den baggrund specialiserede en enkelt af byens købmænd, Lorentz Musmann sig i handel med hør og tømmer.³⁴ Heller ikke omkring 1830 kunne hør dyrkningen på Haderslev-egnen dække de mange lokale væveres behov, så russisk hør fra Riga blev indført til landsognene over Haderslev og Aabenraa. Lave hørpriser gjorde det mere fordelagtigt at indføre end at dyrke hør selv.³⁵

I Haderslev blev hør ligesom i Aabenraa og andre byer en vigtig del af købmændenes afsætning til det store og velhavende opland. Hele tiden var købmændene på vagt, når »ubillig« konkurrence syntes at true salget. Gang på gang samlede de sig i protest, når det viste sig, at der var omrejsende hørhandlere på landet, eller når landboerne selv solgte deres produkter uden for amtsbyen og således berøvede byen salget af de vigtige »bondevarer« – heriblandt hør.³⁶

Uldhuer blev i stort tal tilvirket i magre egne og solgt vidt omkring. I Tønder var der fra 1784 en hue- og strømpefabrik, som havde god afsætning. De varme huer blev solgt helt til Norge, og naturligvis også i hertugdømmerne. På billedet her har Christian Albrecht Jensen malet den bekendte landmand, mekaniker og matematiker Hans Momsen fra Faretoft i Nordfrisland (1735-1811) iført en tyk blå uldhue. Gengivet efter Schriften des Kreisarchivs Nordfrisland nr. 5, 1982.

Tekstilvirksomhedens forskellige former

Strømpe- og huestrikning

På landet fandt hør og uld anvendelse i husfliden i snart sagt ethvert hjem. Produktionen var alsidig.

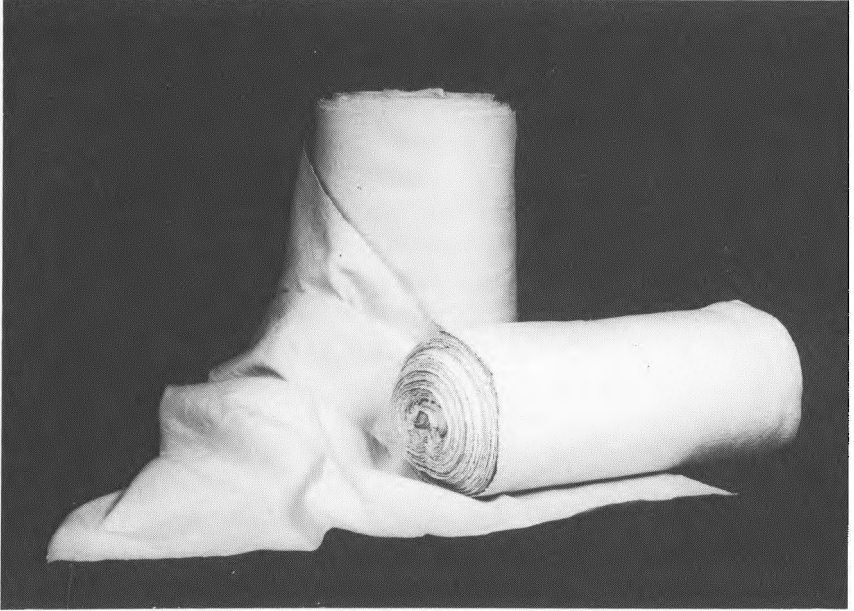
Den grove uld blev brugt til strømper og andre strikvarer på Rømø, Sild og Før. Hjemmestrikkede strømper fra Femern var ligeledes en stor salgsvare til et bredt marked.³⁷ I de magre dele af Nørre Rangstrup herred, især i den østlige del af Agerskov sogn og i Bevtoft sogn, supplerede strømpe- og huestriking fra først i 1700-årene de undertiden karrige indtægter fra landbruget – »uden dette ville folk for en del næppe kunne leve og betale deres afgifter. ... Men dette uldarbejde indbringer kun lidt, da alt laves af groft spundet uld og altså kun koster lidt. Om vinteren (thi om sommeren står markarbejdet i vejen) ser man i bondehusene gamle og unge i gang med at kradse uld, spinde og strikke. ... Uldarbejdet bringes til salg i byerne nær og fjern af folkene selv eller andre landboere, som køber varerne. Dog er denne handel ikke af større betydning«, hedder det i 1737.³⁸ Strikkeriet holdt Agerskov-boernes hænder i gang gennem hele det næste århundrede. I 1815 kunne sognepræsten Knud Aagaard berette, at der blev lavet mange grove uldstrømper og trøjer på egnen og især uldhuer, som blev farvet røde og grå og solgt til bl.a. Flensborg og Als eller gennem Haderslevkøbmænd til Kongeriget. Adskillige familier ernærede sig næsten alene af at strikke. Agerskov-strømperne blev solgt helt til marsken og Hamborg og videre. Både gårdfolk og husfolk havde en binæring deraf i ledige timer.³⁹

Lærreds- og uldvævning

Strømpe- og huestrikingen var specialiteter, ligesom kniplingsfremstillingen var det inden for en linje fra Læk ved Tønder over Hellevad til Maugstrup og uden om Øster Lindet, Gram og Fole syd om Ribe ud til Vesterhavet.⁴⁰

Derimod var lærreds- og uldvævningen udbredt overalt. Betydningen af hjemmevævningen fremhæves, hvorhen man end kaster blikket, lige fra Skobøl ved Husum, over Enge i Sydtønder amt til Hütten herred, Angel og Ærø. I de nordfriske bondehushold var uldvævningen en ældgammel beskæftigelse. Allerede i 1400- og 1500-årene blev der fra egnene omkring Husum eksporteret betydelige mængder groft hjemmevævet klæde, såkaldt »webbe«/»wobbe« mod vest og øst, og denne væveindustri fortsatte ind i 1600- og 1700-tallet.⁴¹

Der blev vævet groft uldtøj, især vadmel, og halvuldne tekstiler af blandet hør og uld – dynevår, olmerdug, tussel (også kaldt tosel/tøssel/tressel, dvs. stof med kæde af hør, islæt af uld, det samme som hvergarn). Overalt på landet var det tilladt at væve til husholdningernes eget forbrug og også at sælge den overskudsproduktion, som lejlighedsvis kunne fremkomme. I Haderslev amt var det ifølge en bestemmelse fra 1744 udtrykkeligt tilladt landmanden at forarbejde egne produkter til salg, såvidt håndværkerne ikke led skade derved. Især var det tilladt at forarbejde egen hamp, hør og uld til garn, lærred, strømper og alle slags klædestøj til salg.⁴²

Hørlærredet kom i ganske store stykker fra væven. Disse to ruller lagenlærred af hør er typiske, begge ca. 70 cm brede og omkring 30 m lange. Det var sådanne stykker, som i store mængder blev solgt til København. Rullen til venstre stammer fra Sarup, rullen som ligger ned til højre er fra Kegnæs. Foto Museet på Sønderborg Slot.

Hovedparten af disse tøjer gik til husholdningernes egen forsyning, men var der et overskud, blev det solgt. Nogle steder satsede man særligt på at opnå et sådant overskud, som kunne sælges og supplere de øvrige indtægter. Det gjaldt især Nordslesvigs østkyst, fra Haderslev-egnen over Løjt til Sundved. Lad os nu se nærmere på dette område.

Haderslev amt: I 1774 og i årene derefter skulle amtmændene hvert år indsende oplysninger til Kommercekollegiet om næringsvejenes tilstand. Her finder man korte beskrivelser af husfliden på landet. I Frøs og Kalvslund herred nævnes mangel på hør og uld, og der var kun »lærreds- og uldvævning til eget brug«. ⁴³ I Hviding og Nørre Rangstrup herred var der ligeledes kun et begrænset lærreds- og uldvæveri, mest til eget brug, med følgende sigende forklaring: »Spinderi er indført, men landmanden driver det ikke til export, kun til eget brug, dels fordi han formentlig ikke finder fordelagtig afsætning i nabobyerne, og dels ikke selv dyrker hør«. Den dyre hør skulle købes, og lærredet gav kun små priser – småfolk fik derfor ikke meget ud af deres arbejde, og den mere velbærgede landmand foragtede ganske sådan beskæftigelse. ⁴⁴

Går vi længere mod øst ændres billedet. Fra Gram herred skriver ridefoged

Ganderup i 1777: »Hør- og uldspinderiet er mangfoldigt indført som en af landboernes mest passende og nyttigste arbejder, og der fremstilles deraf ikke blot klædningsstykker til eget brug, men de bringes også til salg i byerne«. Dertil kom uldhuer fra Gram, Bevtoft, Neder Jerstal-egnen.⁴⁵ Mest udbredt var væveriet formentlig i Haderslev og Tyrstrup herreder. Her var der næsten overalt, især i små gårde og landbolshuse, væve, hvor kvinderne til eget brug og til salg fremstillede vadmel og sribet uld- og hørtøj.⁴⁶

Aabenraa amt: Vender vi blikket til Aabenraa amt, møder der os de fleste steder det kendte billede: »Mange af amtsundersåtterne, især de såkaldte småfolk, kådnere og inderster, har vævestole og fremstiller lærred og såkaldte hjemmegjorte tøjer samt uldstrømper og handsker. Dog fremstilles der ikke meget mere, end hvad de selv og deres familier kan bruge. Den smule der er til overs sælges i de nærmestliggende byer og flækker«. ⁴⁷ Fra Løgumkloster amt kunne amtsforvalter Denis Lucas berette i 1776, at befolkningen havde bragt det temmelig vidt i forfærdigelse af gode uldtøjer og hjemmegjort klæde.⁴⁸

Den konkrete virkelighed kunne være noget forskellig fra sogn til sogn. I den aabenraaske del af Øster Løgum sogn var således 1808-09 90 kvinder i alle de 60 familier beskæftiget med at fremstille uldtøj og linned. Der blev kun arbejdet i vinterens 20 uger, og resultatet var årlig 1.800 alen uldtøj, 2.000-2.400 alen hørlærred, 1.600-2.000 alen blårlærred, 300 par strømper og 200 par handsker. Ulden kom fra egne får, og alt uldtøj gik til eget forbrug. Hør og blå fik man derimod for tre fjerdedele vedkommende fra udlandet, men der blev kun lidt lærred til overs til salg.⁴⁹

Øster Løgum tegner sikkert på mange måder det typiske billede. Afvigelsen finder vi på Løjt. Her var hør dyrkningen rigtig sat i system, og lige fra århundredets begyndelse fremhæves hørvævningen som et særkende for den rige halvø. Her fandt man mere end andetsteds »væversker, som af den hjemmedyrkede hør fremstiller lærred, som de dels selv bruger, dels sælger til andre«. ⁵⁰

Fra *Varnæs, Bovrup, Felsted og Sundeved* længere mod syd kom især lagenagtige tøjer af uld, dvs. klæde, og blandede uld- og hørtøjer.⁵¹

Lad os da prøve at følge de hjemmegjorte tekstilers vej fra vævene – på Løjt og Haderselv-egnen og hvor der ellers blev vævet med salg for øje – og ud til det store marked.

Tekstilernes forarbejdning

Tekstilerne måtte inden de var endeligt færdige til brug eller salg gennemgå mange arbejdsprocesser, forskellige alt efter om der var tale om hørlærred

Hos farver Martin Bahnsen (1719-1801) i Aabenraa kunne bønderne fra oplandet få det hjemmevævede klæde valket, presset og farvet. Valkemøllen i Sønderkov bearbejdede i sønnen Barthold Bahnsens (1764-1831) tid årligt 3-5.000 alen klæde. Til at varetage farveriet var beskæftiget en farversvend. Martin og Barthold Bahnsen drev også et mindre kattantrykkeri med salg til bl.a. Jylland og Norge. Martin Bahnsen er her malet i 1789 af Jes Jessen. Historiske Samlinger, Aabenraa.

eller forskelligt slags uldtøj. I løbet af vinteren, hvor frost og sne hindrede markarbejdet, blev hørren først heglet, så skættet på skættefoden, og derpå spundet og vævet. Når lærredet kom af væven, kunne det sælges uden videre blegning. »Ubleget lærred« sås hyppigt på markederne, men mere almindeligt var det dog, at de færdige lærreder blev bleget inden salg. Blegningen foregik oftest om foråret. Lærrederne blev lagt ud til blegning på den grønne blegeplads, som fandtes ved alle byer og ved de fleste ejendomme på landet. De frit liggende lærreder kunne nok være en fristelse for svage sjæle. Sager om tyveri træffes hyppigt i kilderne. I 1787 var det f.eks. galt i Stubbæk ved Aabenraa. På blegepladsen ved Lorenz Jürgensens hus lå blågarn, kniplingstråd, 9 stk. hør- og 9 stk. blå børnelagner, en lille skjorte og to pudevår. Alt blev stjålet, og ejermanden måtte føre proces ved retten i Aabenraa. Storbonden Paul Hansen i Barsmark kom formentlig ud for noget lignende i 1743. For 50 mark lærred fik han stjålet, og amtmanden befalede, at hele Barsmark by skulle gennemsøges for at finde synderen. Det er meget tænkeligt, at det var lærred på blegepladsen, som har fristet en ubefæstet sjæl.⁵²

Også uldtøjet gjorde krav på en del arbejdsprocesser, inden det var færdigt til salg. De rå tøjler blev først stampet eller valket og vasket, evt. hos en kornmølle, som havde anlagt en stampe- eller valkemølle. Disse arbejdsprocesser kunne også udføres hos farveren, som farvede garn og desuden sørgede for, at færdigt tøj blev farvet, overskåret og presset. Mange farvede dog selv.

Farveriet var et privilegeret erhverv, og de fleste farvere boede i købstæderne.

Landboerne måtte altså søge den undertiden lange vej til købstaden, når de ville have uldtøj færdigbehandlet. Det kunne være upraktisk. I Sdr. Stenderup nordligst i Haderslev amt var det sædvane, at folk af egen uld fremstillede tøj til vadmel o.lign. De spandt garnet og vævede det selv eller lod det væve hos andre, men måtte derefter til Haderslev for at få det stampet, skåret, presset og farvet. De bad derfor om, at en dugskærer og farver måtte tillades at bosætte sig i deres egen landsby. Svaret blev dog et afslag i 1741 – i Haderslev amt vedblev der kun at være tilladte farvere i Hjerting, Skærbæk og Toftlund (under Schackenborg).⁵³ I Aabenraa amt søgte producenterne sidst i århundredet til familien Bahnsens farveri og dugvalkevandmølle i Aabenraa Sønder-skov (Farversmølle) og senere stampevandmøllen ved Nyknæk⁵⁴ eller til farverne i Felsted, Gråsten og Tinglev. Mest kendt var »æ Farregaard« i Klovtoft, Hellevad sogn. Her havde gårdejer og farver Christian Christensen fra 1778 og frem til sin død i 1799 så stor søgning, at han i 1784 ansøgte om tilladelse til også at holde kro og høkeri – bl.a. af hensyn til dem der langvejs fra søgte farveriet – men det blev dog afslået.⁵⁵

Carsten Carstensen auf der kleinen Oey:Dehe im Flensburger Fiord ist willens, eine Bleiche daselbst anzulegen. Da die Lage und der Boden dieser Insel zur Bleicherey sehr bequem, so kan jede Hausmutter, die hier Leinen oder Wäsche zum Bücken und Weißbleichen hersendet, sich selbst versichern, die Sachen sauber und ordentlich wieder zu erhalten; wozu obgedachter C. C. das seinige nach möglichsten Kräften beytragen wird. Man wendet sich mit den Sachen oder Bestellungen an dHrn Peter Claussen, Mastenmacher in Flensburg, oder am liebsten an den benannten Bleicher auf der Dehe.

Blegning blev ikke kun foretaget i tilknytning til vævningen i de enkelte husholdninger. Ved de større tekstilmanufakturer i ind- og udland var der særlige blegepladser, og desuden tilbød blegere rundt om at sørge for blegning af tekstilerne fra hjemmevævningen. I årene omkring 1800 finder man i »Flensburghesches Wochenblatt« annoncer om blegning. Her tilbyder Carsten Carstensen på Lille Okseø i Flensborg fjord at sørge for blegning af husmødrenes lærred eller vasketøj (1801 1/5).

Markedsføring

Lokal omsætning eller eksport

Langt den største del af den omfattende hjemmeproduktion kom som nævnt aldrig på markedet, men blev brugt inden for husholdningerne. Dog blev et eventuelt overskud solgt. Stilles man imidlertid over for spørgsmålet: »Hvor store mængder blev genstand for handel og vandel?«, er det svært at give et præcist svar. Sikre tal for salgets omfang kendes ikke.

En væsentlig del af tekstilerne skiftede ejer på de lokale markeder i Sønderjylland, og nåede ikke ud over hertugdømmets grænser. Denne lokale markedsomsætning var af betydeligt omfang, men at angive mængderne i tal er helt umuligt – kilder findes næppe. Kun i form af eksempler kan vi følge tekstilerne på deres vej fra producent til køber inden for lokalområdet.

En del af tekstilerne nåede imidlertid videre omkring. De blev eksporteret til Danmark nord for Kongeåen, især til København, og evt. til Norge. Når det gælder denne egentlige eksport, er det muligt at angive enkelte tal som viser, hvor store mængder der var tale om. I de få bevarede toldregnskaber findes der tal for udførslen af tekstiler til Kongeriget Danmark og Norge via Haderslev og Aabenraa. Tallene antyder, at der er tale om eksport af væsentligt omfang.

Tekstiludførsel iflg. toldregnskaberne

<i>Haderslev</i>		<i>hør/blårlærred</i>		<i>stribet uldtøj</i>		<i>dynevår</i>	
1767		16.040 alen		4.500 alen		40 alen	
1777		35.988 alen		15.145 alen		1.410 alen	
1779		35.369 alen		18.018 alen			
<i>Aabenraa</i>				<i>uld- og lærredstøj</i>			
1739		13.443 alen		1.030 alen + 1 sæk		230 alen	
1743	min.	13.620 alen		min. 100 alen			
1769		17.579 alen +					
		1 stk.					
1777		19.138 alen				5 stk. + 300 alen	

Kilde: RA Slesvigske toldregnskaber Haderslev 4-5 og Aabenraa 2-4.

Anm.: Ovenstående tal, som omfatter tekstiler fra både husfid og håndværksvævere, må benyttes med forsigtighed. Alligevel giver de en fornemmelse af, hvor meget der blev afsendt til Danmark-Norge. Drejl er ikke medtaget. Det synes, som om udførslen fra Aabenraa var mest præget af lærred; uld- og hvergarnstøjer sås formentlig mere hyppigt i forsendelserne fra Haderslev.

1 alen: 0,57

Uld- og lærredstøj: muligvis hvergarn; kildernes ordvalg er usikkert

Vil man have mere detaljerede oplysninger, må man gå til andre kilder, især til retsprotokollerne fra de to byer Haderslev og Aabenraa.⁵⁶ Her findes nemlig kopi af de attester, som for at give toldfrihed blev udstedt angående lokalt producerede varer, når disse skulle sendes til Kongeriget. På dette grundlag kan vi komme lidt nærmere en besvarelse af spørgsmålet om, hvordan de hjemmegjorte tøjer og lærreder blev markedsført. Samtidig får man en omtrentlig angivelse af mængden af eksporterede tekstiler. Desværre kan kildernes benævnelse af de enkelte tekstiler være noget uklar. Opdelingen af stofferne i grupper er derfor i nogen grad udtryk for et skøn. I bilag 1-2 nedenfor side 161-162 er gengivet nogle af de mængdeangivelser, som kan udlæses af retsprotokollerne.

Lad os nu prøve at beskrive i ord, hvordan tekstilerne nåede fra væven og ud til de forbrugere, som købte dem. Først vil vi se på den mere lokale omsætning på markederne i Sønderjylland, og senere på eksporten.

Denne rulle af blålræred er hjemmevævet i Tombøl ved Aabenraa omkring 1870. Materialet er naturfarvet, ubleget blå. Lærredet var beregnet til håndklæder. Rullen er 12 alen, knap 7 m, lang og 38 cm bred. Ofte kom lærrederne fra væven i større stykker end dette. Ruller med en bredde af ca. 75 cm og en længde af omkring 30 meter var almindelige. Jacob Michelsens gård, Kolstrup. Foto Sven Geerthsen, Aabenraa.

På marked med Aabenraa-tekstiler

Fra alle egne af amtet kom der tekstiler på marked – omend i forskellig mængde. Fra Øster Løgum beretter sognets præst Peter Kier o. 1820, at husfliden var udbredt. I såvel kirkebyen som i Hovslund og især i Genner blev der fremstillet »Lærred, Tussel og Ulden Tøyer som sælges i Kloster Marked eller andre Steder og indbringer ikke ubetydeligt«. ⁵⁷

Også fra Løjt solgte man til omegnen i Sønderjylland vestpå. I 1748 blev der klaget over, at folk fra Tønder opkøbte hele partier linned i de to kroer i Løjt Kirkeby – det var ulovligt, for omsætningen burde rettelig ske på markedet i Aabenraa. ⁵⁸ Endnu på Løjt-folkemindesamleren Jep H. Riis's tid (1861-1934) stod mindet om husfliden på Løjt og varenes afsætning i levende erindring: »Paa hver Gaard fandtes een eller flere Vævestole og næsten alle Kvinder forstode sig paa Væveriet. Naar Tøjet var færdigt, gjaldt det om at faa det afsat. Man sørgede saavidt som muligt for at have faste Leveringssteder hos Borgerne i Aabenraa. Vare disse Leveringssteder ikke tilstrækkelige for at faa sin Vare solgt, drog Husmoderen med denne til Flensborg, Løgumkloster, ja undertiden til Tønder for der at søge sin Lykke«. ⁵⁹

Det var ikke kun hørlærredet, som blev solgt lokalt. De blandede uld- og lærredstøjer, som blev fremstillet i hele amtet, især til kvindetøj, kom også til salg på markederne. De lagenagtige tøjer af uld fra Varnæs, Bovrup og Felsted blev bragt på marked, når de var stampet, evt. også farvet og overskåret hos farverne i Aabenraa, Tinglev eller Klovtoft. Fra 1792 har vi følgende beskrivelse af forholdene: »De folk som fremstiller det, bringer det selv til marked; dog er fremstillingen til salg almindeligvis ikke særlig stor, fordi de først til sig selv fremstiller alt sengetøj og andre prydelige tøjer, som de bærer«. At afsætningen dog havde nogen betydning fremgik af, at tøjet i folkemunde blev kaldt »Krämerunglük«; det hindrede altså kræmmernes salg af importeret tøj – men indgik omvendt ikke stærkt i købmandshandelen. ⁶⁰

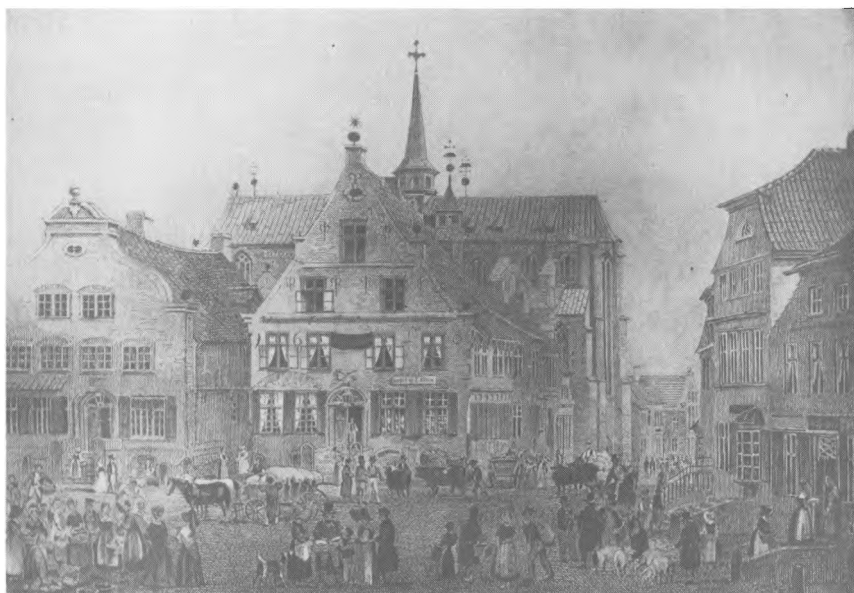
På marked med Haderslev-tekstiler

Haderslev var ligeledes markedsby for overskudsproduktionen af hjemmegjort tøj: »Lærred og det til daglig beklædning nødvendige uldtøj fremstilles også i alle byer til fornødenhed, og i mange væves så meget derudover, at der falbydes og sælges overmåde mange stykker på markederne her, og de føres også uden for amtet«, hedder det i 1774 fra amtshuset i Haderslev. ⁶¹ I 1778 kunne husfoged Emanuel Lassen berette, at landboerne, så snart de havde noget vadmél, tussel eller lærred færdig, bragte det til påske- og Mikkelsmarked i Haderslev. Især lærred blev bragt til salg i anselige mængder og blev købt op og sendt til København. ⁶² Men arbejdsvilkårene for væverne i de mange små hjem var ikke de bedste. Ridefoged Johann Friedrich Camerer (1720-1792) i

Vodder, der fra sin Haderslev-tid havde erfaring med drift af en lærredsfabrik, vidste, at producenterne ofte var under pres. I egne uden tilstrækkelig hør- dyrkning skulle de indkøbe hørren dyrt, og de havde ikke kapital til at samle et rimeligt kvantum lærred til salg, men måtte blot for at kunne købe nødvendighedsartikler sælge i byen, når de havde 20 eller 30 alen færdig. Det gav opkøberne magt, så de kunne byde en latterligt lille pris, og det opmuntrede ikke til at øge produktionen.⁶³

Nogle tekstiler blev solgt langt borte. Endnu i 1830'erne beretter agrarhistorikeren Georg Hanssen, at der blev fremstillet betydelige mængder hjemmeproduceret lærred, vadmel og især tussel, som blev benyttet til kvindetøj og stærkt afsat over Løgumkloster til marsken, til Flensborg, Kiel osv.⁶⁴

Markedernes betydning som omsætningssted for tekstilerne fremgår af mange kilder. I Haderslev blev der først i 1700-årene holdt tre såkaldte årsmarkeder med alskens varer lige fra hør til »Nürnbergkram« og bøger. Der var marked umiddelbart efter påske, ved Jacobsdag den 25. juli og ved Mikkelsdag den 29. september. Her strømmede handelsfolk til, især fra byer sydpå, og landboerne

Ved Søndertorv i Haderslev lå købmandsgårdene tæt. Her kunne landboerne bytte hjemmevævede tekstiler med købmandsvarer. I købmand Jens Jürgensens bod i huset til venstre (nr. 7) udvekslede bønderne således det hjemmegjorte sribede tøj med mjød, brændevin og tobak. Også på årsmarkederne, som fandt sted på torvepladsen neden for købmandens vinduer, skiftede masser af tekstiler ejer. W.Heuers stik fra 1847 viser et almindeligt ugemarked. Ved de store påske-, sommer og Mikkelsmarkeder var trængslen langt større.

mødte frem og fandt købere til deres produkter, og kunne selv få forbrugsvarer med hjem til gengæld.

De mange fremmede handlende var imidlertid alvorlige konkurrenter for byens egne købmænd. Det lykkedes da også i 1718 for købmændene at få årsmarkederne begrænset fra tre til ét – påskemarkedet. Jacobs-markedet skulle nu udelukkende være fiskemarked, og Mikkelmarkedet være forbeholdt byens egne borgere.⁶⁵ Reformen fremkaldte straks kraftige protester fra forbrugerne, og blandt argumenterne indgik i 1728 hensynet til tekstilproducenterne på landet: De tidligere markeder havde muliggjort, at »undersåtterne fra herværende amt indfandt sig i byen med deres kvæg, korn, honning, gryn, spæk, smør, kær, høns, æg, lærred og allehånde hjemmeproducerede tekstilvarer og lignende«, og de kunne på markederne både sælge til fremmede og købe deres kramvarer. For landboerne var det uheldigt, at byens handlende efter markedernes bortfald ikke mere var i stand til at afkøbe dem tekstilerne.⁶⁶

Argumenterne gjorde deres virkning efter nogle år. I 1747 blev de fremmede købmænds besøg atter tilladt ved Mikkelmarkedet. Landboerne havde her efter igen mulighed for at finde købere på alle de tre årlige markeder.

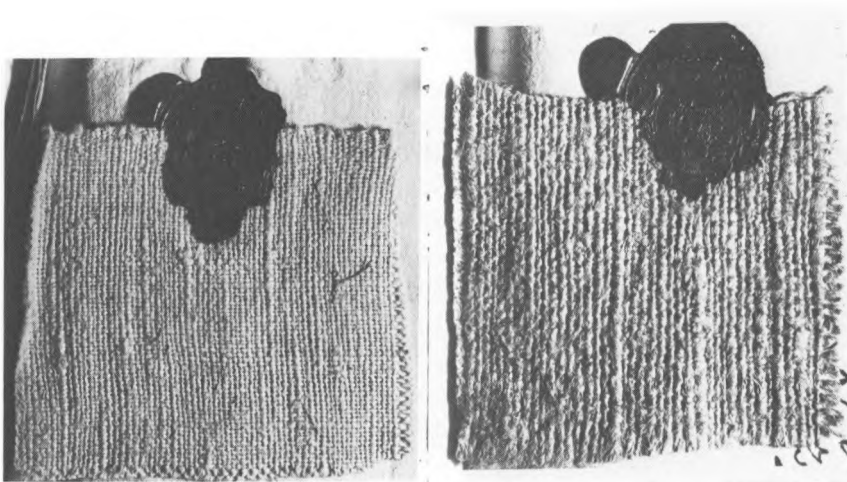
Haderslev bys købmænd deltog som nævnt i køb og salg af tekstilerne fra landet, og flere af byens købmænd drev manufakturhandel i stor stil. De havde omfattende varelagre af både importerede tekstiler og af hjemlige produkter. De årlige »kræmmerlister« fra 1774 og fremefter nævner, at omsætningen indbefattede »hvad landmanden bringer til salg her af hvidt halvuldent tøj«. Det var lærred og uldtøj af helt anden art end det importerede tyske og langt mere solidt ... »tøjene, som fremstilles her i landet, har fortrinnet frem for det udenlandske såvel i pris som kvalitet og anskaffes derfor fortrinnsvis til handelen her og afsættes igen«. Fra 1780'erne omfattede købmandshandelen desuden »uldhuer, som bondepiger i nogen tid har fremstillet på landet og som i særlig grad finder afsætning her«.⁶⁷

De jævne tekstiler fra landet var altså salgbare til det almindelige publikum og indgik i omsætningen i mangan købmandsgård. Det var f.eks. tilfældet i rådmand og kirkeforstander *Jens Jürgensens* (ca. 1730-1793) store forretning på Torvet. Ejendommen ligger der endnu (nr. 7) næsten uændret efter den ombygning, som den nyetablerede købmand lod foretage o. 1760. Det var en rigtig blandet storhandel med korn, mjødbryggeri, brændevinsbrænding, tobaksspinderi og dertil handel med jævne lærreds- og uldtøjer og de på landet fremstillede sribede tøj.⁶⁸ Det var ikke svært for sælgerne fra landet at finde frem til købmandens bod – markedet fandt jo sted lige uden for hans vinduer, og det er ved disse lejligheder, Jürgensen fik sit lager suppleret op.

Næsten samme gode position over for landboerne havde Jürgensens lidt ældre kollega på den anden side af Torvet, rådmand og købmand *Peter Raben*

(1717-1774) i ejendommen Klosteret I på hjørnet af Lavgade ud mod Torvet. Peter Raben startede som købmand i 1744 og opbyggede en alsidig handel med omegnens bønder. Da han døde i 1774, blev varelagrene registreret i mindste detalje. Der var hør, mængder af tømmer, jern, søm og en broget mangfoldighed af tekstiler, dels importerede tøj (f.eks. fransk, schlesisk, Wahrendorfer- og Bielefelder lærred), dels blå- og hvidstribet lærred, uldne mands- og kvindehuer, strikkede og vævede uldstrømper; sidstnævnte kan meget vel være købt af folk fra landet, f.eks. når de kom til marked i byen. Rabens forbindelser ses bl.a. af de ca. 600 gældsposter, som bønderne i oplandet var noteret for i hans bøger.⁶⁹

Raben deltog altså i handelen med lokale tekstiler. I 1747-48 sendte han og broderen Hans Raben kniplinger og andre tekstiler til Norge. Ved flere lejligheder bekræftede Peter Raben, at fremmede, som var kommet til marked, i hans hus havde købt lærred og uldtøj af landboere. Heraf kan vel sluttes, at landboere ofte ved markedstide mødte op i byens købmansgårde og her fandt afsætning for resultaterne af vinterens hjemmeflid. Købmændene købte dels ind til eget lager og videresalg, dels synes de også at formidle bøndernes salg til andre.⁷⁰

Centraladministrationen i København var bekendt med, at »der ikke blot i det Slesvigske, men også i Jylland og andre provinser her i Danmark årligt forfærdiges en stor mængde lærred«, og man ønskede regimenterne munderet i den slags indenlandske tekstiler. Prøver på de ønskede tøj kvaliteter blev udsendt til mulige leverandører. I 1765 lovede Jep Jessen Krag i Aabenraa at levere 2.000 alen hvidt lærred som prøven til venstre og 2.000 alen blårlærred som prøven til højre, begge typer i en bredde af ca. 78 cm, og til en pris af 5-6½ skilling pr. alen. Det må antages, at leverandøren fik tekstilerne fra vævere i og uden for Aabenraa by. LA Åb Åb amt C II¹ nr. 168. Fot Th. Lawaetz, Aabenraa.

Eksport

Via markederne og byernes købmændsboder nåede tekstilerne ud til købere i by og på land inden for Sønderjyllands grænser. En del nåede meget længere bort.⁷¹

På *Aabenraa-egnen* var det især hørlærred, som blev eksporteret, og det meste gik til København. Det er denne eksport, som ses af tabellen side 162. Lærredet kom særlig fra Løjt sogn. Her var der på alle gårde en eller flere vævestole, og der blev vævet til salg af de mange småkårsfolk: »Disse bringer det bleget på marked i Aabenraa og Løgumkloster. Hovedparten af det går fra Aabenraa til København«, hedder det i en beretning fra 1792.⁷²

Også bondekonerne spandt og vævede, og når det gælder den før nævnte Paul Hansens gård i Barsmark, er vi så heldige at kunne følge tekstilerne så at sige lige fra væven og ud til forbrugeren i København. Gang på gang satte bonden og hans kone Mette Bossen sig til vogns for at køre til Aabenraa. Med sig havde de produkter fra landbruget, enkelte gange uforarbejdet hør til købere i byen eller til farveren. Andre gange var det salgbart hørlærred. I 1742-44 var køberen flere gange en Andreas Asmussen. Han aftog en del. Den 31. marts 1744 betalte han 11½ rdl. for lærred. Med den almindelige alenpris på 5 skl svarer dette til en leverance på ca. 220 alen eller ca. 125 m lærred. I 1743 fik Paul Hansen betaling for lærred fra en anden Aabenraa-køber, nemlig Jes Jepsen Krag. Begge disse to herrer genfinder vi med ret stor sikkerhed blandt de Aabenraa-borgere, som levede af at opkøbe og udskibe lærred til København. Kredsen er altså sluttet: hørfroet fra Aabenraa-købmændene blev efter høsten hos Paul Hansen forarbejdet til lærred, som via Aabenraa-handlende nåede til København – og honoraret endte i bondens lomme.⁷³

I Aabenraa var flere af byens solide købmænd, som i øvrigt handlede med landbrugsvarer, specialiseret i opkøb og videresalg af de hjemmegjorte tekstiler, og de kunne afsætte ganske store mængder. Det var i 1700-årene folk fra købmandsoverklassen som *Niels Jürgensen* (ca. 1682-1777), rådmand *Diderich Diderichsen*, *Jacob Schwennesen* (1700-1783) og rådmand *Simon Jensen* (1729-1805).⁷⁴ De sendte tøjet til København som en del af blandede ladninger af landbrugsvarer – havre, byg, malt, boghvede, rug, smør, ost, huder, mjød osv. Alt gik afsted med skib, og den enkelte købmand kunne på årsbasis godt afskibe ca. 10.000 alen tekstiler. Det var bleget eller ubleget hør- og blårlærred, blå- og hvidtribet lærred, ribbet uld- og hørtøj og mindre partier oftest ribbet uldtøj. De ofte store sendinger var hyppigt pakket i sække sammensat af hundredvis af enkeltstykker lærred eller uldtøj på 40-60 alens længde (ca. 22-34 meter).

En del skipperne – og vel især skipperkonerne – deltog i tekstilhandelen, ligesom deres kolleger på Bornholm,⁷⁵ og denne handel var sikkert ofte ligeså

vigtig for dem som det at føre skib. En af de aktive skipper/købmænd var Jep Jessen Krag. Da der i 1765 indløb en forespørgsel fra militæret om levering af indenlandsk lærred til regimenternes mundering, tilbød han at levere 4.000 alen (2292 m) i 5 kvarters (= ca. 78 cm) bredde.⁷⁶

Også matroser fra Løjt tog hyppigt et eller flere stykker stof med i skibskisten i håb om at tjene en skilling ved salg i storstaden København. Endelig kom der folk langvejs fra til marked i Aabenraa for at opkøbe tekstiler. I 1752 møder vi f.eks. en Carsten Petersen Due fra Odense – han købte 23 stk. hør- og blårlærred og to stk. tussel for at tage det med til Odense.⁷⁷ Det hændte også, at den enkelte væverske selv afsendte nogle af sine produkter til København eller en anden fjern destination. De tilrejsende småhandlende og de lokale producenter tegnede sig dog personligt kun for en lille del af eksporten. Normalt var det Aabenraa bys købmænd og enkelte skippere, som dominerede videresalget til København af de store mængder hør- og blårlærred fra Løjtland og af de mindre partier blandede stoffer og uldtøj fra et bredere opland.

I *Haderslev* blev der på samme måde afsat tekstiler til kongeriget både via markederne og gennem købmandshandelen.⁷⁸

Nogle købere til landboernes tekstiler kom langvejs fra. Hvert år ved påske- eller Jacobs-marked træffer vi f.eks. et par opkøbere fra Odense. Den ene var Carsten Petersen Due, som vi kender fra Aabenraa. Den anden var skomager Johannes Wiese og hans kone Johanna. En eller flere gange årligt mødte de op ved markederne og købte sribet uldtøj eller lærred af byens borgere og af landboerne, eller de opsøgte producenterne på landet. I 1753 hentede Johanna Wiese to stykker sribet uldtøj i Råde. Når de havde handlet, drog de afsted til Odense med færre eller flere, helt op til 50 stykker uldtøj eller lærred i oppakningen.

En del af omsætningen lå hos småhandlende i Haderslev, som havde specialiseret sig i opkøb og videresalg af de hjemmegjorte tøj. Mange af disse handlende var kvinder. Cathrine von Nessen (1700-1762) på Papegøjen i Gammel Haderslev sled energisk i denne branche. Hun var ustandselig på farten både før og efter ægtemanden, feltskær Christopher von Nessens død i 1751. På landet købte hun kniplinger, uldne strømper, dynevår, lommetørklæder, hør- og blårlærred og uldtøj, og med disse bylter gik rejsen år efter år østover, til markeder i Odense og på Sjælland og især til København. Det hændte, at manden hjemmefra afsendte flere varer til konen, mens hun var på salgsrejse i København. Nogle gange var det datteren og tjenestepigen, som rejste af sted, eller varerne blev blot sendt med post til køberne i Kongeriget. Fru von Nessens forretning var ganske omfattende. I 1746 er noteret

1.170 stk. kniplinger, 10 stk. og 200 alen lærred, 39 stk. hjemmegjort tøj og 40 alen dynevår. I 1752 omtales 353 stk. kniplinger, 26 stk. lærred, 4 stk. uldtøj, 29 par strømper og 1 overseng med puder. Endelig i 1757 var der 357 stk. kniplinger, 200 stk. og 2132 alen lærred, 159 alen uldtøj, 20 alen dynevår og 23 par strømper.

Catharina von Nessen var nok den flottigste af de omrejsende handlende. Men der var mange andre, og det er bemærkelsesværdigt, at denne handel for en stor del lå i kvindernes hænder. De optrådte selvstændigt, og rejste vidt omkring for at afsætte husflidsvarerne. Sortimentet var stort, ikke blot kniplinger, strømper, lærred og uldtøj, men også dusinvis af kunstige blomster (gemachte Bluhmen). De blev især fremstillet i Haderslev by, nogle få på landet, og blev brugt til udsmykning af tidens kvindedragt – til bryst- og hovedbuketter eller til halsgarniture.⁷⁹

De omrejsende handlende tegnede sig dog ikke for hele eksporten. Ligesom i Aabenraa blev en del af tekstilerne afsendt pr. skib. Allerede i 1704 nævnes flere skippere, som tog lokalt produceret hør og blårlærred med til København,⁸⁰ og denne trafik fortsatte århundredet ud. I 1733 var skipper Jørgen Hundevad fra Haderslev gentagne gange i København med i alt langt over 10.000 alen hør- og blårlærred samt dynevår, tussel og uldtøj.⁸¹ I 1777 sejlede et par skippere til Assens og Middelfart med bl.a. uldtussel, hør- og blårlærred, men de kom tilbage med det usolgte. Skipper Hans Boyskov var flere gange i København med hør- og blårlærred, dynevår, blå- og hvidstribet lærred, drejl og sribet uldtøj.⁸² Nogle af disse ladninger kom nok fra de professionelle vævere i Haderslev, andet har været hjemmegjorte tøj, måske opkøbt og videresendt af byens købmænd. Disse skibsladninger hører med til det samlede billede af omsætningen af hjemmegjorte tøj – ligesom de mængder, der blev forhandlet fra købmændenes hylder eller blev bragt videre af omrejsende handlende.

Forlagsindustri?

Det er flere gange nævnt, at købmændene indtog en vigtig plads i formidlingen af tekstilerne fra de mange spredte vævere og ud til markederne i det fjerne, især i København. Men hvordan var forholdet mellem købmænd og producenter? Var væverskerne afhængige af købmændene på den måde, at disse finansierede arbejdet, leverede råmaterialerne, og aftog varerne til videre forhandling? Et sådant system, hvor købmanden ejede varerne lige fra det rå produkt til den færdige vare, kaldes »forlagsindustri«, omend den var organiseret på husindustriel basis. Man kan også tale om »forlagt husflid«. Den sønderjyske

Det var ikke kun på landet, der blev spundet og vævet. I alle købstæder var der væveri som husflid og desuden en del erhvervsvævere – f.eks. lærreds- og drejlsvævere. Produktionen blev solgt lokalt, på markeder i Danmark eller til København. I Flensborg stod der ofte købmandskapital bag tekstilfremstillingen, og en del blev eksporteret til Norge. Den omfattende produktion skabte behov for store blegepladser – og sådanne bredte sig derfor uden for alle byer. De ses på gamle stik. I Flensborg var der i 1775 »4 store blegepladser, som om sommeren alle ligger fulde af lærred, hvilket bevidner de gode husmødres flid«. Blegepladserne ses tydeligt på dette udsnit af T.B. Wilms litografi 1844, her gengivet efter bindet på Flensborg 700 Jahre Stadt – eine Festschrift. 1984. Bd. 1.

kniplingstilvirkning på vestkysten er et godt eksempel.⁸³ Eller var producenterne selvfinansierende og selvstændige, så de helt selv styrede fremstillingen og blot drog til bys og afsatte varerne til købmanden mod betaling, når der var noget færdigt?

Et klart svar på spørgsmålet: »forlagssystem eller ikke?« kan næppe gives. På den ene side har der tilsyneladende ikke rådet et afhængighedsforhold mellem købmænd og producenter i lighed med, hvad der kendes i kniplingsbranchen. Bøndernes lejlighedsvisе salg af uldtøj og tussel på basis af hjemlige

råmaterialer foregik sikkert helt på producenternes egne betingelser.⁸⁴ På den anden side er det sandsynligt, at fattige landvæversker og småkårsfolk, som måtte købe hørren i byerne, ofte har stået i et vist afhængighedsforhold til købmanden. Et indlæg i tidsskriftet Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte i 1790 trækker klart linjerne op: Hør dyrkingen var helt utilstrækkelig. I stedet overlod høkeren landmanden det nødvendige hør på kredit »indtil denne [landmanden] atter bringer ham lærred, så meget eller så lidt som han kan fremstille af den modtagne vare. ... Bringes han nu sit lærred til købmanden, som har ydet ham kredit, så byder denne ham vel 3 eller højst 3½ sk. pr. alen«. En højere pris ville have animeret til en langt større produktion.^{84a}

Citatet antyder en klar afhængighed mellem producent og købmand. På denne måde kan Aabenraa-købmændene godt have indtaget en aktiv plads i en del af lærredsvævningen på Løjt. Ganske vist var en del af hørren hjemmedyrket og ikke leveret fra Aabenraa. Men mon ikke der også indgik importeret hør i arbejdet? I alt fald kan nogle af de fattige indsiddere blandt væverne godt have stået i et fast forhold til en købmand, som sikrede afsætningen af deres arbejder, og som altså gav dem et sikkerhedsnet. De store mængder lærred som gik til København kan være eksempel på forlagssystemet i et begynderstadium. Ganske få antydninger i kilderne peger i retning af et sådant afhængighedsforhold mellem købmand og producent. I 1772 skulle rådmand og købmand Peter Bennick Hansen i Aabenraa (1723-1809) således berette om, hvad han havde afsat af indenlandske »fabrikvarer«. Svaret er bemærkelsesværdigt: »Jeg melder, at jeg rigtignok i afvigte år har forlangt og afsat en mængde her i landet forfærdigede varer. Men at fremlægge attest derpå fra fabrikørerne er mig så meget mere umuligt, som de næsten alle er fattige og mine debitorer, som hver gang, når de leverer varer, holder afregning med mig, og hverken de eller jeg noterer det leverede eller modtagne.«⁸⁵ Peter Bennick Hansen hørte ikke til de typiske lærredshandlere, men udtalelsen viser, at han indtog en kreditorrolle over for mange af leverandørerne – og noget lignende kan meget vel have været tilfældet, når det gjaldt forholdet mellem de fattige vævere på Løjt og de store Aabenraa-købmænd Niels Jürgensen, Jacob Schwennesen, Simon Jensen og deres mindre kolleger.

I handelscentret Flensborg møder vi tilsvarende forhold, og der kendes eksempler på egentlig forlagsproduktion. Flere af byens købmænd lod selv forskellige typer tekstiler fremstille i byen og på landet til videre forhandling. F.eks. lod købmand Hans Cordt Göttig en del varer fremstille for egen regning. En sådan købmandsstyret produktion var dog nok undtagelsen. For de fleste vævere på landet har en mere eller mindre udpræget selvstændighed formentlig snarere været det karakteristiske. Billedet var broget. Det mest almindelige var, at bønderne kom personligt til stads med deres produkter – lærred, uldtøj,

dynevår, sejldug, drejl. De gik fra dør til dør og falbød varerne, og hos tekstilkøbmænd som Martin Feddersen, Hans Cordt Göttig, Johann Braak og Asmus Boht fandt de faste kunder. Sælgerne var »beskedne folk, som ikke kunne skrive«, og købmændene kunne derfor ikke dokumentere handelens omfang – der blev ikke skrevet regninger eller givet kvitteringer. Flere købmænd havde også betydelig omsætning af jyske strømper og fynske handsker, og de solgte videre til et stort område. De små købmænd rejste selv omkring til markederne for at finde købere til de varer, som bønderne havde leveret. Købmændene skabte derved forbindelse mellem vævere og forbrugere, og derved kan der meget vel være opstået et væsentligt element af afhængighed mellem væver og købmand. At definere afhængigheden nærmere er blot ikke muligt i dag. Der var forskelle fra tilfælde til tilfælde – det gjaldt på Flensborg-egnen såvel som i Nordøstlesvig.^{85a}

Husflid contra købetøj

Den betydelige eksport af hjemmegjort tøj viser, at produkterne var værdsatte. De var solide og kunne ofte i det ydre måle sig med mere industriprægede importvarer. Mange beretninger fra datiden bekræfter, at menigmand fortrinsvis klædte sig i de hjemlige tøj. Om Adsbøl-egnen skrev pastor Burchardi i 1792, at folk brugte det hjemmegjorte lærred og især uld- og halvuldent tøj, »og mangan husmoder regner sig det for en ære at klæde sig og sine i disse produkter af egen flid«. Den begrænsede overskudsproduktion, som kom til salg, fandt let købere.⁸⁶

Fra Haderslev amt berettes tilsvarende i 1778: »Bønderne her i amtet, dvs. mændene klæder sig kun sjældent og til nød til deres bryllup i blå, grønne, også sorte fremmede tøj, til 3-6 mark pr. alen. Og i så fald bruger de dem gennem hele livet. Men normalt klæder de sig i indenlandske, hjemmegjorte uldne, blandede uld- og hørtøjer, også garvet læder til veste, brystdug og benklæder. De rene uldtøjer kaldes vadmæl og koster 8-10 sk [pr. alen] eller mere, de blandede sribede eller tærnede tøj af uld og hør hedder tøssel eller tressel og koster 6-8 sk pr. alen. Disse to typer uldne og blandede tøj bærer kvinderne; desuden bruger de almindelig sirts, kattun, serge, kalemanke, fries, flanel, uld- og silkedamask og taft, kammer- og netteldug, floret og sribede glatte silkebånd [dvs. importerede varer] ... Uld- og hørstrømper, lærred og dynevår og kniplinger er gemenlig indenlandske«. ⁸⁷

Der var altså et vist forbrug af ikke-hjemmegjorte tøj, især blandt kvinderne. Og dette behov for fremmede tekstiler blev dækket af købmændene og tilrejsende handlende. I købmændenes boder bugnede hylderne med utallige

typer fremmede stoffer.⁸⁸ Købmænd og kræmmere var forpligtet til at aftage en vis mængde varer årligt fra indenlandske fabrikker. Sidst i 1700-årene var det især fabrikkerne i Frederiksstad, Husum, Rendsborg, Neumünster og

I velhavende bondehjem var der råd til at indkøbe fremmede luksustøjer til særlig højtidelige lejligheder. Brudekjolen her fra gården Bygvrå i Fjelstrup sogn stammer fra et bryllup år 1800. Den er syet af rokokkostof fra 1700-tallets midte. Gengivet efter Gudrun Andresen og Klara Sørensen: Fra Silkesko til Bondens Bo, 1988 s. 27.

Glückstadt, som nød godt af denne tvungne afsætning. Udenlandske varer hentede købmændene på de årlige Lætare- og Dionysi-markeder i Flensborg, hvor utallige fremmede handlende mødte op med deres varekister. Større tekstilkøbmænd lod de fine sager indforskrive direkte fra Hamborg, Altona eller Holland. Enkelte rejste årligt til messe i Braunschweig.⁸⁹ Importen var ganske belastende for handelsbalancen. I hertugdømmet Slesvig tegnede Flensborg sig for næsten hele indførslen.⁹⁰ De fine fremmede stoffer kunne liebhavere også få på de mange årsmarkeder rundt om i byerne, hvor lærredshandlere fra Flensborg, Hamborg, Frederiksstad osv. opslog deres boder. Endelig var der omrejsende handelsfolk, ikke mindst jøder, som rejste omkring på landet og gik de mere fastboende handlende i næringeren.

Som nævnt var de sarte og dyre importtekstiler dog ikke hverdagsgods hos »almuen«, og langt op i 1700-årene kunne deres afsætning næppe måle sig med, hvad der gjaldt for de hjemlige produkter. De gode konjunkturer sidst i århundredet bragte måske tingene lidt i skred. Det blev nu muligt at ofre mere på klædedragten, og selvfølgelig har mange kastet deres øjne på eksotiske varer. Alligevel blev en del af den mere kræsne efterspørgsel dækket ved forfinelse af de hjemlige varer. At de hjemmевævede tøjler kunne gøres mere indbydende, og således også tilfredsstillende en ny, rigere periodes krav, fremgår bl.a. af Øster Løgum præsten Peter Kiers beretning om den ændrede levemåde omkring år 1800. Velstanden viste sig bl.a. i den overflødighed af sengetøj, som fandtes hos bønderne. »Fornemmelig udmærkede han [bonden] sig i Klæder. Vel var de fleste af hjemmegjorte Tøyer, men disse vare fine og farvede med ret kostbare Farver, saasom blaae og grønladne. Men Qvinderne havde ogsaa Klæder af Silke og Bomuld, virkelig ret kostbare. ... Dog maae siges at mangfoldige i det vestre Sogn endnu vare som tilforn klædte i musegraa Vadmelskjoler og tildeels Skindbuxer«. ⁹² De gode tider øgede således markedet for importstoffer – men stimulerede samtidig den hjemlige produktion. Husfliden satte sin rigeste blomst netop i sin slutfase, i 1800-årene lige inden maskinerne gjorde den overflødig. De lokale vævere søgte at tage kampen op mod de fabriksfremstillede modevarer. Farverne brugte finere kulører, og vævningen blev forfinet. Intet tyder på, at husfliden var på retur ved udgangen af 1700-tallet – snarere tværtimod. Dette gælder i Sønderjylland lige så vel som i Kongeriget.⁹³

Sønderjyderne mere flittige end andre danske?

Vi har nu fulgt de flittige og vindskibelige sønderjyder og nogle af deres produkter på vej fra væven til forbrugeren. Fliden var altså en realitet. Men

var sønderjydernes flid noget særligt, var deres søstre og brødre i de danske provinser, især på Sjælland og Lolland, reelt mindre flittige, ja dovne, således som det blev påstået? Dette spørgsmål vil vi prøve at nærme os her til afslutning.

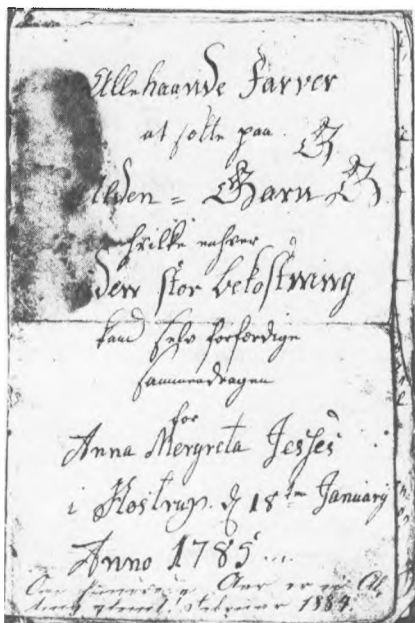
Et foreløbigt svar finder vi hos Erik Pontoppidan i et værk fra 1759. Den lærde biskop beretter, at bondestanden i Danmark næsten helt selv forsynede sig med uldne og linnede varer. »Hver landsby har sine manufakturer, skønt de ikke anses derfor. I mange, ja vel i de allerfleste, særdeles jyske og fynske bønderhuse væves enten uldent eller linnet. Følgelig kan vore købstadsfabrikker ikke have nogen synderlig debit eller afsætning paa sine varer udenfor stæderne ...«.⁹⁴

Denne vurdering kan underbygges med konkrete eksempler fra hele landet. På *Bornholm* voksede betydningen af hvergarns- og hørvævning stærkt fra 1720'erne. I næsten alle gårde og også i byerne var der væve, og skipperne tog anselige mængder hvergarn og linned med til salg i København og Helsingør.⁹⁵ På *Sjælland og Lolland* lagde hoveriet beslag på de fleste kræfter, og der blev næppe fremstillet så mange tekstiler til salg som andetsteds – dog nok til at dække befolkningens behov. På *Fyn* var overskudet til salg større. En særlig blomstring opnåede husfliden i dele af *Østjylland*. Her var der let adgang til hør, importeret fra Østersøområdet, og den gode jord muliggjorde en ret omfattende høravl. Fra Randers, Ribe og Ålborg blev der udført betydelige mængder lærred især til København – i et omfang som sikkert overgik den østlesvigske eksport. Produktionen havde i nogen grad karakter af forlagsvirksomhed. Byernes købmænd skaffede hørren og formidlede varerne afsat på de fjerne markeder.⁹⁶ Husflid både til eget behov og til salg var kort sagt vidt udbredt nord for Kongeåen. Her som andetsteds var disse sysler en betingelse for at overleve i en karrig verden. Overalt fik bondestanden i 1700-tallet de fleste daglige uld- og lærredstøjer fra den hjemlige husflid, og undgik derved mange pengeudgifter til køb af tekstiler fra byerne. Denne sparsommelighed var nødvendig, hvis landboerne skulle kunne bære skatter og andre uomgængelige kontante byrder. Sønderjyderne var med andre ord, hvad angår husfliden, ikke noget enestående.

Slutord

Eksporten fra Nordøstlesvig til København var altså ikke et specielt sønderjysk fænomen. Vi møder den i Nørrejylland, på Fyn og Bornholm. Der var ligheder tværs over Kongeåens i øvrigt så dybe skel. I hele monarkiet var binæringerne – deriblandt fremstilling af tekstiler – nødvendige for bondesam-

De professionelle farvere var ikke ene om at give tøjerne de ønskede kulører. Også i bondehjemmene blev der farvet, og viden om den fine kunst blev videregivet mundtligt og skriftligt. Denne lille bog fra 1785 giver gode råd om at farve uld- og linnedgarn i alle slags farver – rød, brun, gul, blå, grøn, sort, purpurviolet, hver i flere varianter. Et århundrede senere var den gamle kunst tilsyneladende ved at gå i glemme – derfor bemærkningen nederst fra 1884: »Om hundrede Aar er ei Alting glemmt!« LA Åb Forskelligt nr. 113.

fundet, når det gjaldt om at skaffe overskud til betaling af skatter og uundværlige importvarer som f.eks. jern, tjære, salt, krydderier osv.⁹⁷ Men naturligvis var der også forskelle på egnene nord og syd for Kongeåen. De slesvigske bønders frihed og den ret ekstensive landbrugsdrift med særlig vægt på studeavl kan have givet hjemmævningen særlig gode vilkår i mange hjem i Østlesvig, både i bondegårde og især i huse.⁹⁸

Erhvervsvæverne betød desuden mindre i Sønderjylland end nord for Kongeåen. I Haderslev herred var der således i 1737 i hver landsby så mange væversker blandt bondekoner og ugifte piger, at de kunne dække byens behov for uld- og hørtøj. Folk havde derfor ikke nødigt at lade væve i købstaden. I Tyrstrup herred var der også i »de fleste landsbyer af bondekoner og døtre 1, 2 eller 3, som kan væve det nødvendige almindelige lærred og uld til sig selv og deres naboer. Men af mandsvævere er der i hele herredet ikke mere end 4-5«. ⁹⁹ Væveriet foregik med andre ord i det alt væsentlige som husflid eller binæring og i mindre grad som erhvervsmæssigt væveri.

Modsat var husfliden nok mere begrænset i nogle egne af Kongeriget, især i den østlige del, hvor landbrugsarbejdet lagde mere beslag på bondens arbejdskraft, og hvor der rådede hoveri og stavnsbånd. Professionelle vævere indtog i disse egne en mere fremtrædende plads, således på Sjælland og Lolland. På Fyn og i dele af Østjylland derimod lignede forholdene mere det

billede, vi kender fra Nordøstsløv. Den gode jord gav også her mulighed for hør dyrkning, og især var den lette adgang til import af hør fra Østersøbyerne en impuls for lærredsfremstillingen. Varerne fandt afsætning lokalt, noget gik til Norge, men især til København, for hvis »gemene almue og søfarende folk disse varer ere saa godt som umistelige«. ¹⁰⁰

Husfliden levede videre ind i 1800-årene, og hør dyrkningen fik en tid øget betydning. Importvanskelighederne under Napoleonskrigene og de efterfølgende års økonomiske vanskeligheder motiverede til at lægge vægt på den hjemlige høravl, og Landhusholdningsselskabet gjorde hvad det kunne for at fremme denne udvikling. Men opgangen var tidsbegrænset. Sidst i århundredet gik hør dyrkningen atter tilbage, indtil den næsten forsvandt fra 1890'erne de fleste steder. Kun i særlig vanskelige perioder, således krigsårene 1914-18 og 1940-45, er hør dyrkning senere taget op igen på traditionel vis.

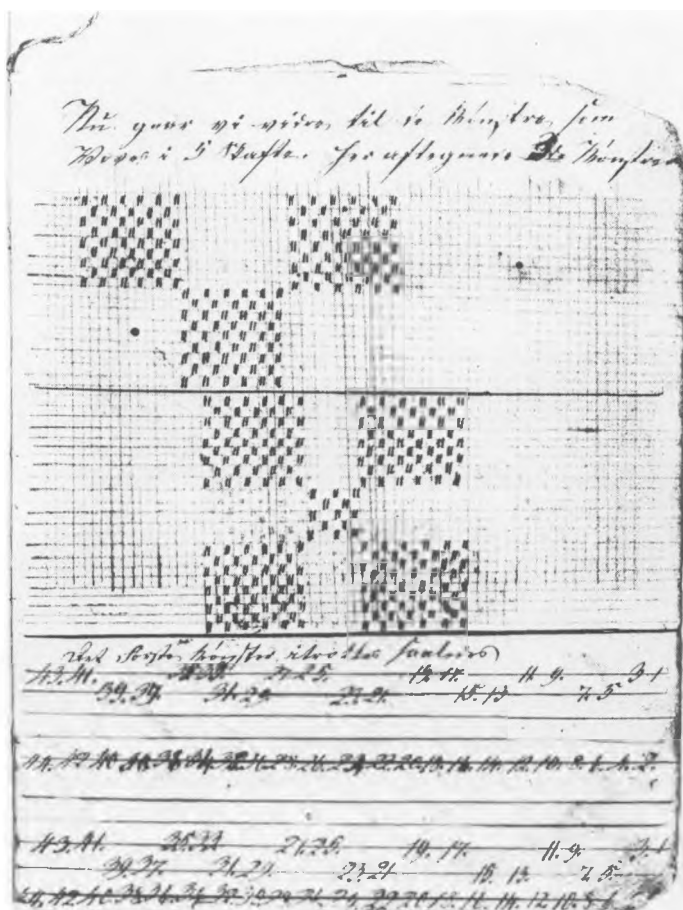
Meget havde ændret sig på dette tidspunkt. I takt med stigende velstand havde den købstadsprægede mode nu vundet indpas i landbefolkningen. I 1844 kunne pastor H.N.A. Jensen i Gelting i Angel klage over angelboernes stadig mere krævende vaner: »Snart vil man ikke se dem mere, de gamle ærværdige skikkelser, mændene med den hjemmegjorte blå frakke eller kamisol uden krave, med en række blanke knapper ...; næppe ser man mere, endnu kun ved ældre kvinder, hue og tørklæde af hjemmegjort tøj. Alt får nu byagtigt tilsnit, og udenlandsk skal stoffet være, måske købt billigere, men også mindre holdbart«. ¹⁰¹

Sådan vandt den begyndende industris produkter frem, omend det gik langsomt i de mere magre egne ... »saavidt jeg har kunnet erfare, bruges her langt mere hjemmegjorte Klæder end i de mere velhavende Egne østerude«, skrev H.F. Feilberg i 1863 om hedeegnen vest for Flensborg. ¹⁰² Hør og uld blev spundet i mange hjem endnu en tid lang. Men fyrré år senere var også det næsten en saga blot. ¹⁰³ Fåreholdet svandt nu kraftigt ind, samtidig med det intensive landbrugs sejrsgang, og hør dyrkning gik af brug de fleste steder. Spinding blev en uddøende, gammeldags specialitet: »Tjenestefolkene vil ikke længere spinde, og landboerne køber nu mere iøjnefaldende, omend lettere stoffer«, hedder det fra Ensted sogn omkring år 1900. ¹⁰⁴

Hjemmevævningen gik af brug. På Løjt kunne der endnu i 1830'erne berettes om udbredt lærredsvævning i alle byer – alene fra den lille ø Barsø blev der solgt 1.500-2.000 alen hør- og blårlærred årligt. I 1906 var både hør dyrkningen og vævningen et fortidigt fænomen. ^{104a}

Længst holdt hjemmevævningen sig nok på Sundeved – et af centerne for den gamle uldvævning. I væveren Th. Kaufmanns barndom i Felsted i 1880'erne var der vistnok endnu en væv i brug i hver af sognets gårde. ¹⁰⁵ I Rinkenæs var en skrædderkone som vævede gode, solide lagner, håndklæder

Mønsterbøger gav anvisning i vævningens vanskelige kunst. Her er vist et eksempel på mønster i »Tosøll med Linnet Trendgarn og ulden Isløtt«. Prøven stammer fra den håndskrevne »Efterretning om det Simple og Daglige Væveri til Brug for Hanna Maria Andreasen. Skreven i Gabel Aaret 1838 af J. A. Brich«. LA Åb Forskelligt nr. 114.

og bordduge ikke et særsyn o. 1870. Men traditionen blev ikke ført videre af de unge piger. »Nej, nu bliver det for galt, nu får de unge piger cykler, de skulle hellere have et spindehjul«, kunne en af de gamle udtale sidst i århundredet.¹⁰⁶

Disse år betegnede sidste akt for det hjemmegjorte tøj. Husfliden ebbede ud, og professionelle vævere overtog i denne afsluttende fase den sidste rest af vævning på landet. De mandlige vævere kom nu frem og fik afgørende

Sidst i 1800-årene fik erhvervsvæverne øget betydning, og de trængte gradvis hjemmevævningen i defensiven. Her er Jens »Donnerwetter« Christensen i Klosteret i Flensborg fotograferet ved væven, formentlig omkring år 1900. Man ser tydeligt kædetrådene i tøjets længderetning og øverst skafterne med de såkaldte søller. Fot. Th. Thomsen, Flensborg. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

betydning. Det er karakteristisk, at de meget fine mønsterbøger der kendes fra 1800-1840'erne oftest er fra mandlige vævere.¹⁰⁷ De erhvervmæssige vævere klarede sig længst i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg amter – altså netop i de områder, hvor husfliden havde været mest livskraftig. Den 1. Verdenskrig betød en sidste renæssance for landsbyvæverne – men fristen var kortvarig – den moderne fabriksindustri og dens produkter var kommet for at blive, og over for den konkurrence måtte husfliden bukke under.¹⁰⁸

Vi har nu fulgt nogle former for husflid gennem et langt tidsrum, fra blomstring til forsvinden. Nået hertil må det fremhæves, at husflidens betydning i det gamle landbrugssamfund vanskeligt kan overvurderes. Helt ind i 1800-årene var overskuddet fra den primære landbrugsdrift i mange egne kun begrænset, og ofte svingende. For både bønder og især for småfolk var det derfor helt nødvendigt at supplere med andre indtægter. I krisetider var det

sikkert ikke mindst binæringerne, som holdt folk oven vande. Pastor Kier fra Øster Løgum udtrykker det klart i beskrivelsen af sit sogn i 1820'ernes vanskelige år: I disse tider kunne hovedindtægterne fra korn, kvæg og tørv i det magre sogn kun med nød og næppe dække leveomkostninger og skatter – husfliden var derfor den redningsplanke, som bar alle andre udgifter. De såkaldte småfolk måtte alene nære sig af husflid og håndværk.¹⁰⁹

Tilsvarende var forholdene i Kongeriget. Hvor der kan påvises rigdom i bondehjem, kan bl.a. husfliden ofte anses for en medvirkende årsag.¹¹⁰ Uden husfliden er det følgelig ikke muligt at tegne et dækkende billede af tidligere tiders landbrugssamfund. Landbefolkningens liv var andet og mere end blot korn- og kvægavl. Husfliden var en integrerende del af dagligdagen og af det økonomiske livsgrundlag. Og blandt de mange forskellige former for binæringer var forarbejdning af uld og hør og tilvirkning af tekstiler nok den allermest udbredte form for husflid på landet.

Skipperne som stævnedede ud fra Aabenraa og Haderslev med tekstiler i lasten var sammen med de omrejsende handlende, som drog fra markederne belæst med lærred og tussel udtryk for tekstilforarbejdningens betydning. De er den top af isberget, som rager op af vandet. Under dem gemmer sig den omfattende produktion og omsætning af tekstiler, som har været emnet for denne skildring.

Bilag 1

Tekstiludførelse iflg. retsprotokollerne

Haderslev	hør- og blålræred	tosel	dynevår	uldtøj
1745 juli-dec.	14.785 alen 43 stk.	340 alen	32 alen	1.478 alen
1746	5.320 alen 9 stk.		70 alen	36 alen 2 stk.
1751	5.000 alen 9 stk.			200 alen 3 stk.
1752	26.110 alen 34 stk.	66 stk.	56 alen	1.327 alen 25 stk.
1754	8.862 alen 8 stk.	98 stk.	250 alen 1 stk.	772 alen 7 stk.
1755	31.026 alen	2.253 alen 92 stk.	691 alen	438 alen 9 stk.
1756	28.654 alen	60 stk.	942 alen	220 alen 8 stk.
1757	20.267 alen 63 stk.	58 stk.	668 alen	383 alen 13 stk.

Kilde: LA Åb Haderslev bys retsprotokoller 1745-57 (nr. 23-25)

Anm.: Tekstiler fra vævere i Haderslev by er medtaget, drejl dog ikke.

Bilag 2

Tekstiludførsel iflg. retsprotokollerne

Aabenraa	hør- og blårlærred	trykt eller farvet lærred	tosel	dynevår	uldtøj (uld- og lærredstøj)
1742	10.530 alen	230 alen			224 alen
1745	8.421 alen	93 alen			407 alen + 147 alen uldtøj
1747	4.491 alen				
1752	14.219 alen		2 stk.		438 alen uldtøj
1755	12.722 alen	70 alen	154 alen	340 alen	
1756	11.355 alen	580 alen stribet eller trykt lærred		47 alen	167 alen uldtøj
1757	14.337 alen	388 alen trykt lærred			44 alen uldtøj
1761	27.855 alen	36 alen		46 alen	112 alen uldtøj +2 stk.
1762	22.101 alen				
1763	14.752 alen	25 alen trykt lærred			85 alen uldtøj
1764	14.863 alen	100 alen trykt lærred			40 alen uldtøj
1765	18.007 alen			62 alen	512 alen
1767	14.776 alen				
1768	20.967 alen			52 alen	
1770	19.420 alen				14 alen uldtøj
1771	17.274 alen	20 alen			
1772	12.722 alen				
1773	7.929 alen	14 alen blå-rød- ternet lærred			
1775	5.620 alen				266 alen uldtøj
1776	12.817 alen				10 alen uldtøj
1777	16.589 alen	40 alen trykt lærred			
1778	9.495 alen	200 alen			
1779	12.573 alen				50 alen uldtøj
1780	23.161 alen				
1781	14.060 alen	3.000 alen blå- og hvid lærred			
1782	9.168 alen	2 stk. trykt lærred			
1783	6.269 alen			64 alen	
1784	8.010 alen	10 stk. trykt lærred	6 stk.		
1785	10.213 alen	800 alen			
1786	7.096 alen	20 alen		60 alen	76 alen uldtøj
1787	13.439 alen	28 alen			11½ alen uldtøj
1788	7.960 alen				
1789	12.161 alen				
1790	11.601 alen				

Kilde: LA Åb Aabenraa bys retsprotokoller 1742-90 (nr. 829-876)

FORKORTELSER

Komm. koll.	Kommercekollegiet
LA Åb	Landsarkivet i Aabenraa
Prov. Ber.	Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte
QuFGSH	Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins
RA	Rigsarkivet
Rtk.	Rentekammeret
SJy MSkr	Sønderjysk Månedsskrift
SJy Årb	Sønderjyske Årbøger
ZSHG	Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte

NOTER OG HENVISNINGER

1. LA Åb Åbenrå bys retsprotokol 1767 20. juni. RA Slesvigske toldregnskaber Åbenrå 4, 1767.
2. RA Slesvigske toldregnskaber Haderslev 4, 1753.
3. Johan Arndt Dyssel: Forsøg til en Indenlands Reise, 1774 s. 68, 71 og 102.
4. P. Rhode: Samlinger til Haderslev-Amts Beskrivelse, 1775 s. IX, XII og XIII.
5. Erich Pontoppidan: Den Danske Atlas bd. VII, 1781 s. 109f. August Niemann: Handbuch der schleswig-holsteinischen Landeskunde I, 1799 s. 14, 39, 59.
6. L.M. Wedel: Indenlandske Rejse. Første Hefte, 1803, s. 77f, Andet Hefte, 1803 s. 46f.
7. Knud Aagaard: Beskrivelse over Tørring Lehn, 1815 s. 126, 157, 168.
8. L.W. Wedel, anf. arb. Andet Hefte, 1803 s. 68.
9. RA Komm. koll. ty. sekr. Jr. A nr. 253 (1737).
10. Haderslev rådstuearkiv Cod. 42, relationsprot. 1739 7/1.
11. LA Åb Haderslev amt Komm. koll. sager, Østeramt 1767-82, sag nr. 132 og Slesvigske registratur nr. 87, indbr. fra Gram hrd. 1777.
12. RA Komm. koll. nr. 1562, indbr. fra Åb.-Løgumkloster amter 1809.
13. Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder bd. X, 1965 sp. 578-586.
14. Bjørn Poulsen i SJy Årb 1989 s. 110.
15. Danske Vider og Vedtægter III, 1913-20 s. 11. Knud Aagaard, anf. arb. s. 167. – Hanne Frøsig Dalgaard: Hør som husflid (1980) s. 35.
16. Gottorp amtsregnskab 1613-14, venligst meddelt af Peter Kr. Iversen.
- 16a. Prov. Ber. 1790 s. 502. – RA Komm. koll. pk. 832, jr. 59/1778.
17. Sønderjyske Stednavne, 1933-44, passim
18. RA Komm. koll. ty. sekr. Jr. A nr. 253 (1737). – Haderslev rådstuearkiv XIX E 1, 1739 7/1.
19. Gram gods. Revisionsprotokol 1761. Udg. 1989 ved Peter Kr. Iversen.
20. LA Åb Haderslev amt Komm. koll. sager Østeramt 1767-82 (pk. 374) 1775 24/1.
21. RA Komm. koll. ty. sekr. nr. 204.
22. RA Komm. koll. ty. sekr. Jr. A nr. 20 (1735). – LA Åb Åbenrå amt C II¹ nr. 110 (1738-39). – Åbenrå byarkiv nr. 155,1 (1738 22/11). – Paul Hansens dagbog i LA Åb privatarkiv nr. 265, jvfr. SJy Årb 1933 s. 176-190.
23. LA Åb Åbenrå amt C II¹ nr. 113.
24. Peter Kier: Atlas over Øster Løgum sogn, udgivet ved Tage Morsing, Aabenraa 1987 s. 42 og 46. I tabellen side 46 er fejlagtigt anført »tdr« hør. Det rigtige er »skæpper« og »lispund«.
25. Hanne Frøsig Dalgaard: Hør som husflid, 1980 s. 35. – Paul v. Hedemann-Heespen i ZSHG bd. 48 s. 78.
26. Peter Kier anf. arb. s. 38.
27. RA Komm. koll. 2121 III.
28. RA Slesvigske toldregnskaber Haderslev 4, Åbenrå 2,4, Sønderborg 3.

29. se f.eks. salg til Enge (Prov. Ber. 1791 hft. 4, s. 11), Valsbøl m.v. (H.F. Feilberg: Fra Heden, Slesvigske Provindsialefterretninger Ny rk. bd. 4, 1863 s. 271). – Jvfr. H.V. Gregersen i SJy Årb 1958 s. 76 og 80.
30. Se f.eks. stadelister i Haderslev rådstuearkiv XIX E 3.
31. RA Slesvigske toldregnskaber Haderslev 1 og Åbenrå 1. – Jvfr. Prov. Ber. 1790 s. 500.
32. LA Åb Åbenrå byarkiv nr. 175a (1735), jvfr. SJy MSkr. 1937 s. 162 (J. Hvidtfeldt).
33. RA Slesvigske toldregnskaber Åbenrå 1 og 4. – H.V. Gregersen i SJy Årb 1949 s. 64f og 81. – Georg Hanssen: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig Hft. 1, 1832 s. 53 (om Ballum).
34. RA Komm. koll. ty. sekr. Jr. A nr. 253 (1737). – RA Slesvigske toldregnskaber Haderslev 4, skibslister 1767 og 1769. – Haderslev rådstuearkiv XIX E 1, kræmmerlister (Lor. Musmann).
35. Georg Hanssen: Statistische Forschungen über das Herzogthum Schleswig, II, 1833 s. 8.
36. Haderslev rådstuearkiv XIX A (kasse 364) 1765 24/8 til Rtk.
37. Aug. Niemann: Landeskunde, 1799 s. 103 og 116. – Georg Hanssen anf. arb. I, 1832 s. 54. – Sønderjyllands Historie, bd. 3, 1940-42 s. 350 og 445.
38. RA Komm. koll. ty. sekr. Jr. A nr. 253 (1737).
39. Knud Aagaard: Veiledning ved en Gaards Drift i Hedeegne, 1811 s. 126. – samme: Beskrivelse over Tørring Lehn, 1815 s. 161f. – Jvfr. Georg Hanssen anf. arb. II, 1833 s. 65f. – LA Åb Haderslev amt Komm. koll. Østeramt pk. 377, indbr. fra Gram hrd. 1792.
40. Knud Aagaard anf. arb. 1815 s. 160f.
41. Prov. Ber. 1797 hft. 2 s. 133 (Skøbøl). – Prov. Ber. 1791 hft. 4 s. 11 (Enge). – Prov. Ber. 1793 hft. 4 s. 83 (Angel). – Prov. Ber. 1793 hft. 5 s. 162ff. (Hütten). – Niemann anf. arb. 1799 s. 149, 356, 385, 389, 379, 439, 488. – Bjørn Poulsen: Land-By-Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg 1988 s. 111 (Husum-egnen).
42. Fritz Hähnsen: Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein, 1923 (QuFGSH bd. 9) s. 124f.
43. LA Åb Haderslev amt Komm. koll. Vesteramt 1790-1817, pk. 382, 1790.
44. LA Åb Haderslev amt Slesvigske registratur 87, 1776.
45. LA Åb Haderslev amt Slesvigske registratur 87, 1777 – ibid. Komm. koll. Østeramt pk. 377, 1792.
46. LA Åb Haderslev amt Komm. koll. Østeramt pk. 374, 1767-82 samt pk. 375-377.
47. LA Åb Åbenrå amt 2. v. Schmettows arkiv Gen. Komm. koll. sager 1787-99, pk. 296, årene 1787-98.
48. LA Åb Åbenrå amt v. Schmettows arkiv Komm. koll. sager 1776-86, pk. 266, 1776 28/12.
49. RA Komm. koll. nr. 1562, indbr. fra Øster Løgum 1808-09.
50. RA Komm. koll. ty. sekr. Jr. A nr. 20 (1735).
51. Prov. Ber. 1792 I s. 375. – ibid. 1792 III s. 337. – Claus Duus: Top.-hist. Darstellung der Halbinsel Sundewitt, 1836 s. 18, 28 og 30f. – RA Komm. koll. 1562, indbr. fra Åbenrå-Løgumkloster amter 1809.
52. LA Åb Åbenrå bys retsprotokol 1787 23/5 (Stubbæk). – SJy Årb 1933 s. 187 (Paul Hansen).
53. Haderslev rådstuearkiv Cod. 42, relationsprot. 1741 15/2, 16/6, 30/7. – RA Komm. koll. ty. sekr. Jr. A nr. 253 (1737).
54. RA Komm. koll. 1562 og 1566 A. – Jens Lampe: Farvermsølle ved Åbenrå, SJy MSkr. 1963 s. 261-264.
55. Prov. Ber. 1792 I, 3. hft. s. 337, 375, bd. 2 s. 174-177. – LA Åb håndskriftsaml. nr. 45. M. Høier: Klovtoft bd. X om »æ Farregaard«.
56. LA Åb retsbetjentarkiver nr. 23-25 og 822-880.
57. Peter Kier: Atlas over Øster Løgum sogn, udg. ved Tage Morsing, 1987 s. 45.
58. SJy MSkr. 1953 s. 144.
59. J.H. Riis: Bidrag til Løjt Sogns Beskrivelse og Historie I s. 99, manus. i LA Åb.
60. Prov. Ber. 1792 I s. 375-377.
61. LA Åb Haderslev amt Komm. koll. Østeramt pk. 374, sag nr. 132, 1774 2/7.
62. ibid. nr. 157, 1778 14/1.

63. LA Åb Haderslev amt Slesvigske registratur nr. 87. – Om Camerer se DBL² bd. IV, 1934 s. 491. – Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage bd. 2, 1929 s. 256f. – Jvfr. Prov. Ber. 1790 s. 499-503.
64. Georg Hanssen anf. arb. II, 1833 s. 32. – Hähnsen anf. arb. s. 129.
65. Haderslev rådstuearkiv XIX E 3, 1718 5/4. – Achelis anf. arb. II, 1929 s. 195-200.
66. Haderslev rådstuearkiv Cod. 40, 1728 28/9.
67. Haderslev rådstuearkiv XIX E 1.
68. Huse i Haderslev bd. 1, 1982 s. 292. – Haderslev rådstuearkiv XIX E 1.
69. LA Åb Haderslev bys skifteprotokol bd. VIII, 1b. nr. 135. – Huse i Haderslev bd. 1, 1982 s. 138. – Olav Christensen: Haderslev købstads ejendomme, 1974 s. 104-106. (manus i Haderslev byhistoriske arkiv).
70. LA Åb Haderslev bys retsprotokoller 1745 26/7, 1746 18/4 og 1747 10/4.
71. Kilder til det følgende er, hvor ikke andet er angivet, retsprotokollerne for Aabenraa 1735-94 og for Haderslev 1745-58, jvfr. bilag 1-2 side 161-162.
72. Prov. Ber. 1792 I s. 375.
73. LA Åb privatarkiv nr. 265, Paul Hansen, Barsmark.
74. Som eksempler på de nævnte købmænds omtrentlige afsætning af hør- og blårlærred til København kan på baggrund af retsprotokollerne anføres følgende tal: Niels Jürgensen: 1749 5.644 alen, 1761 9.707 alen. – Diderich Diderichsen: 1742 1.980 alen. – Jacob Schwennesen: 1767 10.216 alen. – Simon Jensen: 1776 8.317 alen, 1777 9.712 alen.
75. Bornholmske Samlinger II. Række, 18. bind, 1985 s. 106-109.
76. LA Åb Åbenrå amt C II¹ nr. 168, 1765.
77. LA Åb Åbenrå bys retsprotokol 1752 14/7.
78. LA Åb Haderslev bys retsprotokoller 1745-58 (1b. nr. 23-25).
79. Ellen Andersen: Danske dragter. Moden i 1700-årene (1977) s. 212.
80. RA Slesvigske toldregnskaber Haderslev 1.
81. RA Toldregnskaber Københavns toldbog fra fremmede steder 1733.
82. RA Slesvigske toldregnskaber Haderslev 5.
83. Om forlagssystemet i Danmark se Axel Nielsen (red.): Industriens Historie i Danmark bd. 2, 1943 s. 38-45 (J.O. Bro Jørgensen).
84. Jvfr. Fritz Hähnsen: Die Entwicklung des ländlichen Handwerks in Schleswig-Holstein, Kiel 1923 (QuFGSH bd. 9) s. 127 fremhæver, at husflidsvæveriet på landet ikke udviklede sig til hjemmeindustri eller forlagssystem, men forblev en overskudsproduktion.
- 84a. Prov. Ber. 1790 s. 500-503.
85. LA Åb Åbenrå byarkiv nr. 172, 1772 24/3.
- 85a. RA Komm. koll. ty. sekr. pk. 825, jr. nr. 69/1774.
86. Prov. Ber. 1792 I, 3. hft. s. 337f. – ibid. 1792 I s. 376f.
87. LA Åb Haderslev amt Komm. koll. Østeramt pk. 374 sag nr. 157, 1778 9/5.
88. Se som eksempler på inventarer over tekstilkøbmænds lagre skifterne efter Peter Raben, Haderslev, 1774 og Hans Rudolph Feddersen, sst., 1762, LA Åb Haderslev bys skifteprotokoller VIII og V.
89. LA Åb Åbenrå byarkiv nr. 172 og Haderslev rådstuearkiv XIX E 1. – Jvfr. H.V. Gregersen: Flensborgs, Haderslevs samt Frederiksstads klædehandlere ..., SJy MSkr. 1958 s. 119.
90. RA Komm. koll. nr. 2121 Martfeldts papirer III. – Også en »ringe handelsby« som Aabenraa havde dog en vis indførsel. 1777 drejede det sig f.eks. om 60 alen atlask, 12 alen kamelot, 66 alen damask, 36 alen silkestof, 72 alen uldstof, 168 alen flonel, 138 alen frese, 298 alen boy, 3½ pd. kamelgarn, 402 alen lacken=klæde, 200 alen groft lærred, 200 alen farvet lærred, 12 alen manchester, 30 rd. huer, 48 alen rask, se RA Slesvigske toldregnskaber Åbenrå 1777.
91. Haderslev rådstuearkiv XIX E 3, stadelister.
92. her cit. efter G. Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814, 1968 s. 257.
93. jvfr. Hanne Frøsig Dalgaard: Hør som husfid, 1980 s. 35 og 96.

94. her cit. efter Axel Nielsen (red.): Industriens Historie i Danmark bd. 2, 1943 s. 11 (J.O. Bro Jørgensen).
95. Bornholmske Samlinger II. række 18. bind, 1985 s. 49ff.
96. Axel Nielsen (red.) anf. arb. s. 14-19, 38-41.
97. jvfr. Carsten Hess: Binæringer og husflid i 1800-årenes danske bondesamfund. Upubl. speciale. Kbh. 1974. For denne henvisning takker jeg Bjørn Poulsen, Flensborg.
98. Georg Hanssen: Statistische Forschungen II, Amt Hadersleben, 1833 s. 31f.
99. RA Komm. koll. ty. sekr. Jr. A nr. 253 (1737).
100. Axel Nielsen (red.): Industriens Historie i Danmark II, 1943 s. 13-19. (J.O. Bro Jørgensen).
101. H.N.A. Jensen: Angeln, 1844 s. 307.
102. Slesvigske Provindsialefterretninger bd. 4, 1863 s. 271.
103. Th. Kaufmann nævner i »Minder og Tanker« (1962), at der før 1900 endnu var bondekoner fra Sundeved, Als og Løjt og enkelte i Aabenraa, der spandt hør (s. 43-46). cf. Fritz Hähnsen, anf. arb. s. 135f.
104. Lars N. Henningsen: Ensted sogns historie, 1987 s. 171.
- 104a. Johs. v. Schröder: Topographie des Herzogthums Schleswig, 1837, I s. 85, 86, 470, II s. 325. – Henning Oldekop: Topographie des Herzogtums Schleswig, 1906.
105. Th. Kaufmann: Vævning i Lundtoft herred og på Sundeved, SJy MSkr. 1962 s. 9.
106. Alex Asmussen: Lidt erindringer om mit levnedsløb, Historisk Forening for Graasten by og egn, Årsskrift 1988 s. 44.
107. Venligst oplyst af museumspædagog Inge Adriansen, som takkes for kritisk gennemlæsning af artiklen. Samme tak gælder Anne-Helene Michelsen, Kolstrup.
108. Fritz Hähnsen anf. arb. s. 134-136.
109. Peter Kier: Atlas over Øster Løgum sogn, udg. ved Tage Morsing, 1987 s. 23, 30, 33, 38 og 44f.
110. jvfr. Det danske landbrugs historie II 1536-1810, 1988 s. 244f (Lotte Dombernowsky)

Aabenraaskibes sejlads på Middelhavet omkring år 1800

Af *Hans Chr. Johansen*

Skibe fra hertugdømmernes købstæder nåede i 1700-tallet oftest længere omkring end deres søstre i Kongeriget. Aabenraa-skibene sejlede i særlig grad på Middelhavet. Professor, dr.oecon. Hans Chr. Johansen forklarer her, hvorfor denne sejlads fik en sådan dominans, og han belyser sejladsernes forløb og organisering i årtierne frem mod år 1800.

Dansk langturssøfart – en »nicheproduktion«

Gennem det meste af det 18. århundrede var international skibsfart udsat for en meget omfattende flagdiskrimination. De fleste lande prøvede at sikre de mest lønnende transporter over verdenshavene for egne skibe for derved i god merkantilistisk ånd at fremme beskæftigelse og rigdom i landet og at undgå at bruge fremmed valuta.

Det mest kendte eksempel på denne politik er de engelske navigationsakter, der bestemte, at transporter mellem det britiske riges forskellige dele skulle foregå på egne skibe, og at transporter mellem Storbritannien og udlandet kun kunne foregå på britiske skibe eller skibe fra det land, hvorfra varerne kom, eller hvortil de var bestemte. Det betød, at nogle af det 18. århundredes mest ekspanderende skibsruter, f.eks. den vigtige transport af kolonivarer til England og forsyningerne af den industrielle revolutions nye fabrikker med råvarer fra bl.a. Østersøområdet var lukket for tredjelandes fartøjer.

Lignende foranstaltninger blev truffet af en række andre lande, og resultatet var derfor, at det for lande uden en væsentlig im- eller eksport og uden større koloniområder var meget vanskeligt at opbygge en handelsflåde af betydning.

Det danske monarki befandt sig delvist i en sådan situation. Man kunne nok gennem beskyttelsesforanstaltninger sikre, at den interne handel foregik på egne skibe, og det gav muligheder for en ikke uvæsentlig kystsejlads til Norge og Island samt for at forbeholde de årlige transporter af sukker fra de tre små vestindiske øer til moderlandets raffinaderier for egne skibe. Men monarkiets eksportindtægter kom først og fremmest fra Norge, som hvert år sendte store mængder fisk og træ til Vesteuropa, og det foregik i det væsentlige med norske og udenlandske skibe. Importen bestod til gengæld hovedsagelig af bearbejdede varer, der kun fyldte lidt i forhold til værdien og derfor kun

krævede få skibe. Ville rederne i monarkiets to øvrige hoveddele, Danmark og hertugdømmerne, opbygge en handelsflåde, der skulle besejle fjernere liggende havne, måtte de derfor oparbejde en art »nicheproduktion«, hvor de fandt frem til mere sekundære ruter, som ikke var underkastet national beskyttelse, men som alligevel kunne være lønnende – og dette måtte ofte ske i hård konkurrence med andre nationers skibe, navnlig de hollandske. Hollænderne havde længe haft et konkurrencemæssigt fortrin, som en del af den protektionistiske lovgivning i andre lande netop havde været rettet imod.

Når det lykkedes skibe fra det danske monarki at finde sådanne huller i beskyttelsen, skyldtes det en blanding af individuelt initiativ og statslig assi-

Tabel 1: *Nationalitetsfordelingen for skibe i fart mellem Østersølandene og Vesteuropa 1785*

Afgangshavn	Bestemmelsehavn								
	Norge	Neder-landene		Stor-britannien		Frankrig ¹⁾		Middel-havet ²⁾	
Sverige-Finland	-	S	97% (N=58)	S	73% GB 27% (N=89)	S	98% (N=61)	S	100% (N=145)
Rusland og Kurland	-	NL	64%	GB	99% (N=566)	NL	19%	DK	38%
		PR	14%			PR	18%	NL	21%
		S	7%			RU	14% (N=159)	S	15%
		RU	5% (N=465)					GB	5% (N=272)
Østpreussen	DK	PR	47%	GB	95%	PR	57%	DK	43%
	(N=119)	NL	43% (N=508)	PR	5% (N=506)	NL	13%	S	22%
						S	8% (N=127)	NL	16%
								GB	6% (N=106)
Danzig		NL	56%	GB	68%	PR	36%	DK	49%
		PR	24%	DZ	32% (N=202)	NL	28%	DZ	15%
		DZ	15% (N=68)			DZ	12% (N=67)	NL	15%
								GB	9% (N=65)
								S	8%
Preussisk Pommern	-					PR	94% (N=53)	-	-

1) Frankrigs Kanal- og Atlanterhavskyst

2) Inclusive hele Spanien og Portugal

Note: Medtaget er ruter med mere end 50 passager i 1785. Tallene i parentes angiver det samlede antal passager i årets løb. Procenttal er angivet for nationaliteter, hvis skibe udgjorde mindst 5% af passagerne på den pågældende rute. Der er anvendt følgende forkortelser for nationaliteterne: Det danske monarki (DK), Sverige, Finland og Svensk Pommern (S), Rusland og Kurland (RU), Preussen med Østpreussen og Ostfriesland (PR), Danzig (DZ), Nederlandene (NL), Storbritannien med Irland (GB).

Kilde: Edb-udgave af Øresundstoldregnskaberne 1784-95 på Odense Universitet.

stance, og resultatet blev, at Danmark og hertugdømmerne i slutningen af det 18. århundrede havde en handelsflåde, der tilsammen var noget større end den norske, og at monarkiets samlede handelsflåde var den fjerdestørste i Europa, alene overgået af Storbritannien, Frankrig og Nederlandene.¹

Et første indtryk af, hvilke ruter rederne dyrkede op for at vinde denne position, kan man få af Øresundstoldregnskaberne lister over skibe, der passerede Helsingør. Øresund var en flaskehals, hvorigennem en væsentlig del af Vesteuropas vareudveksling skete, og ruterne, der passerede Sundet, var derfor et oplagt emne for danske redere, der ønskede at komme ind på det internationale fragtmarked. Det var transporterne mod vest, der var de mest lønnende, fordi varehandelen den vej bestod af tunge råvarer, træ, korn, hør, hamp og jern m.m., mens den østgående trafik omfattede færdigvarer, der fyldte mindre i forhold til deres værdi. Mange skibe sejlede derfor ind i Østersøen i ballast.

Fra regnskaberne er i tabel 1 hentet tal for de vigtigste langvejsruter, der passerede Helsingør i vestgående retning, med nationalitetsfordelingen for de registrerede skibe i 1785.

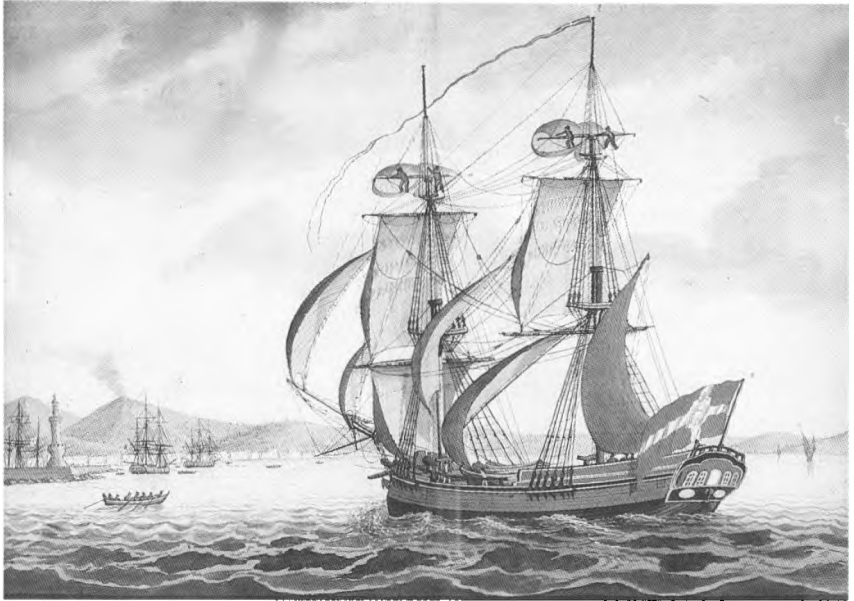
I tabellen ses det tydeligt, hvorledes den diskriminerende søfartspolitik gav en ensidig nationalitetssammensætning i transporter til og fra Storbritannien, Sverige, Norge og Preussisk Pommern, hvorimod de åbne eksportområder har været Rusland, Kurland, Østpreussen og Danzig og de åbne destinationer Nederlandene, Frankrig og Sydeuropa.

Middelhavssejlerne og deres hjemsted

Skibe fra det danske monarki har her især kunnet gøre sig gældende i Middelhavsfarten. I transporterne til Holland og Frankrig er det i højere grad preussiske skibe og hollænderne selv, der har siddet på markedet. Men den danske Middelhavssejlads har – som det også kan ses af tabellen – ikke været uden konkurrence. Blandt andet hollændere og svenskere har også haft væsentlige markedsandele.

Ved en vurdering af den økonomiske betydning af transporterne på de forskellige ruter må det tages i betragtning, at skibene, der sejlede til Middelhavet, havde en længere sejltid og derfor indtjente mere fragt pr. passage ved Helsingør end skibe, der skulle til Holland og Storbritannien. For de sidstnævnte var det ikke ualmindeligt med to til tre returrejser i løbet af den årlige sejl sæson fra april til november.

Den betydelige danske sejlads på Middelhavet begynder omkring det 18. århundredes midte og ekspanderer kraftigt helt frem til 1807, da Danmarks

Brigantinen »Industria« af Aabenraa ud for Napoli med Vesuv i baggrunden. Billedet er malet i Aabenraa i 1799. Det var skibe af denne type, som dominerede i sejladsen på Middelhavet. Aabenraa Museum.

inddragelse i Napoleonskrigene sætter en brat stopper for den danske handelsflådes virksomhed.²

Som forklaringer på, at dette fremstød kunne lykkes, har man især peget på to faktorer, nemlig den danske neutralitet under de europæiske storkrige efter 1750 – sejladsen skulle altså være en udpræget krigstidsspekulation – og afslutningen af traktater med de nordafrikanske stater, der skærmede handelsflåden mod tidligere tiders mange overfald fra »barbareskernes« sørøverskibe.

Disse to faktorer er dog ikke en tilstrækkelig forklaring. For det første gælder det, at ekspansionen ikke er begrænset til krigsperioderne 1755-63, 1776-83 og efter 1792. Væksten i antallet af passager ved Helsingør er nok særligt stor i disse år, men i de mellemliggende år kunne danske skibe fastholde en væsentlig del af markedet og en større markedsandel end i den foregående fredsperiode. Det var kun i udprægede kriseår, f.eks. i 1770, at der skete en dramatisk nedgang i antallet af danske passager, men dette fald ramte også de nærmeste konkurrenter fra udlandet. Årsagen var en almindelig tilbagegang i efterspørgslen efter tonnager på grund af en nedgangskonjunktur.³

For det andet gælder det, at også Danmarks to nærmeste konkurrenter i Middelhavssejladsen, Nederlandene og Sverige, havde aftaler med sørøversta-

terne, så deres skibe ligeledes uden fare kunne sejle ind i Middelhavet og i de tilgrænsede områder af Atlanterhavet, hvor sørøverskibene også huserede i perioder.⁴

Der må derfor også have været danske konkurrencemæssige fortrin i omkostningsniveaue, som har medvirket til ekspansionen, men det er vanskeligt at finde kilder, som i dag kan dokumentere dette.

Det er derimod muligt at give et mere detaljeret billede af, hvilke kredse i det danske samfund, der udnyttede de muligheder, der lå i sejladsen mellem Østersøen og Middelhavet, og det følgende skal vise nogle særpræg, der vedrører den sønderjyske deltagelse i årene omkring år 1800.

Som et udgangspunkt kan vi se på, hvilke hjemsteder der blev opgivet af de 189 skippere fra det danske monarki, der i 1785 passerede Helsingør på vej til Sydeuropa. Derved forstås i det følgende Middelhavets kyster samt spanske og portugisiske havne ved Atlanterhavet.

Fordelingen er følgende:

København	30 passager
Andre danske havne	8 passager
Flensborg	67 passager
Aabenraa	24 passager
Altona	12 passager
Andre havne i hertugdømmerne	25 passager
Norske havne	23 passager

Sammenlignes denne fordeling med hjemstederne for monarkiets samlede handelsflåde er det påfaldende så få norske skibe, der er med. Det skyldes dog ikke, at der ikke optrådte norske skibe i Middelhavet, tværtimod. Det kan ses af antallet af såkaldte *algierske søpas*,⁵ der blev udstedt i 1785 til sejlads til Sydeuropa. Deres fordeling var nemlig følgende efter *skibenes hjemsteder*:

København	62 søpas
Andre danske havne	13 søpas
Flensborg	67 søpas
Aabenraa	26 søpas
Altona	58 søpas
Andre havne i hertugdømmerne	28 søpas
Norske havne	107 søpas

De norske skibe sejlede imidlertid med norske varer, fortrinsvis fisk til Middelhavslandene, og de behøvede derfor ikke omvejen til en baltisk havn for at få den udgående last og optræder følgelig heller ikke ved Helsingør. Sammenlignes tallene fra de to kilder, ses det, at også flertallet af Altonaskibe løste pas

uden at passere Øresund. Konsulatsindberetninger fra Middelhavslandene viser, at de som oftest ankom med en ladning fra Hamburg.

Hjemstedsfordelingen for skibene fra Danmark og hertugdømmerne er ikke overraskende på de tre første pladser. København med en handelsflåde på ca. 28.000 kommercelæster, Flensborg med ca. 9.000 kommercelæster og Altona med ca. 14.000 kommercelæster var de tre største havnebyer og langt større end de øvrige i området. Mere overraskende er Aabenraas stærke position. Denne by havde ganske vist altid været en betydningsfuld havneby, men netop sidste halvdel af det 18. århundrede beskrives normalt som en nedgangstid for Aabenraaskibsfarten, et mellem spil mellem første halvdel af det 18. århundrede med en handelsflåde på omkring 4.000 kommercelæster, der blandt andet var beskæftiget i farten mellem Sverige og England, men blev skadet af engelske og svenske protektionistiske foranstaltninger midt i århundredet, og den store ekspansion i det 19. århundrede, hvor en så mægtig mand som rederen Jørgen Bruhn var med til at gøre Aabenraa til provinsens største havneby, der med en handelsflåde på ca. 5.000 kommercelæster i 1860erne endog overgik Flensborgs – i øvrigt med Middelhavet som et af de mere betydningsfulde mål for sejladsene.⁶

Aabenraaskibe i Middelhavet

Aabenraas afhængighed af Middelhavssejladserne i sidste halvdel af det 18. århundrede kommer også klart frem, hvis man sammenligner størrelsesfordelingen af byens handelsflåde med den, der fandtes i de to andre store skibsfartsbyer på Slesvigs østkyst, Flensborg og Sønderborg. Fra midten af 1790erne findes der bevaret skibslistes fra alle tre byer, og de viser den i tabel 2 viste fordeling.

Tabel 2: *Handelsflåderne i Flensborg, Aabenraa og Sønderborg fordelt efter størrelse 1796*

Størrelse	Antal skibe		
	Flensborg	Aabenraa	Sønderborg
1-19 komm.læster	93	7	41
20-39 komm.læster	67	9	13
40-59 komm.læster	42	11	4
60-79 komm.læster	21	10	2
80-99 komm.læster	34	7	1
100- komm.læster	12	-	-

Kilder: Stadtarchiv, Flensborg, A,319, Bd. 2; Landsarkivet, Aabenraa: Aabenraa byarkiv, Skibslistes; Rigsarkivet: Udenrigsministeriet (kommercekollegiet), samlede sager 1762-1866, nr. 58, Vedr. skibsfarten i Slesvig og Holsten.

Tabellen viser, at der var to størrelser skibe, der udgjorde tyngdepunktet i byernes og i øvrigt også i den øvrige handelsflåde i Danmark og hertugdømmerne. Den ene var et skib på omkring 20 kommercelæster, som især brugtes i kystsejladser og til den meget omfattende sejlads med forsyninger til Norge og returlaster med træ. Sønderborgs handelsflåde er tydeligt specialiseret til denne sejlads, men den har tillige spillet en stor rolle for mange Flensborgskippere og er også velkendt fra de fleste danske provinsbyers handelsflåder. Den anden skibstype er på 50-100 kommercelæster, et ganske stort skib efter samtidens forhold, kun skibene på sejladserne til Det fjerne Østen var væsentligt større. Denne skibsstørrelse blev først og fremmest brugt til sejlads på Vest- og Sydeuropa. Tabel 2 viser, hvor specialiseret Aabenraa var i denne type af skibe, mens man i Sønderborg kun i få tilfælde havde anskaffet skibe, der var store nok til at vove sig vest for Skagen. I Flensborg havde man derimod skibe både af den lille og den store type og kunne altså deltage i mange forskellige former for transporter.

Aabenraas særpræg gør det naturligt at se lidt nærmere på *skibenes anvendelse*. I perioden fra 1784 til 1807 bestod handelsflåden af omkring 30-40 skibe på over 30 kommercelæster og et fåtal mindre. Et indtryk af sejladsmønstret kan fås ved at følge et af skibene gennem perioden, nemlig *brigantinen Patientia*⁷ på 62 kommercelæster bygget i Kalmar i 1761. Fra 1789 bærer den i stedet navnet Fortuna. Kaptajn var fra 1784 til 1797 P.J. Thomsen, derefter Magnus Fischer og omkring 1805 Conrad Boysen.

Øresundstoldregnskaberne beretter om følgende passager for skibet mellem 1784 til 1806:

1. aug. 1784 fra Riga til Oporto med hør, hamp og blå
5. dec. 1784 fra Setubal til København med salt og sydfrugter
22. jul. 1785 fra Riga til Livorno med hør
12. aug. 1786 fra Bremen til Aabenraa med eddike, jern og papir
27. jun. 1788 fra Pernau til Lissabon med hør
15. nov. 1788 fra Setubal til København med salt
18. jun. 1790 fra Pillau til Le Havre med hvede
12. maj 1791 fra Hamburg til Riga i ballast
19. jul. 1791 fra Riga til Maas med hørfrø
29. maj 1792 fra Pillau til Barcelona med hvede
27. apr. 1794 fra Messina til St. Petersborg med sydfrugter, vin og olivenolie
11. okt. 1795 fra Riga til Carril med hør og hamp
4. jul. 1797 fra Riga til Spanien med hør
3. aug. 1798 fra Pernau til Oporto med hør
23. jul. 1800 fra Riga til Livorno med hør
25. sep. 1802 fra Villanova til St. Petersborg med vin og kork
22. jul. 1803 fra Riga til Carril med hør
27. sep. 1804 fra Emden til Østersøen i ballast
14. jul. 1805 fra Riga til Riwadeo med hør
31. maj 1806 fra Bremen til Østersøen i ballast

Aabenraa-skibene var i særlig grad afhængige af sejlads på Middelhavet, og sydlandske landskaber virkede derfor ikke fremmede for søfolk og skibsredere i Aabenraa. Jes Jessen har malet ikke så få billeder med motiv fra Middelhavslandene. Her en havn med kastel fra o. 1790. I havnebassinnet to tremastede skibe og flere mindre både. I forgrunden tønder og baller. Billedet har tidligere hængt hos sejlmagermester og skibsreder Jørgen Cornett i Aabenraa. Historiske Samlinger, Aabenraa.

Listen over skibets sejlads, som den fremgår af disse passager, er ikke fuldstændig. Der mangler tydeligvis en del retursejladser fra Sydeuropa. Formentlig er skibet da passeret igennem Lillebælt og har været på et kortere eller længere ophold i Aabenraa. Sammenligninger med udstedelsen af søpas til skibet viser også, at de er løst i 1784, 1785, 1788, 1791, 1792, 1794, 1795, 1797, 1798, 1800, 1802, 1803, 1805 og 1806. Det tyder på, at rejsen til Maas i 1791 er blevet forlænget til Sydeuropa, og at skibet i 1794 og 1802 er afgået til Sydeuropa uden først at have været i Østersøen for at finde en ladning til udrejsen.

Trods disse mangler kan man alligevel få et billede frem ved at studere toldlisterne. Skibet har normalt passeret Helsingør for vestgående midt på sommeren efter først at have været i den østlige Østersø, hyppigst i Riga. Hvis turen er udgået fra Aabenraa, kan man med datidens sejltider regne med, at hjembyen er blevet forladt ca. to måneder forinden passagen gennem Sundet, dvs. i april eller maj, og det passer også med, at søpassene normalt er dateret omkring denne tid på året. Tidligt i perioden synes det at have været almindeligt, at mange Aabenraaskibe kom tilbage fra Sydeuropa omkring årsskiftet,

og besætning og skib har da kunnet overvintre hjemme. Der er imidlertid også adskillige eksempler, der tyder på, at skibet er blevet i Sydeuropa vinteren igennem og somme tider endnu længere. Det er da først vendt tilbage, når vinterstormene i de nordeuropæiske farvande ikke længere udgjorde en fare for skibet.⁸ Om et andet af Aabenraaskibene »Frau Maria«, der passerede Helsingør den 8. august 1785 på rejse fra St. Petersborg til Lissabon med jern, hør, hamp og blå om bord, oplyser konsulatsindberetningerne⁹ således, at skibet i vinteren 1785/86 bl.a. anløb Lissabon, Cadiz, Malaga og Alicante, og søpasset fra denne tur blev først leveret tilbage til kommercekollegiet i august 1786. Efter 1800 bliver denne form for sejlads mere almindelig, men tilpasningen til vintersejlads i Middelhavet sker ret sent for Aabenraas vedkommende. De større danske skibsfartsbyer havde allerede tidligere ladet størstedelen af de store skibe gå i trampfart mellem havne i Middelhavsområdet i vinterhalvåret for på den måde at forlænge sæsonen og forbedre indtjeningen.

Et mere fuldstændigt billede af udviklingen i de sydeuropæiske sejladsers betydning for Aabenraaskibenes vedkommende fås af tabel 3 på næste side.

I alle år er de dominerende destinationer for skibene at finde i Portugal, Spanien, Sydfrankrig og Italien, og skibene har som hovedregel først været i Østersøen efter last, før de begav sig sydpå. Hvis en del af skibene er blevet i Middelhavet et stykke ind i det efterfølgende år, ses det, at det ofte kun har været få af de store Aabenraaskibe, der har været beskæftiget på andre ruter.

Der er dog kraftige bølgebevægelser i antallet. Det ses således, at næsten ingen skibe tog af sted i 1787, og skibslisten for Aabenraa oplyser ved 11 af skibene, at de ikke har sejlet i dette år. Hvad årsagen hertil kan have været, er vanskeligt at sige. Der er generelt færre skibe fra Danmark i Sydeuropa i 1787, men nedgangen er langt mindre udtalt for både Københavns og Flensborgs vedkommende.

I 1789-90 overgik en del Aabenraaskibe til sejlads mellem svenske havne. På grund af den svensk-russiske krig var den svenske handelsflåde lammet, og den svenske regering lempede derfor på de stramme nationalitetsregler. I et enkelt tilfælde foretog et Aabenraaskib endog sejlads med varer fra Göteborg til St. Petersborg, dvs. fra den ene krigsførende part til den anden.

I 1790 flyttede en del skibe også til at transportere korn til Frankrig, som på grund af misvækst i 1789 var stor kornimportør, og nedgangen omkring 1801 står i forbindelse med de udenrigspolitiske forhold. Samtidig med englændernes angreb på København (slaget på Rheden) blev mange danske skibe opbragt og kom efter frigivelsen først hjem sent på året med ødelagte ladninger. Det tog nogen tid at få dem udrustet igen, og måske har man også været noget forsigtig med at udsende skibene, indtil der var mere klarhed over den udenrigspolitiske udvikling.

Tabel 3: Aabenraas skibe over 30 kommercelæster og deres sejlads på Sydeuropa 1784-1806

År	Antal skibe i		
	Skibslisten	søpas- protokollerne	Øresundstoldregnskaberne med Sydeuropa som destination
1784	39	27	25
1785	40	27	23
1786	38	20	19
1787	37	1	2
1788	37	20	20
1789	38	11	9
1790	38	22	22
1791	37	12	12
1792	37	23	22
1793	34	27	21
1794	33	20	16
1795	35	25	11
1796	36	24	17
1797	36	18	14
1798	37	20	16
1799	33	16	12
1800	34	18	16
1801	31	9	7
1802	31	12	8
1803	35	26	18
1804	33	13	13
1805	31	18	15
1806	31	15	9

Note: Der er kun medtaget skibe, der er identificeret i skibslisterne for Aabenraa med en tonnage på over 30 kommercelæster. Det gennemgåede materiale tyder på, at yderligere et par Aabenraaskibe har været i Middelhavet i perioden, men at disse har været i Aabenraabesiddelse i under et år, eller at de kun har været delvist Aabenraaejet. Der er i perioden også et par eksempler på, at skibe med en mindre tonnage har været i Middelhavet.

Kilder: Landsarkivet, Aabenraa: Aabenraa byarkiv, Skibslistre; Rigsarkivet: Kommercekollegiet, søpasprotokoller; edb-udgave af Øresundstoldregnskaberne på Odense Universitet.

Tabel 4: Fordelingen af passager i Øresund destineret for Sydeuropa og udstedte søpas 1805 efter skibenes hjemsteder

Hjemsted	Antal skibe	
	Passager	Søpas
København	37	76
Andre danske havne	12	26
Flensborg	45	67
Aabenraa	15	18
Altona	9	54
Andre havne i hertugdømmerne	15	38
Norske havne	18	265

Kilder: Edb-udgave af Øresundstoldregnskaberne; Rigsarkivet: Kommercekollegiet, søpasprotokoller.

Tabel 5: Udskiftningen af de større skibe i Aabenraas handelsflåde 1784-1806

År	Antal skibe					
	Tilgang	Afgang ved				Netto-tilgang
		forlis	salg	ophugning	kapring	
1785-89	6	3	4	-	-	-1
1790-94	3	8	3	-	-	-8
1795-99	15	5	4	2	2	2
1800-04	8	5	7	1	-	-5
1805-06	4		3			1
Ialt	36	21	21	3	2	-11

Note: Medtaget er skibe på mindst 30 kommercelæster. Tabellens tal stemmer ikke fuldt ud med bevægelserne i bestanden i tabel 3. Det skyldes, at forlisene først medfører, at skibene bliver slettet af skibslisten, når forliset er blevet bekendt for myndighederne i Aabenraa.

Kilde: Landsarkivet, Aabenraa: Aabenraa byarkiv, Skibslistes.

Efter 1801 kom Aabenraaskibsfartens sejlads på Sydeuropa – bortset fra i 1803 – ikke op på helt de samme tal som tidligere, men noget af nedgangen i antallet af passager skyldes dog, at skibene blev længere tid i Middelhavet. Set i et nationalt perspektiv havde Aabenraa imidlertid mindre betydning efter år 1800 end i 1780erne. Tal for antal passager og antal udstedte søpas til Sydeuropa i 1805 er vist i tabel 4. Sammenligner man denne med listen for 1785 ovenfor, er det tydeligt, at Aabenraa har mistet terræn.

Tabel 3 viser også, at der må have været andre ruter, der nu spillede en rolle for Aabenraaskibene. Skibene deltog f.eks. i forsyningerne af det nordlige Norge (Finmarken), og der er flere eksempler på, at Aabenraaskibe søgte til Arkhangelsk for at finde fragter.

De vanskeligere tider for Aabenraaflåden efter århundredskiftet viser sig også ved en del salg af skibe. I tabel 5 ses ændringerne i bestanden mellem 1784 og 1806. Antallet af skibe på mindst 30 kommercelæster blev i løbet af perioden reduceret med omkring en fjerdedel.

I 1780erne og 1790erne var det især gennem forlis, at flåden blev reduceret, og ofte var det totalforlis, som kostede hele besætningen livet. Skibslisterne meddeler lakonisk: »Forsvundet efter afgang fra Dover februar 1785« eller »forulykket ved Algarve i februar 1788«. I nogle tilfælde slap man med strandinger, og kaptajnen optræder igen som fører af et skib senere, men skibet gik normalt tabt.

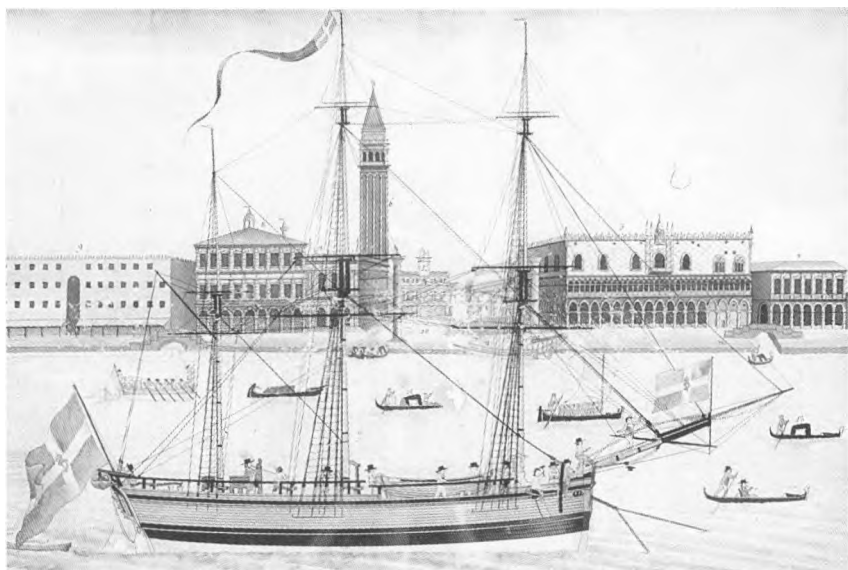
Frem til 1807 var Aabenraarederne relativt heldige med at undgå fremmede kaperskibe, selv om ruterne til Sydeuropa under revolutions- og Napoleonskrigene gik gennem farvande, hvor de krigsførende magters flåder og kapere huserede. Kun i 1798 led man tab, da to skibe »Neptunus« på 39 kml. og »St. Johannes« på 37 kml. blev opbragt af franske skibe.

Krigsudbruddet i 1807 blev derimod en katastrofe for Aabenraa. Da myndighederne i byen efter det første krigsår skulle indsende den årlige skibsliste til kommercekollegiet, tilføjede de oplysninger om, hvor skibene befandt sig. Flåden bestod da af 33 skibe på mindst 30 kml. Om dem anføres det, at ni er opbragt af englænderne, to er blevet beslaglagt af andre krigsførende nationer, otte ligger indespærret i sydeuropæiske havne og to i Østersøhavne. De sidste 12 »ligger stille« i Norge, København og den slesvig-holstenske kanal.

Periodens tilgang af skibe, der var særlig stor i slutningen af 1790erne, kom dels fra køb, dels fra nybyggeri. Det sidste havde særlig betydning fra omkring 1794, hvor mange af de nye skibe blev bygget i Aabenraa.

Aabenraaflådens bemanning og finansiering

Aabenraa havde omkring 1800 ca. 2.800 indbyggere, hvoraf knap en tredjedel var mænd i alderen fra 14 til 60 år, dvs. i de aldersklasser, hvorfra skibsbesætningerne kunne rekrutteres. Hvert af de store skibe havde mellem 8 og 12 mands besætning, mens de mindre kunne nøjes med 4-5 mand. Det betød, at

Fuldskipet »Die Hoffnung« af Aabenraa ud for Venedig ca. 1790. Kaptajn var Martin Bahnsen. Fuldskibe eller fregatter var tidens største skibe. Skibet her var på 86 kommercelæster. Aabenraa Museum.

der i slutningen af det 18. århundrede krævedes omkring 450 mand for, at hele flåden kunne være sejlklar. Set i forhold til folketallet ville det have været en voldsom åreladning af byen, hvis alle søfolk havde været hentet fra byens borgere – omkring halvdelen af alle voksne erhvervsaktive mænd. Det var dog heller ikke tilfældet. Mange kom fra byens nærmeste omegn, bl.a. rekrutteredes en del fra Løjt sogn,¹⁰ og flere navne på kaptajner og styrmænd tyder også på en tilknytning til fjernere liggende steder.

Det har også været en betydelig økonomisk investering for Aabenraa at kunne have en så stor handelsflåde. Et skib af den type, som Aabenraarederne typisk anvendte, kostede i 1780erne 5.-10.000 rdl. at bygge. Det betyder, at den samlede kapital, der var investeret i flåden, må have beløbet sig til omkring 200.000 rdl. Til sammenligning kan det nævnes, at et mindre beboelseshus havde en værdi på omkring 200 rigsdaler, og at velstående håndværkere havde en årsindkomst på 100-200 rigsdaler.

Mens flåderne i Altona og Flensborg typisk var ejet af storredere, var forholdene helt anderledes i Aabenraa. I Altona ejede de fem største redere således omkring $\frac{3}{4}$ af byens skibe. I Flensborg var antallet af redere en del større, men også der dominerede en mindre gruppe personer rederlisterne. I Aabenraa var der derimod en meget betydelig spredning af ejendomsretten til skibene. Det normale var, at hvert skib var opdelt i 10-20 anparter. I skibslisten for 1789 er der således opgivet navne på ejere af næsten 500 anparter. Det oplyses ikke, om hver anpart i et skib var lige stor, men det er det mest sandsynlige vurderet ud fra forholdene andre steder.

Anparterne er delt ud på knap 200 navne, og det hyppigste er, at anpartsejerne kun står opført ved et, to eller tre skibe. Kun 26 navne er opført med mindst fem anparter – den største skibsejer har 19 anparter, og det er et dødsbo, så man må antage, at der kort tid efter er sket en spredning af denne samling.

De største anpartsejere findes blandt byens købmænd og dermed blandt Aabenraas rigeste borgere, som det kan ses af tabel 6. Hvis den gennemsnitlige anpart har haft en værdi på ca. 500 rdl., er det kun en mindre del af købmændenes formue, der har været investeret direkte i skibene.

I øvrigt omfatter kredsen af anpartsejere som oftest kaptajnerne på skibene, hyppigt blot med en enkelt anpart, samt kredse uden for byen, blandt disse også Løjtbønderne, hvis sønner kom ud at sejle med skibene. I mange tilfælde tyder navnene på anpartsejerne på familieskab mellem flere ejere af samme skib. I 1789 er der f.eks. seks personer, der hedder Koch til efternavn, deriblandt købmanden nævnt i tabel 6 på næste side, seks, der hedder Bruhn, fire med efternavnet Wissing og fire ved navn Kopperholdt.

Det er også karakteristisk, at der er mange enker blandt anpartsejerne,

Tabel 6: *Aabenraas rigeste købmænd i 1789 og deres engagement i skibsfarten.*

	Selvangivet formue	Antal skibsanparter
Johan Heysel	14.000 rdl.	7
Jurgen Iwersen	14.000 rdl.	15 ¹⁾
J. F. Biørnsen	8.300 rdl.	9
Jurgen Koch	8.000 rdl.	11
Niels Thomsen	8.000 rdl.	9

1) Heraf er 10 opgivet som tilhørende Jurgen Iwersen og 5 som tilhørende Jurgen Iwersens enke.
 Kilder: Landsarkivet, Aabenraa: Aabenraa byarkiv, Skibslisters og Formue- indtægts- og næringsskat-
 ten 1789.

formodentlig et bidrag til forsørgelsen af de ældre efterladte efter kaptajner, købmænd og bønder i byens omegn.

Den daglige administration af skibenes bevægelser er næppe blevet varetaget af hele ejer kredsen. I søpasprotokollerne står under rubrikken »Rhederens navn« normalt kun opført et eller to navne, og det er som oftest købmænd eller kaptajnen selv. I 1788-89 er købmændene J. F. Biørnsen og M. Jebsen anført med hver syv skibe og Niels Thomsen med fem.

Disse personer har da formodentlig stået for at slutte aftaler med københavnske eller udenlandske købmænd om de sejlads, der skulle foretages. I trafikken mellem Østersøen og Sydeuropa har sådanne aftaler ofte kunnet omfatte flere skibe. Det viser sig bl.a. ved, at der blev anskaffet søpas til flere skibe samtidig, og denne gruppe af skibe todbehandles et par måneder senere på samme dag eller over et par dage i Helsingør med en ensartet ladning og på samme rute. Først når skibene nåede Lissabon eller en anden sydeuropæisk havn, skiltes deres veje, og de søgte hver især at finde nye fragter enten ind i Middelhavet eller tilbage til Østersøen.

Et eksempel på sådanne gruppesejladser, der nok har været følt som en måde, hvorpå man kunne hjælpe hinanden i tilfælde af forlis eller andre problemer, kan man f.eks. finde i 1786. Fra den 15. til den 19. juni dette år angiver Øresundstoldregnskaberne, at Aabenraaskibene Die Einigkeit (kaptajn Christian Richelsen), Frau Susanne (Nis Bruhn), Die Hoffnung (Jes Eschelsen), Maria Catharina Galley (P. T. Hubschman), Constantia (Mich. Jebsen), Industria (Frederich Callesen), St. Marcus (Joh. Chr. Jebsen) og Anna Maria (Lave Festersen) passerede Helsingør på vej fra Memel til Lissabon, alle med bjælker om bord. Skibene repræsenterede flere forskellige hovedredere, hvilket tyder på et samarbejde på tværs af den enkelte Aabenraareders særinteresser.

Købmand Jacob Frederik Bjørnsen (1739-1817) var i 1780'erne en af de rigeste købmænd i Aabenraa. Han havde investeret en del midler i skibsanparter og var korresponderende reder for flere skibe. Desuden drev han en alsidig købmandshandel. Jes Jessen har malet billedet af den selvbevidste købmand i 1789. Billedet hænger i dag på Städtisches Museum i Flensborg. Historiske Samlinger, Aabenraa.

Som det er fremgået af den ovenstående gennemgang, var Aabenraa i mange henseender et særtilfælde blandt de mindre byer i det danske monarki syd for Skagerrak. Ikke blot havde byen en betydelig handelsflåde i forhold til

indbyggertallet, men dens beboere har også udvist et bemærkelsesværdigt initiativ ved at turde kaste sig så ensidigt ud i Middelhavsfarten og dermed i sejlads, der i samtiden må have indebåret langt større risici end den traditionel- le småskibsfart til Norge og i de nærmestliggende dele af Østersøen.

Hvor succesfyldt denne specialisering har været, er det vanskeligt at vurdere, men sammenligner man de opgivne formuer ved den ekstraordinære skat i 1789 med forholdene i andre byer, giver det et fordelagtigt billede af Aabenraa. Mens der som vist i Aabenraa var fem købmænd med formuer på mindst 8.000 rigsdaler, var der i Odense, provinsens største by med dobbelt så mange indbyggere som Aabenraa, kun to købmænd over denne grænse. Tager man yderligere i betragtning, at skibsandelene var spredt ud på mange hænder, og at den slesvig-holstenske rigsdaler havde en større værdi end den danske, kan det være et tegn på, at handelsflåden har tjent mange penge hjem i de nærmest foregående år.

Skibene har også skabt mange arbejdspladser både om bord og i hjembyen, hvor der fandtes skibsværfter og anden udrustningsvirksomhed.

Selv om Aabenraas skibsfart målt med både før og senere var nede i en bølgedal – vurderet ud fra flådens størrelse – har årene omkring år 1800 altså ikke betydet, at byen vendte søen ryggen.

NOTER

1. R. Romano: Per una valutazione della flotta mercantile Europea, i Studi in onore di Amintore Fanfani, 1962, side 573-91.
2. Eksempler på denne sejlads er omtalt i Lars N. Henningsen: Provinsmatadorer fra 1700-årene, 1985, s. 76-146 og i L. Beutin: Der deutsche Seehandel im Mittelmeergebiet, 1933.
3. Jf. Hans Chr. Johansen: Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede, i Erhvervshistorisk Årbog 1975, side 62-89.
4. Otto Eck: Seeräuberei im Mittelmeer, 1943, side 189-243.
5. Efter at monarkiet havde afsluttet traktater med de nordafrikanske stater, skulle alle skibe inden afsejling til Sydeuropa løse et sådant pas, der over for sørøverskibe kunne bekræfte, at de var indregistreret i monarkiet.
6. Se om Aabenraa skibsfarts historie bl.a. H. Schlaikier: Aabenraa søfarts historie, 1929. – Schiffahrt und Häfen, udgivet af Industrie- und Handelskammer zu Flensburg, 1971. F.H. Lassen: Aabenraa havns historie gennem 700 år, 1979. – Ole Mørkegaard m.fl.: Jørgen Bruhn, søfart og søfolk fra Aabenraa 1781-1858, i Sønderjysk Månedsskrift 1982.
7. også omtalt som en todæks hækbord snav.
8. Af Aabenraaskibene, der sejlede ud med algierske pas i foråret 1785, kom halvdelen hjem i løbet af sidste kvartal af 1785 eller i januar 1786 og næsten alle de øvrige i løbet af sommeren 1786. Kun to blev i Middelhavet indtil 1787.
9. Rigsarkivet, kommercekollegiet, 1773-97, nr. 1115ff.
10. Jf. Hans H. Worsøe (red.): Løjt sogns historie, 1988, side 166-76 (Carsten Porskrog Rasmussen).

Embedslægevæsenet i hertugdømmet Slesvig indtil 1864

af *Tage Grodum*

Embedslæge Tage Grodum, Aabenraa har i 1986, 1987 og 1988 i tre store afhandlinger i Dansk medicinhistorisk årbog redegjort for embedslægevæsenets historie i hertugdømmerne Slesvig og Holsten. Dette emne har hidtil ikke været fyldigt behandlet i historisk sammenhæng. Artiklen her er en sammenfatning af de foregående års undersøgelser.

Embedslæger har altid været offentlig ansatte læger, der har skullet udføre bestemte opgaver. Deres aflønning har derfor fundet sted fra offentlige kasser. I dag er embedslægerne statsansatte og kongeligt udnævnte, og således var det også tidligere. I hertugdømmerne Slesvig og Holsten var embedslægerne aflønnet af de (statslige) amters og købstædernes kasser. Tidligere tiders embedslæger tituleredes *fysici*, den stillingsbetegnelse, der fortrinsvis også vil blive anvendt i det følgende.

Kong Christian V (1670-1699) udstedte 4. december 1672 en *Medicinal- og apotekerforordning* for »Kongens Riger og Lande«.¹ Denne skulle blive den grundlæggende lovgivning for medicinalvæsenet i kongeriget i næsten 240 år og i hertugdømmerne i ca. 180 år. Da embedslægegerning altid har hvilet på lovgivning, fik forordningen fra 1672 meget stor betydning for denne gruppe læger.

Embedslægevæsenets oprindelse og de første *fysici*

Tanken om for offentlige midler at ansætte læger i det danske monarki synes at være udsprunget samtidig med reformationen. Ideen var ikke at ansætte embedslæger med de funktioner, som siden blev tillagt dem, men derimod udelukkende at sørge for kvalificerede behandlere til befolkningen.

På Herredagen 1526 i Odense foreslog kong Frederik I (1523-1533), at der fra udlandet skulle indkaldes læger og apotekere til betjening af befolkningen i Danmark.² Men da man var klar over, at det ville koste staten penge, idet disse læger måtte offentlig ansættes, kom der intet ud af forslaget, selv om man skønnede, at det ville være nok med én læge i Jylland og én på Sjælland.

I fortalen til »En liden Bog om Menniskens Vand/oc anden Naturlig Affgang« skriver Henrick Smid i Malmø 1557: »Vor kiærste naadige Herre/

Kong Christian gjør oc stor flidt der til/som ieg haffuer forestaaet/at hans Kongelige Maiestet ville det gierne saa skicke/at i huert Biscops Stict her udi Riget skulde vere en Lærder oc forfaren Doctor i Lægekonst/til huilcken mand kunde haffue sin tilfluct om nogen finge nogen Siugdum/oc met hans Konstis hielp beredde sit Liff/om det vaare Guds gode vilie.«³

Kong Christian III (1534-1559) nærrede altså samme ønske som sin fader, men ønskede en læge i hvert af landets stifter. At Christian III virkelig fulgte sine ideer op, fremgår af nogle breve, han udstedte i 1545 angående byerne Ribe og Viborg.⁴ Ribe fik besked om, at et præbende og kanonikat ved domkirken skulle forbeholdes en doctor eller licentiat i medicin, som skulle bo i Ribe, og såfremt der ikke var et præbende eller kanonikat ledigt, måtte domkapitlet aflønne vedkommende svarende til en kannik. I Viborg testamenterede kongen Thestrupgård til fattighospitalet på betingelse af, at hospitalsforstanderen årligt skulle udrede 50 daler til en doctor eller licentiat i medicin med bopæl i Viborg, indtil domkirken kunne forestå aflønningen i form af en bolig og kannikeløn.

Ingen af de to stifter fik dog straks en læge. Først omkring 1555 kom en læge til Viborg,⁵ og omkring 1580 var der en læge i Ribe.⁶ En læge omtales i Odense omkring 1549,⁷ 1557 kom der en læge til Bergen⁸ og 1568 var der også læge i Roskilde.⁹ Først i Kong Christian IV's regeringstid kendes der fysici i alle rigets stifter foruden en stadsfysikus i København. Christian IV (1588-1648) interesserede sig blandt mange andre gøremål også for sine undersåtters helbredsforhold, og i 1619 udstedte han den første medicinalforordning i Danmark. Den kom dog kun til at fungere i hovedstaden og foreskrev intet specielt om embedslægepligter.¹⁰ Datidens embedslæger var først og fremmest offentlig ansatte behandlere, der med en universitetsuddannelse skulle være en lægelig kvalitetshøjnelse set i forhold til datidens andre sygdomsbehandlere såsom barberkirurger, broksnidere, størstikkere, skarpretttere samt kloge mænd og koner.

Embedslægevæsenets opståen i Slesvig

Mens der i det »egentlige Danmark« efterhånden ansattes fysici i alle landets stifter, og man derved fulgte de intentioner, Christian III havde haft, kunne dette på grund af de administrative forhold ikke lade sig gøre i hertugdømmet Slesvig. Størstedelen af hertugdømmet hørte under bispestolen i byen Slesvig, men den vestlige del af Nordslesvig hørte under Ribe-bispen, og Als samt Ærø hørte under biskoppen i Odense.¹¹ Desuden var hertugdømmets verdslige administration opdelt »på tværs« af den gejstlige i kongelige dele, Gottorpske

dele, de små hertugdømmer i Hertug Hans den yngres slægt, og endelig var der de nørrejske (eller kongerigske) enklaver i Vestslesvig. Forvaltningen af disse områder var forskellig – og havde ret til at være det.¹²

Offentlig ansættelse af læger og sidenhen fysici fandt derfor sted på et senere tidspunkt i hertugdømmet Slesvig end i det øvrige Danmark, og amterne blev de administrative enheder, fysikatsdistrikterne i Slesvig kom til at bestå af.

Den første offentlig ansatte læge, der kendes i hertugdømmet er dog en stadsfysikus ved navn *Johannes Lysius* (1567-1621), der i 1603 ansattes af magistraten i *Flensborg*. Christian IV havde året før udtalt forbavelse over, at monarkiets næststørste by hverken havde stadslæge eller apotek. Det var for at sikre byens borgere egentlig lægehjælp, at der i den kongelige by ansattes en universitetsuddannet læge.¹³ Siden var der til omkring 1685 stadsfysici i Flensborg, der således ikke var ansat til at virke i landdistrikterne omkring byen – men givetvis gjorde det.

1648 omtales en medicinsk kandidat *Johannes Rager* som stadsfysikus i *Ekernførde*, men andet har hidtil ikke kunnet opspores om hverken denne læge eller embedet.¹⁴

I *Tønning* nævnes omkring 1685 en land- og stadsfysikus, men hans navn kendes ikke, og det vides ikke, om stillingen i det hele taget var besat, eller hvor længe den eksisterede.¹⁵ 1720-21 var der en stadsfysikus i *Tønning*,¹⁶ men først fra 1739 findes der en kontinuerlig række af fysici for hele *Eidersted*.¹⁷

Først i slutningen af 1600-tallet begyndte der at blive oprettet fysikus-embeder omfattende både købstæder og landdistrikter. Det må formodes, at det var medicinalforordningen fra 1672, der inspirerede hertil. Ganske vist fik forordningen aldrig den tilsigtede virkning i hertugdømmerne Slesvig og Holsten, måske fordi den indgik i Christian V's Danske Lov fra 1683 og ikke i Jydske Lov, der var lovgrundlaget i hertugdømmet Slesvig.

Autorisationsproblemer og universitetet i Kiel

Straks i 1672-forordningens §1 var der indbygget problemer for lægevæsenet i hertugdømmerne. Der stod, at de som ønsker at praktisere »i nogen Bye eller Sted, i begge Kongelige Riger og Lande« eller udgiver sig for at være medicinsk doktor, skal ikke have lov til at praktisere eller føre betegnelsen medicinsk doktor, før de over for det medicinske fakultet i København har dokumenteret deres faglige kvalifikationer.¹⁸ Det betød, at læger, der var uddannet ved Kiels universitet, oprettet i 1665 af hertug Christian Albrecht af Gottorp,¹⁹ ikke umiddelbart kunne virke i deres fag. Universitetet i København skulle først give sin tilladelse. Det var formentlig en af grundene til, at universi-

Helligåndskirken i Kiel med indgangen til klostergården og den ældste universitetsbygning, som var en del af det tidligere kloster. (Maleri af Adolf Lohse, midten af 19. årh.) Både kirken og klosterbygningerne blev ødelagt ved luftbombardement under 2. verdenskrig.

tetet i Kiel førte en hensygnende tilværelse med faldende studentertal i det 17. og 18. århundrede.

Forordningen fra 1672 skulle – som nævnt – være gældende »i Kongens Riger og Lande«, således også i hertugdømmet Slesvig, både i de kongelige og i de hertugelige dele. Men først efter *Inkorporationen 1721*,²⁰ hvorved hertug Carl Friedrich af Gottorp (1700-1739) efter at have holdt med Sverige i Den store nordiske Krig måtte afstå sine slesvigske besiddelser til den danske konge Frederik IV (1699-1730), skulle mulighederne for gennemførelse af medicinalforordningen blive betydelig større. Alligevel var det nødvendigt i 1749, men antedateret til 15. august 1746, at udstede et reskript med den hensigt at erindre om, at 1672-forordningen krævedes gennemført også i hertugdømmerne.²¹ Ganske vist stod der i 1746-reskriptet, at forordningen fra 1672 »i Henseende til Hertugdømmerne på nogle Punkter er blevet ændret og forbedret«, men reskriptet af 1746 refererede nøje til de enkelte paragraffer i forordningen fra 1672.

Af ændringer foreskrevs, at den, der ville virke som praktiserende læge i hertugdømmerne, først skulle fremstille sig personligt for distriktsfysikus og aflægge en prøve for sin duelighed. Når det var sket, skulle den ansøgende læge over for praksisstedets øvrighed aflægge ed på, at han ville overholde gældende medicinallovgivning herunder forordningen fra 1672. Først derpå kunne lægen få lov til at praktisere. Dette gjaldt også for hertugdømmernes egne indbyggere, som måske havde studeret medicin i Kiel eller i udlandet, men ikke i København.²² Denne lempelse for at opnå autorisation som læge må have været en lettelse for universitetet i Kiel.

1738 var der i Altona oprettet et gymnasium, *Christianeum*, som var en mellemting mellem en lærd skole og et universitet, idet dets »overbygning« (»Selecta«) bestod af et teologisk, filosofisk, retsvidenskabeligt og medicinsk fakultet. Det var tænkt at skulle være en kongelig pendant i hertugdømmerne til det gottorpsk-hertugelige universitet i Kiel og fik derfor tillagt visse privilegier. Således bestemtes ved patent af 11. maj 1744, at kongens undersætter i hertugdømmerne – det vil sige fra hele hertugdømmet Slesvig og de kongelige dele af Holsten – skulle studere der de første 1-2 studieår for siden at kunne opnå højere embeder.²³

Christianeum i Altona synes således at være tænkt ligestillet med universitetet i København – også set i relation til lægers autorisation i henhold til medicinalforordningen fra 1672. Men denne ligestilling kan – såfremt den i det hele taget blev bragt i anvendelse – kun have haft betydning i de få år, der hengik til reskriptet dateret 15.8.1746 udstedtes i 1749.

Yderligere lettedes eksistensen for Kiels universitet ved gennemførelsen i 1773 af *Mageskiftetraktaten*, hvorved gottorpernes holstenske besiddelser –

I 1768 fik Kiels universitet en ny bygning, tegnet af arkitekten Ernst Georg Sonnin. Siden blev den fra 1876 anvendt til Museum vaterländischer Altertümer. Den blev bomberamt og ødelagt under 2. verdenskrig og eksisterer således ikke mere.

herunder også byen Kiel – blev overdraget den danske konge.²⁴ Men allerede i 1768 var der i al hemmelighed udstedt en forordning om, at alle akademikere, der ville have embeder i Slesvig eller Holsten, skulle have studeret to år ved Kiels universitet.²⁵ Denne forordning – det såkaldte *kielske »Biennium«* – resulterede hurtigt i, at den slesvigske embedsstand blev mere tysk end dansk orienteret.

Yderligere til gavn for Kiels universitet – men ikke med specielt henblik herpå – var indførelsen af *Indfødsretsloven* i 1776, hvori det blev fastslået, at adgang til embeder i det danske monarki var forbeholdt indfødte undersåtter eller dermed ligeberettigede.²⁶

Medicinaladministrationen

Tyske Kancelli i København var i henseende til kirke-, undervisnings-, rets- og medicinalvæsen øverste administrative myndighed for hertugdømmerne. Det benævntes i perioden 1806-16 Slesvig-Holstenske Kancelli og fra 1816 Slesvig-Holsten-Lauenburgske Kancelli. Øvrighedssproget var tysk. Lokalt udsendtes lovdekreter for de kongelige dele gennem Regeringskancelliet i Glückstadt og for de gottorpske dele af hertugerne på Gottorp. Efter 1721 blev lokal lovgivning udstedt af Overretten på Gottorp, og de enkelte byers magistrater kunne udstede direktiver til regulering af de lokale medicinalforhold.

1732 lod hertug Carl Friedrich af Gottorp oprette et *Collegium Medicum i Kiel*, der skulle fungere som et lokalt, overordnet administrationsorgan for sundhedsvæsenet.²⁸ Et tilsvarende oprettedes i 1740 i København for Danmark.²⁹

I 1804 udstedte kong Christian VII (1766-1808) et patent om oprettelse af et *Sanitetskollegium* i Kiel (til afløsning af Collegium Medicum), der skulle virke »til Forbedring af Medicinalpolitiet i Vore Hertugdømmer Slesvig og Holsten, Herskabet Pinneberg, Grevskabet Rantzau og Staden Altona«.³⁰ En tilsvarende administration – benævnt *Sundhedskollegiet* – var oprettet i København i 1803.³¹ Sanitetskollegiet i Kiel havde Tyske Kancelli i København som ressortministerium, mens Sundhedskollegiet – for det øvrige Danmark – henhørte under Danske Kancelli.

I 1809 blev det foreskrevet, at tildeling af licentiat- eller doktorgrad ved Kiels universitet skulle konfirmeres af Tyske Kancelli.³² Denne forordning blev dog atter ophævet i 1817, hvorved også udenlands uddannede læger lettere kunne få tilladelse til at virke i hertugdømmerne.³³ I 1811 blev det bestemt, at blandt ligeværdige ansøgere til lægestillinger i hertugdømmerne skulle den

foretrækkes, som også beherskede det danske sprog.³⁴ I 1835 bestemtes det, at læger ikke mere skulle aflægge ed til det lokale bystyre, hvor de ville praktisere, men i stedet foretage edsafleggelsen over for det medicinske fakultet ved Kiels universitet.³⁵

Ved opstanden i marts 1848 ophævedes Sanitetskollegiet, men ved oprettelse af en Bestyrelseskommission for Hertugdømmet Slesvig 25. august 1849 genetableredes en medicinaladministration.³⁶ Ved Treårskrigens afslutning erstattedes bestyrelseskommissionen den 13. juli 1850 af en Overordentlig Regeringskommission,³⁷ men allerede 5. marts 1851 blev denne nedlagt og dens beføjelser henlagt til det i København nyoprettede *Ministerium for Slesvig*.³⁸ 1. Departement i dette ministerium var lige til krigen i 1864 højeste medicinaladministration for hertugdømmet Slesvig, mens den øverste administration på lokalt plan ved forordning af 19. december 1852 blev henlagt til det *Kongelige Slesvigske Sanitetskollegium*, der etableredes i Flensborg.³⁹

Som lokale medicinaladministratorer under først Sanitetskollegiet for Slesvig-Holsten og siden under det Kongelige Slesvigske Sanitetskollegium virkede fysici rundt om i deres distrikter (= fysikater). Om disse findes der oplysninger spredt i lovgivningen⁴⁰ samt i »Königlicher Dänischer Hof- und Staats-Kalender« (= hof- og statskalenderen), som begyndte at udkomme i 1734.⁴¹

Embedslægeopgaver

Et reglement fra 1775 for fysikus i Altona beskriver målsætningen for embedslægevæsenet i hertugdømmerne: varetage statens interesser, udvise troskab mod syge, forestå undersøgelser og iværksætte foranstaltninger ved epidemiske sygdomme samt foretage retsmedicinske undersøgelser efter anmodning fra øvrigheden.⁴²

Tilsyn med medicinalpersoner. Ifølge medicinalforordningen fra 1672 skulle fysici eksaminere jordemødre, og ved reskriptet af 1746 blev det udvidet til, at fysici også skulle undervise jordemødrene.⁴³ I 1765 oprettedes statslige jordemoderskoler i Flensborg og Altona, hvorefter denne undervisningspligt atter bortfaldt, men pligten til at føre tilsyn med jordemødrenes virke bevaredes.⁴⁴

Også tilsyn med apotekervæsenet var foreskrevet i 1672-forordningen.⁴⁵ Der skulle foretages visitats på hvert apotek to gange årligt, og i forbindelse med oprettelsen af Sanitetskollegiet i 1804 bestemtes det, at ingen måtte virke som provisor, før han havde bestået en prøve for fysikus og en apoteker. I 1823 indskærpedes, at fysikus skulle foretage apoteksvisitats én gang årligt på

uvarslede tidspunkter, og der skulle indsendes en visitatsberetning til Sanitetskollegiet.⁴⁶

Læger skulle – som tidligere nævnt – fremstille sig for den lokale fysikus, før der kunne opnås tilladelse til at virke som praktiserende læge, og fysikus skulle fra 1804 føre tilsyn med lægers og kirurgers virksomhed.⁴⁷ Kirurgerne var oprindeligt udgået fra barberhåndværket, efterhånden fik de en egentlig uddannelse på Kirurgisk Akademi i København, men de måtte kun foretage operationer og således ikke behandle medicinske sygdomme med medikamenter.

Epidemiske sygdomme. Ifølge medicinalforordningen fra 1672 blev det foreskrevet, at ved grasserende pest eller andre smitsomme sygdomme skulle medici på apotekerne »specificere Kure og Medikamenter, så at Enhver kan være tjent dermed«.⁴⁸ I reskriptet fra 1746 blev fastslået, at fysikus skulle rådspørges i tilfælde af smitsomme sygdomme, og han skulle »drage den nødvendige Omsorg«.⁴⁹ Bemærkelsesværdigt er det, at fysikus ikke havde pligt til selv at forestå behandlingen, men kunne lade denne ske ved hjælp af andre læger eller kirurger. Ved sanitetskollegiets oprettelse i 1804 bestemtes, at når en læge – altså også en fysikus – fik kendskab til smitsom sygdom, skulle det straks anmeldes til sanitetskollegiet med udførlig beskrivelse af tilfældet, den formodede årsag til sygdommen, samt om det kunne forventes, at den ville brede sig. Hvis sanitetskollegiet derpå fandt det nødvendigt, skulle det i samarbejde med fysici træffe foranstaltninger mod videre udbredelse.⁵⁰

Indberetninger. Sådanne er også omtalt i medicinalforordningen fra 1672. Heri var foreskrevet, at medici »årligt eller ved forekommende Lejligheder af sjældne og særlige Tilfælde« skal indberette denne til Decanen ved det medicinske fakultet i København.⁵¹ Om sanitetskollegiet blev besluttet, at medicinalpersoner (læger, sår-læger (kirurger), apotekere og jordemødre) skulle indsende beretning én gang årligt. Endvidere var alle fysici og distriktskirurger forpligtet til at udfærdige de af sanitetskollegiet forlangte indberetninger og følge sanitetskollegiets instrukser.⁵² Sammen med sanitetskollegiets tilfornordnede (= adjunker) skulle fysici indberette om den almindelige sundhedstilstand såvel i egne som i tilgrænsende distrikter, og såvel hvad de selv havde oplevet, som hvad de havde erfaret.⁵³

I 1806 blev disse pligtige indberetninger yderligere skærpet.⁵⁴ Disse skulle foretages halvårligt og udfærdiges efter en bestemt plan, og hensigten med indberetningerne var bevarelse og forbedring af den offentlige sundhedstilstand i hertugdømmerne. Der skulle indberettes i »mindste Detalje« om indtrufne begivenheder, beretninger om foretagne undersøgelser af lig, ændringer i medicinalpersonalet, hvilke lokalundersøgelser, besigtigelser, obduktioner,

apoteksvisitatser, ulykker, selvmord og andre dødsfald, der måtte give anledning til særlig interesse. Desuden skulle indberetningerne omfatte oplysning om luftens beskaffenhed, vejret, næringsmidler og hvad andet, der kunne have betydning for den hyppigste sygelighed. Endelig skulle der indberettes om misbrug og uorden af enhver art, som var uheldig for den offentlige sundhed. Fysikus skulle arkivere en kopi af sin indberetning.

I 1808 foreskrev en cancelliskrivelse, at der i epidemitider skulle indsendes ugentlige indberetninger til sanitetskollegiet,⁵⁵ og i 1816 beordredes en årlig indberetning om koppevaccinationer.⁵⁶ Denne vaccination var ved lov blevet indført i Danmark i 1810 og i hertugdømmerne i 1811.⁵⁷

Retsmedicin. Retslægelige undersøgelser har altid været væsentlige embedslægelige opgaver. Disse bestod i undersøgelse af levende eller døde personer på begæring af en dommer. Derved skulle det afklares, om der kunne være begået en strafbar handling. Det kunne dreje sig om personer, der havde været i slagsmål, om eventuelle seksualforbrydelser eller drab.

I 1776 udstedte overkriminalretten på Gottorp slot en udførlig forskrift for ligsyn og obduktioner til brug for stads- og landfysici.⁵⁸ Der blev heri gjort opmærksom på, at det drejer sig om en retslig funktion, og at der kræves særlig opmærksomhed og omhu, da konklusionen kan føre til en retssag. Derpå blev der givet en nøje beskrivelse af, hvad der skulle iagttages ved den ydre undersøgelse af et lig og ved obduktionen af dette.

I 1828 udsendtes en cirkulæreskrivelse om undersøgelse af personer, der var døde som følge af vold.⁵⁹ Det indskærpedes over for rets- og politimyndighederne, at fysikus skulle tilkaldes og holde ligsyn i tilfælde af selvmord, dødsfald i forbindelse med ulykker og andre tilfælde af voldsom død.

Fysikusembedet. Fysici var således praktiserende læger, som af offentlige myndigheder var ansat til at varetage de før nævnte specielle pligter, som andre læger ikke havde. Fysici var, som danske embedslæger stadigvæk er, udnævnt af kongen. I forbindelse med oprettelsen af sanitetskollegiet i 1804 blev det bestemt, at for at kunne blive fysikus skulle der aflægges en prøve for sanitetskollegiet, som også foretog indstilling ved besættelse af ledige fysikater.

I 1816 fastslog et cirkulære, at »de samtlige Herrer Physici« har pligt til, når de ud fra særlige bevæggrunde må foretage nødvendige rejser i mere end 5-6 dage, at ansøge Sanitetskollegiet om tilladelse til ansættelse af vikar i den offentlige stilling.⁶⁰

Om tavshedspligt foreskrives der intet specielt for fysici eller andre læger i den ældre medicinallovgivning, men for apotekere, deres svende og medhjælpere fastslår medicinalforordningen af 1672, at disse har tavshedspligt med, hvad patienterne åbenbarer over for dem, og hvad de må have fået kendskab til ud

fra recepter.⁶¹ – Man må formode, at andre medicinalpersoner også må have været underkastet tilsvarende tavshedspligt.

Sanitetskollegiet havde visse straffemuligheder over for medicinalpersoner, som overtrådte medicinallovgivningen. Disse sanktioner kunne være tilrettevisning eller fortabelse af retten til at bestride sin stilling.⁶²

Over for jordemødre havde fysici en selvstændig kompetence til at foretage straffeforanstaltninger. Dette kunne ske i form af irettesættelse, bøder eller endog kortvarig fængselsstraf.⁶³

Embedslægernes økonomiske forhold

Fysici i hertugdømmerne fik fra bykasserne og amterne en mindre, fast gage specielt som vederlag for at yde gratis lægehjælp til mindrebemidlede. Økonomisk bedrestillede patienter måtte selv aflønne fysikus, såfremt de benyttede ham som praktiserende læge. Men herudover blev fysikus aflønnet for mange af de enkeltydelser, som han foretog, bl.a. retsmedicinske undersøgelser og apoteksvisitationer, og desuden fik han kørselsgodtgørelse og diæter. Afstandene i de fleste fysikatsdistrikter var store, hvorfor fysikus meget vel kunne være borte fra sin bopæl i embeds medfør i mange timer, måske flere dage. Transporten fandt sted i hestevogn eller på hesteryg.

I dansk tid blev der udgivet tre medicinallovsamlinger: 1824 af Flensborg-lægen Thomas Otto Forchhammer, 1834 af Nicolaus Dohrn, fysikus i Heide og i 1854 af juristen Friedrich Wilhelm Langenheim i Slesvig.

Heide 1854.
Direktions-Veröffentlichung von S. Dohrn.
Vertrieb im kaiserlichen Hofbuchhandlung in Heide.

I Christian V's medicinalforordning fra 1672 var der i § 10 en egentlig takstliste, som hidrørte fra Christian IV's forordning fra 1619. Der var fastsat takster for, hvor meget læger, og dermed også fysici, måtte tage i honorar for konsultation, sygebesøg og receptudstedelse.

Mange gange i årenes løb blev der i lovgivningen foreskrevet takster for de ydelser, som fysici fik særligt honorar for. Således omhandler et dekret fra 1733 biindtægter for land- og stadsfysici.⁶⁵ I 1735 foreskrev en deklaration størrelsen af diæter vedrørende fri transport og fornøjeligheder (dvs. andre udgifter).⁶⁶ 1741 forelå et reglement for obduktionsgebyrer til fysici,⁶⁷ og i 1742 udstedtes et reskript, efter hvilket fysikus på Femern ikke mere skulle have særskilt honorar for at foretage obduktioner, men i stedet have fri kørsel og to rigsdaler i diæter.⁶⁸

I 1757 udstedtes et større reskript angående fysikatsvæsenet. Heri bestemtes, at fysikus skulle honoreres med 5 skilling for hver enkelt ydelse. Men herudover skulle fysikus også honoreres af den købstad, hvori han havde bopælspligt, det blev derfor indskærpet købstædernes magistrater at budgettere med denne udgift.⁶⁹ I 1792 blev det bestemt, at fysici i amterne og landskaberne i Slesvig og Holsten foruden den vedtægtsmæssige løn og den hidtidige fri kørsel

Nicolaus Dohrn

Nicolaus Dohrn, født 24.3.1789 i Beienfleth, Steinburg amt, død i Heide 7.2.1858. Han var fysikus i Nordre Ditmarsken med bopæl i Heide 1817-58. Det kongelige Bibliotek, København.

også skulle have en rigsdaler i diæter, når de rejste fra deres bopæl til en anden købstad for dér at foretage obduktion, apoteksvisitats eller undersøge for epidemisk sygdom.⁷⁰

I 1820-erne blev der flere gange udstedt bestemmelser om gebyrer for fysikatsforretninger.⁷¹ Alligevel fremgår det af polemiske skrivelser i datidens kulturelle tidsskrifter, at fysici var utilfredse med deres aflønning.⁷² De måtte sammenstykke deres indtægter af talrige enkeltindtægter, og deres faste, offentlige aflønning var kun en ringe del af de samlede indtægter.

Fysicus *Nicolaus Dohrn* (1789-1858) udgav i 1834 en medicinallovsamling. I forordet til denne skrev han bl.a.: »Man kan i sandhed sige, at til intet erhverv stilles der så store fordringer som til det lægelige, det er forbundet med så store anstrengelser og opofrelser, så megen ubehagelighed og fortrædelighed, ja endog med så megen livsfare. Med stor sandhed kan man derfor nævne, at ingen stand yder staten så mange tjenester som den lægelige«. Dohrn spørger: »Hvad yder staten til gengæld? Høj aflønning? Slet ikke«, svarer Dohrn selv, »den måde, staten aflønner lægerne på, kan sammenlignes med en aflønning af en daglejer, men det vil lægerne ikke affinde sig med!«⁷³

Alle læger var dog ikke lige utilfredse med deres aflønning. Således blev fysikus Dohrn imødegået af sin kollega *Gustav Adolf Michaelis* (1798-1848), der 1835-41 var fysikus i Kiel by og de holstenske amter Cronshagen og Bordesholm og derpå til sin død var professor i fødselshjælp ved Kiels universitet. Michaelis skrev, at erfaringen viste, at lægetaksterne var så høje, at kun de rige kunne betale, og at 9/10 af befolkningen ikke var i stand til at betale disse honorarer uden at blive ruinerede.⁷⁴

Også dengang var læger altså stærkt optaget af deres egne indtægter.

Lovgivning om fysikatsdistrikterne

De landområder, som udgjorde fysikatsdistrikterne var af meget varieret størrelse. Afstandene var derfor ofte store, vejene dårlige, og specielt kunne trafikforholdene til øerne i vadehavet være vanskelige.

Straks efter sanitetskollegiets oprettelse i 1804 blev det pålagt at foretage en ændring af fysikatsdistrikterne, således at disse blev af mere ensartet størrelse og bedre arronderede.⁷⁵

Yderligere skulle sanitetskollegiet finde en løsning på den embedslægelige dækning af godsdistrikterne, som udgjorde store områder i den østlige del af hertugdømmet Slesvig (Svans, Dänischwohld og dele af Angel), men som især udgjorde en meget stor del af Holsten. Livegenskabet blev ophævet i 1805, og herved bortfaldt de forpligtelser, som godsejerne havde til at sikre læge- og

jordemoderbistand til deres undergivne.⁷⁶ I forvejen hørte godsdistrikterne ikke ind under fysikaterne.

Medens sanitetskollegiet arbejdede med disse problemer – hvilket det gjorde lige indtil 1848, uden at problemerne blev løst – blev samtlige fysici ansat med stillingsbetegnelsen interimfysici, dvs. midlertidigt ansat i det pågældende fysikat.

Der foreligger kun i ringe grad lovgivning om oprettelse af de enkelte fysikater. Et øvrighedsdekret fra 1749 foreskrev, at stads- og landfysikus i Flensborg også skulle fungere som stads- og landfysikus i Slesvig by og amt.⁷⁷

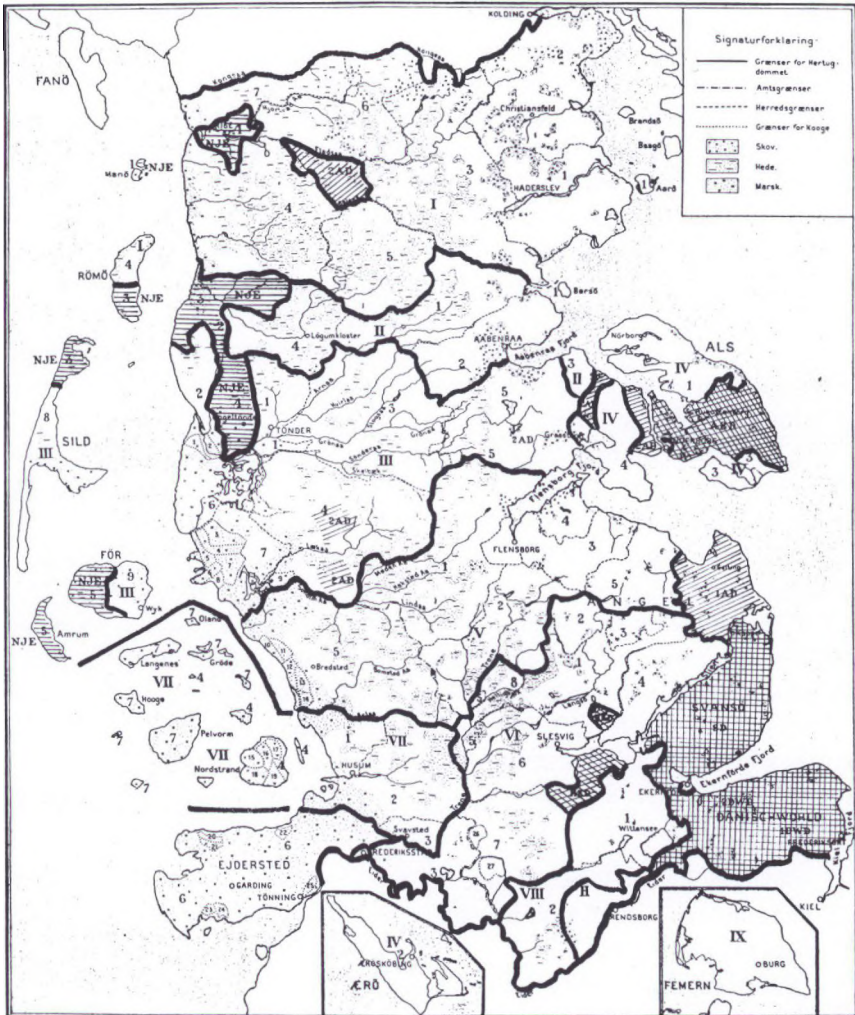
19. august 1757 udstedte kong Frederik V (1746-1766) på Fredensborg Slot et reskript til statholderen angående en *opdeling af hertugdømmerne i Slesvig og Holsten i fysikatsdistrikter*.⁷⁸

1. Haderslev by og amt,
2. Flensborg by og amt, landskabet Bredsted og stiftsfogderiet Bordelum,
3. amterne Sønderborg og Nordborg, desuden Gråsten, Søbygård og Gudsgave (alle tre godser på Ærø), samt byerne Sønderborg og Ærøskøbing,
4. Aabenraa og Løgumkloster amter samt byen Aabenraa,
5. Slesvig by, amterne Gottorp og Maarkær samt landskabet Stapelholm,
6. Ekernførde by og Hytten amt,
7. Husum amt, fogderierne Svabsted og Rødenæs, byerne Husum og Frederiksstad samt landskabet Nordstand foruden Pelvorm og Halligerne,
8. Rendsborg by og amt,
9. Segeberg by og amt samt byen Oldesloe,
10. Krempe- og Wilster-marsk, byerne Itzehoe, Krempe, Wilster og Glückstadt.

Det blev foreskrevet, at i hvert distrikt skulle der være en distriktsfysikus. De første syv distrikter var beliggende i hertugdømmet Slesvig, mens de tre sidstnævnte lå i Holsten. I en eftersætning blev der gjort opmærksom på, at Tønder fysikatsdistrikt blev bibeholdt. Eidersted og Femern var ikke omtalt, der skete imidlertid ingen ændringer ved disse landskabers fysikater. Der var således nu ialt 10 fysikatsdistrikter i hertugdømmet Slesvig.

»Ad autonomiens og sædvanens vej« havde Eidersted gennem århundreder udviklet den største selvstændighed og frihed blandt alle distrikter i hertugdømmet.⁷⁹ Ved reskript af 9. december 1750 var landskabets ret til selv at vælge fysikus blevet fastslået,⁸⁰ og dette skete ved hvert tronskifte.⁸¹

Eidersted, Femern, Stapelholm, øen Nordstrand og øen Sild (undtagen nordligste del, der var kongerigsk enklave) samt Ditmarsken betegnedes landskaber. Disse var administrative enheder, som på mange måder lignede amterne, men havde fra gammel tid et betydeligt større selvstyre end disse.

De 10 fysikater efter 1757. Nummerering med romertal svarer til 1804-numrene på figuren side 207. Vandret skravering = kongerigske enklaver, skrå skravering = Augustenborg og Sct. Hans kloster i Slesvig by, kryds skravering = Svansø og Dänischwohld (Jernved) godsdistrikter.

Når man kunne »nøjes« med kun tre fysikatsdistrikter i Holsten skyldtes det, at meget store dele af dette hertugdømme bestod af store adelige godser, der som nævnt ikke var underlagt noget fysikatsdistrikt, samt at Altona, Herskabet Pinneberg, Grevskabet Rantzau og Ditmarsken, der ikke hørte til det egentlige Holsten, var »glemt« ligesom Eidersted og Femern.

Reskriptet fra 1757 bevirkede, at det meste af hertugdømmet Slesvig var dækket ind med fysici. Men distrikterne var stadig af meget forskellig størrelse, og spredt i disse lå godsdistrikter og gejstlige områder, der ikke var underlagt fysikus. Disse forhold blev kun langsomt ændret, og først i 1852 kan man sige, at forholdene var blevet tilfredsstillende. Det kan nævnes, at ved et reskript af 1781 blev det Glücksborg-Angelske = 1. Anglerdistrikt tillagt fysikus i Flensborg,⁸² og det Glücksborg-Sundevedske = en del af 2. Anglerdistrikt henlagt til Sønderborg fysikatsdistrikt.⁸³ På grund af vanskelige trafikale forhold oprettedes 1785 et landkirurgdistrikt for øen Sild underlagt fysikus i Tønder.⁸⁴ 1786 blev Ærø et selvstændigt fysikatsdistrikt.⁸⁵

En forordning i 1787 påbød, at de i amterne Haderslev, Tønder, Aabenraa og Løgumkloster værende adelige godsundersåtter skulle henhøre under de respektive fysikatsdistrikter.⁸⁶

For landskabet Stapelholm ansattes der i 1810 en distriktslæge med bopæl i Sønder Stapel under fysikus i Ekernførde,⁸⁷ og i 1816 blev der oprettet en stilling som landkirurg på øen Nordstrand under fysikus i Husum.⁸⁸

1822 blev Bredsted amt frastykket Flensborg fysikatsdistrikt som et selvstændigt embede.⁸⁹

I 1823 oprettedes en stilling som distriktskirurg for Rømø for både den nordlige del, hørende til hertugdømmet og dermed underlagt Tyske Kancelli, og den sydlige del, som var kongerigsk enklave og underlagt Danske Kancelli.⁹⁰

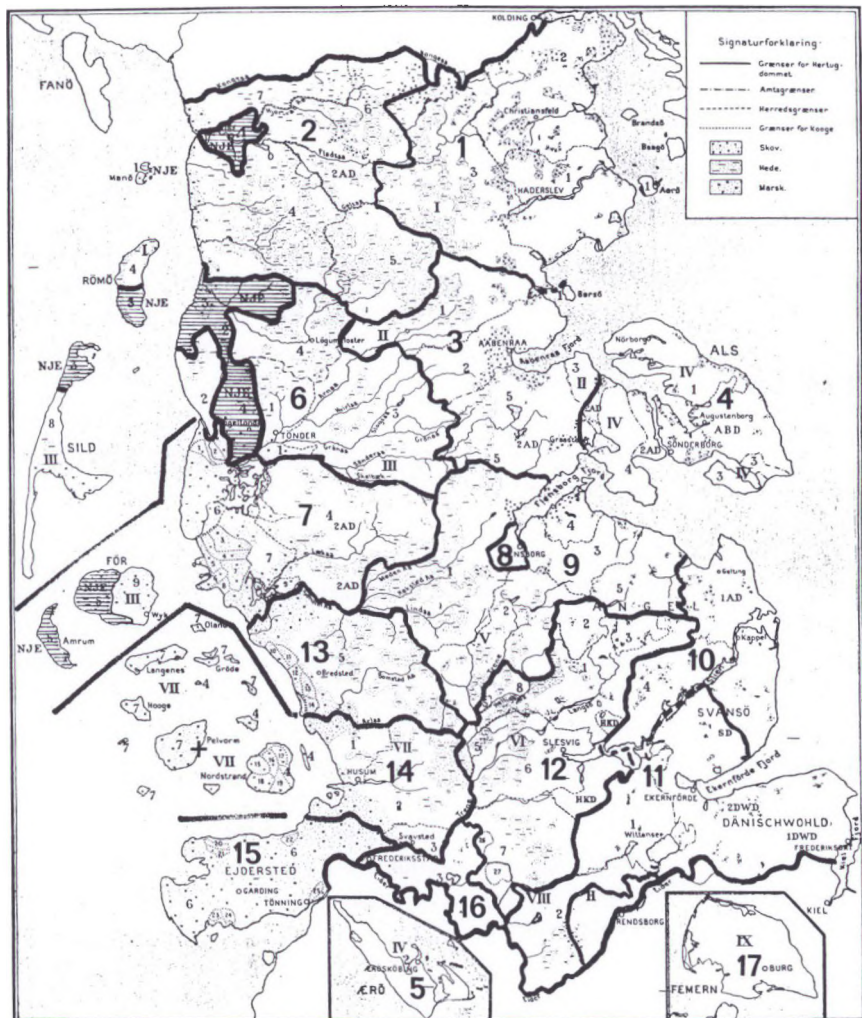
Den 19. december 1852 udstedtes en forordning dels om oprettelse af særlige over-medicinalautoriteter i Flensborg for hertugdømmet Slesvig – Det kongelige slesvigske Sanitetskollegium – og dels om dette hertugdømmes *nyinddeling i 17 fysikatsdistrikter*.⁹¹

1. Haderslev by og Haderslev øster-amt,
2. Gram by og Haderslev vester-amt,
3. Aabenraa by og amt,
4. Sønderborg by og amt, Nordborg og Gråsten,
5. Ærø,
6. Tønder by samt Tønder- og Løgumkloster amter,
7. Niebøl og Syd-Tønder amt,
8. Flensborg stadsfysikatsdistrikt,
9. Flensborg landfysikatsdistrikt,
10. Kappel med sydlige del af Angel,
11. Ekernførde og Hytten amter,
12. Slesvig by og amt,
13. Bredsted amt,
14. Husum amt,
15. Tønning by og landskabet Eidersted,

16. Sønderstapel landdistrikt og Frederiksstad by,
 17. Femern med byen Burg.

Denne omorganisering af medicinalvæsenet i Slesvig var et naturligt led i de administrative ændringer, der fandt sted efter Treårskrigen 1848-50. En tilsvarende ændring af medicinalvæsenet fandt også sted i Holsten.⁹²

De 17 fysikater i 1864 nummereret med fede arabertal svarer til 1852-nummereringen på figuren side 207. Vandret skravering = kongerigske enklaver dvs. Ribe søndre lægedistrikt.

I en ministeriel skrivelse fra 1857 blev det beordret, at afsondrede bestanddele af et jurisdiktionsdistrikt, der ligger inden for et andet fysikatsdistrikt end det, hvortil jurisdiktionsdistriktet henhører, skal henhøre til det fysikatsdistrikt, i hvilket det er beliggende.⁹³ Dette viser med tydelighed, at den administrative arndering og rationalisering var vanskelig at gennemføre og tog mange år.

Ved en resolution i 1859 oprettedes et særskilt lægedistrikt af Lø Herred, Møgeltønder og Ballum birker samt Vesterland på Før og Amrum – altså de tidligere nævnte kongerigske enklaver.⁹⁴ Det benævntes *Ribe søndre lægedistrikt*, og var underlagt fysikus i Ribe. Distriktslægen fik bopæl i Højer. Embedet blev nedlagt i 1867.

De enkelte fysikater

Ifølge reskriptet fra 1757 skulle der være 10 fysikater i hertugdømmet Slesvig, men oprettelsen af alle disse nye embeder synes ikke at have fundet sted straks. Fra 1786 var der 11 fysikatsdistrikter (+Ærø), fra 1822 var der 12 (+Bredsted), og ifølge forordningen fra 1852 skulle der være 17 – endda nummererede – fysikater i Slesvig. I 1854 var alle embeder blevet besat.

Man kan stille spørgsmålene: opstod alle disse fysikater ud fra deling af ét stort fysikat omfattende hele hertugdømmet Slesvig – og endda måske også omfattende Holsten? – eller opstod de mere eller mindre »tilfældigt« rundt om i landsdelen?

Omkring 1685 omtales en land- og stadsfysikus i Tønning (Eidersted).¹⁵ Den flittige historiker Th.O. Achelis skriver: »Omkring 1685 bliver en land- og stadsfysikus nævnt, det drejer sig om en landfysikus i Flensborg«. Videre oplyser Achelis: »Endnu 1727 hedder det i bestillingen for *Johan Jacob Vogel* som landfysikus i hertugdømmet Holsten og stadsfysikus i Itzehoe, at hertugdømmet Slesvig ikke hidtil har været forsynet med en sådan Subjecto«. *Barthold Wichers* (*?, død 1732), der var fysikus i Flensborg 1711-1732, fik bestalling omkring 1724 til »landphysicus i Vort Hertugdømme Slesvig, således også til Physico i de slesvigske Byer og Amter, dog undtagen begge Byer og Amter Haderslev og Tønder, der allerede er nomineret og forordnet med Stads- og Landphysici«. ⁹⁵ (Eidersted og Femern var ikke nævnt). *Wichers'* efterfølger *Georg Daniel Bøssel* (1704-1785), der var fysikus 1732-1785, fik et tilsvarende bestallingsbrev.⁹⁶

Man må dog ikke umiddelbart deraf forledes til at tro, at hele hertugdømmet fra midten af 1720-erne var opdelt i fysikater. I 1749 dekrettedes, at stads- og landfysikus i Flensborg også skulle virke som stads- og landfysikus i Slesvig

Titelblad fra Hof- und Staats-Kalender 1734. Hof- og Statskalenderen begyndte at udkomme i 1734. Den var skrevet på tysk, selv om den indeholdt oplysninger om hele det danske monarki. Først i 1801 udkom den også på dansk. Med kun meget få undtagelser er Hof- og Statskalenderen udkommet hvert år – og gør det stadig.

by og amt.⁹⁷ Dette dekret kan tænkes at være udsprunget af det tidligere omtalte reskript af 15. august 1746, der faktisk først blev udformet i 1749.

Det må således konkluderes, at der ikke på noget tidspunkt har været én fysikus for hele hertugdømmet Slesvig. Men det er ret sandsynligt, at fysikatet i Flensborg fra 1749 til 1757 omfattede hele hertugdømmet undtagen Haderslev by og amt, Tønder by og amt, Eidersted og Femern.

I det følgende gives en kort beskrivelse af hver af de 17 fysikater.

Flensborg fysikatsdistrikt

I perioden 1603-1675 kendes 6 stadsfysici i Flensborg, men fra 1676 til 1696 findes der ingen oplysninger om, hvem der var fysikus i byen – og fra 1685 også i landdistriktet. Fra 1696 til 1724 havde Flensborg og Haderslev fælles fysikus (bortset fra en del af året 1711), og fysikus var bosiddende i Flensborg.⁹⁸ Det vil derfor være en nærliggende tanke, at fysikus *Hermann Grube* (1637-1698) fra 1676 til 1696 bestred både Flensborg og Haderslev fysikater med bopæl i *Haderslev*. Han havde fra 1675 til 1676 været læge i Flensborg, men flyttede derpå til Haderslev, hvor han virkede som fysikus fra 1682 til 1696.⁹⁹

Ved reskriptet i 1757 reduceredes fysikatet i Flensborg ved, at der efterhånden (se senere) oprettedes selvstændige fysikater i Aabenraa, Sønderborg, Slesvig, Ekernefærde og Husum.⁷⁸ Fysikatet omfattede derefter Flensborg by og amt, Bredsted amt og Bordelum fogderi. 1781 fik det tillagt l. Anglerdistrikt og Nybøl gods (i Angel),⁸² men 1822 blev Bredsted amt udskilt som et selvstændigt fysikat.⁸⁹ 1853/54 blev Flensborgfysikatet delt i et landfysikat og et stadsfysikat.⁹¹

I perioden 1724-1853 kendes en kronologisk række af 7 land- og stadsfysici, og i alt kendes navnene på 17 fysici i Flensborg.⁹⁶

Haderslev fysikatsdistrikt

1682 oprettedes et selvstændigt fysikat omfattende Haderslev by og amt¹⁰⁰ måske med fysikus fælles med Flensborg. Noget tyder på, at fysikus i Haderslev en periode – måske helt fra 1724 – også virkede i Aabenraa, idet der oplyses om *August Wilhelm Heilmann* (1695-1766), der var fysikus i Haderslev 1724-1742, at han som »Stadsphysicus i Aabenraa« i 1732 godkendte praksisret i Aabenraa for en barberkirurg.¹⁰¹

1787 blev Gram og Nybøl godser (= en del af 2. Angler-distrikt) lagt ind under fysikus i Haderslev,⁸⁶ men 1852 udskiltes hele Haderslev vesteramt inklusive den nordlige del af Rømø som et selvstændigt fysikatsdistrikt (= Gram).⁹¹

Indtil 1864 kendes navnene på 12 fysici i Haderslev.¹⁰²

Tønder fysikatsdistrikt

I 1691 oprettedes et fysikat omfattende Tønder by og amt, der hørte under hertugen af Gottorp.¹⁰³ Oprettelse af denne embedslægestilling synes at være hertugens ønske om en forbedring af apoteker- og jordemodervæsenet ved øget tilsyn og undervisning. Det er tænkeligt, at medicinalordningen fra 1672 har inspireret dertil. Tønder var på daværende tidspunkt et »kraftcentrum« på Slesvigs vestkyst, og derfor fandtes der behov for en fysikus.

1785 aflastedes fysikus ved ansættelse af en landskabslæge på Sild.⁸⁴ 1787 tilførtes fysikatet næsten alle de i amtet beliggende adelige godser.⁸⁶

Efter afslutningen af krigen 1848-1850 skete der store forandringer i Tønder fysikatsdistrikt. Lundtoft herred flyttedes fra Tønder til Aabenraa amt¹⁰⁴ og flyttedes dermed også fysikatsmæssigt. Til gengæld overførtes Løgumkloster amt fra fysikatet i Aabenraa til Tønder-fysikus. Sydtønder amt frastykkedes som det selvstændige Niebøl fysikatsdistrikt.¹⁰⁵ Lø herred, der var kongerigsk enklave, kom også under fysikus i Tønder, men allerede 1859 frastykkedes det igen for at indgå i Ribe søndre lægedistrikt, der netop kom til at bestå af enklaverne.⁸⁴ 1857 blev de i Tønder amt beliggende godser Søndergårde, Solvig og Store Tønde tillagt Tønder-fysikatet.⁹³

Der kendes en ubrudt række på 9 fysici i Tønder.¹⁰⁶

Femern fysikatsdistrikt

1703 oprettedes et selvstændigt fysikat for den til hertugdømmet Slesvig hørende ø ved østkysten af Holsten.¹⁰⁷

Fra 1739 til ca. 1770 var der til fysikatet henlagt et lille holstensk område på fastlandet omkring byerne Heiligenhafen og Lütjenburg.¹⁰⁸ Ligesom Eidersted havde Femern også det privilegium selv at kunne vælge sin fysikus. Interessant er også, at der synes at have været nær kontakt mellem disse to slesvigske landskaber på henholdsvis østkysten og vestkysten af Slesvig-Holsten. Dette kan erkendes ved specielle slægtsnavne, som fandtes – og stadig findes – på Femern og i Eidersted.¹⁰⁹

8 fysici har virket på Femern fra 1703 til 1864.¹¹⁰

Eidersted fysikatsdistrikt

Omkring 1685 omtales en land- og stadsfysikus i Tønning, men noget nærmere herom kendes ikke.¹⁵ Fra 1720 til 1721 virkede *Christoph Martin Burchardi* (1680-1742) som fysikus i Eidersted.¹⁶ Derefter synes stillingen ikke at være besat før 1739, men fra da af kendes en kontinuerlig række af 8 fysici indtil 1864.¹¹¹

Jacob Samuel Sieverts (1707-1750) angives at være blevet udnævnt til fysikus i Eidersted i 1739, men han var læge i Tønning fra 1736, så det kan tænkes, at han allerede var fysikus fra dette tidspunkt.¹¹²

Landskabet Eidersteds frie forfatning og dermed tilladelse til selv at vælge sin fysikus blev bekræftet ved et reskript i 1746 og gentaget ved en statholderskrivelse i 1750. Dog stilledes den betingelse, at kun en dertil kvalificeret læge kunne foreslås som fysikus, og fysikus i Flensborg skulle efterprøve den indstillede faglige kundskaber, før udnævnelse kunne finde sted.⁸⁰ Denne ret til selv at vælge fysikus blev siden fornyet ved hvert tronskifte.⁸¹

Husum fysikatsdistrikt

Dette blev oprettet 1757, og embedet blev besat samme år. Fysikatet bestod af Husum by og amt, Frederiksstad, landskabet Nordstrand, øen Pelworm og de øvrige Halliger.⁷⁸

I 1829 blev visse fysikatspligter i byen Frederiksstad overdraget til en der bosiddende læge,¹¹³ men i 1852 blev denne by indlemmet i det nyoprettede Sønderstapel fysikatsdistrikt.⁹¹

Der kendes en ubrudt række på 6 fysici samt én konstitueret fysikus i Husum indtil 1864.¹¹⁴

Aabenraa fysikatsdistrikt

Reskriptet fra 1757 foranledigede, at dette fysikat blev oprettet og stillingen som fysikus besat i 1759.⁷⁸ Siden har der indtil 1864 virket 9 fysici i Aabenraa.¹¹⁵ Fysikatet omfattede oprindeligt Aabenraa by og amt samt Løgumkloster amt, men i 1852 blev Løgumkloster amt overført til fysikus i Tønder, medens denne afstod Lundtoft herred til kollegaen i Aabenraa.⁹¹

Sønderborg fysikatsdistrikt

Det bestemtes i 1757, at dette fysikat skulle oprettes, og det omfattede Sønderborg og Nordborg amter samt Ærø.⁷⁸ Men først i 1764 blev embedet besat.

I 1781 fik fysikatet tillagt det Glücksborg-Sundevedske distrikt = en del af 2. Angler-distrikt samt godset Blansgaard i Sundeved,⁸³ og i 1786 blev Ærø et selvstændigt fysikat.⁸⁵

Ifølge reformen i 1852 kom fysikatet til at bestå af Sønderborg by, hele Als samt Sundeved og Gråsten gods.⁹¹

En ubrudt række af 7 fysici kendes indtil 1864.¹¹⁶

Slesvig fysikatsdistrikt

Dette blev også oprettet ifølge reskriptet fra 1757 og omfattede Slesvig by, amterne Gottorp og Maarkær samt landskabet Stapelholm.⁷⁸

Den første fysikus, der kendes i Slesvig er *Joachim Fürsen* (1717-1778), som virkede der fra 1768 til 1778.¹¹⁷ Måske har den flensborgske fysikus *G.D. Bøssel* også haft Slesvig fysikat underlagt sig lige fra 1749 til 1768 (se tidligere).⁷⁷ Men Fürsen var læge i Slesvig fra 1754, så det kan tænkes, at han har fungeret som fysikus der fra omkring 1757.¹¹⁸

7 fysici og én konstitueret fysikus har virket i Slesvig-fysikatet fra 1768 til 1864.¹¹⁹

Ekernførde fysikatsdistrikt

Dette omfattede Ekernførde by og Hytten amt og var også et af de 5 nyoprettede fysikater, der var foreskrevet i 1757-reskriptet.⁷⁸

Også dér synes der først at være blevet udnævnt en fysikus i 1768. Det var *Georg Ferdinand Wegener* (ca. 1730-1787), der var fysikus lige indtil sin død, men som havde været læge i Ekernførde fra 1753 og derfor egentlig meget vel kan have virket som fysikus dér fra omkring 1757.¹²⁰

1777 fik fysikatet tillagt Hohn herred og Stapelholm fra Slesvig fysikatsdistrikt.¹²¹ I 1852 oprettedes et nyt fysikat i Sønderstapel, hvortil Hohn herred og Stapelholm da overflyttedes.⁹¹ Ekernførde fysikatsdistrikt bestod derefter af Ekernførde by og Hytten herred, Dänischwohld og den vestlige del af Svans med de der beliggende godser. Den østlige del af Svans (halvøen syd for Slien) kom under fysikatet i Kappel.

6 fysici og én konstitueret fysikus har virket i embedet fra 1768 til 1864.¹²²

Ærø fysikatsdistrikt

Denne slesvigske ø hørte fra 1757 under fysikatet i Sønderborg,⁷⁸ men 1786 blev den et selvstændigt fysikat,⁸⁵ og der fandt ingen ændringer sted i 1852. Ved fredsslutningen i 1864 forblev Ærø ved Danmark, og øen blev i 1867 underlagt Fyns stiftsfysikat forestået af en distriktslæge.¹²³

I alt har der været 4 fysici og én konstitueret fysikus på Ærø i perioden 1786-1864.¹²⁴

Bredsted fysikatsdistrikt

Ved en cancelliskrivelse i 1822 blev Bredsted amt frastykket Flensborg fysikatsdistrikt, idet det kom til at udgøre et selvstændigt fysikat.⁸⁹ Dette bestod uændret til 1864 og 4 fysici virkede der i de 42 år.¹²⁵

Gram fysikatsdistrikt

Ved forordning af 1852 blev Haderslev vesteramt med godserne Gram og Nybøl (en del af 2. Anglerdistrikt) frastykket Haderslev fysikatet og blev et selvstændigt fysikatsdistrikt.⁹¹ I administrativ henseende var fysikatet meget kompliceret, idet det udgjorde en væsentlig del af de såkaldte blandede kongerigske/slesvigske sogne.

Embedet blev først besat i 1854 og kun én fysikus: *Martin Reimers* (1812-1876) virkede dér.¹²⁶

Niebøl fysikatsdistrikt

Dette blev også oprettet ifølge forordningen af 1852,⁹¹ og stillingen blev besat i 1853 med *Niels Westy Bech* (1825-1885), som blev afsat af preusserne i 1864.¹²⁷ Niebøl (eller Nybøl) fysikatsdistrikt bestod af Sydtønder amt, som blev afstået fra Tønder fysikatsdistrikt. Det omfattede således Kær, Viding og Bøking herreder samt østerlandet på Før. Vesterlandet på Før og øen Amrum var kongerigske enklaver, hvorfor disse områder ikke kom under fysikatet i Niebøl, men fra 1859 under Ribe søndre lægedistrikt.

Kappel fysikatsdistrikt

Med flækken Kappel som hovedby og den sydøstlige del af Angel samt de østlige godsområder på Svans oprettedes et fysikat ifølge forordningen fra 1852.⁹¹ Embedet blev besat i 1853 med *Asmus Julius Thomas Thomsen* (1815-1896), der var den eneste fysikus i Kappel i dansk tid.¹²⁸

Sønderstapel fysikatsdistrikt

Der oprettedes også et nyt fysikat ifølge 1852-forordningen i Sønderstapel⁹¹ omfattende denne by og Hohn herred, som blev afstået fra fysikatet i Ekernførde, samt Frederiksstad, der hidtil havde hørt under fysikus i Husum. Endelig kom fysikatet også til at omfatte cancelligodset Neulandshof og Kleinseer Koog.¹²⁹

I 1810 var der dog blevet ansat en distriktslæge i Sønderstapel til aflastning for fysikus i Ekernførde,⁸⁷ og i 1829 var visse embedslægeopgaver i Frederiksstad blevet overdraget en derboende læge for at aflaste fysikus i Husum.¹¹³

2 fysici nåede at virke i embedet inden 1864: *Christian Heinrich August Schröder* (*?, død 1865) 1853-1859 og *Heinrich August Theodor Schacht* (1813, død ?) 1859-1864.¹³⁰

Ribe amts søndre lægedistrikt

Dette embedslægedistrikt omfattende de kongerigske = nørrejske enklaver i Vestslesvig oprettedes i 1859,⁹⁴ og distriktslægen *Anton Heyn* (1828-1913) havde bopæl i Højer.¹³¹

Fysico-grafi

I hertugdømmet Slesvig kendes der i perioden fra 1603 til 1864 nøjagtig 100 fastansatte og konstituerede fysici. Ud fra biografier om disse er udarbejdet en lille statistisk undersøgelse af, hvor fysici er født, hvor de har afsluttet deres

En af de indflydelsesrige embedslæger i hertugdømmet Slesvig var fysikus Carl Ferdinand Suadicani. Han var født den 17.12.1753 i Preetz, hvor faderen var apoteker. Han studerede medicin i Kiel fra 1770 og i Göttingen fra 1772 og blev dr.med. dér i 1774. Straks efter nedsatte Suadicani sig som læge i Preetz, men i 1778 flyttede han til Glückstadt. 1782 blev han fysikus i Segeberg (byerne Segeberg og Oldesloe, amterne Segeberg og Traventhal). Imidlertid forlod han dette embede i 1793 for at blive livlæge for hertugen af Augustenborg. 1795 blev Suadicani kongelig dansk archiater dvs. livlæge, og i 1796 ledsagede han kronprinsen, den senere kong Frederik VI på en baderejse. 1801 blev Suadicani livlæge for landgreve Carl af Hessen, som boede på Gottorp slot, og året efter blev han fysikus i Slesvig by og Gottorp amt. Suadicanis væsentligste lægelige indsats var oprettelsen af sindssygehuset i Slesvig. En plan herom arbejdede han på i adskillige år og takket være hans gode kontakt til kongen, lykkedes det ham sammen med arkitekten C. F. Hansen i årene 1817-20 at få bygget et sindssygehospital i byen Slesvig, det første danske sindssygehus uden for Københavns kommune – og det eksisterer stadig. C. F. Suadicani døde i Slesvig den 22.02.1824.

universitetsuddannelse, og hvilken social status deres fader havde. Desuden er det registreret, om fysici har skiftet embede, det vil sige virket i én eller flere embedslægestillinger i deres livsforløb. Endelig er det opgjort, hvor mange fysici, der var udnævnt før og efter krigen 1848-50.

Angående social proveniens er der foretaget en opdeling i højere, middel og lavere social klasse. Under højere social status henregnes akademiker, højere embedsmand, lærer, godsejer og godsforpagter. Til middel social klasse henføres bl.a. gårdejer, købmand, skibsfører, lavere embedsmand og militærkirurg. Ved lavere social status forstås her håndværker, arbejder og mindre landbruger.

<i>Fødested</i>		<i>Eksamenssted:</i>	
Slesvig-Holsten	62	Kiel	41
øvrige Danmark	17	København	18
Tyskland	16	Tyskland	21
andre lande	2	andre lande	8
ukendt	3	ukendt	12
<i>Social proveniens:</i>		<i>Antal stillinger:</i>	
højere	52	kun én i htd. Slesvig	78
middel	18	flere i htd. Slesvig	3
lavere	6	også i htd. Holsten	9
ukendt	24	også i øvr. Danmark	10
		<i>Udnævnelsestidspunkt:</i>	
		før 1848-50	78
		efter 1848-50	22

Det fremgår af oversigten, at de fleste fysici var født i hertugdømmerne og i Tyskland. Kun 17 fysici var født nord for Kongeåen, og 11 af disse var endda blandt de 22 fysici, der blev udnævnt efter 1850, da der blev ført en egentlig fordanskningspolitik i hertugdømmet Slesvig.

Også flertallet af fysici havde afsluttet deres studier ved universitetet i Kiel eller i Tyskland. 18 fysici havde afsluttet deres studier ved Københavns universitet, og blandt disse var 11 udnævnt efter 1850.

Endelig kan det ikke overraske, at det var børn fra økonomisk velstillede familier, hvor der var en vis tradition for boglig uddannelse, der gennemførte et universitetsstudium.

Af de 10 fysici, der siden blev embedslæger i det »øvrige Danmark«, var de 9 født nord for Kongeåen og kandidater fra Københavns universitet. De var blevet udnævnt til fysici i hertugdømmet Slesvig inden for tidsrummet 1850-

Slesvigske fysikater

	ved sanitetskollegiets oprettelse i 1804	ved krigs-udbruddet 1864	nummering 1852
		Haderslev	1
I	Haderslev	Gram	2
II	Aabenraa	Aabenraa	3
IV	Sønderborg	Sønderborg	4
IV	Ærø	Ærø	5
		Tønder	6
III	Tønder	Niebøl	7
		Flensborg by	8
V	Flensborg	Flensborg land	9
		Bredsted	13
		Slesvig	12
VI	Slesvig	Kappel	10
		Ekernfærde	11
VIII	Ekernfærde	Sønder Stapel	16
VII	Husum	Husum	14
X	Eidersted	Eidersted	15
IX	Femern	Femern	17

Her illustreres hvilke fysikatsdistrikter – 11 i alt – der fandtes ved Sanitetskollegiets oprettelse i 1804, og hvorledes nogle siden deltes, således at der i 1864 var 17 fysikater.

1864, og de måtte forlade deres embeder i Slesvig som følge af nederlaget i 1864.

Den 10. slesvigske fysikus, der også bestred en embedslægestilling i det »øvrigt Danmark«, havde en mere farverig karriere. Det var *Claus Pedersen Elius*, der 1764-65 var fysikus i Sønderborg og siden blev fysikus på St. Croix, hvor han døde 1773. Han var født i Sverige, og det er ukendt, hvor han har studeret.¹³²

Fysikatsforholdene ved krigsafslutningen i 1864

Hertugdømmet Slesvig blev i 1864 besat af preusserne og administreret af disse, for i 1867 at blive en provins under kongeriget Preussen. De 17 fysikatsdistrikter forblev dog næsten alle uændrede de første år. Af forandringer kan nævnes, at *Ærø* ikke blev afstået ved krigsafslutningen, hvorfor det som et lægedistrikt blev underlagt Fyns stiftsfysikat. De kongerigske *enklaver* overfør-

tes ved nedlæggelsen af Ribe amts søndre lægedistrikt til de fysikater, hvori de var beliggende: Gram, Tønder, Niebøl og Bredsted. Haderslev fysikatsdistrikt reduceredes med 8 *sogne* syd for Kolding Fjord, som blev tillagt Kolding lægedistrikt under Vejle og Gammel Skanderborg amters fysikatsdistrikt. Øen *Femern* overførtes administrativt til Holsten, fysikatet blev snart nedlagt og tillagt fysikatsdistriktet på Holstens østkyst, der omfattede byerne Oldenburg, Lütjenburg og Heiligenhafen samt det omliggende landområde, et distrikt der i dansk tid fra 1854 var blevet benævnt 6. holstenske fysikatsdistrikt.⁹²

Af de 17 fysici afskedigedes de 10 af de nye magthavere. 5 fysici fortsatte i deres embeder efter 1864: Ekerneførde, Bredsted, Gram, Kappel og Sønderstapel.¹³³ Også fysikus på Femern fortsatte indtil 1870, i hvert fald af navn. Fysikus på Ærø fortsatte i embedet indtil 1865.

LITTERATUR

De i parentes med *kursiv* anførte forkortelser er benyttet i listen over henvisninger.

- Achelis, Thomas Otto: Die Ärzte im Herzogtum Schleswig bis zum Jahre 1804. Kiel 1966. (*Achelis-Ärzte*)
- Achelis, Thomas Otto: Haderslev i gamle Dage 1627-1800. Bind 2, 1929. (*Achelis-Haderslev*)
- Achelis, Thomas Otto: Matrikel der schleswigschen Studenten 1517-1864. 3 bind, 1966-67, Gad, København. (*Achelis-Studenten*)
- Boie, Karl: Ein Beitrag zur Besiedelungsfrage Fehmarns durch Dithmarscher. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Band 63, p. 369-387. (*Boie*)
- Brix, Johannes: Lægevirke i Sønderjylland før 1864. Dansk medicinhistorisk årbog 1980. (*Brix*)
- Chronologische Sammlung der für die Herzogthümer Schleswig und Holstein erlassenen Verordnungen und Verfügungen. (*Chron. Samml.*)
- Dohrn, N.: Die Schleswig-Holsteinische Medicinalverfassung. Heide 1834. (*Dohrn*)
- Flensborg bys historie. 2 bind, København 1953 og 1955. (*Flensb. hist.*)
- Forchhammer, Th.: Sammlung der Gesetze und Verfügungen welche das Medicinalwesen in den Herzogthümern Schleswig und Holstein betreffen. Altona 1824. (*Forchhammer*)
- Graef, Fritz: Flensburger Ärzte und Apoteker im 17. Jahrhundert. 100 Jahre Flensburger Ärzteverein e.V. 1884-1984. (*Graef*)
- Gregersen, H. V.: Reformationen i Sønderjylland. Historisk Samfund, Aabenraa 1986. (*Gregersen-Reform.*)
- Gregersen, H. V.: Slesvig og Holsten før 1830. Danmarks historie. Politikens forlag 1981. (*Gregersen-Sl.Holst.*)
- Gotfredsen, Edv.: Medicinens Historie. 2. udg. 1964. (*Gotfredsen*)
- Grodum, Tage: Embedslægevæsenet og fysici i hertugdømmet Slesvig indtil 1864. Dansk medicinhistorisk årbog 1986. (*Grodum-Slesvig*)
- Grodum, Tage: Embedslægevæsenet og fysici i hertugdømmerne Holsten og Lauenburg indtil 1864. Dansk medicinhistorisk årbog 1987. (*Grodum-Holsten*)
- Grodum, Tage: Medicinallovgivning og -lovsamlinger i hertugdømmerne Slesvig og Holsten med særlig henblik på fysikatsvæsenet. Dansk medicinhistorisk årbog 1988. (*Grodum-med.lov*)
- Hertel, Klaus: Tre store københavnske epidemier. Disputats. FADL's forlag 1979. (*Hertel*)
- Hof- und Staats-Kalender. Samtlige årgange 1734-1864. (*Hof og Stat*)
- Hvidtfeldt, Johan: Den nordslesvigske embedsstand 1770-1840. Sønderjyske Årbøger, 1958. (*Hvidtfeldt*)

- Ingerslev, Vilhelm: Danmarks Læger og Lægevæsen fra de ældste Tider indtil Aar 1800. 2 Bind, Kjøbenhavn 1873. (*Ingerslev*)
- Jendreycyk, E.: Die Apotheke zu Tönning. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Band 40, 1910 p. 285. (*Jendreycyk*)
- Jenner, Harald: Organisation des Gesundheitswesens in Schleswig-Holstein in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte. Band 107, 1982 p. 67-112. (*Jenner*)
- Jordan, Karl: Christian-Albrechts-Universität Kiel 1665-1965. Neumünster 1965. (*Jordan*)
- Klockenhoff, Roland: Sylter Landschaftsärzte 1786-1890 und ihre Vorgänger. Nordfriisk Instituut, Bredstedt 1988. (*Klockenhoff*)
- Langenheim, Friedrich: Sammlung der das Medicinalwesen in dem Herzogthum Holstein betreffenden Verordnungen ... Schleswig 1854. (*Langenheim*)
- Lægestand, Den danske. Adskillige udgaver. (*Lægestand*)
- Medicinallovgivning, Den civile, i Kongeriget Danmark med nordlige Bilande og Colonier. Flere værker: C.P.N. Petersen 1833, F.A. Uldall 1863, Joh. Møller 1882. (*Med.lovgivn.*)
- Mittheilungen aus dem Gebiete der Medizin, Chirurgie und Pharmacie. 3. Jahrgang, 1835. (*Mittheilungen*)
- Neues Staatsbürgerliches Magazin. 1834, 2. Band. (*Neues Staatsb.Mag.*)
- Norrie, Gordon: Theatrum-Anatomico-Chirurgicum. Bd. I og II, København 1931 og 1932. (*Norrie*)
- Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein und Herzogthum Lauenburg. 1868. (*Prov.Handb.*)
- Rasch, Max: Von den Barbieren, Chirurgen und den ersten gelehrten Medicinern in der Stadt Apenrade. Die Heimat 1951, p. 37-49. (*Rasch*)
- Runge, Johann: Sønderjyden Christian Paulsen. Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Flensborg 1981. (*Runge*)
- Smid, Henrich (udi Malmø): En liden Bog om Menniskens Vand oc anden Naturlig Affgang. Prentet i Lybeck 1557. (*Henrich Smid*)
- Snorrason, Egill: Johann Friedrich Struensee. København 1968. (*Snorrason*)
- Staatsbürgerliches Magazin mit besonderer Rücksicht auf die Herzogthümer Schleswig, Holstein und Lauenburg. Herausgegeben von Dr. N. Falck. (*Staatsb.Mag.*)
- Staats-Handbuch für die Herzogtümer Schleswig-Holstein auf das Jahr 1849. (*Staats-Handb.*)
- Sønderjyllands Historie fremstillet for det danske Folk. (5 bind), Bd. III og IV, København 1930-42. (*Sdr.jyll.Hist.*)
- Trap, J.P.: Statistisk-topographisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig. Kjøbenhavn 1864, Almindelig og Speciel Deel. (*Trap-Slesvig*)
- Winkle, Stefan: Johann Friedrich Struensee. Stuttgart 1983. (*Winkle*)
- 250 Jahre Christianeum 1738-1988. Des Königs Schule spricht Latein. Katalog zur Ausstellung. Altona Museum 1988. (*Christianeum*)

HENVISNINGER

1. Dohrn p. 36 ff, Med.lovgivn. (Uldall 1. Bd.)
2. Gotfredsen p. 179, Ingerslev I p. 52
3. Heinrich Smid, Fortalen p. 3
4. Ingerslev I p. 105-106
5. Ingerslev I p. 106, p. 292-293
6. Ingerslev I p. 191
7. Ingerslev I p. 99-102, p. 186
8. Ingerslev I p. 106 og p. 192
9. Ingerslev I p. 165-167 og p. 186
10. Gotfredsen p. 234 og p. 584
11. Gregersen-Reform. p. 219 og p. 227 ff
12. Gregersen-Sl.Holst., Sdr.jyll.Hist.

13. Achelis-Ärzte p. 16, Brix p. 66, Graef p. 14, Flensb.hist. 1. bd. p. 294
14. Achelis-Ärzte p. 33
15. Jendreycyk p. 285, Achelis-Ärzte p. 16 og p. 43
16. Achelis-Ärzte p. 16 og p. 28
17. Achelis-Ärzte p. 16 og p. 29
18. Jordan p. 15 ff
19. Jordan p. 9 ff
20. Gregersen-Sl.Holst. p. 372 ff, Sdr.jyll.Hist. III
21. Dohrn p. 43, Brix p. 67, Hvidtfeldt p. 191
22. Dohrn p. 43, Brix p. 13
23. Sdr.jyll.Hist. III p. 362, Staats-Handb. p. 276, Christianeum p. 73, p. 122, p. 157 ff, p. 165
24. Gregersen-Sl.Holst. p. 393 ff, Sdr.jyll.Hist. III
25. Sdr.jyll.Hist. III p. 391 og IV p. 31-32, Jordan p. 25, Gregersen-Sl.Holst. p. 423, Runge p. 276 og p. 325.
26. Sdr.jyll.Hist. III p. 398, Achelis-Ärzte p. 7
27. Gregersen-Sl.Holst., Sdr.jyll.Hist. III og IV
28. Dohrn p. 45
29. Gotfredsen p. 292 og p. 580, Hertel p. 25 ff
30. Dohrn p. 45-52, Langenheim p. 27 ff, Forchhammer p. 15 ff
31. Gotfredsen p. 586, Hertel p. 27
32. Brix p. 15-16, Forchhammer p. XXIV
33. Brix p. 16, Dohrn p. 6
34. Brix p. 16
35. Brix p. 16, Langenheim p. 84
36. Brix p. 84
37. Brix p. 85
38. Brix p. 85
39. Brix p. 86, Langenheim p. 32 ff
40. Chron.Samml., Forchhammer, Dohrn, Langenheim
41. Grodum-Holsten p. 134 ff
42. Dohrn p. 53
43. Dohrn p. 37 (§6) og p. 44 (§6)
44. Dohrn p. 140 ff, Staatsb.Mag. 1827, 7. Bd. p. 648, Flensb.hist. 2. bd. p. 92
45. Dohrn p. 37 (§5) og p. 60 (circ.skriv. 19.8.1823)
46. Dohrn p. 60
47. Dohrn p. 56
48. Dohrn p. 37 (§7)
49. Dohrn p. 44
50. Dohrn p. 46 (§§ 5-6) og p. 50 (§§ 30-32)
51. Dohrn p. 37 (§9)
52. Dohrn p. 45-46 (§§ 4-5)
53. Dohrn p. 51 (§3)
54. Dohrn p. 56-57
55. Dohrn p. 58
56. Dohrn p. 59
57. Dohrn p. 206 ff, Forchhammer p. 222 ff, Gotfredsen p. 281
58. Dohrn p. 357-359
59. Dohrn p. 360
60. Dohrn p. 58
61. Dohrn p. 41 (§24)
62. Dohrn p. 45 (§§ 1-2)
63. Dohrn p. 164 (circ.skriv. 16.10.1824)
64. Dohrn p. 38

65. Dohrn p. 53
66. Dohrn p. 53
67. Dohrn p. 53
68. Dohrn p. 63
69. Dohrn p. 54
70. Dohrn p. 55-56
71. Dohrn p. 59
72. Snorrason p. 23 ff, Winkle p. 45 og p. 455, Neues Staatsb.Mag. p. 920-921, Grodum-med.lov p. 51, p 62 og p 76
73. Dohrn p. XV-XVI
74. Mittheilungen p. 111
75. Jenner p. 96
76. Jenner p. 96
77. Dohrn p. 63
78. Dohrn p. 54
79. Trap-Slesvig. Alm. Deel p. 81, Sdr.jyll.Hist. III p. 407
80. Dohrn p. 63
81. Trap-Slesvig. Alm.Deel p. 81.
82. Dohrn p. 63
83. Dohrn p. 63 og p. 66
84. Achelis-Ärzte p. 11, Klockenhoff
85. Achelis-Ärzte p. 11, Dohrn p. 54
86. Dohrn p. 65
87. Dohrn p. 69
88. Hof og Stat
89. Dohrn p. 62
90. Dohrn p. 69
91. Langenheim p. 32 ff
92. Langenheim p. 44 ff
93. Trap-Slesvig. Alm.Deel p. 60
94. Med.lovgivn. (Uldall Bd. 1 p. 211)
95. Achelis-Ärzte p. 43
96. Rasch p. 42
97. Dohrn p. 63
98. Grodum-Slesvig p. 42-47
99. Achelis-Ärzte no. 77, Brix no. 27, Achelis-Haderslev p. 284-285, Norrie p. 85
100. Achelis-Ärzte p. 16 og p. 21
101. Rasch p. 42
102. Grodum-Slesvig p. 48-52
103. Achelis-Ärzte p. 16 og p. 26
104. Trap-Slesvig. Spec.Deel p. 349
105. Langenheim p. 34
106. Grodum-Slesvig p. 55-58
107. Achelis-Ärzte p. 28 (og p. 16)
108. Achelis-Ärzte p. 28
109. Boie
110. Grodum-Slesvig p. 59-60
111. Grodum-Slesvig p. 61-64
112. Achelis-Ärzte no. 139, Achelis-Studenten no. 5163
113. Dohrn p. 64
114. Grodum-Slesvig p. 72-74
115. Grodum-Slesvig p. 65-69
116. Grodum-Slesvig p. 70-72

117. Achelis-Ärzte no. 32
118. Grodum-Slesvig p. 75-76
119. Grodum-Slesvig p. 75-78
120. Achelis-Ärzte p. 12 (no. 33) og p. 23-24
121. Trap-Slesvig. Spec.Deel p. 511
122. Grodum-Slesvig p. 80-81
123. Med.lovgivn.
124. Grodum-Slesvig p. 82-83
125. Grodum-Slesvig p. 84-85
126. Grodum-Slesvig p. 86
127. Grodum-Slesvig p. 88
128. Grodum-Slesvig p. 89
129. Trap-Slesvig. Spec.Deel p. 601
130. Grodum-Slesvig p. 90
131. Grodum-Slesvig p. 87, Lægestand 6. udg. 1891 p. 144, 9. udg. 1915 p. 258
132. Ingerslev II p. 426, Brix no. 64, Grodum-Slesvig p. 70.
133. Prov.Handb.

Fotograferne og krigen i 1864

Af *Jørgen Slettebo*

Krigen i 1864 markerer fotografiets debut som krigsreportage i Danmark. Mange fotografer slog mønt af den enorme interesse for billeder – og der blev gjort mange krumspring for at tilfredsstille kunderne. Museumsinspektør Jørgen Slettebo fortæller her om fotografernes arbejde og påviser, at ikke alle de gamle optagelser kan betragtes som sanddru kilder.

Hver dag bringer aviser og fjernsyn de nyeste og mest aktuelle fotos fra døgnets begivenheder. Hele verden dækkes af årvågne fotografer, der arbejder overalt, hvor der sker eller kan ventes at ske noget, der skønnes at have interesse. Pressefotograferne tager langt, langt flere billeder, end der overhovedet er mulighed for at viderebringe. På brøkdele af et sekund fastfryses en begivenhed i en serie billeder, som man så kan vælge iblandt.

Der er foregået en lang udvikling fra det første billede, som det i 1826 lykkedes J.N.Niépce at fastholde efter en eksponeringstid på 8 timer. Selv om det snart efter lykkedes L.J.Daguerre at demonstrere optagelser med en eksponeringstid på under tre kvarter, så var det alligevel begrænset, hvad man kunne fotografere – arkitektur og landskaber var foreløbig bedst egnet til den nye teknik. Det varede dog ikke længe, før mennesket vandt indpas i fotografierne, først stive, ofte med hovedet fastholdt i en nakkestøtte, men hurtigt stadig friere, indtil det snart blev muligt at fotografere mennesket i bevægelse.¹

De første reportager

De allerførste naturbilleder, franskmanden Daguerres og englænderen W.H.Fox Talbots, begge fra 1839-40, blev taget lige ved deres hjem. Snart begyndte de første fotografer imidlertid at rejse ud for at tage billeder. Storbyerne, især London, Paris og Rom, blev de tidligste fotografiske mål, der bragte kendskab til arkitektur ud til videre kredse, men allerede omkring 1850 besøgte fotograferne også Ægypten og Indien. Grundlaget for en egentlig reportagefotografering var lagt. De tidligste reportagefotos er nok Delamottes optagelser fra opførelsen af Krystalpaladset i London 1853. Snart begyndte fotograferne også at interessere sig for tidens begivenheder og for tiden's samfundsforhold. Krige og sociale reportager blev oplagte emner for en del af fotograferne.²

Dagblade og tidsskrifter havde længe bragt illustrerede reportager fra aktuelle begivenheder. Tegnere og malere fulgte med hærene, rejste ud til naturkatastrofer eller opsøgte andre steder, hvor der skete noget. Deres skitser sendtes hjem til udgiverne, der lod dem skære i træblokke, xylografi, til gengivelse i aviser og tidsskrifter eller til salg som enkeltblade, måske endda kolorerede. Alle vigtigere begivenheder i Europa efter 1800 blev gengivet på denne måde, indtil fotografiet slog træsnitsreportagen ud. Endnu i Treårskrigen 1848-50, en halv snes år efter fotograferingens opfindelse og på et tidspunkt, hvor det var teknisk muligt at fotograferer kanoner eller opstillede soldater, benyttede begge parter udelukkende tegnere og malere. De var til gengæld uhyre flittige. Billedproduktionen fra begge sider var meget stor og både i enkeltbilleder og tidsskrift-illustrationer spredtes illustrationer fra de enkelte krigsbegivenheder i store oplag.³

På det tidspunkt havde fotograferne andre steder i verden imidlertid netop fundet vej til krigsskuepladserne. De allerførste krigsfoto blev optaget under den amerikansk-mexikanske krig 1846-48, en amerikansk ryttergeneral, der rider ind i en mexikansk by.⁴ Dernæst var der flere fotografer, som virkede i krige samtidig med Treårskrigen, blot ikke her, men i Frankrig, Italien og Indien. Den franske mesterfotograf Hippolyte Bayard tog i 1849 en række billeder i Paris, som byen så ud efter revolutionen 1848, med nogle storartede og klare billeder af barrikader i gaderne.⁵ Samme år arbejdede en fotograf i Rom, mens byen blev belejret af franske tropper. Han optog ødelagte bygninger, sammenskudte bastioner og opstillede kanoner – højst med en enkelt stift stående soldat på. I Indien deltog en sanitetsofficer John Mc Cosh både i den anden Sikh-krig (1848-49) og i Burmakrigen 1852-53. Han fotograferede sammenskudte pagoder, sprængte paladser og hærgede byer.⁶ Herhjemme kendes fra krigen 1848-50 kun nogle portrætfotos, som ikke er reportagebilleder. Således blev general Olaf Rye fotograferet 1849, kort før han faldt ved Fredericia. I Rendsborg benyttede flere af garnisonens officerer sig af de lokale fotografer, f.eks. daguerreotypist Louis Blanck, til at lade sig portrættere både før og lige efter krigen.⁷ Tilsvarende tilbød C.P.J. Fogh i Nakskov i 1851 at tage fotos af »soldater, der havde været med i felten« – evt. to på een gang.⁸

Det var dog først med Krimkrigen, at krigsfotograferingen virkelig slog igennem. Her deltog flere fotografer i kortere eller længere tid og enkelte officerer forsøgte sig også som amatørfotografer. Da den engelske korrespondent fra Times begyndte at skrive hjem om hærens og officerernes uduelighed, besluttede krigsministeriet at udsende en fotograf for at modbevise korrespondentens »umulige beretninger«. Efter flere mislykkede forsøg fik man sendt Roger Fenton af sted. Han indrettede en vogn med foto- og mørkekammerud-

styr og nu kunne han, med fire heste, købt undervejs i Gibraltar, med fem kameraer og 700 glasplader køre rundt på Krim og fotograferer, dog i god afstand fra kamphandlerne. Han arbejdede der i et halvt år og forlod så Krim i 1855. Hans billeder blev dels gengivet som træsnit i »Illustrated London News«, dels udgivet af Th. Agnew i et værk med 160 fotografier.⁹

Krimkrigen blev den første krig, hvortil der sendtes fotografier med det udtrykkelige formål at lave reportage, at dokumentere begivenhederne. Fotografierens tekniske stadiet tillod dog ikke at tage reportagebilleder i vor tids forstand, fotografier af selve kampene, men kun af visse situationer bag fronten.

De næste krige blev gengivet lidt mere virkelighedsnært, men heller ikke her var der dog tale om egentlige kampsituationer.

11. april 1862 udbrød den amerikanske borgerkrig, 6 uger efter at Abraham Lincoln ved Nordstaternes stemmer var blevet valgt til republikkens præsident. I fire år varede den hårdnakkede krig. Krigens ødelæggelser med 600.000 døde havde sat dybe spor hos begge krigens parter, der siden uafhængighedserklæringen 1776 havde stået sammen om i fællesskab at opbygge den unge nation.

Der var adskillige tegnere og fotografer på begge sider i krigen, og der blev taget talrige billeder i de år, da også Danmarks kampe i 1864 blev tegnede og fotograferede. De to største ugeblade havde ikke færre end 80 tegnere ved fronterne, og i Nordstaterne var på et tidspunkt udstedt over 300 pas til fotografer, der ønskede at komme i nærheden af krigsbegivenhederne.¹⁰ Fra begge sider i krigen blev der optaget talløse fotografier, både af afdelinger og militær udrustning, opstillet før kampene eller når de enkelte slag var overståede.

En af USA's mest fashionable fotografer var Mathew B. Brady. Han investerede 100.000 \$ i udstyr og omkostninger ved at sende 20 fotografier til fronten. Den kendteste af disse blev Alexander Gardner, der i 1863 forlod Bradys firma og begyndte for sig selv. Gardner udgav i 1866 et 2-binds værk om krigen på grundlag af sine fotografier, og i 1875 købte krigsministeriet over 5.000 glasplader fra krigen af Brady. Adskillige andre fotografer valgte at lade deres optagelser gengive som kobberstik eller xylografier i aviser og tidsskrifter.

Det var stadig ikke teknisk muligt at fotograferer selve krigshandlerne. Billeder måtte tages før eller efter kampene. Men fotografierne var alligevel langt mere realistiske end de, der blev taget under Krimkrigen. Bl.a. A. J. Russell og T. O'Sullivan fotograferede de tilbageblevne døde soldater i en forladt skyttegrav, Joh. Reeke tog makabre billeder af de begravede, og især M. Bradys og A. Gardners drastiske billeder vakte bestyrtelse. Ikke mindst nogle fotografier, som A. J. Riddle og M. Brady tog af krigsfangelejren ved

Andersonville og dens overlevende, gjorde et voldsomt indtryk og medvirkede til, at lejrkommandanten 1865 blev dømt for krigsforbrydelser og hængt – A. Gardner fotograferede forberedelserne til henrettelsen.¹¹

Soldaterportrætter 1863-64

Da det i løbet af efteråret 1863 blev klart, at en krig mellem Danmark og Preussen var en realistisk mulighed, begyndte man fra dansk side at indkalde både reserveofficerer og menige. En del skulle møde i december, andre ved årsskiftet og i løbet af januar samledes tropperne. Udsigterne til krigen virkede nok ikke særlig skræmmende på alle, idet erindringerne fra Treårskrigen var ganske positive, troen på Danevirkes styrke overordentlig stor og tilliden til hæren og dens udrustning præget af optimisme. Alligevel vidste man jo udmærket, at en krig var risikofyldt og udsigterne for den enkelte uoverskuelig. Mange lod sig derfor, også af hensyn til dem, der blev hjemme, fotografere før afrejsen. Det lille nemme visitkortformat (ca. 9 × 6 cm) var blevet standardiseret i Paris 1854, og da både dronning Victoria og Napoleon III omkring 1860 lod deres portrætter sælge i netop dette format, blev det hurtigt uhyre populært.¹² Der blev lavet foto-albums til denne størrelse, og overalt i Europa lod velhavende borgere sig fotografere til familie-albummet, der så desuden blev fyldt op med købte billeder af fædrelandets kongefamilie, kendte kunstnere og andre fremtrædende personer.¹³ Også mange højere officerer blev portrætteret i visitkortfotos allerede omkring 1860. I talrige danske byer tilbød den stedlige fotograf at fotografere sådanne portrætter, og derved blev prisen på et visitkortfoto hurtigt ganske lav.

Ved indkaldelserne i vinteren 1863-64 var der derfor mange, både officerer og menige, der henvendte sig til den lokale fotograf for at lade sig forevige, i daguerreotypi eller, i de fleste tilfælde, på papirfotos. Ønsket om at blive fotograferet, så familien kunne have et billede for øje hele tiden, kommer klart til udtryk i et brev, som en menig, J.P.Hansen fra Horne på Fyn sendte d. 28. febr. fra garnisonen i Nyborg til sin kone Johanne Wikkelsø, der tjente på Horne Mark. Han skriver bl.a.:

»Jeg har i dag været inde hos en Phortograf og talt med ham, men det er

Portrætfotos af soldater, optaget i 1864 og fremstillet i visitkortformat. Øverst fra venstre sekondløjtnant A. V. Jantzen, 20. regiment, 4. kompagni, foto F. Petersen, St. Kongensgade 21, Kbh. – Premierløjtnant A. A. B. Baumgart, svensk frivillig ved 5. regiment, foto Eduard Hansen, Odense. – Nederst fra venstre løjtnant v. Dewall, infanteriregiment nr. 55, foto F. Brandt, Flensborg. – Løjtnant v. Hellermann, 4. garde-regiment til fods, 4. kompagni, foto J. E. Bøgh, Klostergade 8, Århus. Museet på Sønderborg Slot.

jo temmelig dunkelt Veir i dag, saa bliver det ikke saa smukt og det skulle det jo gerne være, men saa bliver det en Middagsstund nu en af Dagene, saa faaer Du mit Portræt først i næste Uge tænker jeg, jeg vee nok Du længes efter det ikkesandt lille Johanne«. ¹⁴

I Roskilde annoncerede fotograf A. W. Rörbye i slutningen af december med at »enhver familiefader, som rejser til armeen, kan få sig selv samt hustru og børn fotograferede til halv pris«. I januar 1864 tog byens anden fotograf P. Chr. Sivertsen konkurrencen op med en meddelelse i samme avis, at også han leverer portrætter af indkaldte soldater med deres koner og børn til halv pris. ¹⁵

Der kendes derfor soldaterbilleder fra 1864 fra mange steder i landet: I København var det ikke mindst de lidt større fotofirmaer som hoffotograferne Georg E. Hansen og Jens Petersen, men også andre fotografer som Harald Cohen, Thora Hallager og Peter Most, Chr. Neuhaus, E. Rye og Co., R. Stieglers ateliér samt adskillige andre var virksomme. I de fleste provinsbyer optog de lokale fotografer også billeder af soldater.

Især i de større byer var der ligesom i Roskilde flere om at konkurrere, så priserne for portrætfotos var lave i vinteren 1863-64. I Odense fotograferede Carl Bech, der er blevet kaldt den første fastetablerede danske daguerreotypist i provinsen, E. Rye og J. P. J. Wahlmann, ligesom der var fotografer i bl.a. Assens og Nyborg på Fyn. I Århus var der to fotografer J. E. Bøgh, der var etableret som daguerreotypist allerede 1849 og Andr. Fritz, der egentlig var uddannet på Kunstakademiet som maler, særdeles virksomme. ¹⁶ I efteråret 1863 og de første par måneder af 1864 fotograferedes de danske soldater, og efter Jyllands erobring blev modellerne i stort tal tyske og østrigske soldater i Århus, både enkeltvis og i grupper. Den kendte Ålborg-fotograf H. Tønies tog også mange soldaterbilleder ligesom en anden af byens fotografer, C. A. Zehngraf. Flere fotografer bl.a. i Fredericia, Horsens, Vejle og Viborg og enkelte andre jyske byer portrætterede også tyske soldater, A. F. L. Kayser i Vejle tog ligesom Bøgh og Fritz i Århus også billeder af østrigske soldater. ¹⁷

Tilsvarende lod selvfølgelig mange tyske og østrigske officerer og menige sig afbilde, enten i deres hjemby før afrejsen til krigsskuepladsen eller, i fuld uniform, på vej til fronten.

Alene i Museet på Sønderborg Slot er mere end 20 fotografer fra Berlin eller Berlins forstæder repræsenterede med soldaterportrætter. Det er især fotograf-firmaerne P. Biegner og Co., C. Brasch, Heinr. Graf, Gebrüder Grunder og C. Schwartz i Berlin, W. Paris og Co. i Neu-Ruppin og Selle i Potsdam, der besøgte af officerer i 1863-64. Også i andre byer i Preussen optog fotograferne soldaterbilleder. Men da den indledende besættelse af hertugdømmet Holsten skete efter forbundsbeslutning, deltog der også troppestyrker fra

andre tyske stater, Hannover og Sachsen. Derfor blev der også taget soldaterportrætter bl.a. i Hannover og Koblenz i efteråret 1863.

Da Holsten var blevet besat af de preussiske, østrigske, hannoveranske og sachsiske tropper i de sidste måneder af 1863, benyttede mange lejligheden til at blive fotograferede enten i Hamborg eller i de holstenske byer. Fotografer som A.Siegmund og C.Junod i Hamborg og F.Brütt og J.G.Schwieger i Kiel var særlig benyttede, men også fra fotografer i Itzehoe, Kellinghusen, Lübeck og Segeberg kendes soldaterportrætter. Mange udnyttede ventetiden fra december til krigen brød ud d. 1. februar til at lade sig fotograferes.¹⁸

Efterhånden som den danske hær samledes i Sønderjylland og ved Danevirke, blev en del soldater fotograferede i den by, hvor de var indkvarterede, Især hos fotograferne C.F.Brandt og Math.Kriegsmann i Flensborg blev adskillige taget, men også i Slesvig, Eckernförde, Haderslev, Sønderborg og Tønder benyttede flere soldater de lokale fotografer. Særlig energisk var fotograf J.J.Caprani i Aabenraa, der opgav, at han i løbet af 1864 tjente 5.000 rigsdaler alene på soldaterfotos. En anden, unavngiven fotograf, der under krigen arbejdede på Als, havde så travlt, at han for at spare tid lod soldaterne stille op til fotografering to og to med en halv meters afstand. Bagefter klippedes negativet så over på langs, så hver soldat kunne få sit portræt, mens fotografen kunne nøjes med det halve antal optagelser.¹⁹

Efter Danevirkes rømning d. 5.-6. februar rykkede de danske nordpå, fulgt af de tyske og østrigske tropper. Nu kunne de sønderjyske fotografer, der i de foregående par måneder havde fotograferet danske soldater, gå i gang med at tage billeder af nye kunder. Det var bl.a. H.Köhn og J.T.T.Baasch i Eckernförde, Heinr.Hess i Slesvig, I.Kriegsmann, C.F.Brandt og H.Eilmann i Flensborg samt H.B.Kier i Haderslev. Efterhånden som Jylland blev besat, benyttede de fremmede soldater som nævnt også de lokale fotografer i de byer, hvor de kom frem. De sejrende kunne nu ledsage deres beretninger til hjemmene i Preussen og Østrig af et nyoptaget portræt.

Krigsfotograferne 1864

Da krigen var begyndt d. 1. februar 1864, blev krigsreportagen imidlertid straks mere interessant end portrætterne. Begge parter havde, nøjagtig som tidligere under Treårskrigen og som samtidigt i den amerikanske borgerkrig, tegnere og malere, der fulgte med hærene. De forsynede løbende tidens presse med forlæg, der benyttedes til xylografer. Illustreret Tidende i København og Illustrierte Zeitung i Berlin var hovedaftagere, men også The Illustrated London News og det franske L'illustration bragte hele tiden illustrerede reportager

fra krigen.²⁰ Tegnerne fra de krigsførende parter var langt fra objektive – egne troppers tapperhed understregedes stærkt. De danske tegnere var tilbøjelige til at lægge vægt på modstandernes mængde, og vise den lille nations tapre kamp under ulige vilkår, mens de tyske tegnere fremstillede de danske befæstningers styrke stærkt overdrevet. De engelske og franske tegnere stræbte nok mere efter at være objektive, men var samtidig interesserede i at sende så dramatiske billeder som muligt hjem til læserne.

Helt utrolig flittig var den tyske tegner Aug. Beck, der var i fuld gang allerede ved forberedelserne til forbunds-eksekutionen og som fortsatte med de tysk-østrigske tropper op gennem Jylland. Han kom helt til Nykøbing Mors og Limfjorden og nåede en udflugt til Skagen. Fra belejringen af Dybbøl tegnede han dels kampen ved Bøffelkobbøl 22. februar og kampen om skanse IV d. 18. april, og ved erobringen af Als d. 29. juni var han tilbage og fulgte overgangen og kampene i Kær. Men der var mange andre tegnere og malere med – Otto Fikentschker, Wilh. Camphausen og L. Burger var blandt de flittigste.²¹ De leverede dels til tidsskrifter, dels til de forlag, som udsendte illustrerede værker om krigen. Også de store billedforlag som Oehmigke og Riemschneider i Neu-Ruppin og E. G. May i Frankfurt, der havde specialiseret sig i populære, farvelagte tryk, udgav blade med billeder fra krigen. Tilsvarende udgav flere danske forlag bøger og enkeltbilleder. Især J. Strandberg udsendte adskillige billeder med tekst, oftest som illustrerede skillingsviser. Talrige danske malere som Otto Bache, Carl Baagøe, V. Fauerholdt, C. Neumann, Niels Simonsen og Fr. Visby både tegnede og malede. Flere, især Otto Bache og Niels Simonsen, benyttede efter krigen, ligesom den tyske Wilh. Camphausen, en del af deres skitser som udgangspunkt for store malerier med motiver fra kampene.

Fotografierne skulle, i modsætning til tegningerne, ikke kunne lyve, men fortælle sandheden. Da man ikke kunne gengive kamphandlingerne som tegnerne kunne, blev de nok mindre dramatiske, lidt mere kedelige, men de virkede også mere sandfærdige og realistiske. Imidlertid var det ikke muligt at optage billeder direkte ved fronten. Det var nemlig nødvendigt at fremkalde negativerne inden 20 minutter efter optagelsen, og fotografen måtte altså medbringe hele sit mørkekammer-udstyr sammen med sit kamera. Dette omfattende og pladskrævende udstyr kunne ikke bringes direkte med ind i kamplinien. Desuden var den fotografiske proces på den måde meget tid-krævende.

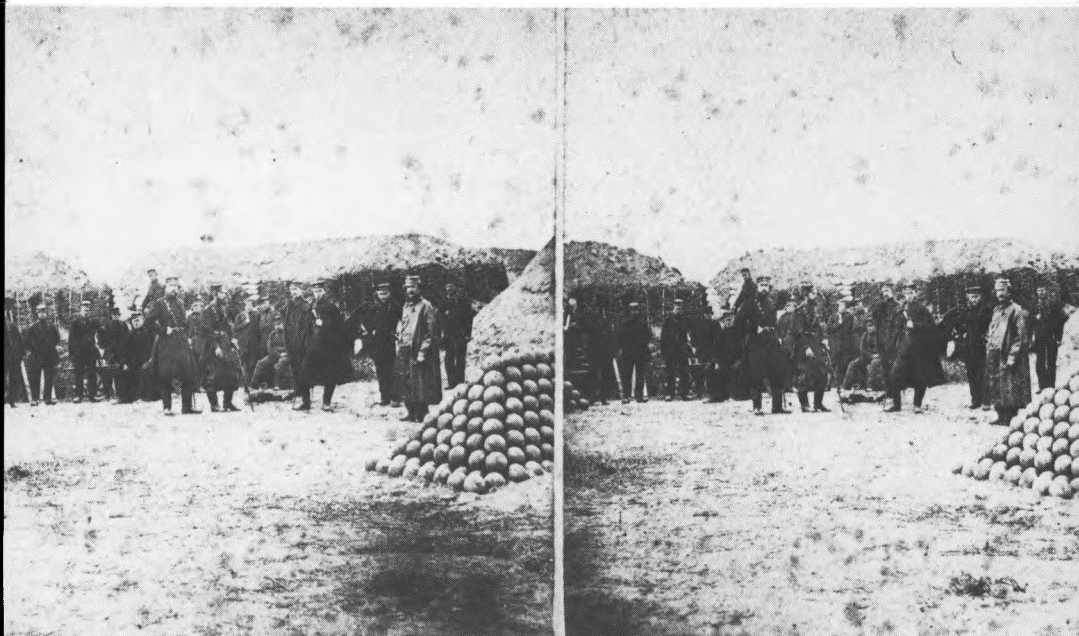
Enkelte billeder blev optaget af lokale fotografer, især af F. Brandt, Wilh. Dreesen og Heinr. Hess, alle tre fra Flensborg, hvorimod M. Kriegsmann, der i Flensborg havde optaget talrige soldaterportrætter, ikke vides at have taget billeder fra krigsskuepladsen.²² I Fredericia tog H. C. Bentzen billeder både før og efter byens erobring.²³ Mærkeligt nok synes de to Sønderborg-

fotografer Peter Andersen og F.W.Weide, der begge virkede i 1864 og som optog portrætfotos af flere danske officerer og menige, ikke at have taget billeder fra krigsbegivenhederne. Nogle billeder fra årene efter 1864 af Sønderborgs genopbygning er derimod vistnok taget af P.Andersen.²⁴

Men der var enkelte fotografer, der ligefrem specialiserede sig i krigsfotografier.

Fra København sendte hoffotograferne Jens Petersen og Georg E.Hansen begge fotografer til krigsskuepladsen. For G.E.Hansen fotograferede bl.a. J.C.F.W.Schrøder og F.C.S.Weller. Da billederne imidlertid som regel kun blev forsynede med firmanavn, er det ikke muligt af afgøre, hvem der rent faktisk har taget det enkelte billede, eller om de to hoffotografer overhovedet selv var med i Sønderjylland. Schrøder tog især stereoskop-billeder, d.v.s. to optagelser af samme motiv, hvor apparatet er flyttet en smule. Ved at betragte billederne gennem et særligt apparat, giver det en 3-dimensional virkning. Han var i øvrigt så uheldig at blive taget til fange af preusserne, så han kunne ikke fotograferer i krigen sidste del.²⁵ En tredie fotograf, der fulgte hærens tilbage-

Stereoskop-foto af danske soldater i en af skanserne på Dybbøl, før den tyske beskydning havde medført større ødelæggelser. Udført og solgt fra kgl. hoffotograf Georg E.Hansens firma, sandsynligvis optaget først i marts 1864 af W.Schrøder. Billederne er taget med lidt forskudt udgangspunkt, så der er kommet flere kugler med på højre billede. Museet på Sønderborg Slot.

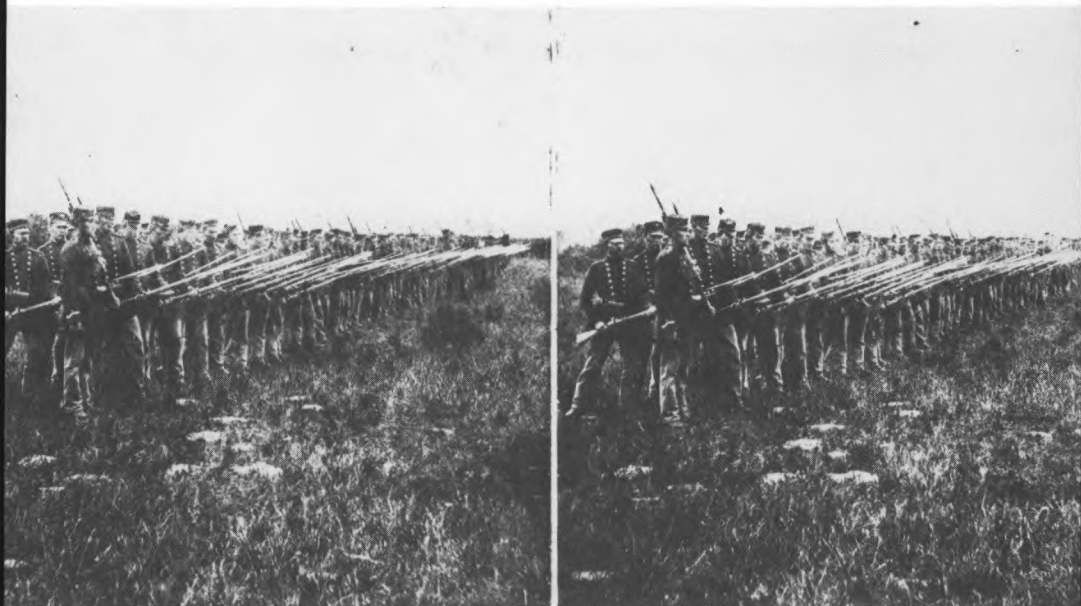
tog op gennem Jylland indtil Aarhus, var Andr.Fritz. Han var også inde ved Langaa for at fotografere ødelæggelsen af broen. Hos Fritz arbejdede bl.a. fotograf I.F.Dresler, men også her er billederne normalt blot forsynede med firmanavn.

Fra Berlin kom ligeledes flere fotografer. Flest billeder blev optaget af Heinr.Graf eller af hans medarbejder, Ad.Halwas, men også firmaet J.Jamrath und Sohn var med og tog adskillige fotografier. H.Graf (eller A.Halwas) virkede især i Sundeved, men tog også billeder i enkelte af de ødelagte skanser efter d. 18. april. Han eller en assistent kom igen i juni efter erobringen af Als og tog flere billeder af ruiner i Sønderborg. Derimod synes han ikke at være fulgt med hæren op i Jylland.

Mest kendte er imidlertid de mange billeder, der blev taget af F.Brandt fra Flensborg og C.Junod fra Hamborg. De udnævntes begge til hoffotografer hos Prins Friedrich Carl af Preussen, der var den øverste chef for den preussiske del af den preussisk-østrigske hær. C.Junod mærker ligefrem sine billeder: »Aufgenommen auf Befehl S.K.Hoheit des Prinzen Friedrich Carl von Preussen«. I en annonce for en serie på 21 billeder fra Dybbøl i tidsskriftet »Ueber Land und Meer« fra juni 1864 tilføjer han, at de er »gleich nach der Erstürmung aufgenommen«.²⁶ Det siges da også almindeligvis, at hans billeder fra de erobrede skanser blev taget d. 19. april, dagen efter stormen. Foruden den lille serie i visitkortformat udsendte han en serie på 35 fotos, der solgtes oplæbde, dels i størrelse 16,5 × 22,5 cm, dels på karton med fotos på 23,5 × 30 cm. Hele denne serie er alene fra Dybbøl. Her optog han helt systematisk hver enkelt skanse fra I-X med to fra hver, nemlig et udefra og et af skansens indre. Hertil kom så motiver fra forbindelseslinierne, brohovedskansen, møllen og adskillige flere. Andre billeder fra Junods atelier, men måske optaget af en medarbejder, var en serie på 20, af den østrigske flåde, mens den lå i Cuxhaven. Han var med fra krigens begyndelse i Rendsborg og ved Mysunde, han optog flere billeder fra det forladte Danevirke, og var senere i Haderslev, Fredericia og Kolding. I alt synes han i 1864 at have optaget over 200 fotos, som så solgtes i flere forskellige udgaver. Junod optog mange af sine billeder som stereoskop-fotos. Ved udgivelsen af sine større billeder kunne han så hyppigt bruge det bedste af de to for at få den skarpeste gengivelse. Han kunne på den måde ud fra sine godt 200 optagelser tilbyde kunderne adskillige variationer.

Fotograf Chr.Fr.Brandt, der siden 1852 arbejdede i Flensborg, var endnu flittigere og hans billeder ofte af en højere kvalitet end Junods. Han annoncerede hyppigt i lokale blade og var optaget i hertugdømmernes adressebog fra 1853. I 1862 tilbød en Flensborg-boghandler i Dansk Boghandlertidende 16 portrætfotos, mest af kendte lokale folk, men også 5 af de kendteste danske

Stereoskop-foto af dansk soldatergruppe, opstillet klar til angreb. Billedet er udgivet af Georg E. Hansen og optaget uden for kampzonen, muligvis fra en eksercits. Der kendes en hel række sådanne fotos af danske soldater, parate til at træde i aktion, men alle optagne i øvelsessituationer. Museet på Sønderborg Slot.

officerer fra Treårskrigen var iblandt dem. I 1864 blev han »Hofphotograf S. K. H. d. Prinzen Friedrich Carl von Preussen«. Efter krigen ændredes det til »Kgl. Preuss. Hofphotograph«. Brandt vandt i årenes løb adskillige medailler for sit arbejde og deltog i en række udstillinger, bl.a. i Berlin og Paris.²⁷

Hans billeder fra 1864 er nok knap så systematiske som Junods. Han har således åbenbart ikke vandret over Dybbøl Banke fra skanse til skanse. Der kendes ingen fotos fra hans hånd fra skanse I, II og III, og de er heller ikke så regelmæssigt opdelt med et ydre og et indre foto fra hver skanse. Til gengæld suppleres selve skanserbillederne af talrige andre billeder fra forterrænet, fra Sottrup, Nybøl, Adsbøl og flere andre steder, fra en række enkelte batterier og en del panorama-billeder. Her udmærker to fotos i dobbelt bredde sig. Det ene viser skanseområdet set fra l. tyske angrebsparallel, det andet viser udsigten mod Dybbøl fra udsigtsposten ved Gammelmark. De er sat sammen af flere optagelser, hvilket bedst ses på udsigten over Vemmingbund. Også Brandt har billeder fra flere steder op gennem Jylland, bl.a. Aabenraa, Kolding og Vejle. Længere nordpå kom han åbenbart ikke i 1864. Til gengæld har han dækket bogstavelig talt hele hertugdømmet Slesvig fra nord til syd

og fra øst til vest. Han fulgte desuden sejren op med fotos af erobret dansk materiel og af flere mindesmærker, der rejstes umiddelbart efter krigen.

Fotografi og virkelighed

Som krigsreportage var de fleste af de billeder, der blev optaget under krigen 1864 mærkbart mere realistiske og faktisk oplysende end fotografierne fra Krimkrigen. På den anden side var de langt fra så drastisk-realistiske som de, der blev optaget på samme tid i den nordamerikanske borgerkrig. De viste ruiner, ødelagte kanoner og sønderskudte skanser, men ingen døde, ingen faldne soldater. Selv lazareth-billederne viste kun de pænt forbundne sårede med stokke og krykker, men først optaget efter at de er kommet op igen som rekonvalescenter efter operationerne.

Sårede danske soldater ved lazaretet på Aalholm. Som alle lazaret-fotos viser dette rekonvalescenter efter at de er kommet sig nogenlunde – krykker eller armslynge kunne gå an, men ingen blod, intet operationsbord. Ubekendt fotograf. Fot. i Det kgl. Bibliotek.

Billedmængden i dag er helt overvældende og der er en tilbøjelighed til at mene, at billedreportagerne, hvad enten det nu er levende billeder via fjernsynet eller øjebliksfoto i aviserne, gengiver virkeligheden. Ganske vist er det almindelig kendt, at der kan laves om på fotografierne uden at det altid umiddelbart kan ses. Mange officielle statsmands- eller fyrsteportrætter er omhyggeligt retoucherede, men ofte går man langt videre. Mest kendt er vel et par fotografier fra Rusland, hvor man på det første, fra 1920, ser Lenin på en talerstol med Trotskij på talerstolens trin, mens den senere udgave, der blev den officielle efter Trotskijs fald i 1929, har fået Trotskij bortretoucheret.²⁸ Af samme type er et par fotos fra Kina, det ene fra 1936 med Mao sammen med tre af hans vigtigste medarbejdere, hvoraf den ene senere blev retoucheret væk fra gruppen.²⁹ Endnu nyere er et par billeder fra Prag, hvor Dubček, er blevet fjernet på det, der publiceredes efter hans afsættelse.³⁰ Også adskillige levende billeder, især i dokumentarfilm, har i nyere tid været udsat for tilsvarende indgreb.

Også i Danmark har man adskillige eksempler på, at fotografier ud fra mere eller mindre politiske formål er blevet retoucherede. Helt uskyldige virker nogle kort fra postkortfirmaet Biehl, der af en række billeder fra Kongeågrænsen udsendte to udgaver, en med tyske flag og en med danske. Så kunne de sælges til en meget større kundekreds. Mere klart politisk er et foto af kong Christian X, der på sin genforeningstur i 1920 besøgte Aabenraa Rådhus. På gavlen af nabohuset var malet en stor tysk reklame, der klart læses på fotografiet. På det billede, der kom i handelen som et af en serie om Genforeningen, er hele reklamen retoucheret bort, så kongen ses mod en hvid gavl. På en fornyet udgave af billedet blev der ovenikøbet indføjet et meget stort Dannebrogflag, der dækker gavlen.³¹

Retouchering af fotografier er imidlertid ikke af nyere dato. Helt fra fotografiets allerførste tid kunne man retouchere. På verdensudstillingen i Paris 1855 viste en tysk fotograf forskellen, idet han, side om side, udstillede et uretoucheret foto og det samme med den retouchering, som han selv havde udviklet.³² Mange større fotofirmaer havde fast ansatte retouchører. Hoffotograf Jens Petersen, havde i 1860'erne ansat »retouchør Eduard Hansen«,³³ og hoffotograf Georg E. Hansen beskæftigede i 1861/62 M.A. Sommer i 3 måneder for at lave 10.000 kopier af et foto af prinsesse Alexandra til brug for det engelske marked.³⁴ Den franske fotograf Bouille, der i 1845 fotograferede i en pavillon med glastag i Tivoli, reklamerede med, at han leverede »portrætter, der i ingen henseende vise personerne ældre, end de er«. ³⁵ Der var dog også tidligt kritik af den megen retouche. I 1872 kritiseres fotograf L. Hartmann for at bruge for megen farve, og i 1863 reklamerede fotografene A. Brütt og L. Olsen hver for sig med, at de »nu leverer uretoucherede fotos«. ³⁶

De tidlige fotografer benyttede imidlertid ikke blot retouche i deres billeder. Flere arbejdede med sammenklippede negativer, hvoraf de skabte større kompositioner. Man kunne sammensætte to eller flere negativer, enten ved klipping eller ved afskærmning af de enkelte dele, så negativerne til sidst resulterede i et sammenhængende positiv. Det blev til store, meget populære, fortællende scener, ofte med mange personer på, og de kunne sælges i store oplag. Det gjaldt den berømte engelske fotograf Oscar Rejlander, der i 1850'erne, ved afskærmningsmetoden, skabte komplicerede scener med mange figurer, ofte i noget sentimentale scenerier. Den samtidige H. P. Robinson benyttede sammenklipping af negativer til sine billeder.³⁷ Sådanne fotos kaldtes »kombinationsbilleder«. De solgtes opklæbde på karton med trykt ramme og et ofte til billedet digtet vers, således som det senere i Danmark kendes med det populære »De sønderjyske piger« fra 1879.³⁸ Overalt i Europa blev denne billedtype yndet og solgt i store mængder.

Ikke alle fotografier blev lige klare, og mange blev derfor tydeliggjort ved

Skanse IV med resterne af det sønderskudte blokhus og et par delvis ødelagte kanoner, enkelte opstillede og en gruppe siddende tyske soldater og et nyopstillet tysk spidstelt midt i den erobrede skanse. Foto efter 18. april af C. Junod, Hamborg. Museet på Sønderborg Slot.

retouche. Men desuden var der forlag, der ikke var så heldige at have enten fotografer eller tegnere med nær fronten, men som på den anden side gerne ville være med i den salgssucces, som mange af disse billeder var. De benyttede da ofte fotografier, som de »forbedrede« ved kraftig retouche eller ved overmaling, så de originale optagelser blev mere eller mindre skjult. På den måde kunne man kalde sin udgave »autentisk« uden at den var identisk med forbilledet, og uden at man kom for tæt på reglerne om ophavsret.³⁹ Olin i Sønderborg, der som een af mange søgte at efterligne »De sønderjyske Piger« for at få andel i successen, lagde sig så tæt op ad forbilledet, at det snarest må kaldes et direkte plagiat.⁴⁰

Flere fotos 1864 kendes i variationer, der adskiller sig fra hinanden ved små ændringer. De skyldes ofte retouchering, men i mange tilfælde snarere, at fotografen har lavet flere optagelser, hvor kameraet måske er flyttet lidt mellem hver, og hvor soldaterne, der har været opstillet som staffage, er gået til og fra mellem optagelserne. Som eksempel kan nævnes to fotos af Brandt fra

Samme billede af skanse IV, udført efter et stærkt overmalet positiv, med både bortretoucherede enkeltheder, f.eks. den siddende gruppe, og med påtegnede detaljer, bl.a. en gående soldat midt i og to gestikulerende soldater t.h. Solgt som postkort. Museet på Sønderborg Slot.

Prins Friedrich Carl af Preussen, øverstbefalende for de tyske styrker, opstillet med sin stab foran den ødelagte Dybbøl Mølle.

kanonparken i Adsbøl, hvor der er flere soldater på det ene, men kun en på det andet. Et andet sæt billeder er taget ved skanse 2 af C. Junod, begge udefra, men det ene med harver lagt ud foran skansen, det andet med rester af palisadepæle. Her er kameraet åbenbart flyttet nogle få meter mellem de to optagelser. Fra skanse 4 findes tre varianter af et Brandt-foto, hvor soldaterne findes i forskelligt antal og i lidt forskellige opstillinger. Tilsvarende findes adskillige andre eksempler på variationer i fotografier, der i øvrigt forestiller det samme. Nogle af disse ændringer skyldes retouche, mens de fleste nok er optagelser, udført med halve eller hele timers mellemrum.

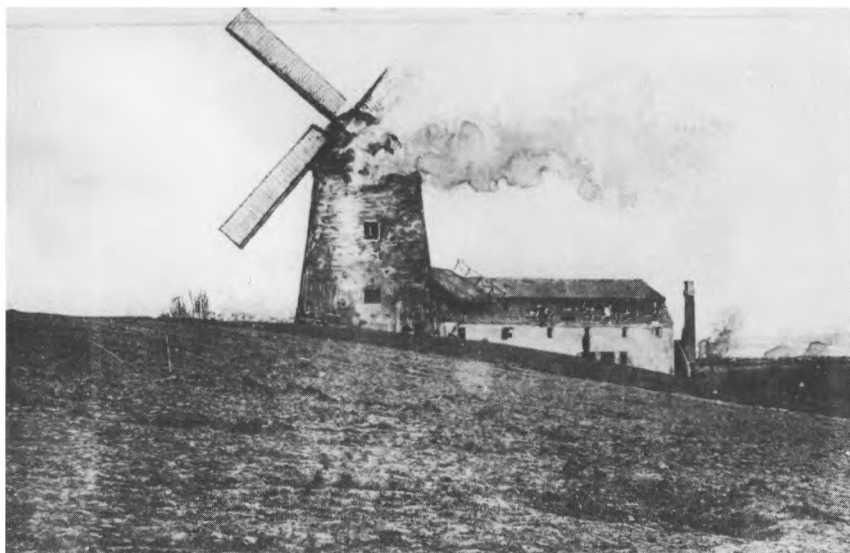
En række af de billeder, der blev optaget i skanserne, blev imidlertid retoucherede så stærkt, at der næsten var tale om overmaling. Det kunne ske på positivet, der så på ny affotograferedes og mangfoldiggjordes ud fra det nye negativ eller det kunne ske på negativet, før der blev taget aftryk. En sådan overmaling er foretaget med flere billeder af C. Junod, og disse foreligger derfor i flere udgaver, af og til tre eller fire med det samme motiv. Ved flere af disse er det imidlertid uklart, om Junod også selv har ansvaret for den overmalede udgave. Normalt udsendes de retoucherede kopier nemlig ano-

Ligesom Dybbøl Mølle blev et dansk nationalt symbol på danskhedens udholdenhed i årene efter 1864 blev møllen under krigen symbol på den tyske styrke og sejrsvilje. Den blev derfor hyppigt fotograferet fra alle sider, ofte med en gruppe af sejrherrene foran. Her er det ikke prins Friedrich Carl, men preussiske officerer fra det 53. Infanteri-Regiment, taget d. 20. april i kanten af skanse IV's voldrester med møllen som baggrund. Museet på Sønderborg Slot.

nynt eller med et helt andet forlags navn under, men her står, omend diskret, Junod-Hamburg, under flere af billederne.⁴¹

Retoucheringen kunne ske mere eller mindre forsigtigt. I de ovenfor nævnte Junod-billeder er der tale om en meget kraftig retouche. Det samme gælder et billede af Dybbøl Mølle, optaget af F. Brandt, men overmalet, så man ser møllen brænde og med vinger på, altså et noget primitivt forsøg på at vise møllen midt under kampene. Det således bemalede foto var udgangspunkt for et postkort, udgivet af fotograf Th. Thomsen i Flensborg uden antydning af, hvem den oprindelige fotograf var.⁴² Betydelig mere nænsom er man gået frem med det kendte foto af H. Graf, der viser sejrherren, prins Friedrich Carl, med sin stab opstillet foran den sønderskudte mølle. Her findes en kopi, hvor man har bortretoucheret hele officersgruppen. Kopierne efter denne udgave er usignede, så det er næppe Graf, der har stået bag udsendelsen heraf.⁴³

Det var ikke altid nok at vise den sønderskudte mølle. Selve ødelæggelsen var også et godt motiv, men det var blot ikke fotograferet. Så kunne man, som her, overmale et af C. Brandts fotografier og forsyne det med vinger og røg fra branden og derpå sælge det som postkort. Museet på Sønderborg Slot.

Nogle få gange har en fotograf dog forsøgt at få det til at se ud, som om han havde optaget en krigsscene. Tydeligst er dette ved et billede, optaget af den tyske fotograf H. Graf eller hans medarbejder Halwass og solgt i flere udgaver med to forskellige titler: »Fægtning ved Øster-Dybbøl« (trykt på etikette på bagsiden) og »3. prøjs. Jæger-Bataillon rykker frem ved Graasten« (håndskrevet titel). Det sidste er nærmest sandheden, men der er nu ikke tale om fremrykning, men om en opstilling i fred og ro adskillige km fra fronten. Fotografen har haft den fornødne tid til at lede opstillingen, så man kunne få indtryk af, at soldaterne var klar til kamp og til at fotografere, mens alle stod pænt stille.⁴⁴

Da kampene på Dybbøl var overstået, samledes det erobrede danske skyts sammen ved Nybøl. Her blev det fotograferet af Heinrich Graf fra Berlin. Kort efter udnævntes premierløjtnant Stöphasius fra 3. Brandenburgske Artilleribrigade til kommandant for den æres-eskorte, der i dagene fra 30. april til 24. maj førte de erobrede faner og kanoner til Berlin. Her fremstillede hoffotograf Hermann Günther nogle billeder af denne begivenhed, alle ved hjælp af en omstændelig montage. Som baggrund er en art malet kulisser med den nedskudte Dybbøl Mølle anbragt lidt forskelligt fra billede til billede. Foran

dette ses forskellige sammenstillinger af soldater og kanoner. På det ene er ved hjælp af nogle gruppefotos, optaget i et atelier, og et portrætfoto af Stöphasius, konstrueret et billede af hele den 120 mand store eskorte. På et andet vises prins Friedrich Carl og Stöphasius sammen med en mindre del af eskorten og en del af skytset, igen på en malet baggrund og igen sat sammen af portrætfotos og gruppebilleder. Der er endda foran tilføjet nogle faldne soldater. Et tredje viser på ny Stöphasius, men af eskorten er nu kun fire gruppebilleder og et par enkeltbilleder af 16 stående soldater og en opstilling med tre knælende soldater anvendt i montagen, hvor også skytset er sammenklippet fra flere billeder og endda suppleret med tegnede enkeltheder.⁴⁵ Hermann Günther optog også 10 forskellige fotos af danske kanoner i Berlin og udgav dem samlet, ligesom han optog en gruppe på 8 stående soldater fra det 35. Brandenburgske Füsilier-Regiment.⁴⁶ Han har givetvis optaget talrige gruppefotos og portrætter af soldater enkeltvis, og det er en del af disse, han har anvendt i sine fotomontager.

Fotomontage med en kombination af tegning og forskellige fotografier, udført af fotograf H. Günther, Berlin. Billedet er et af en serie, der viser premierløjtnant Stöphasius, som fører det erobrede danske artilleri under eskorte til Berlin. Stöphasius ses forrest t.h. i billedet, støttet til sin sabel. Soldaterne er optaget enkelt- eller gruppevis, ligesom kanonerne er fotograferet hver for sig og sat ind på billedet. Museet på Sønderborg Slot.

Selv om der således var talrige fotografer, der var virksomme under krigen i 1864, var resultaterne ikke uden videre virkelighedstro reportagebilleder. Retouchering, overmaling af både negativer og positiver og brug af fotomontage kendtes allerede på dette tidlige tidspunkt, da fotograferingen netop var 25 år gammel. Alle disse muligheder udnyttedes flittigt. Det er derfor nødvendigt også over for disse meget tidlige billeder at være kritisk og at se nøje på de enkelte fotos for at afgøre, om det er uændrede originaler eller om der i større eller mindre grad er ændret på de enkelte gengivelser.

LITTERATURLISTE

- Inge Adriansen: 1864 i samtidens aviser. Kbhvn. 1976.
 Inge Adriansen: De sønderjyske piger. Sønderjyske Årbøger, 1988, s. 5-42. Også som særtryk.
 Bibliografi og Ikonografi 1864. Udg. af Det kgl. Bibliotek og Schleswig-Holsteinisches Landesbibliothek, Kiel-Neumünster, 1970.
 Axel Bolvig: Billeder – sådan set. København 1974.
 Axel Bolvig: Den billedskabte virkelighed. København 1978.
 Gail Buckland: Reality Recorded. Early Documentary Photography, London 1974.
 Patrick Daniels: Early Photography, London 1978.
 Rainer Fabian und H. Chr. Adam: Bilder vom Krieg. Hamb. 1983.
 Fotografer – Charlottenborg. Et udvalg af Det kongelige Biblioteks samling. Udstilling Kbhvn. 1986.
 Jesper Frederiksen: Fotografiet, fotografen – og os andre. Kbhvn. 1976.
 Helmuth og Allison Gernsheim: Fotografiens historie. 1966. Udvidet engelsk udg. 1969.
 Renate og L. Fritz Gruber: The imaginary Photomuseum. New York, 1982.
 John Hannavy: Masters of Victorian Photography. London, 1976.
 Jan S. Kunstreich: Frühe Photographen in Schleswig-Holstein, Heide, 1985.
 Michael Langford: Fotografiens historie. Da. udg. v. Bj. Ochsner, Kbhvn. 1981.
 B. Newhall: The History of Photography from 1839 to the Present. London 1982.
 Bjørn Ochsner: Fotografiet i Danmark 1840-1940. Kbhvn. 1974.
 Bjørn Ochsner: Fotografer i og fra Danmark til og med år 1920. I-II, Kbhvn. 1986.
 S.U. Palme og Å. Meyersson: Historia genom kameraögat. I-II, Stockholm, 1958-59.
 Rasmus Reeh: Fotografilovens historie og andre essays. Kbhvn. 1985.
 J. Slettebo: Sønderborgs Bombardement i: Fra Als og Sundeved, 42, 1963.
 J. Slettebo: Folkelig propaganda under Treårskrigen. I: Sdj. Årbøger, 1964, s. 126-146.
 J. Slettebo: Gamle fotografier fra Als og Sundeved. Fra Als og Sundeved 55, 1977.
 J. Slettebo og F.S. Grove-Stephensen: Sønderborg i 1864. i: By og Bolig. Fra Als og Sundeved, 66, 1988, s. 23-32.
 Susan Sontag: Fotografi. Essays om billeder og virkelighed. Kbhvn. 1985, oversat fra engelsk.

NOTER

1. H. og A. Gernsheim, 1966. S.U.Palme og Å.Meyersson, 1958-59, J.Hannavy, 1976, s. 7-26. P.Daniels, 1978, s. 5-18, B.Newhall, 1982, s. 13-26, B.Ochsner, 1974, s. 5ff., J.Frederiksen, 1976, s. 17-29, J.Slettebo 1977, s. 9-13.
2. H. og A. Gernsheim, 1966. G.Buckland, 1974, kap. 4 og 5. M.Langford, 1981, afsnit 6. B.Newhall, 1982, især s. 85-93.
3. J.Slettebo, 1964, især s. 133-136.
4. R.Fabian og H.C.Adam, 1983, s. 77.
5. G.Buckland, 1974, s. 62f.
6. R.Fabian og H.C.Adam, 1983, s. 46 og 77.
7. B.Ochsner, 1986, s. 461 og 168. J.S.Kunstreich, 1985, s. 16f.
8. B.Ochsner, 1986, s. 278.
9. G.Buckland, 1974, s. 59ff. og 83. J.Hannavy, 1976 s. 66-68. R.Fabian og H.C.Adam, 1983, s. 75-81. B.Newhall, 1982, s. 85-88.
10. R.Fabian og H.C.Adam, 1983, s. 82.
11. R.Fabian og H.C.Adam, 1983, s. 64-71 og 83-86. G.Buckland, s. 69-73. Gruber, fol 39-42 og 420.
12. J.Hannavy, 1976, s. 36f., G.Buckland, 1974, s. 98; B.Newhall, 1982, s. 64ff. P.Daniels, 1978, s. 31f. B.Ochsner, 1974, s. 8.
13. G.Buckland, 1974, s. 98; J.Frederiksen, 1976, s. 46-49.
14. E. og S.K.Larsen: Hvedholm Lazareth. Utrykt manuskript, 1983, s. 51. Forfatterne takkes for tilladelsen til at benytte deres arbejde.
15. B.Ochsner, 1986, s. 728 og 764.
16. B.Ochsner, 1986, alfabetisk under de enkelte navne. Billedarkivet i Museet på Sønderborg Slot har soldaterfotos af bl.a. de fleste af de her opremsede fotografer.
17. Iconografi 1864, 1970, især s. 251-62, jvf. iøvrigt note 16.
18. Iconografi 1864, 1970, især s. 160-164 og s. 245-262 samt som note 16.
19. J.Slettebo, 1977, s. 20.
20. Iconografi 1864, 1970, m. henvisn. i registret s. 332f. og 339f. Billedeksempler i Mus. p. Sønderborg Slot, billedarkivet.
21. Iconografi 1864, 1970, registret s. 311ff., 317f., 324f.
22. B.Ochsner, 1986, s. 184-191, 250, 384 og 490.
23. Iconografi 1864, 1970 nr. 5918 og 5937. B.Ochsner, 1986, s. 155.
24. B.Ochsner, 1986, s. 123 og 840. J.Slettebo, 1977, s. 17, 96 og 102.
25. B.Ochsner, 1986, s. 750f.
26. Iconografi 1864, 1970, især afsnit III, 6-8. B.Ochsner, 1986, s. 448-50.
27. Iconografi 1864, 1970, især afsnit III, 6-8. B.Ochsner, 1986, s. 184-191. J.Kunstreich, 1985, s. 29-32. J.Slettebo, 1977, s. 19 og 22-27.
28. A.Bolvig, 1974, s. 78-79.
29. Politiken 28-02-1987.
30. J.Frederiksen, 1976.
31. Institut for sønderjysk lokalhistorie, H.Fangel takkes for hjælp ved fremskaffelse af materiale fra instituttets billedsamling.
32. H. og A. Gernsheim, 1969 s. 186.
33. B.Ochsner, 1986, s. 665 og 338.
34. B.Ochsner, 1986, 768.
35. B.Ochsner, 1986, s. 180.
36. B.Ochsner, 1986, s. 370, 198 og 638.
37. M.Langford, 1981, s. 31ff. og 99-102. P.Daniels, 1978, s. 75.
38. I.Adriansen, 1988. s. 8-14.
39. F.Brandt har på sine skansebilleder trykt: »Mit gesetzlicher Schutz gegen Nachbildung«, mens

- Junod på nogle af sine billeder meddeler: »Vervielfältigung strenge verfolgt«. Jvf. R. Reeh, 1985, især s. 9-40 om den første danske fotografilov 1864.
40. I. Adriansen, 1988, s. 39. B. Ochsner, 1986, s. 633.
  41. Iconografi 1864, 1970, nr. 4804, 4812, 4843, 4861, 4882, 4891, 4895, 4906 og 4919. Eksemplarer af disse 9 fotografier befinder sig i Mus. p. Sdb. Sl.
  42. Iconografi 1864, 1970, nr. 4938. Eks. i Dansk Centralbibl., Flbg.
  43. Iconografi 1864, 1970, nr. 4936 og 4942. Eksemplar i Det kgl. Bibl.
  44. Iconografi 1864, 1970, nr. 4458 og 4461.
  45. Mus. på Sønderborg Slot, 1977.
  46. Iconografi 1864, 1970, nr. 5706-15, 6476.

Mit småkårsliv

Erindringer 1880–1920

af *Peter Paulson**

Forfatteren til de følgende erindringer opfattede sig – med stolthed – som småkårsmand. Han var søn af en indvandret svensk arbejder og kom ud at tjene hos bønderne fra 11-års-alderen. Selv om han var født og opvokset i landsdelen, blev han betragtet som udlænding og statsløs – og det gav mange konflikter med de preussiske myndigheder, som dog nok kunne bruge ham som soldat. Paulsons pen er ikke blid, hverken mod myndighederne eller de velstående bønder. Han giver et billede af levevilkårene på landet og af de holdninger, som prægede daglejer- og husmandsklassen i årene efter århundredskiftet. Beretningen viser, at Genforeningstiden ikke kun var optaget af de nationale spørgsmål – under overfladen lå sociale modsætninger. Selv blev Paulson aktiv i »Sønderjysk Arbejderforening« og i husmandsbevægelsen.

Barndomshjemmet

Jeg er født den 30. september 1879 i Lunding, Starup sogn, Haderslev amt i et arbejderhjem. Min far¹ var indvandret hertil fra Sverrig 1868. Min mor² var født i Øster Vamdrup 1854. De var blevet ægteviede i Taps kirke den 17. august 1879 og kom til at bo i Lunding op til Vandling markskel i et jordløst hus, der blev nedbrudt sidst i 1880-erne. At huset blev nedbrudt så få år efter min fødsel tyder på, at huset og lejligheden har været yderst brøstfældig, og at mine forældres kår var meget fattige. Min morfar var meget forbitret over denne forbindelse, så fra den side fik de ingen hjælp, hvor hårdt det også tiltrængtes, thi hverken far eller mor havde opsparet det mindste, dertil var lønningerne ved de tider for små. Min mors helbred blev nedbrudt efter min fødsel den første vinter af de usle kår, der blev budt hende, og hvoraf også jeg blev mærket for livet, idet jeg mistede synet på det højre øje som følge af, at der var trængt mursalpeter fra en fugtig kalket væg ind i øjet, hvilket blev konstateret ved en operation på øjet i Kiel 1891.

Fra mine første barndomsår erindrer jeg ikke ret meget. Min far søgte altid

* Forfatteren (født i Lunding, Starup sogn 30. september 1879, død 23. februar 1962 i Louisendal, Ejdrup sogn, Aalborg amt, begravet i Gram, gift 20. marts 1903 i Hørup med Anne Christine Petersen, født 14. oktober 1872 i Tandselle, Tandslet sogn, død 29. februar 1924 i Vester Lindet) bar ved fødslen navnet Peter Danielsen Riis *Paulsen*. Men både han og faderen kaldte sig fortrinsvis *Paulson*, vel for at betone den svenske afstamning.

det bedst lønnede arbejde, der medførte, at vi flyttede fra det ene sted til det andet. Det første sted jeg husker vi boede, var den lille mølle ved Østergårds mølle i Hoptrup. Derfra flyttede vi til et arbejderhus, der hørte under Olufskær i Lunding.

Her oplevede jeg den første solformørkelse, det var en formiddag i græsslættens tid, og her oplevede jeg også at tjene de første penge, og som skete på følgende måde: Jeg var med mine forældre på høstarbejde på gården; der blev høstet byg, og jeg fulgte min mor støt op ad skåret, og hvor jeg så, at foregående opbinder havde ladet en håndfuld byg ligge uden at få det med i sit neg, bar jeg det hen til mor for at [hun] kunne få det med i sit neg. Dette blev bemærket af forvalteren, der hed Deichmann,³ og det fik jeg en 5-penning for. Det var sommeren 1883 eller 84.

Fra de år har jeg også de første minder om de kår, hvorunder arbejderne levede, og de var jo forskellige, efter som det var på større eller mindre gårde de arbejdede, og for de store gårdes vedkommende tillige om det var indvandrede tyskere eller danske, der ejede dem. Og her må det straks indrømmes, at årsindkomsten for den gifte arbejder ubetinget lå højest hos de indvandrede tyske storbønder; ikke alene fik den gifte arbejder den almindelige gængse dagløn på egnen, men dertil fri bolig, et bestemt mål mælk daglig, 2 læs hårdt brænde årlig, og det kvas, de selv samlede, kunne de få hjemkørt om søndagen, dertil 3-5 td. byg til at opfodre en slagtegris med. Kosten var for en dels vedkommende rationeret, således modtog hver mand ugentlig om sommeren 1 pund smør, ½ pund fedt og 1 pund ost. Brød og øl kunne de [få] alt det de kunne fortære, og sulet til middagsmaden var i så store portioner, at der også var rigelig til aftensmaden, og hvad der ikke kunne fortæres, fik daglejerne med hjem. Således var arbejdsvilkårene på Olufskær i de første år efter ejeren Mohrmanns⁴ død. Omgangstonen mellem herskab og tyende var derimod ikke så demokratisk som blandt hjemstavnsens befolkning.

Adspredelse blandt arbejderne dengang var heller ikke så mangeartet som senere hen. Høstgildet var vel det eneste gilde, bonden afholdt for sine folk. Til gengæld blev her ikke sparet i nogen henseende, og det skete, at en arbejderfamilie kunne komme til at deltage i flere gilder, alt eftersom de havde deltaget i høstarbejdet på flere gårde. Og så var der julegilderne blandt de gifte arbejdere. Traktementet var spartansk, det [var] kaffe, julekage, jødekager, brunekager og klejner og derefter kortspil. Indsatsen var lav, kvinderne spillede brus med pebernødder som indsats. Mændene fik under kortspillet 2 eller 3 kaffepunche serveret, og lige før selskabet brød op blev der trakteret [med] belagt smørrebrød med øl og snaps, kaffen var jo dyr i forhold til brændevin og fortjenesten ikke stor.

Til andre tider på året var selskabeligheden ikke ret stor. Kom en nabofami-

lie på visit en enkelt gang, var traktementet en kop kaffe, en kavring, en lang tvebak og et stykke kandis, og mandfolkene [fik] en eller to kaffepunche. Klædedragten var også spartansk. Sko og støvler bares kun ved særlige festligheder. Kvinderne gik mest i klodser.⁵ Jeg var over 7 år, da jeg fik mit første læderfodtøj.

Min skolegang begyndte i foråret 1885. Det var tidlig, da jeg først fyldte 6 år påfølgende 30. september. Fra dette år har jeg et særligt minde. Der var manøvre dette år, og en onsdag eller lørdag middag jeg kom fra skole og skulle op til Hans Petersens gård, hvor både far og mor den dag var på arbejde, og var kommen i nærheden af hvor vejen skæres af vejen der går fra Kresten Klausens gård efter Lunding kro, kom der ad denne vej en afdeling dragoner ridende der sang – »Vi vil hjem igen til Danmark til det røde og hvide flag.«

Når min mor var ude at hjælpe på gårdene med vask, bagning eller slagtning, gav det gerne, foruden daglønnen, et brød og en sigtekage eller slagtemad med hjem, noget der betød langt mere end daglønnen. Fra den tid mindes jeg aldrig nogen utilfredshed hos mine forældre med de kår, hvori de levede. Der var jo mange svenskere i den tid og helt op til århundredskiftet, og mange

Peter Paulson som ældre. Fotografi i privatarkivet i Landsarkivet, Aabenraa.

søgte min far for at få råd og søge hans hjælp i skriftlige sager. Fra sådanne besøg erindrer jeg den gensidige tiltale som landsmand, en tiltale der ligesom bandt dem sammen [indbyrdes] og med fædrelandet i det fremmede. Et minde der ligesom bød mig at elske fødestavnen, hjemstavnen og dens befolkning og sprog for hele livet. Om min far [ikke] fuldt og helt sluttede sig til den sønderjydske befolkning blev han nationalt set, aldrig politisk set, dansk.

I Haderslev

Foråret 1886 flyttede forældrene til Gammel Haderslev til et hus, der kaldtes Skovfogedgården. Her boede de til foråret 1889, hvorefter hjemmet blev opløst ved min mors død. Jeg forblev dog i Haderslev, hvor jeg var sat i pleje, til maj 1891. I Haderslev besøgte jeg hele tiden degneskolen i Gammel Haderslev. Da jeg begyndte min skolegang her, bestod den kun af to klasser. I første klasse undervistes der sommeren 1886 i alt 80 børn af en gammel lærer ved navn Joost,⁶ der dog ikke kunne holde styr på de mange børn. Dog samme sommer blev et 3^{die} klasseværelse tilbygget, hvor vi, de mindste flyttede ned sammen med Joost. I mellemste klasse fik de så en lærerinde, der efter kort tids forløb søgte andet steds hen, for hun kunne heller ikke holde styr på ungerne. Hun blev afløst af en lærer ved navn Lund,⁷ der kunne sætte sig i respekt og alligevel var meget afholdt; men han forblev også kun ved skolen et årstid. Da jeg kom ind i mellemste klasse 1888, havde vi en lærer Schmidt,⁸ der også blev meget afholdt i modsætning til degnen Kjer⁹ i øverste klasse, i hvilken klasse jeg kom 1890 og var til 1. maj 1891, da jeg 11½ år gammel kom ud på landet at tjene, nemlig ved F.M. Deneken¹⁰ i Vandling og blev overflyttet til Lunding skole. I mit afgangsskudsmål fra degneskolen i Gammel Haderslev havde degnen til slut skrevet »Hat das Ziel der Schule erreicht«.

I hjemmet bedredes forholdene på grund af bedre arbejdsvilkår og fars større indtjeningsmuligheder. Om sommeren arbejdede far ved vejarbejder og om vinteren på maltfabrikken. Daglønnen var 2,25 [mark] for en 10 timers arbejdsdag, der strakte sig fra kl. 6 morgen til 6 aften, afbrudt af ½ times spisepause formiddag og eftermiddag og 1 times middagspause. Om vinteren, når far arbejdede på maltfabrikken, stoppede mor kornsække for firmaet, som far havde med hjem. Stoppearbejdet blev lønnet med 5 penning pr. sæk. Mor, der havde været svagelig siden min fødsel, bidrog, såvidt kræfterne tillod det, ved hjemmearbejde til at forbedre økonomien. Om sommeren, når vejarbejder ikke optog hele tiden for far, havde han også meget akkordarbejde på omegnens større gårde, særlig i hø- og kornhøsten, og da tjentes der godt. Arbejdet blev betalt pr. td. land og var 12 mark for vintersæd og 9 mark for vårsæd

Indgangen til Teatret og Teaterhaven på Gammelting i Haderslev i 1920'erne. Haderslev byhistoriske Arkiv.

høstet, opbundet og sat i skok. For græsslåning betaltes der 6 mark pr. td. land, alt på egen kost. Ikke så underlig at far eftertragede den slags arbejde. Jeg husker, at far har haft høstakkord ved Friis i Ejsbøl, og jeg husker at min far i kompagni med gårdskarlen ved gæstgiver Iver Schmidt nede ved Møllepladsen havde påtaget sig en søndag at høste et bygskifte for Jakob Efsen på Langkjærgård.¹¹ De var i alt 9 arbejdere med koner. Ved middagstid kom pigerne nede fra gården op til høstfolkene med rødgrød og mælk. Den gang var høsten ikke alene en tid, hvor der blev slidt, men også en tid hvor sliddet blev påskønnet.

Om også levevilkårene bedredes noget, forøgedes mine forældres adspredelser ikke, de blev snarere færre, især for mors vedkommende, hvis helbred stadig aftog. For mit vedkommende forøgedes adspredelserne på en god måde, ved at jeg fandt legeskammerater fra gode hjem. Særlig kom jeg meget i hjemmet hos en bygmester Hans Gregersen¹² på Simmerstedvej, hvis to børn, en pige på min egen alder og en dreng et par år yngre, den senere vejassistent Peter Gregersen i Gram, som jeg måtte hjælpe med lektielæsning. Med disse børn og deres forældre blev jeg tit indbudt til at følge dem ud at se et og andet de mente kunne have børns interesse, såsom når Hagenbeks Menageri var på tourné. Ved en sådan lejlighed var jeg også med i Teaterhaven, da Hagenbek fremviste en lapfamilie med rener og deres levevilkår, og en anden gang en del dværge, ligesom til de store cirkusforestillinger, der gaves i byen.

Efter min mors død, og da jeg kom i pleje hos fremmede, tabte jeg lidt efter lidt forbindelsen med familien Gregersen, og mine adspredelser blev af en anden art, af samme art som almindelige arbejderbørns, det vil sige indskrænkedes til leg på gaden og til de tre krammarkeder, der afholdtes i byen.

Ekstraordinært indtraf i de år det, at det preussiske militær en sen septembraften efter manøvreafslutningen tog kasernen¹³ i Haderslev i besiddelse. Ligeledes husker jeg fra de år, at kejser Wilhelms statue blev rejst på Søndertorv¹⁴ og blev afsløret, til hvilken fest alle skolebørn i Haderslev blev udkommanderet til at bivåne afsløringen. Det var også et af de sidste år jeg var i Haderslev, jeg havde det første sammenstød med tyskerne. Det kom på følgende måde: Jeg og en anden dreng var sendt om på Gravene til Schrøder på restaurant Stadt Flensborg¹⁵ med en trækvogn for at hente en lille sæk æggekartofler. Schrøder viste os ind i gæstestuen og bad os vente dér, til han kom med kartoflerne. I gæstestuen var der fuldt af gendarmere, der havde afhentet deres lønninger, nu sad de og drak. Da vi to drenge kom ind, ville de have deres løjer med os, og så var der en af dem, der bød mig en sølvtvyepening for at synge: »Ich bin ein Preusse« – noget vi ikke ville. Så steg tilbuddet til 50 penning, og da det ikke frugtede til 1 mark, og så blev jeg så gal, at jeg stak i med at tudbrøle, hvad der lønnedes med en skraldende latter fra samtlige tilstedeværende, men så kom Schrøder med kartoflerne, og vi kunne slippe bort.

Ud at tjene

Som før nævnt kom jeg som 11-årig den 1. maj 1891 ud at tjene hos bønderne. Den første plads jeg fik var nu ikke hos en mand der ville benævnes »bonde«, det var hos Frits Mathias Denecken¹⁰ på den største gård i Vandling, en gammel original, der var ugift. Her tjente min far samtidig som avlskarl, og jeg måtte besøge skolen i Lunding, hvor jeg havde begyndt min skolegang. I denne plads forblev jeg kun sommeren over og kom så til Aastrupgaard til den derværende avlskarl. I september dette år var det jeg gennemgik en øjenoperation på Universitetsklinikken i Kiel, der dog ikke bragte mig synsevnen igen. På Aastrupgaard, hvor jeg også i ny og næ måtte deltage i arbejdet, forblev jeg kun i vinteren 1891-92.

I maj 1892 kom jeg tilbage til Vandling i plads hos gdr. Andreas Straarup¹⁶ som hjorddreng. Denne sommer var jeg dispenseret fra almindelig skolegang, så jeg skulle kun i skole onsdag og lørdag formiddag. Manden jeg tjente hos var en ung mand, der var indkaldt til militærtjeneste, såvidt jeg husker i Graudenz, og derfor blev gården drevet ved en bestyrer, der hed Jakob Toft.

Mandens mor Katrin Straarup forestod husholdningen med hjælp af to piger, hvis løn henholdsvis var 150 og 180 mark for et år. Den yngste af pigerne og jeg bestred malkningen, hvad vi sagtens kunne, da vi kun havde 8-10 køer. Denne gård var endnu ikke kommet med i mejeriet, så mælken blev behandlet hjemme på gården, og om sommeren blev der kernet hveranden dag. Gårdens størrelse var ca. 36 ha. Den havde et folkehold på 3 karle: Bestyreren, hvis løn var 360 mark, en ung daglejer, der om vinteren tærskede alt kornet på akkord og så en anden karl, hvis løn var 180 mark for året, og så var der som nævnt to piger og så jeg som hjorddreng. Min løn var 40 mark for sommeren, men jeg blev der nu også den følgende vinter for føden. Pigerne måtte om vinteraftener forrette aftensæde, som det blev kaldt, at spinde til kl. 9, da de skulle ud at malke til sengetid. Dette aftensæde begyndte gerne i efteråret, når kartoflerne var taget op og varede ved til onsdagen før Skærtorsdag. Vinteren igennem havde pigerne kun fri for aftensæde lørdag aften og så selvfølgelig Helligdagsaftnerne og så mellem Jul og Nytår, senere fik de også onsdag aften fri. Dette aftensæde holdt sig visse steder til århundredeskiftet. Som hjorddreng blev jeg godt behandlet af herskabet, derimod var pigerne nogle slemme plageånder. Jeg havde et hidsigt temperament, så jeg var jo et taknemlig objekt for drillerier, som jeg besvarede med at slå med, hvad jeg havde i hånden. Madmor var meget god mod mig, hvorfor hun kunne få mig til alt, således også til at hente rom til sig hos købmanden. ...

Sent på efteråret blev manden hjemsendt fra militæret lidende af tuberkulose, eller var det januar, jeg husker det ikke så nøje. Ikke længe derefter døde han uden livsarvinger, hvorfor han testamenterede formuen bort til tyendet og sine venner og stiftede et legat, hvis renter tilfaldt de fattige i sognet. Der blev dog også sørget for moderen. Jeg blev kun betænkt med 300 mark på grund af, at den ældste af pigerne bagtalte mig hos den syge som et utusk, der intet godt var i. Den af hans venner der overtog gården ville også gerne beholde mig til min konfirmation som hjorddreng, såfremt jeg igen om sommeren kunne blive dispenseret for den daglige skolegang.

De sidste skoleår og konfirmationen

Men dette var jo ikke let det sidste skoleår, da var det kun kredsskoleinspektøren, der kunne bevilge dispensationen. Ved den tid havde vi en skoleinspektør ved navn Stegelmann,¹⁷ der boede i villaen i brygger Fuglsangs have, der lå om den gamle bryggergård. Her var samme skoleinspektør et par år før blevet overrasket i at stjæle æbler. Det affødte et blandt drengene i Haderslev yndet rim, der lød: »1.2.3.4.5.6.7 – E skoleinspektør er en Evelytv.« Men tilbage til

min faders dispensationsbegæring. Jeg var kommet på kant med min lærer, en yngre mand ved navn Geerthsen,¹⁸ hvilket viste sig ikke at være så heldig for dispensationsbegæringen. Ved skoleinspektørens visitats klarede jeg alle stillede opgaver som en flot nr. 1, så Stegelmann mente, at der var intet til hinder for, at jeg kunne blive dispenseret for skolen den sidste sommer før min konfirmation. Men så trådte læreren hen til katederet og beklagede sig over, at jeg ikke ville tage mod klø af ham, men fortiede årsagen hertil, og mig blev der naturligvis ikke givet adgang til et forsvar. Enden blev, at min faders andragende om at få mig dispenseret for skolen den sidste sommer blev afslået, så jeg måtte ha' anden plads det sidste skoleår.

Denne fik jeg hos Hans Hansen i Øsby, en lille gård til et spand heste, 6 køer og lige så meget ungvæg. Lønningen skulle være mit konfirmationstøj. Det var flinke folk, manden var ugift, hans mor stod for husholdningen, og søsteren udgjorde det for en pige. Hvad jeg husker fra hverdagen her er den tidlige høst sommeren 1893, hvor vi var færdige med indhøstningen den 11. august. Da havde vi alt kornet i hus, og først og fremmest husker jeg orkanen den 4. februar 1894, hvor den store kornlade på Nautrupgård og kostalden på Bejerholm ved Halk blæste omkuld. Ligeledes husker jeg, at jeg i foråret 1894 hentede en god rød kalvekvie i Haderslev, der var købt til en pris af 70 daler (210 mk.).

Fra skolen og konfirmationsundervisningen har jeg naturligt nok også minder, og det er ikke så helt få, men her skal kun nævnes et par. Det var jo ikke det bedste afgangsbrev fra Lunding skole, jeg i Øsby skole mødte med. Førstelæreren Clasen¹⁹ så på mig med et prøvende blik over brillerne ved gennemlæsningen af dette skudsmål, men vi blev nu alligevel helt gode venner. Andenlæreren Carstensen²⁰ havde ingen timer i ældste klasse, var en meget forstående lærer for de store børns behov, hvorom følgende oplevelse vidner. Jeg var, hvad man kalder lidt af en læsehest, og så en dag jeg skulle om bag skolen og flytte ungvæderne, mødte jeg Carstensen. Han gav sig i snak med mig, og herunder spurgte han mig, om jeg ikke snart havde læst de bøger i skolebiblioteket, der var værd at læse, hvad jeg bekræftede, og så tilbød han mig at låne sine bøger, og så kom det: »Hvad vil du nu helst have, danske eller tyske bøger?« (biblioteksbøgerne var jo tyske). Jeg svarede, at jeg gerne ville ha' nogle danske bøger. Læreren: »Du er vel da ikke dansk?«. Jo, det var jeg da. Hvor kan det være? Jo, far og mor var danske og befolkningen med, og vi taler jo alle dansk. Læreren: »Ja, så har jeg ingen bøger« og vendte sig for at gå, hvad jeg også gjorde. Vi var kun kommet et par skridt fra hinanden, da læreren igen vendte sig mod mig og sagde venligt: »Ja, ja, kom du bare, det kunne dog være, der var en dansk bog«. Og der var flere, den første jeg fik var H.C. Andersens: Kun en spillemand.

Lærerne i den tyske tid var dygtige til at lære fra sig og i de fleste tilfælde rettænkende, moralsk uangribelige mennesker. Børneantallet i de enkelte klasser lå omkring 50, men der kunne også være 60 elever i klassen, der skulle undervises i dansk og tysk. Rigtignok indskrænkede undervisningen i dansk sig til kun at omfatte bibelhistorie, Martin Luthers lille katekismus og danske salmer, men det havde vi også på tysk foruden de øvrige skolefag, og jeg tør nok sige, at eleverne forlod den tyske folkeskole med lige så stor viden, som eleverne i dag forlader den danske folkeskole.

Som nævnt var jeg lidt af en læsehest, der i fritiden læste alt, hvad der var spændende, og som jeg kunne få fat på, og det gik jo ud over lektierne til præsten. Dem lærte jeg aldrig. Men her var pastor Tiedje²¹ nu heller ikke uden skyld, thi når timen var til ende, og vi fik det nye pensum opgivet, oplæstes bibelsprogenes kapitler og vers så hurtigt, at jeg ikke nåede at følge med, og min hukommelse har altid ladet meget tilbage at ønske, så det var ofte noget galt, jeg lærte først på vinteren, og det sløvede, så jeg lod helt være med at lære noget. I den følgende time ved overhøringerne gik præsten altid mig forbi med ordene: »Du kan jo dog ikke«. Men ved den følgende uddybning af stoffet, skulle jeg kunne svare, når ingen anden kunne, hvad jeg som oftest

Peter Paulson fotograferet som ung kort før 1903. Foto Waldemar Kiær, Haderslev. Privateje.

også kunne. Men glippede det en enkelt gang, skal jeg love for, at jeg fik mine synder at vide, og det fik jeg også af min madmor, da vi konfirmander havde været til overhøring i kirken onsdagen før Palmesøndag. Ved den lejlighed havde jeg glemt begyndelsen på det salmevers, præsten spurgte mig om. Men der var andre ting fra den tid, jeg aldrig glemte, således da vi ved slutningen af næstsidste time hos præsten af denne blev mindet om det traditionelle offer med følgende ord: »Nå børn, næste gang samles vi her for sidste gang, så husker I nok at ta' offeret med, I husker det vel«. Nu havde præsten gjort sit arbejde, nu ville han nok ha' sin løn. –

På Palmesøndag, da jeg fulgtes med min far, der var kommet til min konfirmation, hjem fra kirke, siger min far til mig: »Går der dig noget imod, så søg skylden hos dig selv, og lad mig aldrig høre, at du er en kujon«. Det var et ord, der bed sig lige så fast som præstens ord. Nå, jeg blev konfirmeret den 18. marts 1894 og fik lov til at fæste mig bort og til den løn jeg kunne opnå og selv råde for den på det vilkår, at jeg måtte klare mine fornødenheder med den løn jeg tjente, og det har jeg gjort siden.

En fugtig karl

Det første sted jeg tjente efter konfirmationen var i Hyrup ved Øsby. Det andet år fik jeg plads på en noget større gård i Hejsager. Arbejdsvilkårene var blevet bedre, nu havde jeg samme arbejdstid som alt andet tyende. Vel betød det, at arbejdstiden om sommeren begyndte om morgenen ved 5 tiden med staldtjeneste, 5.30 gik vi ind til morgenmaden, ved 6 tiden var vi klar til at rykke i marken. Kl. 9 havde vi en ½ times frokostpause. Kl. 11.30-1.30 havde vi middagshvil, og så arbejdede vi uafbrudt til kl. 6, da vi der fulgte hestene havde fyraften. Dog fra høstens begyndelse, da vi skulle arbejde sammen med de øvrige folk, begyndte arbejdet en ½ time senere om morgenen, men holdt ved en time længere om aftenen, men hvor vi så til gengæld havde ½ time mellemmadspause om eftermiddagen fra kl. 4-4.30. Alt overarbejde om aftenen fik vi godtgjort.

Hejsager var den gang en berygtet by for sit drikkeri, og jeg blev også selv smittet heraf, men drikkeriet var gængs overalt. Hvad der bidrog sit dertil var, at foreningsliv og sport var ukendt dengang. Fritiden tilbragtes i mange tilfælde på kroen, men så slemt som i Hejsager og på de store gårde var det i almindelighed ikke. Tyendet fra byen søgte hjem i fritiden og drog i mange tilfælde tyendet, der tilflyttede byen udefra, med sig. Mit hjem var jo blevet opløst ved min mors død. Vel giftede min far sig igen i foråret 1895, men det hjem han da stiftede, blev aldrig et hjem for mig, jeg levede mit eget liv uden

retledning af nogen art, blev vel en dygtig karl, men var temmelig fugtig, tjente vel en god løn, men havde alligevel ondt ved at holde klæderne på kroppen.

Et vendepunkt til [det] bedre indtraf, da jeg 1. november 1897 fik plads hos Wolle Dall på Skøttesminde.²²

Under en ru skal skjulte der sig her det bedste og ædleste menneske, jeg har kendt, og jeg blev ven med den mig 2 år ældre søn Bertel Dall. Hjemmet var et godt dansk grundtvigsk hjem. Wolle Dall var blevet præget af ånden på Rødding højskole, som han havde besøgt en vinter før 1864. Ved livet der her levedes, blev min ærgerrighed vakt, jeg ville søge at hæve mig over den gængse tyende-type.

For at kunne dette måtte jeg have en bedre og videregående uddannelse. På grund af at jeg var hjemløs i statslig henseende,²³ kunne jeg jo ikke søge min uddannelse på kongerigske høj- og landbrugsskoler, men måtte søge sydpå til Hohenwestedt landbrugsskole mellem Neumünster og Rendsborg.

Hohenwestedt landbrugsskole

Her var jeg vinteren 1898-99. Af de 140 elever der her var, var de 44 fra Nordslesvig, hvoraf igen halvdelen var dansksindede. Lærerstaben var meget frisindet på én nær, en dr. Hesse, som vi havde i tyskundervisning. Med ham

En del unge landmænd fra Nordslesvig søgte ikke til landbrugsskoler i Kongeriget, men til Landbrugsskolen i Hohenwestedt i Holsten. Skolen agiterede for tilmeldinger fra den nordligste del af provinsen gennem hyppige annoncer i Nordslesvigsk Landbrugs- og Mejeri-Tidende. Annoncen her er fra 1899.

havde jeg et sammenstød på grund af en stil, hvor jeg i en vending ikke havde udtrykt mig fuldt korrekt på tysk. I dag kan jeg jo nok se, at det ikke var på den smukkeste måde, vi dansksindede elever lønnede lærernes frisind, når vi, ved en lejlighed da hele skolen med lærere var samlede i elevforeningens lokaler en lørdag aften til selskabeligt samvær, demonstrerede vor danskhed. Det kom således: Skolens direktør Conradi opfordrede eleverne fra Nordslesvig til at samle os på scenen ved salens endevæg og synge vor hjemegns sange, hvad vi også gjorde. Jakobsen, en hjemmetysker fra Kegnæsgaard, foreslog den første sang. Det var: »Go'javten i drenge komme hid til vor disk«. Den faldt nu i god jord hos alle. Anderledes blev det, da jeg foreslog den næste, der blev sunget. Det var: »Sønderjyden har underlige vaner«. Da blev hjemmetyskerne sure, og de blev indædt rasende, da den derpå følgende, som jeg foreslog, også blev sunget. Det var: »Når tysken spørger dernede ved Spree, hvorpå vi grunder vor ret«. Som fjerde og afsluttende sang blev sunget: »Gold er den jord som lyngen bær –«, foreslået af Dinsen, som vel var fra Sundeved. Derpå opfordrede Conradi sydslesvigerne til at synge hjemlandets sange, men de havde ikke en, et magert resultat. Mathias v. Köller havde tiltrådt embedet som overpræsident for Slesvig og Holsten året forud, så det kan vel ha' været årsagen til, at vi var blevet aggressive, da lejligheden bød sig.

Hjemløs under Köller-tidens tvangspolitik

Semestret endte lige før påske og jeg drog i tjeneste hos Henningsen på Nautrupgaard²⁴ i Øsby sogn. Spiritusforbruget var her så stort blandt tyendet, at da Henningsen en morgenstund jeg kørte ham til Haderslev tilbød mig forvalterpladsen, afslog jeg det med den begrundelse, at jeg så blev helt forfalden. Henningsen blev fornærmet, men jeg havde nu ingen grund til at være imødekommende. Wolle Dall havde været ude efter mig for at få mig tilbage til Skøttesminde, for kunne han ikke få mig, måtte sønnen, min ven Bertel ikke komme til Tune landbrugsskole vinteren 1899-1900. Her blev jeg dog kun et år som avlskarl, for det var jo meningen, at jeg ville frem ad funktionærvejen i landbruget.

Efter endt tjeneste på Skøttesminde kom jeg som forvalter til forpagter Drenkhahn,²⁵ en meklenborger i Vandling. Her blev jeg dog kun i fire måneder, så røg vi uklar, og jeg flyttede. Tyskerne har nu alle dage haft en heldig hånd til at vække opposition, v. Köllers²⁶ fremfærd i Nordslesvig havde den virkning på mig, at jeg afviste flere velmente tilbud fra direktør Conradi, Hohenwested om gratis studieophold i andet og tredje semester på skolen incl. bøger og pension, tilbud jeg afslog på grund af, at mit naturalisationsandragende, der

var indgivet samtidig med at jeg mødte til session, var blevet afslået. Dette afslag blev indledning til en næsten stående strid med de præsiske myndigheder helt indtil Genforeningen. ...

Som tyende var jeg efterspurgt i de følgende år og oppebar den højeste løn i flere sogne, men jeg kunne bruge pengene. Denne tilværelse passede mig dog ikke, og jeg besluttede at udvandre til Sydamerika i juni 1902, men nåede kun til Hamborg. Her påhørte jeg på et udvandrerrhotel ubemærket en samtale mellem værten og en købmandsfrue fra St. Catharina, der var hjemme i Hamborg på besøg. Denne samtale jeg her ufrivillig kom til at overheøre ombestemte mig, da det nemlig var til St. Catharina i Brasilien, jeg ville udvandre. Efter at have arbejdet en månedstid i et gartneri ved Hamborg, tog jeg tilbage til Als sidst i juli, og her blev jeg til det følgende år i marts. Efter brylluppet flyttede jeg med konen til Sottrup ved Sommersted. Her fik jeg igen rivninger med myndighederne og helt uforskyldt. Som hjemløs skulle jeg ifølge gældende lov søge om bosættelsestilladelse, hvad jeg også i tide havde gjort, men ingen svar fået, før jeg tiltrådte pladsen hos Alfred Andersen, Sottrup,²⁷ som fast daglejer og indflyttede i gårdens lejhuse 1. april 1903. Det første barn blev her født den 15. april 1903 en fire uger for tidlig. Først i juni

Anne Christine Petersen fra Tandselle blev gift med Peter Paulson i 1903. Her er hun fotograferet som nygift af fotograf Stöckler i Sønderborg. Privateje.

fik jeg tilsigelse fra amtsforstanderen på Tågerup²⁸ om at møde på hans kontor den 12. juni, og her fik jeg besked om at skulle fraflytte min arbejdsplads hos gdr. A. Andersen, Sottrup og hans hus inden 2 × 24 timer, ellers ville jeg blive udvist. –

Se sagen var følgende: Alfred Andersen var dansksindet og havde et udestående med amtsforstanderen, fordi denne havde taget nogle skærver, som Højrup kommune havde ladet slå til kommunevejen, til at udbedre sin egen vej med. Dette havde Alfr. Andersen påtalt, og det affødte en proces, som amtsforstanderen tabte ved landsretten i Flensborg. Det skulle nu hævnes ved min bortvisning af Andersens tjeneste. Da jeg efter mødet på amtsforstanderens kontor kom tilbage og fortalte Alfred Andersen om mødet, siger han til mig: »Fik du det skriftlig?« Nej, det havde jeg jo ikke fået. »Ja, så vil jeg ikke gi' afkald på dig, men gå du igen derover tredie pinsedag og forlang bortvisningen skriftlig«. Jeg fulgte rådet. Da jeg den 15. juni kom på amtsforstanderens kontor, var der allerede 3 gendarmer. Det var nu ikke for min skyld, nej de ville hente en del af Hoffmanns karle, der aftenen forud havde været til dans i Stepping kro og efter ballets afslutning var brudt ind i kroen og havde stjålet en hel del spiritus. Men da det ville tage nogen tid at få gendarmernes ærinde til side, fik jeg mit ærinde behandlet først. Jeg fremførte mit ærinde om at få bortvisningsordren skriftlig. Amtsforstanderen blev gal og svarede, at det fik jeg ikke. Herpå svarede jeg: »Så bliver jeg, hvor jeg er«. Amtsforstanderen: »Så blir' De udvist!« Jeg: »Hvorhen?« Amtsforstanderen svarede, at det var ham ligegyldig. Jeg: »Så melder jeg mig landarm«. Så måtte amtsforstanderen give sig, og jeg fik ordren skriftlig. I original lyder den således:

»Tobdrup den 15. juni 1903

An den Arbeiter Herrn Peter Paulsen,
Satrup.

In Gemässheit einer landrätthlichen Verfügung eröffne ich Ihnen hiermit, dass Sie nur dann die Niederlassungserlaubniss erhalten, wenn Sie nicht mehr bei Hofbesitzer Alfred Andersen in Satrup in Dienst stehen.

Der Amtsvorsteher
Hoffmann«

Det siger sig selv, at hverken Andersen eller jeg var tilfreds med udfaldet, og Andersen siger til mig: »Hvis jeg var dig, ville jeg rejse ud til landråden og spørge ham, om han billiger Hoffmanns skrivelse«, et råd jeg dengang fandt godt. Dagen efter rejste jeg til Haderslev, og på landrådskontoret bad jeg om

Talkeup, den 15de Juni^{III}
1903.

Alu

Min Aluvennede Gæst Paulsen

in
Talkeup

Ju Almindselig minst hændigt
ligesom omgængende vordene af Gæst
fremmit, dog Du minst væren via via
derved omgængende vordene vordene, som
Du vist vist om Gæst og Gæst
Andersen in Talkeup in dienst
foran.

Der Aluvennede Gæst:

Hoffmann

Amtsforsander Hoffmanns brev til Paulsen 1903. Landsarkivet i Aabenraa.

at måtte tale med landråden. Så vidt jeg husker, var det Becherer²⁹ dengang. Nu var jeg dygtig irriteret over alt det vrøvl og tabt arbejdsfortjeneste, så da jeg blev vist ind til landråden, var jeg ikke videre ydmyg og diplomatisk, og spurgte kort og godt, om landråden billigede den ordre, skrivelsen udtrykte.

Da landråden havde læst skrivelsen, som jeg havde overrakt ham, svarede han, efter at have tilbagegivet mig den: »Ja, det er med min billigelse og herved bliver det«. Samtidig blev jeg vist døren. Så var der jo intet andet at gøre end at flytte. Til alt held havde gdr. Andreas Andersen, Højrup Overskov en lejlighed, der stod tom. Der flyttede jeg ind. Under så usikre arbejdsforhold søgte jeg arbejde på Fuglsangs Maltfabrik i Haderslev og fik det, hvorfor jeg samme efterår med kone og barn flyttede til Haderslev. Men her forblev jeg kun til 1. april 1905, da jeg købte et husmandsbrug på 8,57 ha i Krogstrup, Skrave sogn og hermed begyndte et nyt afsnit af mit liv. Men før jeg refererer det vil jeg beskrive udviklingen som den forløb i al almindelighed i Haderslev Østeramt socialt og driftsmæssigt inden for landbruget i 10-året 1895-1905.

Arbejdsvilkår i landbruget omkring århundredskiftet

Lønnen var i fortsat stigen. Arbejdsløshed ukendt. Sæsonarbejde forekom heller ikke, da arbejdet fordeltes jævnt over hele året, idet roedyrkning først begyndte at finde indpas på gårdene sidst i 1890'erne. Høstmaskinerne var heller ikke almindelige. Aflæggerne kunne endnu indtil århundredskiftet klare høsten på endog de store gårde. Leen har jeg endnu brugt for fremmede til høslet og kornhøst til op mod 1930, og som det gik med leen, gik det også med plejlen. Sidst jeg med plejlen tærskede i akkord var vinteren 1918-19. På større gårde fandtes der dog overalt tærskemaskiner med heste som trækraft. De blev dog snart afløst af damptærskemaskiner, der gerne ejedes af et snævert interessentskab. I førstningen af den her omtalte periode blev sæden udsået med hånden på mindre gårde og med bredsåmaskiner på større, radsåning blev først almindelig efter århundredskiftet. Sæden blev til op mod året 1900 nedfældet med sæddækkeren, efter ovennævnte årstal kom fjedertandsharven i brug. Århundredskiftet danner også skellet mellem den gamle af smeden i landsbyen smedede plov og fabriksploven. I førstningen var det Rud. Sacks enkelte og dobbelte plove, senere forøgedes fabriksploven med den amerikanske, der igen afløstes af plove fra danske fabrikker.

Jeg nævnte før, at der ikke fandtes sæsonarbejdere. Helt rigtig er det dog ikke, idet der var en del mænd, der om sommeren gik i moserne og strøg tørv. Hen på sommeren blev de for en stor dels vedkommende udskibede fra Kalvø i små sejlskibe, der sejlede på havnene på de danske øer. Hen på sommeren, når tørvestrygningen var forbi, rejste disse mænd så ned til Ejdersted og Ditmarsken og tog arbejde ved de store damptærskemaskiner og fulgte dem til tærskesæsonen var forbi. Så drog de over på Femern, for vinteren over at

tærse med plejlen på akkord. Når alt kom til alt var det dog kun et fåtal af arbejdere, der beskæftigedes på den måde.

Levemåden hos bønderne var på en måde primitiv. Tyendet sov i karle- og pigekamrene to og to sammen, hvor der var flere. Davren bestod gerne af mælkegrød, derefter et stykke sigtebrød smurt med hjemmekærnet smør og en kop kaffe. Frokosten 2-3 stykker smørrebrød med pålæg. Om middagen langedes til ét fad, hvad forretten angik såvel som dypelsen til kartoflerne, der blev bragt på bordet med skrællen på. Så kunne hver mand pille de kartofler, vedkommende kunne spise. Efter middagshvilen gav det en kop kaffe med et stykke [?]. Mellemmaden om eftermiddagen bestod også af 2-3 stykker belagt smørrebrød og aftensmaden af friskkogt boghvedegrød. Føden bestod for størstedelen af egne frembringelser og var på de mindre gårde vel tilberedt. På de mellemstore og større gårde var dette dog ikke altid tilfældet. Børnene på gården spiste aldrig ved samme bord som karlene. Endnu sidst i det nittende århundrede var der henlagt langt mere arbejde på gårdene til kvinderne end senere hen. De malkede, bryggede, bagte, passede haven, kunne slagte får og kalv, måtte med i marken i græsslet og høst, og så spinde uld og hør. Den almindelige hør- og rapsdyrkning ebbede ud først i 1890-erne. Cykelsport og ringridning var de eneste sportsgrene, der var kendt på Haderslevengen før 1900.

Hvordan jeg blev selvstændig landbruger

Som før nævnt købte jeg husmandsstedet i Krogstrup og overtog det den 1. april 1905. Da hverken jeg eller konen ejede noget eller havde udsigt til arv, må jeg hellere gøre rede for, hvorledes det kunne ske. Rigtignok stod Nordslesvig i den nationale jordkamps tegn. På tysk side førtes den af regeringen ved de forskellige herpå indrettede organisationer. På dansk side derimod af private organisationer og enkelte personer hernede såvel som i Kongeriget. Men de der blev hjulpet frem på denne måde måtte være prøjsiske eller tyske statsborgere, og jeg var ingen af delene, så jeg drømte ikke om at få min egen selvstændige virksomhed. Min gamle husbond Wolle Bertelsen Dall til Skøttesminde besøgte os i Haderslev tid efter anden, og talte ofte om, at jeg skulle se at få en landejendom, en tale jeg afviste med, at han jo kendte mig godt nok til at vide, at sådant var udelukket på grund af mangel på kapital. Men Wolle Dall blev ved at prædike for mig og fremførte, at det kunne jo være, at det ikke blev så vanskelig at overtage en ejendom, som jeg troede og sagde så en dag, han igen besøgte os: »Du kan da prøve at indhente tilbud gennem

Peter Paulsons velgører, gårdejer Wolle Dall, Skøttesminde (1840-1910) og hustru Maren Kiestine (1840-1932). Foto N. Gaasvig, Haderslev o. 1900 i privateje.

avisen«, hvad jeg indvilligede i ud fra den tankegang herved at overbevise Wolle om det håbløse for mig at tænke på at købe ejendom. På mit avertissement om ejendom indkom der syv tilbud. Den derpå følgende mandag viste jeg Wolle Dall resultatet, og eftersom Wolle læste tilbudene og skød dem tilbage over til mig, slog jeg en streg over dem, og det havde jeg gjort ved fire, men så udbrød Wolle: »Lad være med det. Hvis du har fri på søndag, så rejs hellere ud at se, hvad det er for noget, så kan vi altid tales ved næste mandag«. Jeg holdt af ham og havde en dyb respekt for ham, så jeg føjede ham, og den søndag besøgte jeg tre ejendomme, hvoraf den i Krogstrup var den mindste og efter mit skøn den billigste. Da jeg om mandagen havde aflagt rapport, siger Wolle: »Næste søndag du har fri (vi havde arbejde hveranden søndag på maltfabrikken), kan Bertel rejse med dig ud og se på den ejendom.«

Som sagt så gjort, Bertel – det var sønnen og min ven to år ældre end jeg – syntes også ejendommens pris var passende ved den fælles besigtigelse 14 dage senere. Ejendommen var på 8,57 ha med 31 th. nettoudbytte (Grundsteuer Reinertrag).³⁰ Bygningerne var gamle, men jævnt vedligeholdt. Besætningen bestod af en god hest, 4 korthorns køer, hvoraf den ene med kronisk yverbetændelse og 4 kalve mellem 5-8 måneder gamle, 2 grise, 20 høns, en fjedervogn,

en arbejdsvogn, en plov, 2 harver, ajletønde og pumpe, en tromle og en gammel kornrensemaskine, 2 mejerispande og en gammeldags hakkelsekiste og 2 enspænder seler. Prisen var 11.000 mk., heraf et lån på 5.000 mk. i Sparekassen for Frøs og Kalvslund Herreder i Rødding. 6.000 mk. skulle udbetales ved tiltrædelsen 1. april, og jeg ejede ikke engang penge til omkostningerne ved handelen og havde ikke tilsagn om hjælp nogensteds fra. Hvad skulle jeg svare min ven, da han spurgte mig: »Vil du have ejendommen?« – andet end: »Hvor skal jeg få pengene!« og Bertel svarede: »Dem får du af far!« 6.000 mk., over halvdelen af ejendommens værdi, uden kaution og uden at have nogen art af forpligtelse over for mig, og uden at jeg på nogen måde i min tjenestetid hos Wolle Dall havde gjort mig fortjent til denne godhed. Det var mere end jeg kunne stå for, jeg måtte være ene en tid for at fatte mig. Således kunne bondekulturen i Nordslesvig give sig udslag før den første verdenskrig. Der spurgtes ikke om politisk standpunkt eller stillede betingelser for hjælpen.

Statsløs

Således blev jeg selvstændig landbruger. Den 1. april 1905 flyttede vi til Krogstrup, Københoved kommune, Skrave Sogn. Som hjemløs måtte jeg naturligvis også søge om bosættelsestilladelse for at bosætte mig her, men den

Husmandsstedet i Krogstrup. Peter Paulson holder de to heste, mens de 6 børn samler sig om moderen. Postkort 1912 i privateje.

fik jeg uden besvær. I førstningen skulle den dog fornyes hvertandet år. For at undgå dette besvær indgav jeg for fjerde gang ansøgning om naturalisation i foråret 1907 i tro til, at også jeg omfattedes af konventionen af 11. jan. 1907³¹ mellem Tyskland og Danmark angående optantbørnenes undersåtsforhold, idet mit undersåtsforhold var sideløbende med optantbørnenes, da der (efter hvad den svenske generalkonsul i Lybæk havde oplyst mig om) på det tidspunkt bestod en traktat mellem Tyskland og Sverrig, der hjemlede svenske statsborgere, der havde opholdt sig i Tyskland 10 år og derover uden at have fået det svenske statsborgerskab fornyet, ret til at blive optaget i Tyskland som tysk statsborger. Men atter var svaret et afslag fra provinsregeringen i Slesvig. Jeg burde i stedet have stilet andragendet til det prøjsiske indenrigsministerium. Men det var der ingen, der gjorde mig opmærksom på, selv om det ville have givet det ønskede udfald i henhold til de mellem Tyskland og Sverrig trufne aftaler.

Husmandskvaler

Nå foreløbig slog jeg mig til tåls med den trufne afgørelse. Jeg havde andet at tænke på. Landbrugsdriften måtte jeg hellige hele min arbejdskraft. For vel var det i en opgangstid, men husmandsejendommene havde ikke de samme gode vilkår at arbejde under som gårdbrugene. I 1911 måtte jeg bygge stald og lade, da de gamle bygninger truede med at styrte sammen. Selv om jeg ingen penge havde kunnet spare sammen til dette formål (det årlige overskud, som kun kunne blive småbeløb, var bleven investeret i maskiner, og desuden var børnetallet i de år steget fra 2 til 6), lykkedes dette alligevel uden at forøge gælden med mere end 1000 mk., hvoraf en del vekselsæld. Samtidig med byggeriet indtrådte der en meget følelig lavkonjunktur i fedesvinprisen. Dette blev årsagen til det første indlæg i Modersmaalet fra mig, og som senere hen afløstes af talrige andre indlæg i dagspressen om tidens problemer.

Her altså det første indlæg i Modersmaalet, fredagen den 10. november 1911:

»Husmandstanker.

Under denne overskrift har vi modtaget følgende:

Er det ikke snart på tide, at den nordslesvigske landbefolkning kaster sig over mere rentable foretagender, end de mange i de senere år foretagne sammenslutninger med industrielle formål for øje?

Andelsforetagender med udførsel af forarbejdede landbrugsprodukter har endnu ikke bragt noget tab. Jeg beder se hen til vore mejerier, de er jo rigtignok de eneste af den slags foretagender her i landet. Men ligesom hinsides grænsen sukkerfabrikker har været til støtte for det danske landbrug, må de også kunne blive det for vort. Men her gælder det som overalt at have dygtige uddannede kræfter til at forestå sådanne anstalter.

For andelssvineslagteriernes vedkommende ville landbruget vinde:

1. Besparelse af fragten, her i betragtning kommende tara, ca. 25%.
2. Handelsmændenes fortjeneste og
3. Kommissionærernes provision, og da det ikke er småsummer, som således går tabt mellem år og dag for vort landbrug, ville det være ønskeligt, om vore landboforeninger ville virke hen til, at der blev dannet et eller to andelssvineslagterier for Nordslesvigs vedkommende.

P.K.«

Haderslev redaktionen tilføjede følgende fodnote:

»Vi giver ovenstående plads med den bemærkning, at der selvfølgelig må tages hensyn til de højst forskellige produktions- og afsætningsforhold syd og nord for grænsen. Med det marked vi har, er det tvivlsomt, hvad der ville være at vinde ved andelsslagterier. Og med de nuværende priser på korn og kvæg gælder noget lignende om sukkerroedyrkning. Men selvfølgelig kan den udkastede tanke godt drøftes og grunde fremsættes for og imod.«³²

Som nævnt havde jeg, trods opgangstiden, en del økonomiske vanskeligheder, hvorfor jeg påtog mig en mælketur ved siden af selve bedriften, der i øvrigt kunne give mig arbejde nok. Kunne jeg få en 3-4 ha jord af de omliggende fællede, så kunne jeg holde stadig medhjælp i bedriften og dermed øge arbejdet med jordens behandling og dette i rette tid. Derfor forsøgte jeg i vinteren 1912-13 at købe jord i nabolaget fra en af de større gårde nede i Krogstrup by, noget der dog mislykkedes. I stedet for solgte jeg så ejendommen til den største af disse gårdmænd. Han havde i forvejen 12 ha fælled lige ud for min ejendom, som så blev lagt sammen. Jeg solgte i april 1913, men med afståelse 1. oktober 1913. Prisen var uden besætning, avlsredskaber og avl 15.000 Mk. Det var en meget høj pris. ...

En ny begyndelse på Vojens Mark

Nu havde jeg sommeren for mig til at se på anden ejendom. Det varede ikke længe, før jeg havde bestemt mig for Christian Gasdorfs ejendom på Vojens Mark, en god lille gård på 15¼ ha med 70,81 thl. Reinertrag. Bygningerne var ældre, men betydelig bedre end dem jeg havde forefundet i Krogstrup. Jorden var også bedre, men trængte til mere gødning og rationel drift. Besætningen med undtagelse af hestene var dårlig og for lille, kun 5 køer og 2 kalve. Avlsredskaberne var også forældede, men prisen var lav, 32,500 Mk., omkostningerne ved handelen iberegnet. Dette køb var lige så fordelagtig for mig som salget i Krogstrup. Omflytningen fandt sted den 1. novbr. 1913.

Min økonomi var betydelig forbedret. Da omflytningen var overstået, sad jeg på den nye ejendom med 26.000 Mk. gæld, heraf 20.000 Mk. med 1. prioritet og 6.000 Mk. på anden, og så havde jeg tilført den nye ejendom en

5-års vallak, en 6-års hoppe, en tyr, en kvie, en kalv og en griseso, en ny høstmaskine, en ny radsåmaskine, en 3 år gammel kassevogn, en god klapfaeton, en gammel arbejdsfjedervogn, en ny Fraugde plov nr. 4, en ny dobbeltplow, en ny fjedertandsharve 12 tands, en ny ukrudtsharve, en ny dobbelt radrenser, en ny kornrensemaskine, en vægt med lodder, en dobbelt sele, en roefrøsåmaskine, en græsfrøsåmaskine, 2 mejerispande, en Lanz tærskemaskine med halmryster og remtræk og et nyt 3-hestes-gangværk. ...

Det første krav de nye forhold stillede mig var at få staldpladsen udvidet, hvilket også skete sommeren 1914 på den måde, at jeg tog hestene ud af stalden og lavede stald til dem i den vestre længe mellem lo- og vognport, og langs den søndre side af stalden udvidede denne med et halvtag. På den måde udvidedes stalden fra at kunne rumme 6 køer og 3 kalve til at kunne rumme 8 køer og 8 ungkreaturer og kalve samt en svinesti mere. Denne ombygning gav mig en del løs gæld, som jeg let kunne have afviklet under rolige og normale forhold, men 1. august 1914 kom krigen, der kuldkastede alle beregninger og ændrede de hidtil hævdevundne erhvervs- og handelsvilkår.

De første krigsår

Ombygningen af staldene blev færdig til høsten 1914, og selv om det havde bragt nogen løs gæld, var det dog ikke i sig selv faretruende for min økonomi. Værrer var det, at griseprisen i juli begyndte at falde. På det tidspunkt havde jeg 35 6-8 ugers grise, en god vare, og så 4 grisesøer. På torvet i Haderslev forlangte jeg 12 Mk. pr. gris, men der blev kun budt 10 Mk., og så tog jeg grisene med hjem. Det var den første fejl. Da jeg i september igen kørte grisene til marked, blev der kun budt 9 Mk. i gennemsnit. Jeg tog grisene igen med hjem i tillid til, at jeg ville få de 50 dobbeltcentner foderbyg, jeg havde købt på slutseddelen af en kornhandler i Hammelev. Det var den anden store fejl jeg lavede. Da det købte foderbyg ikke blev leveret, åd svinene al mit eget korn, der endda ikke slog til, og så måtte jeg købe byg til 50 Mk. pr. sæk. Disse grise bragte mig et reelt tab på 1.200-1.500 Mk. Det var fejlgreb enhver landmand ville kunne komme ud for.

Værrer var det, at jeg på forsommeren 1915 kom ind på hestehandelsområdet. Det var en dumhed af mig, da jeg ikke forstod mig på hestehandel. At komme af med den løse gæld, det var det der fristede, og det kunne også være lykkedes, om jeg ikke havde været for godtroende og havde fæstet lid til gode venners råd. Den ene handel førte den anden med sig, og hver handel medførte tab. Den 10. oktober 1915, dagen før jeg blev indkaldt til militærtjenesten, havde vi begyndt at tærske et par kornhæs med damptærskværket

fra Styding. Men var bleven afbrudt af regnvejr, der holdt sig ugen ud, så tærskningen heller ingen lettelse bragte i situationen. Samme efterår frøs der 20 læs roer for os på marken, og i foråret 1916 blev 4 ha ikke tilsået med korn og roer.

Militærtjeneste

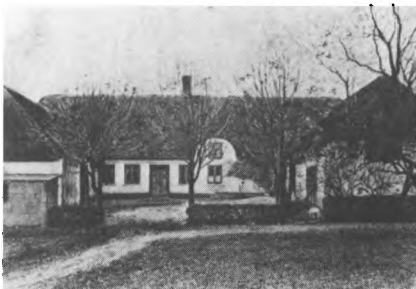
Også de fleste af disse vanskeligheder var jeg nok blevet herre over, såfremt jeg var bleven hjemme. Men til trods for at mit andragende om præjisk statsborgerret 6 gange var blevet afvist, blev jeg 11. oktober 1915 indkaldt til militærtjeneste. Omendskønt jeg på generalsessionen i Haderslev 1899 var blevet kasseret, fordi jeg var blind på højre øje, var jeg ikke blevet slettet i militærets stamrulle. 120-30 mand blev vi tilført et rekrutdepot i Rendsborg, og hermed kom min familie og mit liv ind i ændrede baner. For det første varede det ikke længe, før jeg kom i skarp opposition til de tyske myndigheder på grund af min indkaldelse til militæret. For det andet overlæsedes konen med arbejde ude som inde i bedriften. I maj 1914 havde vi fået det 7. barn. Det første var født i april 1903. Alene børnene kunne jo båndlægge [alle kræfter], og hertil kom nu hele bedriften. Vel kunne de store børn hjælpe en del, og der kunne jo også tid efter anden blive råd til nogen ekstra hjælp, men råd til stadig fremmed hjælp var der ikke, og der var også mangel på arbejdskraft. Følgerne udeblev ikke. Det måtte gå tilbage med bedriften.

Men for at overholde den rette rækkefølge af begivenhedernes gang vender jeg tilbage til militærtjenesten. I førstningen stod rekrutdepotet under 3. Mecklenborger Landstormbataljon. Dagen efter indkaldelsen indgav jeg for 7. og sidste gang ansøgning til regeringen om naturalisation. Svaret kom igennem rekrutdepotets chef først i november og var et afslag. Kun efter et års dadelfri tjeneste var der måske mulighed for en naturalisation. Denne besked modnede hos mig beslutningen at bryde med tyskerne, koste hvad det ville, hvorfor jeg d. 5. november [skrev] til provinsregeringen, at jeg som følge af svaret på min ansøgning af 12. oktober så mig løst fra min ansøgning og krævede, at regeringen bevirkede min hjemsendelse. – Ved rekrutternes edsaflæggelse havde jeg også nægtet af aflægge faneeden. Den 12. november om eftermiddagen ved 2.30 tiden kom min underofficer Lippard med ordre om at møde på depotets skrivestue den 13. november om formiddagen kl. 11.15. Her meddelte rekrutdepotets chef løjtnant Haacke svaret på min skrivelse til regeringen af 5. november. Det lød på, at jeg ikke blev sendt hjem, før den troppedel hvortil jeg hørte blev hjemsendt. Aflæggelsen af faneeden var ikke nødvendig, men jeg havde at være krigsartiklerne efterrettelig. Til sidst spurgte løjtnanten i en

myndig tone: »Har De forstået?« Hertil svarede jeg: »Ja«. Faneedens aflæggelse var dem nu ikke helt ligegyldig, da jeg to gange senere afkrævedes at underskrive edsformularen, men uden resultat. Dagen efter dette møde skrev jeg til vor rigsdagsmand H.P. Hanssen, Aabenraa. Jeg modtog aldrig svar.

Den 25. oktober 1915 overtog 2. landstorm infanteri bataljon Rendsborg IX/22 rekrutdepotet, og her blev vi efter nogen tid tildelt 4. komp., hvis chef overløjtnant v. Boetticher nogen tid efter præsenterede mig edsformularen til underskrift, og efter at have forelæst mig spurgte han: »Vil De underskrive?« Da jeg nølede, så han mig ind i øjnene med et udtryk, som ville han sige: »Du er dum, hvis Du underskriver«, og så spurgte han for anden gang: »Vil De underskrive erklæringen?« Nu havde jeg fattet mig og svarede: »I det øjeblik jeg har mine papirer som prøjsisk undersåt, skriver jeg under«. Hertil svarede kompagniføreren: »Det står ikke i min magt at give Dem disse, men det står heller ikke i min magt at tvinge Dem,« og vi skiltes i bedste forståelse. Manden var fra Blankenese og i civil sagfører, og jeg kunne tænke mig, at han var socialdemokrat. Grov i sin mund var han, men jeg tror en hædersmand. Således kom jeg efter en søndagsorlov til ham og beklagede mig over, at til trods for at jeg var indkaldt som soldat, skulle min kone have pas som udlænding. Han indgav klage herover, men jeg hørte intet om resultatet. En anden gang indgav jeg ansøgning om at blive forsæt til en fangelejr i Nordslesvig. Det blev et afslag af 20. december 1915. Jeg tænker nærmest på grund af min oppositionslyst.

Den 2. februar 1916 blev rekrutdepotets mandskab forsæt til Landst. Inft. Batl. IX/26, der lå i Weser-marsken nord for Bremerhaven i landsbyerne omkring Wremen. Hovedparten blev tildelt 4. komp., hvis chef Hauptmann Stahlknecht, der i civil var statsadvokat, forsøgte at bringe mig til at underskrive edsformularen, der var eftersendt d. 16. februar 1916. Da jeg nævnte dato om formiddagen havde nægtet at underskrive, blev jeg om eftermiddagen ført for krigsretten, der var sat i Wremen, anklaget for nægtelse af lydigheden. Jeg

Ejendommen på Vojens Mark set fra gårdspladsen og fra haven. Foto omkring 1915 i privateje.

blev frikendt efter ordre af oberst v. Bock, der var kommandant for Landvurstens kystområde. Da Stahlknecht ikke nåede sin hensigt med mig, men led nederlag, fik han mig d. 18. februar 1916 forsat til 1. komp. der lå i stationsbyen Wremen under Ritmeister Koch. Her havde jeg fred, og jeg forblev her til 3. september 1916, da jeg blev hjemsendt for egen bedrift som der står i mit militærpas. De krav – børn og ejendom stillede til min kones fysik kunne ikke honoreres, hun brød sammen. Vor læge, gehejmemedicinalråd dr. Hansen krævede mig hjemsendt, et krav, det stedfortrædende generalkommando for IX armékorps måtte bøje sig for.

Hjemsendt – og på vej til fallit

Det var også på høje tid, jeg kom hjem, om jeg skulle stå besværlighederne igennem. De forudgående 20 måneder havde bragt mig uforholdsmæssige store tab. Nu måtte jeg se snarest at få skuden på ret køl. Men nogen tid tager det jo altid. Så ville skæbnen, at vi fik ualmindelig høje kreaturpriser i efteråret 1916. Min besætning var vokset til 6 køer, en kælvkvie, og 5 mindre kvier, en $1\frac{3}{4}$ år gammel tyr og en 1 år gammel tyrekalv, et får, 2 lam, en hest og høns. Grise havde jeg ingen af, da jeg kom hjem. For at udnytte konjunkturerne solgte jeg først 2 kalve med levering forår 1917 til handelsmand Martin Mikkelsen, Haderslev for en pris af 800 Mk.

Dernæst solgte jeg til B. Dall, Skottesminde igennem hans svoger Jørgen Lej, Harkærgaard, Fredsted den 29. december 1916 – 2 køer, 3 kvier med kalv til foråret og den $1\frac{3}{4}$ år gamle tyr for en pris af 6.100 Mk., som skulle gå af på 2. prioritet med alle resterende renter af denne prioritet. Desuden skulle B. Dall i foråret 1917 (da jeg kun havde en hest) stille mig en hest til forårsarbejdet. Jeg kunne levere kreaturerne med det samme, men valgte at fodre dem til foråret for gødningens skyld, hvad der senere viste sig at være en skæbnesvanger dumhed.

Den 18. februar fik jeg nemlig fra amtsretten i Haderslev meddelelse om, at Chr. Gasdorf gennem amtsretten lagde beslag på de af mig til B. Dall solgte kreaturer i sin egenskab af 1. prioritetsindehaver. ... Chr. Gasdorfs beslaglæggelse af de af mig solgte kreaturer kom helt bag på mig, ... hvorfor jeg også nu protesterede mod beslaglæggelsen og hævdede, at de solgte dyr repræsenterede min driftskapital. Det blev til proces både ved amts- og landsret, og mine synspunkter blev underkendt eller ikke ænsede. Kreaturerne blev ikke leverede, og kreaturpriserne faldt i foråret 1917 med mindst 30%. Ejendommen blev sat under administration og skulle være sat til tvangssalg i efteråret 1917. Så måtte jeg give op for omstændighedernes magt. Jeg trådte

i forbindelse med en gårdslagter Thomsen og solgte gården for 35.000 Mk. og afståelse med det samme. Køberen skulle berigtige min faste og løse gæld, der ved de foregående processer og fremmed administration var løbet i vejret. Dermed rejste jeg fra Vojens Mark som en ærlig mand. Al min gæld blev betalt, og jeg fik 3.000 Mk. og lidt til, til rest efter det ragnarok. ...

Moralsk forfald – sociale modsætninger

Der herskede en usikkerhed med henblik på den kommende tid, der gav sig udslag i en selvished og demoralisation i store dele af befolkningen. Smughandelen til sortbørspriser havde allerede taget sin begyndelse vinteren 1915-16. Dette var ikke til at undres over, eftersom retsvæsenet var i forfald. Før 1914 stod håndhævelsen af civilretten på et meget højt stade her i Nordslesvig, når det nationale ikke spillede med ind. Allerede i 1915 var der tegn på forfald, hvad der straks gav sig til kende i foderstofhandelen. Kun enkelte firmaer som Julius Nielsen, Vojens overholdt at fordele foderkagebeholdningen i forhold til de udstedte slutsedler. Andre firmaer favoriserede de større gård- ejere og gode venner, såsom Nic. Outzen, Haderslev, der på én gang lod udlevere 30.000 kg foderkager til J. Schmidt, Vojensgård. Mindre jordbrugere blev afspist med en mindre procent af det på slutsedlen angivne kvantum, hvis de i det hele taget fik noget. Således fik jeg ikke ét kg af de 5.000 kg foderbyg, der på slutsedlen var mig tilsikret af Chr. Rasmussen, Hammelev. Dette afstedkom kraftfodersavn i mange mindre landbrug, og det fristede til svindlerier.

Således kom til mig på Vojens Mark en repræsentant for firmaet Aa. Petersen, Flensborg (sønnen) og ville sælge maltspiremelasse. Det var jo under de daværende omstændigheder et ret godt fodermiddel til malkekvæg, hvorfor jeg købte 6 ctr. à 12 Mk. Da jeg begyndte at fodre med det, tabte kørerne så meget i mælkemængde, at min kone lavede vrøvl. Jeg smagte på varen, og da jeg havde arbejdet på maltfabrikken i Haderslev i 2 år, havde jeg jo ret godt kendskab til denne vare. Den havde ikke spor af sødme, så jeg tog prøver af 3 sække, der endnu ikke var taget noget af og indsendte det til agrikulturkemisk laboratorium i Kiel. Analysen lød på savsmuld, tørvejord og 22% vand. Jeg skrev så til firmaet, at det vist var en fejltagelse, de havde sendt mig denne vare. Svaret blev en uforskammet skrivelse, og så blev jeg naturligvis forbitret og rejste klage mod firmaet om skadeserstatning og repræsentanten for bedrageri, ved amtsretten i Haderslev. ... De to processer tabte jeg, men den tredje og betydeligste vandt jeg. Jeg måtte alligevel betale hele gildet, da det viste sig, at Aa. Petersen intet ejede. ... At det gik så galt må tilskrives advokatskiftet og min indkaldelse.

Det var ikke alene den offentlige retshåndhævelse, der svigtede. I nationalitetskampen og den hermed forbundne jordkamp praktiseredes af og til en hensynsløshed, der virkede forstemmende. Domænedannelsen afgiver mange grelle eksempler på, at danske mænd ikke kunne stå for tyske penges fristelser allerede længe for Verdenskrigens udbrud. De danske tillidsmænd der var mellemmand for tilvejebringelse af midler fra Kongeriget til støtte i jordkampen kunne heller ikke alle stå for fristelsen af profitjagten. Her er et tilfælde. M. Thermansen, bondesøn fra Øster Lindet, udgået fra en solid dansk bondeslægt, købte i foråret 1906 Dover Skovgård i Dover, en gård 49 ha stor, af et gårdhandlerfirma for en pris af 53.500 Mk., en pris der kun lå 1.000 Mk. over den pris firmaet selv havde betalt, men prioritetsforholdene var dårlige og M. Th. havde ikke de store midler. Gården var imidlertid meget billig. På et marked i Rødning, hvor han traf J. Schmidt, senere Vojensgård, henvendte han sig til denne med anmodning om Schmidt ville være ham behjælpelig med at skaffe hjælp fra de kongerigske institutioner, Schmidt var tillidsmand for,³³ men fik til svar, at Schmidt ikke ville være med til at fylde og fede gårdhandlerne. ...

Allerede før Verdenskrigen kunne der spores et skel i den danske befolkning, på den ene side H.P. Hanssens politik støttet af grundtvigianerne, på den anden side mere konservative bønder og arbejdere og håndværkere. Men under Verdenskrigen, da krigsøkonomiens gennemførelse med afleveringspligt af korn og kreaturer og restriktionerne på alle nødvendige varer indtrådte, medførte dette smughandel i vidt omfang, og skellet i befolkningen flyttedes til mellem landbrugere og ikke-landbrugere. Til de sidste sluttede sig småbønder og husmænd, især dem der var indkaldte til militærtjenesten. Grunden var den, at de hjemmeværende bønder i kommunerne, der skulle overvåge at kommunernes landbrug dreves forsvarligt og afleveringspligten overholdtes, havde en i mange tilfælde uimodståelig trang til at bebyrde de indkaldte landbrugere med forholdsvis større afleveringer end de hjemmeværende. Ernæringsvanskelighederne og smughandelen forøgede den altbestående jordhungers. En følge blev, at mange af de familier der ikke ramtes af militærindkaldelserne søgte at opkøbe jordejendomme, og hvor de var ejere af sådanne i forvejen sammenlagde flere ejendomme. Kritik var begyndt at vågne, men det blev kun til snak. Småårsmanden var meget utilbøjelig til at fremlægge sine tanker for offentligheden og fattedes også ofte evnen dertil, noget også jeg dengang så, hvorfor jeg i febr. 1918 forsøgte mig med følgende note i Modersmaalet.

»Nedlæggelse af de små ejendomme.³⁴

Fra en mand i Rødning har bladet modtaget følgende: Når man ser tilbage, tænker man somme tider på, hvor udviklingen bærer hen, således for nylig, da jeg kom ad landevejen Hjerting-Foldingbro. I

den egn, hvor Hjerting, Dover og Københoved kommune støder sammen, er i den sidste halve snes år ikke færre end 11 små ejendomme mellem 2 og 12 hektar ophørt at eksistere som selvstændige, altså nedlagte. Da man dér er i det »ideelle hjørne«, tør man vel spørge, om denne affolkning er en ideel udvikling? Er det ikke snarere at skabe en besiddelsesløs arbejderstand og hidføre klassekamp? Er denne udvikling god eller ond? Hvis den er ond, hvad og hvem bærer skylden? Hvad kan modvirke denne udvikling? Se, det var de tanker, der opstod hos mig ved nævnte tilbageblik.

P.P.H.«

Amtsforstander Rafalski i Rødding

Fra Vojens Mark flyttede vi for en månedstid til Skrydstrup og herfra i november 1917 til Rødding, hvor jeg på Havrum havde købt en ejendom på 11 ha ved en tvangsauktion. Prisen var 13.000 Mk., hvoraf indestod kreditforeningslån på 12.000 Mk. og et aftægt til en fru Hennings. Ejendommen var ribbet for alt, der fandtes ikke et strå. Penge til inventar og besætning havde jeg, og foreløbig havde jeg ingen lyst til at rejse privatkapital. De gjorde erfaringer skærmede, derfor tog jeg lønarbejde og udlejede jorden.

Min besiddelse af ejendommen på Havrum i Rødding blev ikke af lang varighed, men rig på oplevelser af forskellig art og ikke mindst med myndighederne, både de civile og militære.

De civile myndigheder i Rødding blev repræsenteret af kommuneforstander Nehlsen og amtsforstander Rafalski. Førstnævnte havde jeg en kontrovers med angående min ejendoms drift. En anden gang havde jeg skrevet et indlæg i Modersmaalet over petroleumsrationeringen, der havde vakt landråd v. Löw's opmærksomhed. Med Rafalski³⁵ var det evig og altid pasbestemmelserne, der forvoldte rivninger, der kunne udarte til retsforfølgning. Som hjemløs, til trods for at jeg stadig var soldat på begrænset orlov, så jeg til tider noget overlegent på pasbestemmelserne. Og Knudsen, amtsforstanderens skriver, der senere blev ansat under dansk styre på politistationen i Toftlund, tog jeg heller ikke alt for alvorlig. Således kom jeg en dag på kontoret for at melde mig tilbage efter rejse, og det gjorde jeg på dansk. Så for Knudsen op; jeg skulle tale tysk. Jeg svarede, at han jo nok forstod, hvad jeg sagde. Herpå svarede Knudsen forbitret: »Vi skal nok lære Dem at tale tysk«, hvortil jeg svarede, at han ikke kunne lære mig ret meget. Jeg havde jo nok bemærket, at døren ind til det indre kontor stod halvåben. Om Rafalski var der, ved jeg ikke, men jeg fik en bøde på 20 Mk., som jeg nægtede at betale. Jeg blev så indklaget for amtsretten.³⁶ Jeg mødte naturligvis til den ansatte termin, og da amtsdommeren ved forhandlingens begyndelse spurgte, om jeg ikke kendte pasbestemmelserne, svarede jeg i overensstemmelse med sandheden: »Jo.« Amtsdommeren: »Hvorfor har De så ikke rettet Dem efter disse?« Jeg svarede, at jeg som soldat, hjemme på orlov på ubestemt tid, ikke følte mig bunden af

Simon Oskar Eduard Rafalski var 1897-1910 apoteker i Skærbæk og i de følgende år indtil 1913 amtsforstander sammesteds. 1913-20 virkede han som amtsforstander i Rødding. Ved Genforeningen slog han sig ned i Kiel som apoteker. Foto fra 1920'erne i Rødding lokalhistoriske Arkiv.

forpligtelser som udlænding. Amtsdommeren ønskede nu bevis for min påstand om at være soldat på orlov. Beviserne fremlagde jeg, og amtsdommeren spurgte Rafalski som offentlig anklager: »Hvad vil De så den mand?« Rafalski stammede, at der var en forordning udstedt af regeringen for disse tilfælde (noget jeg selv vel vidste). Amtsd. til Rafalski: »Hvor har De denne forordning?« Rafalski kunne ikke finde den blandt sine papirer, han havde naturligvis ikke regnet med, at jeg ville og kunne forsvare mig fyldestgørende. Nå, enden af sagen blev, at bøden blev nedsat fra 20 Mk. til 3 Mk., hvilken dom ikke kunne indankes til højere afgørelse. Dagen efter revolutionens udbrud mødte jeg Rafalski mellem hans bolig og amtsretsbygningen. Han tog til kasketten og hilste med ordene: »Go'da Paulson.« Rafalski havde lært at tale dansk!

Til kamp for småkårsmanden

Med udsigterne til Sønderjyllands forening med Danmark spirede for mig mulighederne for at få min ejendom ind under normal driftsform ved at optage et kronelån, der senere kunne afløses af dansk kreditforeningslån. Til den

ende bad jeg i august 1919 tre mænd på Røddingegnen om hjælp til dette formål. Den ene af dem gjorde mig opmærksom på, at de danske banker langs med grænsen krævede en sønderjysk pengeinstitution som garant for et lån, hvorfor disse igen krævede fire kautionister, og jeg havde kun tre. Vi fandt så en fjerde, som jeg bad om at være kautionist. Han indvilligede, med det forbehold, at vi skulle mødes hos ham og derfra gå til banken (Sparekassen for Frøs og Kalvslund herreder), hvad jo kunne være ret rimelig. Jeg bad så de første tre kautionister om sammen med mig at mødes hos den fjerde den 29. august, hvad også skete. Men da vi trådte ind i stuen, rejste manden sig fra skrivebordet og udbrød: »Jeg har betænkt mig. Jeg kan ikke have med det at gøre«. Over for vore protester gav han dog køb, men betingede sig, at lånet skulle indføres i grundbogen på sikkerhedshypotek med 35.000 Mk., hvilket jeg indvilligede i med det forbehold, at der i klammer blev tilføjet 7.000 kr. Ingen vidste på det tidspunkt, hvorledes valutakurserne ville arte sig, hvorfor jeg tog dette forbehold. Men det ville fjerdemanden ikke godkende. Så løb hidsigheden af med mig. Jeg forlod mødet med de ord: »Så kan jeg klare mig selv og behøver ikke at takke for nogen hjælp.«³⁷ Dagen efter solgte jeg ejendommen til Andreas Nissen, Malt for 56.000 Mk. mod at jeg udkøbte fru Hennings' aftægt. Den blev kapitaliseret til 4.000 Mk., men så havde jeg endnu 40.000 tilbage. Overtagelsen fandt sted straks, men jeg skulle først fraflytte lejligheden 1. april 1920.

Ved revolutionens udbrud blev der i Rødding som overalt i Tyskland, hvor der var militærindkvartering, dannet et soldater- og arbejdsråd. Det kom dog ikke til at bestå længere end til soldaterne var ude af byen. I stedet dannedes så senere en lokalafdeling af Sønderjysk Arbejderforening,³⁸ i hvis bestyrelse jeg blev indvalgt som sekretær, vel nærmest fordi jeg havde skrevet en del indlæg i Modersmaalet, hvori jeg kritiserede de bedrestillede, der ville tilegne sig fordele på de mindre velstillede bekostning og gjorde det med en bidsk mine. Her et af disse indlæg.

Rødding.

Lad os holde vor sti ren!

Bladet har i går modtaget følgende, dateret Rødding, den 20. juli:

Under overskriften »Lad os holde vor sti ren« er i »Modersmaalet« nr. 105 optaget en artikel med mange smukke tanker og ord. Men det er også kun smukke tanker, ord og fromme ønsker. Hvad foretages der af handlinger? Vore bønders og pengeinstitutters handlinger varsler ikke godt for de i artiklen fremsatte fromme ønskers opfyldelse. Eller skulle nedlæggelsen af de mange små ejendomme, som sket er, hvorved muligheden for arbejderens til at erhverve selvejendom forringes, så vel som den beredvillige nægtelse af at yde hjælp til selvhjælp fra vore pengeinstitutters side, virke samlende i vort folk. Jeg tror det næppe. At det nationale vil binde os sammen til Genforeningen, derom er der ingen tvivl, thi småkårsmanden har også erkendt, at kun i Genforeningen med Danmark har vi garanti for vort sprogs bevarelse og vort nationale livs trivsel.

Spaltningen af vort folkesamfund i klasser er og var allerede sket, før Arbejderforeningens

vækst begyndte. Deri har »Sønderjysk Arbejderforening« ingen skyld, men bøndernes egoisme. Vore pengeinstitutters vrangvilje til at træde hjælpende til, hvor det gjordes nødigt, og bondens ringeagt for arbejderen, hans begærlighed efter husmandens jord har såret dybt.

Fremtiden vil vise, at der skal mere til end smukke ord og ønsker for at læge disse sår. »Sønderjysk Arbejderforening's« vækst skyldes i første linie utilfredshed med de økonomiske forhold. At de mislige økonomiske forhold har været medvirkende til og vel er grunden til, at småårsstanden stiller krav om politisk at blive repræsenteret ved egne fæller, er jo kun i sin orden, da vort selvstyre, for så vidt vi kan tale om selvstyre, i mangt og meget kun har fremmet overklassens særinteresser.

Det ønskelige i, at vi kan føle os som eet folk, een familie, vil arbejderen allerminst træde hindrende i vejen for, når overklassens vilje dertil bliver omsat i handling, thi smukke ord og ønsker fra den kant klarer ikke skærene. Lad dem, der har interesse for denne sag, optage en statistik over de ejendomme, der i de sidste 5-6 år er forsvundne som selvstændige brug, og drage omsorg for, at de igen bliver udlagte i samme omfang og til overkommelige priser, samt at hjælpen til selvhjælp bliver en anden end den, der er ydet mig, og til hvis bedømmelse akter og ejendom ligger til behagelig eftersyn.

Peter Paulsen«

Fra året 1919 og 1920 har jeg meget få indlæg, da jeg dengang regnede med at andre inden for småårsstandens kreds ville tage føringen også på dette område.

Genforening og Husmandsbevægelse

Som lige nævnt havde jeg solgt ejendommen på Havrum i aug. 1919 med fraflytning 1. april 1920. Derved oplevede [vi] og tog del i afstemningen i Rødding om Nordslesvigs fremtid. Herom behøver jeg jo ikke at udbrede mig her, kun det at da min kone og jeg hen på natten fra festen, der afsluttede afstemningen, [gik hjem] i stilheden efter uvejret, ja, da følte vi også i sindet et velvære og en tryghed som aldrig før, velvidende at Danmark ikke var det fuldkomne.

Jeg havde optaget anlægsgartneriet som hovederhverv, og det første år efter salget i Rødding havde jeg først bopæl ved Hjerting Bro for sommeren, og på Blaabjesk i Københoved, der ejedes af P. Rostgaard Andersen, om vinteren 1920-21. Hen på foråret pressede P. Rostgaard om at købe ejendommen, men da jeg ikke havde hørt noget fra det Sønderjyske Valutaråd, om i hvilken udstrækning der fra valutaudligningskassen ville [blive] taget hensyn til mit andragende om valutaerstatning,³⁹ var jeg bange for at binde mig ved nogen handel, hvis rækkevidde ikke kunne overses. Derimod købte jeg i foråret 1921 et lille hus i Vester-Lindet, hvor jeg på det tidspunkt havde to haver under anlæg. De to første andragender om valutaudligning blev afvist, og først efter at have efterforsket den virkelige årsag hertil og modbevist dennes urigtighed blev der bevillet $\frac{2}{3}$ af hvad jeg efter loven havde krav på, noget jeg ikke kunne få ændret. ...

Peter Paulson foran huset i Vester Lindet. Foto i privateje.

Huset i Vester-Lindet jeg havde købt var ualmindelig forfalden og måtte straks udbedres for at kunne bebos, dertil medgik langt mere, end jeg fra først af havde regnet med. Kreditforeningslånet på 3000 kr., som jeg optog, havde et kurstab på 900 kr., så huset var overkapitaliseret før det var fuldt færdig.

Som sekretær for Sønderjysk Arbejderforening i Rødding var jeg kommen i kontakt med den danske husmandsbevægelse, og da Sønderjysk Arbejderforening hen på sommeren 1920 opløstes, idet en del af dens medlemmer, og det de fleste, søgte over til de socialdemokratiske arbejderorganisationer, gik jeg fuldt og helt ind for husmandsbevægelsen. På grund af mit avisskriveri havde jeg vundet en vis fremskudt position inden for husmandsbevægelsen og blandt småkårsstanden i almindelighed. Det medførte, at mit råd blev søgt af mange mennesker og i de [mest] forskelligartede anliggender. Og det pudsige var, at jeg kunne hjælpe de fleste, der søgte min hjælp, og det til trods for, at jeg ikke kunne hjælpe mig selv. Mange blev mine indlæg i dagspressen, de fleste rigtignok provokeret frem fra anden side. Dog har jeg også i en del tilfælde været far til de oprindelige tanker i mine indlæg, og jeg har skrevet i flere blade. »Sønderjysk Dagblad« var en lang tid mit talerør. ...⁴⁰

NOTER OG HENVISNINGER

Om udgivelsen:

Peter Paulsons erindringer er her udgivet på grundlag af den håndskrevne original i hans privatarkiv i landsarkivet i Aabenraa (privatarkiv nr. 586). Teksten er så vidt muligt gengivet med nugældende retskrivning, og der er foretaget enkelte udeladelser og omflytninger, ligesom overskrifter er tilføjet. Teksten er renskrivet af fru Anna Dinesen, Jels og arkivar Lars N. Henningsen, Aabenraa har varetaget redaktionen. Supplerende materiale vedr. Peter Paulson, således en del af hans talrige avisindlæg, personlige papirer og oplysninger om hans arbejde for husmandsforeningerne beror i privatarkivet.

1. Arbejder Daniel Paulsen (eller Paulsson), født 11. april 1842 i Wæramaala Nørregaard, Sandsjö sogn, Kronobergs län, Sverige; død i Vandling 16. september 1918.
2. Bodil Margrethe Pedersen Riis, født 31. marts 1854 i Øster Vamdrup, død 17. april 1889 i Gammel Haderslev.
3. Deichmann virkede o. 1885 som forvalter på Olufskær for Peter Heinrich Mohrmanns enke Kathinka M. født Haltermann.
4. Fra 1865 til 1904 var Olufskær i familien Mohrmanns eje. Gårdejer Peter Heinrich Mohrmann, født 1837, døde 12. maj 1883.
5. Klodser: en slags træsko af træbund med læder over (se Thomas Dinesen: Et tilbageblik. Lokalthistorisk Forening for Jels sogn, 1986 s. 39).
6. Hans Joost, født 1827 i Adelby, død 1898 i Haderslev, lærer i Gl. Haderslev i 2. klasse 1869-86, i 3. klasse 1886-89, derefter pensioneret.
7. Christian Jensen Lund, født 1865 på Kalvø, død 1918 i Moltrup, lærer i Gl. Haderslev 1886-87.
8. Johannes Rattenburg Schmidt, født 1866 i Marstrup, død 1917 i Haderslev, lærer i Gl. Haderslev 1888-92.
9. Andreas Andersen Kjer, født 1845 i Hoptrup, død 1912 i Haderslev, 2. lærer ved Gl. Haderslev drengeskole 1867-86, 1. lærer og degn i Gl. Haderslev 1886-1908.
10. Friedrich Matthias Denecken, født 1817 i Hamborg, død i Vandling 1898, ugift. Ejer af Frederiksgård i Vandling.
11. Slægtsgården Langkærgård umiddelbart vest for hovedvejen mod Aabenraa syd for Haderslev ejedes 1876-1918 af Jacob Efsen. Området er nu udlagt til industri.
12. Muremester Hans Gregersen, død i Haderslev 28. december 1916. Sønnen Peter Gregersen, født i Gl. Haderslev 16. november 1882, død i Gram 12. marts 1948, vejassistent.
13. Kasernen i Haderslev blev opført 1886-88 og indviet 18. september 1888.
14. Statuen af kejser Wilhelm I på Torvet blev afsløret den 12. september 1890, og den stod her indtil 1920 (Hans Neumann i SJy MSkr 1969 s. 289-294).
15. Stadt Flensborg lå i ejendommen Gravene 17, som var opført af gæstgiver Carl Schrøder i 1881. Der har været restaurant i ejendommen siden dens opførelse.
16. Andreas Straarup, født i Vandling 1869, død sst. 1893.
17. Claus Heinrich Christian Stegelmann, 1842-1928, kredsskoleinspektør i Haderslev 1879-94.
18. Peter Geerthsen, født 1864 i Branderup sogn, lærer i Starup 1892-1902.
19. Johann Georg Clasen, født 1832 i Gl. Haderslev, lærer og degn i Øsby 1881-1898.
20. Christian Peter Carstensen, født 1872 i Valsbøl, død 1939 i Kiel, 2. lærer i Øsby 1892-97.
21. Peter Wilhelm Theodor Tiedje, sognepræst i Øsby 1889-1910.
22. Wolle Bertelsen Dall (født i Kjestrup, Hoptrup sogn 1840, død 1910) overtog Skøttesminde i Erlev 1885. Sønnen Bertel Wollesen Dall (1877-1958) gik 1892-93 på Hejls Efterskole, 1899-1900 på Tune Landbrugsskole og overtog fødegården i 1900.
23. Som søn af en svensk indvandrer var Peter Paulson hverken dansk eller preussisk statsborger, men statsløs. Udlændinge og statsløse kunne ikke bosætte sig uden særlig tilladelse fra øvrigheden.
24. Gårdejer, kommuneforstander og amtsforstander Hans Heinrich Henningsen (født Grumtofte i Angel 1853, død på Nautrupgård 2. november 1899) overtog Nautrupgård i 1879. Efter hans død blev gården preussisk domæne.
25. Fr. Drenkhahn ...

26. Ernst Matthias v. Köller var overpræsident i Slesvig-Holsten 1897-1901. Hans embedsperiode og de følgende to år var kendetegnet af masseudvisninger af danske undersåtter, særlig tjenestefolk fra Kongeriget, som udvist for at skabe vanskeligheder for deres dansksindede arbejdsgivere. I disse år var administrationen også meget tilbageholdende med at naturalisere optanter og statsløse (dvs. give dem preussisk indfødsret).
27. Gården Sottrup i Højrup, Stepping sogn blev i 1903 overtaget af Alfred M. Andersen, som i 1910 solgte ejendommen til den preussiske stat.
28. Amtsforsander Conrad Hoffmann ejede Tågerup 1894-1908. 1913 blev gården preussisk domæne.
29. Johann Karl August Adolph Becherer var landråd i Haderslev i årene 1900-1908. Han var en varm tilhænger af v. Köllers politik og viste særlig iver med hensyn til udvisning af optanter og dansksindede landmænds tjenestefolk.
30. Grundsteuerreinertrag (grundskatnettoudbytte) angiver i mark det gennemsnitlige nettoudbytte af jorden ved normal drift. Nettoudbyttet defineredes som høstudbyttet minus de med jordens drift forbundne omkostninger. 1 thl. (Thaler) svarede til 3 mark.
31. Wienerfreden i 1864 gav beboerne i de afståede landsdele adgang til at optere for Danmark, dvs. vælge dansk undersåtsforhold. I 1872 sikrede den såkaldte Aabenraa-konvention optanterne ret til at opholde sig i hjemstavn – men de kunne udvises, hvis de faldt til besvær. Optanternes børn blev imidlertid hverken danske eller tyske undersåtter de var statsløse. Først ved konventionen af 11. januar 1907 blev optantbørnenes stilling ordnet, idet Preussen da accepterede at optage de nationalitetsløse optantbørn i det preussiske undersåtsforhold.
32. Andelssvineslagterier med salg til det engelske marked var ukendte i Nordslesvig før 1920. I stedet gik svinene sydpå i levende tilstand og solgtes til de tyske storbyer og fabriksdistrikter.
33. J.H. Schmidt, 1857-1948, var læreruddannet, men forlod den tyske folkeskole og blev forretningsfører i Nordslesvig for den kongerigske 5. Oktober forening. Denne var dannet i 1898 og arbejdede ved udlånsvirksomhed for at sikre danskejede gårde mod at overgå i tysk eje. 1910 overgik foreningens arbejde til Nordslesvigsk Kreditforening, i hvilken S. blev ledende direktør. 1910 overtog S. Vojensgård.
34. I tiden før Genforeningen faldt antallet af landejendomme i Nordslesvig, i årene 1895-1907 således med 3,8% for ejendomme over ½ ha. De små landejendommers jord blev lagt ind til de større gårde, så ejendommenes gennemsnitsstørrelse voksede. Som årsager kan peges på udvandrering og udvisninger. Protester mod denne udvikling lød hyppigt, jvfr. Hans Schultz Hansen i denne årbog side 301f, men husmandsforeninger blev ikke oprettet syd for Kongeåen før Verdenskrigen.
35. Simon Oskar Eduard Rafalski var 1897-1910 apoteker i Skærbæk, derefter amtsforstander sst. 1913-20 amtsforstander i Rødding, hvorfra han flyttede til Kiel som apoteker. Amtsforstageren udøvede politimyndigheden inden for sit embedsområde, det såkaldte amtsdistrikt, som omfattede et eller flere sogne.
36. Amtsretten var den lokale underret. Her er tale om amtsretten i Rødding.
37. Småkårsfolks muligheder for at få kaution hos gårdejerne blev debatteret i disse år, se Hans Schultz Hansen i denne årbog s. 301f.
38. »Sønderjysk Arbejderforening« var en videreførelse af »Dansk Arbejderforening for Nordslesvig« (se Hans Schultz Hansen i denne årbog s. 302ff), genoplivet i 1918 under ledelse af typograf Chr. Lageri og møllersvend Anton Houborg, Haderslev. I november 1919 talte foreningen ca. 10.000 medlemmer. Lokalforeningen i Rødding havde 138 medlemmer. Foreningens ugeblad »Sønderjyden« angreb kraftigt de såkaldte »storagrarer«. Efter Genforeningen svandt foreningens betydning hurtigt (se Frede Nielsen: Fra Udmark til Forpost, 1938 s. 84-87. – Anker Kirkeby og Erik H. Schack: Sønderjylland som det er, 1920 s. 335-341).
39. Ved lov af 28. juni 1920 oprettedes en udligningskasse for de sønderjyske landsdele, der skulle yde erstatning for formue- og indtægtsnedgang. Kassen styredes af et forvaltningsråd. Se nærmere Franz v. Jessen: Haandbog i det Slesvigske Spørgsmaals Historie bd. 3, 1938 s. 54ff, 257ff, 274ff, 403ff.
40. »Sønderjysk Dagblad« var Det radikale Venstres blad i Sønderjylland i årene efter Genforeningen. Stor udbredelse fik det ikke, og det overgik til »Venstrebladet« i Kolding (se Jacob Petersen (red.): Kulturelle Forhold i Sønderjylland 1920-1942, 1943 s. 190f).

Fra røgterdreng til redaktør

af *Bjørn Svensson*

A. Svensson (1880-1963) var gennem mange år med til at præge sønderjysk politik og presse. Det var imidlertid ingen selvfølge, at han opnåede denne stilling. Han var født som svensk statsborger i et fattigt skrædderhjem, og det krævede opmærksomhed fra flere velyndere at bane vejen til en dansk gerning i grænselandet. Sønnen redaktør Bjørn Svensson beretter her om faderens barndom og hans valg mellem Sverige og Sønderjylland i årene frem til 1903. På dette tidspunkt blev han sikret tilknytning til sønderjysk presse, og kun fire år senere redaktør.

Det var den selvstændige, selvbevidste og stejle sønderjyske bondestand, der var det bærende befolkningslag i nationalitetskampen under fremmedherredømmet. Men den sønderjyske presse, der stod i frontlinien, hentede sine våbendragere også andetsteds.

Et vidnesbyrd om den brede rekruttering kan man finde i et brev, som redaktør Jens Jessen, selv lærersøn, den 28. maj 1906 skrev til journalist A. Svenssons hustru: »Med alle sine unoder, som jeg nok skal blive ved at pille ved, har Deres mand en meget stor fordel. Han har ubestridelig samfundsfølelse, almensans. Og medens han kan være utrolig taktløs og uforstandig paa andre punkter – han spurgte mig i paasketiden rasende, om jeg maaske ogsaa mente, han var udgaaet fra et tarveligt hjem (medens Christiansen ganske rolig som noget selvfølgeligt tager imod, at jeg siger, han og Deres mand har paa kontoret den mindste velopdragenhed, fordi de er udgaaet fra de tarveligste hjem) – saa har han, Deres gode mand, et sundt instinkt og en forstandig opfattelse med hensyn til folkelige formaal.«¹

Redaktør Jessen havde ret i, at både Ernst Christiansen og A. Svensson kom fra tarvelige hjem, tarvelige forstået som fattige. Christiansens far var postbud, Svenssons var skrædder. Men det er et spørgsmål, hvem der her har oprådt mest taktløs, og man behøver jo ikke at ligge under for autoriteter, fordi man kommer fra små kår. Som man ser, lå Svensson ikke under for redaktør Jessens autoritet, selv om han ellers var en stor beundrer af sin principal.²

At Svensson regnede sit barndomshjem for et godt hjem, fremgår tydeligt af en skildring, han har givet af sin mor.³ Men der gemmer sig måske lidt af et forbehold i denne bemærkning: »Far lærte jeg først ret at forstaa, da jeg blev voksen, og han selv forlængst laa under mulde.« Svensson var 27 år, da faderen – Elias Svensson – døde, så forståelsen må være kommet sent. Man

kan undre sig over, at den i det hele taget kom, for faderens specielle forhold gjorde, at hjemmet kom til at mangle andet end det materielle.

Barndomshjemmet

Min far, Adolph Bernhard Svensson,⁴ blev født i Løjt Kirkeby⁵ den 19. november 1880. Han brød sig ikke om fornavnet, og som voksen skrev han blot: A. Svensson. Lad os da i det følgende betegne ham med A.S.

A.S. var fra fødselen svensk statsborger. Hele familien fulgte jo i så henseende familiefaderen, og denne stammede fra Sverige. Nærmere betegnet fra »det gamle danske grænseland, Halland«, som A.S. altid betonede, når han senere af tyskerne blev drillet med sin udenlandske afstamning.

Elias Svensson blev født på et husmandssted i Träslöv ved Varberg den 11. maj 1847 som den sidste af en række på seks børn. Hans forældre var Rotebåtsmanden Sven Nilsson Blom (f. 28. maj 1799) og Anna Perdotter (f. 8. januar 1806). En rote (rode) var en enhed i militærforvaltningens inddeling, og husmandsbruget stod til rådighed som modydelse for tjeneste i flåden.

Moderen døde nytårsaften 1848, da Elias var halvandet år, og han fik stedmoder i 1850. Arkiverne registrerer først igen Elias, da han arbejder som karl på forskellige gårde på egnen i perioden 1864-1869. Den 9. april 1869 emigrerer han til New York.⁶

Om tiden, til Elias 17 år gammel kom i tjeneste, beretter familietraditionen, at det ikke gik for godt med stedmoderen, så han blev anbragt hos en skrædder, vistnok da han kun var seks-syv år.

Elias lærte skrædderfaget, men næppe stort mere. Han kunne ikke skrive andet end sit eget navn (til måltagning ved arbejdet havde han sine egne tegn), og læsning kneb det stærkt med. Det var ret almindeligt at møde analfabeter i Sydsverige på den tid,⁷ så han skilte sig ikke ud.

Økonomisk var det trange tider for den svenske befolkning, og udvandringen var stor. I 1882 var ikke mindre end 37% af Københavns skræddersvende svenskere,⁸ men Elias standsede ikke som sine fagfæller i den danske hovedstad. Han foretrak Amerika, hvortil to søstre var emigreret i forvejen. Men han blev der ikke. Antagelig i 1878 rejste han hjemefter. På tilbagevejen fra Hamborg til Sverige fik han arbejde i Løjt, og året efter – den 21. februar 1879 – blev han gift med Kjestine Marie Rasmussen, der boede i Løjt Kirkeby. Det betød dog ingenlunde, at han slog sig til ro.

Den 27. juli 1883 rejste Elias Svensson påny til Amerika. Han ville gerne have haft familien med, men hans kone sagde nej. Hun vidste af breve fra udvandrede løjtinger i Amerika, at de længtes hjem. Så familien blev først

A. Svenssons far Elias Svensson (1847-1908). Historiske Samlinger.

forenet igen, da Elias vendte tilbage den 23. august 1884. Men uroen sad ham stadig i blodet. Den 2. april 1889 tog Elias påny til Amerika, kom ganske vist tilbage året efter, men udvandrede igen 1891. Denne gang var han borte i fire år og genså først sit hjem den 12. juli 1895.

Selv om Elias Svensson en tid havde så stor omsætning, at han havde svend, kan man ikke opbygge en sikker kundekreds på denne måde. Konfektionstøjet gjorde det ikke lettere at være skrædder, hvis man ikke tog det i forhandling. Han var heller ikke den eneste skrædder på stedet. Resultatet blev, at hans kone i almanakken for 1896 noterede, at 5. juni »rejste min mand til Sverige for at bosætte sig der«.

Når det ikke drejede sig om Amerika, men om Sverige var Kjestine villig til at følge efter. I almanakken noterede hun:

21. juli »solgte jeg mit hus, mit gamle barndomshjem for 1000 M., fordi vi, om Gud vil, skal rejse til Sverige.«

29. august »holdt jeg auktion paa mine møbler, det holdt daarligt ud. Det var en meget mørk dag for mig og Tilde.«

21. oktober »rejste Tilde og jeg fra vort gamle barndomshjem ... til Eldsberga, hvor vi ankom søndag den 25. oktober om aftenen lykkelig og vel og traf min mand sund og rask.«

Tilde (Bothilde Bondine) Svensson, født den 10. juni 1885, var netop fyldt 11 år, da de flyttede til Sverige. A.S., der nu var 15 år, fulgte ikke med, men kom på Hejls efterskole⁹ den 1. oktober 1896, og han så siden kun sin far på enkelte besøg i det svenske hjem.

Heller ikke i Sverige kunne Elias Svensson slå sig til ro. Han lånte penge til nye Amerikarejser. I 1904 rejste han til New York den 21. april, kun to måneder efter sit sølvbryllup, med hjemkomst den 27. marts 1905. Ny afrejse den 22. marts 1906 – denne gang til St. John i Canada – med hjemkomst den 4. april 1907.¹⁰ Men det var den sidste rejse. Juleaften 1907 blev han syg, og han døde en måned senere.

Kjestine Svensson blev boende i Sverige under disse Amerikarejser. Datteren Tilde ville gerne være lærerinde, men hendes danske hjemmesprog og den tyske skolegang slog for stærkt igennem til, at hun kunne blive optaget på det svenske seminarium. I stedet lærte hun kjolesyning, og efter faderens død flyttede Tilde med sin mor tilbage til Sønderjylland, hvor hun oprettede systue på Kegnæs. I systuen hang indrammet et amerikansk byprospekt med rygende fabriksskorstene, et minde om faderens urolige tilværelse. Det var vist fra Chicago. Men Tilde samlede sig om nærmere mål. Da hun efter moderens død i 1936 kunne følge sin egen lyst, blev hun hjemstavnsforfatter.¹¹

Det var ikke så meget, A.S. under sin opvækst havde set til sin far. Amerikaopholdene havde jo fjernet faderen fra A.S. sammenlagt seks år, først medens

A. Svenssons mor Kjestine Marie Svensson født Rasmussen (1847-1936). Her gengivet efter Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet II 1931 s. 85.

han var 2-3 år, senere på alderstrinnet 8-9 år og igen fra han var 10, til han var fyldt 14 år, altså ialt halvdelen af disse barneår. Intet under, at han havde svært ved at forstå sin far.

I familiefaderens fravær var det morfar Bunde Rasmussen, der var mand i huset. Han stammede fra Børsmose i Aal sogn ved Varde, var blevet uddannet som skibstørmr i Aabenraa og gik på langfart som skibstømmermand, indtil sønnen Bertel blev skyllet overbord fra Fanøbriggen Acmel ved San Fransisco den 27. september 1855. Bunde Rasmussen, der var med samme skib, talte derefter ikke længere sejskibene, men nøjedes med båd og fiskeri. Børnebørnene kendte ham kun som en fåmælt og indesluttet, noget tungsindig enkemand, der havde trukket sig tilbage til en lille lejlighed med stue og køkken i den ene ende af huset. Deres mormor, Botilla (Bodel eller Boel) Bertelsdatter, var død den 18. oktober 1880 i en alder af 75 år, kun en måned før drengens fødsel. Manden overlevede hende i 13 år.

Botilla, hvis far havde måttet gå fra slægtgården i Bodum¹² under den store krise efter statsbankerotten, hørte til en slægt, der gennem generationer havde været bosat på Løjt land og var repræsenteret på mange af gårdene. Nationalt var den delt, men Botilla hørte til en dansk gren, og Bunde Rasmussen var med, da danske skibstørmere i marts 1848 med økse på nakken demonstrerede mod slesvig-holstenerne i Aabenraa.¹³

Det var dog ikke anderledes, end at datteren Kjestine fra maj 1863 til maj 1865 var i tjeneste hos den tysksindede gårdejer Th.P. Jürgensen, Fladsten,

hvor hun oplevede krigen 1864 (med store indkvarteringer på gården) og senere omvæltningen fra dansk til tysk styre.

A.S. modtog en stærk dansk påvirkning fra sin mor og sin morfar.¹⁴ Bunde Rasmussen købte en dansk ABC og lærte dattersønnen at læse dansk, før han kom i skole. Derimod forstod drengen ikke eet ord af det tyske sprog, hvilket forsåvidt var upraktisk, da skolen jo var tysk.

Hjemmet lånte danske bøger til drengen. Især A.D. Jørgensens »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie« gjorde indtryk, fordi den gav samling på alt, hvad han havde hørt og læst. Drengen fik også lov til at holde Nordslesvigsk Børneblad, hvor han endda fik optaget et lille digt om at sejle. Men morbroderens druknedød lå tungt over den hjemlige atmosfære, så han kunne ikke få opfyldt et ønske om at stå til søs. Derimod fik det betydning, at han gennem indsendelsen af danske stile til børnebladet opnåede kontakt med dets udgiver, tobaksfabrikant M. Andresen, Aabenraa.¹⁵

I nogle erindringsglimt, A.S. nedskrev i sin alderdom, findes følgende afsnit: »En anden gang, det har altsammen været i første halvdel af 1890'erne, tog Andresen mig med om til H.P. Hanssen i Nygade, hvorfra »Hejmdal«, som han var redaktør af, og som var vor daglige avis hjemme, blev udsendt. Han tog venligt imod mig, gik med os over i en tilbygning, hvor vi traf et medlem

De stråtækte huse, der samler sig om Løjt kirke, var rammen om hverdagen for familien Svensson, til den i 1896 drog til Sverige. På dette postkort fra århundredskiftet ses til venstre et hus med to skorstene. Det var et dobbelthus, hvor familien Knak ejede den del, der lå nærmest marken, familien Svensson den del, der vendte ud imod Gildegade og kirken. Kjestine Marie Svensson følte det tungt, da hun måtte bryde op fra hjemstavnen og afhænde barndomshjemmet, som hun havde arvet efter sin far, måtte sælge møblerne og med datteren følge efter ægtemanden til Sverige, medens sønnen blev efterladt på en efterskole i Danmark til en uvis fremtid. Privateje.

af redaktionen, A. Lebeck, staaende ved en pult i en ret medtaget jakke – den pæne, som han gik i byen med, hang i nærheden –, og derefter ind i trykkeriet, hvor trykkemaskinen var i fuld gang, og hvor jeg saa det ene nummer af bladet komme ud efter det andet. Vi var ogsaa oppe paa Hanssens arbejdsværelse, hvor der i et hjørne paa en høj sokkel saas en buste af den norske digter Bjørnstjerne Bjørnson, hvis navn jeg kendte fra et illustreret ugeblad, og hvor jeg beundrende iagttog de mange reoler langs væggene, fyldt med bøger. Før vi sagde farvel, gik Hanssen hen og tog en bog ud, som han forærede mig. Det var Sigurd Müllers »Haandbog i den danske litteratur«, smukt indbundet. Da jeg hen paa aftenen forlod Aabenraa efter en begivenhedsrig dag – det var vinter og maaneskin, og den frosne sne knirkede for hvert skridt, jeg tog –, knugede jeg den dyrebare gave ind til mig. Det var den første rigtige bog, jeg selv var ejer af, og det var med stolthed, den blev vist frem, da jeg var hjemme igen.«

Selv om Elias Svensson regelmæssigt sendte penge hjem, fik A.S. tidligt til opgave at bidrage sit. Flere somme kantede han således tørv ude i moserne, og en enkelt sommer var han – endnu ukonfirmeret – i tjeneste hos kaptajn Jens Rasmussen i Dyrehave. Han fik lov at komme hjem hver tredie søndag. Men selv tjenestedrenge måtte i skole; såvidt A.S. senere huskede, drejede det sig om to halve dage om ugen. Men da var han jævnligt så søvning, at han »faldt hen« i timerne. Heldigvis var læreren overbærende over for disse overbebyrdede tjenestedrenge.

Pengeløs på Hejls efterskole

Det stærkeste indtryk af familiens små kår får man af nogle breve,¹⁶ A.S. sendte til hjemmet i Sverige fra efterskolen i Hejls. Den 21. november 1896 skriver han tak for det brev, han fik til sin 16-års fødselsdag og som gav oplysninger om, hvordan de havde indrettet sig:

»Det glæder mig rigtignok, at I har saa køn en lejlighed, baade uden og inden til, og at det nye bohav ogsaa er smukt. Der er jo vist meget at betale, det ene med det andet, saa det vil ikke være saa let for Eder i førstningen, men det giver sig jo nok. Naar Gud vil unde Fader godt arbejde, saa kan I faa det meget bedre der end i det fortyskede Slesvig. Naturligvis vil det være mest ubehagelig for dig kære Moder og saa Tilde, men det er da bedre som at sul.. i Løjt, og saa gaar alt saadant som hjemve bort med tiden. Svenskerne er jo vist lige saa venlige folk som de i Løjt, og egnen der vist ogsaa.«

A.S. oplyser, at forstanderens kone, fru Birkedal,¹⁷ havde sagt, at han godt måtte blive på skolen, hvis han ikke kom hjem i julen, og så fortsætter brevet:

»I ved jo nok, at jeg vilde gerne hjem til jer, men hvis det koster for meget, saa vil jeg ogsaa nok blive her. Jeg har det jo godt, og saa er der jo intet i vejen for det. Jeg gaar nu i de søndagsbukser hver dag, de andre duer ikke mere. Det havde jo altid været mit haab, at hvis jeg kom over til jer i julen, saa vilde Far vist faa mig et par bukser, men naar jeg nu ikke kommer hjem, hvad saa. Jeg maa nødvendigvis have lidt mere klæder, enten jeg, som pastor Diemer¹⁸ sagde, kom paa en højskole eller ogsaa til en bonde et aars tid først. Det ved jeg ikke endnu. Han lovede mig da, han vilde ved et møde, som snart skulde finde sted etsteds ved grænsen, tale med nogle betydelige mænd om den sag, om hjælp for mig. Trøjen begynder ogsaa at slides.«

A.S. fortæller om løst og fast i sine breve, men de to gennemgående problemer er økonomien med dens konsekvenser for tøjet og fremtidsudsigterne.

Økonomien kom han ind på straks i det første brev, han skrev efter ankomsten til Hejls. Det var stilet til moderen, som jo var alene tilbage i Løjt for at afvikle hjemmet inden flytningen til Sverige. A.S. gjorde rede for rejseudgifterne, der rummede uforudsete poster: »Jeg kom med nogle rejsekammerater op at se ruinerne af Koldinghus og museet der. Jeg troede, det kostede ikke, men 22 øre maatte enhver betale. Det var meget smukt der, men ak, pengene.«

Uforudset var også, at han skulle betale 4 kr. for de bøger, der skulle bruges ved undervisningen, Så han måtte stifte gæld. Drengen konkluderede: »Bare du kunde sende lidt penge, thi det er ondt at være pengeløs i det fremmede. Og meget værre er det at have gæld. Jeg ved, kære Moder, det vil ikke være let, men du har jo tit skaffet udveje, og Vorherre har jo altid hjulpet. Det vil han ogsaa nok denne gang.«

I det følgende brev takker A.S. meget for seks kroner: »Men ak, de slog ikke til. Se, først kostede bøgerne 4 kr. 5 øre. Saa en tavle 35 øre. Og nu maatte vi ogsaa have gymnastiksko, som kostede 2½ kr. Altsaa har jeg 16 øre pr. rest. Ikke engang nok til det brev, jeg nu skriver, saa du ser nok, der bliver ingen at gemme. Men hvis det var dig muligt at sende mig en 5 kr. til, saa kunde jeg vistnok klare mig herefter, thi de første og med dem de værste dage er jo overstaaet. Jeg ved, kære Moder, hvor haardt det vil være for dig, men hvorledes skal jeg skrive til dig, naar jeg ingen penge har, og hvad vasken; den koster ogsaa. Jeg kan ikke gøre for det. Kære Moder, jeg skal ikke give en øre til unytte, det kan du stole paa. Jeg har nu betalt alt, hvad jeg skylder, og de 16 øre er min ejendom.«

I det næste brev takker A.S. for fem kroner: »Jeg skal nu nok se at gøre alt saa godt jeg kan. Klæderne gaar det nok med for det første; kun har jeg det smaat med bukser. Det kønne tøj maa jo heran hver søndag, men hvis Far kunde faa mig en dragt tøj til i sommer, saa gik det jo nok. Det er værre med støvlerne, for snart har jeg ikke mere fodtøj; men saa længe jeg er her,

holder de nok; hvis jeg saa fik en haandpenge, naar jeg kom i tjeneste, saa fik jeg dem vel forsaalet. Men om jeg faar en plads ved jeg endnu ikke.«

I næste brev: »Paa lørdag er det Birkedals fødselsdag. Der er blevet samlet sammen af os, og de fleste gav en krone, jeg gav 50 øre; saa var der nogle bøndersønner, som lagde 50 til, og jeg blev ogsaa skreven for en krone.« A.S. supplerede i øvrigt med et lille fødselsdagsdigt til forstanderen. I dette brev, dateret 10. december 1896, vender A.S. ogsaa tilbage til spørgsmålet om juleferien eller eventuelt nytårsrejse: »Og hvis jeg nu kom hjem til nytaar, saa kostede det naturligvis de penge, som jeg skrev, og saa kunde det være vanskeligt nok for Fader at faa mig et par nye bukser, og saa desuden lidt haandpenge; jeg har kun godt ½ krone, naar brevet er afsted sendt. Og saa lovede jeg ogsaa, da jeg skrev til Niels Frederiksen, at jeg i julen vilde skrive til Maria og Joh. Roth,¹⁹ som jeg havde lovet. Desuden skylder jeg 1 kr. 40 hos husfidslæreren, som maaske skulde betaales til jul. Saa det var vist bedst, om jeg fik lidt penge, og saa biede med at komme hjem til i sommer engang.«

A.S. kom ikke hjem hverken til jul eller nytår, men blev som den eneste elev tilbage på efterskolen, hvor forstanderparret tog sig kærligt af ham. Til gengæld sendte forældrene ham 10 kr. I takkebrevet forklarer han: »Jeg skal nu gøre det bedste, jeg kan. Jeg kender en skrædder her i byen, som jeg har faaet lappet mine bukser ved to gange. Ham vil jeg tale med om et par nye bukser, ellers skal jeg have et par i Kolding, naar de bliver for dyre. Jeg maa ogsaa have mig et par tøfler eller saadant noget, da de andre er i stykker skaarne. Gymnastikskoene er der hul paa, men jeg har lapper af tøj i dem, saa det kan gaa lidt endnu.«

På vej mod en dansk gerning i grænselandet

I brev efter brev aflægger A.S. nøjagtig beretning om de materielle problemer og den finansielle misere, men vi kan ogsaa følge hans overvejelser vedrørende fremtiden: »Forleden dag havde jeg en samtale med præsten, som gik mig haardt paa livet. Han sagde først, at han havde ikke faaet brev endnu fra Andresen,²⁰ men at han vel kom herved, og en plads skulde de vistnok faa mig. For resten havde du dengang talt om, at P. Andresen vilde have haft en missionær ud af mig, men at det var godt, jeg ikke var bleven det, thi han havde lagt nøje mærke til mig og ikke fundet, at jeg lod noget haabe i den retning, da jeg ingen samkvem havde med Gud. Jeg sagde ikke noget, men tænkte, at han kunde tro, hvad han vilde, fordi han kan da ikke se ind i mit indre. Maaske har jeg ikke været tit i kirke til en tid, men uden overfrakke og i en kold kirke ... det holdt jeg ikke af. Videre: Han kunde ikke gøre noget

godt for mig mere, men skulde heller ikke gøre ondt for mig. Planen var jo, at jeg næste vinter skulde paa højskole. Nu skulde der jo nok blive tale om det. Jeg havde ikke opfyldt hans forhaabninger tildels, og der kunde jo nok blive noget af mig, men ikke mere end almindeligt. Jeg maatte huske paa, at jeg havde ingen penge. Det var formodentlig gaaet mig saadan, at der var blevet talt for meget om mig, og saa tænkte jeg selv mere, end jeg maatte. Jeg havde som sagt ingen interesse vist for religion, og nu vilde han sige mig, at skulde jeg frem, maatte jeg stedse være saaledes overfor dem, som skulde hjælpe mig, at de kunde være glade ved mig. (Som ogsaa var ret. Dog forstaar jeg ikke, hvad der var i vejen). Jeg har stedse søgt at være ordentlig, flittig og paapassende, saa jeg kunde lære noget. Dog nu faar Vorherre raade. Kanske er mine evner for ringe, eller jeg har ikke stræbt nok. Dog, jeg kan vel gaa min gang som andre mennesker. Skulde jeg ingen plads faa, maa jeg jo hjem til Eder. Og kommer jeg ikke paa skole næste vinter, vil jeg ikke tænke mere herpaa. Saa har jeg været her i vinter, hvilket har givet mig mange gode dage, og tillige *lidt* kundskab; da præsten ikke mener, at jeg har opnaaet meget, tør jeg kun skrive *lidt*. Nu lader jeg staa til. Jeg føler i mig selv, at jeg dog en gang vil komme til at opfylde den plads, Vorherre har bestemt mig for, den være stor eller lille. Og saa forlanger jeg ikke andet. ... Bare I har det godt derhjemme, saa skal jeg nok klare mig.«

I et senere brev oplyses, at Andresen endnu ikke har været der, men at pastor Diemer har skrevet til ham. A.S. tilføjer: »Der er en plads at faa her i byen, ja to, men jeg kan jo intet gøre, før de kommer. Fru Birkedal har sagt, at hvis jeg kom over til Skau i Bukshave eller et sted her i nærheden, saa kunde jeg jo have mit hjem her hos dem. Jeg takkede og sagde, at det vilde jeg gerne, jeg kunde ingen bedre sted faa at gaa hen og raadføre mig om alting.«

Endelig den 23. marts 1897 blev fremtiden såvidt afgjort for A.S. Han havde tilsyneladende fået brev hjemmefra om mulighederne i Sverige og skriver i sit svarbrev den 23. marts:

»Jeg modtog Eders brev igaar morges og blev baade glad og bedrøvet derover. Nu maatte det jo afgøres, hvorledes det skulde gaa mig. Da jeg imidlertid havde faaet at vide ved Thomsen, at Andresen og Skau kom paa tirsdag, altsaa i dag, vilde jeg ikke tale med fru Birkedal om noget. Vi blev meget eksaminerede allesammen, og begge var meget godt tilfredse. Derpaa fik jeg en samtale med dem. Andresen spurgte mig, om jeg har faaet brev fra Eder og hvad I skrev. Jeg sagde, at de skulde skaffe mig en plads i sommer og paa højskolen næste vinter, ellers skulde jeg hjem til Eder for at lære noget. Ja, det var jo ret. Nu havde han plads til mig hos Skau, hvis jeg vilde være der. Det vilde jeg jo nok. Saa skulde Skau og Andresen nok hjælpe mig videre

frem paa en højskole næste vinter; saa skulde det jo nok vise sig, hvad jeg saa havde lyst til. Andresen: Jeg har jo altid sagt, at vi kan ikke springe i det i en fart, men der maa tid til at udvikle sig. Skau: Jeg har stor fornøjelse af at hjælpe saadanne frem, som selv ville. (Præsten var meget flink, han har vist været gal i hovedet forleden dag). Saa sagde han, Skau, at jeg skulde nok faa det godt der, og med hensyn til klæder og alt saadant noget og vask skulde hans husholderske nok hjælpe mig. Hun havde jo ingen at pusle med uden ham. Han skulde nok være samvittighedsfuld med hensyn til lønnen og ordne alt paa det bedste for mig (saa syntes jeg ikke, jeg vilde forlange bestemt). Jeg skulde nok faa lov til at rejse hjem en tid, men det maatte helst bie til efteraaret; saa havde jeg jo tjent noget, og saa kunde jeg jo ogsaa bedre fortælle jer, hvorledes alt lod sig gøre med skolen og disse ting. ... Nu tror jeg, I kan være rolige for mig for det første; jeg kunde jo ikke gøre anderledes og er selv godt tilfreds.«

I en tilføjelse står: »Derefter skulde Skau jo nok indlede mig i hans bekendtskaber, sagde han, for udviklings skyld og til glæde for mig selv. Og saa kunde han jo ogsaa bedst anbefale mig, naar han lærte mig at kende. Vorherre give nu sin velsignelse dertil.«

I et løsrivet brevark fra tiden, medens A.S. endnu ventede på denne afgørelse, nævner han en mand (hvis navn ikke står på arket), der lovede sammen med Andresen at ordne det, så det blev økonomisk muligt for ham at komme på højskole. »Saa skulde det nok vise sig, hvad jeg havde anlæg til, og jeg kunde være ganske trøstig. H.P. Hanssen havde gaaet den selvsamme vej og saa læst lidt bagefter. ... Jeg vilde jo vist komme til at indtage en stilling dernede i Sønderjylland en gang, hvis Gud ellers var med mig, og han troede nok, at jeg kunde bringe det til noget paa dette omraade. Naar Andresen kom ned, skulde vi faa nærmere at vide.«

Med afgørelsen den 23. marts 1897 begyndte vejen at tegne sig.

A.S. blev meget glad for sine ophold på Bukshave – han var der to somre – og for Peder Skau,²¹ der tog sig meget omsorgsfuldt af ham. Det var ikke blot et godt tjenestested, men det var samtidig et lærested i sønderjysk historie. P. Skau havde selv været med i meget, men tillige havde han erindringer helt tilbage fra tiden, »da Sønderjylland vågnede«. Han havde i sin ungdom været kusk for professor Flor, og han fortalte, hvorledes han havde set sin ældre bror, Laurids Skau, gå bag laden og memorere sin første store tale, den, der blev holdt på det berømte Skamlingsbankemøde 1843.

En tredie sommer tjente A.S. som røgter hos Jørgen From, Fjelstrup. Et lille træk kan belyse den udvikling, A.S. havde gennemgået efter Hejlstiden. A.S. foreslog at anskaffe jerntøjrepæle, men Jørgen From sagde nej. Han ville beholde de gamle af træ. Alligevel gik A.S. hen og bestilte jerntøjrepælene,

A. Svensson fotograferet i 1903, da han gjorde tjeneste ved Kronprins Grenader-Regimentet i Königsberg. Gengivet efter A. Svensson: Kamp og Fest I, 1960.

men erklærede, at han ville betale dem af sin egen lomme. Jørgen From brummede misbilligende, men affandt sig med sin selvrådige røgters disposition og betalte endda selv anskaffelsen.

Efter sommerens landbrugsarbejde var A.S. hver vinter på højskole, først på Vallekilde. Herom har han senere fortalt:²²

»Paa Vallekilde opnaaede jeg frit ophold imod, at jeg var kakkelovnsmand. Jeg nyttede tiden godt. Jeg kan endnu huske, at jeg sad og læste historie, mens jeg ventede paa, at der skulde komme gang i kakkelovnene. Paa Testrup fik jeg ogsaa frit ophold; der var jeg lampemand. Jeg skulde pudse lamperne og passe dem med petroleum.«

Efter Testrup kom A.S. til Askov: »Ved læsning af en pjece af pastor Rosenstand, Vester Vedsted, kom jeg i tanker om, at jeg maaske kunde blive frimenighedspræst.²³ Jeg deltog saa i et særligt kursus paa Askov, men kunde

ikke rigtig med Appel,²⁴ saa jeg afbrød, og en dag drog jeg af by, højt siddende paa et flyttelæs, og for resten uden at sige farvel til Appel først. Jeg kom saa til Nysted højskole, hvor jeg var en slags hjælperlærer for forstanderen, pastor Hans Hansen. Men derfra blev jeg indkaldt til militærtjeneste, og saa var det forbi med højskolen.«

Familiebesøgene i Sverige blev også til noget, men som P. Skau havde bebudet, måtte det første vente til efteråret. A.S. nåede dog frem til Trönninge ved Halmstad, hvor forældrene da boede, til moderens 50-års fødselsdag den 13. oktober 1897.

Det næste besøg har moderen registreret med ankomst den 24. december 1898 og afrejse 6. januar. Og igen julebesøg i året 1900 med ankomst fra Askov den 22. december og afrejse til Nysted den 5. januar 1901. I oktober 1901 rejste A.S. til Königsberg for at aftjene sin præjsiske værnepligt. Da han kom til skade, blev han fritaget for videre tjeneste den 17. april 1903.

Dansk journalist

Nu var det så, A.S. skulle finde sin livsvej. Rejsen til hjemmet i Sverige lagde han over Sønderjylland, hvor han besøgte gamle venner, medens han boede hos M. Andresen, Aabenraa.

M. Andresen havde stedse fulgt sin protegé fra stilskrivningen til søndagsbladet med varm interesse. Det fremgår af de breve fra Andresen til A.S., der ligger i Svenssons privatarkiv i Landsarkivet, at han altid var parat med hjælp og støtte, med vejledning og gode råd. Og med beroligelse for så vidt angik fremtidsudsigterne. Den 5. december 1899 skrev han således:

»H.P. Hanssen, Hejmdal, har en gang talt om, at han maaske kunde faa brug for dig. Nu kan du jo ved lejlighed skrive til ham, eller mon du ikke kommer herved paa egen ved juletid. Forøvrigt haster det jo ikke med at tage bestemmelse angaaende denne sag. Vi har jo endnu tiden for os.«

I 1903 var tiden inde. Da lykkedes det M. Andresen at hjælpe A.S. ind i den fremtid, de så hyppigt havde drøftet. Det blev ikke Hejmdal, men Flensborg Avis. Ikke H.P. Hanssen, men Jens Jessen.

M. Andresen fik under et besøg i Flensborg at vide, at redaktør Jessen søgte en ung mand, fordi redaktør P. Simonsen var gået i gang med at afsone en fængselsstraf på halvandet år,²⁵ og Andresen spurgte nu A.S., om han ikke havde lyst til at blive journalist. Det havde han. Tanken havde tidligere sysselsat ham uden dog at tage fastere form. Men betingelsen var, sagde Andresen, at han tog fat i Flensborg straks.

Næste morgen rejste A.S. derfor ikke til Sverige, hvor hans forældre for

resten havde et halvt løfte om en stilling som stationsskriver til ham, men til Flensborg, hvor han meldte sig hos redaktør Jessen. Det var den 6. maj 1903, at redaktør Jessen antog den unge mand – A.S. var nu 22 år – til journalistisk uddannelse og menneskelig videreudvikling. Og bedre læremester end Jens Jessen kunne A.S. ikke have ønsket sig.

Det var langt fra, at en løbebane som dansk journalist i Sønderjylland havde kunnet regnes til fremtidsudsigterne for en dreng, der var blevet født som svensk statsborger under tysk styre. Han ville når som helst kunne udvises af de tyske myndigheder, dersom de fandt ham til besvær. På de vilkår kunne man ikke arbejde som dansk journalist under Fremmedherredømmet.

Efter at Bismarck 1890 var blevet styrtet som tysk rigskansler, kom der imidlertid en pause med en lempeligere udenrigspolitik, der indbefattede en mere velvillig holdning over for ansøgninger om prøjsisk statsborgerskab i det sønderjyske grænseland. Elias Svensson benyttede lejligheden – formodentlig efter tilskyndelse fra ægtefællen – og indgav ansøgning, og hele familien opnåede sikkerheden i et prøjsisk statsborgerskab den 12. juni 1891,²⁶ – hvorefter familiefaderen påny udvandrede til Amerika! Uden bevilling af dette statsborgerskab, der vel næppe kunne tænkes givet på noget andet tidspunkt, ville A.S. ikke kunne være gået ind i et dansk arbejde i Sønderjylland.

Der havde tegnet sig andre forhindringer: Hvis moderen havde sagt ja til

A. Svensson og hustru Kathrine Marie født Billum (1884-1976). Foto o. 1907. Historiske Samlinger.

at følge manden i emigration til Amerika, var familien antagelig faldet til ro derovre og altså være gået tabt for Sønderjylland.

Havde A.S. fulgt familien til Sverige i 1896 i stedet for at tage på efterskole i Hejls, er det også et åbent spørgsmål, hvad han var blevet til.

I Hejls måtte A.S. så på egen hånd søge at få afklaret problemerne omkring sin fremtid, og først den 23. marts 1897 opnåede han den afgørelse, som ved at kombinere landbrugsarbejde i Sønderjylland om sommeren med ophold på danske højskoler om vinteren banede vejen for en dansk gerning i Grænselandet. Til det sidste havde der været mulighed for, at A.S. blev henvist til at søge sin uddannelse og fremtid i Sverige, skønt hans hu stod til Sønderjylland.

Det var noget af et tilfælde, at vejen blev den journalistiske. A.S. havde tumlet med andre planer. Så sent som i 1906 var de endnu ikke opgivet. Det fremgår af det brev, redaktør Jens Jessen som nævnt i indledningen skrev til fru Svensson²⁷ den 28. maj 1906. Efter at redaktør Jessen havde udtrykt sin glæde over et brev, han havde modtaget fra A.S., fortsatte han: »Kun skal han ikke vælge at være i hovedsagen vandrelærer, agitator, vejleder osv., for det er en kedelig stilling i længden. Det er langt mere tilfredsstillende at være en veltjent journalist. Men alt dette klarer sig nok.«

To måneder efter var Jens Jessen død. De deraf følgende rokeringer i den sønderjyske presse placerede A.S. som forpagter og redaktør af det danske blad i Sønderborg, Dybbøl-Posten. Det var imod H.P. Hanssens ønsker og bestræbelser; han ville have en af sine egne folk på posten og modsatte sig valget af en af Jessens elever.²⁸ A.S. var kun 25 år, da han blev udpeget til redaktør, og da han tiltrådte stillingen den 1. januar 1907, havde han 26 år gammel nået mål og fået pålagt opgaver og ansvar,²⁹ som han ikke havde drømt om, da han på Hejls efterskole 10 år forinden havde kæmpet med de problemer, der lagde uvished over hans fremtid.

A. Svenssons vej til redaktørstolen er ikke blot beretningen om en dreng fra et fattigt hjem, som det gik over forventning godt, men den giver samtidig et billede af det sikkerhedsnet, som vågne, forstående og hjælpsomme danske mænd nord og syd for Kongeågrænsen havde spændt ud, for at ingen evner, der kunne udnyttes i nationalitetskampen, skulle gå til spilde.

NOTER

1. Brevet er aftrykt i »Flensborg Avis 1869-1969«, red. Poul Kürstein, Flensborg 1969, p. 162-164.
2. A. Svenssons beundring for læremesteren fremgår både af en mindetale, udgivet Odense 1906, og af det værk, han skrev, »Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis« I-III, ialt 1000 sider, hvis sidste bind udkom 1960, da forfatteren var 80 år. De tre år på Flensborg Avis prægede A.S. for hele livet, endskønt den unge journalist efter Jessens mening ikke blot havde et vanskeligt sind, men også var utilgængelig for gode råd (jævnfør de to breve, der er aftrykt i Sønderjysk Månedsskrift 1964 p. 297-302 og 1965 p. 297-299). Bemærkningen om det vanskelige sind gav ikke en

- rammende karakteristik, men har vel sigtet til det ret kraftige temperament, der hos A.S. var forbundet med en betydelig trang til at hævde egne standpunkter.
3. »Sønderjydske Kvinder under Fremmedherredømmet«, bd. II, udg. af Hanne Jensen, Christiane Lund og Bothilde Skjold, Kbh. 1931, p. 85-89.
  4. A. Svensson var journalist ved Flensborg Avis 1903-06, redaktør af Dybbøl-Posten 1907-15, deltog i Verdenskrigen 1914-18, redaktør af Danskeren (senere Haderslev Stiftstidende) fra 1919, politisk redaktør ved Jydske Tidende 1929-45 og konservativ folketingsmand 1932-45, se i øvrigt Biografisk leksikon, 3. udg. bd. 14.
  5. Gildegade nr. 13, hvor familien ejede hælvten af et dobbelthus, medens Maria Knak (se note 19) og hendes mand ejede den anden halvdel. I 1983 er dobbelthuset, der stammer fra 1820'erne, blevet ombygget til et enfamiliehus.
  6. Oplysningerne givet af historiestuderende Per Knutsson, Örebro.
  7. Richard Willerslev: »Den glemte indvandring – Den svenske indvandring til Danmark 1850-1914«, Kbh. 1983, p. 52 f.
  8. Willerslev p. 142 f. Ialt er der registreret 200.000, som i perioden 1860-1910 er udvandret fra Sverige til andre europæiske lande, heraf 81.000 til Danmark, 28.000 til Tyskland. Til Amerika gik rundt 1 million. (Willerslev p. 25). Ifølge den præsiske befolkningsstatistik boede der i 1885 i Slesvig-Holsten 4.648, som havde fødested i Sverige.
  9. Da den tyske skole i Sønderjylland bekæmpede det danske sprog og tilsidesatte kendskabet til danske forhold, blev der af hensyn til de sønderjyske børn indrettet en række efterskoler lige nord for Kongeågrænsen, de såkaldte grænseskoler i Skibelund, Hejls, Holsted, VesterVedsted, Bramminge og Skanderup. Da Hejls efterskole, der fra 1891 blev drevet af De samvirkende sønderjyske Foreninger, var blevet overflødiggjort ved Genforeningen, overgik bygningerne til kommunal skole.
  10. Fra ca. 1900 satte Canada med held stærkt ind for at få sin part af udvandrerne, jfr. Kristian Hvidt: »Flugten til Amerika«, Aarhus 1971, p. 390 og »Nordisk Emigrationsatlas«, Uddevalla 1980, p. 17 og 28 samt atlasblad nr. 9. – Tilbagevandringen af emigranter er det svært at gøre op, men den har været betydelig; for Sverige er den for perioden 1876-1924 anslået til 18 pct., jfr. Keijo Virtanen: »Settlement or return«, Helsinki 1979, p. 68. Gerhard Kortum har i »Die deutsche und skandinavische Amerikaauswanderung im 19. und 20. Jahrhundert«, udg. af K. D. Sievers, Neumünster 1981, opstillet tilbagevandringstyperne med en gruppe 5, der omfatter »Wanderungspendler«. Til denne lille gruppe hørte Elias Svensson.
  11. Biograferet af J. Slettebo i »Sønderjyske historikere efter 1864«, Aabenraa 1976, p. 157 f.
  12. Jes M. Holdt: »Gaarde og slægter i Løjt sogn«, Aabenraa 1982, p. 191.
  13. Skibstørnernes nationale engagement og betydning i Aabenraa fra 1845 er påvist af G. Japsen i »Den nationale udvikling i Aabenraa 1800-1850«, Aabenraa 1961, p. 191, 212-214, 227-230, 236-239, jfr. også H.H. Worsøes skildring i »Aabenraa bys historie«, bd. 2, Aabenraa 1967, p. 189 f. specielt med henblik på martsdagens 1848.
  14. A.S. har fortalt, at man hos faderen, der havde lært sig dansk, aldrig mærkede til en nationalt afvigende holdning.
  15. Mathias Andresen (1858-1916), der påbegyndte udgivelsen af »Illustreret Børneblad for Nordslesvig« i 1890, fik en central stilling i det folkelige arbejde i Sønderjylland. Han sagde sin stilling som lærer op i 1887, fordi han ikke ville være med til at fortyske danske børn, blev derefter en tid (indtil 1892) journalist, valgtes i 1889 til formand for Sprogforeningens bogudvalg, udførte et stort arbejde for Sprogforeningens almanak og Den blå sangbog. Formand for Sprogforeningen fra 1900 til sin død i 1916. Købte en tobaksfabrik i 1897. – Som for A.S. var det også for Ernst Christiansen (chefredaktør for Flensborg Avis fra 1906 til 1940) stilskrivningen til Nordslesvigsk Børneblad, der banede vejen til journalistik, se artiklen »Ung mands tanker om fremtiden« i »Barn i Flensborg 1890-1920«, red. Poul Kürstein, Flensborg 1972.
  16. Findes i Landsarkivet, Aabenraa.
  17. Lorens og Kristiane Birkedal var et meget respekteret og afholdt forstanderpar, der havde et fint samarbejde med sognepræsten, Vilh. Topsøe, men blev tvunget bort af dennes efterfølger, pastor P. Diemer, som virkede i Hejls 1886-1902. Brev herom fra Birkedal til A.S. 5. marts 1899

- (i Svenssons privatarkiv, Landsarkivet i Aabenraa), sml. kritikken af forstanderens begrænsede myndighed i Jørgen Ravns artikel »Mit liv og mit virke« i *Sønderjyske Aarbøger* 1971, p. 227.
18. Peter N. T. Diemer, der var født i Tønder 1850 som søn af farver og rådmænd, senere stænderdeputeret A. T. Diemer, skildres i »Dansk Præste og Sognehistorie«, bind X, p. 252 som »den stive embedsmandstype, fjern og utilnærmelig«. Efter hans brud med Birkedal løste en mindre kreds sognebånd til pastor Højmark i Gaarslev.
  19. Brøndgraver Johannes Roth og Maria Knak hørte til de nærmeste naboer i Løjt. Blandt de andre, A.S. i Hejlstiden vedligeholdt brevforbindelse med, var også pastor Karl Heinrich Andresen, der var andenpræst i Løjt 1895-1907, senere sognepræst i Agerskov. Da Indre Mission blev spaltet i 1912, hørte Andresen til den gruppe tysksindede, strengt missionske præster, der udtrådte af I.M. og grundlagde Det gamle budskabs Indre Mission i protest imod Hans Tonnesens ledelse af I.M., som forekom dem at være for imødekommende over for de danske sønderjyder.
  20. Den Andresen, der skulle bringe A.S. videre fra Hejls, må være M. Andresen (se note 15). I brev af 20. jan. 1897 taler A.S. ganske vist både om en P. Andresen og en »journalist Andresen« (»Pastor Diemer har hilset mig fra journalist Andresen; han kommer en af dagene, saa skal jeg i forhør. Saa skal jeg nok skrive hjem igen, hvad udfaldet bliver.«). Muligvis kunne der da være tale om højskolemanden Peter Andresen, som 1893-95 var journalist ved Hejmdal. Men den P. Andresen, der omtales i samme brev, er dog sikkert pastor A. (se note 19), hvor P. som i andre tilfælde står for pastor. Og M. Andresen havde jo også været journalist.
  21. Peder Skau (1825-1917), som på det tidspunkt var 70 år, var en fin personlighed, der havde en fremtrædende plads i de sønderjyske rækker. Han var således talsmand for den sønderjyske deputation, som den 7. december 1864 tog afsked med kong Christian IX i Kolding, han var med i den deputation, som i 1866 tog til Bismarck og den prøjsiske konge i Berlin i forsøg på at få tilsagnet i Pragfredens § 5 om en afstemning realiseret, og han var igen ordfører for den deputation, som i januar 1899 over for overpræsident v. Köller protesterede imod den skærpede udvisningspolitik. P. Skau havde været en god støtte for Hejls efterskole, jfr. »Sønderjysk Skoleforening 1892-1942«, Kolding 1942, p. 21 f. og Simon Hansen: »Hejls efterskole fra 5. oktober 1891 til 10. september 1920«, Helsingør 1920, p. 5 og 11. Peder Skau, der i øvrigt fra begyndelsen i 1889 var medudgiver af *Sønderjyske Aarbøger*, har skrevet sine erindringer i »Minder fra mit liv og min tid«, Aarhus 1909.
  22. Interview i Dannevirke 2. maj 1953.
  23. Otto Rosenstands pjecce »Aandelige forhold i Sønderjylland« havde givet genlyd på Testrup højskole. Det gjaldt især to af eleverne på vinterholdet 1899-1900, A.S. og Hans Jepsen Christensen (senere formand for Skoleforeningen). Hos den sidste banede den vej for forståelsen af »den langt dyberegående fare end politiregimentet for danskhedens fremtid i Sønderjylland, der lå i bagholdsangrebet på det danske sprog og dansk ånd gennem fortykning af skolen og kirken« (»Sønderjysk skoleforening 1892-1942«, p. 105). Og Rosenstands fremhævelse af den betydning, danske frimenigheder i Sønderjylland kunne få nationalt, havde altså appelleret så stærkt til A.S., at det førte til tanken om at blive frimenighedspræst.
  24. Jacob Appel (senere undervisnings- og kirkeminister), som i 1891 var blevet gift med Ingeborg Schrøder, datter af Askovs forstander, var medbestyrer af højskolen og forestod det kursus, A.S. forlod i 1900. A.S. var fra flere sider blevet advaret imod at forlade Askov. M. Andresen formanede ham således indtrængende i et brev af 24. november 1900 til at »lade Askov beholde ledelsen af hans uddannelse«. Den 27. december fortsatte M. Andresen med at indskærpe: »De unge maa give efter og bøje sig for de ældre, særlig elever overfor lærere, og dette selv om man føler, at man forurettes derved.« Også H.P. Hansen blev impliceret i sagen med henblik på at kontakte Appel. Men alt plevlede af på A.S.
  25. Straffen, der blev afsonet fra 9. marts 1903 til 9. september 1904, var idømt for to forhold, dels en notits, der satte spørgsmålstegn ved berettigelsen af, at Overlandsretten havde godkendt udvisningen af en optant og en optantsøn, dels en skarp indsigelse imod et blad i Kiel, der havde prist den tyske fest på Knivbjerg på bekostning af en sommerfest på Skamling (se A. Svensson: »Redaktør J. Jessen«, bd. III, Aabenraa 1960, p. 192-196). Det var denne hårde dom, der åbnede plads for ansættelsen af A.S.

26. A.S. har fortalt, at han med skolen har måttet tage til tysk Knivsbjergfest, fordi familien måtte være forsigtig af hensyn til det svenske statsborgerskab, men det angivne motiv må bero på en erindringsforskydning. Den første Knivsbjergfest blev holdt i 1894, altså tre år efter, at det svenske statsborgerskab var blevet erstattet af et prøjsisk. Deltagelsen i skoleturen til Knivsbjerg har måske skyldtes en hensyntagen til ønsker hos husbonden, A.S. tjente hos.
27. Den 11. maj 1905 blev A.S. gift med Kati (Kathrine Marie) Billum, f. i Haderslev 30. januar 1884 som datter af købmand, senere værftsbogholder Morten Billum og Dorthea, f. Terkelsen. Kati Sv. har fortalt om sin opvækst i Flensborg i bogen »Barn i Flensborg 1890-1920«, Flensborg 1972, p. 37-55. Et tilbageblik over sit liv har hun givet i et interview i Dannevirke den 26. januar 1954.
28. A.S. blev valgt til redaktør af Dybbøl-Posten med otte stemmer mod én. Denne ene var Vælgerforeningens formand, P. Reimers, der havde lovet H.P. Hanssen at stemme på Nikolaj Andersen (A. Svensson: »Kamp og fest«, bind I, Sønderborg 1960, p. 14). Til trods for dette udgangspunkt og senere lignende kontroverser, der ikke svarede til H.P. Hanssens almindelige storsind, var A.S. under Fremmedherredømmet aldrig karrig med sin støtte til H.P.H. som sønderjydernes fører, bortset naturligvis fra de situationer, hvor han sagligt måtte reservere sig sin stilling. Det bliver gerne overset, når forholdet H.P.H.-A.S. nævnes blandt de klassiske modstanderkombinationer i nyere sønderjysk historie, jfr. Bjørn Svenssons artikel »En fejde, der satte dybe spor«, Jyske Tidende 16. november 1980.
29. Herom afsnittet »A. Svenssons bedrift« i Peter Kr. Iversens fremstilling i »Sønderborg bys historie«, bd. II, Aabenraa 1966, p. 42 ff., jfr. også A. Svenssons erindringsbøger »Kamp og fest«, I-II, Sønderborg 1960 og 1961.

»Frem, arbejder, frem!«

Den danske bevægelse i Nordslesvig og »arbejderspørgsmålet«
ca. 1900-1914

Af *Hans Schultz Hansen*

Fra slutningen af 1890'erne begyndte arbejderbevægelsen så småt at vinde bredere fodfæste i Nordslesvig. Derved opstod et nyt problem for det nationale arbejde. Skulle danske arbejdere lægge mest vægt på de sociale krav og orientere sig i retning af Socialdemokratiet, eller kunne deres interesser bedre varetages af den gårdmandsdominerede danske bevægelse? Forskningsstipendiat Hans Schultz Hansen fortæller her om de forskellige holdninger til de sociale problemer inden for arbejderkredse og i den etablerede danske bevægelse og om oprettelsen af »Dansk Arbejderforening for Nordslesvig«.

Indledning

Da udgivelsen af *Sønderjyske Årbøger* genoptoges efter otte års pause i 1923, fik tidsskriftet som de andre årbøger fra de amtshistoriske samfund i Danmark et rent historisk indhold. I perioden forud, 1889-1914 udgjorde bidrag med aktuelle temaer derimod en stor del af artikelstoffet – hvilket gør disse gamle årgange så interessante for historikeren. I årgang 1913 fandtes f.eks. en artikel med titlen »De danske sønderjyder«. Den var forfattet af årbøgernes hovedredaktør *H.P. Hanssen-Nørremølle* og havde den for en nutidig læser lidt afskrækkende undertitel »Uddrag af den officielle tyske statistik«.

Det lønner sig imidlertid at læse denne afhandling. Dels fremdrager *H.P. Hanssen* her hovedresultaterne fra den tyske statistiker *Max Broesickes* undersøgelse af de dansktalende sønderjyder fra 1911, og dels giver han tallene sin personlige, politisk prægede kommentar. Broesickes analyse af folketællingen fra 1905 viste, at der blandt de dansktalende sønderjyder var forholdsvis mange selvstændige sammenlignet med antallet af lønmodtagere. Ifølge *H.P. Hanssens* udregning var 46% af de dansktalende, som var beskæftigede i landbrug, håndværk, industri og handel, selverhvervende, mens 54% var medhjælpere. Disse tal knyttede han følgende kommentar til: »Få landsdele er i virkeligheden nået videre frem imod det lysende ideal, Grundtvig har opstillet, da han skrev: »Og da har i rigdom vi drevet det vidt, når få har for meget og færre for lidt«¹.

Hanssen havde også benyttet disse tal i en valgtale i 1911 om »Sunde samfundsforhold – utåleligt landrådsregimente«. I denne tale havde han hæv-

det, at der i Nordslesvig fandtes nem adgang til socialt avancement: »Dette tal [af lønarbejdere] omfatter tilmed talrige sønner, som arbejder hjemme med sikker udsigt til at blive deres faders efterfølger. Og af de øvrige medhjælpere har de fleste udsigt til med tiden at nå frem til selvstændige stillinger, når de er sparsommelige, ædruelige, flittige og dygtige«.²

I denne artikel er det hensigten at konfrontere H.P. Hanssens opfattelse af Nordslesvig som et samfund præget af social lighed med arbejdernes synspunkter, således som disse kom til udtryk i debatten i den danske presse om »arbejderspørgsmålet« fra århundredskiftet og frem til verdenskrigen. Det skal endvidere belyses, hvordan forholdet mellem arbejderne og den danske nationale bevægelse udviklede sig – kunne det nationale sammenhold på tværs af klasseskellene opretholdes?

Arbejderklasse og arbejderbevægelse i Nordslesvig

Først skal der imidlertid gives en kort beskrivelse af den nordslesvigske arbejderklasse og den socialdemokratiske arbejderbevægelse.

Max Broesickes analyse af de dansktalende sønderjyder i 1905 havde vist følgende sociale opdeling:

Socialgruppe	Landbrug	Håndværk, industri	Handel, samfærdsel	Daglejere, tyende¹	Frie erhverv, embedsmænd²	Ialt	Pct.
Selvstændige	11031	4405	2064	–	–	17500	35
Funktionærer	582	96	241	–	793	1712	3
Arbejdere	19064	5361	1653	4044	–	30122	61
Ialt	30677	9862	3958	4044	793	49443	100
Pct.	62	20	8	8	2	100	

Anm.: 1 Kun de, der ikke havde tilknytning til et af de andre erhverv. Især tjenestepiger i byerne (3408 var kvinder).

2 Inkl. militære. Alle i gruppen er her regnet som funktionærer, selv om der har været et mindre antal selvstændige læger, tandlæger, dyrlæger, advokater etc.

Kilde: H.P. Hanssen: De danske Sønderjyder, Sjy Årb 1913, s. 41f.

Når forholdet mellem selvstændige og lønmodtagere i tabellen afviger fra H.P. Hanssens tal (se side 287), skyldes det dels, at han i tidens ånd kun regnede med mændene, dels at han kun inddrog landbrug, håndværk-industri og handel-samfærdsel i beregningen.

Den dominerende gruppe i det dansktalende nordslesvigske samfund var gårdejerne, der udgjorde om ved halvdelen af de 11.000 selvstændige i landbruget. De sad solidt på jordressourcerne, idet 74% af landbrugsjorden tilhørte

Den nordslesvigske arbejderklasse bestod i årene efter 1900 af ca. 30.000 mænd og kvinder, hvoraf knap 20.000 var landarbejdere. Byernes vækst efter århundredskiftet bevirkede imidlertid en betydelig forøgelse af byarbejdernes tal. Her ses arbejdere fra Aabenraa beskæftiget med dræningsgravning ved Lindsnakkevej i 1902. Nr. 2 fra venstre er Carl Svend Magnusson (1873-1955). Fot. i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

ejendomme på over 20 ha. Det gav dem økonomisk uafhængighed, og deres velstand var stigende.³

Arbejderklassen udgjordes af 30.000 personer, hvoraf 19.000 som tjenestefolk eller daglejere var i et direkte afhængighedsforhold til gårdmændene. Mange af tjenestefolkene var dog gårdmandssønner under uddannelse, men til gengæld havde mange af de mindre jordbesiddere lønarbejde som biindtægtskilde, og i det hele taget var de sammen med adskillige mindre håndværkere og handlende ofte ikke stort bedre stillet end arbejderne.

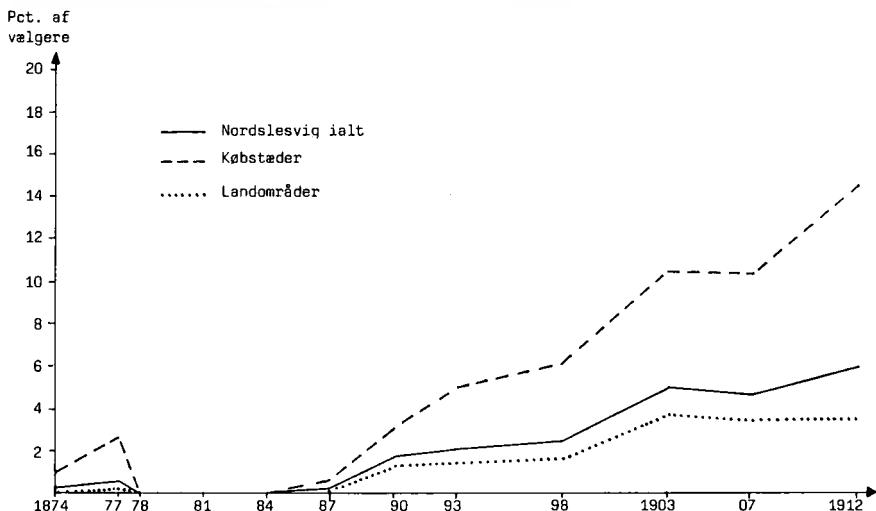
Desværre er Broesickes undersøgelse enkeltstående. Der findes ingen tal fra hverken før eller efter 1905, som kunne bidrage til at tegne en udviklingslinje. To tendenser har dog uden tvivl påvirket også den dansktalende befolknings sociale sammensætning. For det første kan der, selv om der langt fra var tale om noget industrielt gennembrud, konstateres en vækst i antallet af beskæftigede i industri og håndværk på 20% fra 1895 til 1907. Samtidig koncentreredes produktionen på færre virksomheder.⁴ For det andet begyndte bybefolkningen at vokse efter lang tids stagnation, fra 19% af befolkningen i

1895 til 25% i 1910. Denne forøgelse faldt især på arbejderklassen.⁵ Begge disse tendenser gjorde sig utvivlsomt gældende med accelererende kraft frem til verdenskrigen.

Byerhvervenes stagnation frem til midten af 1890-erne og ikke mindre den enorme udvandring i 1870-erne og 1880-erne havde gjort det vanskeligt for Socialdemokratiet at finde grobund i Nordslesvig. Det sociale pres fra neden var aftagende, og tillige hæmmedes den socialdemokratiske agitation af agitatorernes manglende kendskab til det danske sprog. Helt anderledes var det imidlertid gået i den stærkt voksende industriby *Flensborg*. Her blev Socialdemokratiet allerede i 1890 byens største parti. Fremgangen var især sket på den danske bevægelses bekostning. Endnu i 1884 havde Gustav Johannsen kunnet mønstre 40% af stemmerne, i 1890 fik han kun 11%. Kampen mellem danskere og socialdemokrater om den flensborgske arbejderklasses stemmer var definitivt endt med de sidstnævntes sejr.⁶

Efter ophævelsen af Bismarcks antisocialistiske love i 1890 var vejen for den socialdemokratiske agitation atter fri. Der gik dog flere år, før der kunne oprettes partiafdelinger i Nordslesvig, det skete først i Haderslev i 1897, i Sønderborg i 1898 og i Aabenraa i 1901.⁷ Tilslutningen til Socialdemokratiet ved rigsdagsvalgene steg ligeledes ret langsomt:

Socialdemokratiets procentvise vælgerandel ved rigsdagsvalgene 1874-1912

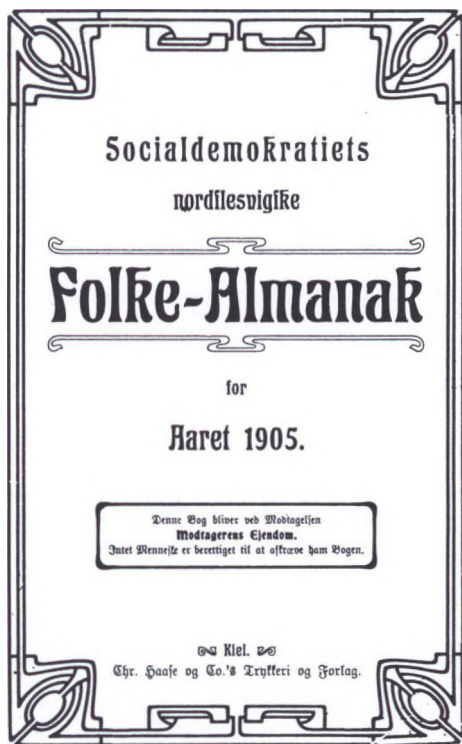
Kilde: Aksel Lassen: Valg mellem tysk og dansk, Åbenrå 1976, s. 417, 428-31.

Socialdemokratiets fremgang var betydelig ved valgene i 1890 og 1903, mens de øvrige valg nærmest viste stagnation. Særlig på landet forblev tilslutningen beskeden, hvorimod der i byerne var en klar fremgangslinje. Med byernes vækst efter århundredskiftet og deres stigende andel af den samlede nordslesvigske befolkning måtte det forudses, at Socialdemokratiets stilling også i landsdelen som helhed ville blive væsentligt styrket.

Partiets ønske om at vinde indpas i den nordslesvigske arbejderklasse nødvendiggjorde en klar stillingtagen til det nationale problem. I 1870-erne havde de socialdemokratiske kandidater i ret uforpligtende vendinger udtalt sig for en folkeafstemning om Nordslesvigs genforening med Danmark, men senere ophørte sådanne udtalelser. Derimod havde partiets kritik af myndighedernes, frem for alt overpræsident von Köllers undertrykkelse af den danske bevægelse været konsekvent, og rigsdagsgruppens støtte til den danske repræsentant Gustav Johannsen havde været værdifuld.

Socialdemokratiets grænsepolitik blev imidlertid præciseret på det slesvig-holstenske socialdemokratis partidag i Flensborg i 1902. I en resolution

I årene efter århundredskiftet foretog det slesvig-holstenske socialdemokrati et agitationsfremstød i Nordslesvig. Fra 1904 udgav partiet således en dansksproget »Folkealmanak«, hvis titelblad her gengives. Foruden en kalender indeholdt almanakken bl.a. resolutionen fra partidagen i Flensborg i 1902, hvor de danske nordslesvigeres ret til en folkeafstemning om grænsen anerkendtes. Fra Robert Huhles genudgivelse.

anerkendte man, at de danske sønderjyder havde en ret ifølge Pragfredens § 5 til en fri afstemning om det statslige tilhørsforhold. Resolutionen vendte sig også imod den nationale undertrykkelse og forpligtede Socialdemokratiet til at bekæmpe denne. Samtidig indeholdt resolutionen dog også et punkt om, »at det er Socialdemokratiets opgave at oplyse proletarerne i det danske folk om socialismen under fuld anerkendelse af deres nationale rettigheder og at vinde dem for klassekampen til erobring af den politiske magt«.

Resolutionen afspejlede dermed en dobbelthed i socialdemokraternes forhold til den danske bevægelse: man ville gerne støtte den i kampen mod undertrykkelsen, men samtidig ville man gerne vinde de danske arbejdere for partiet. I de følgende år blev den dansksprogede agitation da også intensiveret med udgivelsen af »Socialdemokratiets nordslesvigske Folkealmanak« fra 1904 og med kvartalsskriftet »Det røde Postbud« fra 1905. Under valgkampen i 1906 efter redaktør Jessens død søgte Socialdemokratiet endvidere at arrangere et fællesmøde med det danske socialdemokratiske parti om det nordslesvigske spørgsmål. Da det var umuligt at få lokaler i Nordslesvig, hvor også de danske forsamlingshuse var lukkede for socialistiske møder, skulle fællesmødet finde sted i Frederikshøj lige nord for Kongeågrænsen. Det blev imidlertid aflyst, fordi det danske søsterparti sagde fra, antagelig af udenrigspolitiske grunde.⁸

Den danske bevægelse og arbejderne indtil 1908

Den nordslesvigske arbejderklasse blev – med rette – anset for helt overvejende dansksindet. Alligevel blev den kun i meget ringe omfang inddraget i det politiske og kulturelle arbejde, som foregik i det net af danske foreninger, der siden 1880 var blevet spundet ud over Nordslesvig. Sprogforeningen, Vælgerforeningen og Skoleforeningen samt de lokale foredrags- og gymnastikforeninger domineredes i stedet af gårdmandsstanden, i medlemskreds og fremfor alt i ledelse.⁹

Der var både økonomiske og sociale grunde hertil. For de lavest lønnede udgjorde årskontingentet det meste af en dagløn, og den lange arbejdsdag på 10 timer nærmest umuliggjorde deltagelse i foreningslivet. Mange arbejdere var dertil afhængige af tysksindede arbejdsgivere. Oven i disse hindringer kom det mere uhåndgribelige, men dog stærkt følte skel mellem klasserne i omgangsmæssig henseende. Dette skel betød dog næppe overalt lige meget, sikkert mest i østkystens proprietæregne og i de rige marskområder, mindst i midtlandet.

Endnu langt op i 1890-erne vakte Socialdemokratiet ikke den store bekymring hos den danske bevægelses ledere. H.P. Hanssen vurderede efter partiets

stagnation ved valget i 1893, at socialismen var færdig i Nordslesvig, og i 1897 advarede han sine københavnske venner imod kunstigt at fremkalde et socialdemokratisk spørgsmål i Nordslesvig ved at tale for meget om det.¹⁰

Året i forvejen havde hans eget blad »Hejmdal« dog bragt et læserbrev, hvor en anonym indsender under overskriften »En fare« påpegede risikoen for, at »småfolkene« sluttede sig til socialismen. Derfor var det vigtigt, at de bedrestillede undlod at vise socialt hovmod. Forskellen i dannelse var nu blevet så stor, at det gamle patriarkalske forhold mellem husbonde og medhjælper afvikledes, men arbejdsgiveren burde dog fortsat yde sine folk de traditionelle småtjenester. Derimod afviste indsenderen, at de danske kandidater skulle tage sociale punkter med på deres valgprogram, for det ville være at blande sig i tysk indenrigspolitik.¹¹

Forud for rigsdagsvalget i 1898 mente Vælgerforeningens bestyrelse det imidlertid nødvendigt at udsende et særligt opråb til arbejderne. I opråbet, der udsendtes i 5000 eksemplarer, appelleredes der kraftigt til den nationale enhedsfølelse, som burde overgå alle klasseskel, og der advarede imod socialdemokraternes lokketoner: »Ligesom tyske agrarer mange steder i Nordslesvig har gjort forsøg på at forlede vore danske bønder til frafald fra den danske sag, således har tyske socialdemokrater også i den senere tid haft deres garn ude efter eder. Bønderne har bestemt afvist deres tyske standsfællers bejlen. Vi er overbeviste om, at I ligeså bestemt vil afvise de tyske socialdemokraters bejlen, thi arbejdere! de danske kandidater ved rigsdagsvalget er ikke repræsentanter for et parti eller for en klasse, *de er repræsentanter for en befolkning*«. ¹²

Den socialdemokratiske fremgang var dog denne gang meget beskeden, og i de følgende år 1898-1901 gav overpræsident von Köllers mindretalsundertrykkende politik den danske bevægelse andet at tænke på. Men forud for rigsdagsvalget i 1902 blev der på ny taget fat på problemet. Fisker Hans Chr. Petersen fra Blans offentliggjorde således et indlæg om danskheden og socialismen. Han ville ikke nægte, at han sympatiserede med socialdemokraterne: »Jeg skal ikke sige, hvis jeg, som vel ikke er arbejdsmand, men dog skal ernære mig med mine hænders gerning, boede i Danmark, da måske også jeg ville give socialisterne min stemme«. Men da der alligevel ikke ville blive valgt en socialdemokrat i 1. valgkreds Haderslev-Sønderborg, ville han i stedet opfordre til, at man stemte dansk: »Her bør vi alle holde sammen, hvad enten vi er store eller små. Skulder ved skulder må vi stå i vor nationale kamp«. ¹³

Dansk kandidat var for første gang redaktør Jens Jessen fra »Flensborg Avis«. I en valgtale med titlen »Vore arbejdere« tog også han socialdemokraternes udfordring op. Det fremgik heraf, at Jessen var blevet stående i 1870-ernes socialistforskrækkelse: »Hvis man spørger arbejderne, om de ønsker en sådan omvæltning af samfundet, at deres hjem opløses, og at alle voksne

mennesker får plads i store friboliger, muligvis mænd og kvinder for sig, og børnene i fælles opdragelsesanstalter, så vil vistnok de fleste sige, at de foretrækker at have et eget hyggeligt lille hjem«. Talen bar også præg af, at Jessen nok vidste, hvad der var bedst for arbejderne. Således fremhævede han, at for store lønninger kunne føre til arbejdsløshed og dermed skade arbejderne selv. Dette kunne måske nok være rigtigt ud fra en nationaløkonomisk betragtning, men det var ikke med sådanne udtalelser, man vandt arbejderstemmer. Dertil behøvedes klare, sociale programpunkter, som Jessens forgænger Gustav Johannsen havde haft det, men sådanne fandtes ikke i Jessens tale.¹⁴ Ovennævnte fisker Petersen påstod da også senere: »... da Jessen blev opstillet, da kneb det mange steder med at få den lille mand med, man vidste jo at Jessen var en udpræget aristokrat«.¹⁵

Årsmødet 1908 og Vælgerforeningens arbejdersekretariat

Så længe redaktør Jessen var rigsdagsmand, kunne der ikke ventes initiativer fra den danske bevægelse i »arbejderspørgsmålet«. Imidlertid døde Jessen i 1906, og han efterfulgtes som rigsdagsmand og dermed som leder af den danske bevægelse af H. P. Hanssen.

Det slesvig-holstenske socialdemokratis intensiverede agitation efter 1902 (jvf. s. 292) vakte både bekymring og irritation i danske kredse. Det var nu blevet H. P. Hanssen klart, at den hidtidige passive danske politik i arbejderspørgsmålet måtte ændres til en aktiv. På det danske årsmøde i Rødning 13.-14. juni 1908 skildrede han i sin tale, hvorledes den socialdemokratiske trussel var rykket nærmere ved det kort forinden afholdte landdagsvalg: »Hvem der som jeg i denne tid har siddet med kontrollisten ved valgbordet i en af vore byer, vil have lagt mærke til, at mens de gamle arbejdere i regelen har stemt dansk eller tysk, har de unge i stor udstrækning stemt på de socialdemokratiske valgmand. Mange vil have følt sig trykket af, at den gamle, hvidhårede fader stemte dansk, mens hans unge, raske søn stemte socialdemokratiske«.

H. P. Hanssen bekendte sig uden vaklen til den danske bevægelses politik: »Vi har altid med stolthed hævdet, at vi er en befolkning, og ikke et parti«. Men konsekvensen, han drog af denne opfattelse var ny: »Vi må derfor også i tide søge at modvirke enhver partidannelse inden for vort lille folkesamfund. Men skal vi dette, er det ikke nok, at vi på alle tænkelige måder styrker den nationale samfundsfølelse. Det er nødvendigt, at vi tillige, med Centrum og polakker som mønster, optager et omfattende socialt arbejde, så ingen arbejder herefter finder sine økonomiske interesser bedre varetaget andetsteds« (Centrum var de tyske katolikkers parti).

H. P. Hanssens forslag på årsmødet i Rødding i juni 1908 om oprettelse af et arbejdersekretariat blev snart fulgt op af Vælgerforeningen, hvis bestyrelse i oktober 1908 kunne bekendtgøre, at nu åbnede kontoret. Opråb i Flensborg Avis 16.10.1908.

Vælgerforeningens Oplysningskontor.

Fredag den 16. Oktober aabnes „Nordflensvigsk Arbejdersekretariat“ (Vælgerforeningens Oplysningskontor) i Aabenraa.

Sekretariatet yder gratis Retshjælp til alle og enhver i ethvert den borgerlige Ret, Arbejderforsikringslovgivningen, Lyndeloven, Næringsretten, Værnepligten, Undersaatsforholdet og Forenings- og Forsamlingsretten vedrørende Spørgsmaal. Sekretariatet udfærdiger Ansøgninger, Besværinger og Klager og overtager om fornødent og i den Udstrækning, Loven tillader, at føre Sagerne for de kompetente Domstole.

Sekretariatet, der ledes af cand. polit. Nr. R. Thomsen, har Kontor i Aabenraa i Mikael Jøhnsens Gade Nr. 4, første Sal (ved Havnen).

Kontoret er indtil videre aabent hver Mandag og Torsdag fra 2 til 4, Tirsdag og Fredag fra 6 til 8 Eftermiddag.

Skriftlige Forespørgsler til Sekretariatet bekværes saa vidt muligt omgaaende.

Vælgerforeningens Bestyrelse:

J. N. S. Strum sager,
Rønehoved.

Nis Nissen,
Nordborg.

Konkret foreslog H. P. Hanssen, at der i Vælgerforeningens regi blev oprettet et arbejdersekretariat, der vederlagsfrit skulle yde arbejdere (og andre) hjælp med at udfærdige ansøgninger, besværinger og klager til myndighederne og arbejdsgivere vedrørende arbejderforsikringsloven, foreningsretten, statsborgerforhold m.v.¹⁶

»Nordslesvigsk Arbejdersekretariat« begyndte sin virksomhed i Aabenraa i oktober 1908 med Kresten Refslund Thomsen som arbejdersekretær. Det behandlede årligt 450-650 sager, mest om arbejderforsikringsloven, invalidepension, veteranunderstøttelse, almindelig borgerlig ret og forholdet mellem arbejdere og arbejdsgivere. Med hensyn til sidstnævnte var det arbejdersekretærens politik at »ordne sagen i mindelighed«. I begyndelsen veg man dog ikke tilbage fra at føre retssager, men det holdt man senere op med på grund af de store omkostninger. Måske var retssagerne heller ikke så populære blandt Vælgerforeningens mange gårdmandsmedlemmer.¹⁷

Næsten samtidig med Vælgerforeningen oprettede den dansksindede socialdemokrat Chr. Mathiesen på mere privat basis et arbejdersekretariat i Flensborg, der også tog sig af arbejdsanvisning. Under navn af »Dansk Oplysnings- og Arbejdsanvisningskontor (Arbejdersekretariat)« bestod det ligesom Vælgerforeningens sekretariat frem til den første verdenskrigs udbrud i 1914.¹⁸

Debatten efter årsmødet i 1908

H. P. Hanssens tale på årsmødet i Rødding løste op for en hidtil uset bred debat om »arbejderspørgsmålet« i »Hejmdal« og »Flensborg Avis«, hvor nu også mange arbejdere gav deres mening til kende.

Hovedspørgsmålet i debatten blev hurtigt, om der skulle dannes en *forening* for dansksindede arbejdere i Nordslesvig, og hvilke opgaver en sådan forening i givet fald skulle have. Tanken om en dansk arbejderforening fremsattes første gang af »En flensborgsk arbejder«, der nævnte arbejdsanvisning som en vigtig opgave for foreningen. Dette gør det til et rimeligt gæt at udpege ovennævnte Chr. Mathiesen som den anonyme forslagsstiller.¹⁹

Under alle omstændigheder fandt ideen hurtigt tilhængere. Den mest uforbeholdne tilslutning kom fra væver *Th. Kaufmann* i Tråsbøl. Han rettede stærke anklager mod arbejdsgiverne, først og fremmest gårdmændene, for socialt hovmod: »... desværre ser man såre mange eksempler på, at arbejdsgiverne behandler deres arbejdere som laverestående væsner, hvem der anvises opholdssted sammen med det umælende kvæg. Tysksindede naboer og bekendte beder man til gilde hos sig, men ens egne danske tjenestefolk formener man adgang til familiekredsen«. Bl.a. derfor var en arbejderforening nødvendig, og initiativet måtte nu komme fra arbejderne selv. Foreningen skulle sørge for, at der i højere grad blev aflønnet i forhold til arbejdsindsatsen, den skulle fremme oplysning, ædruelighed og sparsommelighed blandt arbejderne og i det hele taget lære dem at stole på sig selv.

Derudover skulle arbejderforeningen ifølge Kaufmann sikre arbejderne stør-

Væver Thomas Kaufmann (1877-1971) fra Bovrup var den dansksindede småkårsstands førende talsmand i årene op imod den første verdenskrig. I læserbreve og på de nationale årsmøder fremsatte han gang på gang krav om en større arbejderrepræsentation i de danske foreningers ledelse samt om udstykning af større ejendomme til husmandsbrug. Hans erindringer »Minder og tanker« fra 1962 er en vigtig skildring af levevilkårene i samfundets lavere sociale lag. Fot. fra o. 1910 i Bovrup-Varnæs sognekirke.

re indflydelse på den danske bevægelses politik, hvor »småkårsfolk« nu var henvist til en »statistrolle«. I Vælgerforeningens tilsynsråd sad kun to repræsentanter (ud af 25) fra de lavere sociale lag, nemlig foruden Kaufmann selv fisker Hans Chr. Petersen fra Blans. Egentlige arbejdere var der ingen af. Det måtte der ændres på. Kaufmann påpegede, at gårdmandsstandens samfundsmæssige frigørelse havde fundet sted under mottoet »Frem, bondemand, frem«, nu måtte slagordet være »Frem, arbejder, frem«.²⁰

Helt på linje med Kaufmann var »En alsisk landarbejder«. Også han understregede klasseskellenes barske realitet: »Standforskellen lader sig ikke udvise eller overbygge, den lader sig ikke engang skjule eller tildække. Den er der, og den ses af enhver ... gårdmændene kommer sammen og holder deres gilder for sig, og småfolk gør ligeså«.²¹

Andre fortalere for en arbejderforening var ikke så radikale, hverken i samfundssynet eller i opfattelsen af, hvad der skulle være foreningens opgave. Peter Mink, maskinbygger fra Haderslev, påpegede, at andre stænder havde dannet interesseorganisationer, og nu måtte det være arbejderens tur. Mink afviste ikke, at en arbejderforening skulle varetage materielle opgaver – konkret nævnte han oprettelse af en syge-, begravelses- og lånekasse – men hovedsagen var dog for ham dygtiggørelsen af medlemmerne »på håndens som på åndens grund«. Derigennem kunne arbejderen lære at kende sit eget værd, og det »trællepræg, som hænger eller skal hænge på arbejderen« ville helt udviskes. Og en »dygtig, kvik og oplyst« arbejder ville med rette kunne kræve og få en højere løn.

En oplyst arbejderstand ville også være i den danske bevægelses interesse; foreningen skulle i det hele taget dannes på et afgjort nationalt grundlag. For at få skred i sagen foreslog Mink, at der blev afholdt et møde, eventuelt på Folkehjem i Aabenraa, hvor oprettelsen kunne ske.²²

Faktor *J.A. Sørensen* fra »Flensborg Avis«s trykkeri mente ligeledes, at oplysning måtte være foreningens hovedopgave, mens de sociale krav bedst varetoges af de eksisterende fagforeninger, der ikke alle var socialistiske.²³ Endnu mere forsigtig var en anonym indsender med initialerne *H.C.H.* Han fandt, at Vælgerforeningens arbejdersekretariat i første omgang var tilstrækkeligt. Skulle man senere beslutte sig for en arbejderforening, var arbejdersekretæren den rette til at samle materiale og sikre, at arbejderforeningen blev oprettet i samklang med de øvrige danske organisationer.²⁴

Direkte modstander af en dansk arbejderforening var *M.C. Petersen* fra Aabenraa. De nationale opgaver blev fuldt ud varetaget af de eksisterende danske foreninger, hvis tilbud arbejderne kunne udnytte bedre. Og til at gennemføre sociale krav ville foreningen blive for lille. Skulle man opnå forbedringer for medlemmerne, kom man ikke uden om strejker, men som kamporganisation ville en dansk arbejderforening være den socialdemokratiske fagbevægelse klart underlegen. Det var naivt at tro, at en arbejderforening, der skulle støttes af alle dansksindede, kunne fremme arbejderinteresser – »En sådan anskuelse vidner ikke om megen kendskab til arbejderbevægelsen«, sluttede indsenderen, der antagelig var socialdemokrat.²⁵

Socialdemokratiet var også som parti modstander af en dansk arbejderforening. I »Socialdemokratiets nordslesvigske Folkealmanak« for 1909 imødegik en flensborgsk partifælle oprettelsen af en dansk arbejderforening med argumenter, der svarede til *M.C. Petersens*.²⁶

Men også inden for den danske bevægelse var der modstandere af planen om en arbejderforening. »*Flensborg Avis*«, der efter redaktør Jessens død lededes af Ernst Christiansen, støttede oprettelsen af arbejdersekretariatet og foreslog dannelsen af arbejderboligforeninger, en udstykningsforening og en social understøttelsesforening. Avisen ønskede også forbedringer i tyendets boligforhold og i dets omgang med gårdejerne. Men en arbejderforening var næppe nødvendig: »En dansk arbejderforening, som søger at højne arbejderstanden og at sprede national oplysning, vil vel nok kunne gøre nogen gavn, men det turde være tvivlsomt, om der hertil udkrævedes nogen særlig forening for arbejdere«. Det gjaldt først og fremmest om, at der blev slået bro over classeskellene.²⁷

Der blev da heller ikke oprettet nogen dansk arbejderforening i denne omgang. Det møde, som *P. Mink* ønskede afholdt, fandt ganske vist sted den 27. september 1908. *H. P. Hanssen* var inviteret til mødet for at hjælpe til med

udformningen af vedtægterne. Det viste sig imidlertid, at der ikke var basis for en forening. Fisker Petersen fra Blans advarede f.eks. imod, at de danske nordslesvigere delte sig efter klasser, og som det fremgik af debatten, var forventningerne til foreningen ret forskellige. Måske har også H. P. Hanssen stillet sig afvisende.²⁸

Diskussionen på og efter årsmødet 1911

Mødets negative udfald satte en foreløbig stopper for den sociale diskussion. I årene 1909 og 1910 hørte man ikke meget til »arbejderspørgsmålet«. Sparekassebogholder *P.A. Callø* fra Rødding agiterede dog i 1909 for større sparsommelighed blandt tjenestefolk, og han fik oprettet en tyendespareforening i Skodborg. Callø fremhævede stærkt, at tjenestefolk havde mulighed for at spare sammen til en lille ejendom: »Landarbejderklassen er ikke klasse længere, end den selv vil. Vejen er fri. Den dreng, som vogter bondens køer, kan selv blive bonde og holde køer og dreng til at passe dem«. ²⁹ Heri fik han medhold af Chr. Mathiesen fra Flensborg. ³⁰ Desuden skrev Th. Kaufmann i 1910 et indlæg om standsforskellen. Han påstod her, at de sociale skel gik dybere end de nationale, og han fortsatte felttoget mod standshovmodet, der særlig var grelt i Haderslev Østeramt, hvor man på almindelige bondegårde kunne høre tjenestefolk omtale deres arbejdsgivere som »herren« og »fruen«. ³¹

Først på årsmødet i 1911 i Toftlund kom der igen rigtig gang i den sociale debat. ³² Arbejderne var nu selv de udfarende. *Fisker Petersen* fra Blans havde således ordet hele tre gange. Først udtrykte han tilfredshed med arbejdersekretariatets virke og ønskede, at store ejendomme blev udstykket til husmandsbrug. Dernæst begrundede han arbejderstandens manglende repræsentation i de nationale foreningers ledelse med fraværet af overskydende tid og penge. Endelig fremførte han, at de nordslesvigske arbejdere var ringere stillet end deres klassefæller i Danmark, hvor en tjenestekarl blev hjulpet til eget hjem. Alligevel erklærede han, at den nordslesvigske arbejder ville fylde sin plads i den nationale kamp.

Maskinbygger Mink fra Haderslev understregede som i 1908 vigtigheden af, at arbejderne nåede frem til en erkendelse af sit eget værd, og at de bedrestillede imødekom arbejderne ved at overlade dem flere tillidsposter i de danske organisationer. Mest radikal var også denne gang *Th. Kaufmann*. Han sagde atter, at de sociale skel bundede dybere end de nationale, og han fastholdt dette synspunkt trods protester. Kaufmann mente nok, at en dygtig arbejder kunne komme frem i Nordslesvig, men det var kun individuelle løsninger: »Skal forholdene blive bedre, hvad jeg tror de bliver engang, må der en

Maskinbygger Peter Mink (1871-1948) fra Haderslev var ikke så radikal i samfundssyn og sociale krav som Kaufmann. Han slog i stedet på, at hjælp til selvhjælp måtte være vejen frem for den nordslesvigske arbejder. Disse tanker blev grundlæggende for Dansk Arbejderforening, som Mink blev formand for fra starten i november 1911. Fot. i Haderslev byhistoriske arkiv.

hel omændring af samfundsorganisationen, særlig [af] ejendomsforholdet til jorden, til«, sagde han. En ret radikal udtalelse, stedet og tilhørerne taget i betragtning.

Der lød også nu mere eller mindre modvillige røster. Landdagsmand og gårdejer *H. D. Kloppenborg-Skrumsager* hævdede således, at den sociale fordeling ikke var videre ulige i Nordslesvig, og det var ikke rigtigt at sige, at arbejderne blev undertrykt. »Vi er alle arbejdere«, mente han!! Frimenighedspræst *Thade Petersen* fandt ikke, at man ved valget af foreningsledelser skulle spørge efter stand, men alene efter dygtighed.

Heller ikke »*Flensborg Avis*« var i sin kommentar til årsmødetalerne videre imødekommende over for arbejderens synspunkter. Drøftelsen af arbejder-spørgsmålet havde efter bladets mening ikke bragt nyt frem: »Det er de samme personer og de samme ord, der går igen. ... Men det bringer ikke løsningen et hanefjed nærmere, når der mødes op med nogle fortærskede vendinger om det ...«. Sådant bidrog kun til at øge klassehadet.³³ »*Hejmdal*« gav »*Flensborg Avis*« ret i, at der ikke var kommet nye momenter ind i diskussionen, men

spørgsmålet var så væsentligt, at det ikke gjorde noget. Det viste ikke mindst udviklingen i Flensborg, som måtte være den danske bevægelse en påmindelse om at være lydhøre over for arbejdernes synspunkter – så fik den sydlige konkurrent den!³⁴

Modstanden på mødet og i pressen fik fisker Petersen til at opgive troen på, at arbejderspørgsmålet kunne løses i samarbejde med de bedrestillede.³⁵ Her fik han følgeskab af *C.H. Nohns* fra Spandet. »Nej«, skrev denne, »vil arbejderne søge at forbedre deres stilling, må de selv tage sagen i hånd. Men for at kunne det med udsigt til held, er det nødvendigt, at de slutter sig sammen i forbund«. ³⁶

Hovedtemaet i den fortsatte debat blev dog ikke oprettelsen af en arbejderforening, men *udstykningsagen*. P.A. Callø lagde for med kort og godt at fastslå: »Giv de nordslesvigske arbejdere adgang til Nordslesvigs jord, og det sociale spørgsmål i Nordslesvig er løst«. Det kunne ske, fordi den dygtige og sparsommelige arbejder kunne erhverve og klare sig på en lille landejendom, hvis han fik lidt støtte. Det burde ske af nationale grunde. Callø ønskede også, at arbejdernes krav om bedre repræsentation i ledelsen af den danske bevægelse blev imødekommet.³⁷

Gårdejer *Marten Refslund Poulsen*, Skovgård, der var tidligere formand for Fælleslandboforeningen for Nordslesvig, mente ikke, at udstykning var nødvendig. Der var små ejendomme nok, som sparsommelige karle kunne erhverve med lidt hjælp. Refslund Poulsen nævnte, at gårdejerne gennemgående var villige til at gøre deres nationale pligt og hjælpe med kaution. Udstykning ville derimod dels blive for dyr, dels virke nationalt skadelig derved, at der ville blive købt færre mindre ejendomme fra tysksindede.³⁸

Gårdejer *Th. Thomsen*, Toghale og *A. Nissen*, Nr. Løgum, var også skeptiske med hensyn til deciderede udstykninger, men de gik ind for, at der ved frastykninger fra gårde blev givet tillægsjord til de bestående mindre brug, så at disse blev store nok til at kunne ernære en familie, uden at manden skulle gå på lønarbejde. Også de mente, at en flittig karl kunne arbejde sig op.³⁹

Fisker Petersen nuancerede den ofte fremsatte påstand om den sparsommelige arbejders mulighed for at blive ejer af et husmandssted med jord. De løst ansatte landarbejdere, daglejerne, var nemlig meget dårligt stillet. Med en løn på 6-700 mark årligt foruden kosten hos arbejdsgiverne, var det med de nuværende priser på livsfornödenheder umuligt at spare nok op. Mange daglejere måtte tilmed gå arbejdsløse i månedsvis om vinteren, og maskinerne gjorde mange af dem overflødige. Derimod kunne tjenestekarlene nok spare op, og gennem udstykninger burde der tilvejebringes brug på 3-5 tdr. land god jord, som de kunne købe. Et sådant husmandssted kunne nok ernære en

familie, og det var ikke større, end at manden kunne påtage sig lidt lønarbejde i landbrugets højsæson.

Petersen ville ikke bestride, at der var små ejendomme nok, men hvad skete der med dem? De blev opkøbt af kapitalstærke gårdejere, der lagde jorden ind til deres egne marker og lejede huset ud til arbejderfamilier. Den, som i forvejen ejede jord, kunne altid let skaffe midler, og over for dette måtte arbejderne give op.⁴⁰

Kaufmann gav Petersen ret og fremhævede den nationale fordel, som var forbundet med, at arbejderne blev på landet. Han vendte sig lidenskabeligt mod påstande om, at »bønderfolks« børn var bedre end arbejderbørn som arbejdskraft, og han fandt det uværdigt, når karle og landarbejdere skulle gå tiggergang for at få hjælp til at købe ejendom. Han bestred, at det skulle være så ligetil at få kaution hos gårdmændene, som Refslund Poulsen gav det udseende af.⁴¹

I et andet indlæg uden for udstykningsdebatten redegjorde Kaufmann yderligere for sit samfundssyn: »Der findes i dag i vor samfundsbygning værelser, hvor et mindretal af samfundets medlemmer kan bo lunt inden døre, men langt den største del af medlemmerne må bo i den store øde hal, hvor regnen kan sive ned og en isnende kold trækvind blæser ind ad vinduer og døre«. Kaufmann troede dog ikke, at det sociale spørgsmål lod sig løse i »en håndevending«. Tiden var endnu ikke inde til en »omfattende samfundsreform«. Socialismen var han modstander af. Den var for materialistisk, »men efter min mening undergraver man bedst kapitalens magt ved at drage menneskene bort fra materialismen i det hele taget, ved at åbne folks øjne for et idealt livssyn«. Specielt vendte Kaufmann sig mod socialisternes afvisning af kristendommen.⁴²

Selv om Kaufmann således i sine fremtidsvisioner var ret moderat, bærer hans ordvalg alligevel umiskendeligt præg af, at han – og sikkert andre fra de lavere sociale lag – var blevet mere radikale i deres krav til de velstående nordslesvigere.

Dansk Arbejderforening for Nordslesvig

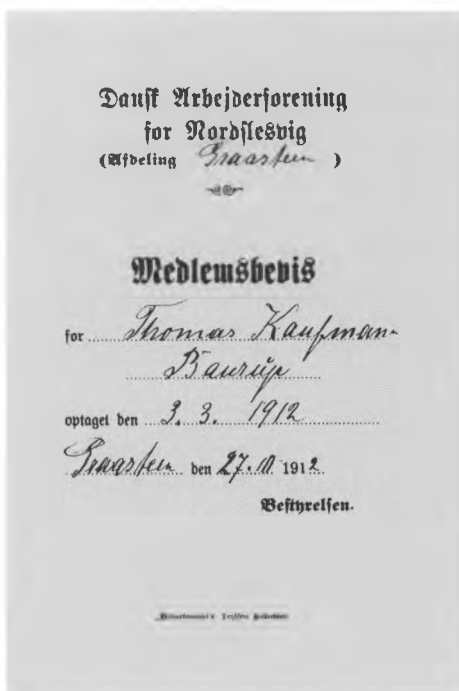
Diskussionen efter årsmødet døde ud hen i juli måned 1911. Spørgsmålet om en arbejderforening var kun blevet berørt sporadisk. Alligevel blev en sådan oprettet senere hen på året, uden forudgående debat eller agitation i pressen. En mindre kreds samledes den 13. november og stiftede »*Dansk Arbejderforening for Nordslesvig, Haderslev Afdeling*«. Foreningen fik straks 50 mænd og kvinder som medlemmer. Af bestyrelsen havde kun formanden, maskinbygger

Peter Mink, markeret sig i den offentlige debat, mens næstformanden, arbejdsmand Jørgen Rasmussen, sekretæren, møllebygger Anton Houborg og kassereren, typograf Chr. Lageri, hidtil ikke havde deltaget.

Vedtægterne bekendtgjorde: »Foreningens formål er at varetage arbejderne's interesse ved gennem samarbejde og sammenhold at løfte og gavne dens medlemmer på håndens som på åndens område, til gavn og glæde for den enkelte og til held og lykke for vort folk og vor nationale sag«. Formuleringen afspejlede altså især Minks tanker (jvf. s. 306), og sociale programpunkter var ikke udspecificeret. Derimod blev det i vedtægterne slået fast, at foreningen ikke skulle befatte sig med fagforeningsanliggender. Medlem kunne »enhver uberygtet dansksindet mand eller kvinde blive, der selv henregner sig til arbejderstanden«. Det var meningen, at der ud over Nordslesvig skulle dannes afdelinger svarende til denne første i Haderslev.⁴³

Bladenes kommentarer var nærmest køligt afventende. »Flensborg Avis« frygtede også nu, at arbejderne ved oprettelsen af den nye forening ville blive udsøndrede fra det øvrige danske foreningsliv, og at klasseforskellene dermed ville blive uddybet.⁴⁴ »Dannevirke«, der ikke hidtil i større omfang havde deltaget i den sociale debat, fremhævede foreningens nationale karakter, men

Blandt de første medlemmer af Dansk Arbejderforenings Gråstenafdeling var ikke overraskende væver Kaufmann. Medlemskort i hans privatarkiv på LA, pk. 15.

ville ellers afvente foreningens videre virke.⁴⁵ Det samme mente »Hejmdal«, der dog var så venlig at ønske held og lykke med forsøget.⁴⁶

En uforbeholden tilhænger af den nye forening var derimod ikke overraskende Th. Kaufmann, der så vidt vides ikke havde været direkte impliceret i dens tilblivelse. Han forventede af Dansk Arbejderforening, at den først og fremmest virkede for oplysning, sparsommelighed og ædruelighed. Men den skulle også varetage sociale interesser, nemlig påtale arbejdsgiverovergreb, hindre at de nordslesvigske arbejdere trængtes ud af polakker og østpreussere og føre lønforhandlinger. Deciderede lønkampe skulle foreningen imidlertid holde sig fra. Men frem for alt skulle Dansk Arbejderforening virke for den nationale sag.⁴⁷

Den foreløbige reservation blandt lederne af den danske bevægelse forsvandt dog efter det første offentlige foreningsmøde i Haderslev den 26. november. Det indrømmedes både af »Flensborg Avis« og direktør Christensen fra Slotsvandmøllen, som talte på mødet. Dette besøgte ifølge »Flensborg Avis« af 60-70 personer, mens »Hejmdal« angav deltagerantallet til godt 100. Her fremlagde sekretæren foreningens politik. Hovedmålet var at samle alle nordslesvigske arbejdere i kampen for danskheden og hindre deres overgang til Socialdemokratiet. Gennem oplysning skulle arbejderne hjælpes fremad, også til større indflydelse i de nationale foreninger. Hjælp til selvhjælp var det vigtigste middel hertil. Dansk Arbejderforening skulle også sørge for, at arbejderne tog del i de politiske valg. Af sociale opgaver nævnte Houborg kun mægling ved arbejdsconflikter.

Næstformanden Jørgen Rasmussen vendte sig imod tyske blade, der havde hævdet, at foreningen stod i opposition til »højskoleånden« inden for den danske bevægelse. Det forholdt sig stik modsat.

Foruden direktør Christensen blev Dansk Arbejderforening også budt velkommen af redaktør Anders Lebeck og Fælleslandboforeningens formand, gårdejer P.J. Refshauge. Med sit første møde havde den nye organisation alt i alt opnået at blive accepteret af den danske bevægelse, men det var sket ved at nedtone de sociale krav til fordel for de nationale opgaver.⁴⁸ Derfor kunne den heller ikke overvinde Socialdemokratiets skepsis.⁴⁹

Efter Haderslevafdelingens etablering blev der gjort forsøg på at oprette andre afdelinger i Nordslesvig. I midten af december 1911 slog et tilløb i Skodborg fejl, hvorimod det lykkedes at få etableret en arbejderforening i *Gråsten* i marts 1912, øjensynligt på væver Kaufmanns initiativ. Afdelingen begyndte med 15 medlemmer, dens første formand var kusk Chr. Lausen. Den blev aldrig særlig stor og var ikke meget aktiv.⁵⁰ Større held havde Dansk Arbejderforening på *Haderslev næs*. Til det stiftende møde i maj 1912 i Hyrup var der således mødt henved 100, og heraf indtrådte straks 34 i lokalafdelingen,

der fik landmand Jørgen Petersen fra Halk til formand. Medlemmerne fandtes mest i Halk og Øsby sogne.⁵¹

Fra begyndelsen af maj 1913 kendes endvidere afdelinger i Tyrstrup, Jels, Vedsted og Hoptrup, men de var ikke levedygtige i længden.⁵² Det var derimod *Møgeltønderafdelingen* fra slutningen af maj samme år – måske fordi den var protegeret fra højeste sted, nemlig af grev O.D. Schack på Schackenborg, som havde taget initiativet til det stiftende møde, og som selv indtrådte i foreningen! Afdelingen startede med 27 medlemmer.⁵³

Medlemsudviklingen var i de enkelte afdelinger således:⁵⁴

Haderslev	Haderslev næs	Møgeltønder	Gråsten
nov. 1911 50	maj 1912 34	maj 1912 27	mar. 1912 15
dec. 1911 80-90	dec. 1912 136	okt. 1913 47	sep. 1912 26
apr. 1912 100	feb. 1913 140		dec. 1912 29
nov. 1912 117	jan. 1914 135		
okt. 1913 140			
mar. 1914 140			
aug. 1914 149			

Forud for krigsudbruddet 1914 nåede foreningen næppe højere end 300–350 medlemmer. Interessen for en dansk arbejderforening var altså, når arbejderklassens omfang tages i betragtning, ret begrænset, hvad også de mange ustabile afdelinger vidner om.

På det politiske felt markerede Dansk Arbejderforening sig ved valgene. Forud for rigsdagsvalget i januar 1912 udsendtes et opråb til arbejderne med opfordring til at stemme på de danske kandidater, og der blev afholdt et valgsmøde, der samlede omkring 100 deltagere. Kommissionær N.P. Petersen fra Aabenraa hilste her oprettelsen af arbejderforeningen med glæde, men han frarådede den at agitere i midtlandet og på vestkysten – »thi der var forholdene endnu sådan, at den største bonde kunne sidde i værelse sammen med tjenestefolkene«. Han fremhævede endvidere, at den danske bevægelse med sine organisationer og med sin rigsdagsmand gjorde mere for arbejderne end Socialdemokratiet. I forlængelse heraf udtalte møllersvend Houborg, foreningens sekretær, at Dansk Arbejderforening ville »føre de tabte danske arbejdere tilbage« – underforstået fra Socialdemokratiet.⁵⁵

Dansk Arbejderforening udsendte også forud for landdagsvalget i maj 1913 et opråb, som var underskrevet af samtlige afdelingers bestyrelser. Det fremgår heraf, at foreningen appellerede bredt til arbejdere og mindre selvstændige. Blandt underskriverne var således 9 håndværkssvende, 7 arbejdere, 5 landmænd, 2 kuske, en håndværksmester, en vognmand, en kulhandler og en fisker.⁵⁶

Melodi: Jeg elsker de grønne Lunde.

*Vi satte hinanden stævne
Og mødtes til festligt Lag
Saa lad os først nu da nævne,
Hvad samlet os har i Dag.*

*Vi dannet har en Forening,
Af danske Kvinder og Mænd,
Der rede til Daad og Handling,
Staar gjordet med Sværd ved Lænd.*

*Ja det at vi Kamp vil føre,
Det siger jo ikke stort,
Dog straks, man skal faa at høre,
Hvad vi os til Maal har gjordt.*

*Saa vist, er der meget at gøre,
Om Arbejdsmand skal naa frem,
Sit Liv, paa den Vis, at føre,
Saa Arbejd kan adle dem.*

*De Krav, der stilles er mange,
Dog det tør man stole paa,
At ingen skal se os bange,
Om ogsaa vi er de Smaa.*

*Vi har en Gerning at gøre,
For vort Hiem, vort Folk og Land.
Se her vil vi Kampen føre
Og kæmpe til sidste Mand.*

*Naar derfor nogen vil røve,
Hvad vi har faaet kært,
Mod det vil vi Kræfter prøve,
Det beste, som vi har lært.*

*Ja var vort Hjem kun en Hytte
Med Stue, men ingen Sal;
Vi vil det dog ikke bytte,
For Stottet med højen Hal.*

*Foruden vort Hjem, vi tænker
Paa Hjemmene vidre ud,
Naar Natten sin Skygge sænker,
Over Landet, vi fik af Gud.*

*Ja dybest i Hjertegrunden
Næst Hjem, vi elsker vort Land.
Og ej alene med Munden,
Gir Løfte da Arbejdsmand,*

*Af Evne, at ville bygge
Sit Hjem, sit Land og sit Folk.
Gud give os dertil Lykke,
Til Held for os selv, vort Folk. . . . . k.*

Til Dansk Arbejderforenings første offentlige møde den 26. november 1911 i Haderslev havde P. Mink digtet ovenstående sang i den bedste nationale kampstil. Fra Kaufmanns privatarkiv på LA, pk. 15.

På det økonomisk-sociale område indskrænkede Dansk Arbejderforening sig til rene hjælp til selvhjælps-foranstaltninger. I februar 1912 opstod tanken om en kreditforening for medlemmerne, og i januar 1913 kunne den realiseres. Formålet var at støtte medlemmers køb af mindre landejendomme. Kapitalen skulle tilvejebringes ved tegning af andele á 25 mark, så det har formodentlig været småt, hvad der kunne ydes af lån. I samme ånd som kreditforeningen oprettedes en spareforening i Haderslevafdelingen.⁵⁷

Haderslevafdelingen var i det hele taget den mest aktive. Den arrangerede således adskillige foredrag. H.P. Hanssen talte f.eks. om den moderne arbejderbevægelse, P.A. Callø om socialismens idé og teori og landdagsmand Nis Nissen om den kristelige og socialistiske arbejderbevægelse i Tyskland 1870-1914. Også ved valg af talere og emner udgjorde Dansk Arbejderforening altså et kompromis mellem det nationale og sociale! Haderslevafdelingen

afholdt derudover fester, skiveskydning, diletant, udflugter og deslige af mere selskabelig karakter. På det felt var afdelingen på Haderslev næs også godt med, ellers var den mere passiv.⁵⁸

Alt i alt kan det om Dansk Arbejderforening for Nordslesvig siges, at dens virke afspejlede de tanker, som formanden Peter Mink i 1908 havde gjort sig. Den skulle være og var en forening for arbejdere, til fremme af deres danske sindelag, selvrespekt og oplysning. Deciderede, kollektive sociale krav til de mere velbjegete nordslesvigere formulerede foreningen ikke, hverken lønkrav eller krav om jord til husmænd. Derimod søgte man i bedste liberalistiske ånd at fremme »hjælp til selvhjælp«, bl.a. gennem sparsommelighed, uddannelse og ædruelighed.

Kravet om udstykning rejstes dog atter af væver Kaufmann i november 1913 i »Flensborg Avis«. Han foreslog her, at arbejderforeningen skulle samle materiale, der kunne bevise, at der var brug for udstykning. Det ser dog ikke ud til, at der skete mere i sagen. Endnu engang blev Kaufmann skuffet, og i februar 1914 nedlagde han sit hverv som medlem af Vælgerforeningens tilsynsråd. Han havde tilsyneladende opgivet troen på, at udstykningstanken kunne fremmes gennem samarbejde med den danske bevægelse.⁵⁹

Sammenfatning

Ifølge H.P. Hanssen prægedes det nordslesvigske samfund i årene forud for den første verdenskrig af en sund balance mellem antallet af selvstændige og lønmodtagere, ligesom der forekom en betydelig social mobilitet. Men også dengang betød betragterens egen placering i samfundet meget for vurderingen af de sociale forhold. De forskellige indlæg, som fremkom fra arbejderside i debatten om »arbejderspørgsmålet« i den danske presse, viser således, at man her ikke opfattede forholdene som den rene idyl. Der blev givet udtryk for, at der også i Nordslesvig fandtes en dyb social kløft, både økonomisk og i den daglige omgang, og standshovmodet var stadig en realitet.

Der fandtes således et socialt konfliktpotentiel, som kunne true med at sprænge den danske nationale enhedsfront. De nordslesvigske arbejdere havde, i hvert fald på landet, ved valgene markeret deres danske sindelag ved altovervejende at stemme på den danske bevægelses kandidater. Derimod var arbejderne ikke i nævneværdigt omfang blevet inddraget i det danske foreningsliv, der især var skabt og ledet af gårdmændene. Da Socialdemokratiet fra slutningen af 1890'erne begyndte at vinde frem og forstærke agitationen i Nordslesvig, opstod der derfor blandt lederne af den danske bevægelse frygt for, at arbejder-

ne ville forlade det nationale sammenhold til fordel for det klassebetonede, sådan som det i 1880'erne var sket i Flensborg.

Frem til 1908 førte den danske bevægelse imidlertid en ret passiv politik i »arbejdsspørgsmålet«. Man nøjedes stort set med at udsende manende appeller til arbejderne om ikke at svigte de danske kandidater ved valgene. Men på årsmødet i Rødding i juni 1908 fremsatte den nyvalgte rigsdagsmand H.P. Hanssen forslag om oprettelse af et arbejdersekretariat inden for Vælgerforeningen, og om efteråret blev planen realiseret.

Dette skridt kaldte en gruppe af dansksindede arbejdere frem, som ikke ønskede at slutte sig til Socialdemokratiet. I stedet ville de med dannelsen af deres egen arbejderforening på et dansk grundlag forene deres nationale og sociale engagement. Dette lykkedes dog ikke før 1911, hvor »Dansk Arbejderforening for Nordslesvig« blev oprettet. Foreningen havde imidlertid vanskeligt ved at slå igennem og nåede før 1914 kun at få etableret tre levedygtige afdelinger med tilsammen 300–350 medlemmer. I overensstemmelse med formanden, maskinbygger P. Minks, tanker var Dansk Arbejderforening overvejende en oplysningsforening. Nogen social kamporganisation blev den aldrig, og det var måske hovedårsagen til den beskedne tilslutning.

Andre, især væver Th. Kaufmann og fisker H.C. Petersen, stillede mere vidtgående sociale krav som en større arbejderrepræsentation i de danske foreningers ledelse og udstykning af større ejendomme til husmandsbrug. Mens Dansk Arbejderforening med sin klare nationale profil og stærke moderation i de sociale krav overvandt den animositet, som ved dens oprettelse havde gjort sig gældende blandt flere af de mere velbjergede i den danske bevægelse, mødte Kaufmanns og Petersens krav afvisning, i hvert tilfælde i udstykningssagen. Kun sparekassebogholder P.A. Callø viste åbent forståelse for denne idé, som jo også i sin yderste konsekvens anfægtede den danske bevægelses fundament, gårdmandsstandens uafhængige jordbesiddelse. Men måske var denne ramme for den nationale kamp i færd med at blive for snæver?

NOTER

1. H.P. Hanssen: De danske Sønderjyder, SJy Årb 1913, s. 43.
2. H.P. Hanssen: Fra Kampaarene, II, Kbh. 1929, s. 195.
3. H. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914, Åbenrå 1985, spec. s. 18f.
4. Samme: Det industrielle miljø i Sønderborg 1875-1914, SJy Årb 1987, s. 35f.
5. Fr. v. Jessen: Haandbog i det nordslesvigske Spørgsmaals Historie, Kbh. 1901 s. 282f og samme: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, I, Kbh. 1938, s. 169.
6. Se nærmere herom i min bog om danskheden som politisk og kulturel bevægelse i Sydslesvig ca. 1840-1918 (udk. 1990).
7. Dorrit Andersen: Da socialismen kom til Sønderborg, SJy MSkr 1973, s. 270.

8. Om Socialdemokratiets Nordslesvigpolitik: Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924, Apenrade 1970, s. 15-41. Dorrit Andersen: Socialdemokrati og dansknational bevægelse. Omkring det slesvigholstenske SPD's 1902-resolution, Historie, ny rk. XIII, 1979, s. 123-44 (med gengivelse af resolutionen).
9. H. Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914, s. 179-193.
10. H. V. Clausen: Nordslesvig 1863-93, SJy Årb 1894, s. 129. Harald Jørgensen (udg.): To Ungdomsvenner, Aabenraa 1962, nr. 156.
11. Hejmdal (*herefter: Hjd.*) 25.2.1896, se også 7.3.1896.
12. LA, Vælgerforeningens arkiv nr. 21, Sager vedr. valg 1890-1913.
13. Hjd. 12.12.1902 og Flensborg Avis (*herefter Fl.A.*) sa. dato.
14. Jens Jessen: Valgtaler 1902, Flensborg 1902, s. 17-23.
15. LA, H.P. Hanssens arkiv nr. 83, brev fra H. Chr. Petersen 5.10.1909. I Petersens hjemamt Sønderborg steg socialdemokratiets vælgerandel fra 1,8 til 3,4% i 1902 (Lassen anf. arb. s. 449).
16. H.P. Hanssen: Fra Kampaarene II, s. 126-134.
17. LA, Vælgerforeningens arkiv nr. 45, Nordslesvigsk arbejdersekretariat, alm. sager vedr. sekretariatets virksomhed, årsberetninger m.v. 1909-13.
18. Dorrit Andersen: National og social solidaritet. Chr. Mathiesen – en arbejderfører i grænselandet. Festskrift til Johan Hvidtfeldt, Kbh. 1978, s. 1-22. Jørgen Nielsen: Arbejder i danskhedens tjeneste, Aabenraa 1987, s. 46-52.
19. Fl.A. 8. og 9.7.1908.
20. Hjd. 21.7. og 11.8.1908.
21. Hjd. 4.8.1908.
22. Hjd. 10.8. og 1.9.1908.
23. Fl.A. 1. og 3.9.1908.
24. Fl.A. 12.7.1908.
25. Hjd. 4.8.1908.
26. Socialdemokratiets nordslesvigske Folkealmanak 1909, Kiel 1908.
27. Fl.A. 1.9.1908.
28. LA, H.P. Hanssens arkiv nr. 79, brev fra P. Mink 9.9.1908. Hjd. 19.6.1911.
29. Hjd. 10.9.1909, Fl.A. 28.4.1910.
30. Fl.A. 18.6.1910.
31. Fl.A. 8.8.1910.
32. Hjd. 12.6 og Fl.A. 13.6.1911.
33. Fl.A. 21.6.1911.
34. Hjd. 19.6.1911.
35. Sst.
36. Hjd. 22.6.1911.
37. Hjd. 16.6.1911.
38. Hjd. 24. og 26.6.1911.
39. Hjd. 30.6.1911 og Fl.A. 5.7.1911.
40. Hjd. 30.6. og 20.7.1911.
41. Fl.A. 9.7.1911.
42. Fl.A. 30.6. og 2.9.1911.
43. Fl.A. og Hjd. 16.11.1911.
44. Fl.A. 17.11.1911.
45. Citeret i Fl.A. 17.11.1911.
46. Hjd. 16.11.1911.
47. Fl.A. 20.11.1911.
48. Fl.A. og Hjd. 28.11.1911.
49. Fl.A. 2.12.1911.
50. LA, Th. Kaufmanns arkiv nr. 15, sager vedr. Dansk Arbejderforening, brev fra P. Mink 14.2.1912, medlemskort 3.3.1912. Hjd. 5.3.1912, Fl.A. 20.2., 5.3. og 19.12.1912.

51. Fl.A. 19.5.1912.
52. Fl.A. 15.5.1913. Chr. Lageri: Arbejderbevægelsen, i: A. Kirkeby og E. Schack: Sønderjylland som det er, Kbh. 1920, s. 335-341.
53. Fl.A. 27.5.1913. O.D. Schack: Grænsesind, Kbh. 1970, s. 47.
54. Fl.A. 13.1., 5.3., 19.5. og 19.12.1912, 27.5. og 14.10.1913. Flensborg Avis: Nordslesvig 1912, Flensborg 1913, s. 79. LA Schl-H, Abt. 309, regeringen i Slesvig, nr. 24470, Dänische Agitation 1912-13, ber. fra landråderne i Haderslev 1.4. og Aabenraa 28.9.1912. Haderslev byhistoriske arkiv, A 828, regnskabsbøger for Dansk Arbejderforening for Nordslesvig, afdelingerne i Haderslev og på Haderslev næs.
55. Fl.A. 9. og 11.1.1912.
56. Fl.A. 15.5.1913.
57. Fl.A. 20.2.1912, 7.1. og 3.2.1913.
58. Haderslev byhistoriske arkiv, A 828, regnskabsbøger for de to afdelinger. Sammesteds: Haderslev rådstuearkiv, acta 52,3, Dansk Arbejderforening for Nordslesvig 1911-14.
59. Fl.A. 1.11.1913. LA, Kaufmanns arkiv nr. 15, brev fra Martin Simonsen 3.2.1914 og udat. brev fra Kaufmann til landsarkivar Gribsvad.

»Nordschleswigsche Siedlungsgenossenschaft G.m.b.H.«

et tysk jordkampsforsøg i begyndelsen af 1920'erne

Af *Henrik Becker-Christensen*

I 1921 blev der arbejdet med planer om at grundlægge en tysk »koloni« ved Benniksgård i Rinkenæs sogn. Kolonien skulle være et modstød mod den styrkelse af danskheden, som foregik efter Genforeningen. På grundlag af hidtil ukendte akter i Bundesarchiv i Koblenz og i Johs. Schmidts arkiv i landsarkivet i Slesvig fortæller lektor Henrik Becker-Christensen her om denne tidlige fase af jordkampen i 1920'erne.

I en landbrugsdomineret egn som Nordslesvig var det naturligt, at fordelingen af jorden mellem dansk- og tysksindede blev opfattet som et mål for det nationale styrkeforhold. Sådant var det både før og efter 1920. Med Nordslesvigs genforening med Danmark blev de ydre forudsætninger for jordkampen imidlertid radikalt ændret. Det var nu de tysksindede nordslesvigere, som kom i defensiven. For at bøde herpå oprettede de i 1926 med rigstysk støtte Kreditanstalt Vogelgesang, der kom til at betyde en optrapning af jordkampen. Historien herom er velkendt og skal ikke omtales nærmere i denne sammenhæng. Ukendt er derimod et andet initiativ, som mindretallet tog i begyndelsen af 1920'erne for at styrke den tyske jordbesiddelse, og det er om dette, der skal fortælles i det følgende. For at forstå baggrunden skal den jordpolitiske situation omkring 1920 først kort rides op.

De tyske jordtab o. 1920

Med udbruddet af 1. verdenskrig var der indtrådt en pause i jordkampen, og ved Nordslesvigs afståelse til Danmark forsvandt presset mod den danske jordbesiddelse. Det var i denne situation, at de dansksindede sønderjyder afblæste deres deltagelse i jordkampen. Det skete ved ophævelsen af Nordslesvigsk Kreditforening og Landeværnet. Det kunne de også roligt gøre, da rollerne var blevet byttet om, og det nu var de tysksindede, der var i defensiven. Den preussiske stats opkøb af domænegårde hævnedes sig, idet de i 1920

automatisk tilfaldt den danske stat. Det samme gjaldt også statsskove og præstegårdsjord. Hertil kom opkøb af de augustenburgske godser og flere andre store ejendomme. Tilsvarende solgte adskillige tyske landmænd i disse år deres gårde til danske og flyttede sydpå.

Det betød en stærk reduktion af den storgårdsjord, som havde været i tysk eje. Mens tyskerne ifølge H. V. Clausen omkring århundredskiftet havde besiddet 54%, var andelen i 1922 faldet til 24%. Målestokken var her gårde med en ejendomsskyld på over 100.000 kr. Det store skred var sat ind i 1920, hvor overdragelsen af domænerne, statsskovene og præstegårdsjorden til den danske stat tegnede sig for to tredjedele af faldet. Den sidste tredjedel skyldtes salg af privatejet jord. Målt i kroner og ører havde faldet i den tyske andel af ejendomsværdien været størst i Haderslev amt, hvor de store domænegårde vejede godt til. For amtet som helhed var den tyske andel af storgårdsjorden faldet fra 40% til 16%. På andenpladsen kom Aabenraa amt, snævert fulgt af Sønderborg amt. I Aabenraa amt havde 76% af storgårdsjorden tidligere været i tysk eje. Nu var andelen faldet til 24%. I Sønderborg amt var der på Sundeved siden kun sket et fald fra 47% til 38%. På Als var skredet større, idet andelen af den tyskejede jord her var faldet fra 68% til 24%. I Tønder amt var tallene henholdsvis 66% og 46%. I Aabenraa amt fordelte overdragelsen af storgårdsjord fra tysk til dansk eje sig omtrent ligeligt på jord, som tidligere havde været i offentlig og privat eje. Det samme var også tilfældet i Tønder amt, men i mindre målestok. I Sønderborg amt drejede det sig næsten udelukkende om jord, der i tysk tid havde været i offentlig eje.¹

Hvordan det forholdt sig med de mellemstore og mindre gårde, hvor danskheden i forvejen var langt stærkere repræsenteret, er ikke fundet oplyst. Da det overvejende drejede sig om ejendomme i privat eje, har faldet i den tyske andel dog procentvis været væsentlig mindre, end det var tilfældet med storgårdene. Til rentegårdene afskrev den danske stat sin fra den preussiske tid arvede forkøbsret.²

Når man skal se på de tyske jordtab og vurdere deres konsekvenser for mindretallet, må man skelne mellem den jord, der tidligere havde været i offentlig eje, og den jord der havde været i privat eje. Mindretallet slog selv rask væk tallene sammen – uden tvivl for at gøre større indtryk på de rigstyske myndigheder, men det var to helt forskellige størrelser. Overdragelsen af tysk tidligere offentlig ejet jord til den danske stat udgjorde en langt større andel end den privatejede jord. De 36 domæner lagde alene beslag på 6.366 ha. Statsskove på 50 ha eller derover blev i 1923 af Danmarks Statistik opgjort til i alt 8.306 ha.³ Hertil kom så præstegårdsjorden, der ifølge Kirkelig Aarvog udgjorde mindst 4.797 ha, idet der manglede opgivelser fra 7 sogne. Fra tysk side er præstegårdsjordens samlede areal opgjort til 5.650 ha.⁴

Overdragelsen af disse arealer til den danske stat var en naturlig følge af suverænitetsskiftet og vedrørte ikke umiddelbart mindretallet. Det var i ejendomsmæssig henseende tyndt befolkede jorder, der stemmemæssigt ikke battede meget. Tilmed fik adskillige af de tyske forpagtere på domænegårdene i første omgang lov til at blive siddende. Når mindretallet alligevel så skævt til den danske stats nyvundne dispositionsret til den offentligejede jord, var det mere frygten for, hvad den i fremtiden kunne bruges til. Domænegårdene, præstegårdsjorden og de opkøbte godser repræsenterede således en jordreserve, som kunne bruges til udstykningsformål. Set fra et tysk synspunkt ventede man sig ikke noget godt heraf. I værste fald ville de nye brug kun blive overtaget af dansksindede. I bedste fald kunne de tysksindede håbe på at få en andel heraf, men under alle omstændigheder ville det øge den danske befolkningsdel og dermed betyde en national udtynding af tyskheden. Det var grunden til, at pastor Schmidt, Georg Vogelgesang, Max Rasch og andre inden for mindretallet var imod de danske udstykningsplaner og opfattede dem som vendt mod de tysksindede.⁵

I første halvdel af 1920'erne gik det imidlertid langsomt. En opgørelse i februar 1926 viste, at der indtil da var blevet udstykket 268 nye husmandsbrug. De fordelte sig med 100 i Haderslev amt, 78 i Aabenraa amt, 51 i Tønder amt og 39 i Sønderborg amt. Hertil kom nogle få brug, som endnu ikke var afhændede. Sammenlagt tegnede stats- og domænegårdene sig med 162 brug for den største part af udstykningen. Den øvrige del var blevet foretaget af to udstykningsforeninger samt nogle private.⁶ I det følgende tiår kom der dog mere fart i udstykningen. I 1937 var antallet af nyoprettede brug i Nordslesvig siden 1920 kommet op på ca. 1.735.⁷

Mens overdragelsen af den tidligere offentligejede jord til den danske stat i første omgang ikke fik nogen større konsekvenser for de tysksindede, var salget af privatejet jord umiddelbart mere føleligt. Med den sociale struktur, som mindretallet fik efter 1920, var de hjemmetyske bønder blevet et dominerende element i de tyske rækker. En forringelse af deres stilling var det samme som en alvorlig svækkelse af mindretallet. Det var ikke kun stemmerne, der her talte, men også de hjemmetyske bønder som sociale støttepunkter for det kulturelle og politiske arbejde i sognene. Ligesom det tidligere var tilfældet med de dansksindede nordslesvigere, fik ejendomsretten over jorden derfor en afgørende betydning for det tyske mindretal.

Det var således med den største bekymring, at de efterladte i begyndelsen af 1920'erne var vidne til, at mange tysksindede bønder solgte deres gårde til dansksindede og drog sydpå. Hvor mange det drejede sig om vides ikke, men eksempler er der nok af.⁸ Vigtigst i denne sammenhæng var imidlertid indtrykket af at være blevet trængt i defensiven. Hvis mindretallet fortsat

skulle hævde sin stilling på landet, endsige gøre sig håb om en kommende grænserevision, var det nødvendigt med modforholdsregler for at bremse tilbagegangen. Det er på denne baggrund, at man skal vurdere den nye fase af jordkampen i 1920'erne.

Set fra et tysk standpunkt var det suverænitetsskiftet i Nordslesvig og den dermed igangsatte udvikling, som tvang mindretallet til at reagere, for ikke at blive alt for svækket. Målt med denne alen var der altså tale om nødværge med den danske stat og de dansksindede som den offensive part. At de sidstnævnte ikke benyttede nogen form for tvang, blev nok erkendt af pastor Schmidt og ligesindede, men det rokkede ikke ved deres opfattelse af, at danskerne ved fortsatte opkøb i betænkelig grad indsnævrede mindretallets spillerum. På dansk side blev mindretallets indsats for at vende nedgangen derimod opfattet som en offensiv. Oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang i 1926 blev fremstillet som et brud på »... den fredelige og naturlige udvikling«. Dermed fik de tysksindede tillagt skylden for en genoptagelse af jordkampen. Det fremkaldte tilsvarende en mere aktiv dansk optræden, der førte til en yderligere eskalering af kampen om jorden. Sammenfattende må det derfor siges, at det er ørkesløst at diskutere, som det tidligere hidsigt blev gjort, hvem der »åbnede« eller genåbnede jordkampen. Også her gælder det gamle ord, at det sete afhænger af øjnene, der ser.

Udstykningsplanen

Inden det kom så vidt, at Kreditanstalt Vogelgesang så dagens lys, havde mindretallet gjort flere forsøg på at bremse den tyske flugt fra jorden – et af dem var at lede strømmen over i en række påtænkte nyoprettede brug. Det var her tanken om en tysk »Siedlung«, der optog sindene. Da kendskabet til denne plan var forbeholdt en lille inderkreds, skal den præsenteres nærmere.

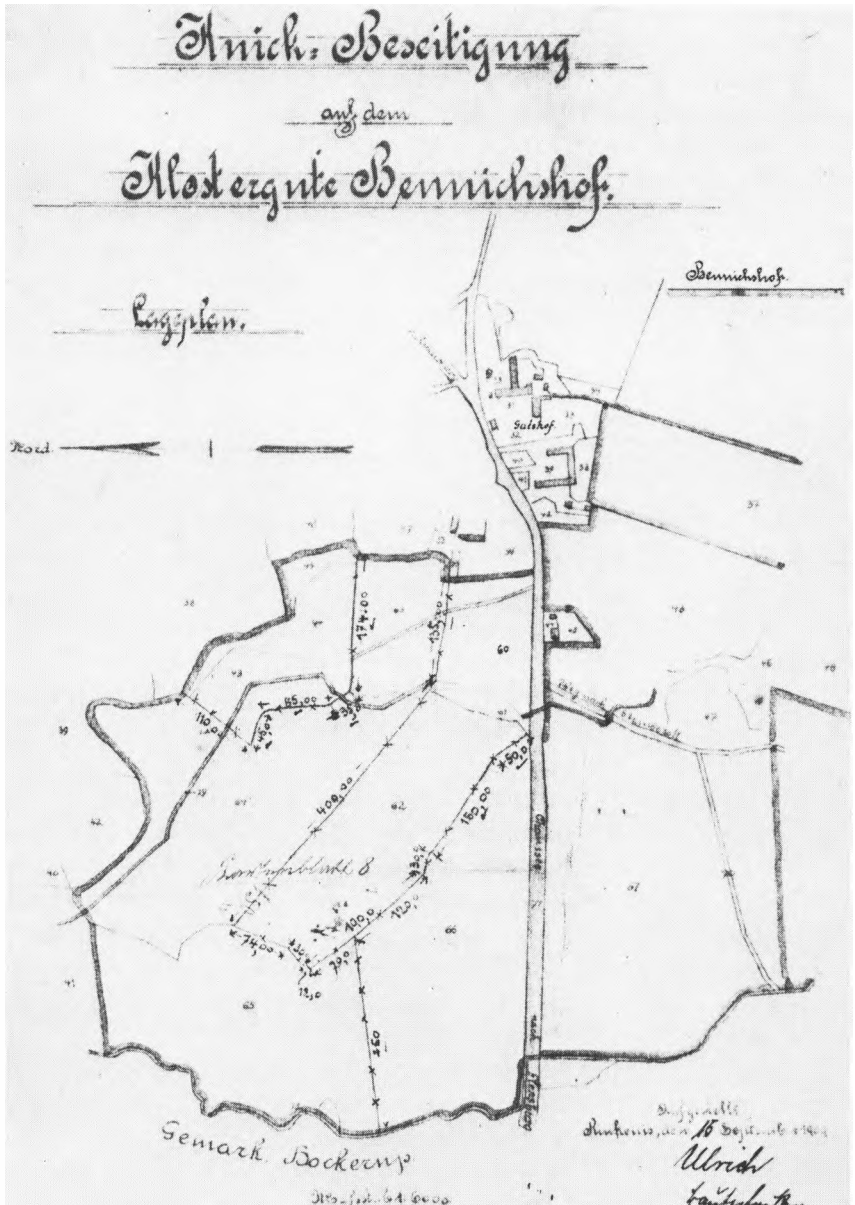
Den 12. juli 1921 skrev arkitekt A. Walther i Haderslev til den tyske folketingsmand pastor Schmidt og indviede ham i en udstykningsplan, som Walther selv havde stået fadder til sammen med andre kredse i byen. Tanken var, at potentielle tyske udvandrere i stedet for at vende hjem til riget skulle slå sig ned i en ny udstykningsbebyggelse i Nordslesvig. I et sogn, hvor der i forvejen var et stærkt tysk mindretal, skulle der skaffes jord til formålet. Her kunne enhver tysksindet så bygge sig et hus og ernære sig efter eget ønske. For eksempel kunne, som det hed i beskrivelsen af planen, »... den ene avle grønsager, den anden frugt, en tredje fjerkræ som hoved- eller bierhverv, eller også beskæftige sig helt som håndværker eller på anden måde erhvervsmæs-

sigt«. Forudsætningen for at det skulle blive til noget var erhvervelsen af et større landområde på omkring 100 ha samt sikring af tilskud til byggeriet. Det sidstnævnte skulle bl.a. ske i Tyskland, hvor forslagsstillerne håbede på at finde hjælpende hænder som tak for, at den tyske stat slap for at genhuse og beskæftige dem, der på denne måde blev i Nordslesvig. Der blev i den forbindelse kalkuleret med et minimum på 100 nybyggere.⁹

I et ledsagende brev havde Walther opfordret pastor Schmidt til at tage kontakt med initiativtagerne og bistå dem med råd og dåd. To dage senere svarede Schmidt tilbage, at han var »overordentlig interesseret«. Penge kunne han dog ikke stille i udsigt med det første. I stedet blev Walther opfordret til at interessere de tyske ungdomsforbund for planen og tage kontakt med Georg Vogelgesang herom. Nogen større aktiv optræden fra mindretalslederens side blev det ikke til i første omgang. Den indskrænkede sig til, at Schmidt lånte Walther noget udstykningslitteratur, som han gerne ville have tilbage inden for tre uger.¹⁰ Da murer Max Albrecht i Sønderborg senere på måneden over for Schmidt luftede sine planer om at flytte til Lüneburger Heide, gjorde sidstnævnte ham dog opmærksom på de tyske udstykningsplaner som et alternativ til udvandring. Ligesom det var tilfældet med Walther blev Albrecht også opfordret til at anskaffe sig den nyudkomne bog »Ansiedlungen ohne Anzahlung«.¹¹

Uden penge gik det dog ikke. Walther opererede med et overslag på 300.000 kr. for at gennemføre planen. Til dette formål var der blevet udarbejdet nogle vedtægter for det påtænkte foretagende, som havde fået navnet »Nordschleswigsche Siedlungsgenossenschaft G.m.b.H.« med sæde i Haderslev. Der var som tilrådet af pastor Schmidt tale om et andelsforetagende med det formål at fremme og oprette små udstykningsbebyggelser. Hertil kom fælles indkøb af levned- og driftsmidler samt afsætning af de færdige produkter. Selskabet skulle i organisatorisk henseende have en bestyrelse, et tilsynsråd og en generalforsamling. Bestyrelsen skulle suverænt afgøre, hvem der kunne blive medlemmer. De sidstnævnte skulle hver indbetale 500 kr. til den fælles kasse og yderligere hæfte for et tilsvarende beløb.

I august 1921 modtog pastor Schmidt et eksemplar af de nye vedtægter samt en redegørelse for de økonomiske beregninger, der lå til grund for foretagendet. Af et ledsagende brev fremgik det, at »landråd W.«, som han blev kaldt – det var formentlig landråden i Flensborg kreds, Anton Wallroth – personligt ville prøve at fremme sagen i Berlin.¹² To måneder senere blev disse mundtlige sonderinger fulgt op, da initiativtagerne i Haderslev selv tog kontakt med de berørte parter i Tyskland. Det skete den 18. oktober i form af en længere skrivelse til det slesvig-holstenske Landwirtschaftskammer i Kiel,

Benniksgård var en stor ejendom, som i 1904 blev overtaget af Klosterkammeret i Hannover. I 1906 var størrelsen 202 ha. Tegningen over gårdens jorder er dateret 1909. Landsarkivet i Aabenraa. Domæneudvalget/Statens Jordlovsudvalgs kontor i Tønder. Tillæg. Ca. 1904-19. Bygningssager vedr. »Klostergodset Benniksgård«.

hvor der blev gjort nærmere rede for planerne. Samme dag sendte Georg Vogelgesang også på Nordschleswigscher Siedlungsvereins vegne en kopi af skrivelserne til Geheimer Oberregierungsrat Werner i Berlin.

I et ledsagende brev til sidstnævnte skrev Vogelgesang, at Siedlungsverein havde brug for et kontant tilskud sydfra på 150-250.000 kr. På grund af de tyske valutavanskeligheder kunne en del af hjælpen dog ydes i naturalier så som byggematerialer og varer. Af skrivelserne til det slesvig-holstenske landbrugsråd fremgik det, at Siedlungsverein nu stilede mod at oprette i alt 150 nye brug med en varierende størrelse på 5-10 ha samt en række helt små. Til dette formål påtænkte foreningen at købe Benniksgård i Rinkenæs sogn, der var ejet af en kulhandler i Flensborg. På et ledsagende kort over gårdens jorder var indtegnet de første 44 parceller på sydsiden af landevejen mellem Gråsten og Kruså. Kortet var indrammet af en patriotisk tekst, hvis ordlyd her skal gengives i originalsproget, da det er med til at sætte de tyske bestræbelser og jordkampen i relief:

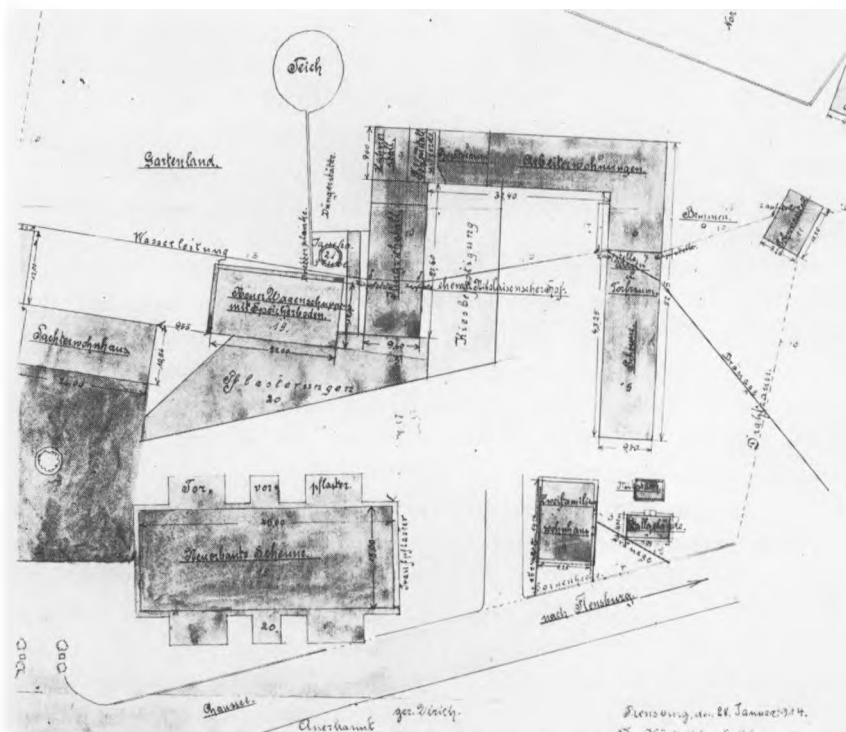
»Anno Domini 1921. Wir wollen keine Dänen sein. Wir wollen Deutsche bleiben. Nordschleswigsche Siedlung. O teures Land in Deutschlands Norden. Das deutsch zu bleiben fest begehrt, zeig Du in Taten und in Worten, dass Du des Vaterlands Wert. Wir wollen wackre Deutsche sein. Zum Schwur reicht Euch die Bruderhand. Denn Schleswig-Holstein nicht allein, das ganze Deutschland ist mein Vaterland. Der Deutschen Land, trotz Spruch und Brief, Ihr sollts uns nicht verleiden. Wir tragen Mut im Herzen und Schwerter in den Scheiden«.

Åbenbart kneb det imidlertid med at få folk til at bevidne deres tyskthed på denne måde. I hvert fald skrev Siedlungsverein, at det var meget vanskeligt at få bindende tilsagn fra potentielle tysksindede nybyggere om at deltage i projektet, »... fordi enhver indvender mod os, at en udstykning uden hjælp sydfra lige så lidt kan gennemføres, som en dansk udstykning uden statshjælp.« Denne indvending kunne ifølge Siedlungsverein kun imødegås, hvis der kom faste tilsagn om økonomisk bistand fra Tyskland.¹³

Med denne appel om hjælp var bolden blevet spillet over grænsen til de tyske myndigheder. Der blev den, selv om pastor Schmidt den 15. december i et brev kunne oplyse, at Vogelgesang havde trukket udstykningsplanen tilbage på grund af finansielle vanskeligheder. Om dette skridt var forårsaget af et rigstysk afslag på ansøgningen to måneder tidligere eller havde rod i andre forhold, er der ikke fundet belæg for. Til gengæld tog pastor Schmidt nævnte dato af egen drift sagen op igen. I tre enslydende breve til Auswärtiges Amt, det preussiske indenrigsministerium og pastor Nissen i Flensborg, opfordrede Schmidt indtrængende de tyske myndigheder til at støtte de tidligere fremsendte udstykningsplaner. Det blev bl.a. begrundet med, at man her

kunne slå to fluer med et smæk – flygtningeforsorg og udstykning af nye brug. Ved at forlægge denne indsats til Nordslesvig, ville udvandringen herfra blive bremset og mindretallet styrket. At der var tale om små husmandsbrug gjorde ikke noget, da den »lille mand« ifølge Schmidt var lige så vigtig i den nationale kamp som den mere velstående. Som yderligere belæg herfor kunne han tilføje, »... at til den lille mand hører nu jo navnlig også bærerne af intelligensen og den nationale idealisme.«¹⁴

Pastor Schmidts indgriben hjalp dog ikke stort. I begyndelsen af januar 1922 skrev han til Vogelgesang, at det ikke så ud til, man kunne opnå nogen støtte gennem flygtningeforsorgen og rigsmidler. Sagen var løbet ind i »bureaukratisk farvand«. I den forbindelse klagede Schmidt over, at den preussiske stat trods al afmagt havde en »latterlig selvfølelse«. At det var tilfældet, kunne Vogelgesang tale med om. Kort tid forinden havde han i forbindelse med udstykningsplanen modtaget en skrivelse fra de tyske myndig-

Bennisgård's anelige bygninger er her tegnet i 1914. Målestok 1:500. Landsarkivet i Aabenraa. Domæneudvalget/Statens Jordlovsudvalgs kontor i Tønder. Tillæg. Ca. 1904-19. Bygningssager vedr. »Klostergodset Bennisgård«.

heder, hvor de udbad sig en række oplysninger. Vogelgesang havde dog henvist dem til landbrugskammeret i Flensborg. Til pastor Schmidt skrev han herom: »Det er morsomt at læse, hvordan man behandler os som undergivne, jeg tror, det bedste middel derimod er at le.«¹⁵

Med denne kommentar løb udstykningsplanen ud i sandet. Nok blev Vogelgesang i januar 1922 belemret med en lang række nye detailspørgsmål, men det førte ikke til noget resultat. Fire år senere klagede han tilbageskuende over, at ingen havde taget hans og arkitekt Walthers udstykningsplaner alvorligt. Resultatet var ifølge Vogelgesang, at alle de tyske pensionister var udvandret fra Nordslesvig. Hvis planen var blevet støttet sydfra, var det sket med papirmark. Resultatet ville have været en gældfri koloni.¹⁶

Med dette udsagn pegede Vogelgesang også indirekte på en af de mulige årsager til, at den nordslesvigske udstykningsplan ikke havde nydt fremme hos de rigstyske myndigheder – markinflationen og det økonomiske kaos i Tyskland i begyndelsen af 1920'erne. Vogelgesang og Walther havde selv været inde på disse problemer, da de i oktober 1921 foreslog, at en del af støtten sydfra kunne konverteres til naturalier. I de følgende måneder var markens værdi faldet yderligere. Mens ét kg smør 1921 i Kiel kunne købes for 52 mark, hvilket var en fordobling i forhold til det foregående år, var prisen igen blevet fordoblet i marts 1922. Fra sommeren dette år begyndte det at gå stærkt. I september 1922 var prisen 612 mark, tre måneder senere 3.128 mark. Det følgende år blev det ene nul efter det andet føjet til disse tal.¹⁷ En af de mange, der med bekymring fulgte denne udvikling var Harboe Kardel i Flensborg. I midten af september 1923 skrev han i sin dagbog, at det blev stadig vildere. For 1 dansk krone kunne han få 40 millioner mark. En måned senere 3 milliarder mark. Da han den 26. oktober fik udbetalt 55 milliarder mark i løn, måtte han straks købe to pund smør for tilsammen 36 milliarder mark, og bruge dette mere værdifaste betalingsmiddel til husleje.¹⁸ Først med pengereformen det følgende år blev der sat en stopper for dette vanvid.

I takt med den galopperende markinflation svandt mindretallets udsigter til at få økonomisk bistand i Tyskland til støtte for jordkampen. Resultatet var, at den fra tysk side blev ført på et meget lavt blus og var overladt til de frie kræfters spil. Det betød i første halvdel af 1920'erne en fortsat omend mere beskedne glidning i ejerforholdet i dansk favør. Det var således en storm i et glas vand, da nogle tyske opkøb af gårde ved årsskiftet 1923-1924 fik »Dybbøl-Posten« og »Hejmdal« til at råbe vagt i gevær og kræve modforholdsregler. Koret blev istemt af J.H.Schmidt, Vojensgård, der endda gik så vidt som til at udtale, at den der solgte jord til tyskerne »for usle penges skyld«, begik landsforræderi. Også H.P.Hanssen blev mobiliseret og stillede krav om, at der ad lovgivningens vej blev skabt hindringer for udenlandsk opkøb af

dansk jord. Dog måtte han medgive, at en del af de udenlandske »spekulanter« var tyskere med dansk statsborgerret, der tidligere havde haft jord i Nordslesvig, men solgt den omkring 1920 og rejst sydpå.¹⁹

Salg af tysk jord til danske blev derimod hilst med stor tilfredshed i den sidstnævnte lejr. Det var f.eks. tilfældet, da de tre herregårde Gammelgård, Rumohrsgård og Werthemine i 1925 blev solgt til den danske stat. Det tyske mindretal havde inden da forsøgt at rejse penge i Tyskland til at sikre ejendommene på tyske hænder, men forgæves. Da salget til staten var en realitet, skrev »Haderslev Stiftstidende« – der ellers ikke var nogen beundrer af den socialdemokratiske regering – anerkendende, at den nationale stilling på Als herved var blevet styrket ganske betydeligt.²⁰ Det følgende år var turen kommet til Mariegård ved Jels, hvor forhenværende amtsforstander Carl A. Koch solgte sine 420 tønder land til en dansk ejendomshandler. Salget var bemærkelsesværdigt derved, at Koch tidligere havde været Slesvigsk Partis folketingskandidat i Haderslev kreds.²¹ Tilsvarende gjorde tre tysksindede bønders salg af deres ejendomme ved Tønder samme forår dybt indtryk på Harboe Kardel og fik ham til at spørge sig selv, om den nationale disciplin var ved at gå helt i forfald.²² Det var begivenheder som disse, der fik mindretallet til at føle sig trængt i defensiven og som var medvirkende til oprettelsen af Kreditanstalt Vogelgesang senere på året.

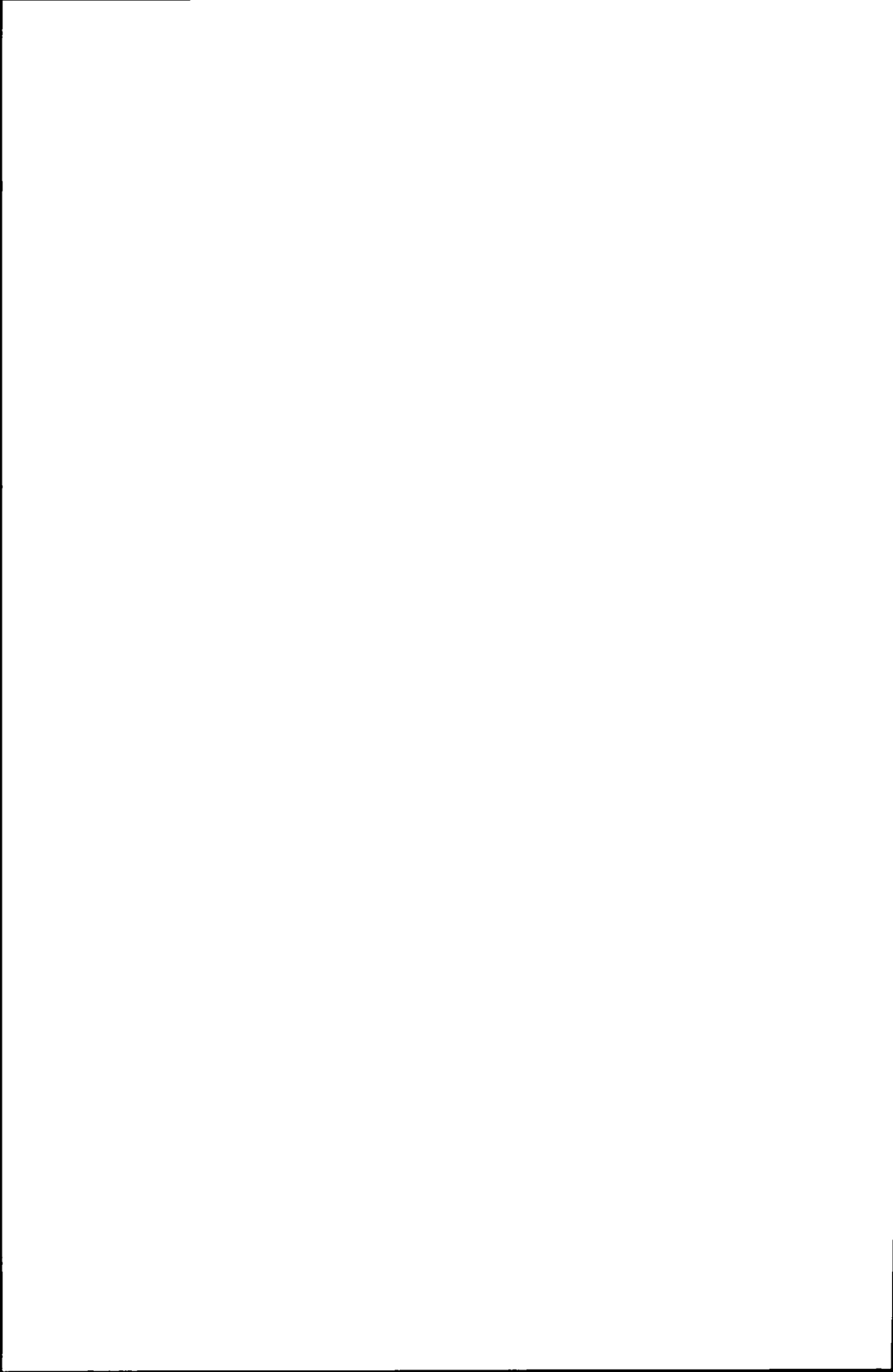
FORKORTELSER

S.-H.L. = Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv, Gottorp
 ADVN = Archiv Deutsche Volksgruppe Nordschleswig, Aabenraa
 BK = Bundesarchiv Koblenz

NOTER

1. Heimdal 28.12.1922. Aftrykt i Grænsevagten V pp. 205-208.
2. Fra dansk side foreligger der ikke nogen statistisk opgørelse over de samlede tyske jordtab i årene omkring genforeningen. Fra tysk side er nævnt flere tal for perioden fra 1919 til 1926 svingende mellem 15.492 ha og 25.997 ha. (Franz v. Jessen: Haandbog III p. 448. Ernst Siegfried Hansen: Disteln am Wege, 1957 p. 177). Det sidstnævnte tal indbefattede 12.028 ha domæne- og præstegårdsjord. Disse tal lader sig for den private jords vedkommende ikke verificere, men er fra dansk side anset for at være for høje.
3. F.v.Jessen: Haandbog III p. 434. Statistiske Meddelelser, 4. række 74. bind 1. hefte p. 59.
4. Kirkelig Aarvog 1923, pp. 115-123. Tallene for de enkelte sogne bygger her på en spørgeskemaundersøgelse. Ifølge den udgjorde præstegårdsjorden i Nordslesvig 4.490 ha samt 557 td. Tilsammen giver det de nævnte 4.747 ha. Som nævnt havde 7 sogne ikke svaret på, hvor meget jord, der hørte til kirken. Det angivne tal tager heller ikke højde for eventuelle køb eller salg af præstegårdsjord mellem 1920-22. Nogen udstykning var der dog næppe tale om. Se herom

- »Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse«, p. 78 note 3 samt Sønderjydske Aarbøger 1924 p. 296 og Sønderjydske Aarbøger 1925 p. 307. Den tyske angivelse findes i Ernst Siegfried Hansen: *Disteln am Wege*, p. 177.
5. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1925, p. 21. Rigsdagstidende: Forhandlinger i Folketinget, 77de ordentlige Samling 1924-25, II pp. 5513-5516, 6470. Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs tilblivelse, p. 69. Abt. 399.71 nr. 170, betænkning 12.9.1924 af Vogelgesang om »deutsche Siedlung im abgetretenen Nordschleswig« (S.-H.L.).
  6. Hejmdal 3.2.1926. Se også Tage Nissen: *Den sønderjyske udstykning 1920-1928*, pp. 18-42.
  7. Franz v. Jessen: *Haandbog*, III pp. 445-447.
  8. Se f.eks. Hans J. Muusmann: *Stavedskov-Ejstrup-Kragelund*, 1980 s. 112ff.
  9. Abt. 399.71 nr. 239, brev 12.7.1921 fra A. Walther til pastor Schmidt (S.-H.L.).
  10. *Ibid.*, brev 14.7.1921 fra Schmidt til A. Walther.
  11. *Ibid.*, brev 30.7.1921 fra Schmidt til Albrecht.
  12. Abt. 399.71 nr. 239, brev 9.8. og 23.8.1921 fra Walther til Schmidt (S.-H.L.). I sidstnævnte brev skrev Walther, at de økonomiske beregninger var blevet sendt »til Flensborg«. Det er også med til at pege på Wallroth, som den talsmand over for de tyske myndigheder, som mindretallet satte sin lid til.
  13. R 43 I/385, 18.10.1921 (BK).
  14. Abt. 399.71 nr. 170, brev 15.12.1921 (S.-H.L.).
  15. Abt. 399.71 nr. 78, brev 29.12.1921 fra Vogelgesang til Schmidt og brev 4.1.1922 fra Schmidt til Vogelgesang (S.-H.L.).
  16. Abt. 399.71 nr. 32, brev 20.8.1926 fra Vogelgesang til pastor Schmidt (S.-H.L.).
  17. En oversigt herover findes i »*Quellen zur Geschichte Schleswig-Holsteins*« III, 1982 p. 24.
  18. N.X.Harboe Kardel: *Tagebücher* 17.9., 21.10. og 26.10.1923 (ADV N).
  19. *Dybbøl-Posten* 15.12.1923, *Hejmdal* 31.1.1924, *Flensborg Avis* 13.2.1924, *Dannevirke* 11.2.1924.
  20. *Haderslev Stiftstidende* citeret efter *Grænsevagten VII* pp. 375-376. Om det tyske forsøg på at rejse penge til køb af gårdene se Abt. 399.71 nr. 72, brev 1.10.1925 (S.-H.L.).
  21. *Grænsevagten VIII* p. 157.
  22. N.X.Harboe Kardel: *Tagebücher* 17.5.1926 (ADV N).

Nationale mindretal i Nord- og Sydslesvig

- en model for nationale mindretals politiske status*

af *Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard*

I samfundsvidenskaberne studeres den politiske og historiske virkelighed og udvikling ofte med det formål at konstatere generelle mønstre for fænomener og udviklingsforløb. Også de nationale mindretal i Slesvig – især det tyske i Nordslesvig, i mindre omfang det danske i Sydslesvig og endnu mindre det frisiske – er blevet studeret under en samfundsvidenskabelig tilgangsvinkel. Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard, lektorer ved Institut for Statskundskab ved Aarhus Universitet, præsenterer og diskuterer her de ordninger, der har været bragt i anvendelse til regulering af de slesvigske mindretals eksistens og politiske forhold. Forfatterne spørger også, hvilke følger disse ordninger kan tænkes at få for det danske og det tyske mindretal i fremtiden. Artiklen påpeger, at mindretallene står over for en vanskelig konflikt: Modsætningen mellem ønsket om at fastholde det egne kulturelle særpræg og ønsket om såvel økonomisk-social som politisk ligestilling med det omgivende samfund. Forfatterne har tidligere skrevet om mindretalsforhold, især med udgangspunkt i det tyske mindretals situation.

Formålet med denne artikel er at præsentere og diskutere de forskellige ordninger, der er gennemført for at løse problemerne omkring de slesvigske mindretals politiske status. På baggrund af aktuelle udviklingstendenser vil mindretallenes fremtidige situation blive drøftet, og afslutningsvis vil diskussionen blive søgt udmøntet i nogle teoretiske generaliseringer.

I det første afsnit præciseres nogle grundbegreber, og der opstilles en teori-ramme for den videre drøftelse. Derefter præsenteres i afsnit 2 fem typer af løsningsmodeller for nationale mindretals politiske status, modellernes forudsætninger fremhæves, og der gives nogle eksempler på deres anvendelse.

Den nærmere drøftelse af de slesvigske mindretal findes i afsnit 3; i det følgende afsnit redegøres derefter for de ordninger, der er gennemført for at løse problemerne omkring mindretallenes politiske status. Med udgangspunkt i aktuelle udviklingstendenser drøftes derefter i afsnit 5 den fremtidige situation ikke blot med henblik på den politiske status, men også mere generelt.

* Artiklen er en revideret og lidt forkortet version af et indlæg til symposiet »Åland, självstyrelsesregioner, europeiska minoriteter«, som blev afholdt i Mariehamn af Nordens Institut på Åland 25.-28. august 1988. Revisionen har nydt godt af konstruktive kommentarer fra såvel Henrik Becker-Christensen, Andreas P. Cornett, Hans B. Feddersen, Johan Peter Noack og Erik Rasmussen som Sønderjyske Årbøgers redaktion.

Da forholdene i det slesvigske område også kan betragtes som et resultat af mere grundlæggende sociale processer, vil der til sidst – i afsnit 6 – blive gjort et forsøg på at udmønte resultaterne af diskussionen i nogle få mere teoretiske generaliseringer.

1. Nationale mindretal – nogle grundbegreber og teoretiske betragtninger

Udgangspunktet for en hensigtsmæssig definition af nationale og etniske mindretal må efter vor opfattelse være, at der dels skal være tale om sociale systemer¹ med en *selvstændig* kultur, dels – naturligvis – at de pågældende sociale systemer eller grupper skal udgøre talmæssige mindretal inden for større sociale sammenhænge.²

Det vigtigste element i denne definition er den selvstændige kultur, hvor kultur defineres som et fælles mønster af erfaringer, opfattelser, vurderinger, viden og holdninger, der eksisterer i tilknytning til et socialt system. Det enkelte menneske er kun i et vist omfang bærer af systemets kultur, som derfor ikke i denne sammenhæng skal ses som et individual-psykologisk fænomen. Kultur bliver følgelig en socialt fastsat definition af det sociale system og det samspil, der foregår inden for systemet.

Det er hensigtsmæssigt at bruge betegnelsen etniske grupper som en samlebetegnelse for de forskellige typer af grupper, som det på grund af deres selvstændige kultur og karakteren af de centrale elementer i den pågældende kultur er nødvendigt at sondre imellem. Man kan således tale om etnisk-religiøse grupper, etnisk-nationale grupper, etniske sproggrupper osv. De etnisk-nationale grupper indtager i denne forbindelse en særstilling, idet en nationalgruppe *per definition* også må være en etnisk gruppe.

Når talen er om nationale mindretal, kan man sondre mellem grænseflytningsmindretal, immigrantmindretal og oprindelige befolkninger.

De tre betegnelser viser alle hen til væsentlige elementer i begrebsindholdet. *Grænseflytningsmindretal* er opstået ved, at nationalgrænser er ændret, således at befolkningsgrupper er blevet afskåret fra den nationalstat – og dermed den nationale kultur – de føler sig som en del af. Den europæiske historie er rig på sådanne eksempler, og de to store mindretal i det slesvigske område er netop resultater af grænseflytninger mellem Tyskland og Danmark.

Områdets tredje mindretal, de nationale frisere, er derimod en *oprindelig befolkning* med en selvstændig kultur i forhold til den omgivende majoritetsbefolkning. En oprindelig befolkning som nationalt mindretal er naturligvis en relativ betragtning. Det bør her erindres, at nationalstaten som fænomen

næppe er mere end 200 år gammel. Man kan derfor sige, at for i denne sammenhæng at blive betragtet som en oprindelig befolkning skal en befolkningsgruppe have beboet området i lang tid, før national identitet og nationalt tilhørsforhold blev realiteter.

Immigrantmindretal kommer derimod kun i beskedent omfang på tale i denne forbindelse. De er imidlertid ifølge sagens natur det dominerende element i debatten om etniske og nationale mindretal i USA, og problematikken er selvfølgelig også kendt i en europæisk sammenhæng. Det gælder dels historisk, dels aktuelt, hvor efterkrigstidens flygtninge- og indvandrergrupper er eksempler på egentlige immigrantmindretal. Sådanne mindretal er stadig af væsentlig betydning mange steder i Europa, men da deres forhold er ret specielle i forhold til denne artikels problemstilling, vil vi som nævnt ikke gå nærmere ind på denne type af mindretal.

Uanset deres oprindelse har mange nationale mindretal været begunstiget af en forholdsvis klar geografisk adskillelse fra flertalsbefolkningen, hvad der har haft betydning for gruppens overlevelse og fortsatte eksistens. Forklaringen er dels, at der så på alle livets områder har været mindre kontakt mellem flertal og mindretal – både individuelt og for grupperne under ét – end der ellers ville have været (den sociale segregation, eller »adskilthed«), dels at mindretallene har haft behov for – og mulighed for – at oprette og råde over egne politiske, økonomiske, sociale og andre organisationer (den kollektive segregation). Såvel den mindre sociale kontakt som eksistensen af selvstændige organisationer fastholder og fremmer måske også den kulturelle adskillelse og opsplittethed mellem flertal og mindretal, som efter definitionen ovenfor er grundbetingelsen for et nationalt mindretals fortsatte eksistens.³

I anden sammenhæng har vi argumenteret for, at den afgørende faktor for, om de nationale mindretal er præget af stabilitet eller af tendens til nedbrydning – det vil sige kulturel assimilation – er mindretallets deltagelse i det økonomiske liv på lige fod med flertalsbefolkningen, altså den økonomiske assimilation.⁴

Det modsatte af økonomisk assimilation er ikke diskrimination, men derimod en situation, hvor mindretallet selv udgør et selvstændigt og afgrænset socialt system, der omfatter så mange væsentlige aspekter af tilværelsen som muligt – og herunder altså også væsentlige økonomiske aspekter. Et sådant delsystem kan meget vel være integreret i det større nationale system, men en situation, hvor de enkelte medlemmer af mindretallet deltager stærkt – specielt på det økonomiske område – i flertalssystemet, vil virke i retning af at overflødiggøre mindretallets kultur, idet en sådan social deltagelse netop vil foregå på flertallets betingelser, dvs. være præget af den dominerende kultur.

Sættes denne proces i gang, må man forudse et frafald fra mindretallet, der

derved talmæssigt vil kunne blive reduceret til en størrelse, hvor antallet af nationalt blandede ægteskaber vil stige stærkt. Herved forstærkes en anden væsentlig trussel mod mindretallets eksistens, idet det – blandt andet for det tyske mindretal i Danmark – er påvist, at nationalt blandede ægteskaber er en væsentlig faktor til forklaring af nationalitetsskift fra mindretal til flertal.⁵ Det bør understreges, at et mindretals evne til at reproducere sig selv ikke kun afhænger af gruppens absolutte størrelse, men også af dens koncentration i bestemte områder og dermed af mindretalsmedlemmernes mulighed for et indbyrdes socialt samspil.

Dominerende samfundsmæssige processer har i de seneste 30 år virket i retning af at fremme disse tendenser. Sammenfattende kan man sige, at de europæiske lande har gennemgået moderniseringsprocesser, der først og fremmest har været karakteriseret af en erhvervsmæssig forskydning fra landbrug til industri og videre til servicevirksomhed. Denne forandring har været forbundet med en betydelig økonomisk vækst målt på landsplan, og den har i de enkelte lande blandt andet bevirket, at den nationale økonomi i højere grad er blevet en enhed, ligesom den har ført til indenlandske befolkningsvandringer. Dette indebar tydeligvis en tendens i retning af en økonomisk assimilation af nationale mindretal – forstået som en øget individuel deltagelse i det nationale økonomiske system sammen med majoritetsgruppens medlemmer – og en svækkelse af mindretallenes befolkningsmæssige koncentration.

Over for disse betragtninger kan det virke paradoksalt, at den samme periode i stigende grad har været karakteriseret ved en genoplivning af den etniske bevidsthed. En gængs forklaring på dette fænomen ser væksten i etnisk bevidsthed som udtryk for det enkelte menneskes psykologiske behov for tilknytning til sociale grupper. Moderniseringsprocesser opløser eller nedbryder netop hidtidige sociale fællesskaber og sammenhænge, og identifikation med den etniske eller nationale gruppe kan derfor være en kompensation herfor. Nationale mindretal af en tilstrækkelig størrelse og med den nødvendige befolkningsmæssige koncentration vil derfor kunne opleve en styrkelse af deres situation parallelt med den samfundsmæssige moderniseringsproces.

Der er således tale om modgående tendenser, hvor resultatet – især på kortere sigt – hverken er klart eller tydeligt. Moderniseringsprocesserne har imidlertid også andre aspekter, der kan bidrage til forklaring af den øgede etniske bevidsthed. Øget politisk aktivitet inden for og/eller med udgangspunkt i etniske og nationale grupper har således vist sig at være en lige så hensigtsmæssig og rationel måde at tilkendegive og varetage gruppeinteresser på som andre former for politisk deltagelse.⁶

To forhold ved moderniseringsprocesser synes i særlig grad at have betyd-

ning for denne form for politisk interessevaretagelse. Hvis den økonomiske vækst, som følger med moderniseringsprocessen, også kommer et nationalt mindretal til gavn, øges naturligvis mindretallets ressourcer og dermed dets mulighed for at opbygge eller styrke egne organisationer, og herunder også de politiske organisationer. Mindretallets medlemmer vil også individuelt få større ressourcer, der vil kunne omsættes i politisk deltagelse.

Hertil kommer, at dersom et nationalt mindretal udsættes for absolut fremgang, men relativ tilbagegang, fordi andre går endnu mere frem, vil såvel de faktiske muligheder som motivationen til politisk handling være stigende. Selv en absolut tilbagegang for et nationalt mindretal vil kunne resultere i en øget etnisk bevidsthed og politisk aktivitet, nemlig i de tilfælde, hvor ressourcemangel ikke neutraliserer eller forhindrer den øgede motivation.

Der tegner sig på denne baggrund to modsatrettede tendenser for de nationale mindretal i Europa: For det første er en række mindretal på længere sigt udsat for en alvorlig trussel om kulturel assimilation, hvilket er ensbetydende med, at de pågældende mindretal opløses. For det andet er der – måske navnlig på lidt kortere sigt – mulighed for, at mindretallenes sociale selvstyre bliver styrket. Et vigtigt led i denne sidste proces er de nationale mindretals politiske status og dermed deres mulige politiske indflydelse. En tilfredsstillende opfyldelse af mindretallenes ønsker med hensyn til politisk status og indflydelse er under alle omstændigheder en nødvendig betingelse for deres fortsatte eksistens.

De løsningsmuligheder, der i en bestemt situation vil kunne tages i anvendelse, vil ikke kun være betinget af mindretallets oprindelse, størrelse, befolkningsmæssige koncentration og sociale sammensætning, men også af den konkrete nationale sammenhæng.

Inden vi vender os til problematikken omkring mindretallene i Nord- og Sydslesvig, skal der i det følgende gøres et forsøg på at opridsse fem forskellige løsningsmodeller for nationale mindretals politiske status.

2. Nogle løsningsmodeller for nationale mindretals politiske status

Det vil naturligvis afhænge af øjnene, der ser, om en løsning på et nationalt mindretals politiske status er tilfredsstillende eller ej. Flertalsgruppens og mindretallets interesser kan vel kun siges at være sammenfaldende i det tilfælde, hvor forholdene er utilfredsstillende for mindretallet, og hvor situationen samtidig skaber omkostningsfulde sociale spændinger for majoritetsgruppen. Desværre er en sådan situation ikke usædvanlig, og uenighed om en løsning

er næsten lige så hyppig. I det mindste fem forskellige modeller kan tages i anvendelse; det drejer sig om:

1. Selvstændighedsmodellen
2. Grænseflytningsmodellen
3. Autonomimodellen
4. Repræsentations- eller ligestillingsmodellen
5. Diskriminations- eller undertrykkelsesmodellen

I forbindelse med en præcisering af disse løsningsmodeller skal vi begrænse os til danske eksempler. Betegnelsen »selvstændighedsmodel« indeholder i sig selv definitionen. Det er den mest vidtgående løsning på et nationalt mindretals politiske problemer. Efter 1. verdenskrig er eksemplerne få i europæisk sammenhæng. Et klart eksempel på modellens anvendelse i en nyere europæisk sammenhæng er ophævelsen af det dansk-islandske rigsfællesskab.

Karakteristisk for modellens anvendelse var for det første, at minoritetssituationen var en følge af dansk kolonipolitik, og for det andet, at Islands selvstændighed i 1918 i realiteten var en løsrivelsesproces, som regering og rigsdag i København ikke kunne gøre meget for at modsætte sig – også af hensyn til den slesvigske situation. Det er væsentligt at understrege, at Islands geografiske placering og størrelse er så unik, at det er vanskeligt at forestille sig modellen taget i anvendelse inden for overskuelig fremtid – bortset måske fra Grønland.

Efter selvstændighedsmodellen følger med hensyn til radikalitet grænseflytningsmodellen. Ønsket om at anvende modellen er kun alt for velkendt i europæisk historie, og i praksis betyder dens anvendelse, at løsningen af ét eller flere mindretals problemer samtidig skaber nye mindretal. I den situation er befolkningsflytninger naturligvis en mulighed. Den er ikke medtaget som en selvstændig løsningsmodel, fordi den ikke har været praktiseret i dansk sammenhæng.

Det danske grænseflytningseksempel er forholdene i Slesvig. Som et resultat af krigen i 1864 blev Slesvig en del af Preussen. Herved var der skabt en løsning for hertugdømmets tysksindede befolkning, men til gengæld var der blevet etableret et meget betydeligt dansk mindretal i denne del af Preussen.

Grænseflytningen i 1920 – Genforeningen – skete efter folkeafstemning i på forhånd fastlagte zoner. Resultatet var ikke den ideelle løsning, men dog formentlig meget nær den bedst mulige løsning. Men brugen af grænseflytning som løsningsmodel havde igen skabt et nyt mindretal – det tyske i Nordslesvig – samtidig med, at en del af det danske mindretal i Sydslesvig var blevet fastholdt i en ny mindretalssituation. I et område som dette kan mindretalspro-

blemerne ikke løses fuldstændigt ved grænseflytning, selv om de kan reduceres i omfang og intensitet.

Autonomimodellen indebærer, at det nationale mindretal får autonomi – altså selvstyre – på et eller flere områder. Dens anvendelse forudsætter vel, at den kan opfattes som legitim også af andre borgere inden for den pågældende større stat; derfor ses denne model især i tilfælde, hvor det pågældende mindretal udgør et faktisk flertal inden for det geografiske område, der har opnået autonomi på nogle bestemte områder.

Færøernes hjemmestyreordning i 1948 og Grønlands i 1979 er de relevante danske eksempler; også uden for Danmark er der en tendens til, at de mindretal, der opnår en form for autonomi, enten bor på øer (Åland, Nordirland) eller på anden måde er forholdsvis geografisk afgrænset (Baskerlandet, det tysktalende mindretal i Østbelgien).

Repræsentations- eller ligestillingsmodellen betyder, at de pågældende mindretal formelt – og reelt – har mulighed for at deltage i den politiske proces på linje med andre, kan danne politiske partier, deltage i valgene og få mandater i forhold til gruppens størrelse osv. Modellen kan suppleres med positiv særbehandling, som for eksempel fritagelse for spærreregler ved valg eller en valgkredsinddeling, der favoriserer det pågældende mindretal. Det er denne model, der er relevant i forbindelse med det tyske mindretal i Nordslesvig. I nogle tilfælde er modellen ikke anvendelig på det nationale niveau (hvis gruppen er for lille, eller hvis valgretten kun vedrører det lokale niveau).⁷

Diskriminations- eller undertrykkelsesmodellen er naturligvis betegnelsen for den situation, hvor flertallet bruger sin magtposition til at diskriminere mod nationale mindretal. Spørgsmålet om disse mindretals status og politiske udtryksmuligheder illustreres for eksempel med behandlingen af det tyske mindretal umiddelbart efter krigen og med behandlingen af en række fremmedarbejder- og indvandrergrupper. Modellen illustreres dog langt bedre med en række udenlandske eksempler, som der ikke er grund til at gå ind på her.

3. De slesvigske mindretal

Pladsen tillader ikke, at der gives en længere redegørelse for udviklingen af de tre mindretal i Slesvig, som er relevante i denne forbindelse, dvs. det tyske i Nordslesvig, det danske i Sydslesvig og de nationale frisere, også i Sydslesvig.

Specielt de nationale frisere, det nordfrisiske mindretal, hvis medlemmer især bor i Sydslesvigs vestlige egne, vil kun undtagelsesvist blive behandlet. Selv om der er en stigende interesse for det frisiske sprog, og selv om den

friske nationalbevidsthed er under fortsat udvikling, er der tale om et mindretal af en sådan størrelse, at det antagelig er urealistisk med selvstændige politiske løsningsforsøg.

Det vigtige i denne sammenhæng er understregningen af, at Slesvigs befolkning var dansktalende senest fra det tidspunkt, hvor landsbyerne fik deres nuværende navne, og at der i løbet af det tolvte og begyndelsen af det trettende århundrede etableredes et dansk hertugdømme i området. Man har talt om denne periode – frem til 1241 – som den første af tre i områdets nationale og kulturelle udvikling,⁸ også selv om der fandt en begyndende holstensk kolonisering sted nord for Ejderen allerede i 1100-tallet.

Den næste lange periode – seks århundreder – var først og fremmest karakteriseret ved forsøg på at selvstændiggøre det slesvigske hertugdømme i forhold til den danske krone, af modsatrettede bestræbelser fra den danske konge, af en gradvis indtrængen af holstenske og tyske adelige og godsejere – og bønder – og af en kulturel og sproglig udvikling, der begunstigede tysk sprog og kultur og gradvis førte til en tilbagetrængen af dansk sprog og kultur.

Et væsentligt element i denne udvikling var, at kirkesproget efter Reformationen i en betydelig del af Slesvig blev plattysk, og senere højtysk, som det også var såvel administrationens som overklassens sprog. Overensstemmelsen mellem kirkens – og dermed senere også skolens – sproggrænser og den senere nationalpolitiske udvikling er betydelig; at Slesvig var delt på flere bispedømmer, var antagelig også af en vis betydning.

Udviklingen af nationalitetsideen skabte sammen med den politiske, økonomiske og sociale udvikling i løbet af det nittende århundrede baggrunden for fremkomsten af mere bevidst nationale tilhørsforhold, end der tidligere havde været tale om, i Slesvig og andre steder.

At danskheden var stærkest i den nordlige del og tyskheden (herunder også den slesvig-holstenske orientering) i den sydlige del af Slesvig, er ikke mærkeligt. Sprogforholdene, de kulturelle og politiske orienteringer i det hele taget, til dels også de økonomiske forbindelser, pegede hver sin vej.

Resultatet af krigen i 1864 blev dansk nederlag såvel på det militære som på det diplomatiske felt. Den efterfølgende krig mellem Preussen og Østrig i 1866 førte ved freden i Prag til, at Østrig afstod alle sine rettigheder til Slesvig og Holsten til Preussen; i 1867 blev Slesvig og Holsten en preussisk provins.

Det betød, at de foregående tre-fire årtiers uendeligt komplicerede udvikling var endt med, at de dansksindede i Nordslesvig – hvis *bevidste* danskhed først var begyndt at udvikle sig i den samme periode – nu var blevet et lille sprogligt og nationalt mindretal i en provins i Preussen.

Historien om, hvorledes de dansksindede i tiden frem til 1920 magtede at fastholde deres nationale tilhørsforhold – trods alle former for chikane og

Det danske mindretal, den tyske stat, det danske samfund og den nordiske kultur forenet – i hvert fald på billedet. En Jels-viking er nordisk bindeled mellem Björn Engholm og Erik Ninn-Hansen. Til højre formanden for SSF Heinrich Schultz og generalkonsul Jørgen Peter Hansen.

Får statsminister Poul Schlüter ret, når han spør om nationalstaten og nationalsfølelsens bortdøen, eller havde Folketingets formand, Erik Ninn-Hansen, ret, da han under de danske årsmøder i begyndelsen af juni 1989 sagde på mødet i Flensborg, at »Danmark stadig skal være centrum i vort verdensbillede«? En situation fra de danske årsmøder i Flensborg 1989 er her indfanget af Michael Mauter, Flensborg Avis. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

fortrykningsforsøg fra de preussiske myndigheder og deres tysksindede og slesvig-holstenske medborgere – er velkendt og skal ikke fortælles her. Artikel V i Prag-freden indeholdt en passus om folkeafstemning om det fremtidige statslige tilhørsforhold i »de nordlige distrikter« af Slesvig. Formuleringen bidrog til at holde håbet i live, og da den blev ophævet i 1878, var den nationale identitet så veletableret, at også dette slag kunne overvindes. Hertil bidrog opbakningen fra brede kredse i Danmark.

Som led i Versailles-forhandlingerne efter 1. verdenskrig blev det besluttet at afholde en folkeafstemning, der kunne bidrage til at afgøre, hvor stor en del

af Slesvig der skulle »genforenes« med Danmark, som det hedder i den danske terminologi.

Både i Danmark og blandt de dansksindede i Slesvig stod to linjer over for hinanden, en mere moderat, der kun ville have de dele af Slesvig, hvor der var dansk flertal, og som derfor måtte antages at skabe færrest problemer i en ukendt fremtid, når Tyskland måske igen ville have fået stormagtstatus, og en mere »maksimalistisk«, der ville have så meget som muligt af det Slesvig, der fra gammel tid – og trods alle historiske komplikationer – var dansk.

I begyndelsen af 1920 gennemførtes to folkeafstemninger. I 1. zone, nord for den nuværende dansk-tyske grænse, var der et klart flertal for Danmark af de afgivne stemmer, 75.400 mod 25.300. Og i 2. zone, som stemte en månedstid senere, var billedet lige så klart, men med modsat fortegn: 51.700 for Tyskland, 12.800 for Danmark. Syd for den nye grænse var der ingen kommuner, der havde mere end 33 pct. stemmer for Danmark, medens der i Nordslesvig var nogle – både blandt købstæderne og landkommunerne – der havde flertal for Tyskland. Det var specielt tilfældet umiddelbart nord for den nuværende grænse. Den konkrete betydning dels af den kommunevise afstemning i 2. zone, dels af preussiske embedsmænds påvirkning af lokalbefolkningen er i øvrigt vanskelig at gøre op.

Genforeningen etablerede den nuværende situation i området, idet grænsen af 1920 ikke er blevet ændret siden, hverken i 1930'erne eller i slutningen af 1940'erne, hvor det nazistiske Tysklands totale nederlag skabte en situation, der ikke var uden lighedspunkter med den efter 1. verdenskrig. I debatten om, hvad der da skulle ske, kan man også konstatere de samme to linjer; og igen sejrede den mere moderate.

Situationen har altså været den, at der siden 1920 har været et tysksindet mindretal i Danmark, samtidig med, at der har været et dansksindet mindretal i Tyskland, i Sydslesvig.

Det er i øvrigt vigtigt at være opmærksom på det komplicerede forhold mellem sindelag og sprog i det slesvigske område. Syd for grænsen kan man ikke ud fra familie- eller hjemmesproget sige noget absolut om dansk- eller tysksindethed. Sproget er altså ikke anvendeligt som enkeltstående kriterium på det nationale sindelag. Det samme er i betydelig udstrækning tilfældet blandt det tyske mindretals medlemmer i Danmark. For det danske flertal er der dog en til vished grænsende sandsynlighed for, at de har dansk hjemmesprog.

Det betyder, at man ikke kan beskæftige sig med de slesvigske mindretal som sproglige mindretal, selv om der naturligvis er sammenhæng mellem sindelag og sprog. Det skyldes blandt andet, at brugen af den pågældende kulturs sprog er en del af mindretallenes (og af flertallenes) ideologi; selvopfat-

telsen bygger blandt andet på sprog – dansk, henholdsvis tysk – som en integreret og væsentlig del af den pågældende befolkningsgruppes samlede kultur. Virkeligheden var – og er – imidlertid en anden, således som alle med kendskab til forholdene i grænselandet ved. Her skal kun mindes om, at den overvejende del af de familier, der har børn i det danske skolevæsen i Sydslesvig, har tysk hjemmesprog.⁹ Brugen af tysk i det danske mindretalsarbejde er derfor et forhold, der ofte giver anledning til diskussion.

Begge mindretallene har talt om, at de blev »efterladt« i det nuværende værtsland i 1920. Med dette udtryk er en del af deres sindsstemning naturligvis kommet til udtryk, samtidig med, at ønsket om revision satte sit præg på deres politiske bestræbelser.

En grænsedragning, som bevidst prøver at tage hensyn til befolkningens nationale tilhørsforhold, kan ikke gennemføres i et område som det slesvigske, uden at der »efterlades« nogen af den ene nationalitet i den anden stat. Det er en konsekvens af den historiske udvikling, hvor en lang række faktorer har blandet sig, og hvor et af resultaterne er blevet, at bosættelsen endnu i dag er blandet. Det gælder i særdeleshed, jo tættere man kommer på det sted, hvor grænsen mellem de to lande trækkes.

Hertil kommer, at der er en intim forbindelse mellem størrelsen på de to mindretal: Jo mindre et dansk mindretal, man fra dansk side ville efterlade syd for den nye grænse, jo større et tysk mindretal ville man automatisk få nord for grænsen. Og omvendt.

Det tyske mindretal i Nordslesvig stod i 1920 til dels i den samme situation som det danske mindretal i 1867. Gruppens sociale, kulturelle og organisatoriske liv havde i et vist omfang været båret af de embedsmænd, der på grund af det statspolitiske skifte nu måtte rejse bort, og det betød, at man i et vist omfang måtte starte på bar bund. Og selv om det indgik i det tyske mindretals politiske ideologi, at grænsedragningen måtte revideres, så var der – på grund af den måde, Genforeningen var foregået på – både formelt og reelt langt mindre at bygge revisionistiske forhåbninger på, end der i sin tid havde været for det danske mindretal i Preussen.

Hertil kom, at hovedparten af de danske politikere og embedsmænd var enige om udformningen af en dansk mindretalspolitik – noget, man ikke selv havde aktuelle erfaringer med, men hvor man jo blandt andet kunne se på virkningerne af den preussiske politik og på de erfaringer, som det danske mindretal havde gjort i Preussen før 1920. Et af hovedmålene måtte være at undgå alt, der ville kunne skabe konflikter eller indblandingssmuligheder for et kommende stærkt Tyskland – den unge Weimar-republik var der jo ikke meget at frygte fra.

Derfor blev hovedlinjen i den danske politik at undgå en form for mindretalsaftale eller -garanti med Tyskland, uanset de fordele, det eventuelt kunne have medført for det danske mindretal syd for grænsen. Linjen blev, at den almindelige liberale danske lovgivning på skole- og kirkeområdet sammen med grundlovens sikring af de almindelige frihedsrettigheder i hovedsagen måtte være nok til at sikre den anstændige behandling af det tyske mindretal, som man var enige om. Hertil hørte selvfølgelig også retten til i en række sammenhænge at benytte sig af tysk.¹⁰

Den danske politik over for mindretallet kan altså karakteriseres ved

- (1) ønsket om at umuliggøre tysk indblanding i forholdet mellem den danske stat og det tyske mindretal,
- (2) at mindretallets medlemmer skulle have frie hænder til at indrette sig inden for det danske samfund, hvis almindelige lovgivning i alt væsentligt gav passende rammer for det,
- (3) dublering af de kulturelle institutioner (skoler, kirkelig betjening osv.), hvor det var befolkningsmæssigt begrundet,
- (4) afstandtagen fra alle former for nationale »katastre«, dvs. fortegnelser over, om den enkelte borger var tysk- eller dansksindet, også i form af spørgsmål i folketællinger og lignende om sprogbrug, og
- (5) sikring af det tyske mindretals deltagelse i det almindelige politiske liv både lokalt og nationalt; med henblik på det sidste blev der blandt andet lavet en form for positiv valggeometri, der sikrede, at mindretallet med meget stor sandsynlighed kunne få et folketingsmandat. Derfor var mindretallet – i første omgang – repræsenteret i Folketinget 1920-43.
- (6) Endelig kan man pege på gensidigheds-princippet, som har ligget som en mere eller mindre udtalt bestræbelse bag den danske politik, men som man, jfr. (1), ikke ville give en juridisk bindende form. Med Bonn-København-erklæringerne i 1955 og den senere udvikling, som disse erklæringers moralske pression bidrog til, er dette led i udformningen af mindretalspolitikken blevet tydeligere end før.

Disse elementer har været centrale i den danske mindretalspolitik siden 1920.

I forbindelse med gennemførelse af denne liberale og hensyntagende mindretalspolitik – hvis sandsynligvis positive virkninger på en fremtidig assimilation, en række af aktørerne var helt opmærksomme på – er det værd at hæfte sig ved, at det tyske mindretal reelt ikke blev inddraget i forhandlingerne. Mindretallets egen stilling før og under Genforeningen er naturligvis af betydning i denne forbindelse, men det er også åbenlyst, at der ikke fra dansk og sønderjysk side var noget egentligt ønske om at inddrage mindretallet – så langt rakte liberaliteten ikke!

Samhørigheden med den fælles nationale kultur bekræftes: Forbundspræsident Richard von Weizsäcker besøgte under sit besøg i Danmark i foråret 1989 også det tyske mindretal og hilser her på mindretallets generalsekretær Peter Iver Johannsen. En sådan begivenhed styrker fællesskabsfølelsen i et mindretal, ligesom den bidrager til at markere, at man er forskellig fra flertalsgruppen. I midten ses formanden for Bund Deutscher Nordschleswiger Gerhard Schmidt. Foto Michael Mauter. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

Hvor stort var det tyske mindretal i Danmark efter 1920? Som nævnt ovenfor blev der ved afstemningen i 1. zone afgivet 25.300 stemmer for Tyskland, nogle af disse af tilrejsende, andre af vælgere i alderen 20-24, som ikke havde valgt ved folketingsvalg, hvad der skal huskes ved sammenligning med senere valg. Ved de første to folketingsvalg blev der afgivet knap 8.000 stemmer på det nydannede Slesvigske Parti, svarende til små 10 pct. af alle stemmer i Nordslesvig.

Derefter steg stemmetallet til omkring 10.000 (11-12 pct.), i 1935 blev det 12.600 (13 pct.) og i 1939, hvor henvisningerne til forholdene syd for grænsen var mest intense, 15.000 stemmer, svarende til knap 15 pct. af de afgivne stemmer. Da det tyske mindretal ikke boede jævnt fordelt over landsdelen, men havde sine stærkeste områder i nogle af kommunerne tæt ved grænsen, kan der være grund til at nævne, at i disse mindre områder lå Slesvigske Partis stemmeandel ved de to sidste folketingsvalg før krigen på 35-40 pct.

Erfaringerne med det tyske mindretals nazificering og hele adfærd under 2. verdenskrig og den tyske besættelse betød nok et afbræk på visse punkter i

den danske mindretalspolitik i slutningen af 1940'erne og i begyndelsen af 1950'erne; men siden midten af 1950'erne har de ovennævnte elementer igen været centrale, og de anfægtes ikke på nogen måde fra flertallets side.

Hertil bidrager især to ting: Den første er, at det tyske mindretal efter 2. verdenskrig selv har gennemgået en erkendelsesmæssig proces, hvorved man er kommet frem til at acceptere grænsen. Målsætningen for mindretallet er nu at fastholde – eventuelt at videreudvikle – sin tyske kultur og identitet, men inden for den danske stats grænser; der er altså tale om en anden overordnet målsætning end tidligere.

Den anden væsentlige faktor er, at mindretallet er blevet mindre, dvs. at den assimilationsproces, som nogle allerede tænkte på i årene 1918-20, tilsyneladende skrider fremad på en måde, der begynder at kunne ses mere direkte end tidligere.

Præcise og nøjagtige opgørelser af et sindelagsmindretals størrelse er vanskelige at foretage – og heller ikke så vigtige. Der findes ingen enkelt indikator, som kan bruges alene – og brugen af forskellige, såsom stemmetal, læsning af mindretallets tysksprogede avis eller tysk kirkegang, giver forskellige resultater.

Man kan dog se på den relative udvikling, idet et fald i for eksempel stemmetallet naturligvis ikke kan tolkes på anden måde end som et fald i mindretallets styrke sammenlignet med tidligere.

Med »den relative udvikling« tænktes her ikke på, hvor stor for eksempel procenten af stemmer på Slesvigsk Parti er. I en tid, hvor mindretallets aldersstruktur på grund af forholdsvis mange ældre afviger fra flertallets, og hvor indvandring nordfra til Nordslesvig som led i den almindelige regionale befolkningsomflytning er en styrkelse af flertallet, vil det tyske mindretals andel af den samlede befolkning i Nordslesvig – og Slesvigsk Partis andel af alle stemmer – allerede af disse grunde vise en svagt nedadgående tendens. Det har da også været tilfældet siden begyndelsen af 1950'erne, som er det naturlige udgangspunkt.

Ved valget i september 1953 fik Slesvigsk Parti knap otte pct. af stemmerne i Nordslesvig; nu ville partiet, hvis det stillede op, antagelig få mindre end tre pct. Folketingsmandatet gik tabt i 1964, ikke på grund af diskrimination eller modarbejdelse fra flertallets side, men fordi stemmetallet var blevet for lille til at sikre et af de direkte kredsmandater, som er den nemmeste og sikreste måde, hvorpå et regionalt afgrænset parti kan vinde repræsentation i Danmark.

Siden 1971 har partiet imidlertid ikke stillet op selvstændigt, og efter et mellemspil med opstilling på et af de andre partiers liste er det tyske mindretals rolle nu udspillet i relation til Folketinget.

På det lokale plan stiller tingene sig anderledes. Dels har mindretallet indtil nu haft styrke til at fastholde et mandat i amtsrådet (tidligere to), dels har det

K. Danmarks kommunistiske Parti

Henrik Poulsen
 Finn Pedersen
 Ib Nielsen
 Peter Larsen
 Flemming Schreiber Pedersen

Annuleret

M. Centrums-Demokraterne

A. Bitsch
 Jes Schmidt
 Niels Detlef
 Willy Jørgensen
 Peter Gadeberg
 Alf Sørensen
 Peter von Kohl
 Christian Nissen, Sofiedal

Annuleret

Q. Kristeligt Folkeparti

Christian Nissen, Aabenraa
 Knud Erik Hansen
 Kirsten Klindt
 Knud O. Knudsen
 Jørgen I. Lindeløv
 Jens Steffensen

Annuleret

V. Venstre, Danmarks liberale Parti

Johan Phillipsen
 A. P. Hansen
 Peter Holst
 Hans Jessen
 Anna Sejerøe-Olsen
 Peder Sønderby
 O. H. Winther

Annuleret

Dette udsnit af en stemmeseddel fra folketingsvalget i 1973 viser en ganske interessant løsning på et nationalt mindretals politiske repræsentationsproblemer: I 1973 tilbød Erhard Jacobsen det tyske mindretal (Jes Schmidt) plads på det nystiftede CD's liste i den sønderjyske amtskreds. Det kunne både skaffe CD flere stemmer og understrege, at partiet mente noget med sin afstandtagen fra de traditionelle ideologier. Denne løsning er dog så speciel, at den ikke kan kaldes en egentlig løsningsmodel. Stemmesedlen er hentet i Aabenraa kommunes arkiv.

i et par af købstæderne og i nogle af landkommunerne en styrke, der gør det naturligt at stille op – ikke bare for at manifestere sin tilstedeværelse, men også for at få valgt repræsentanter i kommunalbestyrelsen.

Når flertallet vokser, er det derfor nødvendigt at se på mindretallets absolutte styrke for at vurdere, om den ændrer sig fra valg til valg. Det er i denne forstand, at man skal se på den relative udvikling. Her har der været en større grad af stabilitet, idet mindretallet ved amtsrådsvalgene 1974-1981 fik 6.300-6.500 stemmer og lidt mindre ved kommunalvalgene, fordi man som nævnt ikke stiller op i nogle af de mest udsigtsløse kommuner.

Ved amtsrådsvalget i 1985 mistede man imidlertid næsten 700 stemmer i forhold til valget i 1981; det er en tilbagegang på 11 pct. Derfor knytter der sig betydelig interesse til valget i november 1989. Var der særlige forhold i 1985, som kan forklare det dårlige resultat, eller er der tale om et markant skridt i en udvikling, som har været i gang i mange år, men som tidligere er gået langsomt, og som først nu er kommet til et mere kritisk punkt?

Hvorledes kan man skønne over forholdet mellem mindretallets størrelse og valgtal, der er påvirket af mange forskellige faktorer? En samlet hensyntagen til eventuelle forskelle i valgdeltagelse – på grund af forskelle i såvel motivation som alderssammensætning – gør det rimeligt at sige, at de slesvigske mindretals stemmetal i vore dage nok skal multipliceres med en faktor på mellem 1.5 og 1.75 for at give et brugeligt billede. For det tyske mindretal giver det altså en samlet tilslutning mellem 9.000 og 11.000.

Det er mindre end de 15.000, som mindretallet selv plejer at hævde, og kun halvdelen af de 20.000 som Den europæiske organisation for de mindre talte Sprog har brugt som grundlag for sin argumentation.¹¹

Det danske mindretal i Sydslesvig har siden 1920 på en række områder haft vanskeligere – på nogle meget vanskeligere – vilkår end det tyske mindretal nord for grænsen.

For det første var det danske mindretal i 1920 mindre – for eksempel bedømt ud fra stemmetal – og det omgivende samfund, dvs. det flertal, man stod overfor, var »større«. For det andet fortsatte lokale instanser en politik over for mindretallet, som i hvert fald ikke var præget af den mindretalspositive ånd, som i mellemkrigstiden ellers prægede forholdene mange steder. Dette viste sig på en række områder, blandt andet på skoleområdet, hvor forholdene først efter midten af 1920'erne blev lidt bedre, blandt andet med skoleanordningen af 31. december 1928, der eksplicit indførte sindelagskriteriet og også fjernede andre begrænsninger.

Hitlertidens generelle usikkerhed og dens elimination af retsstaten skabte også vanskeligheder for det danske mindretal, selv om forholdene ikke blev

så vanskelige, som de kunne være blevet. Især efter 1936 forsøgte man dog fra tysk side på forskellig vis at tvinge dem, man opfattede som »uægte« mindretalsmedlemmer, til at forlade mindretallet.¹²

Også i denne sammenhæng er det vigtigt at være opmærksom på, hvorledes det komplicerede forhold mellem nationalt sindelag og sprog bidrog til kompleksiteten i det samlede slesvigske mindretalsbillede, således som det blev fremhævet ovenfor.

Skolen er en afgørende faktor i formidlingen af den kulturelle – og dermed også den sproglige – arv, og derfor er der altid blevet lagt megen vægt på skoleforholdene. Sådan var det i mellemkrigstiden, og sådan var det i den første efterkrigstid, hvor den eksplosionsagtige tilgang til det danske sindelagsmindretal førte til, at der opstod et stort behov for sprogundervisning, både hos børn og voksne. Forståelsen for skolens betydning er stadig stor.

Væksten i det danske mindretal efter Tysklands sammenbrud i 1945 er interessant og vigtig under mange synsvinkler. Hvad var det for faktorer, der fik tilslutningen til det lille overlevende mindretal til at stige til det tyvedobbelte eller mere? Hvad var det derefter for faktorer, der fik denne konjunkturelle udvikling til at vende i slutningen af 1948? Og uanset det store fald gennem de næste to årtier, hvad er så forklaringen på, at mange er holdt ved, således at mindretallet stadig er klart større end i mellemkrigstiden? Disse spørgsmål skal ikke forsøges besvaret her; de stilles kun for at understrege, at forklaringen på den samlede udvikling er kompliceret.

Den kulturelle forening SSF (Sydslesvigsk Forening) har nu knap 19.000 medlemmer, og stemmetallene ved de to landdagsvalg i september 1987 og maj 1988 var henholdsvis 23.300 og 25.500. Væksten i stemmetal er altså klar nok, også hvis man ser på de 21.800 stemmer, SSV (Sydslesvigsk Vælgerforening) fik ved landdagsvalget i 1983.

Ganske som i forbindelse med det tyske mindretal i Danmark skal man imidlertid være varsom med at bruge stemmetallene som grundlag for slutninger om mindretallets størrelse. Det gælder især, når der er et – om end meget langsomt – fald i SSF's medlemstal, samtidig med at der som nævnt kan konstateres stigning i tilslutningen ved landdagsvalgene (både absolut og relativt) og tilnærmelse mellem vælgertallene ved kommunalvalgene og landdagsvalgene.

Det tyder på, at stigningen i SSV's tilslutning kommer fra kredse, der *ikke* kan regnes med til det dansksindede mindretal. Der er altså tale om en tilslutning til et regionalt parti, hvis landdagsrepræsentant respekteres af mange – måske i en form for fravalg af de øvrige partier. Det har givetvis været tilfældet ved valget i maj 1988, efter Barschel-skandalen. Faldet i SSV's stemmetal i de tre Flensborgvalgkredse (altså det stærkest danske område) og den

tilsvarende større stigning i de øvrige sydslesvigske valgkredse tyder i hvert fald på, at billedet er kompliceret og kræver detaljerede analyser, før en mere endelig tydning kan præsenteres. Hertil kommer, at den øgede tilgang til SDU (Sydslesvigs danske Ungdomsforeninger) og den beskedne vækst i den procentdel af børnene, der søger til de danske skoler, ikke uden videre kan tolkes som en entydig vækst – eventuelt fremtidig – for mindretallet.

Under alle omstændigheder er det svært i det foreliggende materiale at se noget holdepunkt for, at det danske mindretal stadig skulle omfatte så mange som 50.000. Tallet er ikke i sig selv så vigtigt, men det kan alligevel være hensigtsmæssigt at forsøge at skønne det mere præcist.

Brug af de ovennævnte multiplikationsfaktorer, hensyntagen til mindretallets aldersstruktur, samt erkendelse af, at SSV også er et reelt alternativ for tysksindede sydslesvigere, fører til et tal i størrelsesordenen 35.000-40.000. En sådan usikkerhed viser dels, at opgørelsen er vanskelig, dels at det ikke er vigtigt at kende det mere præcist end her. På baggrund af såvel den økonomiske udvikling i Sydslesvig – relativt til resten af Vesttyskland – som overvejelserne i afsnit 1 er det interessant, at den talmæssige udvikling har været som den har.

Der kan måske være grund til at nævne, at da der ikke er gennemført større videnskabelige undersøgelser af det danske mindretal, er den systematiske viden herom beskednen. Kilden til viden om mindretallet er derfor dels mindretallets egne organisationer,¹³ dels kyndige iagttagere. For mange af dem er der ikke tvivl om, at den aktuelle stabilitet/fremgang for mindretallet i høj grad har forbindelse med den vanskelige økonomiske og sociale udvikling – blandt andet karakteriseret ved en betydelig arbejdsløshed – i det periferi-område, som Sydslesvig er både på delstats- og forbundsniveau.

Tilslutningen til SSF og SSV rummer altså også et vigtigt regionalpolitisk element. Opfattelsen af SSV som en alternativ og realistisk artikulationskanal har utvivlsomt også forbindelse med såvel det stive tyske partisystem som den høje spærregel.

4. Faktiske løsninger på de slesvigske mindretals politiske status

Erfaringerne i Preussen havde lært de danske sønderjyder, at det kunne være nyttigt for begge parter, at der var kontakt mellem mindretallet og det politiske systems forskellige niveauer. Der var derfor ingen diskussion om, hvorvidt det nye tyske mindretal i Danmark efter 1920 skulle have mulighed for at blive repræsenteret på alle politiske niveauer i forhold til sin stemmemæssige styrke,

LANDESPREMIERE AM 8. MAI

Denne plakat fra SSV's ungdomsafdeling fra landdagsvalget i maj 1988 er på tysk. Det betyder naturligvis ikke, at det danske sindelag eller kampen for det danske sprog er blevet opgivet. Plakaten signalerer nemlig meget klart opposition til tysk kultur, og den peger derved netop på de nationale forskelle. Den tyske tekst og den anderledes stil betyder også, at den appellerede til tyske vælgere, der i den konkrete situation ønskede at opponere mod Barschel-skandalen og begivenhederne i dennes kølvand. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

og sådan har det da også været siden (bortset fra de særlige forhold under og efter krigen).

Da mindretallets parti efter 1964 ikke længere var repræsenteret i Folketinget, tog regeringen derfor initiativ til det såkaldte »Kontaktudvalg«, hvor regeringen, Folketinget og mindretallet har mulighed for at udveksle synspunkter og få afklaret forhold af betydning for mindretallet – og derigennem også for flertallet.

I sin frustration over det mistede folketingsmandat argumenterede mindretallet siden midten af 1960'erne imod den danske valglovs spærreregulering, idet man hævdede, at det var urimeligt, at man som et nationalt mindretal – og med mindre end en halv pct. af alle stemmer på landsplan – skulle opfylde et krav om to pct. af stemmerne for at få del i tillægsmandaterne. Forbindelsen til den tyske ophævelse af fem pct.-grænsen for nationale mindretal i 1955 er åbenbar, men argumentationen var uholdbar, og den blev da heller ikke accepteret af danske politikere eller myndigheder.

Et responsum om disse forhold¹⁴ bidrog til en bedre forståelse af forholdene på valglovsområdet, og angrebene på to pct.-reglen hørte op. Stort set samtidig voksede der blandt danske politikere en forståelse frem for, at man måtte sikre en bedre – og i hvert fald mere permanent – forbindelse til regering, Folketing og administration, end det var muligt gennem Kontaktudvalget. Det førte – forsinket af folketingsvalget i 1981 og regeringsskiftet i 1982 – til oprettelsen af Det tyske mindretals Sekretariat i København i 1983. Det har siden fungeret som informations- og påvirkningskanal. Den præcise betydning er vanskelig at vurdere, men det forekommer, at det under en række synsvinkler – og sammen med Kontaktudvalget – har fungeret efter sin hensigt.

Modellen for løsningen af de forskellige mindretalsproblemer er grundlæggende den samme i Sydslesvig som i Nordslesvig. Inden for de gældende rammer – forfatningen, valglovgivningen osv. – må mindretallene sikre sig repræsentation og politisk indflydelse i forhold til deres størrelse (som opgjort ved stemmetallene på mindretallets politiske parti) og på de relevante politiske niveauer. Derefter må de så indgå i den almindelige politiske proces. Accepten i Slesvig-Holsten af denne grundlæggende model har dog ikke altid været lige udtalt hos alle flertallets politiske aktører, og der har tidligere været gjort forsøg på at mindske mindretallets muligheder for en forholdsmæssig repræsentation.

Forskelle mellem de to staters valglovs politik i relation til de to mindretal kan altså konstateres, og vi har i anden sammenhæng vist, hvorledes disse forskelle lader sig forklare med udgangspunkt i forskelle i målsætninger og ressourcer.¹⁵ Men grundlæggende er der trods alt tale om den samme løsningsmodel, repræsentations- eller ligestillingsmodellen.

Det er ikke muligt – og i denne sammenhæng heller ikke nødvendigt – at komme ind på de tilfælde, hvor der i det slesvig-holstenske politiske miljø har været tøven over for denne løsningsmodel – som regel i form af forsøg på at mindske mindretallets muligheder ved at skræmme medlemmerne væk eller ved at etablere barrierer, som var åbenlyst urimelige. De mest åbenbare eksempler herpå er omlægninger af valgkredse til ugunst for mindretallet og forhøjelsen i 1951 af spærrereglen til 7.5 pct. Forfatningsdomstolen i Karlsruhe kendte dog senere denne valglovsændring forfatningsstridig.

Parallelliteten fremgår også af, at der også i Tyskland har været forskellige former for kontaktudvalg – både i Kiel og Bonn – i perioder, hvor mindretallet ikke har været repræsenteret. Den form, hvorunder disse udvalg er blevet etableret, er i denne sammenhæng mindre vigtig.

Det giver derfor god mening at understrege ensartetheden mellem de grundlæggende løsningsmodeller, der er blevet taget i anvendelse til regulering af de politiske forhold for de to slesviske mindretal.

De nationale frisere i Sydslesvig har principielt de samme muligheder, selv om deres beskedne antal betyder, at der kun er mulighed for at anvende løsningsmodellen i samarbejde med SSV.

Betoningen af ensartetheden med hensyn til løsningsmodel gælder i særdeleshed, når der sammenlignes med de forskellige modeller, der generelt er blevet bragt i anvendelse i relation til mindretal andre steder i Europa.

Derfor er der ikke noget mærkeligt i, at der inden for de forskellige rammer, som udgøres af de samfundsmæssige systemer i Danmark og Slesvig-Holsten, har kunnet konstateres en række ensartede resultater og konsekvenser af anvendelsen af disse løsningsmodeller, alle de mange forskelligheder ufortalt.

Mindretallene er altså grundlæggende i samme situation, også selv om man fra dansk side nok vil hævde, at man har ført en mere liberal mindretalspolitik og har været mere konsekvent i sin anvendelse af løsningsmodellen, end tilfældet har været syd for grænsen.

Ensartetheden med hensyn til politisk løsningsmodel er – som det er fremgået – resultatet af en lang udvikling. Der er imidlertid ingen grund til at antage, at denne udvikling først og fremmest skyldes ideelle overvejelser hos de to flertalsbefolkninger. Tværtimod taler meget for, at væsentlige træk i mindretalspolitikken skal forklares ud fra de to flertals egeninteresse. Vi har således tidligere påvist, at det ud fra denne opfattelse er muligt at give en tilfredsstillende forklaring på udviklingen og specielt på henholdsvis dansk og tysk valglovgivning over for de respektive mindretal.¹⁶

Således findes der i den tyske politik over for det danske mindretal før 2. verdenskrig – og for eksempel også i begyndelsen af 1950'erne – væsentlige

elementer af diskriminationspolitik. Det er i denne henseende mindre væsentligt, om diskriminationspolitikken havde som mål at sikre assimilation af hele det danske mindretal eller kun de mere marginale («uægte») dele af det.

Det faktiske fravær af sådanne elementer i den danske politik over for det tyske mindretal forklares i denne sammenhæng med, at det af sikkerhedspolitiske grunde ville være for omkostnings- og risikofuldt for Danmark på grund af det grundlæggende asymmetriske forhold mellem de to lande. Efter krigen blev disse grunde naturligt nok ikke tillagt samme vægt, og derfor ser vi i en kort periode i slutningen af 1940'erne også elementer af diskriminations- og undertrykkelsespolitik i Danmark. At denne politik blev forsvaret med mindretallets adfærd under besættelsen ændrer ikke noget ved, at den hører hjemme i denne kategori.

Udviklingen i NATO og i Vesttysklands forhold til NATO i begyndelsen og midten af 1950'erne betød, at de to mindretal i realiteten blev placeret i en situation, som vi tidligere har karakteriseret som en form for gensidig gidselsituation.¹⁷ Som et eksempel herpå kan nævnes, at oprettelsen af det tyske mindretals sekretariat i København i 1983 blev modsvaret af en forøgelse af den slesvig-holstenske delstats tilskud til det danske skolevæsen i Sydslesvig.

Den vigtigste forklaring på denne udvikling er antagelig, at Vesttyskland ikke længere i det danske udenrigspolitiske beslutningsmiljø opfattes som en sikkerhedspolitisk risiko.

5. Alternative løsninger – og noget om fremtiden

Uanset hvorledes man vender og drejer det, er de to mindretal – til dels også de nationale frisere, selv om deres forhold af en række grunde er anderledes – fanger af deres situation.

Integrationen i det omgivende samfund, som den moderne samfundsudvikling har gjort det vanskeligere og vanskeligere at kæmpe imod – og som mange i de to mindretal *også* har set som noget, der havde en selvstændig værdi – startede på det økonomisk-socialt område og fortsatte på det politiske. I det lange løb er tendensen til assimilation stærk.

Udviklingen er naturligvis forløbet under forskellige former, fordi de politiske systemer i de to lande er forskellige, og fordi den samfundsmæssige udvikling ikke har været ens. Men alligevel har grundtrækkene i udviklingen været de samme: Den gradvise udvikling fra det gamle landbrugssamfund via industrisamfundet til nutidens moderne servicesamfund, hvor også den offentlige sektors karakter spiller ind. De unges uddannelses- og karrieremu-

ligheder i de to samfund minder også om hinanden, idet der begge steder er tale om begrænsninger på grund af regionernes beliggenhed i den geografiske periferi.

Det betyder, at forholdet mellem mindretallets politiske interesser *som gruppe* og de enkelte mindretalsmedlemmers interesser som borgere i samfundet på mange måder var – og er – af samme karakter nord og syd for grænsen. Begge steder vil der være en klar tendens til, at gruppens og den enkeltes interesser netop ikke er sammenfaldende – måske er de endda modsat rettede.

I denne situation har begge mindretallene betonet det kulturelle – herunder det sproglige – som noget, der i hvert fald var nødvendigt for at holde fast og holde sammen, og det er blevet sagt, at i den aktuelle situation er det kulturelle felt mindretalenes eksistensberettigelse. Indsatsen på dette område er betydelig for alle tre mindretals vedkommende – men det er de kræfter i de omgivende samfunds kulturmønster, som mindretallene er oppe imod, også.

Den økonomiske, sociale og politiske integration – som langtfra er fuldstændig, men dog af stadig større omfang – og som det er svært at komme uden om i det moderne samfund – kan ikke undgå at føre til et fortsat voksende pres på mindretalenes sprog og kultur. Ikke fordi nogen egentlig vil det, men fordi sådan er det. Udviklingen vil naturligvis ikke være ensartet for alle, og den vil ikke komme i samme takt; men den vil uvægerligt gå i retning af en situation, hvor det bliver nemmere – og på nogle områder måske også mere givende – at være så integreret som muligt i den større helhed.

Økonomisk og social integration og politisk samarbejde er tilsammen en proces, der – når den først er gået i gang – ikke lader sig ændre og der er i hvert fald ingen vej tilbage til udgangspunktet.

Som fremhævet i afsnit 1 har der i løbet af de seneste to-tre årtier kunnet konstateres en vækst i den etniske bevidsthed i relation til mange sproglige, kulturelle og nationale mindretal i Europa. Det er blevet set som et tegn på en modsatrettet tendens, som tyder på, at der i det moderne samfund er plads for – måske ligefrem øget behov for – en forskelligartethed med udgangspunkt for eksempel i regionens særlige forhold.

Dette element forekommer at være stærkere til stede i Sydslesvig end i Nordslesvig. Det er imidlertid vor opfattelse, at de elementer af fremgang – eller forsinkelse af tilbagegangen – der kan konstateres for det danske mindretal i Sydslesvig snarere skal sættes i forbindelse med brugen af det danske alternativ som et led i den almindelige regionalpolitiske proces i Tyskland og Slesvig-Holsten end med en national eller kulturel identitetssøgen i et stadigt større og mere fremmedgørende samfund.

Det spørgsmål melder sig så, om det i denne situation er muligt at bringe nye politiske løsningsmodeller i anvendelse, som i den givne situation kan være hensigtsmæssige for mindretallene – og dermed måske også for flertallene.

Oversigten over de forskellige former for løsningsmodeller viser klart nok, at der ud over den benyttede repræsentations- eller ligestillingsmodel kun kan være tale om at overveje autonomimodellen.

Er en form for kulturel – eller social – autonomi en anvendelig model i relation til de to (tre) slesvigske mindretal?

De områder i Europa, hvor en form for selvstyre – autonomi – er blevet benyttet som løsningsmodel, har normalt været kendetegnet ved, at den relevante befolkningsgruppe har udgjort et flertal i det pågældende område, selv om den i forhold til hele staten var et mindretal. Grønland, Åland, Nordirland, Baskerlandet og det tyske sprogområde i Østbelgien er eksempler på sådanne områder.

Der kan ikke på samme måde identificeres noget område nord eller syd for den dansk-tyske grænse, hvor enten det tyske mindretal eller det danske mindretal udgør bare tilnærmelsesvist et flertal i befolkningen. Derfor er det umuligt at argumentere for autonomimodellens anvendelighed i disse tilfælde.

Repræsentations- eller ligestillingsmodellen – gerne suppleret med relevante og liberale former for hensyntagen til mindretallenes specielle forhold – forekommer altså også i fremtiden at være den rimelige og naturlige løsningsmodel, når der tages hensyn til mindretallenes størrelse og koncentration i det slesvigske område.

Den ensartede løsningsmodel, som i Nord- og Sydslesvig er blevet anvendt for at sikre mindretallenes politiske status, har altså i sig indbygget nogle tendenser, der i de to forskellige sammenhænge, som det danske og det tyske samfund og deres forskellige udvikling repræsenterer, har ført til parallelle resultater og fremtidsperspektiver for de to mindretal.

Man kan besinde sig på sit kulturelle og identitetsmæssige udgangspunkt, man kan intensivere sit politiske og organisatoriske arbejde for at dæmme op for denne udvikling, og det er sikkert også i et vist omfang muligt at dæmme op for den. Men man kan ikke med nogen rimelighed argumentere for anvendelse af andre løsningsmodeller.

Ud over ressourcer fra den stat, der repræsenterer den kultur, man identificerer sig med, skal de ressourcer, som er nødvendige i dette arbejde, også skaffes fra organer, som flertallet har magten over. Derfor kræver de politisk arbejde og samarbejde under forskellige former med flertallets repræsentanter osv. – altså netop den form for social og politisk integration, som i hvert fald under denne synsvinkel fører til de uheldige tendenser.

6. Afslutning – med et forsøg på en teoretisk sammenfatning

Artiklens problemstilling har været at opstille mulige modeller for løsning af nationale mindretals politiske status. Efter en drøftelse af betingelserne for modellernes anvendelse er forholdene i det slesvigske område blevet anvendt som illustration og som en mulighed for konkret afprøvning. Gennemgangen har vist to ting.

For det første har den vist, at der ikke er nogen simpel overensstemmelse mellem de forskellige typer af mindretal og de forskellige løsningsmodeller for mindretallenes politiske status.

For det andet er det fremgået, at et og samme mindretal på forskellige tidspunkter og i forskellige perioder kan være stillet over for forskellige løsningsmodeller. Det danske mindretal i Sydslesvig har således i en periode måttet tilpasse sig diskriminations- og undertrykkelsesmodellen og i en anden periode repræsentations- eller ligestillingsmodellen. Hertil kommer, at også grænseflytningsmodellen har været bragt i anvendelse.

Der er altså tale om forhold, der er underkastet en dynamik, der blandt andet er bestemt af den politiske og samfundsmæssige udvikling i det omgivende samfund og – for grænseflytningsmindretallene – i forholdet mellem de to involverede stater.

Hvad angår det tyske mindretal i Nordslesvig, har Andreas P. Cornett påpeget, at det sociale samspil mellem mindretallets medlemmer nu ikke kan siges at være større, end hvad tilfældet er i forhold til den danske majoritetsbefolkning.¹⁸ Denne situation kan ses som et resultat af grundlæggende sociale processer – først og fremmest moderniseringsprocesser. Derved er de former for adskillelse og adskilthed (segregation), som er omtalt i afsnit 1, delvis blevet nedbrudt. Dette gælder også på det kulturelle felt, hvilket betyder, at der på længere sigt er en alvorlig trussel mod mindretallets fortsatte eksistens. Det tyske mindretal er her i en klar konfliktsituation, idet man på den ene side har et stærkt ønske om social og politisk ligestilling samt social integration og på den anden side lige så naturligt ønsker en fortsat eksistens som sindelagsminoritet. Som det er fremgået, er det på lang sigt en uholdbar situation.¹⁹ Situationen må nu bedømmes som kritisk også på kortere sigt, idet både mindretallets størrelse og koncentration i bestemte områder er så begrænset, at den af Cornett beskrevne situation må siges at være uundgåelig.

Det danske mindretal og de nationale frisere er underkastet de samme sociale processer og dermed udsat for de samme trusler. Det frisiske mindretal har en sådan størrelse, at situationen på lidt længere sigt må betegnes som alvorlig, men denne befolkningsgruppe har hidtil været begunstiget af en større geografisk koncentration end de øvrige slesvigske mindretal. Fortsatte sociale

moderniseringsprocesser vil imidlertid kunne ændre dette forhold afgørende. For det danske mindretal er situationen på kortere sigt noget gunstigere, idet det har en sådan størrelse og koncentration, at de demografiske forhold næppe endnu kan siges at have forårsaget en selvforstærkende assimilationsproces.

Træk i den slesvigske udvikling må siges at have mere generel gyldighed. Grundlæggende vil vi pege på, at sociale moderniseringsprocesser vil bevirke en større økonomisk integration i samfundet. I det omfang, dette tillige resulterer i indenlandske befolkningsvandring, betyder det, at der ikke blot sker en integration af geografisk koncentrerede mindretal, men også, at mindretallets medlemmer som enkeltpersoner integreres i det økonomiske liv – den proces, vi har kaldt økonomisk assimilation, og som må vurderes som den væsentligste enkeltårsag til kulturel assimilation.

Moderniseringsprocesser vil være forbundet med en generel forøgelse af samfundets økonomiske velfærd. Såfremt denne velfærdstigning også omfatter et nationalt mindretal, er dette ensbetydende med en forøgelse af mindretallets ressourcer – også sådanne, som kan omsættes til politisk aktivitet. Er et mindretal udsat for en absolut velfærdsfremgang, men en i forhold til det øvrige samfund relativ tilbagegang, opstår en situation med stigende ressourcer og stigende motivation til politisk aktivitet. Som en sidste mulighed kan moderniseringsprocesserne betyde en absolut velfærdsnedgang for mindretallet og dermed forringede muligheder for at handle politisk. Motivationen for politiske aktiviteter vil derimod være stigende, og den vil forøges, såfremt mindretallet udsættes for større nedgang end majoritetsbefolkningen.

Det komplicerede forhold mellem moderniseringsprocesser og nationale mindretal er et påtrængende, men uafklaret teoretisk problem. Det falder uden for denne artikels rammer at formalisere denne problemstilling, idet hensigten alene har været at pege på mulige tendenser og udfald i relation til den slesvigske situation.

Sociale moderniseringsprocesser vil dog uundgåeligt skabe øgede muligheder og i visse tilfælde motivation for øget politisk aktivitet hos nationale mindretal. Det er nærliggende at kanalisere den politiske aktivitet gennem det nationale mindretals organisationer, hvorved mindretallet integreres yderligere, og medlemmernes nationale identitet forøges.

Et nationalt mindretals ønske om en løsningsmodel for deres politiske status synes i europæisk sammenhæng at være begrænset til valget mellem autonomimodellen og ligestillingsmodellen. Valget kan imidlertid ikke træffes uden hensyntagen til de konkrete samfundsmæssige omstændigheder.

Gennemførelsen af autonomimodellen vil således ikke blot være betinget af, at mindretallet er koncentreret til et bestemt geografisk område, men også, at

det selv er den regionale majoritetsgruppe. Hvis autonomimodellens samfundsmæssige forudsætninger ikke er opfyldt, vil ligestillingsmodellen være den eneste realistiske mulighed for et nationalt mindretal. Situationen er imidlertid ikke uproblematisk. Alene det forhold, at autonomimodellens forudsætninger ikke er opfyldt, er ensbetydende med, at vigtige assimilationsprocesser er virksomme. En konsekvent gennemførelse af ligestillingsmodellen vil i sig selv betyde en mindskelse af den sociale segregation, hvorved assimilationsprocesserne på længere sigt fremmes, og mindretallets overlevelsesmuligheder svækkes tilsvarende.

Der synes således at være den uundgåelige konflikt, at den model, der i en række samfundsmæssige situationer synes at være den eneste tilfredsstillende for et nationalt mindretal, i sig selv har en indbygget tendens til på længere sigt at svække mindretallet og i yderste konsekvens bevirke dets opløsning.

Denne konklusion bør imidlertid ikke være et argument mod ligestillingsmodellen. Forestillingen om, at et nationalt mindretal har samme rettigheder som majoritetsbefolkningen, betyder naturligvis også lige rettigheder til at værne om og bevare egen kultur. I de her omtalte situationer er det netop et tilstrækkeligt argument for at gennemføre ligestillingsmodellen.

Kultur er imidlertid et kollektivt fænomen; opløses kollektivet, vil et forsøg på at fastholde et tilhørsforhold til et nationalt mindretal blive tomt og meningsløst. Forsøget vil let kunne få rituel karakter.

Forholdet kan imidlertid også udtrykkes langt mere positivt: At et nationalt mindretal assimileres betyder, at det nationale tilhørsforhold ændres fra at være et kulturelt, kollektivt fænomen til at være et individuelt fænomen. Det bliver da en del af den enkeltes forudsætninger og baggrund, og det er hverken betydningsløst eller værdiløst.

NOTER

1. Sociale systemer er sociale helheder, hvis medlemmer i visse henseender har et særligt socialt samspil med hinanden, det, man kalder social interaktion.
2. Definitionsproblemerne er behandlet mere udførligt i Jørgen Elklit, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard, *Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Resultater fra en interviewundersøgelse*, Acta Jutlandica XLIX, Århus, 1978, pp. 22-27.
3. Elklit, Noack og Tonsgaard, *op.cit.*
4. Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard, »Elements for a Structural Theory of Ethnic Segregation and Assimilation«, *European Journal of Political Research*, vol. 12, no. 1 (1984), pp. 89-100.
5. Elklit, Noack og Tonsgaard, *op.cit.*, pp. 99ff.
6. Joseph Rotschild, *Ethnopolitics. A Conceptual Framework*, New York: Columbia University Press, 1981, p. 249.
7. I Danmark før 1981 nordiske statsborgere, der havde opholdt sig tre år her i landet; siden 1981 er denne ret udstrakt til alle.

8. Troels Fink, *Rids af Sønderjyllands Historie, Vi og vor Fortid* 11, København: Schultz, 1943/1945, p. 41.
9. Hans Andresen og Hans Jessen, »Sproget skal bruges – Dansk i Sydslesvig«, *Uddannelse*, 21. årgang, nr. 6 (1988), p. 339.
10. Henrik Becker-Christensen, *Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig. Udformningen af den danske politik over for det tyske mindretal 1918-20*, Åbenrå: Institut for Grænseregionsforskning, 1984.
11. Blandt andet refereret i *Flensborg Avis*, 6. maj 1988.
12. Lorenz Rerup, *Slesvig og Holsten efter 1830*, København: Politikens Forlag, 1982.
13. For eksempel i årbøgerne.
14. Jørgen Elklit, *Det tyske mindretals parlamentariske repræsentation. Et responsum*, Åbenrå: Bund deutscher Nordschleswiger, 1981.
15. Jørgen Elklit & Ole Tonsgaard, »The policies of majority groups towards national minorities in the Danish-German border region: why the differences?«, *Ethnic and Racial Studies*, Vol. 6, no. 4 (1983), pp. 477-491.
16. *Ibid.*
17. *Ibid.*
18. Andreas P. Cornett, »Integration eller assimilation: Nationale mindretal i nutidens samfund«, *Økonomi og politik*, 59. årgang, nr. 3 (1985-86), pp. 225-32.
19. Se hertil også Elklit, Noack og Tonsgaard, *op.cit.*

Under Socialistloven

Træk af sønderjysk arbejderbevægelses udvikling 1878-90

Af *Dorrit Andersen*

I årene fra 1878 til 1890 søgte de tyske myndigheder at stække det fremvoksende socialdemokrati ved forbud mod møder, sammenslutninger m.v. Alligevel voksede arbejderbevægelsen i styrke i disse år, og det voldte bekymring hos de danske ledere. Landsarkivar Dorrit Andersen, Odense, fortæller her om de år, hvor socialdemokraterne måtte føre en skyggetilværelse – og om deres forhold til den organiserede danskhed.

Indledning

Den 19. oktober 1878 vedtog den tyske rigsdag den såkaldte Socialistlov, »Gesetz gegen die gemeingefährlichen Bestrebungen der Sozialdemokratie«. To attentatforsøg mod den aldrende kejser Wilhelm 1. havde fremkaldt den nødvendige politiske opbakning for rigskansler Bismarck til at gennemføre en undtagelseslovgivning mod det tyske socialdemokrati, der havde været i støt vækst i 1870'erne. Selv om det ikke kunne bevises, at partiet havde noget med de to attentater at gøre, gennemførtes nu en lov, der gav politimyndighederne tilladelse til at forbyde alle former for socialdemokratiske sammenslutninger, møder og tryksager. Der fastsattes hårde straffe for overtrædelser af loven. Retten til at opstille og blive valgt til rigsdagen blev imidlertid bevaret imod Bismarcks ønske, og den socialdemokratiske rigsdagsfraktion var nu den eneste legale ledelse af arbejderbevægelsen.

Socialdemokraterne var nu henvist til at opretholde den indbyrdes kontakt illegalt eller ved tilsyneladende selskabelige arrangementer. Dette blev også tilfældet i Slesvig-Holsten. Udbredelsen af forbudte tryksager fik også en væsentlig betydning for at holde sammen på bevægelsen. Fra september 1879 udgav partiet i Zürich ugebladet *Der Sozialdemokrat*. Organ der Sozialdemokratie deutscher Zunge. Bladet indsmugledes og udbredtes illegalt i hele Tyskland. En del blev således smuglet til Hamborg af søfolk, og herfra blev bladene sendt videre, f.eks. gemt under lokomotivernes kulvogne. Neumünster blev fordelingscentral for Slesvig-Holsten; men hårde fængselsstraffe truede fordelejerne af forbudte tryksager. En af de hårdeste domme fik flensborgeren August Kückelhahn, der 1886 blev idømt 3½ års fængsel i Altona.¹

Manden med de tre Hår og den offentlige Mening.

Tegning fra det danske, socialistiske satireblad *Ravnen* den 6. oktober 1878 med en kommentar til den forestående gennemførelse af Socialistloven. – Bismarcks forsøg på at kvæle socialdemokratiet med undtagelseslovgivning blev fulgt med megen opmærksomhed, også uden for Tyskland. Teksten til tegningen her lyder:

Manden med de tre hår: Nå, når nu Socialistloven er vedtaget, får jeg god brug for alle mine kæppe til at muntre socialisterne med. Jeg skal min sjæl banke oppositionen ud af dem.

Den offentlige mening: Nå, jeg vil nu også få brug for mine kæppe, når Socialistloven bliver vedtaget, thi så får jeg lov til at banke ind i din hjernebælte, at hverken undtagelseslove eller fængselsstraffe kan standse en stor idé. – Vogt dig, at der ikke engang bliver et ordsprog, der hedder: »Den trehårede gik så længe på socialisterne, at han kom hovedløs hjem.«

På Bismarcks kæppe står: bøde, dom, mulkt, fængsel, og på den offentlige menings: revolution, barrikader, modstand.

Det var i Preussen, at Socialistloven håndhævedes med størst strenghed. I andre dele af riget lykkedes det derimod at grundlægge arbejderblade, i 1887 således Hamburger Echo og 1888 Die Nord-Wacht i Wilhelmshaven i Oldenburg. Die Nord-Wacht fik i Socialistlovens sidste år stor udbredelse i hele Nordvesttyskland og fik også sin betydning i Slesvig-Holsten.

Loven kom ikke til at opfylde sin hensigt: at få arbejderne til at vende sig fra socialdemokratiet. I 1880'erne iværksatte regeringen ellers en sociallovgivning i håb om derved at kunne knytte arbejderne stærkere til den bestående stat. Ganske vist faldt stemmetallene i 1881 til 6,1% af samtlige afgivne stemmer mod 7,6 i 1878, men ved de følgende valg var partiet i rask fremgang. I januar 1890 afviste rigsdagen at forlænge Socialistloven yderligere, når den udløb pr. 1. oktober 1890, og ved rigsdagsvalget i februar 1890 opnåede socialdemokraterne 19,7% af de afgivne stemmer og var dermed rigets største enkeltparti.

I det følgende skal vi se på, hvordan denne udvikling forløb i de nordlige valgkredse i den slesvig-holstenske provins.

Legale og illegale aktiviteter under Socialistloven

Igennem 1870'erne havde der været udfoldet forskellig socialistisk aktivitet i det nordlige Slesvig, dog næsten udelukkende i købstæderne. I 1878 var aktiviteten på det nærmeste døet ud i Haderslev, Åbenrå, Sønderborg og Tønder. Flensborg havde som områdets største by den største arbejderbefolkning, og her havde arbejderbevægelsen bedre kunnet modstå det stigende pres fra myndigheder og arbejdsgivere. I 1878 fandtes således 6 fagforeninger, en politisk forening, Volks-Verein, en dannelsesforening, Bildungsverein, og en arbejdersangforening.²

Socialistloven blev håndhævet med stor strenghed i Slesvig-Holsten. I den nordlige del synes alle de eksisterende foreninger at være blevet opløst eller at have opløst sig selv. Kun en arbejdersyge- og begravelseskasse i Flensborg fra 1875 og bogtrykkerforeningen fik lov at leve videre.³

I hele perioden holdt politimyndighederne skarpt øje med folk, der var kendt som socialdemokrater eller mistænkte for at være det, og i Flensborg blev der flere gange foretaget husundersøgelser efter tryksager, der var blevet forbudt som følge af Socialistloven. I 1879 beslaglagdes således en større samling af både forbudte og tilladte skrifter i Flensborg, »for det lokale politi er for dumt til at vide, hvad der er forbudt og hvad ikke«, hedder det i en korrespondance fra Flensborg til Sozialdemokrat.⁴

Politiske møder måtte som nævnt ikke afholdes. Først i 1884 vedtog rigsdagen, at socialdemokraterne kunne holde valgmøder før rigsdagsvalgene. Allige-

vel forbød Flensborgpolitiet to socialdemokratiske valg møder. Dette blev skyld i, at rigsdagen erklærede valget i Flensborg-Åbenråkredsen for ugyldigt, således at der måtte holdes nyvalg i kredsen i 1886.

Forfølgelserne medførte frafald i rækkerne. Her kan f.eks. nævnes cigarmager Fr. Döll fra Flensborg. Ved et suppleringsvalg til rigsdagen i 1879 optrådte han på valg møder, hvor han anbefalede at stemme på den tyske national-liberale kandidat og erklærede, at han ikke længere var socialist.⁵ Sammen med Döll optrådte også på et valg møde i Åbenrå udgiveren af den tyske borgerlige avis *Apenrader Zeitung*, Josef Böheim. Han havde været en fremtrædende socialist i Kiel, men var i 1878 blevet ansat i Åbenrå som typograf hos bogtrykker Matzen, der fra 1879 var udgiver af den danske avis *Hejmdal*. Matzen skrev senere om Böheim, at han ved ansættelsen af ham havde tænkt, »at hans sindelag nok skulle blive anderledes, når han kom her til Åbenrå, da vi jo ikke havde mange socialister, som han kunne pleje omgang med. Hvo, der dengang havde set den ivrige socialdemokrat, der var familær med enhver simpel arbejdsmand, ville næppe kunne genkende denne i den nu så højnæsedede »redaktør«, der drejer knappen efter vinden.«⁶

I Flensborg bevarede arbejderbevægelsen kontinuiteten fra 1870'erne. Lederen var som i slutningen af 1870'erne skrædder Heinrich Mahlke, der var kommet til Flensborg i 1874 fra Hamborg. Fra 1903-07 repræsenterede han den 2. slesvig-holstenske rigsdagsvalgkreds (Flensborg-Åbenrå) i rigsdagen. Det var den eneste gang før 1914, at der blev valgt en socialdemokrat her.⁷

Sløjere stod det til i Nordslesvig. Kun fra Åbenrå kendes en socialdemokrat, der var aktiv både i 1870'erne og efter Socialistlovens ophævelse, nemlig skomager Hugo Gladewitz. Han var tilflyttet syd fra som så mange andre af arbejderbevægelsens pionerer i landsdelen.⁸ Indfødt var derimod tobaksspinder Jørgen Christensen, der var født i Åbenrå. Han blev 1887 i Danzig idømt 14 dages fængsel for deltagelse i en hemmelig, socialistisk sammenslutning. Derefter vendte han tilbage til Åbenrå, hvor han fik arbejde i J.P. Jungreens tobaksfabrik. Fra 1888 stod han for fordelingen af *Die Nord-Wacht* til 40-50 abonnenter.⁹ Helt frem til 1920 var Christensen en af partiets førende mænd i Åbenrå.

I slutningen af Socialistlovens periode kan man igen spore nogen socialdemokratisk aktivitet uden for Flensborg. Det fremgår dels af stemmetallene, der skal behandles senere, dels af at der fra 1888-89 blev sendt korrespondancer til *Nord-Wacht* fra Haderslev, Åbenrå og Tønder.¹⁰ Men det ændrer ikke noget ved, at den flensborgske arbejderbevægelse var helt dominerende i området i perioden. Valgagitationen organiseredes herfra, og også illegalt forsøgte man at udbrede arbejderbevægelsens synspunkter.

Den første uddeling af illegale flyveblade fandt sted i Flensborg i pinsen

hånd til hånd. Opråbene fordeltes i lukkede kuverter med den opfindsomme trykte afsenderbetegnelse »Heim für gefallene Mädchen, Flensburg« (Hjem for faldne kvinder).¹² Endelig kan nævnes, at Flensborgsocialdemokraterne på 10-årsdagen for Socialistlovens indførelse havde held til at hejse røde faner tre forskellige steder i byen og opklæbe et større antal røde sedler med datoen den 21. oktober 1878, lovens ikrafttrædelsesdato.¹³

Imidlertid er omfanget af de illegale aktiviteter ifølge sagens natur næppe kendt i deres fulde omfang. Bedre kendt er de vigtige aktiviteter, der legalt kunne foregå i sygekasserne og i fagbevægelsen, og som på længere sigt fik betydning ved at gøre arbejderne mere modtagelige også for den politiske virksomhed. I det følgende skal denne udvikling kort skitseres.

Organisatorisk udvikling

Sygekasser

Som et led i Bismarcks socialreformer indførtes 1883 sygeforsikringstvung for alle arbejdere med en årsindtægt på under 2000 mark. Selv om arbejderne blev sikret en væsentlig indflydelse på forvaltningen af de nye sygekasser, foretrak de under Socialistloven i stort omfang at organisere sig i deres egne frie kasser, der fortsat var lovlige som en alternativ forsikringsmulighed. Bismarcks sociale reformer blev nemlig betragtet som et taktisk middel til at skille arbejderne fra socialdemokratiet, således som det bl.a. blev fastslået i en resolution fra partiets kongres i København 1883.

I de nordslesvigske købstæder ser det ikke ud til, at arbejderne i noget betydeligt omfang udviklede deres egne sygekasser. Det modsatte var tilfældet

In Folge einiger geringfügiger Meinungsäußerungen in der Versammlung vom 29. Decbr. v. J. in „Colosseum“ wurde ich von der Werktirection entlassen und habe ich mich genöthigt gesehen, meinen Lebensunterhalt durch eine

Höferei

zu verdienen und bitte ich deshalb Freunde und Bekannte, mich in meinem Unternehmnen zu unterstützen.

Durch Eingabe von Adressen lasse ich bei den Betreffenden vorfragen und liefere ich Alles frei ins Haus.

G. Stöckel,
Garrisleeweg 53.

I arbejderbevægelsens pionertid kunne det koste dyrt at være politisk aktiv. Det viser f.eks. denne annonce, hvor socialdemokraten G. Stöckel oplyser, at han er blevet afskediget af værftsdirektionen for udtalelser, han har fremsat på et borgerligt møde. Derfor har han nu åbnet en høkerforretning. Det var ikke ualmindeligt, at socialdemokrater måtte forsøge at etablere sig som selvstændige, når ingen arbejdsgiver ville ansætte dem. (Flensburger Annoncenblatt 12. februar 1885, i Flensborg Avis' arkiv pk. 3. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig)

i Flensborg. Her er det også tydeligt, at arbejdet i de frie hjælpe-kasser i høj grad blev ledet af socialdemokrater. Kasserne omfattede enkeltfag, og der fandtes oftest rigsomfattende forbund af dem. På denne måde blev de et vigtigt bindeled mellem socialdemokraterne.

Fagbevægelsen

De legale arbejderorganisationer, der fik størst betydning i perioden, var imidlertid fagforeningerne. Efter vedtagelsen af Socialistloven var de fleste fagforbund blevet opløst, da myndighederne mente, de var under socialdemokratisk indflydelse; men fagbevægelsen blev efterhånden reorganiseret. I Flensborg kom der især gang i organiseringen i årene efter 1885, således at der ved Socialistlovens ophør fandtes i hvert fald 23 fagforeninger i byen, omfattende alle centrale fag. Foreningerne var erklæret upolitiske og skulle kun varetage arbejdernes økonomiske interesser. Politiske spørgsmål måtte ikke diskuteres på møderne.

I Nordslesvig skete spredte organisationsforsøg i periodens senere år i alle de fire købstæder. I Haderslev fandtes 1890 en lokalafdeling af skomagerhjælpe-sygekassen og en murerfagforening.¹⁴ En tobaksspinderforening eksisterede 1887-90. Endelig stiftedes en afdeling af tømrerforbundet i 1890.¹⁵

I Åbenrå dannedes 1890 fagforeninger for murere og havnearbejdere, og der fandtes foreninger for skræddere og skomagere. Formentlig var også tobaksarbejderne organiserede.¹⁶ I Sønderborg oprettedes i maj 1890 en lokalafdeling af skrædderforbundet, og i Tønder oprettedes 1889 en fagforening for murere og tømrere, der opløstes igen 1890.¹⁷

Den svage industrialiseringsgrad i Nordslesvig er vel hovedårsagen til, at fagbevægelsen var så lidt udviklet i forhold til Flensborg. Men at de sproglige forhold i Nordslesvig også lagde den tyske fagbevægelse hindringer i vejen, fremførtes af Haderslevs repræsentant på den tyske murerkongres i 1890. Han beklagede sig over, at de dansktalende landmurere optrådte som løntrykkere; men man kunne ikke bevæge dem til at indtræde i fagforeningen, idet de undskyldte sig med, at de ikke forstod det tyske.¹⁸ Dette sproglige problem havde fagbevægelsen i Flensborg ikke. Således skal murerfagforeningen allerede kort efter sin oprettelse have haft et antal medlemmer fra de omkringliggende småbyer.¹⁹

Arbejdskonflikter

Strejkeaktiviteten i Tyskland som helhed var stigende i løbet af 1880'erne og kulminerede i årene 1889-91. Også i det nordlige Slesvig var arbejderne fagligt i offensiven i Socialistlovens sidste år; kun fra Tønder kreds findes ingen vidnesbyrd herom. Arbejdernes krav var højere løn, kortere arbejdstid og

Mitarbeiter!

Heute Abend soll, wie Ihr wisst, die Werft geschlossen werden und wir Alle sollen hungern. Man will uns gegen die Former aufhetzen und zu Ruhestörungen veranlassen. was für uns die grössten Nachtheile zum Gaudium unserer Auskeuterherbei führen würde

Beigen wir heute Abend, daß wir Männer sind die das Gesetz und Recht zu achten verstehen. Die Rechte Der Former sind auch die Unssern und bezüglich - Der Unterstützung - stehen Die Arbeiter all. Fänder hinter uns.

Eure Kollegen.

Løbeseddel i anledning af lock-out-erklæringen fra værftsledelsen i Flensborg december 1888. Løbesedlen, som politiet mente var forfattet af G. Stöckel (jf. illustration s. 356), opfordrer til at undgå uroligheder: »Lad os vise i aften, at vi er mænd, der forstår at agte lov og ret.« Størstedelen af den tyske arbejderbevægelse ønskede under socialistloven at føre en kurs, der ikke ville give regeringen påskud til skærpelse af undtagelseslovgivningen. (Landesarchiv Schleswig-Holstein Abt. 309 nr. 219)

anerkendelse af organisationsretten; men det var især på de første to områder, der opnåedes resultater. Således ser det ud til, at kravet om en 10-timers arbejdsdag i vidt omfang blev imødekommet i årene 1889-90.

Indrømmelserne fra arbejdsgiverne kunne undertiden opnås uden konflikt; men særlig i Flensborg kom det til flere forbitrede arbejdskampe i sidste halvdel af 1880'erne. Den mest omfattende konflikt var en lock-out af ca. 900 arbejdere på værftet i december 1888. Det var en formerstrejke, der blev besvaret på denne måde af værftets direktion. Lock-ouden blev hurtigt afblæst, mens formerstrejken varede til ind i februar, efter at værftet forgæves havde forsøgt at skaffe skruetrækkere til at udføre arbejdet. Da konflikten var

Unterstützungs-Verein Deutscher Buchdrucker.

»Flensborg Avis'« Bogtrykkeri (Jessen) i Flensborg er blokeret, hvorfor al Tilgang til Flensborg frabedes.

CHR. HEISMANN,
Kredsformand.

Meddelelse i det danske typograffagblad om blokade mod Flensborg Avis' trykkeri 1889, et eksempel på det internationale samarbejde, der praktiseredes i fagbevægelsen. At meddelelsen ikke var uberettiget ud fra fagforbundets synspunkt viste sig, da Flensborg Avis kort tid efter annoncerede efter »En duelig sætter, der ikke er medlem af nogen fagforening ...« (Typograf-Tidende 15. marts 1889)

ophørt, indrømmede værftet samtlige arbejdere en lønforbedring og indførelsen af 10-timers arbejdsdagen.²⁰ Det er ikke tanken her at gå i detaljer med den faglige udvikling; men en typografkonflikt på Flensborg Avis kan have interesse fra et dansk synspunkt.

Typografernes uoverensstemmelser med redaktør J. Jessen var begyndt i 1886, da hele personalet i trykkeriet på faktoren nær rejste krav om betaling efter en ny fagforeningstarif. Jessen sad på dette tidspunkt i fængsel for fornærmelser mod Bismarck, og den tilbageværende ledelse bevilgede lønforhøjelsen. Da Jessen kom tilbage i 1887, udtalte han, at han anså sig for løst for enhver moralsk forpligtelse over for personalet, og at han i givet tilfælde ikke ville betænke sig på at antage et andet personale. I 1889 blev maskinmesteren afskediget med begrundelse i forskellige uregelmæssigheder og umedgørlighed. Typografernes opfattelse var, at Jessen ville slagte dem enkeltvis og desuden spare løn, for den nye, uorganiserede maskinmester fra Danmark fik nemlig en lavere løn end den gamle. Desuden var en sætter blevet truet med afskedigelse, da han på tysk havde nynnet for sig selv »Nur am Rhein da will ich leben«, og havde været i skænderi med faktoren. I protest mod den nye maskinmester forlod de otte typografer trykkeriet.

En kort tid klarede avisen sig så med sættere fra Hamborg. Det var besværligt med sættere, der ikke kunne dansk, og desuden overtalte fagforeningen dem efterhånden på nær én til at rejse. Også den danske maskinmester rejste, da han i det danske typografblad var blevet hængt ud som skruerbrækker; men takket være stor arbejdsløshed blandt typograferne i Haderslev blev de ledige stillinger besat. Det var ved den anledning, den senere kendte dansksindede socialdemokrat og politimester i Flensborg i overgangstiden, Waldemar Sørensen, kom til avisen, hvor han arbejdede til 1905. – Konflikten endte altså med et nederlag for fagforeningen. Senere tillod Jessen dog sætterne at melde sig ind i fagforeningen og betalte også efter tariffen, selv om han ikke ville have nogen overenskomst med foreningen.

Jessens holdning til fagforeningen var typisk for mange arbejdsgivere på

denne tid, danske som tyske; men konflikten synes at have skadet hans forhold til den flensborgske arbejderbevægelse, så vidt man kan dømme ud fra dens korrespondancer til Nord-Wacht, der indeholder flere bitre angreb på ham. Flere år efter, i 1892, mindede en korrespondance om konflikten i 1889. Den betegnede Flensborg Avis' trykkeri som en rigtig »Schusterbude«, et typografudtryk for et dårligt trykkeri, som man mente især blev drevet ved lærlingeudbytning.²¹

I et følgende afsnit vil der blive lejlighed til at redegøre nærmere for redaktør Jessens forhold til den politiske side af arbejderbevægelsen.

Valgagitation

Under Socialistloven var det særlig vigtigt for socialdemokratiet at blive repræsenteret i rigsdagen, det eneste forum, hvor arbejderbevægelsen fuldt legalt kunne propagandere for sine idèer, ofte under stor offentlig opmærksomhed. Valgagitationen var derfor en meget vigtig side af det organisatoriske arbejde, og for det nordlige Slesvigs vedkommende udgik initiativet fra Flensborg.

I Flensborg var partiet som omtalt afskåret fra at holde sine egne valgmøder før valgene i 1879, 1881 og 1884; men ved de følgende valg blev der holdt møder både i byen og enkelte steder i oplandet. Problemet for mødeafholdelsen var at finde værter, der turde og ville stille lokaler til rådighed. I Åbenrå måtte planlagte møder i 1886 og 1889 opgives af den grund, og heller ikke 1890 synes der at have været noget valgmøde. Men i både Haderslev og Tønder holdtes møder med rigsdagskandidaterne i 1890. Nu var arbejderbevægelsen i Flensborg også blevet så stærk, at den med succes kunne lægge pres på en lokalevært. Man ønskede »Sångerhalle« i Tivoli til møderne; men forvalteren dér havde erklæret over for arbejdersvalgkomiteen, at han for at undgå at lægge sig ud med nogen overhovedet ikke ville overlade lokalet til noget politisk parti. Desuden skulle militæret have truet ham med boykot, hvis han gav tilladelse til socialdemokratiske møder. Men da han især levede af sine arbejderkunder, ville socialdemokratiet opfordre alle arbejdere og deres sympatisører i byen til at boykotte etablissementet. Også på en række fagforeningsmøder erklæredes boykotten, og værten kapitulerede hurtigt. Politimesteren måtte med beklagelse konstatere: »Hele sagen viser på ny partiets fortræffelige disciplin og deres føreres faretruende magt.«²²

Af stigende omfang blev i periodens løb den agitation, der skete ved uddeling af flyveblade og stemmesedler med den socialdemokratiske kandidats navn. Dette sidste var så vigtigt, fordi stemmesedler blev fremstillet og fordelt af de enkelte partier. De steder, hvor socialdemokratiet ikke fik uddelt sine stemmesedler, blev der følgelig heller ikke afgivet socialdemokratiske stemmer.

Ved valget 1884 organiserede Flensborgsocialdemokraterne for første gang

under Socialistloven uddeling af stemmesedler i Åbenrå.²³ Et forbudt flyveblad uddeltes i Flensborg i ly af nattemørket, og 125 eksemplarer blev sendt med posten til forskellige af byens indbyggere.²⁴ I 1886 uddelte man gummierede sedler med kandidatens navn til påklistring på døre, mure, træer, plankeværker, trappegange og rygge på folk.²⁵ Fra rigsdagsvalget 1886 begyndte landagitationen at få et stigende omfang i 2. kreds, og i 1887 uddeltes desuden stemmesedler og valgopråb i Haderslev by.

Periodens valgagitation kulminerede ved rigsdagsvalget 1890, hvor der i Åbenråkredsen også agiteredes på landet. Det samme skete i mindre omfang i 1. kreds. For første gang havde valgkomiteen i Flensborg fremstillet et tosproget valgopråb til brug i de dansktalende områder, og for første gang under Socialistloven agiterede Flensborg-socialdemokraterne i Sønderborg ved fordeling af flyveblade.²⁶

Den flittige organisatoriske og agitatoriske indsats blev fulgt af en politisk fremgang ved valgene. Det politiske arbejde i det nordlige Slesvig fik sit særpræg på grund af modsætningen mellem dansk og tysk. Lige siden 1872 havde socialisterne ved et suppleringsvalg i 2. kreds appelleret til de dansksindede arbejdere om at stemme socialdemokratisk. Særlig for den nationale udvikling i Flensborg blev arbejderbevægelsens fremvækst af betydning, og derfor vil forholdet til den danske bevægelse og dennes reaktioner blive behandlet ret udførligt i det følgende.

Politisk udvikling og forholdet mellem socialdemokratiet og den danske bevægelse

Nogle hovedtræk

Ligesom i det tyske rige som helhed gik socialdemokratiet i Slesvig-Holsten politisk styrket ud af perioden med socialistloven. Ved valget i 1881 var stemmeandelen faldet til 11,2% af de afgivne stemmer i provinsen; men ved de følgende valg steg socialdemokraternes stemmetal stærkt, således at det i 1890 nåede op på 32,2%, altså væsentligt over rigsgennemsnittet på 19,7%. Hermed var socialdemokratiet blevet det største parti i Slesvig-Holsten, og partiets hidtil bedste valgresultat fra 1874 på 31,8% af de afgivne stemmer var nu overgået. Af provinsens 10 valgkredse var de to erobret ligesom i 1874. Fra 1884 valgtes Karl Frohme i 8. kreds, Altona-Stormarn, og i 1890 valgtes desuden Hermann Molkenbuhr i 6. kreds, Pinneberg-Segeberg.²⁷

Mens den politiske udvikling i provinsen i 1870'erne havde tydet på en voksende accept af indlemmelsen og forholdene i Preussen, skete der allerede ved valget 1881 et nyt omsving i oppositionel retning, idet de borgerlige

Udsigt over Flensborg med værftet, byens største arbejdsplads i baggrunden til venstre. Foto i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

oppositionspartier, fremskridtspartiet og den liberale forening, erobrede 7 af provinsens valgkredse. Denne tendens gjorde sig også gældende i Tyskland som helhed, således at regeringspartierne mistede flertallet i rigsdagen. Men i 1887 vandt regeringspartierne, de nationalliberale og konservative, i et forbund under navnet kartelpartierne, flertallet tilbage. Den borgerlige opposition i Slesvig-Holsten, fra 1884 forenet i det tyskfrisindede parti, holdt sig imidlertid bedre. I 1890 havde de 5 af provinsens rigsdagsmandater, men regeringspartierne fik 2, socialdemokraterne 2 og de dansksindede 1.

Et udslag af den oppositionelle indstilling i provinsen Slesvig-Holsten var det formentlig også, at den danske kandidat i 2. kreds, Gustav Johannsen overraskende blev valgt ved omvalget (2. valgømgang, der afholdtes, hvis ingen af kandidaterne i kredsen opnåede absolut flertal ved hovedvalget) i 1881, efter at han i valgkampen bl.a. havde protesteret mod regeringens upopulære økonomiske politik (se senere). Denne valgsucces, der næppe kan tolkes snævert som en nationalt betinget reaktion, ændrede ikke den kendsgerning, at danskheden i det nordlige Slesvig som helhed var i tilbagegang i

1880'erne. Særlig udpræget blev denne udvikling i Flensborg, hvor det danske parti med 590 stemmer var reduceret til politisk ubetydelighed i 1890, mens socialdemokratiet var blevet byens største parti og for første gang fik sin kandidat på omvalg. I Aksel Lassens bog: Valg mellem tysk og dansk (1976) er stemmetallene analyseret med henblik på at belyse de nationale forskydninger, der derfor ikke skal omtales nærmere her.

I de tre nordlige valgkredse var det kun i 2. kreds, at socialdemokratiet kunne hævde sig under Socialistloven. 1. kreds (Haderslev-Sønderborg) og 4. kreds (Tønder-Husum-Ejdersted) var provinsens svageste i denne periode.

Samarbejde i den tyske rigsdag

I 1870'erne havde den enlige danske rigsdagsmand H.A.Krüger fortrinsvis støttet sig til repræsentanterne for det katolske oppositionsparti Centrum, foruden de andre undertrykte nationaliteter polakkerne og elsass-lothringerne. I 1880'erne havde Centrum imidlertid opgivet sin krasse opposition imod Bismarck, og efter valget 1881, hvor både Gustav Johannsen og Hans Lassen (i 1. kreds) var blevet valgt til rigsdagen, skiftede de danske rigsdagsmænd taktik. Hos de tyske partier søgte de nu fortrinsvis støtte hos det nye frisindede oppositionsparti, fremskridtspartiet. Det lykkedes især godt for Gustav Johannsen, der knyttede personlige venskaber med flere af de frisindede politikere og endog deltog i den frisindede rigsdagsfraktions møder i sin første valgperiode 1881-84. Efterhånden fik Johannsen også nærmere forbindelse med førerne for det stadigt voksende socialdemokrati.²⁸

Ligesom de andre oppositionspartier støttede socialdemokraterne de danske rigsdagsmænd ved afstemningerne. J.P.Junggreen, rigsdagsmand for 1. kreds 1884-86, stod både de frisindede og især socialdemokratiet fjernt i politisk henseende; men han anerkendte deres støtte, da han 1886 skrev i et privat brev om forholdene på rigsdagen: »Flertallet er hovmodigt og blændet af rigets storhed og magt, der efter dets mening tillader, at man sætter sig ud over alle hensyn, og et mindretal, der måske dog ikke ganske billiger, hvad der sker, har ikke courage til at vedkende sig dette. De bliver jo så straks henregnet til landsforræderne og rigsfjenderne. De eneste *tyskere*, der ved afstemninger ærligt har vedkendt sig deres mening om, at der er og bliver gjort uret imod os, er socialisterne.«²⁹

Den socialdemokratiske leder W.Liebknecht havde således taget ordet den 28. januar 1885, da Junggreens andragende om forvaltnings- og retssproget i Nordslesvig var til forhandling i rigsdagen. Liebknecht erklærede sig i princippet enig i Junggreens kritik. Ganske vist mente han ikke, at det tyske element i Nordslesvig skulle undertrykkes af det danske; men man måtte holde på, at medlemmer af fremmede nationaliteter, der tilhørte det tyske rige, skulle have

deres ret i alle henseender, for hvorledes kunne man ellers forlange, at det tyske sprog skulle skånes i andre lande?³⁰

Dette var i overensstemmelse med det tyske socialdemokratis kritiske holdning i almindelighed over for den administrative og kulturelle undertrykkelse af de forskellige ikke-tyske nationaliteter i riget. Et slags skæbnefællesskab som »rigsfjender« kunne på nogle punkter forene socialdemokrater og repræsentanter for nationale minoriteter, der ikke hyldede socialistiske ideer.

Men hvorledes stillede det tyske socialdemokrati sig til spørgsmålet om national selvbestemmelse, hjertesagen for de dansksindede sønderjyder, også efter at ophævelsen af § 5 (løfteparagraffen i Pragfreden 1866 om iværksættelse af en folkeafstemning i det nordlige Slesvig om det nationale tilhørsforhold), var blevet kendt i 1879?

Socialdemokratiet og det nordslesvigske spørgsmål

I 1870'erne var de tyske socialdemokrater flere gange gået ind for praktiseringen af den nationale selvbestemmelsesret, også i det nordslesvigske spørgsmål. Men i 1880'erne synes partiets politikere at have mistet interessen for det oprindelige krav om en folkeafstemning. Såvidt vides, har de ledende rigsdagsmænd Aug. Bebel og W. Liebknecht ikke i 1880'erne udtalt sig om spørgsmålet; men andre politikere gjorde det ved møder i landsdelen i 1880'erne.

Ved rigsdagsvalgene 1884, 1886 og 1887 i 2. kreds var den socialdemokratiske kandidat en af Slesvig-Holstens førende socialdemokrater, nemlig den østrigsk fødte skrædder Stephan Heinzl, der havde arbejdet i Kiel siden 1869.³¹ På et valgmøde i Flensborg den 27. marts 1886 udtalte Heinzl ifølge Flensborg Avis' referat, at »han troede, at der ingen udsigter var til, at Slesvig ville komme tilbage til Danmark. Paragraf 5 var ophævet, og hvis Slesvig skulle komme tilbage til Danmark, måtte det ske ved en stor omvæltning i Europa. Tyskland kunne heller ikke afstå Nordslesvig, eftersom den nuværende grænse passede så godt. Slesvigs geografiske og territoriale beliggenhed måtte være bestemmende for, hvem landet skulle tilhøre.«³² Ved et møde i Harreslev udtrykte Heinzl mere malerisk det samme: »Det var sket én gang, at hvalfisken udspyede Jonas; men det ville næppe ske anden gang.«³³ Ved et møde i Flensborg den 4. februar 1887, hvor Liebknecht egentlig skulle have talt, udtalte redaktør Hermann Förster, Hamborg, sig i samme retning. Danskerne glemte, at der hørte magt til at hævde traktaterne; derfor var det frugtesløst at håbe noget af dem.³⁴ Også Mahlke, der blev kredsens rigsdagskandidat i 1890, udtalte på mødet i Harreslev 1886, »... at da § 5 i Pragfreden var ophævet, var der ingen udsigt til, at Nordslesvig kom tilbage til Danmark ...«³⁵, og hans valgopråb fra 1890 betegnede spørgsmålet om en grænseændring som ligegyldigt.

Så vidt man kan slutte på grundlag af disse meget få udsagn, var der i det slesvig-holstenske socialdemokrati en tilbøjelighed til at acceptere status quo i det slesvigske spørgsmål (en udvikling, der i øvrigt også kendetegner det tyske socialdemokratis holdning i det elsass-lothringske spørgsmål). Det skyldes ikke, at man nu billigede Preussens anneksion af landsdelen, men snarere at man anså muligheden for at indfri § 5 for utopisk. Desuden førtes agitationen i perioden bl.a. for at vinde hidtil dansksindede arbejdere. Den danske bevægelses politiske udsigter tegnede sig mørkt, og de sociale modsætninger skærpedes under industrialiseringsprocessen. Derfor var det logisk at vælge en taktik, der advarede arbejderne mod at knytte nogen som helst forhåbning om bedre sociale forhold sammen med urealistiske forventninger om indfrielsen af § 5. Nu henvistes udelukkende til, at arbejderne måtte forene sig efter deres klasseinteresser. Dette havde også været hovedpunkt i 1870'ernes agitation; men samtidig var socialisternes positive holdning til princippet om den nationale selvbestemmelsesret blevet fremhævet. Først efter 1890, da partiet begyndte at agitere kraftigere i Nordslesvig, og det var blevet klart, at det nationale spørgsmål fortsat var centralt i det politiske liv her, blev spørgsmålet om selvbestemmelsesretten igen et vigtigt element i partiets agitation.³⁶

I de lokale valgkampe 1881-90 kritiserede socialdemokraterne ikke tvangspolitikken over for de dansksindede. Agitationen kendetegnedes tværtimod af bitter rivalisering, og det socialdemokratiske syn på den danske bevægelse formuleredes f.eks. i Mahlkes danske valgopråb 1890: »Det danske parti, som foreslår Eder hr. Gustav Johannsen fra Flensborg, forfølger aldeles forkerte mål, lad dem mene det nok så godt. De synes ikke at have andre idealer end at komme ind under den danske regering. Bliver der da ikke i Danmark ført det samme regiment som hos os? Jo vist! I dag er partiet oppositionel lige over for den tyske Regierung, men når vi kom ind under Danmark, så ville det som konservativt parti gå igennem tykt og tyndt med Estrup, lige som det tyske parti gør det med fyrst Bismarck. Det danske parti skulle i første linje søge at virke derhen, at det blev bedre i Tyskland, så at alle kunne bo sammen som brødre og glæde sig over tilværelsen. Men da partiet ikke gør det, må dets kandidat ikke blive vor talsmand i denne kreds.«³⁷

Gustav Johannsens agitation 1881-90

Socialdemokraternes iver for at fastslå, at de dansksindede stod for en politisk konservatisme, kan delvis have sin baggrund i Gustav Johannsens bestræbelser for at give sine valgprogrammer et konkret politisk indhold af frisindet karakter.

Gustav Johannsen var 1869-82 redaktør af Flensborg Avis og havde både heri og på møder argumenteret for, at de dansksindede arbejdere skulle blive

ved at stemme dansk ved valgene. Han var 1881-84 rigsdagsmand for Flensborg-Åbenråkredsen og fra 1886-1901 for Haderslev-Sønderborgkredsen. Hans anseelse og popularitet blandt høj og lav og også blandt politiske modstandere var betydelig.

Ved valget 1881 kandiderede Johannsen for første gang til rigsdagen. Før hovedvalget offentliggjorde han et valgprogram, der var et brud med det danske partis hidtidige, rent nationale agitation. Den umiddelbare foranledning synes at have været en bekendtgørelse fra »flere vælgere« i Flensburger Annoncenblatt, hvor der opfordredes til at stemme på den socialdemokratiske kandidat W. Hasenclever. Som motivering blev angivet, at både den konservative og den nationalliberale kandidat ville stemme for nye skatter respektive indirekte skatter på levnedsmidler.³⁸ Denne økonomiske politik ville ramme de dårligststillede hårdest. På et vælgermøde i Flensborg den 22. oktober 1881 udtalte Gustav Johannsen sig nu stærkt imod den bismarckske indenrigspolitik, imod de indirekte skatter efter det preussiske system, for en fastere ordning af håndværksvæsenet, imod tugthusarbejdet etc., alt sammen emner der diskuteredes i den almindelige tyske valgkamp.³⁹ I fortsættelse heraf offentliggjorde Johannsen et valgopråb i Flensborg Avis den 26. oktober: »Til »flere vælgere««, altså formentlig med adresse til det socialdemokratiske opråb i annoncebladet. Han beklagede i opråbet, at han ikke kunne holde endnu et valgmøde i Flensborg; men han ville svare således på de spørgsmål, der var stillet til ham. Han var »modstander af tobaksmonopolet«, »principiel modstander af undtagelseslove« (som Socialistloven), og desuden ville han »stemme for en på sunde og holdbare grundprincipper baseret lov om forsikring for ulykkestilfælde«, et hovedspørgsmål i valgkampen 1881. Endelig fremhævedes, at han også ville deltage i et eventuelt omvalg.

Også dette var et brud med den afdøde rigsdagsmand H.A. Krügers taktik. Krüger havde opstillet som dansk kandidat i både 1., 2. og 4. kreds. Han betragtede resultatet ved hovedvalget som en slags folkeafstemning om det nationale tilhørsforhold og deltog som følge heraf ikke i de forskellige omvalg i 2. og 4. kreds (i 1. kreds fik han stemmer nok til at blive valgt ved hovedvalget). Denne taktik havde utvivlsomt svækket den danske valgdeltagelse i de to sydlige valgkredse, fordi man vidste, at Krügers valg i forvejen var sikkert.

Billeder af arbejdsituationer, møder og af arbejderlederne er en mangelvare fra 1880'erne. Når der findes billeder fra perioden før 1914, vil det typisk være som det her bragte, hvor man stiller en gruppe op til fotografering, ofte i en anledning, som man ikke mer kan fastslå præcist. På billedet øverst er værftsarbejdere («Rikker») hos Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft fotograferet omkring 1890. Nederst ses skibsbygningselskabets lærlinge fotograferet på samme tid. Gengivet efter postkort i Schiffahrtsmuseum Flensburg.

I 1881 opstillede de dansksindede derfor forskellige kandidater i de tre valgkredse.

De dansksindede havde på denne tid ikke nogen organisation til at diskutere og formulere deres politik, idet Vælgerforeningen først blev stiftet i 1888, så det er rimeligt at antage, at Johannsens valgopråb er hans eget initiativ, eventuelt efter samråd med de andre danske ledere i Flensborg, ud fra et ønske om at få en mere virkningsfuld appel til byens arbejder- og småkårsstand. Denne linje var der begrænset forståelse for i de udpræget dansksindede egne nordpå.⁴⁰

Men også ved de følgende valg i 2. kreds i perioden fastholdt og udbyggede Johannsen sit frisindede program, der ikke alene imødekom de dansksindedes og socialdemokraternes opposition mod regeringspolitikken, men også den oppositionelt indstillede del af middelklassen. Det sidste må fremhæves, fordi de frisindede ikke selv opstillede nogen kandidat ved valgene i 2. kreds før 1890.⁴¹ I 1886 var hans valgopråb ret detaljeret med oppositionsstandpunkter, og det udsendtes også som tysksproget løbeseddel. Det fastslog som indledning det nationale standpunkt og fortsatte: »Intet monopol, hverken tobaks-, brændevins- eller andet monopol, der skader det frie erhverv, heller ingen ny skat, der skal erstatte monopolet. Ingen undtagelseslov som t.e. Socialistloven. Hemmelig og direkte valgret og betryggelse af valgfriheden. Presse-, forsamlings- og foreningsfrihed. Lighed for loven uden persons anseelse. Ingen told- og økonomipolitik i særinteressers tjeneste. Afkortelse af militærtiden. Forsvar mod alle angreb på folkerepresentationens rettigheder. Skadesløshedsholdelse for uskyldigt fængslede og dømte.«⁴²

I valgkampen 1890 fremhævede Johannsen på et valgmøde i Åbenrå, at de frisindede stod de danske nær i mange henseender. F.eks. ønskede de ligesom Johannsen en nedsættelse af de indirekte skatter, der ramte den »lille mand« hårdt, og afkortelse af militærtjenesten.

Ved et valgmøde i Flensborg den 17. februar 1890 erklærede han ligefrem: »Jeg kalder mig dansk-frisindet.«⁴³

Ud over eventuelle valgtaktiske hensyn må Johannsens stillingtagen til forskellige indenrigspolitiske spørgsmål nok ses i sammenhæng med striden mellem de såkaldte edsnægttere og edsaflæggere i 1880'erne, mellem de dansksindede, der mente, at den nationale protestpolitik fortsat skulle være det vigtigste, at hævdelser af den moralske ret til opfyldelsen af § 5 skulle være det dominerende programpunkt, og så dem, der ønskede, at det danske parti skulle arbejde for at få konkret indflydelse i rigsdag og landdag for at bekæmpe de dele af lovgivningen, der skadede de dansksindede. Men også i forhold til edsaflægernes standpunkt gik Johannsen meget langt ved sin stillingtagen til

I Harreslevgade var der mange lejeboliger, hvor især værftets mange arbejdere boede. Flere nye kvarterer så dagens lys i perioden 1864-1910, hvor byen mere end tredobledte sit indbyggertal. (Postkort i Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig)

regeringens økonomiske politik og sin kritik af forhold, der ikke havde direkte nationalpolitiske konsekvenser.⁴⁴

Rigsdagsvalg 1881-90

Gustav Johannsens nyformulering af den danske politik i 1881 førte til kraftige socialdemokratiske angreb. I en korrespondance fra Flensburg til Sozialdemokrat beskyldes han således for bondefangeri, og korrespondenten glæder sig over, at den socialdemokratiske kandidat alligevel har fået omkring 100 stemmer mere end ved sidste valg i 1879.⁴⁵

Ved omvalget med den nationalliberale kandidat sejrede Johannsen efter at have øget sit stemmetal i Flensburg by fra 1328 til 2428 og i Flensburg landkreds fra 640 til 1880. Valgdeltagelsen ved omvalget var større end ved hovedvalget (11.986 mod 11.062 stemmer). Mens den konservative og den nationalliberale kandidat ved hovedvalget havde fået tilsammen 6930 stemmer, fik den nationalliberale Francke kun 5576 stemmer ved omvalget, hvor der altså blev afgivet væsentlig færre tyske stemmer. Samtidig steg Johannsens samlede stemmetal fra 3797 til 6410. Hvorfra og hvorfor fik Johannsen disse stemmer? Han må for det første have fået stemmer fra vælgere, der havde

stemt tysk i første valgømgang. For det andet må det være rimeligt at tro, at der er kommet vælgere til, som ikke havde stemt ved hovedvalget. Det kan være dansksindede, der ikke havde regnet med, at Johannsen havde nogen chance for at blive valgt, dels kan de i hvert fald i Flensborg by være kommet fra vælgere med frisindede sympatier, som ved hovedvalget enten havde stemt på en af de andre tysk-borgerlige kandidater eller slet ikke havde stemt, fordi de ikke havde deres egen kandidat. Den almindelige fremgang for den tyske opposition i Slesvig-Holsten i 1881 taler måske for denne antagelse, og i det hele taget havde den tyske partisplittelse været stor ved dette valg. At man i samtiden forstod, at valget af Gustav Johannsen ikke udelukkende kunne fortolkes som nationalt betinget, fremgik af et brev fra Jens Jessen til Johannsen, hvori han udtrykte ønsket om, at Johannsen i sit fremtidige virke ikke måtte »støde de uundværlige elementer iblandt Deres vælgere, som ikke er vore nationale meningsfæller.«⁴⁶

Ved det næste rigsdagsvalg i 1884 lykkedes det ikke Johannsen at komme på omvalg, selv om hans stemmetal steg i kredsen som helhed. Grunden til, at han ikke blev genvalgt, er nok for en stor del, at der denne gang kun var én tysk-borgerlig modkandidat. Desuden blev der ført en kraftig agitation mod Johannsen med udgangspunkt i hans nære samarbejde på rigsdagen med de frisindede. Endelig steg valgdeltagelsen 1884 til 61% mod 55,4 i 1881. Derfor rakte Johannsens stemmefremgang ikke til at sikre ham et omvalg. Samtiden hæftede sig ved Johannsens tilbagegang i Angel, hvor man mente, at hans modstand mod regeringens levnedsmiddelfordyrende, agrarprotektionistiske politik kunne have kostet stemmer, en advarsel om faren ved at engagere sig i tysk indenrigspolitik, når man repræsenterede vælgere med modstridende økonomiske interesser.⁴⁷

Hvordan forholdt socialdemokraterne sig til omvalgsproblematikken? På partikongressen i Schweiz 1880 blev det vedtaget at anbefale partifællerne at afholde sig fra at stemme ved omvalg mellem to borgerlige kandidater, og denne parole ønskede Flensborgsocialdemokraterne at følge i 1881. Det hævdedes i en korrespondance til Sozialdemokrat, at de fleste havde regnet Johannsen for tilhørende den »reaktionære masse«, 1875-partiprogrammets karakteristisk af de borgerlige partier.⁴⁷ Derfor havde socialdemokraterne ikke stemt ved omvalget. Dette hævdedes også af Mahlke i et læserbrev til Kieler Zeitung, hvor han dog giver den indrømmelse, at »følgelig kan der fra socialdemokratisk side kun delvis være stemt på Johannsen.«⁴⁸ Men i øvrigt havde det socialdemokratiske stemmetal ved hovedvalget været så lavt, at selv hvis alle socialdemokrater havde stemt på Johannsen ved omvalget, ville de ikke have kunnet sikre hans valg.

Mens man i 1881 må regne med, at mange danske arbejdere fortsat stemte

på den danske kandidat, kan man ved valget i 1886 konstatere, at det socialdemokratiske stemmetal i Flensborg by for første gang overgik det danske efter en valgkamp, hvor socialdemokraterne for første gang kunne holde deres egne valg møder med kandidaten Heinzl. Et møde i Harreslev samlede ca. 100 deltagere og et i Tivoli i Flensborg 15-1600. På begge møder blev foruden den tysk-borgerlige kandidat også Gustav Johannsen stærkt angrebet. Heinzl fremhævede, »at Gustav Johannsen havde lavet sit liberale program efter socialisternes ...« Johannsen havde i sit program »sagt smukke ting om, hvad han ikke ville«, men ikke omtalt, hvad han ville, eller hvorledes han tænkte sig sit program udført. Under samme valgkamp måtte et dansk valg møde opløses, fordi en del fremmødte socialdemokrater forhindrede en planmæssig afvikling.⁴⁹

Fra valget 1886 steg de socialdemokratiske stemmetal stærkt både i Flensborg by og i landkredsen. Ved valget 1890 blev der for første gang opstillet en lokal kandidat, nemlig Mahlke. Partiet blev det største i Flensborg by, et tegn på en skærpet social kamp og på, at den nationale bevidsthed ebber ud blandt arbejderne. Hertil kom, at de nationale styrkeforhold i byen var ændret ved en kraftig tilflytning af tysksindede i løbet af 1880'erne.

I Flensborg landkreds blev der 1890 afgivet socialdemokratiske stemmer i næsten alle valgdistrikter, dog særlig i distrikterne nær Flensborg. I Lyksborg flække afgaves 48 socialdemokratiske stemmer. I 2. kreds som helhed var socialdemokratiet nu det næststørste parti med 3890 stemmer. Det største parti var det nationalliberale med 6175 stemmer, og den nationalliberale kandidat sejrede da også stort over Mahlke ved omvalget, støttet af de frisindede. Den frisindede kandidat havde fået 2999 stemmer, der næsten udelukkende kom fra Flensborg by og kreds. Gustav Johannsen, der fortsatte som rigsdagskandidat i 2. kreds til sin død 1901, havde fået 3241 stemmer. Det måtte nu stå klart for de fleste, at den danske kandidat i kredsen ikke mere kunne få stemmer nok til at komme på omvalg som i 1881.

I selve Nordslesvig kunne man i 1890 også se beskedne resultater af socialdemokratisk valgagitation. Bedst klarede partiet sig i Åbenrå kreds, som var i valgkreds med Flensborg, hvorfra partifællerne i det meste af perioden havde forsøgt at holde kontakten ved lige nordpå. I alt gav kredsen 235 stemmer ved hovedvalget.

I 1. kreds koncentrerede de socialdemokratiske stemmer sig om Sønderborg by, teglværksområderne på Broagerland samt Haderslev by og nærmeste opland. De 147 stemmer i kredsen blev formentlig især afgivet af tilvandrede arbejdere. I hvert fald for Haderslevs vedkommende tyder korrespondancer til Nord-Wacht før valget på det. Heri opfordres nemlig til at oplyse de dansktalende kammerater, så de stemmer på arbejderpartiets kandidat. Der

1886.

Rigsdagsvalget i 2den Hædvigste Valgkreds. I Følge Telegram til Rigens Bureau er Gottburgsen valgt.

Betydningen af dette Valg ligger net ikke i, at Gottburgsen er bleven valgt. Han repræsenterer det mægtige Bismarckske Højre, der ved Artorteternes Hjælp vinger sig igennem. Nej, Betydningen ligger i, at den danske Kandidat Gustav Johansen er gaaet tilbage og Socialdemokratets Kandidat Fejnæl frem.

Vi har i Saar meddelt nogle i den Henseende oplysende Tal. Johansen, der repræsenterer den samme enfoldige Danskhed som til Eksempel Ingemann Petersen eller Gardehøjen her hjemme, er siden 1884 i Flensborg By gaaet ned fra 1628 Stemmer til 1024, men Socialdemokraterne har vundet op fra 806 til 1726, altsaa til over det dobbelte. Da hellere denne Tilvækst for vore Brødre i Tyskland end en Tilvækst for det Parti, hvis Hædreland er den Ræt og Klat, hvor Hadet til fremmede Nationer groer stærkest.

Vi har under disse Omstændigheder ingen Velsagelser tilovers for Gottburgsens Valg. Næste Gang bliver Valget maaske som det bør være.

Udregningen af alle sociale og politiske Aligheder. som deles Jøllert i Kladder.

Valgdag paa en almindelig Fridag. Indførelse af Kammerstyret.

Gratis og offentlig Retspleie.

Affæstelsen af den Raarnd. Her. Subskription af et almindeligt Jøllertorn.

Human Omsorg for Syge, Gamle og Arbejdslovløse ved Staten.

Religionen erklæret for en Privatsag.

Valgkommentar i den danske Socialdemokraten 1. april 1886 i anledning af Gustav Johannsens tilbagegang i Flensborg ved rigsdagsvalget. Kommentaren indeholder nogle ofte citerede ord: »Og hellere denne tilvækst for vore brødre i Tyskland end en tilvækst for det parti, hvis fædreland er den plet og klat, hvor hadet til fremmede nationer groer stærkest.«

To dage efter understregede Socialdemokraten, at der ikke var nogen grund for arbejderne til at længe imod provisorietidens Danmark. Valget af en socialdemokrat ville både være en protest mod den uretfærdige annekstion af Nordstlesvig og »mod det tyske tyranni, der hver dag udøves af den internationale kapitalisme.« De små slogans i spalten herover stammer fra Socialdemokratens blad-hoved.

advares mod at lade sig lokke til den tyske Bürgervereins møder, hvor arbejderne bliver bestukket med »Freibier«. ⁵⁰ Også i 1. kreds var kandidaten Mahlke.

I 4. kreds var kandidaten skrædder Friedrich Bentrup fra Flensborg. Han spillede i nogle få år en fremtrædende rolle i partiet i Flensborg, indtil han meldte sig ud i 1894, fordi hans arbejdsgiver ellers ikke ville forfremme ham til tilskærer. ⁵¹ I hele valgkredsen blev der i alt afgivet 315 stemmer. Heraf kom de 32 fra Tønder by og en del fra det senere Sydtønder amt, 23 fra Vesterland og 10 fra Læk. Valgkredsens største socialdemokratiske stemmetal fandtes i Husum by med 124.

Den socialdemokratiske stemmefremgang i 2. kreds betød, at den socialdemokratiske kandidat for første gang kom med i et omvalg, denne gang med den nationalliberale skibsreder Jebsen, Åbenrå. Omvalgsproblematikken mellem de danske og socialdemokraterne blev nu aktuel igen, men med modsat fortegn af 1881. De danske stemmer havde en mulighed for at blive udslaggivende til Mahlkes fordel. I den danske lejr var der ikke ganske enighed om holdningen. Imidlertid udsendte Vælgerforeningen et noget tvetydigt opråb om, at de danske skulle afholde sig fra valgdeltagelse og altså ikke stemme på oppositionskandidater, selv om de var »et mindre onde«. ⁵² I 4. kreds kunne opråbet have betydning for valget af en frisindet kandidat. Opråbet var ifølge Vælgerforeningens sekretær H.P.Hanssen »et kompromis. Utydeligheden hidrører fra et forlangende af flere bestyrelsesmedlemmer, der gik ud på, at det skulle affattes således, at folk *kunne* læse det, som om de skulle blive hjemme, samtidig med, at det ved indrømmelser til den tyske opposition gav vore repræsentanter en gunstigere parlamentarisk stilling. Lassen, og jeg var enig med ham deri, ville have føjet følgende sætning til opråbet: »Vi kan kun råde! Handler efter Eders bedste overbevisning.« Der var i flere egne af Tønder og Flensborg kredse en afgjort stemning for ved omvalget at stemme på de oppositionelle kandidater som det mindre onde ...« ⁵³

Åbenrås danske avis Hejmdal, der ikke er bevaret fra dette tidspunkt, skal have trykt et angiveligt læserbrev fra »En håndværker«, der opfordrede til at stemme på Mahlke, og skal også have vedlagt stemmesedler, for ham, samt have offentliggjort Vælgerforeningens opråb for sent! Landråden indberettede herom til regeringspræsidenten, at kun ved personlig indgriben fra enkelte danske førere blev antallet af de af Hejmdal vildledte ikke af katastrofalt omfang. ⁵⁴ Derimod tog dagbladet Dannevirke i Haderslev stærk afstand fra deltagelse i omvalget og fra Vælgerforeningens opråb. ⁵⁵ Dette standpunkt falder i naturlig forlængelse af den modstand nogle af de haderslevske ledere skulle have gjort imod, at Gustav Johannsen i 1886 blev opstillet som rigsdagskandidat i denne kreds efter Junggreens død. De havde stillet det krav, at Johannsen i rigsdagen skulle indtage et rent dansk proteststandpunkt. ⁵⁶

Den socialdemokratiske fremgang ved omvalget blev alligevel af bemærkelsesværdigt omfang i Åbenråkredsen, idet Mahlkes stemmetal mere end fordobledes i forhold til hovedvalget. Det steg fra 235 stemmer til 546. Det meste af fremgangen skete tilmed på landet, hvor stemmetallet steg fra 189 til 471. I Flensborgkredsen var forøgelsen af Mahlkes stemmetal ved omvalget procentuelt langt lavere. Fremgangen i Åbenrå kreds skete over en bred front – kun ét valgdistrikt (Skovbølgård) viste tilbagegang i forhold til hovedvalget. Det var embedsmændenes opfattelse, at stemmefremgangen skyldtes de dansksindede. De tysk-frisindede, der havde fået en nyoprettet organisation i valgkredsen før dette valg, har næppe bidraget særligt til den socialdemokratiske omvalgsfremgang, alene af den grund at partiet kun fik 64 stemmer i Åbenrå kreds ved hovedvalget.

Mahlke opnåede dog ikke stemmer nok i 1890 til at blive valgt. Men resultatet var bemærkelsesværdigt. Selv om den danske bevægelse som helhed havde haft et godt valg, så Flensborg ud til at være tabt for danskheden. Efter at Gustav Johannsen i 1886 var blevet valgt til rigsdagsmand for 1. kreds, blev han i stigende grad Nordslesvigs mand og koncentrerede sig i høj grad om de problemer, som regeringens sprogpolitik medførte dér, men som ikke var af særlig interesse i Flensborg by og kreds.

Jens Jessen og arbejderne

Efterhånden som Gustav Johannsen oplugtes af de nordslesvigske problemer, blev redaktør Jens Jessen danskhedens første mand i Flensborg. Efter Johannsens valg til rigsdagen 1881 havde Jessen overtaget redaktionen af Flensborg Avis, og 1883 blev han også udgiver af bladet. Med sit fremragende journalistiske talent lykkedes det ham i løbet af 1880'erne at føre Flensborg Avis frem til en ledende position i landsdelen; men fremgangen gjorde sig især gældende i de dansktalende dele af Sønderjylland og modsvarede ikke af en tilsvarende forøget indflydelse i Flensborgkredsen. I hvert fald formåede Jessen ikke at standse eller vende den for danskheden så negative udvikling her. Personligt var Jessen en type helt modsat Gustav Johannsen, og han manglede dennes folkelige pondus. Han var overbevist protestmand og blev hurtigt protestlinjens mest fremtrædende stemme. Gustav Johannsens frisindede linje stod han i 1880'erne meget skeptisk overfor. I politisk henseende ansås Jessen i almindelighed for højreorienteret, og i begyndelsen nærrede man i danske kredse i Flensborg frygt for, at den åbenhed, hvormed Jessen udtalte sin sympati for Højre i Danmark, skulle skade abonnenttilgangen til avisen.⁵⁷ Men det må i denne sammenhæng betones, at Jessens sympatier for politiske partier især styredes af hans vurdering af, om deres politik tjente de danske slesvigeres interesser, og hans sympati for det danske Højre var i høj grad bestemt af

dets holdning til forsvarsspørgsmålet. Principperne for det partipolitiske liv i Danmark havde Jessen formentlig ingen dybere forståelse af eller interesse for.⁵⁸

Socialismen som ideologi afviste Jessen ligesom de andre danske førere, og han fremhævede ofte med afsky, at partiet ville afskaffe religion og ægteskab.⁵⁹ De kræfter i samfundsudviklingen, der betingede socialismens fremvækst, forstod han næppe helt styrken af. I Jessens bevidsthed overskyggede det nationale problem det sociale, og med beklagelse og undren så han, at også danske arbejdere tænkte omvendt. I en leder i Flensborg Avis efter valget 1886 tumlede han således med problemet: »På grund af arbejdsløsheden og nøden i den lange, hårde vinter er den største del af arbejdsklassen denne gang draget over i socialisternes lejr. Mange af dem har ved dette brud med deres fortid trøstet sig ved, at det ikke havde nogen videre praktisk betydning, da de jo ved at stemme på den socialistiske kandidat ligefuldt ville medvirke til at muliggøre et omvalg, ved hvilket de så altid kunne stemme på hr. Gustav Johannsen. Den moralske betydning, det har, at de har undraget vor kandidat deres stemmer, er der næppe tænkt meget på. ... Det er en dyb sorg og skuffelse for os, at arbejderstanden så let har kunnet lade sig bevæge til at lade os i stikken.« Senere funderede Jessen videre over problemet, hvorfor socialdemokraterne havde så let ved at vinde gehør blandt arbejderne, og hans patriarkalsk-

Annoncen.

Auf die vom 1. Oktober täglich erscheinende

Flensburger Zeitung

abonnirt man bei allen Postanstalten — Preis **90 Pfennig** und Bestellgeld —, und in Flensburg bei der Expedition, Nordhofenden 23 — Preis **75 Pfennig** —.

Die „Flensburger Zeitung“, die jüngste von allen täglich erscheinenden Zeitungen des Herzogthums Schleswigs, ist zugleich **die billigste von allen.**

Annoncen kosten 15 Pfennig pr. Zeile, bei Wiederholung 10 Pfennig.

Bestellungen werden von allen Postanstalten und von der Expedition sofort angenommen.

Annonce kort før 1. oktober 1889 for J. Jessens lille tysksprogede avis, Flensburger Zeitung. Han håbede hermed at nå det store ikke-dansktalende publikum, herunder dele af arbejderbefolkningen i Flensborg. (Flensborg Avis' arkiv pk. 3. Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig)

nedladende holdning skinner her igennem: »Deres lange udviklinger finder taknemmelige tilhørere blandt den store hob, der naturligvis ikke kan have forudsætningerne til at anvende den fornødne kritik.« Men samtidig yder Jessen arbejderlederne en lidt modvillig anerkendelse: »De tyske socialdemokrater har desuden den fordel, at deres førere vistnok i det hele og store er hæderlige mænd, der kæmper for deres overbevisning og derfor på en måde er værdige til både den agtelse og den hengivenhed, som arbejderne viser dem.«⁶¹

En hovedanke, Jessen havde mod socialdemokraterne, var, at de i det hele taget deltog i rigsdagsvalgene i 2. kreds med deres egen kandidat. Denne kreds betød så lidt i den store tyske sammenhæng, men så meget for de danske.⁶² Uanset hans personlige modvilje mod den socialistiske ideologi, var hovedsagen for Jessen nemlig, at socialdemokratiet var et tysk parti, hvis virksomhed skadede den danske, nationale sag. I 1885 ironiserer Flensborg Avis over, at socialdemokraterne var blevet erklæret uønskede ved et møde for »tyske og rigstro vælgere«. »Hvorfor kan en tysk socialdemokrat ikke være tysk og rigstro? Hvis de tyske socialister kunne få deres planer virkeliggjorte inden for det tyske riges ramme, så har de vistnok ikke noget imod at være særdeles rigstro. Så længe de kun arbejder for en fredelig og lovordnet forandring af tilstandene, kan man næppe engang frakende dem ret til at kalde sig forfatningstro.«⁶³ Det var en meget fremsynet udtalelse om det tyske socialdemokrati; men artiklen er måske især bemærkelsesværdig ved sin afstandtagen fra regeringspartiernes hetz mod socialdemokratiet som et parti, der tilstræbte en voldelig ændring af samfundsforholdene.

I det hele taget kan argumentationen mod socialdemokratiet i Flensborg Avis ikke sidestilles med den hadefulde og usandfærdige propaganda, der førtes i den tyske, borgerlige presse. Jessen ønskede at vinde arbejderne, ikke at støde dem fra sig, selv om han ikke var særlig behændig hermed. Før valgene aftryktes de socialdemokratiske valgopråb i deres helhed i Flensborg Avis, og Jessen forsøgte at opstille en national, ofte stærkt følelsesbetonet modargumentation for at fastholde arbejderstemmerne. Personlige angreb på arbejderlederne forekom ikke. På valgmødet i Harreslev 21. marts 1886, hvor R. P. Rossen fra Flensborg Avis tog ordet, skal Mahlke også have indrømmet, at tonen i Flensborg Avis var bedre end i Flensburger Nachrichten og Flensburger Norddeutsche Zeitung.⁶⁴

Efter den stærke socialdemokratiske fremgang ved valget 1886 dukkede Jessens planer op om at få udgivet et dansksindet blad på tysk. »Vi har jo ikke noget som helst middel til påvirkning af hele den store flensborgske arbejderstand undtagen hr. Gustav Johannsens person. Den kan i længden ikke magte hele byen,« skrev Jessen i et privat brev.⁶⁵ Det kneb imidlertid med

at skabe økonomisk baggrund for planen, bl.a. var forståelsen for behovet ikke stor blandt Jessens økonomiske forbindelser i Danmark. Først i 1889 lykkedes udgivelsen af Flensburger Zeitung, der udkom tre gange om ugen i begyndelsen, og fra 1. oktober samme år som dagblad, indtil bladet måtte standses den 1. juli 1894.

Flensborgsocialdemokraterne advarede i Die Nord-Wacht arbejderne mod bladet. Det var ikke upartisk som hævded, og man skulle ikke tro, at redaktionen ville varetage arbejderinteresser. Bladet kostede kun 75 pfg. i kvartalet, og med den pris var det »selvfølgelig, at intet fornuftigt kan tilbydes, for den som vil bringe noget ordentligt, må lade sig sit arbejde betale«, hed det, sikkert

Tivoli.

1. Mai, Abends 6 Uhr, Belang, Theateraufführung und Konzert.

Erscheinen aller Arbeiter und Arbeiterinnen ist Pflicht.

Entree 30 Pf.

Mühlenpavillon

Den geehrten Vereinen und Klubs von Flensburg empfehle ich meine gute Lokalitäten zur Abhaltung von Versammlungen und Vergnügungen aufs Beste.

Gute Bedienung sichere ich Jedem zu.

Hochachtungsvoll

S. Nielsen.

To annoncer fra 1890. I den øverste indkaldes til den første 1. maj-fest i Flensburg i Tivoli. Nedenunder reklamerer et andet populært etablissement Møllepavillonen for, at foreningerne skal holde forsamlinger og forelæstelser dér. – Selv om Socialistloven endnu ikke var udløbet, var arbejderbevægelsen efterhånden så etableret, at der ikke mere lagdes store hindringer i vejen for mødevirksomheden. (Gengivet efter 1. Mai 1890. Festzeitung der Arbeiterschaft Flensburgs. Aabenraa byarkiv II 8,2 Landsarkivet, Aabenraa.)

1. Mai 1890.

Zeitung der Arbeiterschaft Flensburgs.

Preisnehmer aller Bøger er vistnok endt 1890.

De Arbejdere i det Fæd, som indføres de Bøger, de behøver erholdt næsten alle.

Responsible Redaktør: Fritz Steinfatt, Flensborg.

Der achttundindveire Arbejdstag.

Der heutigé Dag ist der Feiertag, an welchem die arbeitende Arbeiterschaft aller Länder demnach ihre Forderungen bezüglich der Verkürzung der Arbeitszeit auf täglich sechs Stunden vorbringen. An diesem so bedeutungsvollen Tage verliert es sich wohl der Arbeiter, sich daran ergehen mit der Sorge zu beschäftigen.

Doch die Lage der arbeitenden Klassen überaus ungunstige und verheerendegestaltete ist, wird Jeder einräumen müssen. Die Stellung mit den Arbeitern hat, welche ungefragter Arbeit können die Arbeiter kaum so viel verdienen, als zu ihrer Erhaltung ihrer Familie in Mitleidlichkeit den Stand der Natur erforderlich ist, nicht alle Arbeiter haben Arbeit. Zu Flensburg beschäftigt über 200,000 Industriearbeiter die Verhältnisse und das jämmerliche Leben. Jeder Arbeiter in Arbeit ist, schwebt tiefe in der Luft, aus der Arbeit zu kommen und das der Arbeiter zu stehen zu müssen, auch werden die „Bogendauer“, deren die sogenannte Meisterschaft, schon ungenügend von ihrer herkömmlichen Arbeit der Arbeiter für den Lohn, daß das Zerstören des Arbeiters gründer sein muß, aus dem herauskommen, das ohne Arbeit die Verleumdung seiner Tätigkeit die Bestimmung treffen sich zu tun, in der so natürlich.

Unmöglichkeit in den Existenzbedingungen über bringt die herrschende Kapitalverhältnisse mit sich. Die Arbeiter in Mitleidlichkeit, die sozialistischen, zum Lohn der Arbeiter der Arbeiter und seinen Arbeiter her auf die Arbeiter her auf die Arbeiter. Der Lohn des Arbeiters nicht gleich den Arbeit des Arbeiter, sondern er wird zum Ziel bestehen. Der Arbeiter ist in der Zeit der sozialistischen,

Zur Feier des Tags.

Frih herbei die Arbeitsschaaren
Der erste Mai, er blüht uns heut.
Lassen wir die Welt erfahren
Was bald unsere Macht gebot.
Nur acht Stunden täglich Arbeit
Leisten wir und damit halt!
Unser Leben dann in Wahrheit
Nimmt an bessere Gestalt.

Wird die Arbeitszeit vermindert
Auf acht Stunden, sicher dann
Alle Noth sich wird gelindert
Jeder Arbeit finden kann
Vor der Strafe werden erwidert
Die im Unglück heute geh'n
Und es werden aus die linden
Freiheitsluft bald umweh'n.

Viel zu lang sind wir gehalten
Im Arbeitstog Tag aus, Tag ein
Und es bleibet fort beim Allen,
Wenden weiter will wir sein.
Lasset uns zusammen raffen,
Un're Kräfte all' zum Streit,
Kämpfen mit des Heiltes Waffen
Für achtstündige Arbeitszeit.

Weil wir uns zu lang abschinden
Wird der Geist zermuldet sehr,
Und des Körpers Kräfte schwinden,
Wahlthagen ist nicht mehr.
So die Menschheit geht entgegen
Unserm Flutz zum Spott und Hohn,
Werden wir nicht Brosche legen,
Der Degeneration

Viele fleissige Manner wandern
Auf der Landstrasse stumm einher
Von dem einen Ort zum andern,
Nach des Handwerks Brauch nicht mehr,
Nein, die Noth treibt sie ins Weite,
Arbeit suchend hin sie zieh'n
Und den Hunger im Geiste,
Weil zu lang wir uns abmühen.

Lasset uns die Hande legen,
Stehen fest zum Kampf bereit
Und verbessern unser Leben
Durch achtstündige Arbeitszeit.
Haben täglich wir acht Stunden
Zur Erholung, Arbeit, Ruh',
Heilen uns geschlagene Wunden
Steuern wir der Freiheit zu.

Durch fremde Wälder wir streichen
Was hand' unser Ideal,
Fahren Wälder Kunst vom Zeichen
Demokratisieren wir sozial.
Mögen Alle auch sich wehren,
Die von unserm Schweize bestoh'n
Un're Macht wird sie belehren,
Dass zum Glück wir vorwärts geh'n.

F. Steinfatt

Wenn auch nichts vor bräuten wir
tätlich und deren Richtung die Durchführung
des achtstündigen Arbeitstages, aber ich
habe etwas einflussig geworden Arbeitsschaaren
berufen und behauptet wird, er würde
die Welttheile die größte Wohltheiligkeit
bringen. In diesem und andere Länder den
gemeintlichen Beweise. In der Schweiz,
Schweiz, in England, in amerkanische
Staaten und in Australien ist die Arbeit
zeit täglich geregelt und die Arbeiter die
Könner sind viel besser daran, als die
andere Arbeiter. Da, wo die Arbeitzeit
kürzliche ist, leiden sich die Arbeiter am
Tage mit es überlegt, bog die Arbeiter
die Verkürzung der Arbeitszeit einen
so schnell zu gewöhnen haben. In Schweden
besteht der achtstündige Arbeitstag und es
dem geht so den Arbeitern dort viel
besser bei uns. Streitere wird bewiesen dabei
bog die den irreführenden Verbots Besatzung
über 600,000 Mt. Unterzeichnung gemacht.
Eine solche Summe ansparenden wird
Bestandstand unmöglich sein. Das die Zahl
mit er recht groß erweisen, wenn man
kennt, bog die Einwohnerschaft Nordens
sich zu verhalten eine Menge in.

In Hinblick auf die Gesundheit der
Arbeiter ist aber auch die Verkürzung der
Arbeitszeit am Plage. Ein Arbeiter, der
ausgehender Maßung 12 Stunden und ein
taglich arbeiten muß, kann, wenn er keine
sachliche Materie, nicht gesund bleiben. Zum
ist zu betonen, daß die heutige Arbeiter
größtentheils alle geistigen und körperlichen
Kräfte des Arbeiters aufnimmt. Eine zu
stärkerung der Gesundheit des Arbeiters
sollmögliche Ermöglichung dieser Kräfte in
sich die Größe kann und führt zum
Arbeiter bei ausgehender Arbeitzeit. Da
es natürlich, bog der von jeder Arbeit
erzeugte Schaden schädlich sein wird
somit geht es die heutige Arbeitsschaaren,
wirden lang Arbeitsschaaren gang und gäbe
einer allgemeinen Degeneration entgegen.
Guterwillig des Arbeiters der Arbeiter
bei Fortsetzung der Gesundheit ist

Fra forsiden af Flensborgarbejdernes 1.maj-avis, der blev trykt i Matzens bogtrykkeri i Aabenraa. Som udgiver er anført Fritz Steinfatt, der var cigarfabrikant og boede i Flensborg i nogle år omkring 1890. Ved rigsdagsvalget tidligere på året havde han kandideret i 9. kreds (Oldenburg m.m.). Han står også som forfatter til forsidedigtet, der lyser af optimisme og sejrbevidsthed. I sidste vers understreges, at arbejderne vil nå deres mål med lovlige midler. (Landsarkivet i Aabenraa, Aabenraa byarkiv II 8.2.)

med en hentydning til Jessens vægring tidligere på året mod at betale trykkerne efter tariffen.⁶⁶

Lige i begyndelsen gik det rimeligt med Flensburger Zeitung; men snart løb den ind i permanente vanskeligheder. Egnede folk lykkedes det ikke at få knyttet til redaktionen, og Jessen måtte selv bruge megen tid på avisen. I 1890 kunne han ærgre sig over, at bladledelsen i hans fravær havde udsendt et gratis prøvenummer, hvori der var trykt en ledende artikel vendt imod kravet om 8-timers arbejdsdagen og »to mindre artikler med brod mod socialismen!«, selv om Jessen havde anbefalet »det yderste mådehold politisk og socialt.«⁶⁸ Efter

Socialistlovens udløb 1. oktober 1890 kom desuden den stærke konkurrence fra den nye arbejderpresse, der hurtigt udviklede sig, og socialdemokraterne advarede fortsat arbejderne mod bladet med henvisning til Jessens negative holdning til fagbevægelsen.⁶⁹

Alt i alt må man nok sige, at initiativet med Flensburger Zeitung kom alt for sent til at kunne bremse arbejdernes overgang til socialismen. Var avisen kommet i Socialistlovens første år, hvor tysk, socialdemokratisk presse var helt lammet, havde den måske haft en større chance; men dengang havde den danske bevægelse ingen forestilling om, hvor hurtig den flensborgske arbejderbefolknings overgang til socialdemokratiet ville blive.

Det er givet, at den konservative Jens Jessen ikke var den bedste mand, den danske bevægelse kunne have til at føre kampen om de danske arbejderstemmer i Flensborg. Men på den anden side lykkedes det heller ikke for den folkelige og politisk frisindede Gustav Johannsen at fastholde arbejderne. Den udvikling, der førte til, at arbejderne i Flensborg foretrak den sociale kamp for den nationale, var formentlig uafvendelig på længere sigt, uanset hvem de danske førere i Flensborg var. Alene den befolkningsmæssige udvikling i byen i 1880'erne med den stærke indvandring sydfra måtte virke negativt for danskhedens stilling, og hertil kom, at det var det tyske socialdemokrati og den tyske fagbevægelse, der mest konsekvent varetog arbejdernes politiske og økonomiske interesser.

Afslutning

Ved Socialistlovens ophør i 1890 var status i det nordlige Slesvig således, at der i den voksende industriby Flensborg fandtes en allerede ret stærk arbejderbevægelse politisk og fagligt. Derimod havde selve Nordslesvig ikke haft en økonomisk og befolkningsmæssig udvikling i 1880'erne, der begunstigede udviklingen af en egentlig arbejderklasse. I de kommende år blev arbejderbevægelsens udvikling da også ganske træg, selv om Flensborgpartifællerne fortsatte agitationen nordpå med samme entusiasme som i Socialistlovens sidste tid.

Et vidnesbyrd om arbejderbevægelsens voksende selvbevidsthed var det, at der i 1890 blev holdt 1. maj-møder i Haderslev, Åbenrå og Flensborg. Anden Internationale havde på sin kongres i Paris 1889 vedtaget, at 1. maj skulle fejres af arbejderne som en helligdag og bruges til demonstrationer, især for indførelsen af 8-timers arbejdsdagen. I Tyskland var der stor betænkelighed ved at lade arbejdet hvile hele dagen af frygt for, at de deltagende arbejdere ville blive afskediget. Møderne i Åbenrå og Haderslev fandt da også sted uden

for arbejdstiden. I Flensborg opgav man en oprindelig opfordring til at holde fri på dagen og opfordrede i stedet til at fejre dagen fra kl. 16, »ifald det da ikke bliver til skade for arbejdsforholdet«. Om aftenen blev der holdt en stor fest i Tivolihaven med ca. 1500 deltagere, hvor der var underholdning med koncert, sang, teater og recitation. Desuden var der salg af en stor »Festzeitung der Arbeiterschaft Flensburgs«. ⁷¹

Fra Lyksborg berettedes til Nord-Wacht, at man også her i bogstaveligste forstand havde forsøgt at vise flaget. Tidligt om morgenen blev der hængt en rød fane op i den store kongeeg ved slotsdammen med indskriften »Acht Stunden« (8 timer) »... som et vidnesbyrd om, at selv på ikke anede steder har arbejderen forstået sin klassesituation og med glæde er beredt til at sætte alt ind for folkets befrielseskamp fra trykkende lænker.« ⁷²

For den danske bevægelse var det heller ikke i de følgende år uden betydning, om arbejderbevægelsen skulle få fremgang på hidtil »ikke anede steder«. Det kunne koste danske stemmer ved valgene og i det hele taget virke som en fortynsningsfaktor. Særlig efter århundredskiftet debatteredes problemerne i forbindelse med rigsdagsvalgkampene. Fra dansk side ønskede man, at socialdemokraterne påvirkede de danske arbejdere til at stemme dansk ved hovedvalgene, så der kunne ske en national mønstring. Men dette opnåedes ikke. Socialdemokratiet prioriterede nemlig den sociale solidaritet frem for den nationale i denne sammenhæng. I 1912 var den socialdemokratiske stemmeandel i Nordslesvig på lidt over 8% med tyngdepunktet i købstæderne, hvor også fagbevægelsen var ret veludviklet. Det politiske gennembrud for socialdemokratiet i Nordslesvig skulle imidlertid først komme efter Genforeningen.

Bilag

Socialdemokratiske stemmetal i 1., 2. og 4. slesvig-holstenske rigsdagsvalgkreds under Socialistloven.

1. kreds (Haderslev-Sønderborg)

	15. okt. 1886	21. feb. 1887	20. feb. 1890.
Haderslev by		9	23
Øvrige Haderslev kreds			8
Haderslev kreds ialt	?	?	31
Sønderborg by			38
Øvrige Sønderborg kreds			78
Sønderborg kreds ialt	?	?	116
Hele 1. kreds	7	12	147

(Først en officiel socialdemokratisk kandidatur ved valget 1887)

2. kreds (Åbenrå-Flensborg)

	21. nov. 1879	27. okt. 1881	28. okt. 1884	29. marts 1886
Flensborg by	235	333	806	1726
Flensborg landkreds	15	16	108	541
Flensborg kreds ialt	250	349	914	2267
Åbenrå by	2	0	6	19
Øvrige Åbenrå kreds	2	4	0	0
Åbenrå kreds ialt	4	4	6	19
Hele 2. kreds	254	353	920	2286

2. kreds (forts.)

	21. feb. 1887	20. feb. 1890	28. feb. 1890 (omvalg)
Flensborg by	1917	2543	2840
Flensborg landkreds	752	1112	1608
Flensborg kreds ialt	2669	3655	4448
Åbenrå by	13	46	75
Øvrige Åbenrå kreds	29	189	471
Åbenrå kreds ialt	42	235	546
Hele 2. kreds	2711	3890	4994

4. kreds (Tønder-Husum-Ejdersted)

	27. okt. 1881	28. okt. 1884	21. feb. 1887	20. feb. 1890
Tønder by			0	32
Øvrige Tønder kreds			1	71
Tønder kreds ialt	0	0	1	103
Øvrige 4. kreds			12	212
4. kreds ialt	23	5	13	315

(Først en officiel socialdemokratisk kandidatur ved valget 1890)

HENVISNINGER OG NOTER

Af pladmæssige hensyn bringes der ikke nogen komplet liste over den omfattende litteratur, der kan have betydning for emnet. Interesserede henvises til den udførlige bibliografi af Klaus-J. Lorenzen-Schmidt i *Arbeiter und Arbeiterbewegung in Schleswig-Holstein im 19. und 20. Jahrhundert*. Hrsg. von Rainer Paetau und Holger Rüdel. Neumünster 1987.

Forkortelser i henvisninger:

Ark = arkiv

LAS = Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig

LAÅ = Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå

F BArk = Flensborg byarkiv (i Stadtarchiv Flensburg)

H BArk = Haderslev byarkiv (i Haderslev byhistoriske Arkiv)

S BArk = Sønderborg byarkiv (i LAÅ)

Å BArk = Åbenrå byarkiv (i LAÅ)

For byarkivernes vedkommende drejer henvisningerne sig om afdelingerne efter 1867.

FA = Flensborg Avis

NW = Die Nord-Wacht. Wochenblatt für das arbeitende Volk

SjyÅrb = Sønderjyske Årbøger

1. Akter herom i LAS Abt 309: 327 og 328. Også Karl Frohme: *Politische Polizei und Justiz im monarchischen Deutschland*, Hamburg 1926, s. 55, H. Laufenberg: *Geschichte der Arbeiterbewegung in Hamburg, Altona und Umgegend*, Bd. 2, Hamburg 1932, s. 468ff, NW 27.10.1889. – Efter sin løsladelse flyttede Kückelhahn til Flensburg, hvor han fortsatte sin virksomhed for arbejderbevægelsen.
2. Om udviklingen før 1878 se f.eks. Dorrit Andersen: *Die Gründung und die ersten Jahre der Flensburger Arbeiterbewegung 1868 bis 1878* (s. 321-338 i *Flensburg. 700 Jahre Stadt, Flensburg 1984*) og Gerd Callesen: *Die Arbeiterbewegung in Nordschleswig 1872-1878. Hauptzüge ihrer Entwicklung* (s. 193-216 i *Zeitschrift der Gesellschaft für schleswig-holsteinische Geschichte*, 100, 1975).
3. Diverse landråds- og politiindberetninger i LAS Abt 309: 311 og 221.
4. Sozialdemokrat 16.1.1881.
5. FA 5. og 10.12.1978. Döll blev senere kendt som fortæller og foredragsholder i den tyskborgerlige arbejderforening, Arbeiterbund i Flensburg, i afholdsforeninger og veteranforeninger.
6. Die Sozialdemokratische Partei in Kiel. Ihre geschichtliche Entwicklung. Bearbeitet von Wilhelm Brecour, Kiel 1932, s. 24. LAS Abt 309: 1263, løbeseddel »Mit sidste Ord til Apenrader Zeitungs Redaktør« (skrevet i slutningen af 1882 i anledning af en polemik mellem de to aviser).
7. Gert Rossberg: *Heinrich Mahlke – Reichstagsabgeordneter aus Flensburg* (s. 161-171 i *Demokratische Geschichte III*, 1988).
8. Diverse omtale i Wilhelm Ewalds pjeces *Fünfundzwanzig Jahre »Socialdemokratischer Verein in Apenrade«*: Sonderabdruck aus dem »Apenrader Tageblatt«, 1926.
9. Å BArk II, 8, 2, LAS Abt 309: 229, Åbenrå landråd 19.9.1889.
10. Første gang Haderslev NW 14.10.1888, Åbenrå 20.4.1889, Tønder 22.9.1889.
11. Sozialdemokrat 14.7.1881, LAS Abt 309: 313, Flensborg politiforvaltning 8.6.1881.
12. LAS Abt 309: 331, Flensborg politiforvaltning 13.12.1888, NW 16.12.1888.
13. NW 28.10.1888.
14. NW 14.4.1889, LAS Abt 309: 226, Haderslev landråd 15.3.1887, og 227, do. 10.9.1887.
15. Diverse om foreningsdannelser i Haderslev i H BArk 42, 2c, og LAS Abt 309: 231, Haderslev landråd 15.6.1890.
16. NW 20.4., 11.5.1890.
17. Diverse i S BArk II, 2, 3, LAS Abt 309: 12544, Sønderborg landråd 29.9.1890, Tønder landråd 25.9.1890, og 230 do. 21.3.1890.
18. LAS Abt 309: 231, Protokoll des Siebenten Kongresses der Maurer Deutschlands.

19. LAS Abt 309: 317, Flensborg politiforvaltning 30.3.1886.
20. NW 9.12.1888 – 17.2.1889, F BArk I, J 26, 2, Flensburger Schiffsbau-Gesellschaft 23.11.1888, 9.2.1889.
21. Om J. Jessens forhold til typograferne: Flensborg Avis 1869-1969, 1969, s. 172f, FA 27. og 29.3., 10.4.1889, NW 26.5., 18.8 og 8.9.1889, 24.7.1892.
22. NW 15.12.1889; LAS Abt 309: 230, Flensborg politiforvaltning 14.12.1889, 2.4.1890.
23. Å BArk II, 8, 2, Politiforvaltningen i Åbenrå 10.12.1884.
24. FA 7. og 12.10.1884, LAS Abt 309: 236, Flensborg politiforvaltning 6.10.1884.
25. FA 29.3.1886.
26. LAS Abt 309: 12540, Sønderborg landråd 2.4.1890.
27. En kortfattet oversigt over den politiske udvikling i Slesvig-Holsten som helhed, herunder oversigt over rigsdagsvalgene, kan findes i Uwe Danker: Die Geburt der Doppelstrategie in der »Roten Hochburg«. Arbeiterbewegung in Schleswig-Holstein 1863-1918 (s. 20-62 i Demokratische Geschichte III, 1988).
28. H.P.Hanssen: Gustav Johannsen som parlamentariker (s. 71-76 i Fra Kampaarene I, 1927).
29. J.P.Junggreen til P.A.Madvig 23.4.1886, trykt i SjøÅrb 1938, s. 322.
30. Stenographische Berichte über die Verhandlungen des deutschen Reichstages 1884-85, s. 934.
31. Biografi i Demokratische Geschichte III, 1988, s. 190-192 (Karl-Rudolf Fischer).
32. FA 29.3.1886.
33. FA 22.3.1886.
34. FA 5.2.1887.
35. FA 22.3.1886.
36. Om udviklingen efter 1890 se bl.a. Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1812 bis 1924. Ein Beitrag zum sozialdemokratischen Internationalismus. Schriften der Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 21, Apenrade 1970, og Dorrit Andersen: Socialdemokrati og dansk-national bevægelse. Omkring det slesvig-holstenske SPD's 1902-resolution (s. 123-144 i Historie, Ny række XIII, 1979). Samme: National og social solidaritet. Chr. Mathiesen – en arbejderfører i grænselandet. Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 1-22.
37. Opråbet findes i Å BArk II, 8, 2, og LAS Abt 309: 320.
38. FA 12.10.1881.
39. FA 25.10.1881.
40. F.eks. J. Jessen til Gustav Johannsen fra Haderslev 12.11.1881: »... det kan jo ikke nægtes, at ikke alle har været enige om at billige et valgopråb, i hvilket det nationale skubbedes i baggrunden ...«. Gustav Johannsens privatarkiv 7, LAÅ.
41. I Flensborg by blev der ganske vist i 1887 afgivet 121 stemmesedler med den frisindede Albert Hænels navn; men han var ikke officielt opstillet.
42. FA 25.3.1886, løbeseddel i Gustav Johannsens privatarkiv 15, LAÅ.
43. FA 4. og 19.2.1890.
44. Hans Lassen, rigsdagsmand for 1. kreds 1881-84, delte Johannsens opfattelse. Det kom f.eks. frem på det danske opstillingsmøde i Vojens 20.9.1884, FA 23.9.1884.
45. Sozialdemokrat 17.11.1881.
46. J. Jessen til Gustav Johannsen 15.11.1881, Gustav Johannsens ark 7.
47. Sozialdemokrat 13.4.1882.
48. Oversættelse af Mahlkes brev i FA 22.11.1881.
49. FA 29.3.1886.
50. NW 12., 26.1, 9.2.1890.
51. LAS Abt 309: 239, Flensborg politiforvaltning 4.4.1894.
52. Trykt i FA 27.2.1890.
53. H.P.Hanssen til J.N.H.Skrumsager 6.3.1890, J.N.H.Skrumsagers ark, LAÅ, Breve fra forskellige.
54. LAS Abt 309: 12540, Åbenrå landråd 26.3.1890.
55. Dannevirke 25., 27. og 28.2.1890, sst. indlæg af S. Amorsen imod socialdemokratiet 18.2.

56. Hans Lassen til Gustav Johannsen 28.8.1886, Gustav Johannsens ark 8, LAÅ.
57. Chr.Monrad til T.A.J.Regenburg 4.1.1883, Regenburgs ark, breve fra forskellige, Rigsarkivet.
58. Avisartiklen FA 26.1.1886 »Bergs dom og fængsling«, trykt i Redaktør Jessen i Tale og Skrift, 1921, s. 151-155, viser tydeligt, hvorledes Jessen tolker begivenheder i Danmark ud fra sine egne erfaringer fra den nationale kamp i Sønderjylland. Således konkluderes den i en frygt for, at de danske retstilstande skal komme til at ligne de tyske.
59. F.eks. FA 18.2.1887.
60. FA 30.3.1886.
61. FA 5.4.1886.
62. FA 18.2.1887.
63. FA 1.1.1885.
64. FA 22.3.1886.
65. J.Jessen til Carl Herold 6.4.1886, citeret efter A.Svensson: Redaktør J. Jessen, I, 1955, s. 217.
66. NW 20.10.1889.
67. Flensburger Zeitung er ikke bevaret. Enkelte aktstykker om den findes i FA's ark 3, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. – Se i øvrigt nærmere s. 46f i Redaktør Nis Petersens erindringer fra Flensborg Avis 1889-97, SjøÅrb 1973.
68. Flensborg Avis 1869-1969, 1969, s. 127f, J.Jessen til Carl Herold 15.5.1890.
69. F.eks. NW 21.12.1891.
70. FA 30.4.1890.
71. Et ekspl. heraf findes i Å BARK II, 8, 2.
72. NW 18.5.1890.

Lokalhistorisk arbejde i Sønderjylland 1889 - 1989

Af *Inge Adriansen og Henrik Fangel*

Nutidens lokalhistoriske arbejde i Sønderjyllands Amt afspejler sig klarere i »Sønderjyske Årbøger« end noget andet sted. Årbogens artikler, afhandlinger og talrige beretninger om virksomheden i arkiver, museer og foreninger viser et broget billede af de enkelte lokalsamfund og vidner tillige om en levende interesse for hele landsdelens historie, særpræg og udvikling.

Siden starten af »Sønderjyske Årbøger« i 1889 er der udgivet megen anden historisk, og især lokalhistorisk litteratur i Sønderjylland. Mange lokalhistoriske foreninger, museer, arkiver og samlinger har udviklet sig, således at billedet af den lokalhistoriske arbejdsmark i dag er langt mere broget end for 100 år siden.

I anledning af Sønderjyske Årbøgers 100-års jubilæum gør museumspædagog Inge Adriansen, Sønderborg, sammen med den lokalhistoriske konsulent, Henrik Fangel, Aabenraa, status over det lokalhistoriske arbejde i landsdelen gennem et århundrede.

Hvad er lokalhistorisk arbejde?

Lokalhistorisk arbejde er den nutidige betegnelse på så forskellige aktiviteter som en byvandring i Haderslev for at høre middelalderarkæologen fortælle om sommerens udgravninger, en afhandling om stavnsbåndets tid på Schackenborg, arbejdet i Hygum Hjemstavnsforening for at få oprettet et landbrugsmuseum, foredrag i Ulkebøl Forsamlingshus om ritualer fra vugge til grav på Als og opførelsen af et egnsespil om teglværksarbejderliv på Broagerland.

Alle disse aktiviteter, der henvender sig til vidt forskellige befolkningsgrupper, kan med rette betegnes som lokalhistoriske aktiviteter, da de tager udgangspunkt i historien i en afgrænset lokalitet. Når disse lokalhistoriske tilbud mødes med så stor interesse, som det er tilfældet, skyldes det måske, at man gennem beskæftigelse med lokalhistorien langt bedre end gennem rigshistorien kan nå frem til at forstå menneskers livsbetingelser og samfundets indretning og funktion gennem tiden.

Selve ordet lokalhistorie er nyt. Det er først taget i brug på dansk i løbet af 1920'erne.¹ Derimod har begrebet lokalhistorie gammel hævd. Nutidens lokalhistoriske litteratur har sin rod i de topografisk-historiske beskrivelser, som opstod i 1600-årene. Fra hertugdømmerne er den mest kendte »Newe Landesbeschreibung der Herzogthümer«, udgivet i 1652 af borgmesteren i Husum, Caspar Danckwerth, der var en flittig samler af topografiske, statistiske og historiske oplysninger. Især i 1700-årene blomstrede den topografisk-statistiske gren af historieskrivningen, og biskop Erik Pontoppidans store værk »Den Danske Atlas« (1763-1781) er et af hovedværkerne i denne genre. Ved siden af store, landsdækkende beskrivelser af alle rigets dele udkom der også en række detaljerede skildringer af enkelte byer, sogne og områder. Det var ofte præster og lærere, der gik i gang med dette møjsommelige indsamlingsarbejde. De var grebet af oplysningstidens ideer og ønskede at gøre en samfundsgavnlig indsats ved at indsamle og udgive oplysninger om deres egne særpræg og karakteristika. Ophobning af tørre kendsgerninger er typisk for disse tidlige eksempler på lokalhistorisk litteratur, men netop i kraft af dette rummer de meget værdifuldt stof, som ellers ville være gået tabt. Gode eksempler på denne form for lokalhistorisk litteratur er »Beskrivelse over Tørning Lehn«, udgivet i 1815 af sognepræsten i Agerskov, Knud Aagaard, og »Topographisch-historische Darstellung der Halbinsel Sundewitt«, udgivet i 1836 af skolelæreren i Holtenu, Claus Duus.

Hovedparten af de topografiske værker var som nævnt skrevet af de traditionelle folkeopdragere - præster og lærere. Fra 1840'erne bliver disse to grupper i særlig grad draget med ind i den nationale kamp. Kræfterne bliver nu især anvendt på at samle beviser på, at Sønderjylland fra Hedenold havde været dansk (henholdsvis tysk), og interessen samledes om andre områder end egns-historien, først og fremmest om forskning i dialekter, stednavne og folkeminder, da disse tre fagområder blev tillagt en afgørende betydning i beviset om førstefødselsretten til Sønderjylland. Nederlaget i 1864 var med til at give nye impulser til det lokalhistoriske arbejde, og fra 1880'erne vandt den bredere egns-historie eller lokalhistorie fodfæste i Sønderjylland. En betydelig del af den lokalhistoriske virksomhed i Sønderjylland har imidlertid haft et så bredt sigte, at vi ikke kan henføre den til den traditionelle lokalhistorie, der tager udgangspunkt i et klart afgrænset lokalområde. Sønderjysk historieskrivning har ofte sit udgangspunkt i ønsket om at bidrage til den politiske historie eller rigshistorien for derigennem at være med til at yde et nationalt og kulturelt værn. Dette særlige forhold har præget meget af det lokalhistoriske arbejde i landsdelen og er med til at gøre den sønderjyske, lokalhistoriske indsats forskellig fra arbejdet med lokalhistorien i andre danske landsdele som f. eks Vendsyssel og Fyn.

Drivkraften til at beskæftige sig med lokalhistorien, det nære og overskuelige samfund, hvor man havde sine rødder, kom imidlertid langt fra kun fra den nationale kamp. En endnu mere betydningsfuld faktor var de store ændringer, som foregik med industrikulturens gennembrud omkring år 1900. Det medførte opbrud fra gamle, nedarvede forestillinger og normer, således at omverdenen mange gange forekom mere uoverskuelig og fremmed. Som en naturlig reaktion kom da en trang til at beskæftige sig med det nære og overskuelige og en lyst til at høre om de gamle dage, hvor samfundsforholdene forekom mere enkle.

Derfor kommer der ikke blot i Sønderjylland, men også i Danmark og Tyskland et lokalhistorisk gennembrud i slutningen af 1800-årene, og denne bevægelse giver sig udtryk i bogudgivelser, foredrag, bestræbelser på at bevare gammel byggeskik og oprettelsen af amtshistoriske samfund over hele Danmark i de første årtier af 1900-årene. Oprettelsen af »Historisk Samfund for Sønderjylland« i 1922, to år efter Genforeningen, er udslag af denne bølge, som på dette tidspunkt allerede omfattede det meste af Danmark.

Det lokalhistoriske arbejde er imidlertid langt mere end det, der afspejler sig i tidsskrifter, årbøger og foreningsarbejde, og vi vil her prøve at pejle os ind på de - for os - væsentlige tendenser i det brede folkelige arbejde, som har været og endnu er lokalhistoriens basis. Vi vil redegøre for, *hvordan* det lokalhistoriske arbejde har givet sig udtryk, *søge* at afdække *hvem*, der især har båret det, og *vise i hvilke tidsperioder*, det især har været drevet intensivt. Endelig vil vi forsøge at forklare *årsagerne* til de store udsving i interessen for lokalhistorie fra det ene tidsrum til det andet og fra den ene samfundsgruppe til den anden.

Interessen for det lokalhistoriske arbejde har altid haft nær sammenhæng med den samfundsmæssige udvikling i øvrigt. Dette vigtige forhold vil vi forsøge at indfange, for intet lokalsamfund er en isoleret enhed, men fungerer altid i et samspil med - undertiden også i modspil til - omverdenen.

Vore undersøgelser sigter således på at afdække hovedtrækkene i et bredt folkeligt arbejde gennem en 100-årig periode. Dette brede sigte må nødvendigvis medføre forenklinger, og givetvis vil der være forhold og aktiviteter, som vi kommer til at overse eller undervurdere i bestræbelserne på at indfange hovedtrækkene og beskrive de vigtigste tendenser i det brogede billede.

Der er desuden to klare begrænsninger i undersøgelsen: Selv om den sigter på at redegøre for hele det lokalhistoriske arbejde i landsdelen, dvs. også det tyske mindretals aktiviteter på dette område, så må vi erkende, at vi nok kommer til at behandle dette felt for stedmoderligt, fordi vi ikke har tilstrækkelig indsigt til at kunne beskrive det med den omhu, varme og det personkendskab, som det fordrer. Vi håber derfor, at vor undersøgelse vil inspirere til et

supplement om den tyske indsats på det lokalhistoriske arbejdsområde. En anden klar begrænsning er, at vi indskrænker undersøgelsesområdet til Sønderjyllands Amt, stort set det område, der førhen gik under betegnelsen Nordslesvig.

Det bør endvidere understreges, at vi kun har fremdraget træk af den omfattende lokalhistoriske virksomhed i Sønderjylland gennem 100 år. Emnet er stort og omfattende, og mange initiativer, gode lokalhistoriske bøger og artikler er derfor ikke omtalt. Det er vi os bevidst, og samtidig er vi også klar over, at afhandlingen er præget af den synsvinkel, vores placering i den lokalhistoriske arbejdsmark giver. Det betyder, at vi kan overvurdere betydningen af udbyttet fra de agre, vi selv dyrker, og måske miskende høsten fra andre marker.

Sidst men ikke mindst er afhandlingen – som alle historiske bidrag – bestemt af det kildemateriale, der har været til rådighed, dvs. næsten udelukkende skriftligt og især trykt kildemateriale. Mange lokalhistoriske aktiviteter sætter sig imidlertid ikke spor i form af skriftlige kilder eller billeder.

Situationen i 1889

Den kulturelle og nationale situation i Nordslesvig i 1880erne.

1880erne er på mange måder en opbrudsperiode i Nordslesvigs historie. Ophævelsen af § 5 i 1878 og rigsdagsmand H. A. Krügers død i 1881 banede vej for en ændret holdning til den politik, som skulle føres af den dansksindede flertalsbefolkning i Nordslesvig over for det preussiske styre. Mange erkendte, at man stod ved et vendepunkt i den nationale kamp. Flere og flere stillede sig på edsaflæggerens side i holdningen til den politik, som skulle føres.

Organisatorisk stod man imidlertid svagt. Der fandtes ingen fælles, samlende organisation for de dansksindede nordslesvigere. Flere forsøg på at skabe en politisk organisation løb ud i sandet, og først i 1888 fik de dansksindede nordslesvigere i Vælgerforeningen den organisation, som skulle danne grundlaget for det politiske arbejde i fremtiden.

Nye tiltag på det kulturelle område så derimod lyset allerede i begyndelsen af 1880erne. Som baggrund herfor lå bl.a. den trussel imod det danske sprog, som forordningen af 9. marts 1878 om udvidelse af undervisningen på tysk i folkeskolen udgjorde. En styrkelse af det danske sprog var nødvendig, og hertil skulle »Foreningen til det danske Sprogs Bevarelse i Nordslesvig«, bidrage. Foreningen - i daglig tale kaldt Sprogforeningen - blev stiftet den 10. oktober

1880, og dens formål var »at værne om det danske sprog i Nordslesvig, navnlig gennem folkelig oplysnings udbredelse«.²

Den folkelige oplysning blev et nøgleord for de følgende årtiers nationale arbejde, og den kom til udtryk på en lang række områder. Sprogforeningen oprettede bogsamlinger - allerede i 1882 fandtes 80 - den uddelte bøger, og blandt de første bøger, som blev uddelt, var A. D. Jørgensens »Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie.« Fra 1882 spredtes 10.000 eksemplarer af dette værk via Sprogforeningen ud over hele Sønderjylland - en folkelig og national »oprustning« var indledt.³

Disse initiativer fulgtes af en række andre tiltag. Antallet af dansksprogede aviser forøgedes ved »Vestslesvigs Tidende«s genopståen i 1882.⁴ Samme år startede avisen »Modersmaalet« i Haderslev, delvis i opposition imod avisen Dannevirkes holdning i spørgsmålet om edsaflæggelse eller ej.⁵ I 1881 havde Jens Jessen afløst Gustav Johannsen som redaktør af »Flensborg Avis«, som han købte året efter og i løbet af kort tid gjorde til et af de virksomste våben i den nationale kamp.

Blandt de folkeoplysende organer fra denne tid er også »Nordslesvigske Søndagsblad«, der fra 1879 udsendtes som et ugentligt tillæg til Flensborg Avis. Tilsvarende organer var »Søndagsbladet«, »Ugeblad for Nordslesvig«, der fra 1895 blev udsendt som tillæg til avisen »Hejmdal«, samt »Illustreret Børneblad«, som fra 1890 til 1900 blev udsendt af Matthias Andresen. Disse blade rummede litterære bidrag, samt småfortællinger af folkløstisk, historisk eller religiøst indhold.

Også på lokalt plan blev der taget initiativer på det folkeoplysende plan. I 1883 og 1884 var dannelsen af foredragsforeninger blevet drøftet på Sprogforeningens generalforsamling, og den første foredragsforening - for Nustrup m. fl. sogne - blev stiftet i 1884. Året efter fulgte en foredragsforening for Nordborg og omegn, og frem til 1895 dannedes i alt 15 foredragsforeninger. De fleste dækkede flere sogne, og i alt var ca. 70 sogne omfattet af en foredragsforening. Det samlede medlemstal synes ved midten af 1890'erne at have været mindst 2000, dvs. mere end Sprogforeningen, der i 1895 havde 1215 medlemmer.

Foredragsforeningernes formål var - således som det siges i vedtægterne for foredragsforeningen for Rødekro og omegn - »ved foredrag af forskelligt indhold, ved oplysning, sang m.m. at virke til oplysningens fremme«. Emnerne for foredragene var hovedsagelig hentet fra dansk og nordisk åndsliv og historie, og de historiske foredrag havde ofte forbindelse med Sønderjyllands historie.⁶ Foredragsforeningerne skabte sammen med de senere dannede selvkøbelige foreninger, idrætsforeninger, ungdomsforeninger og afholdsforenin-

ger behovet for opførelse af forsamlingshuse. Det første opførtes i Skrave i 1892.

Også nord for Kongeåen kan der i 1880erne spores en voksende forståelse og interesse for en folkeoplysende virksomhed om de øjeblikkelige forhold i Sønderjylland og deres historiske baggrund for herigennem at vække interesse for den sønderjyske sag. I 1884 oprettedes i København et »Sønderjysk Samfund«, og i 1887 stiftedes inden for det radikale Studentersamfund en sønderjysk fraktion, der fik navnet »Studentersamfundets Sønderjyske Samfund« - i daglig tale 4S. Året efter stiftedes en tilsvarende fraktion inden for den konservative Studenterforening; den fik navnet To Løver. De to fraktioner indledte straks et snævert samarbejde til fremme af de mange praktiske opgaver, som man tog op, bl.a. udgivelse af småskrifter, der kunne oplyse om den sønderjyske sag; således udgav man i 1888 H. P. Hanssens lille skrift »Sønderjyderne under Fremmedherredømmet 1864-1888«. Sprogforeningens arbejde med bog-samlinger og uddeling af bøger blev støttet kraftigt af de to foreninger.⁷ I 1880erne blev det sønderjyske spørgsmål et fællesanliggende for betydelige dele af den danske befolkning, og der dannedes sønderjyske foreninger over hele kongeriget for at støtte den danske sag i Sønderjylland.⁸

Det er på denne baggrund af folkelig, kulturel og national oprustning, at grundlæggelsen af Sønderjyske Årbøger må ses.

Sønderjyske Årbøgers start i 1889

Historikeren A. D. Jørgensen spillede en vigtig rolle som formidler og igangsætter af initiativer inden for de to ovennævnte studenterfraktioner, og det er også ham, der har undfanget ideen til tidsskriftet »Sønderjyske Årbøger«. I et brev til redaktør Jens Jessen skitserer han i 1886 sine tanker om dette tidsskrifts indhold: I Nordslesvig sidder mænd, som vil kunne levere optegnelser om historiske forhold, sagn, viser, skildringer af naturen, krigsminder o.lign., ligesom der i et sådant tidsskrift også kunne blive plads til mere underholdende ting, såsom digte, fortællinger eller rejseskildringer. A. D. Jørgensen selv vil være i stand til at levere meget stof om sin fødeegn og om Nordslesvig i det hele taget.⁹

Af forskellige grunde gik der et par år, før tankerne om et sådant tidsskrift kunne realiseres, og det blev da i en lidt anden form end den her skitserede. Det blev heller ikke Jens Jessen, som kom til at stå bag det nye tidsskrift, men derimod den unge H. P. Hanssen. H. P. Hanssen havde i 1887 knyttet kontakt til A. D. Jørgensen og tog i 1888 bopæl i Sønderborg. Det var tanken, at han her skulle være journalist ved Dybbøl-Posten og ved siden af varetage jobbet som redaktør af det nye tidsskrift foruden at fungere som sekretær for den nystiftede nordslesvigske Vælgerforening.¹⁰

Som medredaktører fik H. P. Hanssen gårdejer P. Skau, Bukshave, og rigsdagsmand Gustav Johannsen, Flensborg, og det var disse tre navne, der kom til at stå på årbøgernes titelblad. Væsentligt var imidlertid, at Årbøgerne i A. D. Jørgensen også fik en københavnsk redaktør. Hermed var lagt grunden til en meget fast tradition, som fortsatte efter A. D. Jørgensens død i 1897 og varede ved helt frem til Første Verdenskrig afbrød udgivelsen af årbøgerne.¹¹

Omkring midten af maj 1889 udkom det første hæfte af Sønderjyske Årbøger. Det var på ca. 150 sider, og det blev ud på efteråret fulgt af den første årgangs andet hæfte, således at årgangen blev på i alt 320 sider. A. D. Jørgensen havde bidraget med artikler til begge hæfter. Det samme gjaldt historikeren P. Lauridsen og folkemindeforskeren Axel Olrik. Endvidere havde H. R. Hiort-Lorenzen - en søn af P. Hiort Lorenzen - bidraget med en artikel, således at kongerigske forfattere i alt havde skrevet ca. 240 sider. H. P. Hanssen havde bidraget med artikler om de nordslesvigske optanter og om en af de ældre forkæmpere for det danske sprogs rettigheder, Nis Hanssen fra Ø. Højst, mens Gustav Johannsen gav en aktuell oversigt over Nordslesvig i 1888. Desuden bragtes nogle digte af Nikolaj Andersen samt minder fra Flensborg Kirkegård af A. C. C. Holdt.

Som det ses, dominerede de kongerigske forfattere det historiske stof, mens de nordslesvigske forfattere i højere grad beskæftigede sig med aktuelle forhold. Hermed var anslået en linje, som kom til at præge Sønderjyske Årbøger i tiden frem til Første Verdenskrig, og herfor skal der redegøres nærmere i det følgende. Før det sker, vil det imidlertid være naturligt at se på andre former for lokalhistorisk virksomhed i landsdelen - lokalhistorie er ikke kun arbejde med skriftlige kilder, men med mange former for kulturlevn.

Hjemstavns ting skal blive i hjemstavnen: De første museumsgrundlæggelser i 1880erne

På forskellige felter var der i 1880erne grøde i interessen for hjemstavnen og den nære historie. Denne nye interesse var, som allerede nævnt, opstået på grund af de hastige samfundsændringer, som skete i den sidste trediedel af 1800-årene. I købstæderne mistede de gamle håndværk deres betydning, og laugene, der havde været med til at lægge en ramme om medlemmernes liv både socialt, erhvervsmæssigt og kulturelt, blev opløst og erstattet af nye organisationsformer. På landet mistede husfliden og de andre gamle binæringer deres betydning, og især for småkårsfolk var det en del af det økonomiske grundlag, som hermed forsvandt. Mange udvandrede derfor fra land til by og søgte at finde beskæftigelse i de nye industrier.

Oplevelsen af den hastigt ændrede samtid synes at være hoveddrivkraften bag Nordslesvigs første museumsdannelse i Haderslev og Aabenraa i

1880erne. Initiativet kom fra helt forskellige kredse, henholdsvis land og by og danske og tyske befolkningslag; men de samme hensigter og ideer synes at præge de museumsbærende lag. Man ville sikre mindet om det svundne, især det mest glansfulde fra den gamle tid, og tingene skulle forblive i det lokalsamfund, hvor de hørte til.

Aabenraa Museum blev grundlagt i 1887 af byens tyske borgerskab, især af kredse med tilknytning til søfarten. Den engang så betydningsfulde oversøiske søfart var på dette tidspunkt ved at være en saga blot, og i nedgangstider bliver trangen til synliggørelse af tidligere storhed ofte mere markant end ellers.¹²

Tanken om at stifte en samling synes at opstå i 1885 i forbindelse med en udstilling af gamle ting fra hjemstavnen, som var arrangeret i anledning af den slesvig-holstenske lærerkreds' årsmøde i Aabenraa. Mange lokale lærere blev her begejstrede ved at se de muligheder for anskuelsesundervisning, som lå i brug af genstande, og byens rektor, Klaus P. Fr. Koch, skrev efter mødet en artikel, hvori han giver museumstanken form for første gang. Det er helt klart for ham, at man ikke skal samle hvad som helst, men kun de minder, der kan fortælle om byens og egnens svundne storhed. Med Kochs ord skal man samle ting til »eine Ruhmeshalle der Vaterstadt«. Udtrykt i nutidig tankegang vil det sige, at man skulle bruge lokalhistorien aktivt - netop ikke sætte fortiden på museum slet og ret, men bruge den til at inspirere ungdommen og hæve hele befolkningen op på et højere dannelsesstrin. Derfor skulle det heller ikke være rariteter, som indsamledes, men genstande, der kunne tjene det overordnede mål. Det kunne f. eks. være fædrelandske oldsager, våben og krigsminder, ting fra fremmede folkeslag og naturhistoriske genstande.

I 1887 fik disse tanker et afgørende skub, fordi den preussiske regering rundsendte en skrivelse og opfordrede til, at de bedste og mest interessante oldsager blev overført fra de enkelte amter til museerne i Kiel eller Berlin. Regeringens henvendelse udløste imidlertid museumsdannelse: I Aabenraa var man ikke til sinds at sende de bedste ting fra hjemstavnen, hvad enten det drejede sig om oldtidsminder eller nyere ting. I protesten lå der afgjort ikke nogen national modsætning. Det var fremtrædende, tysksindede borgere, som her gjorde oprør mod tidens centralistiske tendens, og vi er hermed fremme ved en anden vigtig drivkraft i det lokalhistoriske arbejde - trangen til at fastholde en lokal identitet over for presset fra hovedstaden eller provinsens hovedby og behovet for at markere, at man også kan have noget at være stolt af, selv om man bor i rigets udkant.

Den preussiske landråd støttede museumsbestrebelseerne, sikkert ud fra et ønske om at støtte de videnskabelige interesser, som var forbundet med museumstanken, og kun fem år efter grundlæggelsen, i 1892, overgik museet

fra at være byens til at være amtets. Det fik senere til huse i det nybyggede amtshus på Madevej, og herved blev det gennem såvel placering som gennem samlingernes opstilling understreget, at det var beretningen om Aabenraas tyskprægede fortid, som især skulle fortælles. Lokalhistorien var ikke uden nationalpolitiske toner.

I *Haderslev* skabtes der også et museum i 1887.¹³ I nærheden af Vojens var der året før gjort et sjældent fund af to fornemme guldsåle, og ifølge bestemmelserne skulle de afleveres til Kiel. Det havde udløst tanker om at stifte eget museum, og regeringens anmodning om at aflevere værdifulde fund til Kiel eller Berlin understregede nødvendigheden af et hurtigt initiativ. Ligesom i Aabenraa blev tankerne bakket aktivt op af den preussiske landråd, hvad der var årsag til nogen uro i den danske landbefolkning. Landråden udsendte i 1887 en opfordring på både dansk og tysk om at indsende oldsager til det kommende museum. Efter nogen vaklen gik lokalbefolkningen dog varmt ind for sagen, og pengene til oprettelsen blev bevilliget af kredsagen (amtsrådet), hvor der var dansk flertal, og museets bestyrelse fik ligeledes dansk flertal. I Haderslev var det således helt klart, at drivkraften i museumsdannelsen var ønsket om at sikre de værdifulde guldsåle i hjemstavnen, hvor de kunne være med til at understrege, at man også her havde en fortid, der var værd at værne om og vise frem.

Den drivende kraft i Haderslev Museum i de første årtier blev dyrlæge J. P. Schmidt. Han var en ivrig oldsagssamler og en dygtig udgraver, og han havde været blandt de ikke få nordslesvigere, som havde overført oldtidsfund fra landsdelen til Nationalmuseet i København. I 1879 havde han således afhændet en samling på 811 numre hertil.¹⁴ Men det var vigtigere for ham at få tingene sikret i hjemstavnen, og han gik helhjertet ind for det nye museum, hvis leder han blev fra 1888. Til museet afstod han sin egen samling på næsten 1000 numre - oldsager han havde erhvervet eller udgravet siden 1879.

Museet startede i 1887 i tre lejede værelser i landrådets bolig, og efter endnu et lejemål kunne det i 1892 flytte ind i det nybyggede kredshus. Ligesom i Aabenraa understregede man herved den officielle karakter, der var over de lokalhistoriske samlinger. Da det i høj grad var den dansksindede landbefolkning, der i Haderslev udgjorde de museumsbærende lag, måtte man i særlig grad lægge vægt på at være et billede på hjemstavnen, men det nationale præg i hjemstavnen blev tilsyneladende ikke berørt. Denne forsigtige holdning var i øvrigt nemmere at fastholde ved en oldtidssamling end ved en samling af genstande fra nyere tid.

I Tønder og Sønderborg opstod der først museumsinitiativer et par årtier senere. Den lokalhistoriske interesse har næppe været mindre, men der har ikke været igangsættere på dette tidlige tidspunkt.

Tiden 1889-1920

Sønderjyske Årbøger frem til 1914.

Sønderjyske Årbøger bar i de første 25 år stærkt præg af, at der i København sad en eller flere historikere, som sørgede for, at der blev leveret stof. Ved en gennemgang af tidsskriftets forfatterkreds og det antal artikler, de har skrevet, kan det konstateres, at 12 »københavnske« (eller kongerigske) forfattere har skrevet 41 artikler, der lægger beslag på ca. 56% af det samlede sidetal 1889-1900.¹⁵

Fra sønderjysk side blev der leveret artikler med mere aktuelt indhold, og her var især H. P. Hanssen meget skrivende med 12 artikler på i alt 153 sider, mens Gustav Johannsen leverede de årlige oversigter over begivenheder og nationale forhold (i alt 147 sider). Hertil kommer oversigter over litteratur, skrevet af københavnske historikere på i alt 172 sider.

Karakteristisk for de første ti årgange af Sønderjyske Årbøger, er, at de artikler, som emne- og omfangsmæssigt dominerer, behandler nationale og sproglige forhold, især i 1800-årene. En række af de store nationale førere og nationale foreninger samt tiden mellem de to slesvigske krige behandles udførligt. Nordslesvigs danskhed skal dokumenteres for at demonstrere retten til hjemstavnen. Der bliver herved kun plads til mindre artikler af ren lokalhistorisk karakter, og valget af disse artikler er også med til at underbygge og dokumentere danskheden i Sønderjylland.

I forfatterkredsen er seks sønderjyske historikere, der skriver om mere lokalhistoriske emner, kun repræsenteret med 170 sider, eller kun ca. 5,5% af det samlede sidetal. Hertil kommer dog Nicolaj Andersen, der i de to første årgange bringer i alt 37 sider med digte og i 1899-årgangen har en større artikel på 58 sider om sproget i Flensborg Stadsret fra 1284.

Lokalhistoriske emner er imidlertid i vid udstrækning behandlet af »københavnerne«, og her må nok især fremhæves en del af A. D. Jørgensens artikler om hans hjemegn. Artiklerne om Gråstens ældre historie (1889), Ullerup sogns ældre historie (1891), Herregårdene på Als i 16. århundrede (1897) yder således væsentlige bidrag til enkeltlokaliteters historie. Det samme gælder P. Lauridsens Bidrag til Haderslev amts historie (1889 og 1891) samt M. H. Niensens artikler om Godske Rantzau og selvejerne i Lø herred (1895) og stormfloden 1634 (1900-01).

Et forsigtigt skøn viser, at kun 20-25% af stoffet i Sønderjyske Årbøger 1889-1900 kan siges at være af egentlig lokalhistorisk karakter. Heraf udgør det biografiske stof en væsentlig del, ligesom en betydelig del af det lokalhistoriske stof er skrevet af kongerigske historikere, hvoraf nogle dog var født og opvokset i Nordslesvig.

Efter år 1900 sker der en markant ændring med Sønderjyske Årbøger. De 13 årgange, som udkom 1901-14, omfatter i alt 4208 sider, og her dominerer det dagsaktuelle og nationalpolitiske stof stærkt. Det er endvidere karakteristisk, at den dominans, som de kongerigske og københavnske forfattere havde i de første ti årgange, langt fra er så udpræget efter århundredskiftet.¹⁶

Efter Gustav Johannsens død i 1901 blev Nikolaj Andersen hans afløser i redaktionen. H. P. Hanssen var som hidtil flittig skribent, og i årene 1903-07 udsendtes hans væsentligste bidrag til årbøgerne, den store afhandling om Köllerpolitikken på i alt 210 sider. Blandt de nye forfattere fra Nordslesvig i årene efter 1900 er først og fremmest Thade Petersen, der bl.a. skrev de fyldige beretninger om de danske årsmøder 1902-14.

Omfanget af stof af lokalhistorisk karakter er af nogenlunde samme omfang som før 1900, dvs. 20-25% af det samlede sidetal. Man mærker dog savnet af en mand som A. D. Jørgensen, der havde skrevet lokalhistoriske artikler af høj standard og havde været med til - trods det nationale hovedsigte - også at præge årbøgerne i lokalhistorisk retning. Blandt de lokalhistoriske bidrag i årene efter 1900 er der dog flere vigtige bidrag af høj kvalitet. Det gælder især Fr. Jürgensen Wests grundlæggende artikler om den tønderiske kniplingsindustri, der udkom i årbøgerne 1901 og 1909. Af høj karat er endvidere Thade Petersens store skildring af Rømø, som udsendtes i årbøgerne 1903-06. Denne dybtgående beskrivelse må nok siges at være det væsentligste bidrag, som årbøgerne i disse år bragte til belysning af en sønderjysk lokalitet skrevet af en sønderjyde.

Alt i alt må det siges, at Sønderjyske Årbøger i perioden 1889-1914 var præget af tre væsentlige forhold: Det lokalhistoriske stof udgjorde kun 20-25% af indholdet, og det dagsaktuelle og nationalpolitiske stof voksede i omfang og betydning. Samtidig blev den københavnske dominans i forfatterkredsen mindsket noget. Årbøgernes udvikling viser, at landsdelen kunne selv - efter at fødselshjælpen var ydet af de københavnske akademikere.

Indsamling og udgivelse af sønderjyske folkeminder

Det kan måske virke overraskende, at egentlige lokalhistoriske artikler udgør så begrænset en del af stoffet i »Sønderjyske Årbøger« før 1914. Dette betyder dog ikke, at der ikke blev foretaget lokalhistoriske undersøgelser eller udgivet bøger og artikler, der beskæftiger sig med lokaliteter i Sønderjylland. Rundt om i landsdelen var der i årene før Første Verdenskrig i den dansksindede befolkning mange mænd, som fandt tid til at beskæftige sig med deres hjemegns fortid og ønskede at delagtiggøre andre i deres viden. Det blev til en del mindre artikler og til en håndfuld bøger, især fra Midtslesvig. Mange af disse undersøgelser og publikationer tager deres udgangspunkt i folkekulturen og

folkeminderne. Dette forhold må ses i sammenhæng med den helt særlige betydning, folkeminderne og folkesproget blev tillagt i tiden efter 1864. Det var vigtigt for landets nye herrer at kunne begrunde, at det ikke blot var rimeligt, men også retfærdigt, at Sønderjylland var under tysk styre. Og det var lige så væsentligt for de mange dansksindede sønderjyder at begrunde og bevise, at det tyske herredømme var et nationalt overgreb mod befolkningens flertal. Derfor fik den lokale kulturhistorie, især nogle bestemte områder af den, en afgørende betydning i kampen mellem dansk og tysk. Særlig fra dansk side gik man ivrigt i gang med at samle materiale om de sønderjyske dialekter, for folkesproget pegede mod nord, dvs. viste og beviste den nære forbindelse med de øvrige jyske dialekter.

Også folkeminder som sagn og ordsprog, traditioner og skikke blev genstand for megen opmærksomhed, og mange flittige samlere gik i gang med det møjsommelige optegnelsesarbejde. En af de første blandt disse indsamlere var en ung landmand i Sundeved. Han så i 1883 en opfordring i tidsskriftet Højskolebladet om at indsamle oplysninger om danske folkeminder i Sønderjylland.¹⁷ Opfordringen kom fra læreren, Evald Tang Kristensen, der blev Danmarks store folkemindesamler. Den unge, folkemindeinteresserede landmand var H. P. Hanssen, der i 1889 var at finde blandt grundlæggerne af Sønderjyske Årbøger. Han gik straks i gang med et omfattende indsamlingsarbejde, der foregik i hans sparsomme fritid i de næste par år, indtil han kom på højskole og derpå gik i gang med studier i København. I et brev til Tang Kristensen begrundede H. P. Hanssen sin interesse for eventyr, sagn og mundheld således: »Jeg er glad ved at komme til at samle på folkeminder hernede, thi jeg er vis på, at de med vort Mors-mål bevidner: Vi ere danske.«¹⁸

Også andre end H.P. Hanssen havde interesse for og forståelse for betydningen af den lokale folkekultur, og ligesom hos ham kom den nationale kamp og den aktive brug af lokalhistorien til at følges ad.

Den mest indholdsrige skildring af folkeliv og lokalhistorie i en sønderjysk egn er Thade Petersens allerede nævnte afhandling om Rømø i Sønderjyske Årbøger 1903-06; men også andre lokalhistorikere var opmærksomme på folkekulturen. Det gælder således lærer Lars P. Nørgaard fra Gabøl, møller Jørgen Fausbøl fra Branderup, urmager A. J. Marcussen fra Rødding og gårdejer Jep H. Riis fra Løjt.

Lars P. Nørgaard (1843-1917) var lærer i Gabøl fra 1866, men måtte i 1898 tage sin afsked. I 1902 udgav han på Modersmaalets trykkeri i Haderslev et lille hæfte »Fra Nustrup sogn«, der indeholder en oversigt over jordbundsforhold, oldtidsminder og færdelsveje i Nustrup sogn. Desuden bringes i to afsnit »Molbohistorier« og »Sagn og sandhed« en række folkeminder fra sognet.

Jørgen Fausbøl (1838-1918) var en fremtrædende personlighed inden for det

danske arbejde. Han tog aktiv del i de nationale organisationers arbejde og var i 1894 en af drivkræfterne bag starten på Sprogforeningens Almanak (se nedenfor), men der fremkom her kun ganske få artikler fra hans hånd. Han er en af de få lægmænd, som har publiceret artikler i Sønderjyske Årbøger før 1914. Hans nok betydeligste bidrag til sønderjysk lokalhistorie fremkom her i 1909: »En Slægts Historie i Rurup og Mandbjerg samt Fortællinger om Forholdene der«. Sin hjemegn - ikke mindst dens folkeminder og skik og brug - beskæftigede han sig desuden med i to bøger, »Minder fra Branderup sogn og Roost« (1911), samt »Minder fra Agerskov sogn« (1910), men han har også skrevet om Varnæs (1913) og Sundeved og Felsted (1914).

Det er karakteristisk, at disse bøger oprindeligt var udgivet som artikler i aviserne Dannevirke og Hejmdal, hvorefter satsen blev benyttet igen ved bøgernes udgivelse. Samme fremgangsmåde kendetegner A. J. Marcussens »optegnelser« om Rødding by og sogn (1912), Skrave sogn (1913) og Lintrup og Hjerting sogne (1923). Anders Jensen Marcussen (1844-1922) var urmager i Rødding og gjorde især som ældre mange optegnelser om, hvad folk på Rødding-egnen huskede om hverdagsliv i »gamle dage«. Det er en del af dette stof og andre oplysninger om egnen, som Marcussen havde hentet ud fra skriftlige kilder, der blev offentliggjort i en række artikler i avisen Modersmaalet 1912-14, for senere at blive udgivet i bogform.

Også Jep H. Riis' »Sagn, Overtro og Gamle Fortællinger fra Løjt Sogn« udkom først som avisartikler i Hejmdal i 1914, for derefter i 1916 at blive udsendt som bog. Jep Hansen Riis (1861-1934) levede hele sit liv på Løjtland, og hans studier af hjemegnens fortid bygger både på studier af gamle papirer rundt omkring på gårdene, på arkivstudier i København, men ikke mindst på mundtlig overlevering. Han stod i forbindelse med historikere og folkemindesamlere i København, bl.a. Tang Kristensen, der besøgte ham under en indsamlingsrejse. Dette besøg bevirkede, at Riis blev en god bidragyder både til Dansk Folkemindesamling og Stednavneudvalget i København.

Interessen for disse lokalhistoriske arbejder må have været stor, siden der kunne sælges bøger med stof, som allerede var trykt i aviserne. At sådanne lokalhistoriske arbejder formidledes gennem den dansksprogede presse vidner også om, hvilken betydning man tillagde disse skrivelser. I en anmeldelse af J. Fausbøls »Minder fra Agerskov sogn« sammenfattes bogens betydning med disse ord: »Den bidrager til at sprede kendskab til hedengangne generationers levesæt, især til at øge hjemkærligheden, der er af så stor betydning for vor nationalitets bevarelse. Når det så ret kunne gøres klart for vor tids mennesker, hvorledes slægt efter slægt har levet på denne eller hin gård, som vedkommende nu bebor, når det var muligt at oprulle et billede af livet, som det har formet sig gennem århundreder på de enkelte bøndergårde, da ville betydningen af

jordens bevarelse sikkert gå op for de fleste.«¹⁹ Udtrykt i nutidens sprog skulle hjemstavnsfølelsen fremelskes for at sikre, at jorden forblev på danske hænder! Historien, hjemstavnshistorien, lokalhistorien stod i den nationale sags tjeneste i ordets egentligste betydning.

At indsamlingen af danske folkeminder i Nordslesvig af de preussiske myndigheder kunne tolkes som samfundsnedbrydende fremgår også indirekte af det arbejde, som en anden sønderjysk folkemindesamler, lærer Marcus Jensen Skov (1844-1924) fra Øster Åbølling, udførte. Han var i en årrække optegner for folkemindeforskeren H. F. Feilberg i Askov, som fik mange oplysninger om sønderjyske dialekter fra læreren i Øster Åbølling. Dette materiale blev benyttet af Feilberg ved udgivelsen af det store værk »Ordbog over jyske Almuesmål« 1886-1919. Også i sit store værk »Dansk Bondeliv« kunne Feilberg udnytte meget stof fra M. J. Skov, hvis omfattende folkelivs-optegnelser fra egnen mellem Gram og Ribe for en stor del endnu ligger utrykte.²⁰

I fortalen til »Ordbog over jyske Almuesmål« takker Feilberg Skov - men uden direkte at nævne hans navn. Det er endvidere karakteristisk, at Skov i sine breve til Feilberg underskrev sig med pseudonym. Det kunne være farligt for en preussisk embedsmand at indsamle danske folkeminder! Det er sikkert også forklaringen på, at vi før 1920 finder så få lærere blandt de lokalhistoriske skribenter, der skriver og udgiver deres værker på dansk. En møller, en gårdejer og en urmager - som Fausbøl, Riis og Marcussen - stod her anderledes frit.

Sprogforeningens Almanak

Den nordslesvigske Sprogforening begyndte i 1894 udgivelse af en almanak for »at styrke det danske sprog og sindelag i Sønderjylland«. Der fandtes på dette tidspunkt en række almanakker, både på dansk og tysk, og med deres blandede indhold af kalenderstof, fortællinger, spådomme om vejret og praktiske råd var de en værdsat del af tidens folkelige læsestof. Sprogforeningens Almanak udkom i et meget stort oplag, og dens betydning i det skjulte for prægningen af holdninger og for styrkelse af mentaliteten blandt de dansksindede sønderjyder må ikke undervurderes. Gennem sit kalenderstof var almanakken en brugsting, som gjorde gavn året rundt, og dens oplysende artikler, folkelige fortællinger og digte blev ikke kun læst én gang. I almanakken indgik lokalhistoriske fortællinger og folkemindestof som en helt naturlig del, der i lighed med de litterære bidrag skulle være med til at styrke det danske sindelag.

Hvis man kigger nøjere på det lokalhistoriske stof i almanakken og på forfatterne til det, så er det næsten udelukkende nordslesvigere.²¹ I modsætning til Sønderjyske Årbøger, som var domineret af kongerigske forfattere, var Sprogforeningens Almanak et sted, hvor det egentlige folkelige arbejde kom til udtryk. Her skrev man ikke blot om »folk«, men man skrev også for »folk«,

og forfatterne tilhørte for langt den overvejende dels vedkommende de samme samfundslag eller det samme »folk«, som deres læsere gjorde.

Det historiske stof i almanakken kan i perioden frem til 1920 groft inddeles i to grupper: Krigsminder fra de slesvigske krige og træk fra gamle dage i bestemte lokaliteter.

Blandt forfatterne er nogle af de før nævnte lokalhistorikere og folkemindesamlere, bl.a. Jørgen Fausbøl, der var den ene af almanakkens tre redaktører 1894-1903, Jep H. Riis fra Løjt og A. J. Marcussen fra Rødding. Af andre forfattere, der har skrevet flere lokalhistoriske bidrag, bør nævnes landmand Jørgen Iversen fra Svejrup ved Felsted (1838-1924), godsinspektør H. C. Davidsen fra Schackenborg (1876-1963), lærer Jesper Madsen (1837-1912) og landmand Frederik Christian Hansen fra Løjtertoft (1834-1926). Den oven for omtalte Marcus Jensen Skov er på mange måder typisk for disse forfattere og deres emnevalg: Under pseudonymet Asker fortæller han i 1901 om landstormen ved Brøns i 1848 - en beretning egnet til at opflamme det danske kampmod - og i 1913 fortæller han barndoms minder fra Gram sogn. Det er en fin skildring, der viser det danske præg i hans hjem og hjemstavn.

Det vigtigste stof i almanakkens artikler var dog ikke det lokalhistoriske, men det personalhistoriske. Her gælder det imidlertid ligesom ved de egentlige lokalhistoriske bidrag, at der i reglen er en vækkende hensigt med artiklerne. Typisk i denne forbindelse er landmand Nis H. Callesen fra Lerskov (1837-1922), der bl.a. skrev om fremtrædende personer på sin hjemegn - Øster Løgum sogn. Om sin egen slægt skrev han i 1913 en lidt længere artikel med titlen »Slægtsfølelse og Hjemkærlighed«, hvor det i indledningen bl. a. hedder. »Naar der i vore Dage er bleven klaget over, at Slægtsfølelsen har tabt sig, hvorved ogsaa Hjemkærligheden er kommen til at lide, da er dette ikke sket med Urette; thi det er dog saa, at naar Pietetsfølelsen for Fædrene, for deres Liv og Virke, og Interessen for det fra Fædrene nedarvede tabes, da er det ogsaa forbi med Hjemkærligheden, og saa bliver Følgen den, at Vedkommende føler sig hjemløs og er ligegodt tilfreds eller ogsaa lige ilde tilfreds, paa hvilket Sted han end kommer til at leve. Jeg tager næppe fejl, naar jeg mener, at den usalige Gaardhandel, der er blevet saa gængs i vore Dage, netop ligger i, at Hjemkærligheden er gaaet tabt, fordi Slægtsfølelsen ikke mere er saa levende som i gamle Dage.«

Flere af de her nævnte forfattere valgte at fremstille det historiske stof i anekdotens eller den historiske fortællings form. Det gælder bl.a. Nis H. Callesen, der har skrevet 11 sådanne fortællinger, C. C. Haugaard samt J. N. H. Skrumsager. Væver Th. Kaufmann fra Bovrup (1877-1972), der især efter 1920 skrev mange historiske fortællinger, lagde ud med en række småfortællinger i almanakken 1917-19.

Disse historiske fortællinger og beskrivelserne af slægter og enkelte personer skal tjene til at give troværdige træk af landsdelens udvikling, og først og fremmest viser dette stof de holdninger til nationalitet og kristendom, historie og retfærdighed, der prægede den danske del af befolkningen i perioden under tysk styre.

Historiske Læsekredse 1897-1914²²

I 1897 fik forstanderen for mælkeriskolen i Ribe, S. H. Salling, en idé om oprettelse af »historiske læsekredse« i Sønderjylland. Salling var født 1842 i Lintrup i den nordligste del af Sønderjylland; han blev læreruddannet og arbejdede i en årrække efter 1864 som lærer ved forskellige højskoler i kongeriget. Da han - skønt født i Nordslesvig - ikke kunne få preussisk statsborgerskab og ønskede at tjene den sønderjyske sag, bosatte han sig i 1878 umiddelbart nord for grænsen, hvor han oprettede en mælkeriskole i nærheden af Ribe.

Salling mente, at den nationale kamp i Sønderjylland kun kunne vindes af den sønderjyske almue. Det var ikke tilstrækkeligt med dygtige ledere, også almuen - folket - måtte engageres og frem for alt sættes i stand til at argumentere for Sønderjyllands danskhed og de dansksindedes rettigheder. Det kunne nås ved, at den sønderjyske almue »tilegner sig en sådan historisk viden, at den har fuld klarhed over den historiske udvikling inden for det tusindårige forhold mellem dansk og tysk i Sønderjylland«. Endvidere skulle den have et grundigt kendskab til de sønderjyske geografiske forhold, viden om de forfatningsmæssige forhold og om retsvæsen, samt ikke mindst beherske det danske sprog fuldstændigt. Den tyske skoles skadelige virkning skulle modvirkes. Det var ikke tilstrækkeligt, at de unge besøgte højskoler og efterskoler i Danmark. De unge måtte ansføres til og hjælpes til selvstudier, og især måtte de mange unge, som ikke kom på højskoler eller efterskoler, inddrages heri. De historiske læsekredse skulle være rammen om dette arbejde. En sådan kreds skulle bestå af »5-6 personer - eller lidt flere - som ved en ugentlig sammenkomst vinteren igennem søger at sætte sig ind i Sønderjyllands historiske og politiske udvikling gennem tiderne ved læsning af historiske og politiske skrifter«.

De historiske læsekredse synes at være startet i 1897, efter at planerne havde været forelagt de dansksindedes politiske ledere. Salling synes imidlertid ikke at have modtaget megen støtte, hverken praktisk eller moralsk, fra den politiske ledelse. Hans forsøg på at gøre bl.a. H. P. Hanssen interesseret i en aktiv støtte til arbejdet mislykkedes, måske fordi dette arbejde trods alt faldt uden for de rammer, som var afstukket for det nationale arbejde gennem Sprogforeningen, Skoleforeningen og foreningslivet omkring de fremvoksende forsamlingshuse.

Læsekredsens deltagere mødtes privat og læste skiftevis op af bøger om

det emne, man nu var igang med. Herigennem tilgodeså man den sprogrøgt og sprogleje, som var et af formålene med læsekredsene. Det læste blev herefter diskuteret og forklaret, indtil alle havde forstået det.

I alle læsekredse beskæftigede man sig med det samme emne, og Salling fastlagde selv emnet for hver vinter og forsynede kredsene med bøger. Perioden ca. 1840-64 synes at have været dyrket i flere vintre, og det var her især personer som P. Hiort Lorenzen, Nis Lorenzen, H. Nissen, P. C. Koch, Chr. Flor, Chr. Paulsen og Laurids Skau, man beskæftigede sig med. Af et brev fra S. H. Salling fra 1907, hvor han beder H. P. Hanssen om at få tilsendt 30 eksemplarer af Sønderjyske Årbøger 1895, kan vi se, at der må have været ca. 30 kredse igang. Den artikel i årbøgerne, som kunne bruges i studiekredsarbejdet, var sikkert A. D. Jørgensens store artikel om Christian 8. og Sønderjylland. Men også andre perioder og emner beskæftigede man sig med. Fra Gabøl berettes det således i 1906: »Når således tyskerne har tillæmpet historien for at bilde ungdommen ind, at Slesvig altid har været et tysk land og slesvigerne et tysk folk, så læser vi om Uffe, om kong Gøtrik og Karl den Store, om Danevirke og runestenene, om Adam af Bremens udtalelser, om kejser Sigismund, om Ribekonventionen, om de utallige delinger af Sønderjylland, om indlemmelsen under kronen 1721 osv. osv. Og vi læser om det danske sprogs skæbne i Sønderjylland gennem tiderne fra den første tid og til sprogreskripterens tid, hvorved vi får fuld klarhed over, hvor retten ligger og alle dage har ligget i kampen mellem dansk og tysk sprog i Sønderjylland«.

Fra 1899 afholdtes der hvert år i oktober-november to fællesmøder for læsekredsene, et i Ribe og et i Vamdrup. Meningen med disse møder, der havde samme indhold, var dels, at man skulle høre et eller flere foredrag, som lagde op til vinterens studiekredsarbejde, dels at samles for at udveksle erfaringer.

Mens det ikke lykkedes at få de nordslesvigske, nationale ledere engageret i læsekredsarbejdet, synes Salling at have mødt en omend noget tvivlende forståelse for sagen nord for Kongeåen. I 1906 skriver Salling i et brev til H. P. Hanssen, at han har haft lejlighed til at fortælle nogle rigsdagsmænd om læsekredsarbejdet. »Man fandt tanken tiltalende, men ret ejendommelig, og stod noget uvis over for dens virkeliggørelse. Man spurgte: Kan man få jævne almuesmænd til på egen hånd at give sig i lag med at tilegne sig den historiske og politiske kundskab, som jo er læsekredsenes mål, og vil de kunne magte opgaven?« Salling bekræftede naturligvis, at dette var muligt, men man ønskede en udtalelse af H. P. Hanssen om ideens bæredygtighed. Skønt H. P. Hanssen i sommeren 1905 havde besøgt en læsekreds i Gabøl og ved selvsyn oplevet, hvordan den virkede, lykkedes det ikke for Salling at få nogen udtalelse om læsekredsenes arbejde.

I 1908 havde Salling en samtale med professor Høffding, formanden for Studentersamfundets Sønderjyske Samfund, det såkaldte 4S. Høffding anbefalede stærkt, at læsekredsene skulle organisere sig i en slags forening. Forslaget blev af Salling forelagt på efterårsmøderne i Ribe og Vamdrup. I Ribe var der nogen modstand imod forslaget, »hvad der har sin grund i, at de vestlige kredse synes at blive noget påvirket af kræfter, der så vidt jeg kan skønne ønsker at arbejde en virksomhed op ved siden af eller i stedet for den historiske læsekredsvirksomhed«. ²³ Resultatet blev imidlertid, at der nedsattes et udvalg på seks medlemmer. Udvalget mødtes på Folkehjem i Aabenraa den 12. marts 1909 og nåede her frem til et program, der bl.a. opfordrede til samarbejde mellem nabokredse, bl.a. om fælles foredrag. Udvalget skulle tillige fungere som en slags fælles bestyrelse for kredsene og bl.a. fastlægge hver vinters emne. Læsekredse var imidlertid ikke nok. Udvalget foreslog også, at der skulle oprettes et tre måneders kursus i Sønderjyllands historie for den sønderjyske ungdom.

Først ved mødet i 1910 gik man videre med denne sag, men der synes ikke at være kommet noget ud af det. Det sidste fællesmøde, vi har kendskab til, afholdtes i 1911. Få år efter kom Første Verdenskrig, og den satte en endelig stopper for disse tilløb til en større, sønderjysk historisk organisation.

Den tyske hjemstavnsbevægelse

Perioden fra omkring århundredskiftet og frem til Første Verdenskrigs udbrud var i Tyskland præget af en varm interesse for det nære samfund, såvel dets arkitektur som historie. Der opstod en egentlig »hjemstavnsbevægelse«, som hurtigt spaltede sig ud i to hovedretninger, dels en gren, der interesserede sig for den lokale arkitektur, dels en gren, hvis interessefelt var lokalhistorien. Disse to hovedstrømninger kunne undertiden mødes, f. eks. i museumsbyggeriet i Haderslev 1914-15. De var i øvrigt også udsprunget af de samme kilder - en blanding af usikkerhed over for den hastige tekniske og økonomiske udvikling og en stærk følelse af, at det var vigtigt at bevare såvel de synlige som de usynlige rødder til fortiden og lokalsamfundet.

Det kan umiddelbart overraske, at den nye hjemstavnsbevægelse blev støttet aktivt af nogle af de preussiske embedsmænd, men dette var tilfældet. Det var således landråden i Tønder, Friedrich Rogge, som i 1907 tog initiativ til oprettelse af en bygningsbevaringsforening, »Baupflegeverein Tondern«, der blev den første af sin art i hele Slesvig-Holsten. Rogge var som den øverste preussiske embedsmand med til at bestemme udformningen af det offentlige byggeri i Tønder Amt, og ved to markante nybyggerier (Amtshuset i Tønder og den tyske folkehøjskole i Tinglev) blev der lagt vægt på at knytte forbindelse til de bedste traditioner i den nordvestslesvigske byggeskik. ²⁴

Året efter, i 1908, stiftedes en slesvig-holstensk landsforening for hjemstavnbeskyttelse. Det var en filial af »Deutscher Bund Heimatschutz«, og ligesom hovedforeningen lagde den stor vægt på at fastholde kvalitetskrav i byggeriet og at understrege betydningen af at arbejde ud fra de lokale byggetraditioner. Dette ville for Vestslesvigs vedkommende sige at bruge det frisiske hus som udgangspunkt, mens man i det nordligste Slesvig skulle hente inspiration i de jyske bøndergårde og på Als og langs østkysten især skulle holde fast i bindingsværk og anvende kragtræer på stråtaget.²⁵

Den nye bevægelse blev modtaget med velvilje både af de lokale myndigheder og af lokalbefolkningen. For de tysksindede var den et led i tidens nationale og regionale strømninger, og for de dansksindede betød de nye signaler i det offentlige og private byggeri, at det dansk-regionale præg i landsdelen ikke helt blev udslettet, som det i en årrække havde set ud til, da det offentlige byggeri havde været domineret af en »Kraft-stil«. Der havde været protester mod det tyske og helt egnsfremmede præg, som meget offentligt byggeri havde haft frem til omkring år 1900.

Også i Danmark var der i det første tiår af 1900-tallet stor interesse for hjemstavnstil eller »Bedre Byggeskik«, som bevægelsen her kom til at hedde. I høj grad kom den vestslesvigske byggetradition med røde teglsten og afvalmet tegltag til at præge denne retning.

Købmand H. F. Hansens købmandsgård i Skarabæk blev nyopført efter en brand i 1909 efter tegninger af den danske arkitekt Kaj Gottlob. Bygningen blev også fra tysk side opfattet som et smukt eksempel på hjemlig byggeskik. I dag rummer bygningen, der her ses fra bagsiden, Skarabækegnens Museum. Fot. 1985 i Skarabækegnens Museum.

I landsbyen Skærbæk opførtes i 1909 en købmandsgård efter tegninger fra den danske arkitekt Kaj Gottlob, og dette byggeri blev fremhævet af både den tyske og danske hjemstavsbevægelse som et smukt eksempel på god hjemlig byggeskik.²⁶

Den tyske Heimat-bevægelse er formodentlig også baggrunden for fremkomsten af en række flot udstyrede værker om provinsen Slesvig-Holstens historie, natur og geografi.²⁷ Formålet med disse værker var bl.a. at markere Slesvig-Holsten som en udelelig helhed, som »unsere Heimat«, med en kraftig understregning af provinsens tyske præg og af de resultater, som var opnået under det preussiske styre. Der bringes digte af forfattere og gengives kunstværker af malere, alle med tilknytning til Slesvig-Holsten. I årene umiddelbart før Første Verdenskrigs udbrud, da de fleste af disse værker udkom, betones dog i højere grad hjemstavnsens særlige kultur i form af byggeskik og folkeminder. Det er hjemstavsbevægelsen med dens interesse for bl.a. den hjemlige byggeskik, som her slår igennem. Det sætter også sit præg på illustrationerne i disse værker. Fotografier og tegninger af gamle gårde, kirker, slotte og herregårde, borgerhuse og fortidsminder bringes side om side med naturbilleder og reproduktioner af kunstværker.

De fleste af disse værker var skrevet af forfattere uden tilknytning til Nord-slesvig. Kun i enkelte tilfælde medvirkede lokale forfattere. Blandt disse var gymnasieoverlærer R. Macke fra Haderslev og Jacob Bödewadt fra Tønder. En hjemstavnsbog om Nordslesvig alene, »Unsere Heimat Nordschleswig« udgivet 1912 af W. L. Schützes forlag i Haderslev, har dog flere lokale forfattere, bl.a. Ludwig Andresen, Thomas Ries, H. Wullenweber, J. Raben og C. M. Lund, der alle skal omtales i det følgende.²⁸

Tysk lokalhistorisk indsats

Den tyske hjemstavsbevægelse, som allerede er omtalt, gav sig udtryk i en voksende interesse for det lokale samfunds historie og særpræg. Som et udtryk herfor står den »Verein zur Pflege der Natur- und Landeskunde in Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck«, der blev stiftet ved et møde i Neumünster den 7. sept. 1890. Foreningens formål var at udbrede kendskabet til og fremme udforskningen af hjemstavnsens geografi og historie, skik og brug, sagn, eventyr, sange m.m. samt vække sansen for hjemstavnsens natur. I løbet af det første år fik foreningen 1600 medlemmer, og i januar 1891 kunne man udsende første nummer af foreningens månedsskrift »Die Heimat«. Her bragtes kortere og længere artikler med emner, der lå inden for foreningens formål.

Slesvig-Holstens førende historiske tidsskrift var på det tidspunkt »Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte«, som var begyndt at udkomme i 1870. Emnerne for artiklerne i dette tidsskrift var først

og fremmest provinsens, dvs. Slesvig-Holstens historie, ikke mindst 1800-årene med den liberale bevægelse, dens store navne og især krigen 1848-50 som hovedemner. Et andet vigtigt emne var middelalderen, de holstenske adelslægters og grevelslægtenes historie med erobringen af de slaviske områder i Holsten som noget centralt. Mange af artiklerne var skrevet af folk fra universitetet i Kiel, og forfattere fra den nordligste del af provinsen forekommer slet ikke, ligesom artikler med emner fra Nordslesvig er yderst få.²⁹

Die Heimat var i sit indhold og i sin forfatterkreds bredere og mere folkeligt end det fornemme Zeitschrift, selv om der især i de første årgange nok kan træffes artikler, som mere var for specialister. Foreningen, der stod bag bladet, var stærkt præget af lærerstanden - hele den første bestyrelse bestod således af lærere. Af de 1400 personer, der har skrevet i Die Heimat 1891-1943 var de 600 lærere.³⁰

En gennemgang af de første 30 årgange af Die Heimat viser imidlertid, at Nordslesvig var overordentligt dårligt repræsenteret, både med hensyn til artikler med emner fra Nordslesvig og især med hensyn til forfattere. I de første 20 årgange findes kun 20 artikler med emne fra Nordslesvig, og hvor forfatterne er bosat i Nordslesvig. I alt er der tale om 12 forfattere, heraf to seminarielærere og fire lærere.³¹

Blandt disse forfattere møder vi personer, som i den følgende tid træffes som fremtrædende lokalhistorikere. Det gælder Ludwig Andresen (1880-1940) fra Tønder, der var læreruddannet og i 1906 publicerede sine første artikler i Die Heimat, samt købmand Thomas Ries (1855-1923) fra Aabenraa, der i 1911 skrev om Brundlund slot; endvidere læge H. Wullenweber (d. 1926) fra Tandslet, der blev den første formand for »Altertumsverein« for Als og Sundevad (se nedenfor), samt denne forenings samlingsleder, Jens Raben (1880-1960), der dog kun har publiceret en enkelt artikel i Die Heimat i 1909.³²

Lærere havde som nævnt tidligere beskæftiget sig med lokalsamfundenes historie. I den preussiske skole blev det imidlertid ved en forordning af 14. august 1880 gjort til en pligt for lærerne at beskæftige sig med lokalsamfundets historie i den såkaldte »skolekrønike« (Schulchronik). Det var naturligvis skolens historie med biografiske oplysninger om dens lærere og vigtige begivenheder i skolens liv, som var hovedsagen og skulle nedfældes i skolekronikken. Væsentligt i den sammenhæng, der er emnet her, er imidlertid, at det også blev påbudt at give en beskrivelse af skolens hjemsted, dets geografiske, geologiske og naturhistoriske forhold, dets historie gennem tiderne, for så vidt den var tilgængelig uden mere indgående undersøgelser, samt af sagn og overleveringer, der var knyttet til særlige lokaliteter.³³

Opgaven blev naturligvis løst på vidt forskellig vis og med stor forskel i grundighed, men det er helt klart, at den preussiske skole og dens lærere, hvoraf

mange endnu i slutningen af 1800-årene var danskuddannede, herigennem har ydet et væsentligt bidrag til belysning af lokalsamfundenes historie, ikke alene i deres egen tid, men også for ældre perioder. Adskillige lærere har her forsøgt at fortælle landsbyens historie. Det gælder f.eks. lærerne i Langetved, i Øster Lindet, i Varnæs og i Ketting.

Skolekrøniken var en håndskrevet bog, og det var kun en begrænset kreds, der havde adgang til den. Ved Genforeningen i 1920 ophørte arbejdet med at føre krønikerne ajour, mange gik i glemmebogen eller forsvandt sporløst fra skolen, hvor de hørte til. Det er dog lykkedes at sikre mange for eftertiden, bl.a. findes der i skolearkiverne i Landsarkivet i Aabenraa et meget stort antal. De er af betydelig værdi, både skolehistorisk og lokalhistorisk.³⁴

Men ikke kun lærerne beskæftigede sig således - mere eller mindre tvunget - med lokalsamfundets historie. Også præsterne ydede her i preussisk tid en aktiv og til dels upåagtet indsats. Også blandt præsterne var der tradition for at beskæftige sig med lokalhistoriske eller topografiske studier. Det gælder f.eks. Knud Aagaard, der var præst i Agerskov 1806-38, og hvis beskrivelse over Tørning len fra 1815 stadig står som et vigtigt kildekrift, og det gælder Peter Kier, der var præst i Øster Løgum 1802-34 og efterlod sig et meget omfattende materiale om sognet, ikke mindst et uhyre værdifuldt kortmateriale.

Præsterne fik ligesom lærerne påbud om at føre en bog med oplysninger om sognet og dets kirkelige liv. Den 15. juli 1897 blev der udsendt en bekendtgørelse om »indretning af kirkelige sognekrøniker (Gemeindechroniken) og deres førelse.« Sognekrøniken skulle omfatte tre dele, for det første en fremstilling af sognets opståen og historie, med særlig hensyntagen til kirke-, skole- og fattigvæsen - så vidt en sådan fremstilling nu kan skaffes til veje, dernæst en topografisk-statistisk del med oplysninger om sognets omfang og størrelse, oplysninger om gudstjenester og kirkegang samt om dåb, konfirmationer, vielser og begravelser og sognets kirkelige liv i det hele taget. Sidste del af sognekrøniken skulle være en kronologisk videreførelse af krønikens anden del.³⁵

Som for skolekrønikerne gælder det om sognekrønikerne, at de er ført på vidt forskellig vis, men at de blev ført, fremgår af, at et meget stort antal i dag er bevaret i præstearkiverne i Landsarkivet i Aabenraa. Mest imponerende af dem er nok Døstrup sognekrønike, der blev ført af pastor Th. E. Jørgensen (1847-1931), der var præst i Døstrup 1884-1914, men også andre sognekrøniker rummer vigtigt lokalhistorisk kildemateriale, som i de fleste tilfælde er helt uudnyttet.³⁶ - Også arbejdet med sognekrønikerne ophørte i 1920, omend en del præster skrev videre i protokollerne på eget initiativ.

Undervisningen i den preussiske skole byggede på en forordning fra 1872.

Hovedvægten i historieundervisningen lå ifølge denne forordning på »die alte Geschichte«, dvs. det gamle Grækenland og Romerriget. Flere gange blev det forsøgt i højere grad at flytte vægten over på preussisk historie, og ikke mindst kejser Wilhelm 2.'s personlige »allerhøjeste ordre« af 1. maj 1889 virkede i denne retning. Den opvoksende ungdom skulle gennem historieundervisningen opnå et klart og fuldt billede af den omsorg, som de preussiske konger havde vist til fremme af folkets vel, ligesom den skulle have en anskuelig fremstilling af de glørværdige tider, da kongerne grundlagde og befæstede Preussens magt, og af hvorledes de havde genskabt det tyske riges enhed.³⁷

Historieundervisningen var i de første skoleår snævert forbundet med geografiundervisningen. Læreren tog sit udgangspunkt i hjemstavnsens geografi og historie, og anvendte hertil en lille lærebog i »Heimatkunde«. Hans Hinrich v. Ostens »Schleswig-Holstein in geographischen und geschichtlichen Bildern. Ein Handbuch der Heimathskunde für Schule und Haus«, der udkom i begyndelsen af 1870'erne, var nok en af de mest anvendte, men i tiden frem til Første Verdenskrigs udbrud udkom der flere forskellige lærebøger i hjemstavns-lære. Slesvig-Holstens indlemmelse i Preussen var her et vigtigt punkt.³⁸

Kun en enkelt synes at være skrevet af en lærer, bosat i Nordslesvig. I 1895 udsendte seminarielærer R. Krickau i Haderslev et lille hæfte med titlen »Stadt und Land, zur Veranschaulichung des heimatkundlichen Unterrichts in der Volksschule«. Hæftet tager sit udgangspunkt i byen Haderslev og dens nærmeste omegn og søger herigennem at bibringe eleverne geografiske og historiske kundskaber.³⁹

Det tyske, lokalhistoriske arbejde før 1914 var således af ret betydeligt omfang, og ikke mindst lærere og præster var aktive. Det er imidlertid begrænset, hvad lærere fra Nordslesvig har publiceret, hvilket formodentlig hænger sammen med de nationale forhold. Der er dog en mere usynlig side af den lokalhistoriske virksomhed, nemlig undervisningen i hjemstavns-lære, som havde en central placering i skolen. Måske har det store arbejde, som mange lærere havde lagt i arbejdet med skolekrøniken, smittet af på deres undervisning, således at de herigennem har formidlet en del af den lokalhistorie, som de selv havde gjort studier i.

Fælles dansk-tyske initiativer

Det var i betydeligt omfang de samme idealer og forestillinger om at bevare forbindelsen til det lokale og hjemlige, der prægede de danske og tyske bestræbelser på den lokalhistoriske arbejds-mark. Her kunne de nationale ellers så ofte modstridende interesser mødes i et fælles arbejde for at redde ting fra forgængeligheden. Det lokalhistoriske arbejde kunne dog ikke undgå at blive berørt i en vis udstækning af de nationale modsætninger, uanset hvor god

Stempel fra den lokalhistoriske forening på Als og Sundeved, 1916. Foreningen, der blev oprettet i 1908, nåede at have fire forskellige navne - der alle var tosprogede - i løbet af de første 12 år. Ændringerne skyldtes de specielle nationalpolitiske forhold. Det første navn, »Altertumsverein«, ændredes i 1914 til »Kreisverein für Heimatkunde«, men allerede i 1916 ændredes navnet igen til »Verein für Heimatkunde von Alsen und Sundewitt«. Sønderborg amt (Kreis) omfattede netop Als og Sundeved, men betegnelsen Kreisverein/Amtsforening kunne opfattes som en accept af den preussiske forvaltning, og det har kunnet virke stødende på de danske medlemmer. Museet på Sønderborg slot.

viljen til neutralt samarbejde på hjemstavns grund var. Et eksempel herpå er forholdene omkring grundlæggelsen af en oldsags- og hjemstavnsforening i Sønderborg Amt i 1908.

Foreningen var konsekvent dobbeltsproget og fik derfor det lidt omstændelige navn: »Altertumsverein. Verein zur Pflege der Heimatkunde für Alsen und Sundewitt - Foreningen til bevarelse af oldsager og oldtidsminder for Als og Sundeved«. Dobbeltnavnet var dog ikke en selvfølge i samtiden, men et resultat af en sprogstrid, der var gået forud for den stiftende generalforsamling i marts 1908. En række af egnens beboere, især tysksindede, havde opfordret til dannelse af en forening, der skulle sikre bevarelse af områdets oldtidsminder og oldsager i Sønderborg amt. Denne henvendelse fik den altid årvågne redaktør på Dybbøl-Posten, A. Svensson, til at skrive rundt til en række danske landboere og bede dem om at komme til det orienterende møde for fra første færd at kunne sætte dansk indflydelse ind jævnsides med den tyske.⁴⁰ Efter et lidt stormfyldt møde blev dette krav imødekommet, og et udvalg på tre danske og tre tyske skulle i fællesskab udarbejde vedtægter for en helt »upolitisk« forening. Foreningen blev stiftet 13. marts 1908, men forinden havde de danske medlemmer af udvalget trukket sig, fordi man ikke kunne enes om definitionen på »upolitisk«. Det lykkedes dog at få samlet en bestyrelse med fire danske og fem tyske medlemmer, og som formand valgtes den tysksindede landlæge, Hans Wullenweber fra Tandslet.⁴¹

Blandt de fem tyske bestyrelsesmedlemmer må også regnes den 28-årige, meget aktive forretningsfører på Sonderburger Zeitung, Jens Raben. Han stammede fra Christiansfeld og var først kommet til Sønderborg i 1908, men det viste sig at være et sjældent godt valg at få tilflytteren Jens Raben med i hjemstavnsforeningen. Han fik det mandat at være »samlingsleder« og gik straks i gang med at skaffe en samling at bestyre. Kun fire måneder efter stiftelsen kunne den nye forening vise sin første udstilling af genstande fra egnen i et værelse i Store Rådhusgade 3. Gaver begyndte hurtigt at komme ind, og samtidig fik foreningen mulighed for at erhverve en betydelig samling

Düppel-Gedächtnis-Ausstellung

---

in Sonderburg

Schutzherr: Se. Hoheit Herzog Ernst Günther von Schleswig-Holstein

veranstaltet von den Kriegsteilnehmern von 1864

Juni bis September 1914.

Die Ausstellung, welche von Sr. Majestät dem Kaiser, Ihren Kgl. Hoheiten den Prinzen Heinrich und Friedrich Leopold von Preußen, Sr. Hoheit dem Herzog Ernst Günther von Schleswig-Holstein, den Familien Fürst Bismarck, Graf Moltke, Graf Roon, Graf Blumenthal, Herwarth von Bittenfeld, von Manstein, vielen Veteranen und ihren Familien, dem Kgl. Zeughaus, der Kgl. Nationalgalerie u. a. besichtigt wird, bietet ein anschauliches, lebendiges Bild des ersten Einigungskrieges und enthält die wertvollsten Erinnerungen an die Gründer unseres Reiches.

Annonce for 50-års mindeudstillingen om 1864, afholdt i Sønderborg april-august 1914. Sønderborg Museum medvirkede ved opbygningen af udstillingen, og mange genstande overgik bagefter til museet. Teksten i annoncen vidner om, at historie sjældent er upolitisk eller nationalpolitisk neutral. Museet på Sønderborg Slot.

oldsager. Prisen var 2500 Mark - et beløb, det lå helt uden for foreningens mulighed at skaffe. Sønderborg Amt trådte imidlertid beredvilligt til og skænkede beløbet, så »Altertumsverein« må fra begyndelsen siges at være blevet accepteret af såvel lokalbefolkningen som myndighederne.

I de følgende år voksede samlingen hastigt, så der hurtigt blev brug for større lokaler. I 1910 blev der mulighed for at leje tre værelser i det nybyggede menighedshus. Her kunne Raben nu indrette et lille museum med et hovedtema i hvert værelse: Oldtidsminder, minder fra de slesvigske krige og folkeminder (dvs. lokale dragter, møbler, husgeråd og redskaber). Men også disse lokaler blev snart overfyldte, især efter at foreningen i 1914 var blevet forøget med en stor del af genstandene fra »Düppel Gedächtnis-Ausstellung« - den officielle udstilling, der havde været arrangeret til festlighederne omkring 50 årsjubilæet for erobringen af Sønderjylland. Med økonomisk støtte fra byen og amtet lykkedes det foreningen i 1917 at leje et hus og at flytte samlingerne i vinteren 1917-18.⁴² Det var under verdenskrigen med dyrtid og fødevarerangel, og det kan undre og imponere, at der var vilje til at bruge penge på et kulturfremstød på dette tidspunkt. Når de offentlige myndigheder var villige hertil, var det

naturligvis, fordi samlingen og foreningen blev betragtet som noget, Sønderborg amt havde grund til at være stolt af.

Også på det udgivelsesmæssige felt markerede den nye leder af hjemstavns-samlingen sig. I 1913 begyndte Raben en udgivelse af »Heimatblätter für den Kreis Sonderburg«, der udkom som et tillæg én gang om måneden til Sonderburger Zeitung. Skriftet var en beskeden nordslesvigsk pendant til Die Heimat, hvor Raben i 1908 havde skrevet om alsiske bomærker, men han havde ambition om, at Als og Sundeved skulle have deres eget lokalhistoriske tidsskrift, og dette mål blev nået med grundlæggelsen af Heimatblätter i 1913. Dette initiativ viser, at der var en stærk egnsbevidsthed i det lokalhistoriske arbejde, og at drivkraften langt fra kun skulle søges i de nationale modsætninger. Også andre modsætninger spillede en væsentlig rolle. Man ville være sig selv - ikke kun en lille del af et tidsskrift, der udkom i Kiel. Heimatblätter indeholdt meget varieret stof, fra arkæologiske bidrag til artikler om tro og overtro, kildeuddrag fra gamle retssager og alsisk gårdhistorie. Skriftet udkom 1913-16 og igen 1919-25. Da det var et tillæg til den tysksprogede avis, var det naturligvis tysksproget, og det kunne nok være med til at øge interessen for at købe avisen. Derfor kan det ikke overraske, at der var danske borgere, der så med mistro på de ihærdige hjemstavnsinteresserede. Ikke alle mente, at hjemstavnsens historie var noget, man burde samles om - uanset nationalt tilhørsforhold.

I hovedet til »Heimatblätter für den Kreis Sonderburg« (1913), der er tegnet af Jens Raben, symboliseres kærligheden til hjemstavnen gennem gravhøjen og bindingsværksgården i det bakkede alsiske landskab. Sønderborgs byvåben står lænet op ad et træ med stærke rødder, land og by er forbundet gennem historiens bånd.

Jens Raben passede sin post som samlingsleder og bestred sit bestyrelsesarbejde jævnsides med at være forretningsfører på byens tyske avis, og dette var ikke uproblematisk, selv om foreningen havde erklæret sig som nationalpolitisk neutral og forsøgte at være tosproget i sine henvendelser til offentligheden. Der var i dele af den danske bevægelse modstand over for »Altertumsverein«, og klarest kom denne modvilje til udtryk i det danske dagblad »Dybbøl-Posten«, hvor en gruppe på ca. 40 ansete dansksindede tog afstand fra dannelsen af hjemstavnsforeningen og i stedet for opfordrede til at bakke op om det arbejde, der var foregået i en årrække i Sundeved for at samle oldsager til opbevaring på Dybbøl Mølle.⁴³ Disse synspunkter kom også frem i lederkommentarer i avisen, hvis redaktør var lige så energisk og engageret som Raben. Det var den nævnte A. Svensson, som i 1907 var kommet til Sønderborg for at overtage den lidt hensygnende danske avis. I løbet af få år fik han rettet bladet op og gjort det til et af de førende danske dagblade i Sønderjylland, og samtidig fik han pustet nyt liv i byens danske borgerskab, fornyet kampånden og viljen til at modstå tysk pres.⁴⁴ Det var med betydelig modvilje, at Svensson fulgte den dansk-tyske forbrødring, som foregik omkring dele af egnens kulturliv, f. eks. ringriderforeningen og hjemstavnsforeningen. Fælles foretagender af denne art rummede risiko for, at man glemte det ene fornødne - nemlig det nationale. Over for denne livsholdning stod det andet synspunkt, som Raben var fortalere for, at bevarelsen af oldtidsminder eller andre minder fra hjemstavnen var en fælles sag for alle »...es muss einem jeden Menschen eine hehre Pflicht und eine hohe Aufgabe sein.«⁴⁵ Svenssons betænkelighed over for dette kom klart til udtryk i Dybbøl-Posten, men den synes ikke at have ført til, at den danske befolkning vendte ryggen til indsamlingsarbejdet eller foreningsarbejdet. Det er dog givet, at Svensson havde ret, når man vurderer på langt sigt: Historien er ikke upolitisk, heller ikke lokalhistorien. Dette ville være fremgået klart, hvis et af museets rum havde sigtet på at skildre egnens historie i tiden efter 1864, hvor et massivt fortyskningsforsøg blev sat ind. Men ved at lægge hovedvægten på oldtid og folkeminder kunne den erklærede neutrale hjemstavnsforening undgå at tage stilling til det nationale spørgsmål. Det kan synes forbavsende, at hjemstavnsforeningen også formåede at skabe en samling med krigsminder fra de slesvigske krige på foreningens erklærede upolitiske grundlag, men tilsyneladende er det lykkedes. I år 1900 var der fra regeringen udsendt en opfordring til at indsamle »krigsminder, fordi de havde værdi ud fra en national interesse«. På dette tidspunkt var der endnu ikke dannet museum i Sønderborg, men i Aabenraa havde man besvaret opfordringen positivt og foreslået, at man kunne indsamle våben og billeder af soldater.⁴⁶ Denne opfordring viser, at hjemstavnsarbejdet og arbejdet med lokalhistorien ikke blev opfattet som upolitisk af den tyske regering, selv

om dette undertiden - som det var tilfældet i Sønderborg - var lokalbefolkningens holdning til arbejdet.

Også i Haderslev var der vækst i det lokalhistoriske arbejde under Første Verdenskrig, selv om krigen ellers havde medført, at mange kulturaktiviteter var stoppet af myndighederne eller gået i stå af sig selv. I marts 1914 vedtog kredsagen at bevillige 50.000 mark til et anseligt museumsbyggeri, og det blev fuldført i løbet af det første krigsår. Befolkningen bakkede varmt op om museumsarbejdet, og det synes at være årsagen til, at der kunne skabes politisk enighed om at yde det betydelige beløb til lokalhistorisk arbejde. Et medlem af kredsagen udtalte således om bevillingen: »Jeg må endnu engang betragte det som en udgift, der kunne have været sparet, men befolkningen ville jo have det, og så måtte jeg bøje mig«. Den dynamiske leder af Haderslev Museum, Chr. M. Lund (1869-1941), var ikke sen til at bruge dette modvillige udsagn i sin årsberetning, hvor han tilføjede sine egne betragtninger: »Befolkningen ville have det! Et bedre bevis for, hvor dybt forståelsen har slået rod i

I tilknytning til det nyopførte kredsmuseum i Haderslev (midt i billedet) opførtes 1914-15 et frilandsmuseum omfattende fire bygninger, Stevelhuset, Hejsagerhuset, der er en rekonstruktion, en bullade fra Øsby og et mindre, rekonstrueret bulhus; hertil føjedes i 1921 en stubmølle fra Rangstrup. Vest for museet kunne man se stenlægning fra en gravhøj ved Strandelhjørn, et dyssekammer fra Jels, en gravhøj med dyssekammer fra Skrydstrup, forskellige større sten (slibesten, grusten, skålstén) samt en gabestok fra Bevtøft. Museet i Haderslev var hermed et af de største i provinsen Slesvig-Holsten. Fot. ca. 1940 i Haderslev Museum.

befolkningen, kunne vi ikke ønske os. Og når vi spørger, hvorfor befolkningen ville det, må der svares, fordi den har indset, at det er en del af den snævrere hjemstavns, som er viet til undergang, når vi ikke har et museum. Heri ligger imidlertid også svaret på, hvad museet er: Det er kredsens og befolkningens mindeværn. Den dybt i befolkningens rodfæstede kærlighed til hjemstavnen er det, som dikterer kredsagens beslutning.«⁴⁷

Museumsbyggeriet i Haderslev var en imponerende opgave - både efter samtidens og nutidens målestok. Ikke blot blev der opført en fornem og tidssvarende bygning til de arkæologiske fund, men der blev også som noget helt nyt opført et frilandsmuseum til folkemindesamlingerne. Her anbragtes en lang række genstande fra det selvforsynende bondesamfund - en tid der for mange føltes som lige så uigenkaldeligt forbi som oldtiden.

I *Aabenraa* lå museet pakket sammen, da amtshuset i 1916 havde fået brug for de beskedne lokaler, museet havde til rådighed her siden 1901. Under krigen blev der gjort flere forgæves forsøg på at få en selvstændig bygning til museumsgenstandene i lighed med, hvad man havde i både Haderslev og Sønderborg; men først ved krigens afslutning kom der gang i arbejdet. I modsætning til tidligere, hvor det især var det tyske borgerskab, der havde støttet museets indsamlinger, var det nu det danske borgerskab, der tog initiativet. I forventning om danskhedens snarlige sejr gik fremtrædende dansksindede fra Sprogforeningen, Folkehjem og byens danske borgerforening, Frederiksklubben, nu aktivt ind i museumsarbejdet. Man ville nu gerne være med til at støtte og fastholde mindet om hjemstavnskulturen, som man opfattede som et udtryk for byens danske fortid. Dette betød dog ikke, at de tysksindede trak sig ud af arbejdet, og især omkring søfartssamlingen var der et godt samarbejde. Lokalpatriotismen kunne her overdøve de nationale skel, og der var i Aabenraa en tradition for et samarbejde omkring søfarten på tværs af de nationale skel, f. eks. i Sømandskassen. I 1919 udarbejdedes tegninger til et nybyggeri, og kredsagen købte en byggegrund i Callesensgade. Imidlertid blev projektet ikke ført ud i livet på grund af pengemangel i overgangsperioden mellem tysk og dansk styre, og Aabenraa by og amt måtte vente med at få en museumsbygning til efter Genforeningen.⁴⁸

I *Tønder* arbejdedes også med museumstanker i årene før Første Verdenskrig. Blandt initiativtagerne var den førnævnte landråd Rogge, der var grundlægger af »Bauplegeverein Tondern« og meget interesseret i den lokale kulturhistorie. Takket være bevaringsforeningen blev en betydelig del af de mest værdifulde vestslesvigske bygninger fotograferet, og forståelsen for den lokale byggeskik blev gennem dette arbejde udbredt i større kredse. Interessen for »Altertüer« afspejledes også i oprettelsen af flere privatsamlinger med vestslesvigske møbler, husgeråd, fliser, kniplinger og smykker. I 1911 var der tilløb til museums-

dannelse, og initiativet synes igen at komme fra landråd Rogge, der fik en henvendelse fra en af egnens privatsamlere, gårdejer - og gårdslagter - Adersen i Lydersholm. Denne ville gerne afhænde sin privatsamling til et planlagt amtsmuseum i Tønder. Landråden indhentede en sagkyndig udtalelse fra lederen af Flensborg Museum, dr. Sauermann. Denne anså imidlertid værdien af samlingen i Lydersholm for at være for ringe, og hermed strandede museumsplanerne i Tønder i første omgang. Det er karakteristisk for hele egnen, at udgangspunktet ikke var oldsager, men »antikviteter«, og Sauermanns vurdering gik da også på kunstindustrielle og æstetiske kriterier i højere grad end på en bedømmelse af genstandenes kultur- og lokalhistoriske værdi. Før museumsplanerne faldt til jorden i 1912, havde byrådet i november 1911 vedtaget at overlade porthuset fra det omkring 1750 nedrevne Tønder Slot til kredsens (amtet) på betingelse af, at der blev indrettet et lokalmuseum her på kredsens bekostning. Imidlertid blev dette projekt ikke til noget i første omgang, men frøet var sået, og under Første Verdenskrig blev museumsplanerne atter taget op foranlediget af, at talrige kobber- og messinggenstande blev indsamlet med henblik på omseltning. Kredsens besluttede da, at de mest værdifulde genstande ikke måtte omseltes, men skulle overlades til egnsmuseerne. I den sydlige del af amtet, i Nibøl og på Før, var der museer, men ikke i Tønder by, og dette kunne nok krænke den lokale stolthed. Nu blev ideen med at overlade porthuset vederslagsfrit til amtet atter taget op og vedtaget i byrådet. Tidernes ugunst bevirkede dog, at planerne ikke blev ført ud i livet, og Tønder måtte vente indtil efter Genforeningen med at få sit eget museum.⁴⁹

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at der både i Haderslev og Sønderborg indrettes museer i krigsårene, og at der i såvel Aabenraa som i Tønder arbejdes med museumstanker i disse krigs- og kriseår. Dette kan tages som udtryk for en bred opbakning bag denne del af det lokalhistoriske arbejde fra myndigheder og lokalbefolkning. Det er samtidig eksempler på, at økonomiske nedgangstider ikke nødvendigvis behøver at være barske tider for lokalhistorisk arbejde.

Tiden 1920-45

Det brede, lokalhistoriske arbejde er i vid udstrækning blevet båret af amatører og har været udført på de betingelser og ud fra de forudsætninger, der fandtes i lokalsamfundene. Måske netop derfor har arbejdet ikke altid givet så meget prestige til udøverne, og måske har vi også her forklaringen på, at det undertiden overses i sammenhænge, hvor det ellers burde indtage sin selvfølgelig

rolle. Dette er f. eks. tilfældet i bogen »Nordslesvigs aandelige Genforening med Danmark«, der udkom i 1948. Her redegøres for næsten alle sider af det kulturelle arbejde i landsdelen efter 1920, men det lokalhistoriske arbejde omtales kun sporadisk - til trods for, at bogen er skrevet som en hilsen til en af samtidens fremtrædende lokalhistorikere, formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, amtslæge H. Lausten-Thomsen, på dennes 70 års dag. Såvel den litterære udvikling i Sønderjylland som den sønderjyske dialekt skildres, ligeledes de geologiske undersøgelser i landsdelen og dansk videnskabelig forskning i Sønderjyllands historie.

Derimod mangler der en selvstændig skildring af det betydelige lokalhistoriske arbejde, der var foregået over hele landsdelen efter 1920. Det omfattede bogudgivelser, men først og fremmest foredrag og foreningsarbejde - og i høj grad var dette arbejde blevet iværksat og støttet af netop Historisk Samfund for Sønderjylland. Denne lokalhistoriske virksomhed havde ikke blot sin rod i en interesse for det nære samfunds rødder, men var i udstrakt grad tillige et led i opbygningen af en dansk-sønderjysk identitet. Dette identitetsskabende arbejde, der indgår som et led i den nationale integrationsproces, er imidlertid ret usynligt i den ellers ganske omfattende bog, og det skyldes sikkert, at denne indsats for samtiden har været så indlysende, at den ikke har været værd at omtale særskilt.

Kendskabet til denne indsats er imidlertid ikke længere en selvfølge, og nogle hovedlinjer af den vil her blive trukket frem, og ikke blot det bevidst danske arbejde for lokalhistorien vil blive omtalt, men også de bestræbelser, hjemmetyskerne udfoldede for at fastholde deres lokale, nordslesvigske identitet.

National brug af lokalhistorien omkring Genforeningen

I afstemningsperioden kom lokalhistorien til at spille en betydelig rolle, idet befolkningens selvbestemmelsesret for mange - danske såvel såvel som tyske - ikke syntes at være et tilstrækkeligt argument for grænsefastlæggelsen. I den ofte ophedede valgkamp blev der fra begge nationale fløje fremhævet, at man havde en historisk begrundet ret til Sønderjylland. En af dem, der fra dansk side udtrykte dette stærkest var den fremtrædende sydslesviger, gårdejer P. Lassen i Strukstrup. Han fremhævede, at Angel var dansk, »selvom befolkningen for tiden er tysktalende«, og han understregede igen og igen, at nationalitet bestemmes ikke af folks sindelag, men er bestemt af historiens tale: »Landet, Angel, er dansk, det vidner dets historie og bynavne om. Befolkningen er dansk, det vidner deres egne navne om, omend fortyskede... Angel er og bliver dansk, selvom brugsretten for tiden tilhører Tyskland... Et land kan ikke blive andet end hvad det er, men befolkningen kan skifte sindelag. Derfor er det

naturligt at arbejde på ved oplysning og påvirkning at søge at fremme et sindelagsskifte, så lande- og folkegrænsen igen kan falde sammen...⁵⁰

Argumenter af denne art måtte opildne tyskere til at svare igen med samme mønt, og gamle, forlængst aflivede påstande om Sønderjyllands tyskhed i oldtiden blev atter fremført.⁵¹ Arkæologi og oldtidsminder blev herved politisk ladet som næsten aldrig før, og det lokalhistoriske arbejde havde for en tid svært ved at bevare sin neutrale position. I løbet af få år tilpassedes det lokalhistoriske arbejde imidlertid danske forhold.

Det lokalhistoriske arbejdes tilpasning til danske forhold.

Efter genforeningssommeren i 1920 blev det lokalhistoriske arbejde på de fleste felter hurtigt overtaget af dansksindede. I museernes bestyrelser blev der dansk flertal, uden at dette på afgørende vis ændrede noget i det arbejde, der blev udført. Landsdelens to fastansatte museumsledere, Jens Raben i Sønderborg og C. M. Lund i Haderslev, fortsatte i deres hidtidige stillinger. Museerne havde i tysk tid haft eneret på udgravningsvirksomhed, men fra genforeningen i 1920 og frem til 1937 var der ingen lovmæssig beskyttelse af fortidsminderne, og enhver måtte foretage arkæologiske udgravninger, som han lystede. Sideløbende med udgravningerne, hvor det nu gjaldt om at komme før skattejægerne, arbejdede de også fortsat med indsamling af gamle redskaber og brugsgenstande, og ikke mindst brugte de megen kraft på at redde historisk kildemateriale i form af dokumenter. Der var hverken landsarkiv eller lokalarkiver i landsdelen, så museerne udfyldte endnu i en årrække en multi-funktion.

I Aabenraa var museets genstande indtil videre magasineret, men indsamlingsarbejdet blev videreført, og her var de to mest ihærdige den danske læge Mads Michelsen (1873-1958) og den tyske kaptajn Hans Schlaikier (1862-1942), som kunne mødes i et nært samarbejde om bevarelse af minderne om Aabenraas fortid.

Mens man således inden for museernes område fortsatte i de vante spor, skabtes der i løbet af kort tid en helt ny ramme for udgivelsen af Sønderjyske Årbøger. Omkring 1910 var der som nævnt side 403 tilløb til dannelse af en historisk forening omfattende hele Sønderjylland, men af forskellige grunde blev den ikke realiseret. Verdenskrigen havde medført, at Sønderjyske Årbøger ophørte med at udkomme. Første halvbind af 1914-årgangen var udsendt før krigens udbrud, mens den del af andet halvbind, der var trykt, gik til ved en brand, før det kunne udsendes.⁵²

Efter Genforeningen var H. P. Hanssen den eneste af årbøgernes tre redaktører, der var tilbage. P. Skau, Bukshave, var død i 1917 og Nicolaj Andersen, Aabenraa, i 1920. En genoptagelse af udgivelsen af Sønderjyske Årbøger blev nu kædet sammen med forslag om oprettelse af et historisk samfund i

Sønderjylland svarende til de amtssamfund, som fandtes nord for Kongeåen. Det første var blevet oprettet i 1902 i Ribe amt, og inden 1920 var der oprettet tilsvarende foreninger i samtlige danske amter med et samlet medlemstal på over 11.000.⁵³

Den 19. oktober 1909 var Dansk historisk Fællesforening blevet stiftet. Foreningen var en organisation af historiske foreninger og institutioner, og blandt stifterne af foreningen var de 11 amtshistoriske samfund, som fandtes i 1909. Fællesforeningens formål var »til fremme af dansk historisk forskning og til oplivelse af historisk sans at bringe en samvirken i stand mellem de foreninger og institutioner, der på dansk eller tidligere dansk område virker i historisk, historisk-topografisk, arkæologisk eller folkloristisk retning.«⁵⁴

I Dansk historisk Fællesforening interesserede man sig stærkt for forholdene i Sønderjylland. Årgang 1919 af foreningens tidsskrift »Fortid og Nutid« indeholdt således en række afhandlinger om sønderjyske forhold og om kilde-materialet hertil.⁵⁵ På grund af forskellige forhold udkom dette hæfte næsten samtidig med Genforeningen, og i en ledsagende bemærkning udtryktes håbet om, at »disse afhandlinger kunne tjene til gavn for dansk lokalhistorisk forskning i det genvundne land og yde deres bidrag til, at Sønderjyllands byer og historisk interesserede foreninger og institutioner slutter sig til Dansk historisk Fællesforening i samvirken til fremme af lokalhistoriske interesser og studier.«⁵⁶

På foreningens årsmøde i Kalundborg i juni 1920 blev det anbefalet at opfordre foreninger og institutioner i Sønderjylland til at indtræde som medlemmer. Foreningens nyvalgte formand, professor Knud Fabricius, ville dog foretrække, at der i Sønderjylland dannedes historiske amtssamfund som i det øvrige land, men mente i øvrigt, at Sønderjyske Årbøger i det mindste ville blive fortsat. Det blev samtidig besluttet, at fordele nogle eksemplarer af »genforeningshæftet« af Fortid og Nutid i Sønderjylland, samt at henlægge næste årsmøde til landsdelen.⁵⁷

Det blev dog først i 1922, at DHF holdt årsmøde i Sønderjylland, men på årsmødet i København den 9. dec. 1921 kunne det oplyses, at henstillinger om oprettelse af historiske samfund i Sønderjylland var blevet rettet både til folk i øst- og i vestlandet, bl.a. H. P. Hanssen, Kloppenborg, H. Jepsen-Christensen og Andreas Grau, samt at museet i Haderslev havde indmeldt sig i foreningen.⁵⁸

I dagene 23.-25. juni 1922 fandt så Dansk historisk Fællesforenings 9. årsmøde sted i Haderslev. Flere af årsmødets foredrag omhandlede sønderjyske forhold, bl.a. talte redaktør A. Svensson om dansk historieforskningens betydning for nationalitetskampen. Genforeningen havde givet ny tilskyndelse til at arbejde med landsdelens historie, og der blev fra flere sider givet udtryk for,

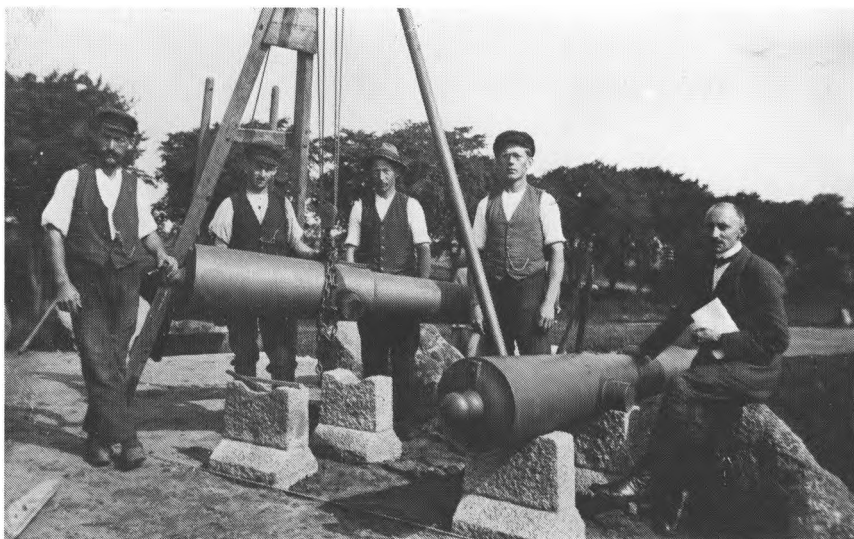
at Sønderjyske Årbøger snarest burde begynde at udkomme igen, ligesom der burde dannes et historisk amtssamfund.⁵⁹

Der gik kun få måneder, før disse planer blev ført ud i livet. Efter indbydelse af H. P. Hanssen, redaktør P. Eliassen, Kolding, og pastor Thade Petersen, Haderslev, mødtes godt et halvt hundrede interesserede til et møde på Folkehjem i Aabenraa den 19. dec. 1922. På mødet stiftedes Historisk Samfund for Sønderjylland, hvis formål blev at vække og nære sansen for sønderjysk historie ved udgivelsen af Sønderjyske Årbøger, ved indsamling af optegnelser, breve o. lign., især vedrørende Sønderjyllands historie, samt ved afholdelse af foredrag over historiske, fortrinsvis lokalhistoriske emner. Såfremt foreningens midler tillod det, kunne der endvidere udgives eller gives understøttelse til udgivelse af særlige fremstillinger af historisk interesse for Sønderjylland.⁶⁰ Foreningen fik straks 66 medlemmer, og til dens første bestyrelse valgtes H. P. Hanssen og købmand Thomas Ries, begge Aabenraa, amtslæge, dr.med. H. Lausten-Thomsen (1878-1958) og seminarielærer Claus Eskildsen (1881-1947), begge Tønder, pastor Thade Petersen, Haderslev, sparekassedirektør Nis Nissen, Nordborg, dr.phil. Marius Kristensen, Askov, direktør ved Nationalmuseet, dr. phil. M. Mackeprang, København, og redaktør P. Eliassen (1874-1928), Kolding. På styrelsens konstituerende møde den 4. januar 1923 valgtes H. P. Hanssen til formand, Thade Petersen til sekretær og Th. Ries til kasserer.

Samtidig nedsattes et redaktionsudvalg bestående af H. P. Hanssen, Lausten-Thomsen og Thade Petersen. Udvalget begyndte straks at forberede udgivelsen af første halvbind af Sønderjyske Årbøger 1923; det blev udsendt i juli sammen med andet halvbind af 1914-årgangen, der som nævnt ikke var blevet udsendt på grund af krigen og en efterfølgende brand.

Dansk historisk Fællesforening kan således på flere måder siges at have været »fødselshjælper« for Historisk Samfund for Sønderjylland, ligesom foreningen blev dannet over samme læst som de amtshistoriske samfund nord for Kongeåen. Foreningens hovedformål, »at vække og nære sansen for sønderjysk historie«, svarer således helt nøje til den formulering, som formålet har i de amtshistoriske samfund, ligesom udgivelsen af en årbog er et vigtigt formål. Foreningens kontingentindtægter danner ligesom i de amtshistoriske samfund nord for Kongeåen et vigtigt grundlag for udgivelsen af årbogen, hvor det før 1914 havde været subskription og fri handel, som havde dannet det økonomiske grundlag for Sønderjyske Årbøger.

En lignende tilpasning til danske forhold prægede arbejdet i »Altertumsverein für Alsen und Sundewitt«. I marts 1921 ændrede foreningen sit navn fra »oldsagsforeningen« til »Historisk Samfund for Als og Sundevad«. Hermed

Museumsinspektør Jens Raben arbejdede i 1920'erne ihærdigt for opsætning af mindsten over de faldne i de to slesvigske krige. Den af ham oprettede komite fik rejst flere hundrede mindsten på Als og Sundeved. I forbindelse hermed blev der anbragt kanoner på Dybbøl, og Jens Raben, der her ses længst til højre, var også aktiv i dette arbejde. Fot. Museet på Sønderborg Slot.

blev slægtsskabet til de danske historiske amtssamfund understreget, og dette understregedes yderligere ved foreningens optagelse i Dansk historisk Fællesforening i 1922. Foreningens protokol blev i øvrigt ført på dansk fra 1920, og der oprettedes en ordning med tillidsmænd i alle sogne. Det danske præg blev herved kraftigt styrket i tiden 1920 -21. Ved den tysksindede H. Wullenwebers død i 1926 overgik formandsposten til gårdejer Chr. Hanssen, Nørremølle, en broder til H. P. Hanssen, der var formand for Historisk Samfund for Sønderjylland.

Historisk Samfund for Als og Sundeved forsøgte i de første par år efter genforeningen at videreføre »Heimatblätter für den Kreis Sonderburg« ved at få artiklerne optaget både i Sonderburger Zeitung og i Dybbøl-Posten. Ved årets udløb skulle der laves to årbøger til medlemmerne. Tiden var dog løbet fra tosprogede initiativer af denne art, og i 1926 grundlagde foreningen derfor en ren dansk skriftrække, der endnu består. I denne serie med den fælles titel »Fra Als og Sundeved« udkom der i årene 1926-40 16 årgange som indeholdt enten små sognehistorier eller skildrede sagn og overtro i Sønderborg amt. Næsten alt stoffet var skrevet af Jens Raben.⁶¹

Sønderjyske Årbøger 1923-42

Sønderjyske Årbøger 1923-31 bærer på titelbladet betegnelsen 2. række, mens årgangene 1933-42 bærer betegnelsen 3. række. Mellem dem ligger årgang 1932, som adskiller sig ved at være et festskrift til H. P. Hanssen på hans 70-års dag den 21. februar 1932.⁶²

Redaktionen af årbøgerne blev fra 1923 varetaget af H. P. Hanssen, H. Lausten-Thomsen og Thade Petersen. H. P. Hanssen blev fra 1929 afløst af historikerne Frode Gribsvad (1890-1961) og Hans Lund (1890-1969), således at redaktionen bestod af fire personer. Dette varede ved til 1937, da Thade Petersen og Frode Gribsvad udtrådte. Nyt redaktionsmedlem blev Karl N. Bock (1897-1976), der sad i redaktionen indtil sin flytning til Nakskov i 1941. Samme år blev historikeren Johan Hvidtfeldt (1908-79) medlem af redaktionen, der herefter bestod af Lausten-Thomsen, Hans Lund og Hvidtfeldt. I 1946 optoges historikeren Peter Kr. Iversen (f. 1914) i redaktionen.

En omtale af Sønderjyske Årbøgers indhold efter genoptagelsen i 1923 kan naturligt tage sit udgangspunkt i den debat om årbøgernes indhold, som fandt sted i 1927. Historikeren, professor Aage Friis, København, skrev den 31. juli 1927 i et brev til H. P. Hanssen bl.a.: »Arbejdet med slesvigsk lokalhistorie må tilrettelægges i et så højt plan som muligt, også af hensyn til tyskerne, som er stærkt i gang på dette område. Vi kan ikke være bekendt at levere dilettantteri. Bestyrelsen for sønderjysk historisk forening (dvs. Historisk Samfund) har efter min mening en særlig forpligtelse til i højere grad end hidtil at sætte et systematisk videnskabeligt arbejde med sønderjysk lokalhistorie i gang.... Hvad der udrettes ved de ikke alt for værdifulde Sønderjyske Årbøger, er lidt for tilfældigt«.

Denne salut fik H. P. Hanssen til på Historisk Samfunds årsmøde den 11. sept. i en debat om Historisk Samfunds fremtidsopgaver at efterlyse rigere og lødigere stof til Sønderjyske Årbøger. Også H. P. Hanssens planer om at trække sig tilbage som formand i 1928 var formodentlig en følge af denne kritik.⁶³ Det er et spørgsmål om den kritik, som Aage Friis her retter imod Sønderjyske Årbøger var berettiget. I sin omtale af denne debat i Sønderjysk Månedsskrift 1973 giver Peter Kr. Iversen udtryk for, at kritikken skød over målet. En sammenligning af indholdet af årbøgernes 2. række med årbøgerne før 1914 og med 3. række viser dog ret væsentlige forskelle, som kan forklare Aage Friis' kritik. 2. række af Sønderjyske Årbøger er på i alt ca. 2900 sider (9 årgange). Ca. 1050 sider heraf omhandler nationale og sproglige forhold i 1800-årene frem til 1864, dvs. der er tale om en emnemæssig dominans som i de første ti årgange af årbøgerne (1889-1900). Meget af dette stof er imidlertid rene kildeudgivelser i form af gengivelse af breve, erindringer og andre kilder, mens egentlige behandlinger og analyser er få.⁶⁴ Dagsaktuelt stof udgør ca. 20

% af siderne i 2. række, og årbøgerne bygger således her videre på traditionen fra før 1914; Thade Petersens årlige artikler om Sønderjylland er en genoptagelse af de årlige oversigter over »dagshistorien«, som bragtes før 1914.

Det rent lokalhistoriske stof udgør nogenlunde samme andel som før 1914, dvs. 20-25 %, hvoraf en del - ligesom før 1914 - er af biografisk karakter. Forfatterne til dette stof er i de fleste tilfælde i landsdelen boende forfattere.⁶⁵ En del af kildeudgivelserne vedrørende nationale og sproglige forhold i 1800-årene kan dog i mange tilfælde henføres til en enkelt lokalitet, og kan således også siges at være af lokalhistorisk karakter.

Ser vi herefter nærmere på indholdet af Sønderjyske Årbøgers 3. række (1933-42) er der en væsentlig forskel fra 2. række. Det dagsaktuelle stof forsvinder - 1934 bringes Thade Petersens sidste oversigt over udviklingen i Sønderjylland (for året 1933). Til gengæld begynder man fra 1935 at publicere Historisk Samfunds årsberetning og regnskab. I 1938 fremkommer de første egentlige anmeldelser (der havde dog tidligere været omtale af enkelte, nyere værker i form af kommentarer eller debatindlæg).

Årbøgerne fra disse ti år er endvidere præget af en lang række grundige afhandlinger, der bygger på omfattende kildestudier. Ikke mindst de mange afhandlinger, som er skrevet af de fire præster, Carsten Petersen (1871-1943) fra Maugstrup, H. F. Petersen (1898-1966) fra Flensborg, Jens Holdt (1895-1967) fra Brede, og H. Hejselbjerg Paulsen (1905-78) fra Skrydstrup - alle sønderjyder - fylder godt, i alt 942 sider. De fleste af dem er bredt anlagte undersøgelser af kulturelle, religiøse og nationale forhold.⁶⁶ Hertil føjer sig så afhandlinger af en lidt anden karakter af de to andre præster - og gamle kendinge i årbøgerne - M. H. Nielsen og Thade Petersen, med i alt 156 sider.

Ved siden af disse præster møder vi en række historikere. Foruden den ene af årbøgernes redaktører, højskoleforstander Hans Lund, er der endnu en gammel kending, arkivar Holger Hjelholt, samt en række unge historikere - de fleste af dem med rod i landsdelen. Det drejer sig om Gottlieb Japsen (1908-81, senere universitetslektor), Jørgen Paulsen (f. 1909, senere direktør for museet på Frederiksborg slot), Johan Hvidtfeldt (senere rigsarkivar), Troels Fink (f. 1912, senere professor) og Peter Kr. Iversen (senere landsarkivar), der publicerer deres første artikler i årbøgerne hhv. 1935, 1936, 1937, 1941 og 1942.

I sidetal kan historikerne ikke måle sig med præsterne - »kun« 525 sider har de skrevet, men i alt tegner disse 13 personer sig for 1623 sider af 3. rækkes i alt 2804 sider med afhandlinger, dvs. næsten 60 %. Hertil kommer, at mange af disse afhandlinger var af stor lokalhistorisk interesse.⁶⁷ Ved en samlet betragtning af alle artikler i disse ti årgange af Sønderjyske Årbøger kan ca.

35 artikler af i alt 107 siges at være af lokalhistorisk karakter, og de udgjorde ca. 43 % af det samlede sidetal.⁶⁸

I forhold til tidligere var den rent lokalhistoriske side af årbøgenes stof altså styrket, samtidig med at årbøgerne bragte en række stofmættede artikler, der bredt behandlede Sønderjyllands historie. Den tidligere koncentration omkring de nationale og politiske forhold er endvidere afløst af en større emne- og tidsmæssig spredning, men dog med et tyngdepunkt på det kirke-, kultur- og åndshistoriske. Dette skyldes naturligvis den stærke dominans, som præsterne har, ikke mindst med hensyn til antal sider.⁶⁹ Alt i alt må man nok hævde, at Sønderjyske Årbøgers 3. række indholdsmæssigt har et fagligt niveau, som ligger langt højere end 2. rækkes, og som fuldt ud kan måle sig med niveauet i 1890erne. Dette er dog næppe en direkte følge af Aage Friis' kritik. At historikerne Hans Lund og Frode Gribsvad i 1928 indtrådte i redaktionen, hvor de gjorde en stor indsats for at fremskaffe stof af høj kvalitet, har utvivlsomt været af stor betydning; at en række unge mænd fra landsdelen i løbet af 1930erne færdiggjorde deres universitetsuddannelse og for en dels vedkommende fik embede i landsdelen har også spillet ind. Det blev dette kuld af historikere og præster, som i de følgende 30-40 år satte deres stærke præg på Historisk Samfund for Sønderjylland.

En nær tilknytning til det landsarkiv, som i 1933 blev oprettet i Aabenraa, og hvorom der skal berettes nedenfor, bevirkede, at der her - omkring Historisk Samfund for Sønderjylland og Landsarkivet for de sønderjyske landsdele - i løbet af 1930erne udviklede sig et kraftcenter for forskningen i Sønderjyllands historie - såvel i mere bred forstand som i en snævrere, lokalhistorisk betydning. Frygten for den tyske eller rettere slesvig-holstenske forsknings dominans - med den vranglære, som den set fra dansk synsvinkel også førte med sig - er også en del af baggrunden herfor. Denne frygt eller agtpågivenhed kommer til udtryk i Sønderjyske Årbøgers 2. og 3. række. Harald Ruds artikler om »Tysk politisk og kulturelt Arbejde i Nordslesvig« i årbøgerne 1923 og 1924 afdækkede hele den organisatoriske struktur med dens forbindelser sydpå, Frode Gribsvads analyser af »Dansk og tysk Historieforskning og Historieskrivning efter Krigen vedrørende Sønderjylland« i årbøgerne 1930 og 1931 viste, hvad der var at tage stilling til, Gudmund Schütte uddybede en side heraf i en afhandling i 1938 om »Tyske Fremstillinger af Sønderjyllands Nationalitet efter 1896«, Claus Eskildsen gjorde opmærksom på det omfang studiet af Slesvig-Holstens historie havde syd for grænsen ved at sammenligne læseplanerne ved universiteterne i »Kiel - Hamborg - København - Århus« i årbøgerne 1939, og Troels Fink rundede af med sin litteraturoversigt over »Slesvig-holstenske bidrag til Sønderjyllands historie i de sidste 10 aar« i

årbøgerne 1941.⁷⁰ Der blev således holdt et vågent øje med, hvad der blev sagt og ikke mindst skrevet syd for grænsen. Sønderjyske Årbøger forsøgte herved og gennem mange af sine afhandlinger at gøre opmærksom på, at der på mangt og meget i Sønderjyllands historie kunne anlægges et andet syn end det tyske.⁷¹

Claus Eskildsen, hjemstavnhistorien og Sønderjysk Månedsskrift.

På mødet den 19. dec. 1922, hvor Historisk Samfund for Sønderjylland blev stiftet, havde seminarielærer Claus Eskildsen fra Tønder gjort sig til talsmand for, at hjemstavnhistorien i mere bred forstand, bl.a. i naturhistorisk, geologisk, botanisk henseende blev inddraget under foreningens formål i lighed med den brede opfattelse af hjemstavnsbegrebet, der anvendtes på tysk side. Denne parallel blev dog ikke trukket direkte, men Eskildsens brede definition af hjemstavnsbegrebet blev støttet af amtslæge H. Lausten-Thomsen. Der var i

Ved det 3. danske hjemstavnskursus i Tønder i 1925 var Claus Eskildsen både organisator og -som på dette billede - rundviser. Gennem sin foredragsvirksomhed og som redaktør af Sønderjysk Månedsskrift satte han igennem en menneskealder sit stærke præg på sønderjysk lokalhistorie. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

styrelsen dog mest stemning for at holde sig til de samme rammer som de historiske samfund nord for Kongeåen. Det var formodentlig også Claus Eskildsen og Lausten-Thomsen, der gjorde sig til talsmænd for, at Sønderjyske Årbøger burde udkomme i to rækker, den ene med det mere videnskabelige, historiske stof, den anden med det mere folkelige, lokalhistoriske stof.⁷²

Vi møder altså her en holdning, der i sin opfattelse af de emner, som lokalhistorien bør beskæftige sig med, er mere bred, men samtidig i langt højere grad tager sit udgangspunkt i det lokale, i den snævrere hjemstavn, end den opfattelse, der lå til grund for de amtshistoriske samfund og dermed for Historisk Samfund for Sønderjylland. Det var tanker og ideer, som har megen lighed med de tanker og ideer, som lå til grund for den ovenfor omtalte tyske hjemstavnsbevægelse. Også i Frankrig og England møder vi disse ideer i begyndelsen af århundredet, ligesom de gav sig kraftige udslag i Norge og Sverige og i de nye stater, som skabtes efter Første Verdenskrig.⁷³ Claus Eskildsen kendte fra sin tid som seminarielærer ved Tønder Seminarium i tysk tid til hjemstavnslærens centrale placering i den tyske skole. Han forstod derfor klart hjemstavnslærens folkeopdragende betydning, og tilsluttede sig fra starten den danske udgave af hjemstavnsbevægelsen. I Danmark var det især lektor Regnar Knudsen og cand. phil. Johs. Schrøder, som virkede for ideen om »hjemstavnskulturen« som en folkeopdragende og folkeoplysende kraft og i 1923 dannede et Landsudvalg for Hjemstavnskultur.

Sine tanker og forestillinger om hjemstavnskulturen og dens betydning samt placering, specielt i folkeskolen, har Claus Eskildsen sammenfattet i en artikel i »Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur«, udgivet 1939 ved Regnar Knudsen. Han siger her, at »hjemstavnsbevægelsen er en kulturbevægelse i kampen for at modarbejde og standse vor kulturs opløsningsproces«. Kultur og opdragelse kan for ham ikke skilles ad, og alle kulturforandringer genspejler sig på opdragelsens og undervisningens område, og derfor søger nutidens skole mere end tidligere at udvikle den enkeltes personlighed. Skolens ideelle mål må være at opdrage hjemstavnsprægede mennesker.⁷⁴ »Det hjemstavnsprægede Menneske« er for Claus Eskildsen sunde, kærnedanske mennesker. »Navnet på vor Hjemstavnsby, vore Markers danske Navne, vore danske -sen-Navne, vor danskbyggede Bondegaard, danske Træske og dansk Grød, dansk Sæd og Sagn, vort rent sønderjyske Modersmaal er Realiteter« og udtryk for »Hjemstavns Tale«. »Denne Hjemstavns Tale giver en klippefast og hjertevarm Overbevisning om, at Danmark er mit Fædreland, at jeg med Naturens og Historiens og Livets Ret hører til det danske Folk. Det er gennem Hjemstavnen, at der knyttes stærke, bevidste Hjertebaand til Fædrelandet.« Herigennem modarbejdes »Kulturens Undergang i Civilisation«, og der udvikles »sunde, rodfaste Personligheder i en rodløs, personlig-

hedsudslættende Tid«. Hjemstavnsbevægelsen arbejder således i den fællesfolkelige kulturs tjeneste.⁷⁵

Disse tanker forsøgte Claus Eskildsen sammen med Lausten-Thomsen at realisere i »Sønderjysk Månedsskrift«. Det var lykkedes de to at vinde Historisk Samfunds styrelse for tanken om at udgive et folkeligt tidsskrift ved siden af Sønderjyske Årbøger. Det var dog ikke megen praktisk støtte, de fik fra styrelsen, som på sit møde den 1. marts 1924 traf beslutning om udgivelsen. Sønderjysk Månedsskrift skulle have sit eget regnskab, uafhængigt af foreningens, og dette betød, at der ikke var noget økonomisk sikkerhedsnet for

Sønderjydsk Maanedsskrift

udgivet af „Historisk Samfund for Sønderjylland“ ved
C. Eskildsen og H. Lausten-Thomsen.

Sønderjydsk Maanedsskrift

vil indeholde Afhandlinger og Artikler, der i let forstaaelig Form kan kaste Lys over sønderjydsk Natur, Historie og Folkeliv.

Sønderjydsk Maanedsskrift

vil fortælle stedlig Historie og fastholder Dagens Tildragelser i Oversigtsartikler, vil fortælle om Sønderjyllands Tilblivelse og Bebyggelse, om skiftende Kulturforhold og Kaar i Krig og Fred. Det vil bringe gamle Sagn og Minder fra svundne Tiders Tro.

Sønderjydsk Maanedsskrift

vil søge at knytte sine Læseseres Interesse til sit Lands Fortid. Det vil søge at blive det Sted, hvor Oplysning om sønderjydske Egnes Historie lettest og bedst findes i den mest tilgængelige Form.

Sønderjydsk Maanedsskrift

vil være et dansk Tidsskrift, præget af sønderjydsk Fortid og Tankegang.

Sønderjydsk Maanedsskrift

udkommer fra 1. Juli 1924 en Gang om Maaned og vil hver Gang være 16 Sider stort.

Det koster 1 Kr. 65 Øre fjerdingaarligt, Postpenge medregnet, og kan bestilles hos Posten eller i Boghandelen

Bestil det straks

og tal med Deres Nabo om det!

Flere Prøvenumre kan faas hos Seminarlærer Eskildsen i Tønder.

Udgiverne.

På omslaget af Sønderjysk Månedsskrifts første nummer oplyses bl.a., hvad der er formålet med tidsskriftet. I dag - 65 år senere - udtrykker denne tekst stadig noget væsentligt om Sønderjysk Månedsskrift.

månedsskriftet. Det var overladt til Eskildsen og Lausten-Thomsen at skabe et økonomisk grundlag for bladet. Det højeste man kunne svinge sig op til, var på styrelsesmødet den 28. juni 1925 at bemyndige de to redaktører til at optage en kassekredit på indtil 2000 kr med dem selv som garanter!⁷⁶ Den 30. juni 1924 udsendtes det første nummer af månedsskriftet, et hæfte på 16 sider med en artikel om ordningen af det offentlige skolevæsen i de sønderjyske landsdele efter Genforeningen, en artikel om gamle gårde i Halk sogn, en artikel om oldfund og stednavne, nogle digte af Martin N. Hansen, samt en rubrik med overskriften »Samleren«.

Denne rubrik var Claus Eskildsens opfindelse og hang nøje sammen med hans opfattelse af »det hjemstavnsprægede menneske«. Den blev introduceret med følgende bemærkning: »Under denne Overskrift vil der i hvert Nummer komme Smaa-meddelelser fra Folkeminder, Naturforhold o.s.v. Bladets Læsere bedes opfatte denne Del af Maanedsskriftet som en stadig Opfordring til Medarbejderskab«. Bladets læsere tog opfordringen op, og i de følgende 15 år fremkom her en righoldig samling af sådanne folkeminder. Det var beretninger om forvarsler, hensatte brande, varsler om vind og vejr, skikke under årets og livets højtider, talemåder, tælleremser, mundheld, spøgelseshistorier og meget andet folkloristisk stof. Hvor omfattende denne del af månedsskriftets indhold er, fremgår af, at afsnittet »Folklore« omfatter 372 af de 1044 titler, som registret over månedsskriftets første tyve årgange opregner. I afsnittet »Folklore« dækker de enkelte titler ofte over samlinger af folkloristiske meddelelser, således at der er tale om flere tusinde enkeltmeddelelser.⁷⁷ Hvem har nu bidraget med dette stof? Langt de fleste meddelelser er anonyme, og det er kun oplyst, hvor de stammer fra. Men de mange lokaliteter, der angives, viser, at der har været meddelere over hele Sønderjylland, som flittigt har indsamlet dette stof og indsendt det til redaktionen. Lausten-Thomsen fortæller, at de to redaktører undertiden fik lærere og skolebørn til at skrive stile om hjemegnens folkelige overlevering;⁷⁸ Eskildsens store kendskab til lærerne gennem hans virksomhed på seminariet i Tønder har utvivlsomt givet gode muligheder for sådanne kontakter.

Blandt de navngivne bidragydere til »Samleren« bør nævnes Andreas Lorenzen (1877-1946). Han var født i Rinkenæs, uddannet smed, men levede størstedelen af sit liv i Angel. Her begyndte han at optegne folkeminder, som han sendte til Dansk Folkemindesamling, men meget blev trykt i Sønderjysk Månedsskrift, der i årgangene 1937-45 bragte samlinger af hans folkeminder i decemhernummeret. Ved Andreas Lorensens død i 1946 kunne Claus Eskildsen i månedsskriftet med fuld ret publicere en nekrolog over ham med titlen »Sønderjyllands betydeligste folkemindesamler«.⁷⁹ Det var Claus Eskildsen, der redigerede denne del af månedsskriftet, og det er således ham, der har

Folkemindesamleren Andreas Lorenzen (til højre) i samtale med Georg Friis fra Snarupskov i Angel. Fot. 1938, Dansk Folkemindesamling.

samlet dette stof emnemæssigt og sørget for, at det blev bragt ind i en sammenhæng. Både han og Lausten-Thomsen skrev således mere sammenhængende artikler på grundlag af dette stof, bl.a. om tælleremser og himmelbreve.⁸⁰

Fra omkring 1940 optager dette stof mindre og mindre plads, rubrikken »Samleren« dukker op med uregelmæssige mellemrum, og sidste gang den forekommer er i september 1946. Måske var det fordi »den ellers så rigt flydende kilde syntes om ikke udtørret, så dog at flyde lidt mere trægt«. Således udtrykker en af meddelerne, månedsskriftets senere redaktør, Werner Christiansen, det i 1974.⁸¹ Fra slutningen af 1940'erne spiller dette folkloristiske stof i hvert fald en meget begrænset rolle i månedsskriftet.

Ser vi på, hvem der i øvrigt har skrevet artikler i månedsskriftet, må det siges, at der er tale om en meget bred og talrig forfatterkreds. I alt 280 personer er opregnet i listen over forfattere i de tyve første årgange af månedsskriftet. Mange har kun skrevet en enkelt eller to artikler, mens der er 29, som har skrevet mere end fire artikler.⁸² Månedsskriftet indeholdt ikke kun historisk og folkloristisk stof. Også geologi, zoologi og botanik var med, og hermed blev månedsskriftet et dansk bud på den brede hjemstavnslære, som i andre lande nød så stor udbredelse i mellemkrigsårene. Især i de første år bragte

månedsskriftet desuden en del artikler med aktuelt indhold, bl.a. om skoleforhold og økonomiske forhold, men denne type artikler svinder noget ind, når vi kommer længere frem i årgangene. I sidste halvdel af 1930'erne findes der dog en række artikler om nationale og politiske forhold.

Claus Eskildsens indsats som igangsætter og redaktør af Sønderjysk Månedsskrift kan næppe overvurderes. Med dette tidsskrift og gennem sit bestyrelsesarbejde i Historisk Samfund var han med til at fastholde en bred opfattelse af lokalhistorien og dens opgaver. Gennem sin indsats har han medvirket til at fastholde nogle af de folk, der kunne føle sig tiltrukket af den tyske hjemstavnsbevægelse. Eskildsen gav et dansk alternativ, der også indeholdt arbejde i det folkelige fællesskabs tjeneste.

Oprettelsen af Landsarkivet og indsamling af arkivalier 1933-47⁸³

Allerede i 1919 var spørgsmålet om, hvad der skulle ske med de nordslesvigske embedsarkiver efter Genforeningen, blevet taget op til drøftelse på dansk embedsmandsplan, men nogen afgørelse blev ikke truffet. I 1920 stod man derfor helt uforberedt over for de arkivmæssige følger af Genforeningen. En inspektionsrejse, som underarkivar ved landsarkivet i Viborg, Hans Knudsen, foretog til de sønderjyske landsdele i februar 1921, gav et foreløbigt overblik over tilstandene ved en del af de nordslesvigske embedsmyndigheder.

Det viste sig herved, at der under det tyske styre kun i ringe omfang var foretaget afleveringer til Statsarkivet i Kiel, og at mange embeder stadig lå inde med endog særdeles gamle sager. Kassationer var hovedsagelig foretaget i de nyere sager fra tiden efter omlægningen af administrationen i Sønderjylland i 1867 og årene derefter. Der fandtes altså et meget omfattende lokalt materiale til belysning af grænselandets historie, selvom opbevaringsforholdene undertiden var meget utilfredsstillende.

Genindførelsen af dansk administration rejste samtidig problemet om, hvad man skulle gøre ved de nedlagte embeders arkiver, ligesom aflevering af ældre kirkebøger fra præsteembederne trængte sig på.

I årene efter 1920 fulgte en omfattende debat inden for det danske arkivvæsen om, hvordan man skulle klare denne helt nye situation, og der var absolut ikke enighed. Skulle man oprette et særligt sønderjysk eller et fælles sydjysk-sønderjysk arkiv, der samtidig kunne aflaste det stærkt overfyldte landsarkiv i Viborg, eller skulle man henlægge alle de sønderjyske arkiver til landsarkivet i Odense, hvor der endnu var plads? Og hvis der skulle oprettes et arkiv i Sønderjylland, hvor skulle det så ligge?

Sønderjyderne var imidlertid ikke til sinds at lade embedsmændene alene afgøre dette spørgsmål. En deputation fra Tønder havde bl.a. været i København og haft foretræde for undervisningsminister Appel, ligesom H. P. Hanssen

havde gjort sin indflydelse gældende. Undervisningsministeren gjorde det bl.a. på grund af disse initiativer i april 1922 klart over for rigsarkivar Kr. Erslev, at han ønskede et landsarkiv i Aabenraa kun for de sønderjyske landsdele, evt. i form af en filial under landsarkivet i Viborg eller direkte under rigsarkivaren. Skridtet blev dog ikke taget fuldt ud, men man nøjedes med at oprette et »midlertidigt arkivdepot«, der fik plads i amtshuset i Aabenraa.

Daværende underarkivar ved landsarkivet for Sjælland, Frode Gribsvad, kom i januar 1923 til Aabenraa for at begynde arbejdet. I løbet af de følgende ca. tre år foregik der en omfattende indsamling af arkivalier fra embederne, og det viste sig hurtigt, at forholdene på amtshuset var alt for snævre. Skiftende regeringer, sparebestræbelser og strid om, hvor i Nordslesvig arkivet skulle placeres, bevirkede at sagen trak i langdrag. Historisk Samfund tog på sit styrelsesmøde og årsmøde i Gram den 11. sept. 1927 sagen op, og der blev enstemmigt vedtaget en resolution, der udtalte sikker forventning om »at det sønderjyske arkivdepot i en nær fremtid må blive omdannet til et sønderjysk landsarkiv, der kan stå som et centralsted for udforskning af Sønderjyllands historie«, ikke mindst i betragtning af det omfattende historiske arbejde, som foregik syd for grænsen. Resolutionen tog ikke stilling til, hvor i Nordslesvig arkivet skulle placeres, simpelthen fordi der i styrelsen var dyb uenighed herom.

Resolutionen blev bakket op af omkring 40 danske historikere med en henvendelse til regeringen om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele »rigeligt udstyret med videnskabeligt personale«. I marts 1928 fremsatte regeringen så endelig et lovforslag i folketinget om oprettelse af et landsarkiv i Tønder, hvor det skulle indrettes i den tidligere preussiske telegrafstation. Det var simpelthen den billigste løsning overhovedet!

Lovforslaget nåede imidlertid ikke at blive færdigbehandlet, før rigsdagen drog på sommerferie, og da forslaget i efteråret 1928 blev genfremsat, fremkom der forslag om, at en udbygning af et af de bestående landsarkiver var en bedre løsning. Forslaget gik i udvalg, og i 1929 fik landet så en ny regering under Th. Staunings ledelse og med Borgbjerg som undervisningsminister. Der forelå nu så mange forslag om landsarkivets placering - Tønder, Aabenraa, Haderslev, Ribe, Kolding - at Borgbjerg ønskede betænkningstid. Omsider - i februar 1931 - fremsatte han lovforslag om oprettelse af et landsarkiv for de sønderjyske landsdele i Aabenraa!

Medvirkende til Borgbjergs beslutning om at vælge Aabenraa har utvivlsomt været det stærke pres, som bl.a. H. P. Hanssen havde lagt på ministeren og hans embedsmænd med en udtalelse sommeren 1930 på rådhuset i Aabenraa om, at arkiverne på Folkehjem aldrig ville blive udleveret til noget landsarkiv uden for Aabenraa, og at han ville sørge for, at »rejse en almindelig stemning

Den 28. april 1931 stadfæstede kongen loven om oprettelsen af »Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele«, men der gik over et år, før byggeriet kom igang. Aabenraa by skænkede en grund i den nordlige udkant af byen ved landevejen til Haderslev, og kgl. bygningsinspektør K. Lehn Petersen, Odense, udarbejdede tegningen til bygningen, hvis indretning bar præg af, at der var udvist den største sparsommelighed. Der var således ingen bolig for landsarkivaren som ved de andre landsarkiver - kun arkivbetjenten fik bolig i bygningen. Fot. Det kongelige Bibliotek.

i hele den sønderjyske landsdel, hvis der blev tale om at lægge arkivet uden for denne landsdel.⁸⁴ Den 28. april 1931 stadfæstede kongen loven om arkivet, men først i juli 1933 kunne Landsarkivet åbnes for besøgende. Det indeholdt foreløbig kun de embedsarkiver, som var blevet indsamlet og afleveret til det midlertidige arkivdepot i de forløbne 10 år,⁸⁵ men det var ikke mindst indenfor Historisk Samfund et stærkt ønske, at der også blev indsamlet privatarkiver af betydning for sønderjysk lokalhistorie og ikke mindst til belysning af Sønderjyllands historie i tiden 1864-1920. På sit møde den 30. dec. 1932 vedtog Historisk Samfunds styrelse at sætte en indsamling i værk. Fra »Det kongelige danske Videnskabernes Selskabs Kommission til Undersøgelse af de i dansk Privateje bevarede Kilder til dansk Historie« modtog man et tilskud til arbejdet, der strakte sig over de følgende 5-6 år for derefter at ebbe ud. Der blev holdt en række møder i bl. a. Sønderborg, Haderslev, Broager og Aabenraa, hvor styrelsens medlemmer agiterede for indsamlingen, som i øvrigt foregik ved hjælp af en række tillidsmænd. I Haderslev Vesteramt varetoges arbejdet af gårdejer Thøste Thøstesen, der igennem en årrække udførte et stort arbejde. I beretningerne om arbejdet nævnes endvidere lærer Chr. Maibøll, Jejsing,

Læsesalen på Landsarkivet i Aabenraa kunne rumme 5-6 besøgende ad gangen. På dette billede fra omkring 1970 sidder de besøgende tæt, og det sælles bord er fyldt med arkivalier og papirer. Fot. Landsarkivet.

kontrollassistent Laursen, Bovrup, gårdejer P. Nissen Ravn, Åstrup, gårdejer Andreas Madsen, Blans, dr. Sarauw, Augustenborg, lærer W. Christiansen, Jejsing, lærer Jens Holdt, Jejsing, samt museumsinspektør Jens Raben, Sønderborg. Raben sørgede i øvrigt for, at de fleste af de arkivalier, som museet lå inde med, blev afleveret til landsarkivet. Det samme skete for Haderslev Museums vedkommende.⁸⁶

Efterhånden ebbede dette arbejde ud, hvilket til dels skyldtes, at Landsarkivet selv sideløbende hermed udførte et arbejde med at indsamle privatarkiver. Betydningen af dette arbejde på længere sigt lå i, at befolkningens bevidsthed om vigtigheden af at sikre »gamle papirer« ved at aflevere eller deponere dem i landsarkivet blev skærpet.

I 1944 blev Historisk Samfunds arbejde med indsamling af arkivalier genoptaget på initiativ af sekretæren, Johan Hvidtfeldt. En række af de tidligere tillidsmænd, bl.a. Jens Holdt og Werner Christiansen var med igen; ny var lærer Aug. Korse, Broager, ligesom også arkivar Peter Kr. Iversen kom med i dette opsøgende arbejde straks fra sin tiltræden som arkivar ved landsarkivet i 1944.⁸⁷

I forbindelse med denne »anden runde« af Historisk Samfunds indsamlingsarbejde er to andre initiativer dog nok af større betydning. I 1944 tog Hvidt-

I 1974 blev en stor ny tilbygning til Landsarkivet taget i brug, og også forholdene for de besøgende bedredes betydeligt. Pladsen på læsesalen er - som det fremgår af dette billede - således overdådig sammenlignet med forholdene på den gamle læsesal. Fot. Landsarkivet.

feldt initiativ til en opfordring til fremtrædende sønderjyder om at »nedskrive beretninger om deres deltagelse i nationalt og kulturelt arbejde, i politisk virksomhed eller bestræbelser for den økonomiske fremgang i landsdelen«. Opfordringen blev udsendt til mindst 35 personer, og af disse foreligger der nedskrevne eller udgivne erindringer fra en meget stor del. De er næppe alle blevet til i forbindelse med eller som følge af dette initiativ, men opfordringen kan i mange tilfælde have været det skub, der skulle til, for at disse personer gik igang med at nedfælde deres erindringer.⁸⁸ Det var også Hvidtfeldt, som tog initiativ til den indsamling af beretninger vedrørende besættelsestidens historie, som blev sat i værk i 1945. Et spørgeskema blev udarbejdet af Hvidtfeldt og sendt ud til fremtrædende personer i ca. 120 sogne og kommuner i Sønderjylland. Endvidere blev der udsendt skrivelser til henved 300 enkeltpersoner, højere embedsmænd, rigsdagsmænd, sognerådsformænd, borgmestre, foreningsledere og fremtrædende modstandsfolk med opfordring til at nedskrive deres minder fra besættelsestiden. Denne opfordring gav dog et betydeligt magrere resultat end udsendelsen af spørgeskemaerne. Af disse blev 55 returneret, og de indgår nu i Historisk Samfunds arkiv som et materiale, der utvivlsomt vil vise sig at indeholde værdifuldt stof, når det i 1995 bliver tilgængeligt for forskningen.⁸⁹

Museernes udbygning i tiden 1920-1945

Det sønderjyske museumsvesen var ved Genforeningen på stort set det samme stade som i det øvrige Jylland. Hvad angår museer havde Nordslesvig ikke været en forsømt fjern provins i Det tyske Kejserrige. I virkeligheden var den museumsmæssige dækning bedre i Slesvig-Holsten end i den øvrige del af riget. Om det er de særlige nationale forhold i grænseregionen, der har spillet ind, kan næppe afgøres. Museernes udbygning i Nordslesvig havde været markant efter år 1900 med museer i Christiansfeld, i Sønderborg og ikke mindst det betydelige byggeri i *Haderslev*. Museet her havde ved Genforeningen en bygningsmæssig standard, som var blandt de bedste i hele den danske provins. Museets leder, Chr. M. Lund, var ikke blot en meget energisk udgraver, men også en dygtig formidler af lokalhistorien, og i tiden frem til sin afgang i 1935 var han en meget flittig foredragsholder i de sønderjyske forsamlingshuse. Han havde en række ideer om et nært samarbejde mellem de sønderjyske

Hans Neumann virkede gennem mere end 40 år som museumsinspektør i Haderslev. Gennem utallige foredrag og artikler i presse og tidsskrifter bragte han resultaterne af sin arkæologiske virksomhed videre. Hans udgravninger var altid tilgængelige for interesserede - som her, hvor en pressefotograf har fotograferet ham under en udgravning i Vedsted i 1966, højt til vejs på en stige for at få et godt oversigtsbillede af det udgravede. Haderslev Museum.

museer for at forhindre for mange overlapninger i det lokalhistoriske arbejde; men han måtte erkende, at tiden i 1920'erne slet ikke var moden til et sådant samarbejde.⁹⁰ I hver købstad ønskede både lokalbefolkning og politikere et museum, der skulle dække »det hele« - fra oldtid til slutningen af 1800-årene, og først omkring 1960 blev Lunds ideer atter taget op. Haderslev Museums standard var så høj, at der ikke i mellemkrigsårene skete større udvidelser af bygninger eller personale.

Efter Lunds afgang i 1935 fik museet det følgende år en faguddannet leder, cand. mag. Hans Neumann, der stammede fra Haderslev-egnen. Han kom gennem 40 år til at lægge sin arbejdskraft i det lokalhistoriske arbejde, både i sin egentlige arbejdstid og i sin fritid. Neumann blev - i lighed med Lund - en energisk formidler af lokalhistorien i studiekredse og i talrige forsamlingshusforedrag hver vinter. Som noget nyt i landsdelen tog han også kulturhistoriske særudstillinger op, så museet ikke blot fremtrådte som nogle uforanderlige rum, men kunne byde på skiftende udstillinger ved siden af den permanente præsentation af de vigtigste fund fra Haderslev-egnen.

I Sønderborg medførte Genforeningen, at der skete store bygningsmæssige ændringer. Den danske stat købte Sønderborg Slot af den sidste af de augustenburgske hertuger, Ernst Günther, da denne efter Genforeningen ønskede at afhænde sine ejendomme i Danmark. I handlen indgik også Gråsten og Augustenborg slotte, og det var således en betydelig slotskapacitet, det offentlige pludselig stod med, og det blev lidt af et problem at finde en passende anvendelse for de tre slotte. I Sønderborg løstes problemerne dog hurtigt. Hjemstavns museet led af pladsmangel i den villa, hvor man var rykket ind i 1917, og i overgangstiden 1919-1920 havde bestyrelsen for hjemstavnsforeningen indgået en aftale med Ernst Günther om at få stillet en række værelser på Sønderborg Slot til rådighed. Denne aftale blev imidlertid ikke ført ud i livet på grund af de særlige administrative forhold i overgangsperioden mellem tysk og dansk styre. Men aftalen blev respekteret af den danske stat efter købet af slottet i 1921, måske fordi det var lidt svært at finde passende institutioner at anbringe i det middelalderlige slot. En betingelse i forbindelse med indflytningen på slottet var, at museets ejerforhold blev ændret, så det kom til at svare til de to museer i Haderslev og Aabenraa. Museet overgik derfor fra at være foreningsejet til at være ejet af byen og amtet i fællesskab, dvs. at de offentlige myndigheder også i Sønderborg-området erkendte deres forpligtigelser over for bevarelsen af de lokalhistoriske minder. Samtidig blev museumsleder Jens Raben ansat i en fuldtids stilling som museumsinspektør. Museets overgang til offentlig eje blev i øvrigt lettet betydeligt ved, at foreningen i sin henvendelse til amtet kunne fastslå, at museumsdriften intet ville koste, idet entreindtægterne kunne dække løn- og lokaleudgifterne!⁹¹ I løbet af et par år var det nye

Folkedansere i en af bondestue-udstillingerne på Sønderborg slot i 1933. Levendegørelse af museumsudstillinger er ikke et nyt begreb. I 1930erne forsøgte museerne i Haderslev og Sønderborg at samarbejde med folkedansere for at skabe liv i udstillingerne. Ofte blev det dog til idealiserede billeder. Fot. Museet på Sønderborg Slot.

museum så velindrettet, at det i en fører fra Sønderborg Turistforening i 1924 kunne betegnes som hørende til byens største seværdigheder. Det rummede på dette tidspunkt store samlinger vedrørende krigen 1848-50 og 1864, en betydelig arkæologisk samling, en afdeling for middelalderlig og kirkelig kunst, værelser om byens historie med det gamle lavsvæsen og et søfartsrum. Endvidere et par værelser med Augustenborgs historie, egnens kulturhistorie og en malerisamling. Alt i alt et museum med »det hele« og meget langt fra museumsdirektørs Lunds visioner om en ennemæssig deling mellem de nordslesvigske museer. I Sønderborg trivedes lokalpatriotismen, og man ønskede ikke at give slip på noget til fordel for en bredere helhedsløsning. Det bærende i de lokalhistoriske bestræbelser var netop at understrege og fastholde en lokal identitet, ikke blot i forhold til det øvrige Danmark, men også i forhold til de andre sønderjyske byer.

I *Aabenraa* blev der i 1920erne gjort store anstrengelser lokalt for at få museet anbragt i passende omgivelser. De fejlslagne byggeplaner fra 1919 blev helt skrinlagt, og i stedet for overvejedes at anvende eksisterende bygninger;

bl. a. toldboden og navigationsskolen var inde i billedet. I 1924 blev museets ejerforhold ordnet på samme måde som i Sønderborg og Haderslev, idet by og amt i fællesskab overtog samlingerne. Men først i 1935 fik de betydelige samlinger deres eget hus. Byggeriet blev muliggjort ved en sum fra amtet, der herefter slap for at betale driftstilskud, og samtidig blev der fra statens side ydet et ikke ringe tilskud til byggeriet. Dette var ikke sædvane i 1930'erne, men må ses som udtryk for et klart ønske om at fremme »den åndelige genforening«. Formidleren af byggetilskuddet var ingen ringere end Nationalmuseets direktør, den sønderjysk fødte M. Mackeprang, for hvem det lokalhistoriske arbejde var en naturlig del af det nationale arbejde i Sønderjylland. Dette betød dog ikke en manglende rummelighed over for den tyske folkegruppe, og museets indsamling blev tilsyneladende ikke berørt af de nationale hensyn.⁹² I hvert fald bevarede museet også i den nye bygning en nær kontakt til de rederkredse, der førhen havde sat deres præg på byen, men som nu med vemod måtte se tilbage på den svundne storhed. I museumskredsen var en række af byens fremtrædende hjemmetyskere fortsat aktive, således skibsreder Jacob Jebsen og kaptajn Hans Schlaikier. I modsætning til Haderslev og Sønderborg fik Aabenraa imidlertid ikke fuldtidsansat leder, men man klarede sig med en god indsats fra museumsforeningen og ikke mindst Jens Frost, der var museumsbestyrer fra 1937 til 1956.

Tønder var i modsætning til de tre købstæder på østkysten uden museum ved Genforeningen, og en nystiftet museumsforening gik energisk i gang med at videreføre de planer om et museum for Tønder Amt, der to gange før var strandet på grund af økonomien.⁹³ Foreningens formand var den lokalhistorisk interesserede og nationalt meget engagerede amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen. Det lykkedes ham at virkeliggøre de gamle planer om et kulturhistorisk museum i porthuset til det forlængst nedrevne Tønderhus. I november 1921 overdrog byen porthuset til foreningen, og efter en grundig istandsættelse og omfattende ombygning var et museum for Tønder by og amt omsider klar til indvielsen i 1923. Imidlertid var der ikke indsamlet ret mange genstande. I virkeligheden var museet skabt, før en egentlig indsamling var påbegyndt - og det er en i museumshistorien ret enestående situation. Ovenikøbet havde staten ydet et betydeligt byggetilskud til ombygningen, og dette understreger, at skabelsen af et museum for vestslesvigsk kultur må være opfattet som en væsentlig dansk kulturopgave efter Genforeningen. Selv om der var et betydeligt tysk mindretal på Tønder-egnen og tysk flertal i Tønder by, kom der ikke andre tysksindede i bestyrelsen end byens borgmester. Her sad derimod fremtrædende dansksindede, foruden Nicolai Svendsen, amtmand Schack, gårdejer Hans Lorenzen fra Ballum m. fl.

I 1924 blev apoteker Peter Toft (1872-1945) tilknyttet bestyrelsen, og fra

1925 og til sin død var han formand. Han lagde hovedvægten for museets indsamlingspolitik på den lokale kunstindustri, og dette begreb omfattede dels ting, der var fremstillet lokalt så som sølv og kniplinger, dels ting, der var importeret til Tønder-egnen som fajancer og fliser. Tønder Museum kom i kraft af denne indsamlingspolitik til at afspejle byens eksklusive borgerkultur med fornemme møbler og fajancer og sølvtøj. Derimod var andre sider af lokalhistorien meget svagt repræsenteret. Men der var en klar styrke i ikke »at ville det hele«, og Tønder Museum bliver derfor tidligere end landsdelens øvrige præget af specialisering.

Tysk lokalhistorisk arbejde 1920-1940

Grænsedragningen i 1920 betød for det tyske mindretal i Nordslesvig, at de bånd, der tidligere havde knyttet tyskheden her sammen med organisationer, institutioner og foreninger i Slesvig-Holsten, blev brudt. Der måtte derfor bruges megen kraft og energi på at etablere egne organisationer og institutioner og genoprette de afbrudte forbindelser. I dette arbejde, hvis mål var at skabe kulturelt selvstyre, blev det tyske mindretal i Nordslesvig støttet stærkt sydfra. Undersøgelser af historikere og folkelivsforskere, bl.a. fra universitetet i Kiel, søgte at påvise Nordslesvigs tyskthed og ældgamle samhørighed med det øvrige Slesvig-Holsten og dermed 1920-grænsen som unaturlig.⁹⁴ »Volkskunde« var et centralt forskningsemne, ligesom hjemstavnsbevægelsens tanker og ideer i dens særlige tyske udformning gjorde sig stærkt gældende. Det kom derfor også til at præge meget af den lokalhistoriske litteratur, som frembragtes nord for grænsen.⁹⁵ Nogen selvstændig historisk organisation, der på samme måde som Historisk Samfund for Sønderjylland kunne samle historisk interesserede omkring et arbejde med udforskningen af landsdelens historie, fik det tyske mindretal imidlertid ikke efter 1920. Dette arbejde blev derfor i høj grad præget af en række enkeltpersoners virksomhed og udgivelser.

Blandt de større værker, som udkom på tysk i denne periode, er pastor Claus Rolfs' store værk om Højer, »Geschichte des Fleckens und Kirchspiels Hoyer«, der bygger på omfattende kildestudier og udkom i 1926 efter forfatterens død. I Gråsten udgav Johannes Ahlmann i 1930 »Allerlei aus Gravenstein«, som skildrer Gråstens udvikling fra ca. 1800 og frem til ca. 1930 med udgangspunkt i storkøbmanden O. F. Ahlmann. En skildring af Aabenraas søfart gav den pensionerede kaptajn Hans Schlaikier i 1929 i bogen »Apenrader Schiffahrts-Chronik«, der samtidig udkom på dansk med et tillæg af Mads Michelsen.

Det var især igennem en række tidsskrifter, at lokalhistoriske undersøgelser blev publiceret på tysk. Jacob Bödewadt (1883-1946) i Tønder påbegyndte i 1922 udgivelsen af tidsskriftet »Nordschleswig. Beiträge zum volklichen Auf-

bau«. Her bragtes et stort antal mindre bidrag af folkloristisk karakter. Efter udsendelsen af fire årgange gik tidsskriftet imidlertid ind, men fra 1925 fandt det en afløser i »Deutscher Volkskalender für Nordschleswig«, der fik et bredere grundlag ved at være udgivet af de tyske organisationer i Nordslesvig. Det blev en slags årbog for mindretallet og bragte bl. a. årsberetninger fra foreninger og organisationer samt nekrologer. Mange artikler behandlede dagsaktuelle og politiske forhold, ligesom indholdet er præget af debatindlæg omkring mindretallets kulturelle situation. Artikler af mere lokalhistorisk karakter fandt dog også optagelse sammen med bl.a. noveller, fortællinger og digte. Ved sit blandede indhold fik Volkskalender således på mange måder samme karakter som Sprogforeningens Almanak. En del af de lokalhistoriske forfattere er gengangere år efter år. Det gælder Th. O. Achelis, Jens Raben og W. Krüger fra Aabenraa, men blandt forfatterne er også Jacob Bödewadt, Fritz Hähnßen, Harboe Kardel og Fr. Christensen.

»Die Heimat« var dog det tidsskrift, som hyppigst bragte lokalhistorisk stof fra Nordslesvig. Man kom ind på at samle stoffet i særlige Nordslesvig-hæfter, i alt 11, som udkom med uregelmæssige mellemrum fra 1924 til 1932. Her er forfatterkredsen noget bredere end i Volkskalender, men Th. O. Achelis og Ludwig Andresen er de flittigste bidragydere.

Også den tyske presse i Nordslesvig bragte mange artikler af lokalhistorisk indhold, for fleres vedkommende som et særligt bilag. Det gælder »Deutsche Heimat«, der udsendtes som et tillæg til »Neue Tondernsche Zeitung«, mens »Heimatblätter für den Kreis Sonderburg« 1922-24 igen udkom som et tillæg til »Sonderburger Zeitung«

Fra 1929 samledes de tyske aviser i Nordslesvig i »Nordschleswigsche Zeitung«, der fik sæde i Aabenraa. De lokalhistoriske artikler, som blev trykt heri, blev samlet og udgivet i »Heimatblätter aus Nordschleswig, Beiträge zur Geschichte, Volks- und Landeskunde unserer Heimat«. I alt fire hæfter udsendtes i årene 1936-45. J. Raben og Th. O. Achelis har skrevet et meget stort antal artikler heri; blandt forfatterne i øvrigt kan nævnes Wilhelm Krüger, Emil Kühler, Harboe Kardel, Max Rasch og Hans Schlaikier.⁹⁶ Som det fremgår af denne gennemgang, er der en række navne på lokalhistoriske forskere, som går igen og igen. Det gælder bl. a. Jens Raben, hvis særlige udvikling er omtalt ovenfor, samt Ludvig Andresen og Thomas O. Achelis. Blandt de lokalhistorikere, som skrev på tysk, er disse to de betydeligste i årene mellem 1920 og 1940.

Ludvig Andresen var født i Tønder i 1880, uddannet som lærer, men fra 1902 bosiddende i Kiel. En stor del af hans værker behandler fødebyen Tønder og Tønder amt. I 1906 publicerede han i »Die Heimat« - som ovenfor nævnt - sine første artikler. Hans første større værk om Tønder handler om fastelavnss-

gildet og skyttekorpset i Tønder og blev publiceret i 1907 i Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte bind 37. I 1928 skrev han om klosteret i Tønder, i 1930 om »Tondern um 1500« og i 1935 om Vajsenhuset. Hans hovedværker om Tønder er »Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869« fra 1937 og »Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreissigjährigen Krieg« fra 1939. Ludwig Andresen, der døde i 1940, var en meget flittig forsker, der redeligt stræbte efter objektiv behandling også af de nationale problemer, og hans virke fandt stor anerkendelse, også i danske kredse.⁹⁷

I slutningen af 1920erne dannedes inden for »Deutscher Lehrerverein für Nordschleswig«, som i 1932 havde ca. 150 medlemmer, et »Arbeitsgemeinschaft für Geschichte«. Det bestod af lærere, som drev historiske studier, ikke mindst lokalhistoriske, specielt med henblik på brug i skolernes historieundervisning. Ludwig Andresen blev en inspirerende lærer og vejleder for gruppen, der år efter år mødtes en gang om måneden i Tinglev.⁹⁸

Inden for det tyske mindretals organisationer gjorde Ludwig Andresen sig endvidere til talsmand for skabelsen af et arkiv, som kunne bevare vidnesbyrderne om den tyske kultur i Nordslesvig i form af breve, dagbøger, optegnelser, gård- og foreningspapirer m.m.⁹⁹ Grundlaget for arkivets oprettelse var en indsamling af protokoller og andre arkivalier fra de mange tyske soldaterforeninger, som fandtes i Nordslesvig også efter 1920. Det førte til en indsamling af tyske foreningsarkivalier i bred almindelighed og til en formel oprettelse af »Archiv der deutschen Volksgruppe in Nordschleswig« i 1937. Dets daglige leder blev lærer Wilhelm Krüger i Aabenraa.¹⁰⁰ Fra dette arkiv og »Arbeitsgemeinschaft für Geschichte« er der en direkte forbindelse til stiftelsen af »Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig« i 1959 og det med denne forening forbundne arkiv.¹⁰¹

Thomas Otto Achelis var født i Bremen i 1887, uddannet ved tyske universiteter og fra 1916 ansat ved gymnasiet i Haderslev. Efter Genforeningen virkede han indtil 1924 ved den tyske afviklingsafdeling ved Haderslev Katedralskole og boede i Haderslev indtil 1936, da han flyttede til Rendsborg. Han fangede hurtigt interesse for den ældgamle grænselandsskoles historie, hvor han var ansat, og der foreligger fra hans side ikke mindre end 37 artikler og bøger om Haderslev Katedralskoles historie. Fra skolen bredte hans interesse sig til byens og landsdelens historie, ikke mindst dens personalhistorie. Han skrev Haderslev bys historie indtil ca. 1800, som 1926-29 blev udgivet af Haderslev by under titlen »Haderslev i gamle dage«. Selv om han tilstræbte objektivitet og upartiskhed i national henseende, lykkedes det næppe så godt for ham som for Ludwig Andresen. I 1930 skrev han således Haderslev bys skolehistorie, som byen imidlertid ikke ønskede at udgive. Den blev derfor i 1934 udgivet

på tysk under titlen »Deutsche und dänische Schulen einer Schleswiger Grenzstadt«.¹⁰²

Hans vigtigste bidrag til landsdelens historie er dog hans fortegnelse over studenter fra hertugdømmet Slesvig, »Matrikel der Schleswigschen Studenten 1517-1864«, som rummer over 10.000 navne, og som han arbejdede med i en lang årrække. Den udkom i 1966-67 efter hans død.¹⁰³

I 1933 blev der ved universitetet i Kiel oprettet et »Institut für Volks- und Landesforschung«. Her blev Ludwig Andresen leder af »Abteilung für Heimat- und Volkstumsforschung im Grenzland«. Som følge af nazismens raceteorier fik slægtsforskningen en særlig placering ikke mindst i den lokalhistoriske forskning, og der oprettedes et »Schleswig-Holsteinische Arbeitsgemeinschaft für Sippenforschung und Sippenpflege«, som udfoldede en livlig virksomhed i samarbejde med Institut für Volks- und Landesforschung. Det fik flere lokalafdelinger, dog ingen i Nordslesvig, og udgav fra 1937 tidsskriftet »Die Sippe der Nordmark«.¹⁰⁴

I nazismens ideologi blev hjemstavnens udgangspunkt for skabelsen og udviklingen af det folkefællesskab, som var grundlaget for det tyske folks omformning og tilpasning til den nye tid. Studiet af hjemstavnens, dens sæder og skikke, klædedragt, husformer, folkelige kunst, sprogbrug osv. blev derfor tillagt stor betydning af nazismens ideologer. Det var vigtigt, at folket selv medvirkede ved studiet af hjemstavnens, og dette studium blev derfor sat i system.¹⁰⁵ I hver eneste landsby i Tyskland skulle der skabes en »Dorfbuch«, der »skal give et sandt og klart billede af livet i landsbyen i fortid og nutid«. Udarbejdelsen af denne Dorfbuch skulle ske under medvirken af alle beboere i landsbyen, og der blev derfor skrevet vejledninger til hjælp ved udarbejdelsen. En af disse var Peter Ingwersens »Wie erarbeite ich ein Dorfbuch« fra 1938. Den var ikke upåvirket af sin tids nazistiske læresætninger og udtryksformer, men byggede i øvrigt med sine anvisninger på en tidligere bog af Ingwersen: »Wie erfasse ich die Geschichte meiner Heimat? Eine Anleitung, besonders für Lehrer«, der udkom i 1922.

Peter Ingwersen var født i Flensborg 1885, læreruddannet og senere ansat ved forskellige seminarier. Han var en fremragende pædagog og skolemand og hævdede, at opdragelsen af mennesket måtte ses i sammenhæng med dets hjemstavn, land og folk og dettes historie. Ligesom Claus Eskildsen fremhævede han hjemstavnshistoriens betydning for undervisningen i skolen, og derfor satte han lærerne i gang med lokal- og hjemstavnsforskning.¹⁰⁶

På mange måder kan man trække paralleller mellem lokalhistorien på dansk side og på tysk side i 1920'erne og 1930'erne. På begge sider er man præget af hjemstavnsbevægelsen, og på begge sider var det væsentligt, at folk aktivt blev inddraget i arbejdet. Et vejledende arbejde blev udført af Landsudvalget for

Hjemstavnskultur og af Institut für Volks- und Landesforschung; et tilsvarende arbejde indenfor Historisk Samfund for Sønderjyllands rammer kom først igang i besættelsesårene.

Andre former for lokalhistoriske aktiviteter i mellemkrigsårene

Det lokalhistoriske arbejde har altid afspejlet sig på mange andre områder end i foreningsdannelse og udgivelse af skrifter, men mange af disse andre aktiviteter er i dag svære at dokumentere, fordi de ikke har sat sig så synlige spor. Tre hovedområder synes dog at kunne udskilles: Foredrag, hjemstavnskurser og historiske udflugter. Alle tre aktiviteter har tjent til at bevidstgøre folk om betydningen af at beskæftige sig med en egne historie og livsbetingelserne for dens befolkning.

En del af det lokalhistoriske arbejde foregik i de foredragsforeninger, som fandtes over hele Sønderjylland. Et godt eksempel kan hentes fra Døstrup sogn. I 1929 besluttede den lokale foredrags- og ungdomsforening at lade et to-dages hjemstavnskursus indgå som et af vinterens tilbud i foredragsrækken. I løbet af en hel søndag i november og den efterfølgende mandag aften blev deltagerne præsenteret for seks foredrag om Vestslesvigs kulturhistorie og natur. Der var stor tilslutning, ca. 120 deltagere, og der var fremskaffet såvel tre lysbilledserier fra Nationalmuseet som et bredt udvalg af hjemstavnsliteratur fra Det sønderjyske Landsbibliotek. En af forudsætningerne for den meget brede tilslutning var den lave pris for deltagelse, og denne pris var muliggjort ved, at »foredragsholderne havde skånet foreningen på det mest mulige for honorar«, som formanden udtrykte det i sin tak. Arrangementet foregik i Døstrup Forsamlingshus, og det gode samvær ved kaffebordet og i fællessangen var her som andetsteds en uadskillelig del af det folkelige hjemstavnsarbejde. Det er også karakteristisk, at de seks foredragsholdere var mænd med tilknytning til det folkeopdragende arbejde i Vestslesvig, nemlig tre præster og tre lærere.¹⁰⁷

Det var dog ikke alle steder, at arbejdet med hjemstavnsminderne gik så godt som i Vestslesvig. I slutningen af 1920'erne var tilslutningen til Historisk Samfunds årsmøder endnu ret beskedet; ved årsmødet i Haderslev var der i 1929 således kun mødt 25 af foreningens 657 medlemmer. Et af foreningens medlemmer, Fr. Rudbeck fra Årøsum, kom efter årsmødet med nogle betragtninger over den ringe interesse for hjemstavnen i Haderslev Østeramt. Han tager udgangspunkt i sit hjemsojns by og understreger, at der næppe findes mange ord om dette betydelige sogn i alle årgangene af Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift, og han fortsætter. »Tag hele vores hjemstavnsliteratur, kun hist og her spredte, korte småting fra dette store sogn, hvor dog samfærdslen fra Arilds tid altid har været stor, hvor vejen gik igennem fra

ørerne til Jylland og Tyskland. Og dog, når vi kommer i samtale med gamle venner, mænd og kvinder fra egnen, så sidder de inde med så mange fortidsminder, kan fortælle om vor kirke, om præsterne, om gamle slægter og gårde, om færgeløbet, om dysserne, om krigenes tid osv, her kan komme meget frem, men indsamlingen haster, når ikke også disse minder skal synke i graven. Men det er ikke blot disse minder, som er i fare, også de gamle gårdarkiver, gamle papirer og bøger, hvor vore forfædre har nedskrevet deres slægts historie eller egne erindringer, trues med at gå tabt«.

Løsningen på disse påtrængende problemer var efter Rudbecks mening, at Historisk Samfund for Sønderjylland lavede en ny struktur med tillidsmænd i alle sogne. Omkring tillidsmændene kunne der så skabes en kreds af interesse-rede medhjælpere, der kunne fordele arbejdet med hjemstavns minder mellem sig, men naturligvis under vejledning af bestyrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland. Dette forslag blev ikke ført ud i livet i 1920'erne, og det gav tilsyneladende heller ikke anledning til større debat i foreningen, men det er givet, at Rudbeck havde fat i en central problemstilling, og ca. 15 år senere blev et tilsvarende forslag gennemført af Historisk Samfund. Hvis det lokalhistoriske arbejde skulle styrkes, var det ikke nok at tilbyde medlemsskab af en forening og udsende et par skrifter om året, der skulle arbejdes for en ændret bevidsthed i hele befolkningen, og hertil skulle anvendes mange aktiviteter, der alle skulle tage deres udgangspunkt i den helt nære hjemstavn. Skolelærerne havde efter Rudbecks mening en central rolle i dette arbejde: »En eneste hjemmestil om sognets fortidsminder vil få far og mor og bedsteforældre med til hjælp og sætte hukommelsen i bevægelse.«¹⁰⁸

Også populære foredrag i forsamlingshuset blev fremhævet som en væsentlig aktivitet, og denne form for historieformidling blev styrket i løbet af 1930'erne, især under indtryk af det nye pres mod 1920-grænsen, som kom efter Hitlers magtovertagelse i 1933. Der dannedes nye foreninger med et dansknationalt hovedsigte, først og fremmest »Det unge Grænseværn« og »Danske Samfund«. Det unge Grænseværn, som oprettedes på initiativ af lærer Peter Marcussen i 1933, samlede i tusindvis af unge. Sønderjyllands historie indgik i foreningens arbejde, og derfor forsøgte man at danne sognearkiver og nåede op på ialt 15 sognearkiver med tilhørende studiekredse.¹⁰⁹ Både i Danske Samfund, Det unge Grænseværn og i de talrige foredrags- og ungdomsforeninger, som allerede fandtes over hele landsdelen fik det historiske foredrag med dansknationalt sigte en kraftig opblomstring fra midten af 1930'erne og til slutningen af 1940'erne. Blandt foredragsholderne var mange lærere, men også præster, højskolefolk og landmænd. Tre karakteristiske eksempler på folkelige foredragsholdere kan fremhæves.

Historikeren Hans Lund var først højskolelærer i Askov og blev i 1926

forstander på Rødding Højskole. Han var medlem af styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland gennem mere end 40 år (1928-69) og i en årrække tillige formand for Danske Samfund i Haderslev Vesteramt. Gennem disse tillidshverv blev han meget benyttet som foredragsholder om historiske og nationale emner. Lund talte om Sønderjyllands historie, om Danmarkshistorie og om landbrugshistorie, men sjældent om emner af kun sognehistorisk interesse. Udblikket til Danmarks- eller verdenshistorien og den nationale sag var en vigtig del af hans foredrag.

En folkelig foredragsholder med en helt anden baggrund er den jævnaldrende Ernst Christensen (1895-1966) fra Asserballe. Han var alsisk landmand og meget aktiv i det nationale ungdomsarbejde og var at finde blandt grundlæggerne af Det unge Grænseværn i 1933. Hans historiske interesse var stor og hans viden dybtgående på mange felter; derfor blev han en meget benyttet foredragsholder over såvel historiske som vækkende, nationale emner.

Ikke mindst i Vestslesvig var der i mellemkrigsårene et aktivt folkeligt og historisk arbejde på mange fronter, da det gjaldt om at dokumentere danskerens hjemret til hele det område, der blev dansk i 1920 - også Tønder og Højer med betydelig tysk dominans. Flere vestslesvigske foredragsholdere kunne trækkes frem, men det er svært at finde nogen, der i betydning kan sammenlignes med seminarielærer Claus Eskildsen. Han var fra 1920 en uhyre aktiv deltager i det folkelige kulturarbejde på dansk side, og hans indsats som foredragsholder var meget betydelig. Emnerne spændte vidt, fra bredt anlagte nationalt vækkende foredrag til beskrivelser af vestslesvigske kulturtræk på mange områder, især i byggestil og sæd og skik. Mens Lund og Ernst Christensen havde nær tilknytning til højskolen og var rundne af det grundtvigske folkelige arbejde, var Eskildsen meget påvirket af den tyske hjemstavnsbevægelse, og han formåede at overføre en række værdifulde træk herfra til det danske arbejde.¹¹⁰

Også den danske hjemstavnsbevægelse var i mellemkrigsårene med til at give inspiration til det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland og modtog påvirkning herfra. »Landsforeningen for Landskabskultur« afholdt hvert år store hjemstavnskurser for interesserede fra hele landet. I 1925 og igen i 1930 lagde man disse kurser i henholdsvis Tønder og Rønshoved ved Flensborg Fjord. Disse kurser var et slags dansk gensvar til de store årsmøder, som »Verein zur Pflege der Natur- und Landeskunde« havde afholdt i Haderslev og Sønderborg i årene op til Første Verdenskrig. Her havde man kombineret foredrag om egnens historie og natur med udflugter og besigtigelser.¹¹¹ De samme aktiviteter genfindes i de danske kurser.

I Tønder var der i 1925 265 deltagere, som var på udflugter til bl.a. Løgumkloster, Brøns, Møgeltønder, Højer, Rudbøl, Trøjborg og Schackenborg, lige-

Under hjemstavnskurset i Tønder i 1925 var deltagerne bl.a. også på tur til Højer. På billedet ses deltagerenes omstigning mellem biler og tog ved Højer sluse, endestationen for den nu forlængst nedlagte Tønder-Højer jernbane. Claus Eskildsen var praktisk tilrettelægger af kursets mange ture. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

som der naturligvis var byvandring i Tønder. Deltagerne blev endvidere præsenteret for foredrag om såvel mere snævre lokalhistoriske emner som geologi, dialektforskning og helt aktuelle emner som Vadehavets afvanding og jordernes sammenlægning. Kurset var tilrettelagt af Claus Eskildsen, og programmets store bredde vidner om hans brede definition af det lokalhistoriske arbejde. Samtidig blev hjemstavnskurset en kraftig dansk-national manifestation. Det sluttede i hjemmetyskhedens højborg Tinglev med aktuelle foredrag om det danske mindretal syd for grænsen og med taler og hilsener til deltagerne fra de øvrige nordiske lande.¹¹²

Ved det tilsvarende kursus i Rønshoved fem år senere, i 1930, var der 150 deltagere, og et af hovedtemaerne her var den dansk-nationale bevægelse fra 1840'erne til 1920. Også foredrag om de aktuelle opgaver for det dansk-kulturelle arbejde i grænselandet indgik som væsentlige indslag, og det lokalhistoriske arbejde blev endnu engang knyttet nært til det nationale arbejde.¹¹³

Historiske udflugter var således en iøjnefaldende del af hjemstavnskurserne, og denne aktivitet blev ligeledes taget op af Historisk Samfund for Als og Sundeved, der gennemførte en række udflugter for sine medlemmer i mellemkrigsårene. Udflugterne foregik især til igangværende arkæologiske udgravninger som Brovold ved Augustenborg, hvor der så blev lejlighed til at høre om de nyeste fund. Det var museumsinspektør J. Raben, som var tilrettelægger af disse udflugter, og han var også igangsætter af en særlig aktivitet på Als:

En gennemsøgning af en række skove for at registrere flest mulige skålsten, dvs. sten med skålformede fordybninger, der vidner om bronzealderens soldyrkelse. Denne livlige amatørarkæologiske virksomhed var i høj grad med til at få hjemstavns mindrer til at fæstne sig i hukommelsen - ikke blot hos de aktive medvirkende.¹¹⁴

Historisk Samfund for Sønderjylland har derimod kun et år benyttet den historiske ekskursion som en medlemsaktivitet. Årsmødet i 1932 i Haderslev afsluttedes med en udflugt til Skamlingsbanken, men kun få medlemmer deltog, mens en udflugt samme år til Brovold ved Augustenborg, der havde ret god tilslutning, forblev en enlig svale. Der synes såvel i styrelsen som blandt medlemmerne kun at have været ringe interesse for sådanne udflugter. I 1939, da Historisk Samfunds årsmøde afholdtes sammen med Dansk Historisk Fællesforenings årsmøde i Aabenraa, afvikledes der dog sammen med DHF en historisk udflugt til Sydslesvig. Foredrag var derimod et fast indslag på Historisk Samfunds årsmøde, og som regel holdtes der et eller to historiske foredrag. Alt i alt må man dog sige, at Historisk Samfund for Sønderjyllands medlemsaktiviteter var såre begrænsede. Man koncentrerede sig om at udgive Sønderjyske Årbøger og at indsamle arkivalier. Men også på dette punkt førte besættelsestiden til, at nye aktiviteter kom igang.

Lokalhistoriske artikler og bøger ca. 1920-1940

Den danske hjemstavnsbevægelses ideer og den vejledning, som blev givet på hjemstavnskurserne, har utvivlsomt virket som inspiration for mange af de personer, der mere aktivt beskæftigede sig med lokalhistorien og skrev artikler og bøger. Også den tyske hjemstavnsbevægelse satte sig mange spor i landsdelen, og det kan være svært at afgøre, om inspirationen kommer fra den ene eller anden gren af denne bevægelse.

To udgivelser fra slutningen af 1920'erne bærer således titlen »Vor Hjemstavns«. Den ene er udgivet af Historisk Samfund for Als og Sundeved 1927-31 og rummer 15 artikler fra Als og Sundeved, mens den anden bog er udgivet af Hejmdals Bogtrykkeri i Aabenraa 1927-32 og rummer i alt 24 artikler, hovedsagelig med emner fra Aabenraa by og amt. I begge tilfælde er der tale om artikler, som havde været bragt i avisen, og som nu blev udgivet i bogform, idet »interessen for hjemstavns og i det hele Sønderjyllands historie i tiden efter Genforeningen har været stærkt stigende«, som det siges i forordet til Aabenraa-bogen.¹¹⁵

Avisen Hejmdal havde også publiceret en række artikler, skrevet af gårdejer Thøste Thøstesens, Hygum. En del af dem blev udgivet i bogform under titlen »Fra Hygum sogn« (1927). Det var resultatet af Thøstesens mangeårige studier

af hjemstavnen, og bogen giver gode skildringer af udskiftningen i Hygum, af tiden ca. 1848-70 og af præstehistorien.

Hans Krogs »De gamle slægter. Lokal- og slægtshistorie fra Aller sogn«, der udkom i 1936, er udsprunget af den samme interesse for hjemstavnen og dens historie. Hans Krog (1874-1959) havde indtil 1926 drevet sin fædrengård i Stubbum og levede herefter som rentier. Han stiller i forordet til sin bog spørgsmålet om, hvorfra »denne trang og denne vågnende interesse for de gamle slægter, de, der trådte vore stier, pløjede vore agre og byggede de gamle gårde« stammer. Han mener, at en af årsagerne er den økonomiske krise, som »vender tanker og følelser tilbage til tider, da man levede under en stadig fremadskridende udvikling og fik bedre kår, eftersom årene gik«. Som titlen antyder, er det gård- og slægtshistorie, der bringes i denne bog; bogen indvarsler hermed en genre inden for lokalhistorien, som især blev almindelig nogle årtier senere. Et betydeligt værk inden for denne genre var H. Hejselbjerg Paulsen: »Sønderjyske Slægter«, der udkom i 1942. Bogen er egentlig en sognehistorie for Øster Løgum sogn, men perspektivet er bredere, og bogen bærer da også undertitlen »Bidrag til nordslesvigsk Befolknings- og Kulturhistorie«. Forfatteren gennemgår minutiøst de enkelte gårdes slægtsforhold og påviser herigennem, hvilken stærk rodfæstethed der kendetegnede de nordslesvigske landsogne.¹¹⁶

»Bogen om Bov sogn«, der udkom i 1939, søger derimod at give en skildring af sognets historie fra oldtiden og helt frem til nutiden. Et kapitel om »Sognet i dag« er udformet i interviewform og bringer læseren rundt til en række erhvervsvirksomheder og institutioner. Det er en hjemstavnsbog, som i meget høj grad følger det mønster, der var fastlagt af Landsudvalget for hjemstavnskultur. Den er udarbejdet af »Mænd i sognet«, der har skrevet ud fra, hvad de fandt væsentligt og læseværdigt. Hovedforfatteren, lærer R. P. Sørensen, skildrer bogens formål som »at fremme kendskab og kærlighed til hjemstavnen hos os selv og andre«. På spørgsmålet om, hvad det er, som sætter sognets folk i stand til at skrive, svarer han: »For det første interessen; for det andet den lette adgang til oplysning, især til gennem bibliotekerne at skaffe sig litteratur om ethvert emne; for det tredje vore videnskabelige institutioners beredvillighed til at give oplysning og hjælp til lægmænd. At se f.eks. en arbejdsmand ud fra disse forudsætninger gøre en indsats i hjemstavnsforskningen - ikke blot forøge sin egen viden, men ved førstehånds-studium sætte sig i stand til at yde os andre kyndig vejledning på et bestemt område - det er en oplevelse, som man i vor tid nok kan trænge til for at fastholde troen på, at det vi kæmper for, også tør kaldes med hædersnavnet: kultur.« - Den arbejdsmand, der her er tale om, er Andreas Wortmann, hvis beskæftigelse

med arkæologi og oldtidsminder igennem en menneskealder gjorde ham til en af landsdelens førende amatørarkæologer.¹¹⁷

Lokalhistorisk arbejde i besættelsesårene

Den vejledning og hjælp fra videnskabelige institutioner, som R. P. Sørensen her er inde på, blev et vigtigt emne i 1940ernes debat om, hvordan lokalhistoriske undersøgelser kunne tilrettelægges og publiceres i bogform. Det blev især Johan Hvidtfeldt, der kom til at præge denne debat. Ved sin virksomhed som arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa og ved den aktivitet, han i øvrigt udfoldede, satte han sig dybe spor i det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland, ikke mindst efter at han i 1941 blev sekretær i Historisk Samfund for Sønderjylland og redaktør af Sønderjyske Årbøger. Hans indsats for indsamling af arkivalier og af erindringer er nævnt ovenfor; her skal især andre sider af hans indsats i det lokalhistoriske arbejde omtales.

Straks da han var blevet sekretær, udkastede han en idé om, at Historisk Samfund burde yde sit bidrag til det folkelige arbejde, der fulgte i kølvandet på den nationale samling og selvbesindelse, som besættelsen medførte. Ideen blev straks akcepteret af styrelsen, og i september 1941 henvendte man sig derfor til Danske Samfunds formænd i sogne over hele Sønderjylland med et tilbud om at afholde foredrag om emner fra Sønderjyllands historie. Johan Hvidtfeldt, Hans Neumann, H. Hejselbjerg Paulsen og Werner Christiansen tog sig af disse foredrag, der ofte blev afviklet under noget vanskelige forhold. Foredragsholderens aktionsradius var på grund af ikke mindst trafikforholdene begrænset, og de måtte i flere tilfælde benytte cyklen som transportmiddel. Foredragene var enten mere brede, generelle foredrag, som f.eks. »Den sønderjyske befolkning gennem 400 år«, »Det danske sprog og dets skæbne i Sønderjylland«, »Sønderjyllands danske arv«, eller de gik mere snævert på det pågældende sogns historie. Dette lokalhistoriske initiativ omfattede således både det nationalt vækkende og det helt lokale.

Hvidtfeldt drev selv omfattende lokalhistoriske studier, og i sit daglige arbejde som arkivar mødte han de mange lægfolk, der var drevet af en dyb interesse for deres hjemstavnns historie. Han så også resultaterne heraf i form af afhandlinger og bøger, som han i mange tilfælde tog op til vurdering i anmeldelser i Sønderjyske Årbøger, og han var langt fra tilfreds med det han så. En anmeldelse af to sognehistorier i Sønderjyske Årbøger 1943 indledtes med disse ord: »Sønderjyllands lokalhistoriske litteratur er meget ringe, både i omfang og indhold. Der findes i virkeligheden ikke een ordentlig sønderjysk sognehistorie på dansk, og med byhistorier står det ikke meget bedre til.« Sine forestillinger om lokalhistoriens funktion og opgaver havde Hvidtfeldt givet udtryk for i et foredrag på Dansk historisk Fællesforenings årsmøde i 1942.

Det bærer titlen »Samarbejdet mellem rigshistorikere og lokalhistorikere«¹¹⁸, og han retter her bl.a. en skarp kritik imod den »Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur«, som Landsforeningen for Hjemstavnskultur havde udgivet i 1939, og som han mente gik helt uden om de centrale problemer for hjemstavnshistorien, nemlig udvælgelsen af emner, udvælgelsen af kildestoffet og behandlingen af stoffet¹¹⁹.

Hvidtfeldts løsning på dette problem var en bedre vejledning til lokalhistorikerne, og han mente, at Historisk Samfund for Sønderjylland - ligesom Dansk Historisk Fællesforening - havde en vigtig rolle i den forbindelse. Den nævnte anmeldelse sluttede da også med en opfordring til lokalhistoriske forfattere, der ønskede at udgive en sognehistorie e.lign., om at henvende sig til Historisk Samfund og »anmode om dets faglige støtte«.

At dette ikke var tomme ord, viser det omfattende, vejledende og ansporende arbejde, som Historisk Samfund tog op i løbet af 1940'erne. Historisk Samfund lod som nævnt afholde foredrag i samarbejde med Danske Samfund. I forbindelse hermed står også de foredrag og kurser, som Johan Hvidtfeldt holdt om udarbejdelse af sognehistorier.

Hvidtfeldt var i sine tanker om at styrke og højne det lokalhistoriske arbejde på linje med en anden ung historiker, nemlig Troels Fink, der i 1941 var blevet dr. phil. på en afhandling om udskiftningen i Sønderjylland. Fink var i 1940 blevet sekretær for De sønderjyske Danske Samfund, og han så betydningen af en styrkelse af den nationale bevidsthed gennem et arbejde med sognehistorie. På De sønderjyske danske Samfunds årsmøde den 8. marts 1941 gjorde han sig til talsmand for dannelsen af særlige hjemstavnskartoteker.¹²⁰

Historisk Samfund for Sønderjylland gjorde sit til at hjælpe arbejdet igang. Den 5.-7. januar 1942 afholdt Hvidtfeldt et arkivkursus på landsarkivet i Aabenraa; det havde plads til 11 deltagere, men tre gange så mange havde meldt sig. Successen ansporede til at fortsætte med dette arbejde og et hjemstavnskursus blev planlagt til at finde sted på Hoptrup Højskole sommeren 1942, men det måtte aflyses på grund af svigtende tilslutning.¹²¹

I stedet søgte man at afholde en række møder rundt omkring i Sønderjylland, hvor spørgsmålet om arbejdet med sognehistorier blev taget op. Det var igen Hvidtfeldt, som holdt for. Den 15. maj 1943 holdt han således et foredrag om dette emne i V. Sottrup arrangeret af Sundeved lærerforening.

Hvidtfeldt og Fink fik imidlertid også lejlighed til selv at vise, hvordan de mente, en sognehistorie burde se ud. Bl.a. i Bovrup-Varnæs Sogns Danske Samfund tog man opfordringen op om at gå igang med at skrive sognets historie. Den 12. jan. 1943 indbød man til generalforsamling med foredrag af Johan Hvidtfeldt om Varnæs Sogns historie. På indbydelsen stod endvidere følgende: »Den tanke er opstået indenfor bestyrelsen, at i den her tid, hvor vi

sådan set sidder i »beskyttelsesrum«, skulle man se at få Varnæs sogns historie fortalt og skrevet af folk, der er inde i disse ting...Folk her fra sognet, der har kendskab til emner, der bør findes i en sådan sognehistorie, opfordres til at være med i arbejdet.«

Resultatet blev et samarbejde mellem sognets egne mænd og de to historikere Hvidtfeldt og Fink, der påtog sig bogens redaktion. I 1944 kunne bogen udsendes, den var på 190 sider og havde et meget stort antal forfattere. Alligevel blev den betegnet som et »mønster på en sognehistorie« af Peter Kr. Iversen i hans anmeldelse i Sønderjyske Årbøger 1947, hvor han tillige understreger, at bogens 19 afsnit følger sig naturligt til hinanden, og at gentagelser stort set er undgået. Redaktørerne havde selv skrevet tre afsnit og havde inddraget forfattere udefra, bl.a. flere historikere, der havde skrevet i alt ti afsnit, mens sognets egne historisk interesserede mænd havde skrevet fem. Bogens sidste afsnit om tiden 1920-40 byggede på ikke mindre end 11 personers oplysninger, og er således et udtryk for det stramme redaktionsarbejde, som lå bag bogen, og som er en del af forklaringen på, at den blev opfattet som mønstergyldig af faghistorikere.

Men Hvidtfeldt og Fink nøjedes ikke kun med i praksis at demonstrere, hvorledes en sognehistorie kunne bygges op. I 1944 udgav Historisk Samfund som nr. 5 i sin skriftserie »Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie«, skrevet af Fink og Hvidtfeldt. Bogen er med sin kommenterende gennemgang af den trykte litteratur om Sønderjyllands historie et fortrinligt hjælpemiddel for den, der »har lyst til at beskæftige sig med Sønderjyllands fortid«, som det hedder i bogens forord. Men der er tale om Sønderjyllands historie og ikke kun lokalhistorie, og bogen var derfor nok af mere begrænset værdi for de hjemstavns- og lokalhistorikere, som er emnet her.

Hjemstavns- og lokalhistorikerne var dog ikke glemt. Det ansporende og vejledende arbejde, som Historisk Samfund for Sønderjylland havde taget op i besættelsesårene, blev videreført med fornyet kraft efter befrielsen i 1945. Allerede i juni 1945 udarbejdede Hvidtfeldt et »Forslag til plan for Historisk Samfund for Sønderjyllands arbejde til fremme af sønderjysk lokalhistorie«. Første punkt i planen var et forslag om en vejledning i lokalhistorie, udarbejdet af Peter Kr. Iversen, der i 1944 var blevet ansat som arkivar på landsarkivet. Der skulle endvidere skrives kronikker o. lign. indlæg i dagspressen om bl.a. den nationale og kulturelle værdi af det lokalhistoriske arbejde med angivelse af visse retningslinjer herfor og en henvisning til Historisk Samfunds vejledning. En opfordring om at tage fat på arbejdet skulle udsendes af Historisk Samfund til forskellige grupper og kredse, bl.a. Danske Samfund og til lærere, i form af en pjece, der fremhæver betydningen af et samarbejde inden for

en kreds af interesserede. Fremfor alt skulle Historisk Samfund dog »virke ansporende gennem personlig kontakt med folk«. Dette kunne ske ved afholdelse af møder med interesserede, men først og fremmest ved at Historisk Samfund stillede en mand til rådighed, som kunne give de folk, der påtænkte at tage fat på et lokalhistorisk arbejde, en personlig vejledning og sørge for, at arbejdet kom ind i faste organisatoriske rammer. Endvidere kunne Historisk Samfund yde tilskud til trykning af værker, »hvis udgivelse må anses for at være af værdi for sønderjysk historie.« Endvidere indeholdt planen et forslag om, at Historisk Samfund fik en række tillidsmænd rundt omkring i de enkelte egne; de skulle dels agitere for Historisk Samfund, dels arbejde med sikring og indsamling af historisk kildemateriale, men ikke mindst skulle de virke for det lokalhistoriske arbejde ude i sognene.

Styrelsen stillede sig meget positivt over for forslagene, og der blev opbygget en tillidsmandsordning over en stor del af landsdelen.¹²² Flere styrelsesmedlemmer gav dog udtryk for en vis skepsis over for nogle af forslagenes gennemførelighed, bl.a. mente landsarkivar Frode Gribsvad, at »arbejdet med at få folk til at skrive sognehistorier er naturligvis meget godt, og der kommer forhåbentlig også enkelte gode sognehistorier ud deraf, men lidt frygter jeg for, at der skal komme for meget dilettanteri frem, men måske den hjælp, som Historisk Samfund vil yde her, netop vil bevirke, at det undgås. Vi får se.«¹²³

Hvor meget blev nu realiseret af dette ud over styrkelsen af forbindelsen til medlemmerne? Peter Kr. Iversens »Vejledning for sønderjyske lokalhistorikere« blev udsendt i 1946 som nr. 8 i Historisk Samfunds skriftrække. Det er et hæfte på 61 sider, der er bygget op således, at der først gives en vejledning i »Arbejdets forberedelse og materialets indsamling«. Her opfordres bl.a. til, at man går sammen i »en sognehistorisk studiekreds«, hvis formål skal være at få »sognets historie klarlagt og sluttelig få samlet resultaterne i en sognehistorie«. Et samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland anbefales, og der foreslås udarbejdet en arbejdsplan eller disposition. Der gengives et eksempel på en sådan arbejdsplan. Herefter følger fem afsnit, der gennemgår, hvordan man finder frem til materialet, og hvordan det behandles (det trykte materiale, arkivmaterialet, levninger, sagn og folkeminder, stednavne og folkelmål), og der sluttes med et afsnit om stoffets bearbejdelse, manuskript og trykning.¹²⁴

Det er på mange måder »de ideale krav«, som her opstilles, og det kunne måske nok virke afskrækkende. Bibliotekar Jacob Petersen, Aabenraa, er inde på det i en anmeldelse, selvom han indrømmer, at de egns- og sognehistorier, der hidtil var udkommet, havde vist, at der var brug for en sådan vejledning. Han slutter sin anmeldelse med håbet om, »at ingen vil lade sig skræmme af

de store krav med hensyn til materialet, der kræves gennemgået. Anvend så ordet: Det går næppe så galt som arkivaren siger det«. ¹²⁵

Den fulde realisation af Hvidtfeldts forslag blev nok noget hæmmet af, at Hvidtfeldt i 1945 tiltrådte en stilling som landsarkivar i Viborg, men selv herfra kunne han føre en del af sine planer ud i livet. I oktober 1945 var han således tilbage i Sønderjylland og kunne i løbet af få dage afholde tre af de planlagte møder med grupper, som var interesserede i at arbejde med lokalhistorien. Den 19. okt. holdtes et møde i Tønder, dagen efter i Jejsing, hvor en studiekreds under lærer Werner Christiansens ledelse allerede var igang, og den 22. oktober i Sønderborg, hvor der tilsyneladende ikke kom studiekredse igang. ¹²⁶

Det var ikke kun i Varnæs, at opfordringen fra Danske Samfund om at skabe et hjemstavnskartotek og Historisk Samfunds vejledende og ansporende indsats satte sig spor. Troels Finks ide om hjemstavnskartoteker blev taget op flere steder i Sønderjylland, bl. a. i Sottrup sogn, hvor 10 personer, heriblandt gårdejer Olav J. Bonefeld, den 22. april 1941 mødtes for at sætte et hjemstavnsarbejde igang. I de følgende år frem til 1947 mødtes gruppen regelmæssigt omkring indsamling og bearbejdning af materiale. ¹²⁷ Direkte inspiration er der også tale om i forbindelse med hjemstavnsarbejdet i Skodborg sogn, hvor lærer K. M. Hermansen fik dannet et hjemstavnsudvalg, som gik igang med et indsamlingsarbejde. ¹²⁸

Også i Brøns kom et arbejde igang. Der blev i 1944 oprettet et Historisk Samfund for Brøns sogn, som i 1946 havde 139 medlemmer. Her blev der holdt foredrag om lokalhistoriske emner, og man arbejdede på at give en mindre kreds af medlemmer en vis skoling i lokalhistorie. Der indsamledes billeder, arkivalier og lejlighedssange, ligesom der arbejdedes på en sognebeskrivelse, bl.a. ved at indsamle oplysninger om hver enkelt gård. ¹²⁹

I beretningen på Historisk Samfunds årsmøde den 30. maj 1948 kunne formanden endvidere oplyse, at der var arbejdsgrupper igang i Nybøl, København og Havnbjerg, foruden i Emmerlev, hvor arbejdet som nævnt ovenfor dog går helt tilbage til forrige århundrede. Endvidere var Historisk Samfund via sin tillidsmand i Bjolderup sogn, lærer J. Holdt, blevet anmodet om at hjælpe ved igangsættelsen af et sognehistorisk arbejde i sognet. Historisk Samfunds nye sekretær, Peter Kr. Iversen, havde på et møde redegjort for, hvordan arbejdet bedst kunne lægges til rette, og nogen tid derefter havde 15 bjolderupper aflagt besøg på landsarkivet, hvor de havde fået en orientering om arkivets samlinger og en vejledning i deres benyttelse. ¹³⁰

Resultatet af dette arbejde rundt omkring i de forskellige »hjemstavnsudvalg« viste sig i løbet af en række år i form af en samling sognehistorier. I 1947 udsendtes »Skodborg Sogn i Frøs herred« på i alt 212 sider; den blev

ved sin fremkomst rost for bl. a. det meget grundige indsamlingsarbejde, der lå til grund.¹³¹ I 1950 udkom »Københoved bysamfund. Bidrag til Skrave sogns historie 1«, en bog på 430 sider, som af Peter Kr. Iversen betegnes som »en meget værdifuld forøgelse af den forholdsvis sparsomme sønderjyske lokalhistoriske litteratur«¹³². I 1951 udkom første bind af »Bjolderup sogns historie«, som i 1956 blev fulgt af endnu et bind. I alt omfattede den 464 sider, fordelt på 28 kapitler, hvoraf de ti var skrevet af den unge historiker, H. V. Gregersen, der var født i sognet, mens otte kapitler var skrevet af lærer Hans J. Bertelsen. Peter Kr. Iversen udgjorde sammen med H. V. Gregersen værkets redaktion. Også her ser vi ligesom med Varnæs sogns historie to faghistorikere, der i et snævert samarbejde med sognets egne mænd er med til at bibringe en sognehistorie den helhed og sammenhæng, som faghistorikere har fastsat som målet.¹³³

Ved siden af disse sognehistorier, hvis sammenhæng med Historisk Samfunds vejledende og ansporende arbejde er helt klar, udkom der dog også i årene omkring 1950 andre sognehistorier, der ligesom tidligere hovedsagelig er en enkelt mands værk. Det gælder P. Feddersen Jensen: »Visby Sognekronike«, der udkom i 1946 med amtsskolekonsulent Nic. Svendsen som rådgiver og vejleder, Aug. Korse: »Broagerlands Historie«, der udkom i hæfter 1945-46, men aldrig er blevet fuldført, Hans Krog: »Tyrstrupbogen. Bidrag til Tyrstrup sogns historie«, (1951), samt H. P. Jørgensen: »Uge sogn - et grænsesogn i 1500 år«, (1951) med bibliotekar Aage Bonde som medforfatter og Johan Hvidtfeldt som rådgiver og vejleder.¹³⁴ H. P. Jørgensen (1884-1970) var gårdejer i Uge sogn og havde beskæftiget sig indgående med bl.a. spørgsmålet om det gamle Urnehoved landstings placering. Det førte til en af de mest langvarige fejder i sønderjysk lokalhistorie, idet H. V. Gregersen bestred H. P. Jørgensens tingpladsteori.¹³⁵

Tiden efter 1945

Byhistorier

Debatten om de sognehistoriske fremstillinger i 1940erne havde sat sig frugt i en række udmærkede sognehistorier, selvom der var lang vej, før alle Nord-slesvigs sogne havde fået hver deres historie. Væsentlig var dog også den bevidsthed om det lokalhistoriske arbejdes metode og organisering, som var skabt igennem Historisk Samfunds vejledende arbejde.

Bjolderup sogns historie var imidlertid den sidste frugt af dette arbejde, og der gik ca. ti år, før der igen blev udgivet en sognehistorie. Baggrunden herfor er formodentlig de store samfundsforandringer, som tog fart i 1950erne, og

som i begyndelsen ikke fremmede interessen for studiet af fortiden. Man så frem i stedet for tilbage.

Studiet af de sønderjyske byers historie havde hidtil ikke påkaldt sig nogen større interesse, i hvert fald ikke fra dansk side. Ludwig Andresen havde igennem en årrække taget sig af studiet af Tønders historie (se ovenfor), mens Th. O. Achelis havde dyrket Haderslevs historie. Det var der kommet nogle bøger og et meget stort antal artikler ud af. I Sønderborg var det museumsinspektør J. Raben, der skrev om Sønderborg, men hans artikler var spredt ud i forskellige tidsskrifter. Om Aabenraas søfart havde som nævnt ovenfor kaptajn Hans Schlaikier skrevet, og hertil kom et meget ejendommeligt værk, V. Marstrands »Aabenraa ca. 1028-1523. En egnsplan- og byhistorisk undersøgelse«, som udkom i 1933 og er præget af forfatterens stærke fantasi og evne til at digte langt ud over det, som kilderne giver belæg for. »Aabenraa-bogen« fra 1945 er udgivet af redaktør C. J. Bech og rummer kun i begrænset omfang en egentlig byhistorisk behandling, men er præget af erindrings- og anekdotisk stof.

En enkelt dybtgående undersøgelse foretaget af historikeren Gottlieb Japsen over »Aabenraa bys økonomiske historie 1850-64« i Sønderjyske Årbøger 1935 og 1943 var nok det væsentligste bidrag til de sønderjyske købstæders historie, foretaget fra dansk side i årene ca. 1920-40.¹³⁶

For at få et fuldstændigt billede af den byhistoriske forskning er det dog ikke tilstrækkeligt udelukkende at se på Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift. Det bør således nævnes, at der især i Haderslev var en ikke ringe lokalhistorisk aktivitet. En forening af tidligere elever fra Haderslev Katedralskole udgav siden 1934 Haderslev-Samfundets Årsskrift, der ikke var noget helt almindeligt elevskrift. Det bragte et meget omfattende lokalhistorisk stof i form af erindringer, breve, afhandlinger o. lign., der ydede vigtige bidrag til belysning af byens historie, ikke mindst i den nationalt bevægede tid i 1800-årene frem til 1864.¹³⁷ Et væsentligt bidrag til byens nationale historie var endvidere jubilæumsskriftet »Harmonien 1799-1849-1949. Træk af danskhedens historie i Haderslev gennem 150 år«, som udkom i 1949 og var skrevet af lektor, dr. Magnus Favrholt (1904-79), boghandler Johs. Chr. Nielsen (f.1904) og fuldmægtig Olav Christensen (1910-86), der også sammen udgjorde redaktionen af Haderslev-Samfundets Årsskrift. Olav Christensen havde i 1946 grundlagt Haderslev byhistoriske Arkiv¹³⁸ og publicerede fra omkring 1950 en række bøger og afhandlinger om Haderslev bys historie. I Haderslev stiftedes endvidere i 1954 en støtteforening for museet og arkivet, Haderslev Arkiv- og Museumsforening, der kom til at fungere som en lokalhistorisk forening.

Hverken Haderslev eller de andre sønderjyske købstæder besad imidlertid nogen samlet og sammenhængende fremstilling af byens historie. Der var altså

De lokalhistoriske arkiver drives som regel for små midler. Derfor gør det godt med lejlighedsvis kommunal støtte som her, hvor kommunaldirektør Tage Madsen er klar med en check til stifteren af landsdelens første lokalhistoriske arkiv, Olav Christensen, Haderslev, ved arkivets 25 års jubilæum i 1971. Tre år senere blev Haderslev byhistoriske Arkiv rent kommunalt. Fot. i privateje.

rig mulighed for at tage dette forsømte område op ved passende lejlighed, og en sådan byder sig altid, når en by kan fejre købstadjubilæum. Mens Aabenraas 600 års købstadjubilæum i 1935 ikke medførte udgivelse af nogen form for jubilæumsskrift, blev Tønders 700 års jubilæum i 1943 derimod anledning til udgivelse af en stor, ny byhistorie, »Tønder gennem Tiderne« (1943-44) på ialt 600 sider. Sagen var på initiativ af Lausten-Thomsen blevet taget op af Historisk Samfunds styrelse allerede i 1938. Tanken var »at søge udgivet en fremstilling af byens historie, dens borgere, mindesmærker og institutioner skrevet på videnskabeligt grundlag, men i en form, der gjorde den tilgængelig for enhver historisk interesseret«. Da det ikke viste sig muligt at få en enkelt person til at påtage sig opgaven, blev der tale om et samleværk med ialt 13 forfattere og Nationalmuseets direktør M. Mackeprang som redaktør.¹³⁹ Omtrent halv-

delen af bogen er en kronologisk opbygget gennemgang af byens historie i fire perioder, mens ti afsnit behandler mere specielle sider af byens historie, bl.a. kirken, slottet og seminariet. Blandt forfatterne var flere lokale folk, der alle har skrevet om den nyeste tid. Ved jubilæet i 1943 udsendte Claus Eskildsen også sin skildring af Tønders historie »Tønder 1243-1943«, som nok blev den mest læste fremstilling af Tønders historie.¹⁴⁰

I 1947 rejstes spørgsmålet om en udgivelse af Flensborg bys historie i Historisk Samfunds styrelse. Da man vidste, at Grænseforeningen havde overvejet at udgive en mindre bog om Flensborg, tog man kontakt med Grænseforeningen, der viste stor interesse for tanken. Der blev nedsat et redaktionsudvalg bestående af Knud Kretschmer fra Grænseforeningen, Johan Hvidtfeldt fra Historisk Samfund samt overarkivar Holger Hjelholt. Da det ville være en uoverkommelig opgave for en enkelt mand at skrive denne byhistorie, blev arbejdet fordelt på en lang række specialister, der hver behandlede de forhold, som de havde særlige forudsætninger for. Disse undersøgelser omkring et bestemt emne blev så opdelt kronologisk og sat sammen med andre bidrag om samme periode. Man kombinerede således en kronologisk og en saglig fremstilling, men som det indrømmes i bogens forord, bevirkede denne fremgangsmåde, at værket ikke fik det helhedspræg, som man kunne ønske. Flensborg bys historie blev udsendt i to bind i årene 1953-55 og er på ialt 875 sider.

I Sønderborg blev det i 1946 i byrådet foreslået, at Sønderborg bys historie skulle samles og udgives i en bog. Byrådet var meget interesseret, og der blev nedsat et udvalg med overlærer Anton Birkeland som formand. Overarkivar Holger Hjelholt blev bedt om at være redaktør, og arkivar Peter Kr. Iversen blev redaktionssekretær, mens museumsdirektør Jørgen Paulsen blev billedredaktør. Også dette værk fik ligesom de tidligere værker flere medarbejdere, men i modsætning til i Flensborg bys historie valgte man her at lade hver enkelt forfatter skrive om en hel tidsperiode. Der gik imidlertid 14 år, før første bind af Sønderborg bys historie kunne udgives, og bind 2 udsendes først i 1966. Værket går i tid helt op til ca. 1960 og er på ialt 700 sider.

På dette tidspunkt var Sønderborg ved at blive overhalet af Aabenraa. Historisk Samfund for Sønderjylland tog i 1953 initiativ til udarbejdelse af Aabenraa bys historie. Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen blev redaktører, og man fulgte samme model som i Sønderborg bys historie med forskellige forfattere til hver sit afsnit. Foruden redaktørerne har historikerne H. V. Gregersen, Hans H. Worsøe og Gottlieb Japsen bidraget, således at Aabenraa bys historie, der udsendes i tre bind i hhv. 1961, 1967 og 1974, udelukkende er skrevet af faghistorikere. Værket var på ialt ca. 800 sider og gik i tid op til 1945. Samtidig med første bind udsendes i Historisk Samfunds skriftserie Gottlieb Japsens grundlæggende studie over »Den nationale udvikling i Aaben-

raa 1800-1850«, der er et af de væsentligste bidrag til de nordslesvigske byers nationale historie. Bind 4 af Aabenraa bys historie, der behandler perioden 1945-70 blev udsendt ved byens 650 års byjubilæum i 1985 og er skrevet af historikerne Jørgen Witte og Henrik Becker-Christensen.

I Haderslev gik der nogle år endnu, før man fik en fortsættelse af Achelis' Haderslev i gamle dage. Her var det ikke byen eller Historisk Samfund, der tog initiativet, men derimod byens førende bank, Haderslev Bank. Banken ønskede at markere sit 100-års jubilæum den 18. okt. 1975 med udgivelsen ikke af bankens historie, men af byens historie. Opgaven at skrive byens historie efter 1800 blev i 1973 overdraget til historikeren Henrik Fangel. Af forskellige grunde, bl.a. tidsmæssige, blev værket delt i to bind, således at første bind af »Haderslev bys historie 1800-1945« udkom på jubilæumsdagen i 1975, mens bind 2 stadig lader vente på sig.

I løbet af de sidste ca. 40 år er der således udgivet byhistoriske fremstillinger for alle de sønderjyske købstæder. Det er i alle tilfælde faghistorikere, der har skrevet disse byhistorier - bortset fra enkelte afsnit omhandlende den nyeste tid, der er beskrevet af lokale folk, som selv har oplevet denne tid. Der er endvidere et vist enhedspræg over flere af disse byhistorier, da det i mange tilfælde er de samme personer, der har skrevet afsnit i flere af byhistorierne.

Nævnes bør også, at flere af de mindre bysamfund, de såkaldte flækker, inden for de seneste år også har fået en fremstilling af deres historie. Størst og flottest er nok »Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld«, der udkom i to bind i 1984 og er resultatet af et tværfagligt projekt under Statens humanistiske Forskningsråd. Om Augustenborg foreligger to værker, Jørgen Paulsens fine, rigt illustrerede bog om »Augustenborg. Slottet, flækken, fyrstehuset« fra 1981 og hans og H. P. Clausens »Augustenborgerne«, et stort og flot værk udsendt i 1980 i Historisk Samfund for Als og Sundeveds skriftrække »Fra Als og Sundeved«. Som nr. 62 i samme skriftrække udsendtes i 1984 »Nordborg. Historien om Nordborg med tråde helt frem til vor egen tid«, redigeret af Boye Andersen. I 1986 udgav Poul Andersen en meget velskreven skildring af »Gråsten - et slot og et sogn«.

Historisk Samfund for Sønderjylland i 1950erne

I 1953 udarbejdede formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, den 75-årige H. Lausten-Thomsen, en redegørelse »Studie af Sønderjyllands historie«. Under indtryk af den omfattende tysksprogede litteratur om Sønderjylland, som var udkommet efter 1945 stillede han - ligesom Claus Eskildsen havde gjort det 15 år tidligere - spørgsmålet om, hvorvidt der fra de danske universiteters og danske historikers side blev gjort nok for udforskningen af Sønderjyllands historie. Hans svar var negativt.

Lausten-Thomsens oplæg blev indgående drøftet i foreningens styrelse i den følgende tid. Ikke mindst sekretæren, Peter Kr. Iversen, var aktiv i disse drøftelser, og i november 1954 var han klar med et forslag om aktivering af Historisk Samfunds arbejde. I indledningen hertil hedder det: »Jeg har spurgt mig selv, om Historisk Samfund for Sønderjylland ved en omlægning af arbejdet kunne yde sit bidrag til, at det historiske arbejde i grænselandet i dets forskellige afskygninger kunne intensiveres og fremmes. Det er min opfattelse, at forinden vi retter anker mod andre og stiller krav om større understøttelser til studiet af sønderjysk historie, må vi først gribe i vor egen barm og undersøge, om Historisk Samfund ikke både ved en samling af kræfterne og en opdeling af opgaverne kunne yde mere, end vi hidtil har gjort.«

Hermed lagde Iversen op til en ændret struktur for Historisk Samfund, men før vi ser nærmere på den, er det rimeligt at foretage en vurdering af Historisk Samfunds indsats i 1950erne.

Ovenfor er nævnt de betydelige og vægtige artikler som prægede Sønderjyske Årbøgers 3. række (1933-42). Rækken af vægtige artikler fortsatte i 1940erne med især Johan Hvidtfeldt, P. Kr. Iversen, Jens Holdt, Holger Hjelholt og M. Mackeprang som forfattere. Historisk Samfund kunne endvidere med tilfredshed notere, at forfattere med artikler i årbøgerne fire gange i løbet af årene 1943-49 blev hædret med Dansk Historisk Fællesforenings præmie for årets bedste lokalhistoriske afhandling. Hertil kunne i 1952 føjes en pris, som i 1950 var blevet udsat af Dansk historisk Fællesforening for den bedste afhandling om en bys eller egns forhold i besættelsestiden, fremkommet i en af de historiske amtssamfunds årbøger inden udgangen af 1952.¹⁴¹

En sammenligning af årbøgerne i første halvdel af 1950erne med 1940ernes årbøger viser imidlertid, at der i 1950erne bliver længere mellem de »store«, vægtige afhandlinger, der bygger på omfattende kildestudier. Det var mindre afhandlinger med et snævrere sigte samt større kildeudgivelser, som kom til at præge årbøgerne i 1950erne, bl.a. uddrag af kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbøger, der blev trykt i årbøgerne 1953 og 1954. Af årbøgerne 1950-56 udgør kilde- og erindringsstoffet ialt ca. 1/3 af artikelstoffet. For årbøgerne 1943-56, der bragte ialt 3386 sider artikelstof, gælder, at ca. 75 % af dette stof er af lokalhistorisk karakter, dvs. kan knyttes til en bestemt lokalitet eller egn. Årbøgernes position som egentlig lokalhistorisk årbog er altså styrket kraftigt i forhold til tidligere, og denne tendens fortsatte i den følgende tid. Der bliver længere mellem artiklerne af mere generel karakter, selvom der stadig er mange artikler, der behandler nationale og politiske forhold, især i 1800-årene. Det sker så blot i højere grad med et mere snævert lokalt udgangspunkt.

Lausten-Thomsens bekymring for forskningen i Sønderjyllands historie, der

dog mere gik på universiteternes og de »lærdes« forskning, var således ikke helt uberettiget. En følge af den rejste debat blev en omstrukturering af Historisk Samfunds arbejde. Den medførte, at det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland fra sidste halvdel af 1950'ernes fik et vældigt løft, som også betød en styrkelse af den videnskabelige forskning i Sønderjyllands historie.

Peter Kr. Iversens forslag til en ny struktur for Historisk Samfund tog sit udgangspunkt i, at Historisk Samfunds arbejde også fremover måtte have et tredobbelt sigte: 1) det folkelige, historiske arbejde, 2) det lokalhistoriske arbejde, og 3) det videnskabelige arbejde. Forslaget blev drøftet på flere styrelsesmøder og behandlet i et mindre udvalg, for til sidst at blive vedtaget på et styrelsesmøde den 6. marts 1955 og på årsmødet den 22. maj. I den følgende tid blev de forskellige reformer ført ud i livet.¹⁴²

I Historisk Samfunds formålsparagraf blev det nu udtrykkeligt nævnt, at foreningen bl.a. har til formål »at udøve en tilskyndende og vejledende virksomhed over for historisk, særlig lokalhistorisk arbejde«. Dette formål søgtes tilgodeset, ved at det folkelige, historiske arbejde blev lagt ud i fem amtskredse, idet Sydslesvig udgjorde en særlig kreds. I hver kreds blev der oprettet amtsudvalg på 3-5 medlemmer, som skulle lede og tilrettelægge arbejdet ude i kredsene i form af foredrag, udflugter og byvandring, udarbejdelse af hjemstavnsbøger, oprettelse af arbejdsgrupper og lokalsamlinger samt hvervning af nye medlemmer. Et net af tillidsmænd over hele Sønderjylland skulle bistå ved arbejdet.

Formændene for de fem amtsudvalg blev fødte medlemmer af Historisk Samfunds styrelse, der også på anden måde blev udvidet. Ved siden af de to redaktionsudvalg for årbøger og månedsskrift blev der oprettet en redaktion for Historisk Samfunds skriftrække. Historisk Samfunds styrelse blev hermed på ialt 15 medlemmer imod tidligere 9.

Historisk Samfunds skriftrække var startet i 1939, og en del af skriftrækkens værker er allerede nævnt ovenfor. Ialt var der indtil 1955 udkommet 15 skrifter, hvoraf 5 vejledninger og hjælpemidler, 3 erindringer, 3 kildeudgivelser, 2 fremstillinger (bl. a. Tønder gennem tiderne) og 2 samleværker. Det nye redaktionsudvalg for skriftrækken kom til at bestå af professor Troels Fink, forstander Hans Lund, landsarkivar Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. I udvalget indtrådte et par år senere endvidere seminarielærer H. V. Gregersen, der i 1960'erne var udvalgets energiske redaktionssekretær.

Og der var nok at tage fat på. I løbet af de 15 år fra 1955 til 1970 udsendtes ikke mindre end 28 bøger i skriftrækken, heriblandt 5 disputatser¹⁴³ samt 8 andre fremstillinger af forskellige emner inden for Sønderjyllands historie, 2 biografier, 4 erindringer, 5 andre kildeudgivelser, 3 fortegnelser over lærere,

borgmestre og andre embedsmænd, 1 hjælpemiddel. Hertil kom, at man startede en selvstændig serie af erindringer, »Sønderjyske Levnedsløb«, hvor der i årene 1955-71 udsendtes 13 bøger.

I løbet af disse ca. 15 år markerede Historisk Samfund for Sønderjylland sig således overordentligt stærkt i udbredelsen af kendskabet til Sønderjyllands historie. Sin største, folkelige indsats udøvede foreningen dog gennem den aktivisering af det lokalhistoriske arbejde og den vejledende virksomhed, som gennemførtes, ikke mindst gennem de nyoprettede amtsudvalg. Foreningens formand fra 1956, Peter Kr. Iversen, var drivkraften bag hele denne omfattende virksomhed.

Historisk Samfund for Sønderjyllands vejledende arbejde i 1960erne

I løbet af 1956 og 1957 etableredes de nye amtsudvalg under Historisk Samfund, ligesom nettet af tillidsmænd udbyggedes, således at der i 1957 fandtes 134 tillidsmænd i 105 sogne og byer i Nordslesvig (samt 9 i Sydslesvig). Lærerne og gårdejerne var de to største grupper blandt tillidsmændene, men også præsterne udgjorde en forholdsvis stor andel. Ialt 97 af tillidsmændene tilhørte disse tre grupper.¹⁴⁴

I hver amtskreds blev der i de følgende år afholdt 2-3 arrangementer, i enkelte år endnu flere, og det betød, at Historisk Samfunds udadvendte aktiviteter øgedes fra et enkelt foredrag i forbindelse med årsmødet til 12-15 arrangementer om året, ja i enkelte år nåede man helt op på 20 arrangementer. Arrangementerne bestod ikke kun i foredrag, men der var også tale om sogne- og byvandring eller vandring over et større område. Begrebet »Historisk Søndag« blev introduceret i 1964 og var en følge af bilismens vækst, idet dette arrangement byggede på, at folk i privatbiler en søndag eftermiddag kunne aflægge besøg ved en række, spredt liggende historiske lokaliteter og her få forevist og fortalt om det pågældende sted. Afholdelsen af »Historisk Søndag« gik på skift mellem de fem kredse, og blev et godt supplement til »Den store egnsvandring«, der var blevet introduceret i 1949 og altid foregik i busser. Fra 1959 var der tale om heldagsture, der ofte gik til lidt fjernere mål syd for grænsen eller til Fyn og Ærø. Skønsmæssigt havde Historisk Samfunds udflugter årligt ialt ca. 1000 deltagere op igennem 1960erne.¹⁴⁵

Sideløbende med dette omfattende, oplysende arbejde gennemførtes en række arrangementer, hvor det var det vejledende og aktiverende aspekt, som var hovedsagen. Som nævnt ovenfor var der i 1942 blevet afholdt et arkivkursus på Landsarkivet i Aabenraa. Først 10 år senere afholdtes et lignende kursus den 3.-4. januar 1952.¹⁴⁶

Historisk Samfunds ændrede struktur i 1955 betød som nævnt en øget vægt på det vejledende arbejde og blev fulgt op af et kursus i personal- og

Historisk Samfund for Sønderjyllands egnsvandring gik den 7. september 1958 til Haderslev amt, hvor man besøgte en række voldsteder under ledelse af museumsinspektør Hans Neumann, Haderslev, og magister H. Stiesdahl fra Nationalmuseet. På Tovskov voldsted mødtes de ca. 300 deltagere af en meget nysgerrig ko! Fot. M. Kamphövener i Historiske Samlinger, Aabenraa.

lokalhistorisk arbejde. Det foregik på Landsarkivet i vinteren 1957-58 og omfattede bl.a. vejledning i arkivbenyttelse og gotisk skriftlæsning. Tilslutningen var så stor, at deltagerne måtte inddeles i tre hold.¹⁴⁷

I marts 1959 afholdtes to instruktionskurser, et i Sønderborg og et i Haderslev med Dansk Historisk Fællesforenings konsulent, arkivar Knud Prange, der fortalte om tilrettelæggelsen af lokalhistorisk arbejde og især om udgivelsen af sognehistorier.¹⁴⁸ En frugt heraf er formentlig de forberedende møder, som blev holdt i Sottrup i 1960 med henblik på udarbejdelse af en sognehistorie.¹⁴⁹

Problemer med finansiering af et større lokalhistorisk kursus gjorde, at det først i vinteren 1961-62 blev muligt at realisere denne ide, selvom der havde vist sig stor interesse herfor. Kurset blev ledet af seminarieadjunkt H. V. Gregersen og havde en lang række foredragsholdere og instruktører, bl.a. fra universiteter og museer. Det strakte sig over 14 aftener á 2 1/2 time og havde 44 deltagere.¹⁵⁰

I de følgende år arrangeredes flere mindre kurser i personalhistorisk og lokalhistorisk arbejde. De foregik på Landsarkivet og blev ledet af arkivar Hans H. Worsøe.¹⁵¹ Nævnes bør også de kurser, som gennem en årrække arrangeredes af de nationale foreninger i Sønderjylland. Historisk Samfund tilsluttede sig i maj 1958 de nationale foreningers samarbejdsudvalg og bidrog til, at disse kurser også fik et historisk indslag i form af historiske foredrag.¹⁵²

Ikke mindre vigtig var den kursusvirksomhed i form af bl.a. aftenhøjskoleundervisning, som foregik ude i amtskredsene. De ovennævnte kurser havde bl.a. til hensigt at forberede deltagerne til at kunne lede sådanne aftenhøjskoler, og Historisk Samfund opfordrede endvidere amtsudvalgene og ikke mindst tillidsmændene til at udnytte den mulighed, der lå i at få offentlig støtte til dette oplysende arbejde gennem aftenhøjskoleformen. Man udsendte lister over mulige foredragsholdere,¹⁵³ og fra Sønderjylland deltog enkelte personer - med økonomisk støtte fra Historisk Samfund - i Dansk Historisk Fællesforenings kurser for lærere i aftenhøjskoler.¹⁵⁴

At disse muligheder blev udnyttet, fremgår af de forskellige årsberetninger. Vinteren 1958-59 berettes der således om aftenhøjskoler 11 steder i Haderslev amt, mens Sønderborg amt kun kan berette om aftenhøjskoler i tre sogne. Til gengæld afviklede man her i efteråret 1962 to sideløbende kurser i hjemstavns-lære med ialt 100 deltagere i Nybøl på Sundeved og på Danebod Højskole. Endvidere var der en del aftenhøjskolekurser med lokalhistoriske emner, som var arrangeret af andre organisationer, men også de vidner om disse års voksende interesse for lokalhistorie.¹⁵⁵

Mest bemærkelsesværdigt og imponerende er dog de mange arrangementer, som det lykkedes at få stablet på benene i forbindelse med den hjemstavnsuge, som på initiativ af bl.a. Dansk historisk Fællesforening fandt sted over hele landet i ugen 19.-25. februar 1961. I et samarbejde mellem historiske foreninger, ungdomsforeninger, foredragsforeninger og andre folkelige foreninger arrangeredes der »hjemstavnsaftener«, udstillinger af fotografier og gamle ting, der vistest lysbilleder og film, og der blev danset folkedans og sunget og spillet. En hjemstavnsaften blev i oplægget til hjemstavnsugen beskrevet som »et arrangement, der inden for et sogn skal samle unge og ældre til en hyggelig aften, hvor sognets egne - i så vid udstrækning, som det under de givne omstændigheder er muligt - fører ordet og optræder. Der fortælleres om begivenheder og tilstande i sognet i ældre tid, og der arrangeres optræden og underholdning i egnhistorisk tilsnit... Et møde kan f.eks. indledes med et kort lokalhistorisk foredrag, højst 30 minutter, dernæst kan et par af sognets gamle i korte indlæg på 5-10 minutter berette minder fra barndoms- og ungdomstiden, eller der kan fortælleres om de mænd, der dengang var bekendt på egnen, eller måske om besættelsestiden og dens mere eller mindre dramatiske begivenheder. For de yngre er det jo allerede fjern fortid. Der kan berettes om arbejdsskikke forud for mekaniseringen, om indførelse af de første maskiner i sognet, der kan fortælleres træk af det politiske og kommunalpolitiske liv, om gamle skikke i fest og i sorg. Under og efter det fælles kaffebord kan synges gamle sange og viser, der har været sunget på egnen forud for højskolesangbogens eller andre folkelige sangbøgers fremkomst.«¹⁵⁶

En undersøgelse, som Historisk Samfund foretog i forbindelse med hjemstavnsugens afvikling, viste, at der i Sønderjylland var afholdt 65 møder med godt op imod 10.000 deltagere, dvs. et gennemsnit på ca. 150 pr. møde, foruden 31 udstillinger med et ukendt antal besøgende. Det blev således et af de mest omfattende lokalhistoriske arrangementer, som nogensinde har været afholdt. Især på Als var interessen stor og arrangementerne mangeartede, men ialt kunne der konkluderes, at interessen intetsteds i landet synes at have været så stor og tilbuddene så mangfoldige som i Sønderjylland, bl.a. havde hjemstavnsugen også været med til at få hjemmetyskerne i tale.¹⁵⁷

To år senere forsøgte man at gentage successen, men resultatet var betydeligt mere begrænset. Det blev kun til 20 arrangementer, og forklaringen herpå var nok, at denne hjemstavnsuge fulgte for tæt på den første, der betød en stor kraftanstrengelse rundt omkring i landsdelen. Selv med disse 20 arrangementer kunne Sønderjylland dog måle sig med en hvilken som helst egn i Danmark.¹⁵⁸

Den omfattende aktivitetsudvidelse, som disse forskellige arrangementer vidner om, betød også en meget kraftig vækst i medlemstilslutningen til Historisk Samfund. Medlemstallet havde i 1944 passeret de 1000 og svingede i årene 1945 til 1955 mellem 1100 og 1250. I de følgende år steg det og passerede i 1960 1800, i 1963 2000 for i 1964 at nå op på 2800, hvorved Historisk Samfund for Sønderjylland i nogle år blev det største amtshistoriske samfund i Danmark.¹⁵⁹ En undersøgelse af erhvervsfordelingen inden for medlemskredsen i 1970 viste, at lærerne med et medlemstal på 608 udgjorde langt den største gruppe, medens landmændene, der tidligere var regnet for den største medlemsgruppe, kun udgjorde 244. Den overvejende del af medlemmerne boede endvidere i byerne.¹⁶⁰

Den kraftige vækst i medlemstallet 1963-64 hang utvivlsomt sammen med de jubilæer, som blev fejret i 1964. Sønderjyske Årbøgers 75års jubilæum fejredes med udsendelsen af en årbog på ialt 536 sider og desuden markeredes skriftrækkens 25 års jubilæum og månedsskriftets 40 års jubilæum. I 1964 udsendtes endvidere første bind af »Sønderjylland. Historisk Billedbog«, der skildrede Sønderjyllands historie frem til 1864. Den blev trykt i 15.000 eksemplarer, og bidrog utvivlsomt til at øge medlemstilgangen.

Efterhånden udviklede der sig et fast mønster for Historisk Samfunds udadrettede aktiviteter. I hver amtskreds afholdtes som regel to foredrag, et om efteråret og et i forbindelse med forårets generalforsamling; hertil kom så en eller to egnsudflugter og i en af amtskredsene den historiske søndag for alle medlemmer af foreningen. Hovedforeningen arrangerede »den store egnsvandring« omkring 1. september og havde herudover et foredrag i tilslutning til årsmødet. Endvidere afholdtes der hver vinter et slægtshistorisk kursus på Landsarkivet. Fra 1965 til 1977 betalte hovedforeningen endvidere en fore-

dragsholder, som stilledes til rådighed for amtskredsene, således at det samme foredrag blev holdt i flere amtskredse.

I årene omkring 1960 var det ikke ualmindeligt, at der var over 100 tilhørere til foredrag og andre arrangementer indenfor Historisk Samfund for Sønderjylland, ja der er eksempler på, at flere hundrede mennesker har deltaget i egnsvandring og andre historiske udflugter. Fra midten af 1960erne mærkedes tydeligt en afmatning i tilslutningen til foreningens arrangementer, og der sporede også en vis træthed i nogle af amtskredsene. Denne afmatning skyldes utvivlsomt flere forhold, og var ikke kun noget der ramte en forening som Historisk Samfund. Det var noget, der kunne mærkes overalt i folkeligt oplysningsarbejde. Fjernsynets stærke udbredelse er nok en del af forklaringen, men for Historisk Samfund og især for amtskredsene gør der sig det særlige forhold gældende, at der mange steder var opstået grupper, udvalg eller foreninger, som beskæftigede sig med sognets eller egnens historie. Det betød, at der afholdtes arrangementer, som på sin vis konkurrerede med Historisk Samfunds.¹⁶¹ Baggrunden for denne voksende interesse for lokalhistorie skal skildres i et senere afsnit.

Museerne i perioden 1945 til 1960erne

De fire gamle amtsmuseer var fortsat næsten ene om at repræsentere den materielle del af lokalhistorien i landsdelen. Brødremenighedens museum i Christiansfeld, der var oprettet i 1908, førte en meget tilbagetrukket tilværelse og spillede ingen rolle i museumslandskabet. Inden for amtsgrænserne havde hvert museum hidtil forsøgt at dække alle opgaver og belyse egnens historie med samlinger, der spændte fra de arkæologiske til 1800-årenes landboliv og købstadskultur. I efterkrigsårene udviklede de fire museer sig imidlertid gradvist i hver sin retning - bestemt af såvel lokale som ledermæssige og faglige forhold.¹⁶²

I Haderslev var Neumann fortsat museumsleder, i Sønderborg gik Raben af i 1955 - efter 47 års arbejde - og cand. mag. J. Slettebo (f. 1928) ansattes som Rabens afløser. Museets engagement i arkæologiske udgravninger blev nu gradvist afløst af andre virkefelter, først og fremmest i forbindelse med slottets restaurering fra begyndelsen af 1960erne. I Tønder fik mag. art. S. Schoubye (f. 1915) i 1947 en ansættelse ved museet jævnsides med sit arbejde som seminarlærer. Han iværksatte en grundig registrering af museets genstande og skabte hurtigt faglige kontakter til museerne i Flensborg, Slesvig, Kiel og Altona.¹⁶³ Som følge af disse nye aktiviteter fik Tønder Museum statsanerkendelse i 1949 og dermed et forhøjet tilskud, som muliggjorde, at museets genstande kunne blive videnskabeligt behandlede, og en lang række publikationer kunne udgå herfra.

De fire nordslesvigske museumsinspektører, fra venstre Sig. Schoubye, Tønder, Holger Jacobsen, Aabenraa, Jørgen Slettebo, Sønderborg, og Hans Neumann, Haderslev, fotograferet foran indgangen til Aabenraa Museum, ca. 1960. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

En særlig central rolle kom museet til at spille for bygningsfredningen, idet »Fonden til bevarelse af gamle huse i Tønder« blev stiftet på initiativ af museets bestyrelse og leder, og der var et stort personsammenfald i de to bestyrelser. Arbejdet med bygningsbevaring var en videreførelse af det lokalhistoriske arbejde, som var udført af den tyske hjemstavnbevægelse omkring århundredskiftet, og det er ikke overraskende, at Tønder blev et mønsterværdigt eksempel på pleje af denne del af lokalhistorien. Her var traditioner at bygge på tilbage til »Baupflegeverein Tondern«, der som nævnt stiftedes i 1908 som den første af sin art i hele Slesvig-Holsten. Det var også et initiativ fra Tønder Museum som førte til sikring af Kommandørgården i Toftum på Rømø, som iøvrigt var Thade Petersens barndomshjem, og til bevarelse af Markmandens hus i Misthusum. Begge steder møder man markante eksempler på tidligere tiders folkekultur.

Aabenraa Museum blev i denne periode ledet af fuldmægtig Jens Frost fra kommunen, som stillede et vist antal timer til rådighed til museumsarbejde. Det var ikke muligt at gøre ret meget andet end at passe det mest nødvendige, men indsamlingen af genstande fra den gamle sejlskibstid blev dog fortsat.

Samarbejdet mellem de fire amtsmuseer blev intensiveret i slutningen af 1950'erne, og som følge heraf blev der i 1960 som det første sted i landet oprettet et amtsmuseumsråd, hvor man enedes om en deling af arbejdet med at dokumentere kulturhistorien i landsdelen.¹⁶⁴ Haderslev blev arkæologisk hovedmuseum for landsdelen og gik igang med at opbygge fundkort og fundarkiv for hele Nordslesvig. Aabenraa fik søfartshistorie og købstadskultur som sit særlige område, mens Sønderborg museums funktion i denne samarbejdsordning blev at være det historiske hovedmuseum. Museet i Tønder havde vadehavsområdets kultur og kunstindustri som sit speciale med rige samlinger af kniplinger, fliser, sølv og træskærerarbejder. Denne arbejdsdeling kunne kun være den overordnede ramme om det arbejde, der blev udført, idet hvert museum samtidig fortsatte med at være lokalmuseum for hver sit område; men arbejdsdelingen var med til at fremme specialiseringen i løbet af 1960'erne og gøre museerne så forskellige, så de tilsammen kunne tegne billedet af den sønderjyske kulturhistorie.

Ny vækst og blomstring ca. 1975-1989.

I første halvdel af 1970'erne opstod der en ny interesse for lokalhistorien, og denne interesse afspejlede sig på mange områder - men i vid udstrækning på andre felter end de traditionelle. Blomstringen og væksten kom ikke i første omgang til udtryk i medlemstallet ved de gamle hæderkronede foreninger som Historisk Samfund for Sønderjylland eller Historisk Samfund for Als og Sundeved. Den udtrykte sig derimod i oprettelse af talrige lokalhistoriske foreninger og arkiver over hele landsdelen, og den nye interesse var helt klart rettet mod den snævre hjemstavn, ikke mod landsdelens historie. Et øget medlemstal i lokalafdelingerne for naturfredningsforeningen og amatørornitologer pegede også på en ny og bred interesse for det sted, hvor man bor. Denne nye bevægelse gav sig ikke blot udtryk i dannelse af nye sogneforeninger og lokalarkiver. Også de fire gamle købstadsmuseer, der havde haft hvert sit sønderjyske amt som arbejdsområde og hidtil havde haft eneret på museumsarbejdet, måtte nu se i øjnene, at mange mente, at de skulle suppleres med lokalmuseer for mindre områder. I sammenhæng med genopvækkelsen af interessen for lokalhistorien kom faget atter ind i folkeskolen efter at have været ude nogle få år, og der opstod behov for undervisningsmidler. På landsarkivet mærkedes interessen i et stigende antal besøgende på læsesalen, og besøget stimuleredes yderligere efter en kraftig udvidelse af arkivets kapacitet i forbindelse med landsarkivets udvidelse 1973/74. Ikke mindst en voksende interesse for slægtsforskning gjorde sig her gældende, og gotiske skriftkurser

blev igen efterspurgt. I 1980'erne fortsatte denne interesse for lokalhistorien, og et nyt og karakteristisk indslag blev egnesspil, som formåede at fænge i brede kredse, der ofte ikke var med i mere traditionelle aktiviteter. Den lokalhistoriske virksomhed har siden begyndelsen af 1970'erne været mere mangfoldig og broget end nogensinde, og det kan derfor kun være hovedtendenserne, som vi her prøver at indfange.

*Lokalhistoriske foreninger og arkiver*¹⁶⁵

Ved siden af de to gamle foreninger Historisk Samfund for Als og Sundeved fra 1908 og Historisk Samfund for Sønderjylland fra 1922, opstod der nye foreninger. Det var en bevægelse, som strakte sig over nogle årtier, men først for alvor tog fart i 1970'erne. Allerede i 1939 var der planer om at oprette en Hjemstavnsforening for Haderslev by og amt. Der blev nedsat et udvalg, der skulle forberede foreningens oprettelse og udarbejde en oversigt over foreningens arbejdsområder. Foreningen blev imidlertid ikke realiseret.¹⁶⁶

Den første sognehistoriske forening, som blev stiftet i Sønderjylland, var som tidligere omtalt Historisk Forening for Brøns sogn, der blev oprettet i 1944 som en indirekte følge af de kurser og det vejledende arbejde, som Historisk Samfund for Sønderjylland gennemførte. De udvalg og grupper, som var dannet i kølvandet på dette arbejde, arbejdede i en årrække som små selvstændige, private grupper, hvis opgave var at samle materiale til en sogne- eller gårdhistorie. I nogle tilfælde førte dette arbejde som nævnt til udgivelse af en sognehistorie, mens Skodborg sogn var det eneste sted, hvor udvalgsarbejdet førte til dannelsen af en lokalhistorisk forening. Det skete i 1947, da Skodborg Hjemstavnsforening stiftedes i forbindelse med udsendelsen af »Skodborg sogn i Frøs herred«. Førstelærer K. M. Hermansen var her den drivende kraft.¹⁶⁷

Det var først fra omkring 1960, at arbejdet flere steder begyndte at få en lidt bredere basis gennem dannelsen af lokalhistoriske foreninger og arkiver.¹⁶⁸ Omkring 1960 fandtes der efterhånden en del lokalhistoriske arkiver i Danmark. Det første var grundlagt i 1937 i Fåborg, mens Haderslev byhistoriske Arkiv, der som nævnt grundlagdes i 1946, var det første lokalhistoriske arkiv i Sønderjylland. Det var sammen med bl. a. Fåborg-arkivet medstifter af »Sammenslutningen af lokalhistoriske Arkiver« (SLA) i 1949. I 1960 omfattede SLA endnu kun ca. 30 arkiver, og Haderslev var da endnu det eneste sønderjyske lokalarkiv, som var medlem af sammenslutningen. Det fik dog dette år følgeskab af Aabenraa byhistoriske Forening, der var stiftet 1960, og bl.a. rådede over en betydelig historisk billedsamling, der var grundlagt af kommunens arkitekt, K. A. Flade, i slutningen af 1940'erne.¹⁶⁹ En lokalhistorisk forening var i 1954 som nævnt stiftet i Haderslev, da Haderslev Arkiv- og

Det lokalhistoriske arkiv i Nordborg har til huse i et fornemt gammelt hus fra 1700-tallet. Her er god plads til arkivets indsamlede materialer, til registrering, til udstillinger og til møder, som f.eks. her - den 30. november 1987 - da Historisk Samfund for Als og Sundeved markerede udgivelsen af sin årbog nr. 65 om »Mejerier på Als og Sundeved«. På billedet ses Historisk Samfunds formand, Boye Andersen, Nordborg, ved talerpulten, mens arkivets leder, Erik Manthei Nielsen, ses stående til højre. Fot. Nordborg lokalhistoriske arkiv.

Museumsforening grundlagdes som en støtteforening for byens arkiv og museum.

I 1960 stiftedes Brændstrup hjemstavnsforening, i 1966 Ullerup Hjemstavnsforening, og i 1967 Historisk Forening for Skærbæk og omegn. Et indsamlingsarbejde var da igang i Rødding, som fik sit lokalhistoriske arkiv i 1970, i Bredebro, i Bov samt i Christiansfeld, hvor et mangeårigt indsamlingsarbejde udført af degn Bancke førte til dannelsen af et lokalhistorisk arkiv i 1972. Samme år grundlagdes Hygum Hjemstavnsforening og Historisk Forening for Løgumkloster kommune. I 1973 grundlagdes et lokalhistorisk arkiv i Nordborg kommune, og i 1974 stiftedes Lokalhistorisk Forening for Augustenborg kommune, 1975 en lokalhistorisk forening for Gråsten kommune. Disse to foreningers erklærede mål var bl.a. at drive et lokalhistorisk arkiv. I 1975 oprettedes et lokalhistorisk arkiv i Tinglev i tilknytning til biblioteket. Dette kommunale arkiv fik samme år følgeskab af en lokalhistorisk forening.

I disse foreninger og arkivers tilblivelseshistorie afspejler der sig et mønster med ganske få variationer: Initiativet til dannelse af et arkiv eller en forening

kommer i alle tilfælde fra én enkelt person eller en mindre gruppe, som igennem en årrække har beskæftiget sig med sognets, byens eller egnens historie. De pågældende har gang på gang oplevet, at værdifuldt historisk materiale ville være gået til grunde, hvis ikke de havde taget hånd om det. Især billeder udgjorde en væsentlig del af det indsamlede materiale, og hvad skulle der nu ske med dette materiale på længere sigt? Skulle det afleveres til Landsarkivet, eller skulle man forsøge at opbevare det lokalt? En mulig løsning kunne være dannelsen af en forening, som kunne stå bag en fortsat indsamling og samtidig danne den økonomiske basis for en forsvarlig drift af et arkiv. En anden mulighed var at organisere arkivet inden for en kommunal ramme. Lokale og personmæssige forhold kom til at bestemme, hvilken løsning der blev valgt. I Nordborg blev arkivet i 1977 til en kommunal institution med godkendte vedtægter. Arkivet drives af et udvalg, der udpeges af byrådet. I Bredebro blev arkivet indrettet i tilknytning til biblioteket, hvis leder selv var lokalhistorisk interesseret og sørgede for indsamling. Det samme er tilfældet i Rødding samt i Bov, hvor en lokalhistorisk samling i 1974 oprettedes i tilknytning til biblioteket.

En række af de foreningsdrevne arkiver blev meget hurtigt overtaget af kommunen. Det gælder arkivet i Gråsten, der blev kommunalt i 1977, ligesom også landsdelens ældste lokalhistoriske arkiv, i Haderslev, blev kommunalt i 1974. Disse arkivers grundlæggere fastholdt dog en nær tilknytning til arkiverne som lønnede eller ulønnede medarbejdere og var de egentlige ledere af arkiverne. I dag er foruden arkiverne i Gråsten, Tinglev og Haderslev også arkiverne i Bov, Bredebro, Christiansfeld, Nordborg og Rødding kommunale, men med en betydelig frivillig, ulønnet arbejdskraft. Det kommunale engagement indskrænker sig de fleste steder kun til at yde husly og varme, selvom arkiverne formelt er kommunale. Kun i Haderslev og Tinglev har man lønnet arbejdskraft - på deltid. Den frivillige arbejdskraft er det bærende element i de fleste kommunale arkiver.

For langt den største del af de lokalhistoriske arkiver gælder, at de er forblevet foreningsdrevne. Efterhånden har også de dog opnået en vis kommunal støtte, oftest i form af gratis lokaler, men undertiden også i form af direkte tilskud til anskaffelse af inventar og materialer. Af de ovennævnte foreninger med arkiver gælder det for Løgumkloster og Augustenborg, der omfatter hele kommunen, ligesom det gælder en lang række af de små foreninger, der har et sogn som arbejdsområde, og som især er opstået i løbet af 1970'erne og 1980'erne.

Før 1975 fandtes der kun små, sogne- eller lokalhistoriske foreninger i Brøns, Skodborg, Brændstrup (der kun er en landsby), Ullerup, Hygum, Skrave og Rejsby, men fra 1975 og til 1989 er der dannet ikke mindre end 33

sognehistoriske foreninger og 7 arkiver eller udvalg, heraf 11 før 1980, 17 1980-85 og 12 efter 1985. I de fleste tilfælde startes der med et udvalg af interesserede, som finder sammen og indsamler materiale. Udvalget formidler en del af det indsamlede materiale i form af udstillinger eller »hjemstavnsaftener«, hvor der berettes om arbejdet eller fortælles om personer, gårde, slægter eller begivenheder i sognet på grundlag af det indsamlede materiale. Efter nogle års arbejde dannes en forening. Det kan ske efter få års arbejde, således som det skete i Sydals kommune. Her dannedes et udvalg i Lysabild sogn i 1975, mens sognearkivet formelt blev grundlagt i 1977 efter 2 1/2 års indsamlingsarbejde, og Lysabild sognehistoriske Forening stiftedes i 1978; på Kegnæs dannedes i 1978 et udvalg, der året efter stiftede en lokalhistorisk forening, i Hørup dannedes et udvalg i 1976 og en forening i 1979; i Tandslet stiftedes Lokalhistorisk Arkiv for Tandslet sogn i 1978, men navnet dækker over en forening, der ligesom foreningerne i de tre andre sogne står bag arkivet. Der kunne dog også gå ti år fra et udvalgs nedsættelse til foreningens stiftelse, således som tilfældet er i Øster Lindet, hvor et udvalg startede i 1975, mens en forening først blev stiftet i 1986. En række steder foregår arkivarbejdet endnu inden for det snævrere udvalg. Det gælder således i Højer, Bredebro og Lintrup.

Foreningerne dannes som regel altid for at få en bredere, folkelig basis for arbejdet og i mindre grad for at skabe økonomisk grundlag for arkivets drift. Hertil er kontingentindtægterne for små, da der som regel kun er tale om meget lave kontingenter. 20 kr om året er meget almindeligt. Til gengæld er der ofte tale om meget store medlemstal, f.eks. har Lysabild sognehistoriske forening ca. 700 medlemmer.

Det er karakteristisk, at det især er i 1970'erne og 1980'erne, at der er dannet foreninger og arkiver, som kun har et enkelt sogn som arbejdsområde. Kun i få kommuner er det i denne periode lykkedes at danne foreninger, der dækker hele kommunen. Det gælder Rødekro kommune og Sønderborg, hvor lokalhistoriske foreninger grundlagdes i 1979, Gram kommune, hvor et arkiv grundlagdes i 1980, samt Tønder kommune, hvor en forening grundlagdes i 1982. Og dog er enheden disse steder kun tilsyneladende. I Gram kommune er der senere opstået grupper eller foreninger uafhængigt af »hovedarkivet«. I Tiset stiftedes således i 1988 Lokalhistorisk forening for Tiset og omegn, ligesom der arbejder grupper i Arnum og i Højrup. I Sønderborg dækker foreningen faktisk over tre grupper, idet foreningens navn er Lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Sønderborg og Ulkebøl, og foreningen driver og opretholder to arkiver, et i Sønderborg for Dybbøl og Sønderborg og et i Ulkebøl. Kun i Tønder er det - endnu - lykkedes at fastholde enheden. I Haderslev kommune - med landsdelens ældste lokalhistoriske arkiv - er der i løbet af 1980'erne opstået

lokalhistoriske foreninger i otte af landsognene, og heraf har de fleste et selvstændigt arkiv. Her er man dog i 1987 indgået i et samarbejde »Lokalhistorisk Samvirke«, hvis opgave består i at fordele et kommunalt tilskud til de små foreninger og arkivers arbejde. Et tilsvarende samarbejde foregår i Rødding kommune, der rummer ni lokalhistoriske foreninger og arkiver inden for kommunegrænsen. Også i Nordborg kommune er der opstået lokale grupper og udvalg, mens man i Tinglev i 1987 kunne lægge Ravsted egnhistoriske arkiv ind under det kommunalt drevne lokalhistoriske arkiv.

I Nørre Rangstrup kommune grundlagdes i 1984 et lokalhistorisk arkiv, der fik til huse i en kommunal bygning. Da man fra kommunens side gerne så en lokalhistorisk forening stiftet, som kunne fungere som støtteforening for arkivet, viste det sig, at man i de fleste af kommunens sogne ønskede egne foreninger med egne arkiver, og i 1987 stiftedes lokalhistoriske foreninger i Bevtoft, Toftlund, Arrild og Branderup sogne. Foreningerne samarbejder dog omkring et kommunalt tilskud til inventar og materiale, ligesom kommunen har været behjælpelig med at stille lokaler til rådighed i Bevtoft og Branderup.

I dag er situationen den, at kun seks af de 23 sønderjyske kommuner, nemlig Augustenborg, Broager, Gråsten, Rødekro, Tinglev og Tønder kommuner har

At kunne tyde den gotiske håndskrift er vigtigt for alle, der arbejder i de lokalhistoriske arkiver, og derfor afholdes der rundt omkring kurser i skriftlæsning. Mange bliver så skrappe til at læse den gamle skrift, at de kan vejlede og hjælpe andre, som her i Lokalhistorisk forening for Vojens kommune i vinteren 1988-89. Fot. Lokalhistorisk forening for Vojens kommune.

et arkiv, der omfatter hele kommunen, mens der i alle de øvrige 17 kommuner findes flere foreninger og arkiver. I Sydals, Sundeved, Lundtoft, Aabenraa og Rødding kommuner findes der en lokalhistorisk forening eller arkiv i hver eneste af de gamle sognekommuner, og i Haderslev og Nørre Rangstrup kommuner er der en forening eller arkiv i næsten hvert sogn. I alt findes der ca. 55 lokalhistoriske arkiver i Sønderjylland i dag. Tallet er omtrentligt, idet det er en skønssag, om man kun skal medregne de kommunalt og foreningsdrevne arkiver eller også medtage de helt små samlinger. Formodentlig vil der blive oprettet endnu nogle arkiver, men også sammenlægninger vil finde sted, således at billedet omkring år 2000 nok vil se lidt anderledes ud, når grundlæggerne er blevet afløst af den næste generation.

Tysk lokalhistorisk arbejde efter 1945

En af de drivende kræfter i arbejdet for at styrke og udvikle lokalhistorien syd for grænsen var dr. P. Ingwersen. Han blev leder af »Arbeitsgemeinschaft für Landes- und Volkstumsforschung«, der genoptog det vejledende og tilskyndende arbejde, som før krigen var udført af bl.a. Institut für Volks- und Landesforschung. I 1954 udsendtes »Methodisches Handbuch für Heimatforschung«, der var redigeret af Ingwersen.¹⁷⁰

På et par møder arrangeret af den tyske lærerforening i Nordslesvig havde dr. Ingwersen bl.a. opfordret til dannelse af et »Arbeitsgemeinschaft« i Nordslesvig, som skulle beskæftige sig med lokalhistorie. Det førte i 1959 til grundlæggelse af »Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig«. Initiativtager til grundlæggelsen var lærer Frederik Christensen, Stubbæk, der blev udvalgets første formand, og blandt stifterne var Hans Brockmann, der havde været med i det »Arbeitsgemeinschaft«, som i 1930erne havde fungeret under Ludwig Andresens ledelse.

Udvalget bestod i øvrigt af bibliotekar P. Callesen, Aabenraa, dr. Max Rasch, Tønder, og overlærer Hans Hansen, Tinglev. Bag udvalget stod en forening, der dannede basis for udsendelse af et skrift. Også ekskursioner indgik i foreningens arbejde, hvis formål er at vække og uddybe interessen for hjemstavns historie. Endvidere overtog foreningen det lokalhistoriske arkiv for det tyske mindretal, som var grundlagt i 1930erne og som er omtalt ovenfor. Det drives nu af foreningen og er igennem årenes løb blevet betydeligt forøget, ligesom det rummer en omfattende samling af lokalhistorisk litteratur, herunder også aviser.¹⁷¹ Allerede i 1960 kunne man udsende det første skrift i serien »Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig«; der er indtil 1988 udkommet ialt 58 hæfter, og der er heri bragt stof ikke alene om det tyske mindretal og dets historie, men om Nordslesvig i det hele taget.

Det tyske mindretal har i foråret 1989 indrettet museum i en tidligere børnehave i Sønderborg. I museet vil hovedvægten blive lagt på at belyse mindretallets historie fra ca. 1840, da begrebet »hjemmetyskhed« begyndte at antage substans. Et tilsvarende initiativ er på vej inden for det danske mindretal syd for grænsen. For begge mindretal er det et problem at finde genstande, der kan belyse en åndshistorisk udvikling. Billedet viser det rum, hvor der informeres om, hvilke genstande man er specielt interesseret i. Fot. i privateje.

Fremtrædende blandt forfatterne er Frederik Christensen, der især har skrevet om Ensted sogns historie, Harboe Kardel, der bl.a. har beskæftiget sig med seminariernes historie, og Nicolai Haase, der har skrevet om Løgumkloster. Der har især været bragt artikler om kirke- og skoleforhold, bl.a. har Indre Mission i Nordslesvig været behandlet flere gange. Der er desuden udgivet erindringer af fremtrædende hjemmetyskere, bl.a. Rudolf Stehr, Harboe Kardel og Jacob Jebsen. En del stof er skrevet af tyske historikere bosiddende syd for grænsen.

Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig ligner i sin struktur og i sin arbejdsform mange af de lokalhistoriske foreninger i Nordslesvig. Der er tale om en forening, der driver et arkiv og har en række medlemsaktiviteter i form af ekskursioner og foredrag, ligesom der publiceres et årsskrift. Foreningen har i dag 650 medlemmer. Både på dansk og tysk side er det - nu som tidligere - interessen for hjemstavns historie og udbredelsen heraf, som er det bærende.

*Nye institutioner og organisationer*¹⁷²

Indsamlingen af arkivalier var i 1950'erne fuldt og helt blevet Landsarkivets opgave, og Historisk Samfund for Sønderjyllands hidtidige arbejde på dette felt blev ikke længere drevet intensivt. Til gengæld satte man ind på et andet felt. Det erkendtes, at der var andet materiale at indsamle end det, der satte sig spor i form af papirer. Ofte indkom sammen med private papirer et omfattende billedmateriale, men samtidig kunne det konstateres, at mange sønderjyder, der havde været aktive i den nationale kamp, ikke efterlod sig skriftlige beretninger om deres indsats. Derfor udformedes efterhånden tanken om, at der skulle gøres en særlig indsats for en mere systematisk indsamling af billeder og af mundtlige beretninger. Ideens ophavsmand var formanden for Historisk Samfund for Sønderjylland, Peter Kr. Iversen, der i 1960 tillige var blevet leder af Landsarkivet.

Allerede i foråret 1960 indsamledes de første båndoptagelser, og fra efteråret 1960 intensiveredes indsamlingsarbejdet ved at førstelærer Jens Kristensen,

Den 19.-21. november 1971 afholdtes en stor udstilling af gamle fotografier fra før 1920 på Aabenraa Museum. Udstillingen var arrangeret af Historiske Samlinger, Aabenraa, i samarbejde med de lokalhistoriske arkiver i Haderslev, Skærbæk og Aabenraa samt de fire museer i købstæderne. Formålet med udstillingen var bl.a. at gøre opmærksom på gamle billeders og ikke mindst gamle films værdi og vigtigheden af at aflevere dem til arkiver eller museer. På billedet ses nogle af gæsterne ved udstillingens åbning. Fot. Historiske Samlinger, Aabenraa.

Hovslund (senere Genner), sammen med arkivar Hans H. Worsøe gik i gange med en mere systematisk indsamling, ligesom grunden til en billedsamling blev lagt.

I de følgende år blev der ført forhandlinger med bl.a. Kulturministeriet om økonomisk støtte til en selvejende institution, der skulle udføre dette indsamlingsarbejde, og hvis leder samtidig skulle fungere som lokalhistorisk konsulent for Sønderjylland.

Der gik dog mange år, før det økonomisk var muligt at ansætte en egentlig leder, men fra 1962 var den selvejende institution »Historiske Samlinger for Sønderjylland« en realitet med egen bestyrelse og med egne vedtægter. Også lokaleforholdene blev løst, idet samlingerne efter landsarkivets udvidelse i 1974 fik til huse i stueetagen i landsarkivets gamle hovedbygning.

Der blev især i 1960'erne og 1970'erne udført et stort indsamlingsarbejde, hovedsagelig med frivillig, ulønnet arbejdskraft; bl.a. gennemførtes i årene 1966-72 en fotografering af gamle bygninger i det tidligere Tønder amt, ligesom der i samarbejde med Dansk Folkemindesamling og lærere og studerende fra Tønder Statsseminarium gennemførtes en indsamling af traditionsstof i Emmerlev sogn. Lærer Jens Kristensens indsamling af båndinterviews afsluttedes i 1971 og ialt 134 personer var da interviewet om deres liv og levned, om barndom, ungdom og manddomstid. Båndsamlingen er desuden suppleret med sanghistorikeren Karl Clausens meget betydelige samling af bånd med folkelig sang, optaget sammen med Danmarks Radio i årene 1960-72. Som lokal medhjælp og kontaktmand havde han gartner Johan Thoms, Rise. Billedsamlingen består efterhånden af ca. 100.000 positiver og ca. 30.000 negativer. Ordning og registrering heraf udførtes i årene 1964-82 af fru Vibeke Gribsvad.¹⁷³

I 1985 lykkedes det for bestyrelsen at få Sønderjyllands amtskommune til at forhøje tilskuddet til Historiske Samlinger så meget, at der kunne ansættes den videnskabeligt uddannede leder, som havde været et ønske siden samlingernes start. Den 1. august 1985 ansattes cand.mag. Henrik Fangel som leder af samlingerne, der i november samme år fik navneforandring til Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Dette skyldtes bl.a. at institutionens arbejdsområde var udvidet, idet lederen af samlingerne tillige blev lokalhistorisk konsulent for Sønderjylland. Et ønske og en tanke, som var fremsat allerede i 1940'erne i forbindelse med Historisk Samfunds vejledende arbejde var hermed realiseret.

Da antallet af lokalhistoriske arkiver og foreninger på det tidspunkt havde passeret de 40, må behovet for en sådan konsulent siges at være til stede. De lokalhistoriske foreninger og arkiver havde imidlertid selv gjort en indsats for at dygtiggøre sig og for at høste af andres erfaringer ved at slutte sig sammen i en forening. Allerede i 1976 samlede Peter Kr. Iversen repræsentanter fra ca.

20 arkiver og foreninger til et møde på Landsarkivet, hvor man drøftede et samarbejde og diskuterede fælles kurser, bl.a. i registrering. Man mødtes igen i marts 1979, hvor det blev besluttet at oprette en sammenslutning. Den stiftende generalforsamling afholdtes på Landsarkivet i Aabenraa den 8. dec. 1979. Tanken var, at sammenslutningen samtidig skulle fungere som en amtskreds under Sammenslutningen af Lokalhistoriske Arkiver (SLA), der efterhånden havde ca. 250 medlemmer over hele landet og netop på grund af sit meget store medlemstal var igang med en omstrukturering af sin organisatoriske opbygning. Den nystiftede sammenslutnings navn blev »Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland« (forkortet LASS), og den har i 1989 50 medlemmer, hvoraf kun lidt over halvdelen er medlemmer af den landsom-

Lederen af »Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune« og formand for sammenslutningen »Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland« (LASS), Ester Feddersen, fotografet i sit arkiv. Det er indrettet i det gamle sognekontors boks i Bylderup Bov. Problemer med en lidt høj luftfugtighed afhjælpes med affugteren forrest til venstre. Fot. 1989 i Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune.

fattende sammenslutning SLA. Formand har siden 1980 været lederen af Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune, Ester Feddersen.

Dannelsen af de mange lokalhistoriske foreninger og arkiver, sammenslutningen af dem i LASS, og oprettelsen af stillingen som lokalhistorisk konsulent har været med til ændre mønsteret for det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland betydeligt. De store, gamle foreninger, Historisk Samfund for Sønderjylland og Historisk Samfund for Als og Sundeved er ikke længere enerådende. Det ændrede mønster har nok påvirket Historisk Samfund for Sønderjylland stærkest. Foreningen havde spillet en væsentlig rolle som igangsætter og vejleder ved de sognehistoriske aktiviteter fra 1940'erne til 1960'erne. En indirekte følge heraf havde været dannelsen af de mange lokalhistoriske arkiver, udvalg og foreninger, der i mange tilfælde var skabt af folk, som Historisk Samfund havde været i kontakt med som tillidsmænd eller på de kurser, som afholdtes af Historisk Samfund. Nogen direkte andel i dannelsen af de mange foreninger og arkiver havde man ikke, og man kunne kun tage til efterretning, at dannelsen skete. I foreningens årsberetninger i 1970'erne omtales det ikke med et ord, at den her omtalte udvikling var igang. I rubrikken »Noter og Nyt« i Sønderjyske Årbøger bragtes først fra omkring 1980 enkelte beretninger fra de lokalhistoriske arkiver¹⁷⁴ og fra 1980 en oversigt over indholdet af de lokalhistoriske årsskrifter.¹⁷⁵ En årsberetning fra LASS bragtes først i Sønderjyske Årbøger, da der fra 1986 blev bragt beretninger fra alle landsdelens lokalhistoriske foreninger og arkiver. Samtidig indledte de to gamle historiske samfund og LASS et samarbejde omkring et årligt fælles arrangement for alle de lokalhistoriske arkiver og foreningers aktive medlemmer. Den udvikling, der havde fundet sted igennem næsten 20 år, var nu accepteret som en kendsgerning; man havde erkendt, at en fælles indsats kun kunne gavne det lokalhistoriske arbejde.

Lokalhistoriske udgivelser frem til 1980'erne

Det ændrede lokalhistoriske mønster havde ikke medført nogen væsentlig medlemstilbagegang for de to gamle historiske samfund, og det var måske den væsentligste baggrund for, at man ikke reagerede synderligt på dannelsen af de mange lokalhistoriske foreninger og arkiver. Historisk Samfund for Sønderjyllands medlemstal havde i slutningen af 1970'erne ganske kortvarigt tangeret de 3100, men ligger nu på ca. 2800, mens Historisk Samfund for Als og Sundeved bl.a. gennem et stadig velfungerende tillidsmandssystem har kunnet fastholde et ret konstant medlemstal på ca. 1400.

Efter Jens Rabens død i 1960 fortsatte man med at lade foreningens skrift »Fra Als og Sundeved« koncentrere sig omkring et bestemt emne, men hvor det tidligere var et bestemt sogn, der var emnet, blev det nu et mere bredt

emne, som f.eks. »Augustenborgerne. Slægt - skæbne - slotte« (1980) eller »Mejerier på Als og Sundeved« (1987), der blev behandlet. Denne form anvendes stadig og har bragt meget læseværdigt stof omkring emner med tilknytning til Als og Sundeved. Historisk Samfund for Als og Sundeved havde endvidere i 1961 føjet foredrag til sine hidtidige aktiviteter. Hvert efterår og forår afholdes en række foredrag - altid på Sønderborg slot - og denne aktivitet har kunnet fastholdes helt frem til i dag.

Derimod har Historisk Samfund for Sønderjylland indskrænket sine direkte medlemsaktiviteter. Tillidsmandssystemet var de fleste steder ophørt, og den nære kontakt til medlemmerne var overtaget af amtskredsene. I 1960erne var der en livlig aktivitet i amtskredsene, men i 1980erne er den blevet meget indskrænket. I løbet af en sæson afholdes der i dag så mange arrangementer af de lokalhistoriske foreninger, at behovet for lignende arrangementer, arrangeret af Historisk Samfund, derfor ikke længere er så stort, og to-tre arrangementer incl. generalforsamling er i dag det normale i amtskredsene.

Til gengæld har man videreført den betydelige udgivervirksomhed, som utvivlsomt har været med til at fastholde medlemmerne. I 1970 udsendtes skrifertrækkens bind nr. 43, og der gik så seks år, før nr. 44 kunne udsendes, men herpå fulgte også den ene bog efter den anden. Fra 1976 til 1989 er der udgivet ialt 25 bind i skriftserien, 3 bind i den såkaldte studieserie og 12 bind erindringer i serien »Sønderjyske levnedsløb«, og i 1988 er en ny serie »Sønderjyske Billeder« taget op i samarbejde med Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Men også Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift har været med til at fastholde medlemskredsen. Sønderjyske Årbøger fik i 1957 nyt udseende; der kom et billede på omslaget, typografi og opsætning ændredes i en mere moderne retning. Fra 1972 udsendtes årbøgerne kun i et bind og i 1980 gennemførtes igen en mindre typografisk ændring. Siden 1957 har årbøgerne foruden artikler og anmeldelser bragt et afsnit med kortere bogomtaler samt »Noter og nyt«, der bringer nekrologer, beretninger fra museer og arkiver, og andet stof om det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland. Siden 1955 har historikeren Knud Fanø været det faste element i årbøgernes redaktion, mens de øvrige redaktører har skiftet med nogle års mellemrum.

Også Sønderjysk Månedsskrift har gennemgået store ændringer. I 1947 var redaktionen af månedsskriftet overgået til Hans Neumann og Peter Kr. Iversen. I 1950 kom lærer Chr. Stenz ind i redaktionen, mens Iversen i 1953 blev afløst af lærer Werner Christiansen, Tønder. I 1958 blev det udvidet fra 16 til 24 sider pr. nummer, og det fik nyt udseende, men det var først med Inger Bjørn Svenssons overtagelse af redaktionen i 1962, at der virkelig blev tale om

en fornyelse. Fra omkring 1963 begyndte man at udbetale beskedne forfatterhonorarer, og i 1968 skiftede bladet udseende og fik farvestrålende omslag med de to slesvigske løver. I 1971 styrkedes den dagsaktuelle side af månedsskriftet, da en »Grænselandsdagbog«, skrevet af Fr. Rudbeck, indførtes som fast rubrik, samtidig med at sidetallet blev udvidet. Dette skete som følge af nedlæggelsen af »Grænsevagten«, som i et halvt århundrede havde dækket den nationale stilling og de politiske forhold i grænselandet. Fra 1974 til 1986 indeholdt månedsskriftet endvidere stof fra museumsårbogen »Nordslesvigske Museer«. Abonnementstallet, der i 1940'erne lå omkring 600, var i 1963 steget til 1000 og passerede i 1972 1500. Det er idag ca. 2100.¹⁷⁶

For månedsskriftets vedkommende kan indholdsfortegnelsen 1945-74 bruges som udgangspunkt for en oversigt over, hvem der har skrevet i det. Indholdsfortegnelsen opregner ialt 1735 artikler i de 30 årgange. 594 er registreret under personalhistorie, 325 under almindelig historie, 262 under lokalhistorie og kun 103 under folkeminder. De 1735 artikler er skrevet af 559 forfattere, men 64 forfattere med 5 artikler og derover har alene skrevet 1051 artikler. Disse 64 aktive skribenter dækker over en bred forfatterkreds, der rummer de fleste af landsdelens aktive lokalhistorikere, såvel amatører som professionelle.¹⁷⁷

Forfatterkredsen i Sønderjyske Årbøger er nok snævrere end i månedsskriftet. Fra 1943 til 1980 var der 287 artikler i Sønderjyske Årbøger, skrevet af 142 forfattere. Heraf havde alene 25 skrevet de 145 artikler, mens 25 havde skrevet hver to. Af disse 50 forfattere er de 36 akademisk uddannede.¹⁷⁸ Også i de sidste otte årgange (1981-88) gør dette forhold sig gældende. Her er bragt 55 artikler, skrevet af 41 forfattere, og heraf har 25 en akademisk uddannelse.

Bemærkelsesværdigt er, at en række specialer eller lignende, større afhandlinger, skrevet af universitetsstuderende er blevet offentliggjort i Sønderjyske Årbøger igennem de sidste ca. 20 år. Der er imidlertid meget langt mellem afhandlinger, skrevet af universitetsansatte. Dette kan opfattes som et udtryk for, at »det sønderjyske spørgsmål« ikke længere er et emne, der optager universiteternes historikere, således som det var tilfældet tidligere, men det viser tillige, at landsdelens egne, læg som lærd, i stadig højere grad kan selv.

Indholdsmæssigt er de lokalhistoriske artikler, dvs. artikler hvis indhold kan henføres klart til en bestemt lokalitet eller egn, nu klart dominerende i årbøgerne. I de sidste otte årgange gælder det ca. 70 % af stoffet. Der er langt mellem artikler om nationale og nationalpolitiske forhold, mens der i stedet træffes flere artikler om kunst og arkitektur, ligesom artikler om økonomisk og social historie træder frem. I de senere årgange er der desuden bragt større, mere letlæste erindringsartikler. På mange måder kan man sige, at Sønderjyske

Årbøger idag indholdsmæssigt ikke adskiller sig meget fra andre amtssamfundes årbøger, men måske nok ved sit omfang, der - ligesom ved starten i 1889 - normalt er på ca. 300 sider.

Men der er udkommet anden lokalhistorisk litteratur end Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift. I 1963 begyndte lærer Andreas Michaelsen at udsende »Stambladet«, der bragte populære lokalhistoriske artikler fra hele landsdelen. Desværre måtte bladet ophøre efter to årgange. I 1974 fik museerne deres fælles årbog »Nordslesvigske Museer«, der foruden at bringe beretninger fra museerne bringer artikler om museernes erhvervelser og fund, bl.a. de arkæologiske. Da genstandene er det centrale i museernes arbejdsområde, giver det rige muligheder for righoldig illustration af årbogen, der indholds- og udstyrmæssigt er kendetegnet ved høj kvalitet.

I løbet af 1980'erne er der endvidere opstået en lang række lokalhistoriske årsskrifter, som udgives af de lokalhistoriske foreninger. Efter at have eksisteret i kortere eller længere tid har man i mange af de lokalhistoriske arkiver følt behov for at formidle en del af det materiale, som er kommet ind til arkiverne, eller som foreningens eller arkivets aktive medarbejdere er stødt på i deres lokalhistoriske arbejde. I dag udkommer der 14 sådanne lokalhistoriske årsskrifter, nemlig i Bov, Gråsten, Hørup, Sottrup, Ullerup, Varnæs, Felsted, Kliplev, Ensted, Løjt, Vojens, Rødding, Skærbæk og Løgumkloster. Desuden udsendes der bøger med uregelmæssige mellemrum i Broager, Nybøl og Lysabild, mens man i Aabenraa, Tønder og Haderslev udsender monografier. I Skodborg, Lintrup og Ø. Lindet udgives småhæfter, ligesom mange arkiver og foreninger udgiver små dupliserede tryksager.

Nogle af årsskrifterne er udgivet i maskinskrevet form, andre i rigtig sats, på fint papir og med mange illustrationer. Mest imponerende er nok de oplag, som nogle af dem kommer i. Årsskrift for Sottrup sogn, der er udkommet siden 1982, trykkes i 600 eksemplarer, mens Det gamle Løjt trykkes i 800 eksemplarer. Tilsyneladende er der ingen problemer med at afsætte disse oplag, og mange af årsskrifterne har en særdeles fin økonomi. Problemet for de fleste årsskrifter er, at arbejdet hviler på ganske få personer, ligesom forfatterkredsen i årsskrifterne er stærkt begrænset. Det bevirker, at der undertiden er en del »genbrug«, dvs. genoptryk af ting, der tidligere har været trykt andetsteds. En del årsskrifter gengiver endvidere dokumenter fra det lokalhistoriske arkiv, uden at de er sat ind i en bredere sammenhæng og gjort forståelige for læsere uden speciel baggrundviden.

Ved siden af disse lokalhistoriske skrifter er der fortsat udgivet sognehistorier. Med udgivelsen af Bjolderup sogns historie sluttede den første »bølge« af sognehistorier, og der gik ca. 10 år før de næste udkom. Fra 1963 til 1989 er der udkommet 15 selvstændige sogne- eller landsbyhistorier. Blandt disse er

en stor del skrevet fuldt og helt af en enkelt person, det drejer sig om Gram (1963), Rejsby (1966), Nustrup (1971), Løjt (1976), Vojens (1977), Rømø (1977), landsbyen Langetved i Skrave sogn (1978), Hjordkær (1981), og Gråsten (1986). Hertil kan føjes Bedsted sogn, hvorom der løbende er udsendt hæfter fra 1980. Forfatterne er fem lærere, en seminarielæktor, to gårdejere, en gårdejerkone samt en tidligere gårdejer. Sognehistorier, som er skrevet af flere personer, er udsendt i Kegsnæs (1965) Bov (1969), Hygum (1972), Dybbøl (1976), Brændstrup (1980) og Ø. Højt (1987). Her er det igen lærere, præster og gårdejere, der er de drivende kræfter, men der er også tale om forfattere med vidt forskellig erhvervs- og uddannelsesmæssig baggrund. I en række tilfælde er der ydet bistand fra »professionelle« historikere (Kegsnæs og Dybbøl), bl.a. ved redaktionen. De »professionelle« har selv i Ensted og Løjt sognes historie (hhv. 1987 og 1988) givet deres bud på hvordan en sognehistorie kan skrives. Kun bøgerne om Rejsby, Løjt, Gråsten, Kegsnæs, Bov, Hygum og Brændstrup er udgivet af lokalhistoriske foreninger.

Der er stor forskel på disse sognehistoriers opbygning og indhold, men der er dog visse fællestræk. Oldtiden og dens synlige minder er som regel grundigt behandlet, det samme gælder kirke- og skoleforhold, samt udskiftningen. Behandlingen af middelalderens og 15-16-1700-årenes landbrugsforhold er som regel mere sporadisk, hvilket formodentlig hænger sammen med kildeforholdene. Det trykte materiale om denne tid er begrænset, og en udnyttelse af det utrykte kildemateriale kræver håndlag og baggrundsviden. Derfor kan vi da også se, at netop disse perioder er behandlet langt mere fyldigt i de professionelle historikers sognehistorier.

Derimod har de sidste 100-150 års udvikling og ændringer en stærk plads i sognehistorierne. Her er ikke mindst dagliglivsskildringer med til at gøre stoffet levende. Gårdhistorien og dermed personalhistorien spiller en væsentlig rolle i mange sognehistorier. Ikke mindst her fremlægges resultaterne af arbejdet i det lokalhistoriske arkiv eller forening, hvor det betragtes som en vigtig opgave at samle oplysninger om sognets gårde. Ligeledes fortælles der i sognehistorierne om foreningsliv i sognet på grundlag af materiale, der er indsamlet til det lokalhistoriske arkiv. Der er næppe tvivl om, at de sognehistorier, som lægger hovedvægten på mands minde, dvs. de sidste 100-125 års historie, er mere populære og frem for alt mere læste end de sognehistorier, som behandler middelalderen og 16-1700-årene fyldigt.

Hvad der her er sagt om sognehistoriernes form og indhold gælder i vid udstrækning også for de ovenfor nævnte lokalhistoriske årsskrifter. De har på mange måder samme funktion som sognehistorierne, at formidle et historisk stof om sognet (eller kommunen) i bearbejdet eller oversigtlig form. I mange af de foreninger, der udsender et årsskrift, er der da også tale om et bevidst

valg. I stedet for at samle stof ind år efter år med henblik på udsendelse af en sognehistorie, har man valgt at publicere stoffet løbende. Ved at bringe bl.a. gårdhistorie, foreningshistorie og dagliglivsskildringer opfylder årsskrifterne samme behov som sognehistorierne og er med til at holde interessen for sognets historie ved lige.

Et område, der generelt står forbløffende svagt i sognehistorierne, er stationsbyernes særlige udvikling. Det er således bemærkelsesværdigt, at der i en bog om Bov sogn på næsten 500 sider ikke er et afsnit om Padborgs udvikling. I »Glimt af Hjordkær sogns historie« er der to sider om stationsbyen Hjordkær, mens »Træk af Gram sogns historie« ikke har et ord om stationsbyen Gram. Som det gælder for de gamle købstæder gælder det også for stationsbyerne, at deres historie er et forsømt område. Nogen entydig forklaring herpå kan næppe gives. Det kan hænge sammen med en (for) snæver opfattelse af, hvad der er historie. I forbindelse med det såkaldte »Stationsbyprojekt«, der blev iværksat af Statens humanistiske Forskningsråd, blev der dog foretaget undersøgelser også af de sønderjyske stationsbyers udvikling. Dette arbejde blev udført af historikeren Chr. Kaatmann på Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa, og en del af resultaterne blev i 1985 udgivet i bogen »Stationsbyer i Sønderjylland - Toftlund og Hjordkær«. Senere har Chr. Kaatmann fulgt dette emne op med en undersøgelse af den arkitektur, som bl.a. præger stationsbyerne. Den er publiceret i »Byggestil og byggeskik - nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940« (1988).

Et bemærkelsesværdigt initiativ blev i 1980'erne taget af den meget aktive lokalhistoriker, H. E. Sørensen i Skærbæk. I seks bind har han udgivet en egnsbeskrivelse for hele Sønderjylland, rigt illustreret og med en tekst, der bringer læseren vidt omkring i landsdelen og sætter de enkelte lokaliteter, som omtales, ind i en større, sønderjysk sammenhæng. Mange lokalhistoriske bøger fra de senere år har i øvrigt billeder, som det bærende. Det er oftest fotografiet, evt. i form af postkort, som er udgangspunkt for disse udgivelser, som i sagens natur i højere grad kan råde bod på de ovenfor nævnte skrifers manglende behandling af bl.a. de sidste 100 års fysiske ændringer i landskab og bebyggelse. Genren er dyrket i Haderslev, Rødding, Aabenraa, Augustenborg, Bov og Tønder, ligesom også Historisk Samfund for Als og Sundeved har brugt den i skriftrækken »Fra Als og Sundeved«. De kommende år vil formodentlig bringe flere billedhæfter fra mange egne af landsdelen.

Udgivelsen af lokalhistorisk litteratur er idag ganske omfattende i forhold til for blot 40-50 år siden. De lokalhistoriske foreninger og arkiver og det arbejde, der foregår her, har sat sig stærke spor gennem publikationer af meget forskellig form. De gamle tidsskrifter, Sønderjyske Årbøger, Fra Als og Sundeved og Sønderjysk Månedsskrift er ikke længere enerådende på den

lokalhistoriske arena. De mange nye publikationer har dog ikke svækket interessen for disse gamle tidsskrifter, som ikke har problemer med stof og heller ikke med oplag - et udtryk for at den lokalhistoriske interesse er meget udbredt.

Museernes udbygning siden 1970

Det sønderjyske museumsvesen har været præget af tre hovedtendenser i de sidste 20 år, dels en udbygning af de fire ældre, kulturhistoriske museer i købstæderne, dels oprettelse af talrige mindre museer over hele landsdelen, og endelig et øget antal specialmuseer både i offentlig regi og privatdrevne.¹⁷⁹

Museumsloven af 1968 gav mulighed for, at større provinsmuseer kunne ansætte museumspædagoger, der skulle være med til at arbejde for formidling af udstillinger og andre tilbud overfor hele museets publikum.¹⁸⁰ De sønderjyske museer har flittigt benyttet denne mulighed for at forbedre servicen overfor publikum, herunder ikke mindst de mange skoleklasser, der i løbet af 1970erne blev en betydelig besøgsgruppe på museerne. Samtidig skete der en vis udbygning af det øvrige museumsfaglige personale, især på grund af forøgede krav til registrering og konservering. Aabenraa Museum blev fra 1964 til 1978 drevet af folkeregisterfører Holger Jacobsen.¹⁸¹ Han forenede et meget stort lokalkendskab med en omfattende viden om byens og egnens historie, og i hans virkeperiode blev museets udadvendte virksomhed og indsamling kraftigt forøget. Efter hans død fik Aabenraa som det sidste af de gamle amtslige museer en faguddannet leder, idet etnologen Birgitte Kragh tiltrådte i 1979. Men trods denne vækst i det offentlige museumsvesen følte mange alligevel, at de store museer ikke i tilstrækkelig grad kunne sikre minderne netop fra deres egn. Der blev derfor - ofte i udgangen af de gamle museers virkeområde - oprettet nye foreningsdrevne museer, i 1970erne således i Gram, Løgumkloster, Højer og i Bov. I 1980erne er det tillige sket i Skærbæk og i Sdr. Hygum. Også helt private initiativer er opstået som Jacob Michelsens gård i Kolstrup, en forstad til Aabenraa, hvor der i stuehuset til en gammel gård gennem en årrække er foregået indsamling af genstande fra det selvforsynende bondesamfund og arbejdet med demonstration af gamle fremstillingsprocesser. Dette museum er i 1988 overtaget af Aabenraa Museum. Et andet privatejet museum opstod på Vestkysten. Det var Lorenzens gård i Ballum, hvor der engang har været knipeskole. Her som i Kolstrup er det genstande vedrørende bondekulturen og de tekstile håndværk, som søges bevaret og fremvist.

En række specialmuseer er også kommet til. Frøslevlejrens museum åbnede i 1969 som en underafdeling af Danmarks Frihedsmuseum. I 1988 er det blevet et selvstændigt museum, og samtidig er flere andre specialmuseer, bl. a. for Hjemmeværnet og Røde Kors, under opbygning i Frøslevlejren, men disse

Skærbækens Museum er oprettet i 1985 og indrettet i den købmansgård, som opførtes i 1909 efter tegning af arkitekt Kai Gottlob (se billedet side 404). Museets udstilling omfatter både det gamle landbrugssamfund, stationsbyen, og vigtige begivenheder i Sønderjyllands historie de sidste ca. 150 år. Opstillingen med figuren viser, at der også i nutiden arbejdes med forsøg på levendegørelse af museumsinteriører. Fot. 1989 i Skærbækens Museum.

museer er landsdækkende og deres formål falder ikke inden for lokalhistorien. Det gør derimod Midtsønderjyllands Museum i Gram, som er et af landets få statsanerkendte geologiske museer. Det var næppe blevet grundlagt, hvis det ikke - foruden at rumme de enestående tertiærtids-fund fra Gram Teglværks lergrav - tillige skulle danne ramme om en lille lokalhistorisk samling fra Gram og omegn. Det er ulige lettere at skaffe lokale midler til lokalhistoriske samlinger end til geologiske - uanset hvor sjældne og gamle disse er.¹⁸² Forsteningerne i Gram-leret er ca. 6 millioner år gamle og er aflejret i et hav, der har dækket det meste af Sønderjylland, men da fundene ikke har noget med menneskelig aktivitet at gøre, appellerer de tilsyneladende mindre til publikum. Uanset sin enestående karakter har Midtsønderjyllands Museum således et meget begrænset besøgstal. Lokalhistorien begynder ikke med lokaliteten, men med mennesker i lokaliteten.

En særlig tilføjelse til museumslandskabet er kommet i 1980'erne; det er de såkaldte besøgscentre, dvs. udstillinger om en helt afgrænset lokalitet eller et afgrænset emne. Ved Vidå-slusen er der således indrettet en permanent udstil-

På Jacob Michelsens gård i Kolstrup ved Aabenraa er der igennem mere end 25 år indsamlet genstande fra det selvforsynende bondesamfund. Demonstration af arbejdsprocesser, herunder madlavning, har været årligt tilbagevendende begivenheder, som her i 1985, da Aabenraa bys 650 års købstadsjubileum markeredes med en udstilling om »middelaldermad«. Sigrid Rasmussen og museets leder, Anne-Helene Michelsen (til højre), ses her i gårdens gamle køkken. Fot. i privateje.

ling om Tøndermarsken og Vadehavet, i Christiansdal nær Hammelev er der en udstilling i elværkets bygning, der fortæller om den industri, som har været på stedet siden 1770erne. Også på Kalø er der indrettet en udstilling til at belyse øens historie, især dens rolle i søfart og skibsbygning.

Fra Genforeningen og frem til 1970erne havde det sønderjyske museums væsen været blandt det bedst udbyggede på landsbasis. Museumsdækningen i landsdelen var takket være de fire amtslige museer komplet; hvert område i de sønderjyske amter var dækket af et hovedmuseum, og bevillingerne var gode, idet offerviljen hos de lokale myndigheder var større end andetsteds i landet. Dette forhold blev sædvanligvis tilskrevet den udbredte interesse for landsdelens historie. Denne sønderjyske førerstilling blev også understreget af, at man her før andetsteds i landet havde begyndt en faglig specialisering mellem museerne og indledt et nært fagligt samarbejde, ligesom Sønderjyllands amt var hurtigere end de øvrige amter til at ansætte museumsformidlere.

I 1989 er det sønderjyske museums væsen imidlertid ikke længere på højde

med de øvrige amter med hensyn til at have fagligt uddannet personale. Mange vigtige opgaver, både udgravninger og deltagelse i bevaringsarbejde samt den kulturhistoriske dokumentation må ofte lades i stikken. Til gengæld er der vækst i nye, lokale museumsinitiativer i slutningen af 1980erne. Den centralisering, der siden 1960 har præget det sønderjyske museumsvesen, er blevet brudt. Ønskerne om mere lokalt forankrede og placerede museer bliver stærkere. Set fra de store, ældre museer er der tale om en spredning af ressourcerne, men vurderet fra de nye, mindre museer er der tale om at tage lokale opgaver op, der hidtil er blevet forsømt.

Nogen entydig forklaring på stagnationen i de gamle amtslige museer kan ikke umiddelbart gives, men der er måske en parallel til væksten i de lokalhistoriske foreninger på sogneplan og stagnationen i medlemstallet hos landsdelens to store historiske samfund.

Lokalspil i 1980erne

En ny form for lokalhistorisk aktivitet er i 1980erne kommet til udtryk i de såkaldte lokalspil eller egnsspil. Lokalspil handler ikke blot om en bestemt lokalitet, men de opføres også af lokale beboere for andre lokale.¹⁸³ Lokalspil i 1980erne er oftest lavet under direkte medvirken af lokalbefolkningen og i reglen også områdets lokalarkiv og lokalhistoriske forening. Lokalspillet bliver herved et udtryk for den selvforståelse og historieopfattelse, der råder i lokal-samfundet - eller i hvert fald i dele af dets ledende lag. Lokalspillene har rod i den tradition for hjemstavnsstil, der opstod i 1920erne, og satte sig spor i Sønderjylland i form af guldhornsspil i Tønder og slotsspil i Sønderborg. Denne form for historieformidling nød vid anerkendelse, også blandt historikere, og i »Håndbog i hjemstavnsforskning og hjemstavnskultur« fra 1939 fremhæves værdien af en aktiv kulturudfoldelse i et hjemstavnssteater med rod i de lokale forhold. »Det er en misforståelse, når man i interessen for hjemstavnen vil se noget reaktionært... Bevarer man i folkelivet det gamle, bare fordi det er gammelt, ja da kan det betyde stilstand, men bevarer man det gamle for at fastholde og forstå det værdifulde i fortiden som en grund at fortsætte på, da er man i pagt med fremtiden... Vil man i vide kredse vække forståelse for hjemstavns værdier for den enkelte og for helheden, da må vi have det historiske stof og problemerne af i dag levendegjort på scenen af amatører, der er sig deres kunstneriske og kulturelle ansvar bevidst.«¹⁸⁴

Fra slutningen af 1940erne var interessen for hjemstavnssteater og egnsspil ved at være forbi, men lokalspillene i 1980erne har ført traditionen videre, selvom der på markante punkter også er forskelle til egnspillene i mellemkrigsårene. De nutidige lokalspil har en nær tilknytning til det øvrige lokalhistoriske

arbejde og lægger vægt på at give et troværdigt billede af egnens fortid. Det historisk mest vedkommende stof er imidlertid sjældent det scenisk mest virkningsfulde, og her ligger den største vanskelighed for denne form for historieformidling. Lokalspillene forsøger at dramatisere kilderne - evt. kan der digtes videre på kilderne, men i hvert fald må spillene ikke modsige kilderne. Troværdighed og ægthed og direkte tilknytning til lokalhistorien er en uundværdig del af lokalspillets indhold.

Lokalspillet blev introduceret i Sønderjylland i 1978, da spillet »Hvorfor er Højer sådan en køn lille by?« blev opført i Højer. En dramatiker blev ansat af Dansk Amatør Teater Samvirke, og på tre måneder skrev han sammen med lokalhistorikere et skuespil, som blev opført af lokale amatører. Det næste sønderjyske lokalspil blev Teglværksspillet, som opførtes på Cathrinesminde Teglværk på Broagerland i tre somre 1982-84 og blev set af ca. 10.000 mennesker. Initiativtageren til Teglværksspillet, Arne Aabenhus fra Gråsten, har skildret dets baggrund således: »Udviklingen mod det centralistiske i samfundshusholdningen, som bl. a. kommunalreformen i Danmark og i Sverige blev udtryk for, gjorde nok, at mange lokalsamfund med rette følte sig ladt tilbage og glemte. Der opstod følgelig et behov for at modvirke dette, og det blev til et ønske om at finde kanaler til formidling af en lokalitets synspunkter på egne og det omgivende samfunds præmisser ud til en bredere kreds.«¹⁸⁵ Teglværksspillet indgik i øvrigt i et større lokalhistorisk projekt, som involverede de lokalhistoriske arkiver og foreninger i tre kommuner samt det lokale museum. Mens de gamle egnesspil især belyste landbolivet, var teglværksspillet både et lokalspil og et arbejderspil, men i modsætning til de store svenske arbejderspil fokuserede man her ikke specielt på konflikter i miljøet, idet der ikke var kildemæssig dækning herfor.¹⁸⁶

Ved 200-års jubilæet for de store landboreformer i 1988 fik lokalspillene en opblomstring med stavnsbåndsspil over hele landet, og her deltog Sønderjylland også. Da der ikke har været stavnsbånd i denne landsdel (bortset fra i de kongerigske enklaver), handlede lokalspillene her om andre sider af ældre tiders landboliv. Der opførtes bl. a. et stort spil på Søgård, hvor 200 års landbrugshistorie blev anskueliggjort, ligesom der også i otte andre lokaliteter opførtes stavnsbåndsspil. I alt medvirkede omkring 700 sønderjyder.

Flere steder i landet blev stavnsbåndsspillene helt løsrevet fra lokalspilsideen. Man opførte rene eventyrspil uden kildemæssig dækning eller tog udgangspunkt i 1988 og forsøgte sig med politisk teater.¹⁸⁷ Denne udvikling af det gamle egnesspil har ikke sat sit præg i Sønderjylland. Her har vi især set de egentlige lokalspil, og i disse spil mødes på frugtbar vis interessen for fortiden med lysten til at spille teater. Der er næppe tvivl om, at denne form

I juni 1988 opførte Sønderjysk Forsøgsscene i samarbejde med Det sønderjyske Landbrugsråd et friluftsspil »200 år er ingen tid« i anledning af 200-året for Stavnsbåndets ophævelse. I spillet, der foregik på Søgård Kasernes gårdsplads, indgik scener fra 200 års historie koncentreret omkring Søgård og to sønderjyske bondeslægters familiehistorie – en dansk og en tysk. Scenen på billedet med de mange amatørskuespillere illustrerer afstemningen i 1920. Fot. i privateje.

for historieformidling når ud til et bredt publikum og i mange tilfælde til andre og ofte yngre befolkningsgrupper end dem, der sædvanligvis flokkes i de lokalhistoriske foreninger, arkiver og museer.

Lokalhistorien i undervisningen

En fornyet interesse for at bruge hjemstavnen eller lokalsamfundet i undervisningen opstod i løbet af 1970'erne overalt i Danmark. Denne nye bølge blev også meget mærkbar i Sønderjylland, hvor der var rige traditioner for at bruge det nære samfund i undervisningen. Især Claus Eskildsen havde i 1930'erne gjort en stor indsats for at overbevise om de store pædagogiske fordele, der lå i at anskueliggøre den noget abstrakte historieundervisning med ting og forhold fra elevernes nære omverden.¹⁸⁸ Hjemstavnslære skulle efter hans mening indgå som fag i underklasserne, og hjemstavnstanken skulle bruges som princip ved undervisningen i alle klasser. Formålet hermed var dels pædagogisk, dels folkeopdragende.

Hjemstavnsundervisningen indgik også som en vigtig del af skoleundervisningen i Det tredje Rige, og dette forhold var i høj grad med til at sætte hele begrebet i miskredit. I efterkrigsårene blev hjemstavnsbegrebet opfattet som et gammeldags, selvspejlende og noget reaktionært fænomen, og man valgte i højere grad at vægte det nationale frem for det lokale i den danske

skole. Hjemstavnsundervisningen, der ellers havde fået ministeriel anbefaling i 1930,¹⁸⁹ blev i efterkrigsårene opgivet til fordel for den almindelige Danmarks-historie.

I Sønderjylland var der imidlertid et klart behov for at få landsdelens særlige historie bedre beskrevet, end det skete i de almindelige lærebøger til brug i folkeskolen, gymnasium mv. Der blev derfor skrevet flere oversigter over Sønderjyllands historie. I 1946 var udkommet Troels Fink: »Rids af Sønderjyllands historie«, der lagde hovedvægten på den politiske historie og i tid gik frem til 1920. Værket blev udgivet af Historikergruppen i serien »Vi og vor fortid«, og det fik meget stor udbredelse. En fortsættelse udkom, ligeledes skrevet af Fink, i 1955 med »Sønderjylland siden genforeningen i 1920«. Hermed var den højere undervisning dækket ind med fremstillinger af landsdelens specielle historie, men folkeskolen manglede bøger til emnet. I 1958 udgav Christian Stenz »Sønderjyllands historie«, der sigtede mod folkeskolens ældre klasser og i tid rakte fra stenalder til besættelsesårene. Af en lidt anden karakter er Chr. Demuths »Kortfattet Sønderjyllandshistorie 1867-1957« (1958). Den synes især at sigte på de frie ungdomsskoler og studiekredse og omfattede både Nord- og Sydslesvig efter 1920. Disse bøger gav mulighed for, at interesse-rede lærere kunne inddrage landsdelens historie, især den politiske historie i undervisningen. Hertil bidrog også Leif Ingvorsens »Fortællinger af Sønderjyllands historie« fra 1960. Disse fire bøger kunne suppleres med enkelte andre, men de er karakteristiske for tendensen til i overvejende grad at sætte den lokale historie lig med landsdelens nationalpolitiske udvikling. Derfor giver disse bøger en dansk-national indføring i landsdelens historie, men bidrager ikke til at styrke hjemstavnsbegrebet som sådan.

Det gjorde derimod de to hjemstavnsbøger, der udkom i Tønder og Haderslev i hhv. 1956 og 1958, og som var tænkt anvendt specielt til undervisningsbrug. »Landet bag digerne. Hjemstavnsbog for Tønder Amt og By« var udgivet af Tønder kommune og havde 10 forfattere, heriblandt Knud Fanø, Werner Christiansen og H. Lausten-Thomsen, der var bogens redaktør. »Fra Gelsbro til Lillebælt. Hjemstavnsbog for Haderslev by og amt« var udgivet af Haderslev by og amt og havde 13 forfattere og Olav Christensen, Hans Neumann og lærer M. Mikkelsen som redaktører. Begge bøger var tematisk bygget op, og de enkelte afsnit var skrevet af personer, som havde særlige forudsætninger herfor; der var især tale om lærere og præster. I denne sammenhæng bør også nævnes »Bogen om Als«, en bog på ca. 600 sider, som udsendtes i 1956 og har 19 forfattere og Robert Huhle som hovedredaktør. Selv om den ikke er beregnet direkte til brug i undervisningen har den samme tematiske opbygning og form som de to hjemstavnsbøger.

I 1970erne opstod som nævnt en fornyet interesse for lokalhistorie - i betyd-

ningen hjemstavnslære - over hele landet, og på initiativ af Dansk Historisk Fællesforening blev der nedsat et udvalg til fremme af lokalhistoriens plads i historieundervisningen bl. a. ved at få nye læremidler frem. Der var to sønderjyder i det otte mand store udvalg, og dette må nok kunne tages til indtægt for, at man fra Dansk Historisk Fællesforening mente, at lokalhistorien stod stærkt i landsdelen.¹⁹⁰ Et af resultaterne af arbejdet blev en ny vejledning, »Lokalhistorie«, red. af Leif Ingvorsen (1978). Denne bog og en lang række andre initiativer var med til at fremme lokalhistoriens placering især i folkeskolens undervisning, og der blev et øget pres på de lokale museer og arkiver for at fremskaffe helt lokalt materiale til skolernes undervisning. På de allerfleste punkter var der i virkeligheden tale om, at det var den gamle hjemstavnsundervisning, som nu blev hældt på nye flasker med etiketten: Lokalhistorie. Dette navn lød - i modsætning til ordet hjemstavns historie - hverken gammeldags eller reaktionært. Baggrunden for den renæssance, hjemstavnsundervisningen eller lokalhistorie i undervisningen fik fra midten af 1970'erne, var den nyvakte interesse for det nære samfund. Samtidig var faget samtidsorientering kommet ind i folkeskolen, og i dette fag tog mange lærere i vidt omfang udgangspunkt i de lokale forhold.

I Sønderjyllands amt blev der i 1981 nedsat et udvalg for lokalhistorie i skolerne. Heri er såvel de lokalhistoriske arkiver, Historisk Samfund for Sønderjylland som museerne repræsenterede - foruden de forskellige skoleformer i landsdelen. På udvalgets initiativ er der siden 1982 udgivet en række undervisningsmidler til lokalhistorie.¹⁹¹ Formålet med arbejdet er at lette lærerens arbejde med at inddrage lokalhistorien i undervisningen. Interessen for lokalhistorien har altid været størst i folkeskolen, mens emnet kun i mindre grad er blevet inddraget i gymnasiets historieundervisning. Her har man været for bundet af læseplanskrav og eksamenssystemet. Lokalhistorie kan vanskeligt forenes med en stærk centralisering.

Sammenfatning

Hovedstrømninger i det lokalhistoriske arbejde gennem 100 år

Hvis man forsøger at vurdere udviklingen i den lokalhistoriske virksomhed i Nordslesvig gennem 100 år, synes nogle hovedstrømninger at udskille sig. De lokalhistoriske aktiviteter har været udført med vekslende styrke og begejstring, men på intet tidspunkt synes arbejdet at have ligget helt i dvale.

I perioden 1889-1920 udvikledes en stor interesse for hjemstavnen, og både fra tysk og dansk side arbejdedes med landsdelens lokale historie. I nogle tilfælde, f. eks. på museumsområdet, arbejdede man i fællig og formåede i de

fleste tilfælde at lade glæden over at dyrke den fælles hjemstavn overskygge de nationale forskelle. Arbejdet med at sikre de håndgribelige levn fra fortiden var ofte udsprunget af en utryghed ved de hastige samfundsændringer og industrialiseringen, der satte sine mærkbare spor overalt i samfundet. Fornemelsen af, at noget umisteligt er ved at gå tabt, præger mange af initiativerne i hjemstavnsbevægelsen og i museumsforeninger.

Samtidig er der imidlertid også en anden hovedtendens i det lokalhistoriske arbejde i denne periode. Det er brug af lokalhistorien i den nationale kamps tjeneste, og det er som led i denne ideologiske kamp, at Sønderjyske Årbøger grundlægges i 1889. Derfor domineres årbøgerne også i de første årtier af artikler og afhandlinger, som ikke er af snæver, lokalhistorisk karakter; der er bestandigt et perspektiv til den almindelige danske historie, og udgangspunktet for de fleste artikler er at yde et bidrag til skildringen af Sønderjyllands danske historie.

I perioden fra 1920 til midten af 1950'erne ændredes den lokalhistoriske virksomhed lidt. Fortsat kan vi følge de to hovedtendenser: I interessen for den snævrere hjemstavn, det sted, hvor man har sin rod, kan de nationale lejre fortsat mødes i samarbejde, og dette sker især i Historisk Samfund for Als og Sundeved og på museumsområdet. Men samtidig er der også en fortsat, kraftig brug af den sønderjyske historie, når man skal argumentere for landsdelens nationale tilhørsforhold. Især kulturhistorien bliver anvendt som argumenter i debatten om den rette grænsedragning i 1920'erne og 1930'erne. Det tyske mindretal, som opstod ved grænsedragningen i 1920, fik ikke oprettet en koordinerende organisation svarende til Historisk Samfund for Sønderjylland, men medlemmer af mindretallet ydede alligevel en betragtelig indsats på det lokalhistoriske område. Både på dansk og på tysk side modtog man impulser fra det særlige hjemstavnsbegreb, der udvikledes i den nazistiske ideologi. Her blev hjemstavnen ophøjet til at være udgangspunktet for et særligt folkefællesskab, og samtidigt lagde man vægt på at inddrage folket selv i udarbejdelse af den lokale historie.

En markant ændring i de lokalhistoriske aktiviteter sker i efterkrigsårene. Fra omkring 1950 kommer der en afmatning i den ellers ret levende interesse, og frem til begyndelsen af 1970'erne bliver der ret stille omkring hele det lokalhistoriske begreb. Den hastige samfundsændring, som sætter ind fra omkring 1950, kræver helt andre værdier end dem, der lå i hjemstavnsbegrebet. Den svækkede interesse for lokalhistorien afspejles også i den nye organisering af den lokalhistoriske virksomhed, som bliver iværksat på initiativ af Historisk Samfund for Sønderjylland. Med oprettelsen af amtskredse og iværksættelse af sogne- og byhistorier forsøger man bevidst at imødegå tidens tendens til at overse betydningen af at beskæftige sig med lokalsamfundet. De lokalhistoriske

arbejder, som iværksættes i denne periode, sker hovedsageligt på initiativ af faghistorikere, og kun sjældent udspringer de af lokale initiativer.

I begyndelsen af 1970'erne sker der en ny og meget mærkbar ændring i interessen for lokalhistorien. Der kommer en fornyet interesse, der først og fremmest giver sig udtryk på græsrodsplan, dvs. med oprettelse af lokalhistoriske sogneforeninger og sognearkiver. Denne tendens går helt på tværs af de planer om udgivelse af lokalhistoriske værker, der omspændte større enheder, f. eks de gamle herreder, som havde været fremsat af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nye skriftserier vokser frem, idet mange af de nye foreninger udgiver egne årbøger, der ofte kun dækker et enkelt sogn eller eventuelt en enkelt kommune. I den nye lokalhistoriske bølge er der mange lighedspunkter med den lidt forkætrede hjemstavnsbevægelse fra mellemkrigsårene. På sin vis er der tale om at hælde gammel vin på nye flasker, men det afgørende er, at for deltagerne i arbejdet følte det som en fastholdelse af hævdvundne værdier i en samtid præget af (for) store ændringer.

Der er næppe tvivl om, at den nye bølge har et af sine hovedudspring i kommunalreformen i 1970. Ved denne lovreform blev de fire sønderjyske amter sammenlagt til ét, og samtidig skete der gennemgribende ændringer på det kommunale plan. De 116 sønderjyske kommuner med ialt 870 kommunalbestyrelsesmedlemmer blev reduceret til 23 kommuner med kun 370 folkevalgte. Kun én kommune i hele landsdelen blev ikke berørt af sammenlægningerne - det er Broager, og i denne kommune har man da også kun én lokalhistorisk forening og ét lokalarkiv fælles for hele kommunen. Derimod er der ca. 55 foreninger og arkiver i de øvrige 22 kommuner i Sønderjyllands amt. De nye storkommuner, som opstod ved et lovpåbud ovenfra i 1970, kom til at omfatte flere af de ældre, og ændringerne greb således dybt ind i ældre sædvaner og gamle, administrative grænser, der også var blevet kulturgrænser. Som en modvægt mod disse omfattende ændringer opstod der sogneforeninger mange steder, og det lokalhistoriske arbejde på det helt lokale plan blomstrede op efter et par årtiers stilstand. På samme måde som lokalhistorien i perioden 1889-1920 skulle tjene et nationalt formål, bliver lokalhistorien fra 1970'erne et vigtigt redskab i fastholdelsen af en lokal identitet i en tid med store ændringer i lokalsamfundet.

Afslutningsvis kan det være rimeligt at spørge, hvorfra de talløse initiativer på den lokalhistoriske arbejdsmark, som her er fremdraget, har hentet deres egentlige drivkraft. Hovedparten af arbejdet har været udført af frivillige, som har brugt deres fritid på at søge i fortiden. Vi tror, at dette arbejde har sin vigtigste baggrund i et grundlæggende menneskeligt behov for at have tilhørsforhold eller at kende sine rødder, som det kan udtrykkes med en nutidig vending. Den tyske kulturforsker, Ina-Maria Greverus, har skildret dette fæno-

men i sin bog »Der territoriale Mensch« fra 1972, hvor hun giver en tolkning af hjemstavnsfænomenet i tysk skønlitteratur og kulturhistorie. Hun påviser her behovet for at kunne orientere sig i forhold til omverdenen. Udgangspunktet for at tage stilling til omverdenen er at vide, hvem man selv er, og hvad man selv står for - et udgangspunkt, som man i øvrigt også møder hos de mange mennesker, som forsker i deres egen slægt.

I nutidens lokalhistoriske aktiviteter kan der spores en protest over for den tiltagende centralisering og anonymisering, som sætter ind fra midten af 1970erne. Det decentrale arbejde i de lokalhistoriske foreninger kommer til at udgøre et godt alternativ til den stærke centralisering, som præger næsten alle andre dele af samfundet. En lokalhistoriker skildrede ved et møde for et par år siden sin opfattelse af lokalhistoriens betydning således: » Først tog de mejeriet fra os, så lukkede de Brugsen, og så blev skolen nedlagt. Men historien - den kan ingen ta' fra os«.

Lokalhistorisk arbejde betragtet som kulturel aktivitet.

Hvis man prøver at anskue det lokalhistoriske arbejde som en blandt mange kulturelle samfundsaktiviteter, falder et par hovedtræk i øjnene. Næppe nogen anden aktivitet - bortset fra sport - foregår på et så decentralt plan som det lokalhistoriske arbejde. Herved får det en særlig betydning i en tid, der er præget af stadig større enheder i samfundet. Samtidig er det et arbejde, som i meget udpræget grad foregår på egne præmisser. Skønt faghistorikere har skrevet omhyggelige vejledninger i at drive lokalhistoriske studier på den rigtige måde, og skønt Historisk Samfund for Sønderjylland i stor stil har tilstræbt at opfylde en vejledende og rådgivende funktion over hele landsdelen, så har det lokalhistoriske arbejde siden 1970erne udviklet sig på egne betingelser og til dels i andre retninger, end det blev tilskyndet til fra de professionelle i det faghistoriske miljø. Samtidig er der en anden iøjnefaldende tendens i arbejdet, når det anskues som kulturel aktivitet - en skævhed såvel på det kønsmæssige plan som på det erhvervmæssige. Det behøver ikke at være en fordel, at der er ligevægt af mænd og kvinder i alle sammenhænge, men alligevel er det påfaldende, så lidt kvinderne har været repræsenteret i de lokalhistoriske aktiviteter, i hvert fald så snart der var tale om foreningsledelse eller bidrag til lokalhistoriske årbøger. I den meget omfattende bog »Bov Sogn«, der blev udgivet i 1969 af Historisk Samfund for Bov Sogn, kunne de to redaktører, Chr. Stenz og R. P. Sørensen, med selvfølelse skrive i forordet af det statelige værk på næsten 500 sider: »Tre tylvter mænd gjorde denne bog.« De ønskede naturligvis at fremhæve værkets bredde, og den har de fuld ret til at være stolte af, men samtidig kom de uforvarende til at understrege et andet forhold - kvindernes fravær både i forfatterlisten og, hvad værre er,

i selve bogen. Blandt de 36 forfattere til de 55 afsnit er ingen kvinder, og kun lidt fra kvindens verden er medtaget i det ellers fortræffelige værk. Når kvinder bidrager til sognehistorier, er det i øvrigt ofte med afsnit om folkelivet og om den selvforsyning, der prægede tidligere tiders bondeliv.¹⁹²

Den anden skævhed, der har præget det lokalhistoriske arbejde, er af erhvervsmæssig karakter. Det må dog understreges, at det ikke behøver at være en idealtilstand at have et helt jævnt udsnit af alle samfundsklasser med i arbejdet, men når det er sagt, bør det heller ikke skjules, at to samfundsgrupper har båret og domineret det lokalhistoriske arbejde frem til 1960'erne. Den ene gruppe er de traditionelle folkeopdragere, lærere og præster, som især for lærernes vedkommende spillede en væsentlig rolle i sognehistoriske foreninger. Den anden gruppe var gårdejerne, som sammen med lærerne var foregangs-mænd på det lokale plan og især satte deres spor i de mange sognehistorier, hvor de enkelte gårdes historier ofte har været en væsentlig del.¹⁹³

Samtidig var der en manglende eller i hvert fald begrænset interesse for andre grupper i landbosamfundet, og en række lokalhistoriske værker bekræfter denne tilbøjelighed. På dette felt har faghistorikerne bag nogle af de nyeste lokalhistoriske værker, Ensteds sogns historie (1987) og Løjt sogns historie (1988) gjort meget for at rette op og inddraget de andre samfundsgrupper. Også arbejderklassen og arbejderbevægelsen har været et forsømt område, men også her er der i de senere år sket en ændring. Med udgivelsen af tidsskriftet »Fortid og Fremtid« fra 1988 har den sønderjyske arbejderbevægelse selv taget hånd om sin egen historie. Også en række afhandlinger, undersøgelser foretaget af museerne og ikke mindst Teglværksprojektet har sat fokus på de lavere sociale klassers historie. Hertil kommer, at den lokalhistoriske bølge, som satte ind fra begyndelsen af 1970'erne ikke i samme grad som tidligere er præget af landbrugerne. Dette hænger naturligt sammen med den svindende andel af befolkningen, som denne befolkningsgruppe udgør.

Fremtidsperspektiver for det lokalhistoriske arbejde

De lokalhistoriske aktiviteter har været båret af såvel faguddannede historikere som af amatører, og dette forhold synes at fortsætte. Der er ingen udsigt til, at nogen af de to grupper får monopol på arbejdet. Dette må hilses med tilfredshed, for der er næppe tvivl om, at de to grupper har meget at supplere hinanden med, og det mest frugtbare arbejde fremkommer de steder, hvor samarbejdet mellem de to miljøer har været bedst. Den professionelle arkivar eller museumsmand kan levere et værktøj, angive arbejdsmetoder og påvise nogle grundlæggende regler for historisk forskning, som alle uanset baggrund skal overholde, hvis det vel at mærke er historie, man vil beskæftige sig med. Den lokalt forankrede person kan derimod bedst selv finde de problemstillin-

ger, som han eller hun finder det væsentligt at beskæftige sig med. Her spiller både lokalsamfundets behov og de personlige interesser hos den enkelte ind, og det er også i lokalsamfundet, at man må afgøre, om aktiviteterne skal rette sig mod udgivelse af årsskrifter, afholdelse af sogneaftener med foredrag, fremstilling af lysbilledsserier og lokalvideo, afholdelse af udflugter eller opførelser af lokalspil. Mulighederne for at skabe lokalhistoriske aktiviteter er større end nogensinde, og interessen synes at vokse i takt med mulighederne. Appetitten vokser i takt med, at bordet dækkes, og forklaringen på, at møtningsspunktet ikke forlængst er indtruffet, har allerede været antydet: Lokalhistorien giver mulighed for at opfylde et fundamentalt menneskeligt behov for at kunne orientere sig i forhold til den stedse mere uoverskuelige omverden.

Førstelærer Ernst Svennesen, grundlægger af den lokalhistoriske forening i Oksenvad i 1984, har skildret lokalsamfundets forhold til den »professionelle« lokalhistorie således: »Vi har Nationalmuseet, de store museer og landsarkiverne - og så har vi i dag de lokalhistoriske foreninger, som er helt tæt på rødderne. Ofte er der en god udstilling på Haderslev Museum - jeg ser da de fleste af dem, men møder yderst sjældent folk herudefra. De synes, det er for fjært. Derimod kommer de herhjemme tæt på de generationer, som gik forud.« Svennesen opsummerer drivkraften i det brede folkelige lokalhistoriske arbejde således: »Vi har ingen forhistorie uden vore forfædre. Vi er ingenting. Se hvor kort et tidsrum, vi er her. Først når vi kan sige, vi er et led i en kæde, er vi noget værd.«¹⁹⁴

Alt tyder på, at behovet for at finde lokal forankring og identitet vil forstærkes i den nærmeste fremtid. I løbet af få år vil Danmark blive integreret stærkere i EF, og nationalstatens afvikling er blevet nævnt af statsministeren som en mulighed i en ikke alt for fjern fremtid. Hvis dette sker, vil behovet for at orientere sig på det regionale og lokale plan blive endnu mere påkrævet, og samarbejde mellem de forskellige faglige miljøer, personkredse og lokalhistoriske foreninger og organisationer vil blive endnu mere nødvendigt. Dette samarbejde bør altid ske på ligeværdig vis; kun lokalsamfundets egne medlemmer kan afgøre de lokale behov, men de kan næsten altid hente inspiration ved at kigge over sognegrænsen.

NOTER OG HENVISNINGER

En hjertelig tak til Poul Andersen, Hans H. Worsøe, J. Slettebo, Steen W. Andersen og årbogsredaktionen, som har læst manuskriptet og påpeget en række mangler. For fejl og forglemmelser er vi naturligvis alene ansvarlige.

1. Se Ordbog over det Danske Sprog, bd. 12, 1967, sp. 1147.
2. A. Feilberg Jørgensen: Sprogforeningen gennem 100 år. 1880-1980, 1980.
3. Harald Jørgensen: Fyrretyve Fortællinger af Fædrelandets Historie. Omkring et berømt værks tilblivelse, i: SJyÅrb 1982, s. 163-93.
4. Peter Kr. Iversen: Vestslesvigs Tidende. Blade af et blads historie, 1988, s. 47-54.
5. Modersmaalet - 100 år, i: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1982, s. 15-30.
6. Hans Schultz Hansen: Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1890-1914, 1985, s. 157-66.
7. Harald Jørgensen: I grænselandets tjeneste. To Løver 1888-1988, 1988.
8. Troels Fink: Da det begyndte... Grænseforeningens Årbog 1988.
9. Harald Jørgensen har i SJyÅrb 1964 skrevet om »Baggrunden for oprettelsen af Sønderjyske Årbøger« (s. 11-26), og denne redegørelse skal derfor ikke gentages i detaljer her. Den bygger til dels på brevvekslingen mellem A. D. Jørgensen og H. P. Hanssen. H. P. Hanssens breve til A. D. Jørgensen, i alt 73 dækkende årene 1888-97, har Harald Jørgensen senere udgivet i deres helhed i SJyÅrb 1978 (s. 71-131) og 1980 (s. 133-222). De bringer væsentlige oplysninger om arbejdet med Sønderjyske Årbøger i de første år.
10. H. P. Hanssen: Et Tilbageblik, bd. 1, 1931, s. 259f.
11. P. Kr. Iversen: Nogle jubilæer, i SJyÅrb 1964, s. 1f.
12. Elke Jepsen og Birgitte Kragh Rasmussen: At sætte sig et minde. Aabenraa Museums indsamling 1887-1937, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s. 11-18 behandler museets start.
13. Steen W. Andersen: Haderslev Museum i et 100-årigt lys, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem Pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s. 62-74.
14. J. Slettebo: Nationalmuseet og Sønderjylland, i: Nordsl. Mus., bd. 6, 1979, s. 58.
15. Der er tale om A. D. Jørgensen, P. Lauridsen (1846-1923) H. R. Hiort-Lorenzen (1832-1917), H. V. Clausen (1861-1937) samt Johan Ottosen (1859-1904); disse fem forfattere tegner sig for ialt 27 artikler på i alt 1223 sider, over en tredjedel af det samlede sidetal. Herudover skrev M. Mackeprang, H. F. Feilberg, Axel Orlík, M. H. Nielsen, R. Mejborg, Holger Pedersen, Ludvig Schrøder og Gudmund Schütte i alt 19 artikler på i alt 724 sider. 13 forfattere har således skrevet ca. 64 % af det samlede sidetal (3109).
16. Af de i oversigten ovenfor nævnte forfattere har kun H. R. Hiort-Lortenzen, Johan Ottosen, M. H. Nielsen, M. Mackeprang og Gudmund Schütte skrevet i disse årgange (i alt 13 artikler på i alt 445 sider), mens nye navne nordfra er Louis Bobé, Georg Brandes, Kr. Erslev, Fr. Jürgensen West, Johannes Lindbæk, Henning Matzen og Robert Neiendam (i alt 17 artikler på i alt 697 sider).
17. Inge Adriansen: »Så langt den danske tunge går«. Om H. P. Hanssens syn på Grænsedragningen, i: SJyMsk 1987, s. 37-40.
18. Dansk Folkemindesamling, Evald Tang Kristensens Arkiv, 1929/1.
19. LA Aab. Privatarkiv nr. 164 (Jørgen Fausbøl).
20. Skovs materiale er udnyttet af Aug. F. Schmidt i en afhandling »Mellem Gram og Ribes« i SJyÅrb 1952, s. 28-104.
21. Sprogforeningens Almanak. Register 1894-1983, ved Jørgen Mathiasen, 1986.
22. Dette afsnit bygger på materiale i S. H. Sallings privatarkiv (i LA Aabenraa, privatarkiv nr. 659), først og fremmest Sallings skrift »Historiske Læsekredse«, som findes her, og hvorfra citaterne er hentet, samt på Sallings breve til H. P. Hanssen, i H. P. Hanssens privatarkiv i LA Aabenraa.

23. Salling i brev til H. P. Hanssen 20. okt. 1908.
24. Christian Kaatmann: Byggestil og byggeskik - nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940, 1988, s. 67.
25. sst. s. 70f.
26. sst. s. 92.
27. Schleswig-Holstein meerumschlungen, in Wort und Bild, udg. af Hippolyt Haas, Hermann Krumm og Fritz Stoltenberg, Kiel 1896 (heri afsnit af R. Macke). - Die Nordmark. Ein Heimatbuch für Schleswig-Holstein, Hamburg und Lübeck, udg. af Johannes Schmarje og Johannes Henningsen, Leipzig 1910, 3. oplag 1919. - Unsere Heimat Nordschleswig. Geschichtliches, Kulturgeschichtliches, Dichtung und Sage der Heimat, Land und Volk, udg. af A. J. Lorenzen, Haderslev 1912. - Das Gesicht der Heimat, v. Theodor Möller. Mit 158 Bildern, 1 Kunstblatt u. 1 Karte. Kiel 1912. 4. oplag. Mit 166 Bildern im Text u. 5 Kunstbl., Kiel 1922. - Unsere meerumschlungene Nordmark. Ein Heimatbuch in Wort und Bild, udg. af Hermann Krumm og Fritz Stoltenberg, bind 1-2, Kiel 1914 (heri afsnit af J. Bödewadt).
28. Gudmund Schütte behandler i en omtale i SJyÅrb 1939, s. 249-51 »Unsere Heimat Nordschleswig«s tendens og betegner værket som et danskfjendtligt værk.
29. Register til Zeitschrift bind 1-30.
30. Die Heimat, 1. årg., 1891, s. 15. P. Kr. Iversen i SJyMsk 1956 s. 18-19; jfr. Jörn Christiansen: »Die Heimat«. Analyse einer regionalen Zeitschrift und ihres Umfeldes. 1980, s. 40ff.
31. J. P. Hansen, P. Franzen og P. F. Bruhn, jfr. L. S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920, bd. 1, 1978 hhv. nr. 971, 728, 309, samt Ludvig Andresen.
32. Rabens senere, omfattende tysksprogede produktion publiceredes i Heimatblätter für den Kreis Sonderburg, se nedenfor.
33. L. S. Ravn: Træk af folkeskolens historie i Nordslesvig 1864-1920, 1981, s. 163-64.
34. H. Lausten-Thomsen: En kilde til stedhistorie, i Fortid og Nutid, bd. 16, 1941-46, s. 20-28.
35. Kirchliches Gesetz- und Verordnungsblatt 1897, stk. 10, nr. 53.
36. Uddrag af Døstrup sognekronike er bragt i SJyMsk 5. og 6. årg., hhv. s. 186-91 og 7-11, 24-28, 35-40, 56-60, 74-77 og 88-91. - Det bør nævnes, at en sognekronike for Emmerlev sogn blev anlagt 1855 på foranledning af degn Johannes Hansen (1808-96), der førte kroniken helt frem til 1890, jfr. SJyMsk 1960, s. 1-6. Emmerlev sognekronike eksisterer endnu i dag og føres ajour af en lille gruppe af sognets beboere.
37. Wolfgang Kopitsch: Zur »Politisierung« des Geschichtsunterricht in Schleswig-Holstein nach dem 1. Mai 1889, i: Erziehungs- und Bildungsgeschichte Schleswig Holsteins von der Aufklärung bis zum Kaiserreich, udg. af Franklin Kopitsch (Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, Band 2), 1981, s. 149-92. G. C. Th. Kunze: Das Volksschulwesen der Provinz Schleswig-Holstein, bd. 1-3, 1887-1900, behandler bestemmelserne for undervisningen i de enkelte fag, bl.a. historie, bind 2, s. 184f, bind 3, s. 288-94.
38. Claus Eskildsen giver i Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, ved Regnar Knudsen, 1939, s. 388f en kort omtale af hjemstavnsundervisningen i den tyske skole før 1914. - Katalog der Schleswig-Holsteinischen Landesbibliothek, bind 1-3, 1898-1927, der omfatter alle bibliotekets bogerhvervelser indtil 1924, nævner følgende »Heimatkunden«: Schleswig-Holstein in geographischen und geschichtlichen Bildern. Ein Handbuch der Heimatskunde für Schule und Haus v. Hans Hinrich von Osten. 2. opl. Flensborg og Haderslev 1877. - Kleine Heimatskunde der Provinz Schleswig-Holstein. Ein Auszug aus H. H. v. Osten's Handbuch der Heimatskunde für die Hand der Schüler. 3. oplag, Flensborg 1885. (et eksemplar heraf findes i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og er signeret »Nicolai Svendsen 1890«). Dette hæfte må således antages at være benyttet af den senere amtsskolekonsulent i Tønder amt, da han gik på præparandskolen i Aabenraa). - 5. oplag, med 1 kort af A. Göttisch. Flensborg 1898. - Heimatskarte nebst kleiner Heimatskunde, bearb. v. H. Lettau. Nr. 8. Provinz Schleswig-Holstein. Leipzig (1886). Senere udgaver af »Lettaus Kleine Heimatskunden von Deutschland« omfatter også »die freien Städte Hamburg und Lübeck, bl.a. 1899 (med 1 kort). - Heimatskunde der Provinz Schleswig-Holstein, v. J. N. Starcken. Mit 4 Karten (3.oplag), Leipzig u. å. -

- Heimatkunde von Schleswig-Holstein. Bearb. v. H. Sievers. Mit 34 Abb. u. Plänen im Text. Frankfurt a. M. 1914.
39. Stadt und Land, zur Veranschaulichung des heimatkundlichen Unterrichts in der Volksschule, zugleich als Vorbereitungen für Lehrseminaristen und Lehrer, von R. Krichau. Mit zehn Plänen. Hannover 1895.
  40. A. Svensson: Kamp og Fest, bd. 1, 1960, s. 50f.
  41. I jubilæumsskriftet »Historisk Samfund for Als og Sundeved 1908-58«, 1958, er stridighederne omkring foreningens oprettelse ikke berørt; kilden til redegørelsen her er debatten i Dybbøl-Posten i februar og marts 1908, og ikke mindst foreningens første protokol (i arkivet på Museet på Sønderborg slot).
  42. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1908-1958, i serien »Fra Als og Sundeved«, nr. 37, 1958, s. 9-17. Se også H. Wullenweber: Heimatmuseum Sønderburg, i: Kunstkalendar Schleswig-Holstein 1918-19, s. 78.
  43. Dybbøl-Posten 12. marts 1908.
  44. A. Svensson: Kamp og Fest, bd. 1-2, 1960-61.
  45. Jens Raben - Et Mindeskrift, 1960, s. 7.
  46. Elke Jepsen og Birgitte Kragh Rasmussen: At sætte sig et minde. Aabenraa Museums indsamling 1887-1937, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s. 29.
  47. Steen W. Andersen: Haderslev Museum i et 100-årigt lys, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem Pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s. 67. Se også Kurt Freyer: Das Kreismuseum zu Hadersleben, i: Kunstkalendar Schleswig Holsteins 1918-19, s. 19-22.
  48. Christian Kaatmann: Hjemstavnstil og museumsbygninger i Sønderjylland, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem Pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s. 56f.
  49. Peter Kr. Iversen: Nogle Randnoter til Tønder Museums forhistorie, i: SJyMsk 1966, s. 283-88. V. Leick: Et privatmuseum i Lydersholm, i: SJyMsk, 1989, s.152-54.
  50. P. Lassen: Angel, i: Erling Rørdam (red.): Sønderjylland 1864-1919, s.130-33.
  51. Fr. Kaufmann: Deutsch oder dänisch, i: Heimatbuch Schleswig, Schleswig-Holsteinische Jahrbuch, 1924, s. 13ff.
  52. H. P. Hanssen i forordet til SJyÅrb 1914, 2. halvbind, som udsendtes i 1923.
  53. Peter V. Christensen: De amtshistoriske samfund, i: Fortid og Nutid, bd. 28, 1979-80, s. 195, jfr. Vagn Dybdahl: Det lokalhistoriske arbejde i byerne, i Fortid og Nutid, bd. 23, 1966-68, s. 284.
  54. Fortid og Nutid, bd. 3, 1921, s. 226.
  55. Fortid og Nutid, bd. 3, 1921, s. 1-112.
  56. Fortid og Nutid, bd. 3, 1921, s. 136.
  57. Fortid og Nutid, bd. 3, 1921, s. 216f.
  58. Fortid og Nutid, bd. 4, 1923, s.198. I H. P. Hanssens privatarkiv i Landsarkivet i Aabenraa findes et brev fra Knud Fabricius til H. P. Hanssen. Det er dateret den 13. febr.1922, og heri orienterer Fabricius om Dansk historisk Fællesforening og dens struktur, samtidig med at han beder H. P. Hanssen om en udtalelse om, »hvorledes De ser paa Muligheden af at skabe saadanne (eller en saadan) historisk Organisation i Nordslesvig« (nemlig et historisk amtssamfund). Der findes ikke i H. P. Hanssens privatarkiv noget tidligere brev fra Fabricius.
  59. Fortid og Nutid, bd. 4, 1923, s. 203, 214-16.
  60. Peter Kr. Iversen har i SJyMsk 1973, s. 4-6 givet en mere detaljeret skildring af det stiftende møde.
  61. Museet på Sønderborg Slot. Forhandlingsprotokol for Historisk Samfund for Als og Sundeved 20. febr. 1922.
  62. Festskriftet er »vel et af de smukkeste feltskrifter, der er udkommet her i landet« (Peter Kr. Iversen) og indeholdt en samling værdifulde bidrag til belysning af Sønderjyllands historie med hovedvægten lagt på Nordslesvig under fremmedherredømmet, jfr. Peter Kr. Iversens omtale af festskriftets tilblivelse i SJyMsk 1973, s. 15f. Kun enkelte af afhandlingerne heri kan siges at være af ren lokalhistorisk karakter.

63. Peter Kr. Iversen i SJyMsk 1973, s.10-13; Aage Friis' brev er citeret herfra.
64. Det drejer sig om Johan Plesners afhandling »Partidannelsen i de slesvigske Provindsialstænder i Tiden mellem de to dansk-tyske Krige« (1925, s.225-81), Holger Hjelholt: Fra Tiden mellem krigen (1929, s.161-219), samme: Pastor Christiansen, Medelby (1931, s. 120-48); Svend Larsen: C. F. Heibergs politiske og nationale Anskuelse (1931, s.161-227). Af disse var, som det ses, kun Plesners udsendt før Friis fremførte sin kritik. Publiceringen af Erik Skrams afhandling »D. G. Monrad og Tilbageot fra Dannevirke« (1925 s.1-77 og 161-95), som redaktionen i en indledende bemærkning dog lagde en vis afstand til, kan have spillet en væsentlig rolle for Friis' kritik.
65. Dr. Th. O. Achelis, gårdejer Chr. Hanssen, pastor Jens Holdt, journalist Carl E. Johnsen, gårdejer H. P. Jørgensen, pastor P. H. Moos, pastor Carsten Petersen, pastor Thade Petersen, købmand Thomas Ries; boende uden for landsdelen: P. Andresen (højskoleforstander i Vinding), Aage Dahl, Aug. F. Schmidt, Brabrand, Fr. Schrøder (lærer i Askov), dr. phil. Henrik Ussing, arkivar Fr. J. West, H. Zangenberg; jfr. indholdsfortegnelsen til Sønderjyske Årbøger 1923-33 i Sønderjyske Årbøger 1933, s. 20-23.
66. Knud Fanø giver i »Nordslesvigs aandelige genforening med Danmark«, 1948, s.168-72 en vurdering af disse fire præsters værker fra 1930'erne og 1940'erne.
67. Carsten Petersen modtog således i 1941 Dansk historisk Fællesforenings pris for året 1939 for »særligt betydningsfulde og banebrydende afhandlinger« i de lokalhistoriske årbøger. Prisen blev givet for hans afhandling om kirkerne i Tørning lens provsti i Sønderjyske Årbøger 1939, jfr. Sønderjyske Årbøger 1941, s.169f.
68. Der er afhandlinger om følgende lokaliteter eller egne: 1933: Gråsten, Flensborg, Slesvig og Risby på Svans, Løjt, Branderup, Daler, Haderslev; 1934: Bjolderup, Haderslev; 1935: Aabenraa, Als, Haderslev, Ballum; 1936: Flensborg, Skrydstrup, Sønderballe; 1937: Tyrstrup herred, Vestslesvig, Årøund, Højrup, Daler; 1938: Ballum; 1939: Kjemsgård, Christiansdal, Vestslesvig; 1940: Christiansfeld, Augustenborg slot; 1941: Vestslesvig, Aller, Bovlund; 1942: Harreby, Als, Schackenberg gods; hertil kommer Carsten Petersens afhandlinger om kirker i Tørninglens provsti (1939), Tønder provsti (1940), Aabenraa provsti (1941) og Sønderborg provsti (1942).
69. En særlig gruppe af artikler i Sønderjyske Årbøgers 2. og 3. række er H. Lausten-Thomsens udgivelse af erindringer fra 1. verdenskrig. De udsendes under den fælles titel »I krigens vold« i årbøgerne 1928 s.43-101 og 268-83, 1929, s.48-95, 1930 s.1-40, 1934 s.112-128, 1939 s.123-144, i alt 200 sider.
70. Dansk Kultursamfund, der ydede økonomisk støtte til nationalt arbejde i Sønderjylland, havde på sit årsmøde i 1938 også diskuteret tyske historikers tendentiøse behandling af Sønderjyllands historie. Mødet førte til nedsættelsen af et »historisk udvalg«, som i den følgende tid ydede tilskud til udgivelse af historisk litteratur om og fra Sønderjylland, og som stadig består under Dansk Kultursamfund, jfr. Harald Jørgensen: For de gamle som faldt. Træk af Dansk Kultursamfunds indsats 1910-1985, 1986, s. 82-86.
71. Det bør ikke i denne sammenhæng glemmes, at den store »Sønderjyllands Historie, fremstillet for det danske folk« udkom i fem store bind i årene 1930-42, jfr. Knud Fabricius i »Nordslesvigs åndelige genforening med Danmark«, 1948, s. 245-47. Knud Fabricius giver i øvrigt her en vurdering af »Dansk videnskabelig Forsknings Arbejde med Sønderjyllands Historie efter 1920« (s. 224-47). Det drejer sig hovedsagelig om forskningen i tilknytning til de danske universiteter og arkiver, men mange af de afhandlinger, der omtales, er trykt i Sønderjyske Årbøger.
72. Peter Kr. Iversen i SJyMsk 1973, s.5f på grundlag af avisen Hejmdals referat. H. Lausten-Thomsen skriver i sin jubilæumsartikel »Sønderjysk Månedsskrift i femogtyve år«, i SJyMsk 1949, s.85-86: »Tanken om at udgive et månedsskrift med historisk-folkloristisk indhold i folkelig form var seminarielærer Cl. Eskildsens«. Han forelagde planerne på Historisk Samfunds stiftende møde den 19. dec. 1922: »Der var ingen der havde noget imod tanken, men nogen egentlig ildhu for den var ikke til stede; det gjaldt jo mest om at få Sønderjyske Årbøger i gang igen«.

73. Det første danske hjemstavnskursus i Rønde ved Kaløvig. 1.-10. aug. 1923. Beretning. Aarhus 1924, 108 s., jfr. omtalen heraf i *Fortid og Nutid*, bd. 5, s.98f.
74. Claus Eskildsen er i sin stærke fremhævelse af hjemstavnsundervisningens betydning formodentlig påvirket af et skrift som Josef Blau: *Der Lehrer als Heimatforscher. Eine Anleitung zu heimatkundlicher Arbeit*, 1915, jfr. Jörn Christiansen: *Die Heimat. Analyse einer regionalen Zeitschrift und ihres Umfeldes*, 1980, s. 34.
75. Haandbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, udg. af Regnar Knudsen, Kbh. 1939, s.383-96, spec. s.383-85. Sine tanker om brugen af hjemstavnshistorien i undervisningen gav Eskildsen også udtryk for i en artikel med titlen »Hjemstavnskolen« i et forårsnummer fra 1924 af *Tønder Posten*, der var organ for *Tønder Seminariums Elevforening*, jfr. Werner Christiansen i *SJyMsk* 1984, s.190.
76. Peter Kr. Iversen i *SJyMsk* 1973, s. 8f.
77. Indholdsfortegnelse til *Sønderjysk Månedsskrift*. 1.-20. Aargang (1924-44), s. 19-42.
78. *SJyMsk* 1949, s. 85.
79. *SJyMsk* 1946, s. 81-83, jfr. biografien i *Sønderjyske Historikere efter 1864*, Aabenraa 1976, s. 94f.
80. Claus Eskildsen: *Tælleremser*, 1. årg., s.79-80, *Sønderjyske tælleremser*. Deres forbindelse med andre danske og med udenlandske, 3. årg. s.33-48; H. Lausten-Thomsen: *Himmelbreve*, Af *Himmelbrevens Historie*, 2. årg. s.117-21, 132-37, 149-52. Jfr. H. Lausten-Thomsen i *SJyMsk* 1949 s.85f. Aug. F. Schmidt giver i »Nordslesvigs aandelige genforening med Danmark«, 1948, s.211-24 en vurdering af »Indsamlingen og Studiet af sønderjyske Folkeminder siden 1920.« Her fremhæves *Sønderjyske Månedsskrifts* og ikke mindst Claus Eskildsens og H. Lausten-Thomsens indsats (s. 212).
81. W. Christiansen: *Halvtreds år med Sønderjysk Månedsskrift*, i *SJyMsk* 1974, s. 233f.
82. De to redaktører topper med 76 (Claus Eskildsen) og 70 (Lausten-Thomsen) artikler. Herefter følger Andreas Lorenzen med 54 titler, J. Raben med 33 titler, Aug. F. Schmidt med 26 titler. Blandt de øvrige er der flere præster og en del lærere. Endvidere træffer vi to landmænd, C. H. Friis fra *Løgumkloster* (16 titler) og Hans Hansen Toft fra *Løjt* (9 titler). Bemærkelsesværdigt er det at træffe den tyskuddannede, lærde Th. O. Achelis med 17 titler i månedsskriftet.
83. Skildringen her bygger på H. Kargaard Thomsens afhandling »Oprettelsen af Landsarkivet for de sønderjyske landsdele«, i *Arkiv*, bd. 4, 1972, s.111-137 samt på Frode Gribsvads skildring af arkivets tilblivelse i *Fortid og Nutid* bd. 10, s. 1-7.
84. Kargaard Thomsen, s.134; arkivet på *Folkehjem* var blevet oprettet i 1910 i et »brandfrit rum«, og Jørgen Fausbøl var blevet ansat af Sprogforeningen til at indsamle arkivalier i privateje. Arkivet omfattede Sprogforeningens, Vælgerforeningens, Skoleforeningens og Landeværnets arkiver samt »politisk korrespondance« fra P. Reimers, Gustav Johannsen, Matth. Andersen, Nik. Andersen, A. Lebeck og andre »fremstående mænd«. Endvidere udgjorde dele af H. P. Hanssens arkiv en væsentlig del af arkivet. *Hejmdal* 7. febr. 1929.
85. Se oversigten over arkivets bestand i 1933 i *Fortid og Nutid*, bd. 10, s.720. Det nævnes her, at arkivet på *Folkehjem* er indgået eller snart vil indgå i Landsarkivet, og der nævnes Gustav Johannsens efterladte papirer, Johan Ottosens arkiv, Vælgerforeningens arkiv, Lebecks samlinger og breve fra krigstiden samt H. P. Hanssens arkiv. Det varede dog nogle år før H. P. Hanssens arkiv kom til Landsarkivet. Ved H. P. Hanssens død i 1936 blev hans arkiv testamenteret til Rigsarkivet, men således at det efter ordning og registrering varigt skulle have sin plads i det sønderjyske landsarkiv. Af forskellige grunde afsluttedes dette arbejde først efter 1945 og først i juli 1947 opstilledes H. P. Hanssens privatarkiv på landsarkivet i Aabenraa, jfr. Harald Jørgensen i *SJyMsk* 1947, s. 158f.
86. *Historisk Samfunds årsberetninger 1934-39*, trykt i *SJyÅrb* 1935-40, jfr. Peter Kr. Iversen i *SJyMsk* 1973, s.16-18. *Historisk Samfunds arkiv*, pk.38 og *Forskelligt 1924-53* (H. Lausten-Thomsens korrespondance).
87. *Historisk Samfunds arkiv*, pk. 38, årsberetninger 1944-46, i *SJyÅrb* 1945-47.
88. Det fremgår bl.a. af de svarbreve, som *Historisk Samfund* modtog som følge af opfordringen,

Historisk Samfunds Arkiv, pk.38. Her ligger en liste over 35 personer, som opfordringen blev sendt til.

89. Indsamlingen er omtalt i årsberetningen 1947, SJyÅrb 1948, s.259, jfr. Historisk Samfunds arkiv pk. nr.33-35.
90. J. Slettebo: Museumsvisioner - i 1920, i: Nordsl. Mus., bd. 14, 1987, s. 21-30.
91. Brev til Amsrådet i Sønderborg den 23. nov. 1923. Afskrift i Protokol for Historisk Samfund for Als og Sundeved, s. 77. Museet på Sønderborg Slot.
92. Elke Jepsen og Birgitte Kragh Rasmussen: At sætte sig et minde: Aabenraa Museums indsamling 1887-1937, i: Birgitte Kragh Rasmussen (red.): Mellem Pulterkammer og Muse-Tempel, 1987, s.32.
93. S. Schoubye: Tønder Museum 1923-73, i: Nordsl. Mus., bd. 1, 1973, s. 29-84.
94. Se litteraturoversigterne i SJyÅrb 1931, s. 149-60 (Frode Gribsvad) og 1941, s. 234-94 (Troels Fink).
95. Gerhard Staak giver i sin forskningsoversigt »Zwei Jahrzehnte volkskundlicher Arbeit i Schleswig-Holstein 1918-1938«, i: Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig Holsteinische Geschichte bd. 67, 1939, s. 438-44 en oversigt over en del af den tysksprogede lokalhistoriske forskning vedrørende Nordslesvig.
96. I sin anmeldelse af »Heimatblätter...«, nr. 3, 1943, i SJyÅrb 1943, s.258-62 peger Johan Hvidtfeldt især på nogle af artiklernes stærkt ensidige opfattelse af forholdet dansk-tysk, men er i øvrigt forholdsvis positiv i sin vurdering af hæftet.
97. Sønderjyske historikere efter 1864, s.14-16 (Johan Hvidtfeldt), med litteraturhenvisninger. En kort biografi og en fortegnelse over hans værker findes i »Beiträge zur neueren Geschichte der Stadt Tondern«, 1943.
98. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig 1932, s. 67-69.
99. Beiträge zur neueren Geschichte Tonderns, Flensburg 1943, s. VIII (G. E. Hoffmann).
100. Deutscher Volkskalender für Nordschleswig, 1939, s. 112, 1940, s. 91, 1941, s. 94. Nordschleswigsche Zeitung 8. juni 1940; jfr. Ludwig Andresen i Die Heimat, 39. årg. 1929, s.286.
101. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft bd.49-50, 1984, s.5.
102. Olav Christensen: Freiherr von Dänemarks Gnaden, i Haderslev-Samfundets Årsskrift 1954, s.66-72.
103. Sønderjyske historikere efter 1864, s.9-10 (Olav Christensen), med litteraturhenvisninger.
104. SJy Årb 1941, s. 284 (Troels Fink), jfr. anmeldelse af Nordslesvig-hæfte (hæfte 5-6) i SJyÅrb 1942 s.299-303. Sippe betyder slægt. Sippenforschung er slægtsforskning.
105. Ludwig Andresen: Von dem Sinn und den Aufgaben unserer heimatgeschichtlichen Forschung, Die Heimat, 45. årg.,1935, s.11-13.
106. Peter Kr. Iversen i SJyÅrb 1958, s.295-97, og i SJy Msk 1958, s.69f.
107. Et hjemstavnskursus i et landsogn, i: SJyMsk, 6. årg., s.94f.
108. Fr. Rudbeck: Vore Hjemstavsminder, i: SJy Msk, årg., s.97f.
109. DUG Årbog 1937, s. 8.
110. Biografier over Lund, Christensen og Eskildsen findes i J. Hvidtfeldt m.fl. (red.): Sønderjyske historikere efter 1864, 1976. Her er såvel deres tillidshverv som deres foredragsvirksomhed omtalt.
111. Die Heimat 15. årg., 1905, s.193-195 (Haderslev 1905), 19. årg., s.267-73 (Sønderborg 1909).
112. Anders Lebeck: Det tredje danske Hjemstavnskursus, i SJyMsk, 2. årg., s.33-37. Referat af mødet samt foredragene blev udsendt som en selvstændig publikation med titlen »Tønder-Bogen. Det tredje danske Hjemstavnskursus«, Tønder 1926, 159 sider. Heri findes også en fortegnelse over deltagerne, i alt 255, heraf var 146 lærere; der var 65 deltagere fra Sønderjylland, heraf 41 lærere.
113. Hjemstavnskurset på Rønshoved, i: SJy Msk 1930, s.42-44.
114. Jens Raben - et mindeskrift, 1960, s. 7f.
115. Jens Raben har skrevet alle artiklerne i Als-hæftet, mens forfatterne i Aabenraa-hæftet bl.a. er journalist Carl E. Johnsen, Aabenraa, der har skrevet 8 artikler, arkivar Frode Gribsvad, der

- har skrevet fem artikler, bl.a. om Hellevad og Egvad sogne, Thade Petersen og redaktionssekretær A. Mogensen, Aabenraa, der hver har skrevet to artikler, og stud.mag. Hans Hejselbjerg Paulsen, der her publicerede sine første artikler, bl.a. om fødesognet Ø. Løgum.
116. Jfr. Albert Fabritius' anmeldelse i SjøÅrb 1943, s.246-52, hvor bogen placeres »blandt de mere fremragende danske sognehistorier«. Fabritius trækker i øvrigt paralleller til Claus Eskildsen: »Den sønderjyske befolknings slægtsforbindelser« (1942), der havde påvist den samme rodfæstethed. Begge de to værker kan betragtes som indlæg i den »blod og jord« diskussion, som nazisterne havde sat igang i 1930'erne.
  117. Steen W. Andersen (red.): Amatørarkæologen Andreas Wortmann. Manden der søgte og fandt. 1986.
  118. Trykt i Fortid og Nutid, bind 14, 1941-42, s. 206-25, genoptrykt i: Lokalhistorie - Rigshistorie, 1967, s. 230-49.
  119. smstd. s.246 og 242-45.
  120. Kaj Edvard Larsen: Fra en stormfuld tid. De sønderjyske Danske samfunds historie, 1969.
  121. Beretning i SjøÅrb 1942 s.313, 1943, s.268.
  122. I beretningen 1946 oplyses det, at der blev udsendt henvendelser til en 80-90 personer rundt om i landsdelen, og heraf påtog 64 sig hvervet, Sønderjyske Årbøger 1946, s.323.
  123. Historisk Samfunds arkiv, pk. 38.
  124. For fuldstændighedens skyld bør nævnes, at Historisk Samfund for Sønderjylland udsendte endnu en vejledning, nemlig Johan Hvidtfeldts »Slægtshistoriske Studier i Sønderjylland«, som udkom i 1948 som et nummer af Sønderjysk Månedsskrift (s. 29-63). I Sjø Msk 1949 s. 101-40 bragtes endvidere en »Bibliografi over sønderjysk slægtslitteratur«, udarbejdet af Olav Christensen, Haderslev. Både vejledningen og bibliografien blev senere udsendt i ny udgave, hhv. 1965 (ved Hans H. Worsøe) og 1959, og nu som selvstændige bøger i Historisk Samfunds skriftrække, hhv. nr. 9 og 11.
  125. Fortid og Nutid bind 17, side 195f.
  126. Historisk Samfunds arkiv, pk. 38.
  127. Årsskrift for Sottrup sogn, 1982, s. 9-11.
  128. Forordet til »Skodborg i Frøs herred«, 1947.
  129. SjøÅrb 1946, s.323.
  130. SjøÅrb 1948, s.44.
  131. Peter Kr. Iversens anmeldelse i Sjø Årb 1947-48, s. 253f.
  132. Sjø Årb 1950, s.293-96.
  133. Jfr. Chr. Stenz anmeldelse i SjøÅrb 1957, s.304f.
  134. De tre bøger er anmeldt i Sjø Årb hhv. 1947 s.252f, 1954, s.288, og 1951, s.307.
  135. Sønderjyske historikere efter 1864, s.80f.
  136. Registret over Sønderjysk Månedsskrifts første 20 årgange (1924-44) har fire henvisninger under Aabenraa, otte under Haderslev (hvoraf Achelis er forfatter til de fire), fem under Sønderborg og ni under Tønder, mens Sønderjyske Årbøger 1923-40 kan fremvise to artikler om Aabenraa (ud over Japsens), en om Haderslev og en om Tønder. Hertil kommer Frode Gribsvads store artikel om Aabenraa 1864-71 i Festskrift til H. P. Hanssen 1932. Jfr. gennemgangen af den lokalhistoriske litteratur om byerne i Vejledning i studiet af Sønderjyllands historie, 1944, s.116. Her omtales også enkelte afhandling om flækkerne Nordborg og Christiansfeld. Højer havde som nævnt ovenfor fået en grundig behandling i Claus Rolfs: Geschichte des Kirchpiels und Fleckens Hoyer, 1926.
  137. Jfr. H. Lausten-Thomsens anmeldelse af de første ni årgange af Haderslev-Samfundets Årsskrift i Sjø Årb 1944, s.248-50.
  138. Sjø Årb 1957, s.93-98.
  139. LA Aabenraa. Historisk Samfunds arkiv, Sager vedr. udgivelsen af Tønder gennem Tiderne.
  140. Jfr. Johan Hvidtfeldts omtale af »Nye litteratur vedrørende Tønder bys historie« i forbindelse med jubilæet, i Sjø Årb 1944, s.250-55.
  141. Det drejer sig om følgende: Peter Kr. Iversen i 1943 for »Herremænd og bonde i Vestslesvig i 1660erne og 1670erne« i årbøgerne 1942, bibliotekar Aage Bonde, der især havde beskæftiget

- sig med skolehistoriske emner, i 1945 for »Skolevæsenet i Sønderborg fra reformationen til 1864« i årbøgerne 1945, lærer Chr. Stenz i 1947 for »Det danske sprogs stilling i Mellemslesvig i 1946« i årbøgerne 1947, og H. V. Gregersen i 1949 for »Bidrag til Aabenraas økonomiske historie indtil ca. 1730« i årbøgerne 1949. Redaktør A. Svensson for »Dansk Samråd. Et bidrag til sønderjysk historie før og under den tyske besættelse« i årbøgerne 1951, SJyÅrb 1943, s.239, 1947, s.256, 1950, s.157f, 1951, s.311, 1953, s. 266 (jfr. 1950, s.159f).
142. Johan Hvidtfeldt har i SJy Msk 1973, s.22-27 redegjort for styrelsens debat omkring den nye struktur og for de forskellige holdninger hertil, herunder Lausten-Thomsens betænkeligheder.
143. Nr.24: Sigurd Schoubye: Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550-1900 (1962), nr. 27: H. Hejselbjerg Paulsen: Sønderjysk Psalmesang 1717-1740 (1962), nr. 29: Johan Hvidtfeldt: Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795-1805 (1963), nr. 37: Jens Engberg: Det slesvigske spørgsmåls 1850-53 (1968), nr.40: Gottlieb Japsen: Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 (1968).
144. SJy. Årb. 1957, s.344-50.
145. Chr. Stenz i SJy Msk 1973 s.37f, P. Kr. Iversen i Fortid og Nutid, bd. 20, 1957-59, s.251-56 146. SJy Msk 1952, s.32.
147. SJyÅrb 1957, s.328, 1958, s.315.
148. SJy Årb 1959, s.215, jfr. s. 208, hvor det oplyses, at der i Haderslev var over 50 deltagere.
149. SJyÅrb 1960, s. 278.
150. SJyÅrb 1960, s.282, 1961, s.293, 1962, s.241f.
151. SJyÅrb 1963, s.286, 1964, s.517, 1965, s. 287.
152. SJyÅrb 1959 s.215, 1960, s. 282, 1961, s. 293, 1962, s.242, 1963, s.287, 1964 s.518.
153. SJy Årb 1957, s.328, 1958, s.316,
154. SJyÅrb 1958, s.311, 1959, s. 208.
155. SJy Årb 1959, s. 208, 210, 1960, s.282, 1963, s.286, 1964, s. 517, 1965, s. 287, 1966, s.314.
156. SJy Msk 1961, s.41.
157. SJy Msk 1961, s.78-81, SJy Årb 1961, s.290f, 296. Indberetninger om hjemstavnsugens arrangementer findes i Historisk Samfunds arkiv.
158. SJy Årb 1963, s.286.
159. Udviklingen i Historisk Samfunds medlemstal 1922-64 er meddelt i SJyÅrb 1964, s.514.
160. SJy Årb 1971, s. 333f.
161. Karakteristisk er følgende bemærkning i årsberetningen fra Tønder amtskreds 1971: »De lokale historiske foreninger i Rejsby, Brøns og Skærbæk har hver især holdt et møde, og nu sidst den 25. sept. holdtes der en egnsudflugt til Rømø med 70 deltagere. Det er imponerende at se alt, hvad Skærbæk historiske forening har samlet af gamle brugsgenstande fra hus, stald og mark.« SJy Årb 1971, s.331.
162. Hans Neumann: Museer i Nordslesvig, s. 7, i: Nordsl.Mus., bd. 1, 1974, s.7-13.
163. S. Schoubye: Tønder Museum 1923-1973, s.68f, i: Nordsl. Mus., bd. 1, 1974, s.29-84.
164. Hans Neumann: Museer i Nordslesvig, s.8-10.
165. Dette afsnit bygger hovedsageligt på materiale i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, bl.a. vedtægter for samt avisudklip om de lokalhistoriske foreninger og arkiver.
166. SJy Årb 1939, s.311.
167. K. M. Hermansen: Skodborg sogn i Frøs herred, 2. udg. 1971, s.7-10.
168. I Årsskrift for Sottrup sogn 1982, s. 9-11 er skildret en typisk udvikling fra det arbejde, som foregik i 1940'erne, til foreningsdannelsen, der her skete i 1981. I SJy Årb.1958, s.309 og 1959, s.210 er omtalt en række tilløb til dannelse af sognehistoriske samlinger flere steder på Als.
169. SJyÅrb 1958, s.84-89.
170. Peter Kr. Iversen: Lokalhistorisk arbejde i Sydslesvig, i: SJy MSkr 1956, s.17-25; samme: Hjemstavnsforskeren, dr. Peter Ingwersen, i: SJy MSkr 1958, s.69f.
171. Ilse Hansen: 25 Jahre Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, i: Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, hæfte 49-50, 1984, s.5-8.
172. Dette afsnit bygger hovedsageligt på materiale i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.
173. Peter Kr. Iversen: Historiske Samlinger for Sønderjylland, i: SJy MSkr 1973, s. 31-36.

174. En opfordring om at indsende beretninger fremkom i SJy Årb 1977, s.237.
175. Denne ændring kan måske skyldes formandsskiftet. Poul Andersen, der var grundlægger og leder af Historisk Forening for Gråsten kommune og af det lokalhistoriske arkiv i Gråsten, var formand for Historisk Samfund for Sønderjylland 1980-86.
176. SJy Msk 1971, s. 1-2, 1974, s. 233-36, 296f, 1984, s. 193-96, 1986, s.241f.
177. Af de 64 har 21 akademisk uddannelse, heraf flere med virkeligt mange artikler, bl.a. H. V. Gregersen, der topper med 106 numre, mens P. Kr. Iversen har 32, Jens Holdt 26 numre og redaktøren fra 1962, Inger Bjørn Svensson 31. Blandt de 64 er der 11 lærere, bl.a. Chr. Stenz (43), Jens K. Lampe (31), Chr. Maibøll (30) og W. Christiansen (27), 2 bibliotekarer, bl.a. P. Kürstein (24), og 7 journalister, bl.a. Bjørn Svensson (71) og Morten Kamphøvenser (27), men kun 4 gårdejere. Flest artikler blandt de ikke-akademisk uddannede tegner Olav Christensen sig for med 46 numre.
178. De mest skrivende i disse årgange af årbøgerne er historikerne H. V. Gregersen (18), Joh. Hvidtfeldt (10), Peter Kr. Iversen (9), Holger Hjelholt (7) og G. Japsen (6), samt teologerne Jens Holdt (13), H. F. Petersen (8) og Asger Nyholm (6). Af de ikke akademisk uddannede har skoleinspektør Børge L. Barløse og rentier Niels Black Hansen skrevet flest artikler, nemlig hver seks. Opgørelsen er foretaget på grundlag af »Indholdsfortegnelse til Sønderjyske Årbøger 1941-80«, der har 335 numre. Herfra er trukket 19 artikler fra årbøgerne 1941 og 1942 samt 33 nekrologer.
179. Den seneste fortegnelse over landsdelens museer er udsendt af amtsmuseumsrådet i 1987, og den nummer ialt 23 museer og besøgscentre. Brochuren »Museer i Sønderjylland« er udsendt siden 1973 ca. hvert andet år, og der er hver gang kommet nye initiativer til.
180. Inge Adriansen: Museumspædagogik - om virkeligheden bag et modebegreb, i: Nordsl. Mus., bd. 9, 1982, s.52-57.
181. Nordsl. Mus., bd. 4, 1977, s.5f.
182. Sv. E. Bendix-Almgreen: Stor, større - Carcharodon megalodon - en ganske særlig hajtand fra Gram-leret, i: Nordsl.Mus., bd. 9, 1982, s.35-37, og Flemming Roth: Portræt af en afdød, i: Nordsl.Mus., bd. 7, 1980, s.13-26.
183. Inge Adriansen: Lokalspil - egnesspil. Om historieformidling på en ny måde, i: Lokalhistorisk Journal 1987, nr. 4, s. 18-20.
184. Just Thorning: Hjemstavnssteater, i: Regnar Knudsen (red.): Håndbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, 1939, s.381.
185. Inge Adriansen, Finn Bredahl Jørgensen og Arne Aabenhus: Teglværksprojektet ved Flensborg Fjord - fra ide til virkelighed, 1986, s.10.
186. Vikingespillene i Jels er ikke nævnt her, fordi de ikke omhandler personer og begivenheder med tilknytning til Jels sogn, men henter handlinger fra den nordiske sagnhistorie.
187. Margit Mogensen: Stavnsbåndjubilæet - set over skulderen, i: Lokalhistorisk Journal 1989, nr. 1, s.10.
188. Claus Eskildsen: Hjemstavnskultur i folkeskolen, i: Regnar Knudsen (red.): Håndbog i Hjemstavnsforskning og Hjemstavnskultur, 1939, s.383-96.
189. I betænkning vedrørende revision af skolebøger af 8. august 1930 anbefales det at udnytte det iagttagelsesstof, der findes i hjemstavnen og en lang række eksempler på dette stofs udnyttelse anføres s.70-71 og s.104.
190. Udtalelse af initiativtageren, Warthoe Hansen på det indledende møde. Udvalget fik seminarilektor Verner Bruhn, Esbjerg, som formand, og de to sønderjyske udvalgsmedlemmer er identiske med denne artikels forfattere.
191. Henrik Becker-Christensen: Hærvejen gennem Sønderjylland, 1982. Jørn Buch og Peter Petersen: Den nationale kamp i Sønderjylland, 1982. Jane Bossen: Landsbykirker i Sønderjylland, 1984. Peter Kr. Iversen: Landbrug i gamle dage. Træk af sønderjysk landbrugs historie i 1600- og 1700-årene, 1983. Inge Adriansen og Henrik Fangel: Krigens hverdag 1914-18. Træk af dagliglivet i Nordslesvig under Første Verdenskrig, 1984.
192. Se f.eks. Bogen om Als, red. af R. Huhle, 1956, og Dybbøl sogns historie, 1976.
193. Jfr. Thorkild Kjærgård: Gårdmandslinjen i dansk historieskrivning, i: Fortid og Nutid, 1979, s.178-191.
194. Ernst Svennesen i Messeavis, udg. af Haderslev Museum, april 1989, s.1-2.

Anmeldelser

Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden. Band 9. Herrschaft Breitenburg 1256-1598.

(Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 21). Udg. af Kurt Hector og Wolfgang Prange. Neumünster 1988, 672 s.

Breitenburg nær Itzehoe opstod 1526 som godsdistrikt under den store feltherre Johann Rantzau og videreudvikledes af hans mindst lige så berømte søn Heinrich. For det historiske arbejde med disse to skikkelser, der er så centrale i Holstens, Slesvigs og kongeriget Danmarks 1500-tals historie, repræsenterer den foreliggende publicering af Breitenburgarkivet en betydelig landvinding. Et lykkeligt tilfælde har bevaret arkivet, og K.Hectors og W.Pranges flittige udgiverarbejde gør det nu tilgængeligt.

Udgaven rummer kilder fra Johann og Heinrich Rantzau, fra Johanns fader og bedstefader, samt arkivalier, der er kommet til i forbindelse med godsopbygningen omkring Breitenburg. Fra 17 gejstlige institutioner er der breve helt tilbage til 1256. Som sluttidspunkt for publikationen er Heinrich Rantzaus død valgt, nemlig nytårsdagsnat 1598/99. De i alt 1234 aktstykker er gengivet enten fuldstændigt eller i regest. En række meget omfattende kilder er dog kun kort refereret; her kan man håbe på senere særskilte udgivelser.

For den sønderjyske lokalhistoriker indeholder udgivelsen en del nyt. Der er bl.a. salgsbreve vedrørende Lindevedgård, Grønholt og gods i Hatsted marsk, samt skrivelser vedrørende markedsdagene i Husum. Allermest spændende, også i en Danmarkshistorisk sammenhæng, er imidlertid det løftebrev, som kong Frederik I afgav over for de slesvig-holstenske og danske råder i forbindelse med Christian II's fangenskab på Sønderborg slot 1532 (nr. 183). Stor adelshistorisk interesse har en fortegnelse over 238 danske adelige, der 1584 blev indbudt til Frantz Rantzaus bryllup. Listen er bearbejdet og kommenteret af Svend Gissel, Det kongelige Bibliotek, København.

Kan udgaven af Breitenburgarkivet måske umiddelbart synes noget perifer i forhold til de flestes interesser, viser således et nøjere blik på den, at der vil være noget at hente for mange, der beskæftiger sig med ældre historie. De kan hente hjælp i de fyldige navne- og stedregistre, der afslutter værket.

Bjørn Poulsen

Dagmar Unverhau: Das Danewerk 1842. Beschreibung und Aufmass.

Karl Wachholtz Verlag, Neumünster 1988, 379 s.

Blandt danske fortidsminder indtager Danevirke en særstilling ikke alene i kraft af sin størrelse, men også på grund af den lange og omfangsrige forskningshistorie, der er knyttet til oldtidsmindet. Interessen for Danevirke kan følges helt tilbage til renæssancen, selv om det først var i arkæologiens barndom i slutningen af 1700-årene og i begyndelsen af 1800-tallet, at forsvarsværket for alvor kom i fokus. Behandlingen af Danevirke var til at begynde med naturligt præget af tidens gængse forskningspraksis, der næsten udelukkende hvilede på skrevne – og ikke altid lige pålidelige – kilder. Først omkring 1840 begynder man at få øjnene op for, at det er nødvendigt med grundige opmålinger og beskrivelser af selve fortidsmindet, hvis man vil videre. Det startede med Dr. C. Manicus's undersøgelser af Østervolden, offentliggjort i »Annaler for Nordisk Oldkyndighed« 1838-39, men få år efter gælder det selve Danevirke-systemet.

Initiativtageren er den oldtidsinteresserede kaptajn Carl v. Klindt fra Eckernförde, der allerede i 1831 havde lavet en kortfattet beskrivelse af Danevirke. Herigennem var han blevet opmærksom på den meget dårlige tilstand, fortidsmindet befandt sig i, og kort tid efter grundlæggelsen af »Der Königlich Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für die Sammlung und Erhaltung vaterländischer Altertümer« – forløberen for det nuværende »Landesmuseum« i Slesvig – henvender han sig til selskabet med problemet. Men enevældens bureaukrati arbejder langsomt, og først efter Christian VIII's personlige indgriben i 1840 sker der noget. Amtmanden på Gottorp får besked om på kongens regning at opkøbe særligt vigtige og interessante dele af Danevirke, og kort tid efter bliver den første større samlede opmåling og beskrivelse af voldanlægget påbegyndt – ligeledes kraftigt understøttet af majestæten.

Opmålingen blev udført af en løjtnant Peter von Timm fra Plön – toldkontrollør af profession, men desuden en habil tegner og oldtidsinteresseret, i øvrigt samme von Timm, der fem år senere rejser rundt i Nordslesvig for at optegne fortidsminder.* Beskrivelsesdelen og ledelsen bliver overladt igangsætteren af projektet, ovennævnte kaptajn Carl von Klindt.

Arbejdet blev i det store og hele fuldført i løbet af 1842, og det var herefter Oldsagselskabets plan at få undersøgelsen offentliggjort. Men tilsyneladende er begivenhederne op mod treårskrigen kommet på tværs, og manuskriptet får lov til at blive liggende i arkivskuffen. Von Timm's og von Klindt's materiale

---

* jvf. »Lægast« 1986 og 1987 (udgivet af Haderslev Museum).

har dog ikke helt været overset. Deres arbejde blev inddraget af flere senere Danevirkeforskere, dels på grund af dets omhyggelighed, men også fordi det beskriver voldsystemet før de store fæstningsarbejder under de to slesvigske krige.

Med Dagmar Unverhaus værk »Das Danewerk 1842« har det arkæologiske landsmuseum på Gottorp Slot nu grundigt indhentet det forsømte. I en imponerende pragtbog på næsten 400 sider fremlægges det omfattende kildemateriale, gennemarbejdet og forsynet med kommentarer og i tilknytning hertil en betydelig korrespondance, så det er muligt at følge hele den indviklede sags gang fra von Klindts første henvendelse i 1835. Herudover giver Dagmar Unverhaus bog gennem de indledende kommenterende afsnit en glimrende gennemgang af det nuværende Landesmuseums tidligste historie, der tillige er et stykke fælles dansk-tysk forskningshistorie og et bidrag til udredningen af den kulturpolitiske situation i den nationale brydningstid i årene frem mod 1848.

Bogen henvender sig først og fremmest til Danevirke-forskere og til interesserede i videnskabshistorie, men også for læsere med en mere generel interesse for Sønderjyllands historie i 1830'erne og 1840'erne vil her være stof at hente.

Steen Wulff Andersen

Mikael Venge: Fra åretold til toldetat. Middelalderen indtil 1660. Dansk Toldhistorie I (313 s.).

Henrik Becker-Christensen: Protektionisme og reformer. 1660-1814.

Dansk Toldhistorie II (608 s.).

Udg. Toldhistorisk Selskab, Kbh. 1987 og 1988.

Vort lands toldhistorie, en vigtig del af Danmarks-historien, er i disse år ved at blive udsendt af Toldhistorisk Selskab, som har planlagt et værk herom på ikke mindre end fem bind! Af disse foreligger nu de to første, der behandler tiden frem til 1814 og tilsammen fylder næsten tusind sider, smukt udstyrede med mange illustrationer. Forfatterne er to anerkendte historikere, dr.phil. Mikael Venge, i mange år ansat ved Odense Universitet, og Henrik Becker-Christensen, ansat ved Institut for Grænseregionsforskning i Aabenraa. Begge har en stor produktion bag sig og har gode forudsætninger for at løse den vældige opgave, som det har været at skrive om vort lands ældre toldhistorie.

Dette emne vedrører selvsagt i allerhøjeste grad Sønderjylland, der ikke blot er grænselandet, men også transitlandet for en stor del af handelslivet i ældre tid. De ældste vidnesbyrd om opkrævning af told hertillands stammer tilmed

fra Slesvig, hvor Knud Lavard tog told, og hvor den ældste toldtarif findes omtalt i stadsretten fra omkring 1200.

Kendt fra Danmarks-historien er jo ellers opkrævninger på Skåne-markedet og Øresunds-tolden, men ved siden heraf indgår tolden af den vigtige oksehandel ud af kongeriget og gennem Sønderjylland som en væsentlig faktor. Ældste vidnesbyrd herom stammer fra Erik af Pommerns og de schauenburgske grevers gensidige klagemål og vedrører året 1409. Siden da har oksehandelen ud af landet været en årligt tilbagevendende foreteelse, der i tiden efter 1484/85 for adskillige års vedkommende lader sig følge ved hjælp af bevarede toldregnskaber.

I en tid, der ikke havde et administrativt apparat til opkrævning af indtægts-skatte, var told, dels af indførte varer (ved siden af luksus især det helt uundværlige salt) og dels af udførte varer (gennem Sønderjylland først og fremmest okser), en sikker indtægtskilde for samfundet.

Ikke mindst Christian IV mente, at her var en kilde at øse af, hvorfor hans regering udstedte såkaldte toldruller, der havde til formål at forbedre statens budget. Han praktiserede derved »merkantilismen«, længe inden en sådan handelslovgivning blev sat i system af Frankrigs Colbert, men hans ublu og vilkårlige anvendelse af stadige toldforhøjelser skabte dog efterhånden bitterhed og harme, ikke mindst i Nederlandene, datidens førende handelsnation, og i det lange løb førte denne politik til udlandets ønske om, at Øresund burde gøres til et grænsefarvand.

Det er denne kendsgerning, Becker-Christensen indleder sit mammutværk med ved at lade tiden efter 1660 skildre »i Christianopol-traktatens skygge«, en traktat fra 1645, som han i en tidligere afhandling har kaldt »en milepæl i dansk-norsk toldpolitik«. Dette hans første afsnit når til 1720, hvorefter der blev banet vej for en ny periode i toldpolitikens historie, der går til 1814, da bind II slutter.

Største delen af denne periode var merkantilismens, hvis princip, udtrykt i al korthed, findes i et brev, som storkøbmanden Jørgen Thor Möhlen fra Bergen i 1689 sendte Rentekammeret for at få tilladelse til fremstilling af raffineret salt: »Fremmede, som trækker penge ud af landet ..., glemmer, hvor mange hundrede mennesker, der har gavn af mit saltværk, at skibene holdes i fart, og pengene bliver i landet«. Det var i erkendelse af handelens betydning, at den unge enevælde skabte et særligt Kommercekollegium, og det var ud fra ønsket om at hjælpe på afgifterne for landets egne indbyggere, at der blev manipuleret med en lavere tarif for danskere, ja sågar med skibsmålingen, således at hjemlige skibe fik et fradrag på henvend en sjettedel i forhold til udlændinge. Denne ordning blev praktiseret fra 1672 til 1825!

For sønderjysk historie er kap. VIII med overskriften Oksetold og hertug-

dømmer 1660-1720 nok af størst interesse. Som følge af den politiske opdeling mellem kongelige og hertugelige distrikter (for Sønderjyllands vedkommende indtil 1720) er det naturligvis kun en del af disse landes handelsliv, der falder ind under begrebet »dansk« toldhistorie. Alligevel udarbejdedes der fælles toldruller for de to andele, den sidste kom i 1711. Gjaldt det penge, kunne de to parter åbenbart godt samarbejde!

Efter inkorporationen arvede kongemagten gottorpernes aftale om en særlig saltoktroi for lüneburgerne, som den allerede i 1711 havde tilsluttet sig for de kongelige andeles vedkommende. Da Lüneburg sammen med Hannover i 1714 fik fyrstefællesskab med Storbritannien, blev den Lüneburgske Saltoktroi en alvorlig udenrigspolitisk belastning, som det først i 1728 lykkedes den danske regering at slippe ud af. Dette forhold kunne derfor nok have været en nærmere omtale værd, selv om »dansk« toldhistorie først og fremmest er »kongeriget«.

Det hindrer dog ikke en omtale af de særlige »fyrstendømmeprivilegier«, f.eks. i forbindelse med »de fire species« (vin, fransk brændevin, salt, tobak). Det var i 1726 tanken, at københavnernes alene skulle have monopol på at handle med disse varer, men man måtte også give flensborgerne og aabenraerne denne ret i de ti år, denne forordning eksisterede.

Med oprettelsen af General-Landets Økonomi- og Commercecollegium i 1735 blev der skabt en fast ramme omkring en særlig industri- og handelspolitik, der ved hjælp af indkaldte fremmede og ved udstedelse af direkte forbud skulle fremme landets erhvervsliv, men det var dog først med toldrullerne af 1762 og 1768, at indtægterne af de enkelte varegrupper blev nøje udspecificerede. Her kunne Albert Olsens »Danmark-Norge i det 18. Aarhundrede« have været et godt supplement til den i øvrigt udmærkede fremstilling, der nu findes i »Dansk Toldhistorie II«. Det ligefrem vrimgik i disse år med monopoler, privilegier, forbud, toldforhøjelser etc.

Reformtiden indledtes som bekendt i 1784 og satte sit præg på udviklingen frem til 1814, men inden den behandles, findes et særdeles læseværdigt og givende afsnit for interesserede i sønderjysk historie, kap. XV: Kongeåtoldgrænse og inkorporation. Her gives siden P. Elisassens »Kongeaen eller den gamle grænse« den bedste gennemgang af det for vor tid så ejendommelige forhold, at den gamle helstat administrativt var delt mellem de to riger og de to lande. Omtalen af ophævelsen af denne tilstand må vente til det følgende bind af »Dansk Toldhistorie«.

Sammenfattende må det siges, at de to forfattere har haft et heldigt greb om den opgave, de er blevet sat til at løse. Fyldige henvisninger til kildemateriale og til litteratur og gode registre gør det let for benytteren at finde rundt i det meget store værk om dansk toldhistorie, der indtil nu foreligger.

H. V. Gregersen

Christian Kaatmann: Byggestil og byggeskik – nationale strømninger i sønderjysk arkitektur 1850-1940

Udg. af Institut for Grænseregionsforskning. Aabenraa 1988, 124 s., ill.

Afspejler nationale strømninger sig i grænselandets arkitektur? Dette spørgsmål har ofte stået til debat, hidtil dog mest i forbindelse med den traditionelle byggeskik – den folkelige arkitektur uden medvirken af arkitekter.

Christian Kaatmann har til sine undersøgelser af problemet valgt en anden gren af arkitekturen, det offentlige byggeri.

Tidsmæssigt har han afgrænset arbejdet til en periode på ca. 90 år, der til gengæld kan betegnes som overordentlig omskiftelig og kaotisk. Gennemgribende ændringer af samfundet i hælene på den første industrielle revolution og skærpelse af de nationale modsætninger prægede tiden.

Det forekommer derfor overordentligt relevant, at bogen hele vejen igennem behandler arkitekturen i sammenhæng med den politiske udvikling i landsdelen.

Kaatmann indleder med at give en kortfattet oversigt over arkitekturens veje fra C.F.Hansens klassicisme til nygotikken, nyrenæssancen og andre historiske stilarter. Derefter skildrer han fremkomsten af en »ny stil« og endelig bestræbelserne for at skabe en arkitektur, der har hjemstavnen som grundlag.

Bogen er i sine første kapitler disponeret efter den politiske udvikling, dvs. Sønderjylland mellem de slesvigske krige og tiden under tysk herredømme efter 1864. Herefter følger en behandling af ovennævnte hjemstavnstil fra 1900-1940, henholdsvis i tysk og dansk regi.

For perioden 1850-64 lægger Kaatmann hovedvægten på byggeriet i Flensborg. Denne by blev hertugdømmet Slesvigs »hovedstad« efter treårskrigen og skulle huse mange nye institutioner. Flere af Danmarks mest fremragende arkitekter blev kaldt til byen for at tegne offentlige bygninger og boliger til de ledende embedsmænd. Navne som Bindsbøll, Herholdt, Winstrup m.fl. var garanter for en høj arkitektonisk kvalitet ved udformning af byens nye ansigt.

På dette tidspunkt havde »Københavnerskolen« internationalt format. Professor Hetsch uddannede arkitekter, der satte deres præg på Wien, Athen og Trieste.

I Flensborg ønskede regeringen, at arkitekterne skulle skabe en national dansk arkitektur. Problemet var blot, at ingen kunne definere, hvordan det nationale skulle udtrykke sig.

På denne tid var den preussiske arkitekt Schinkel endnu det store idol, også i København. Efterhånden begyndte dog diskussionen om, hvilke arkitektoniske elementer og stilformer kunne udlægges som specielt danske. Her faldt blikket ganske naturligt på gotikkens trappegavle, som dog blev noget problematiske

som nationalt symbol, når man tænkte på tilsvarende gavle i Lybæk og andre tyske østersøbyer. Også Christian IV-renæssance med sine forbilleder i Nederlandene kunne ikke uden forbehold ophøjes til nationalarkitektur.

Resultatet for Flensborgs vedkommende blev, at det hovedsageligt blev tidens internationale arkitekturstrømninger, der kom til at ligge til grund for de nye bygningers udformning. En enkelt, men betydningsfuld undtagelse blev Bindsbølls Villa »Sol-lie«, der var inspireret af det traditionelle danske landhus. Kaatmann har derfor også valgt at lade netop denne bygning pryde bogens omslag.

Når vi går videre til bogens behandling af tiden efter 1864, er det stadigvæk vanskeligt at identificere en national, nu tysk stilretning i den officielle arkitektur. Det mest iøjnefaldende ved denne periode er, i bogstaveligste forstand, bygningernes enorme dimensioner. Det voksende offentlige bureaukrati og sikkert også myndighedernes ønske om at manifestere sig i bybilledet gav sig udtryk i bygninger som f.eks. overpræsidiets og for Gottorp slot.

Det bybygningsmæssige aspekt kunne man have ønsket sig behandlet mere indgående i bogen. Det er på dette område tidens arkitektur er mest problematisk. De gamle slesvigske købstæders målestok og traditionelle bygningsmæssige hierarki med kirkerne som det samlende midtpunkt sprængtes af de nye bygningers masse og fremtrædende beliggenhed.

Ligeledes havde det været interessant at få en henvisning til, hvad der i samme periode skete på arkitekturens område i Danmark.

Også her var man i den pågældende periode, med arkitekten Mehldahl som den dominerende skikkelse, optaget af at skabe storslåede, og ofte teatraliske stemninger med hele arkitekturhistorien som register. Et typisk eksempel er Sydbanks nuværende hovedsæde i København, hvor der ikke er sparet på virkemidlerne.

Efter at arkitekturen således i både Danmark og Tyskland i et halvt århundrede havde været baseret på en gentagelse af de historiske stilarter, søgte man omkring 1890 i begge lande nye veje. Bestræbelserne resulterede dels i »jugendstilen«, som kun er repræsenteret enkelte steder i Sønderjylland, dels i en såkaldt »ny stil« der stadigvæk benyttede sig af historiske elementer, men man sammenstillede dem på en friere måde. Kaatmann giver i sin bog en mere indgående beretning om tilblivelsen af en bygning af den sidste art, kredshuset i Aabenraa.

Kaatmann omtaler også de mange offentlige bygninger fra perioden, hvor en dekorativ virkning søgtes opnået gennem kontrasten mellem røde murstensbånd og pudsede flader. Dette stiltræk, som i dag almindeligvis opfattes som særligt tysk, opnåede stor popularitet og bredte sig til det private byggeri, ja selv danske forsamlingshuse blev udsmykket på denne måde.

Bogens anden halvdel er viet den såkaldte hjemstavnsstil (i arkitekturhistorien også benævnt nationalromantikken), både i tysk og dansk regi, i perioden fra ca. 1900 og fremefter. Blandt de mulige forklaringer for dette nye fænomens opståen nævner Kaatmann den stadig stærkere interesse for hjemstavns historien overalt i Europa.

Også en fra England udgået bevægelse til fremme af det traditionelle håndværk og en dermed forbundet interesse for det præindustrielle samfund nævnes som en af årsagerne til, at arkitekturen søgte tilbage til regionale og folkelige udtryksformer.

På vore breddegrader var det først i Flensborg den nye bevægelse fik betydning gennem møbelfabrikanten Sauermanns energiske indsats. Her blev der oprettet et kunstindustrimuseum, som fik til huse i en repræsentativ og højt placeret bygning. Som Kaatmanns skildring af museets forhistorie viser, havde man stadigvæk svært ved at finde et gyldigt udtryk for hjemstavnen. Resultatet blev, at man vendte tilbage til en form for nederlandsk renæssance, som jo hverken var særlig slesvigsk eller særlig tysk. Heri så man dog ikke noget problem, idet man særligt i Nordtyskland var grebet af en begejstring for Norden og Nederlandene, der blev næret af forfattere som Julius Langbehn i Haderslev og andre.

Som tiden gik tegnede der sig et klarere billede af hjemstavnsstilens mål og udtryksform, navnlig gennem arkitekten og forfatteren Schultze-Naumburgs indsats. På samme måde som den danske arkitekt Bindsbøll havde gjort det næsten et halvt århundrede før i Villa Sol-lie i Flensborg, søgte Schultze-Naumburg grundlaget for en ny arkitektur i den folkelige, anonyme byggeskik.

Denne holdning fik en gunstig effekt på bevaringen og plejen af den traditionelle arkitektur både gennem myndigheders og privates indsats. Således stiftede landråd Rogge en »Baupflegeverein Tondern«.

På nybyggeriets område er den tyske folkehøjskole i Tinglev et godt eksempel for fortolkningen af de regionale byggetraditioner. Om det samme kan siges om Augusta Viktoria pigegymnasiet fra 1912 i Flensborg, som er afbilledet i bogen, stiller undertegnede sig tvivlende overfor. Husets arkitektur er interessant i sig selv, men dimensionerne er helt ud af mål med den traditionelle by. Derved fortsatte gymnasiet sammen med mange andre offentlige bygninger linien fra den foregående periodes byggeri.

På tysk side fortsatte hjemstavnsstilen også efter 1. verdenskrig både i Sydslesvig og i det tyske mindretals bygninger nord for den nye grænse. En undtagelse er Deutsches Haus i Flensborg, der med sine flade tage og markante murstensornamentik snarere må henregnes til ekspressionismen, en forløber for den internationalt orienterede modernisme. Gennem »Bauhaus« i Dessau

fik den sidste retning stor betydning i Tyskland, indtil den blev forbudt af Hitler.

Fra tiden efter 1933 viser Kaatmann ingen eksempler på den herskende byggeskik.

I dansk arkitektur fik hjemstavnsbevægelsen stor betydning, navnlig gennem arkitekten Nyrops virke fra omkring århundredskiftet. Nyrop havde kontakt til højskolebevægelsen og støttede det danske arbejde i Sønderjylland gennem sin medvirken ved projekter som f.eks. frimenighedskirken i Stenderup og Sønderborghus. Væsentlig indflydelse på det danske byggeri i Sønderjylland havde også den store landsudstilling i Århus i 1909, hvor der vistest en mønsterstationsby. Senere spillede især foreningen »Bedre Byggeskik«s virke en rolle.

Kaatmann afslutter sin bog med perioden 1920-40 i Nordslesvig. Først præsenterer han landsdelens førende danske arkitekter på denne tid: Jep Fink, Peter Callesen jr., Andreas Dall, Peter Gram, Holger Mundt m.fl. I dette kapitel får vi også oplysninger om de pågældendes uddannelsesmæssige baggrund. Det viser sig, at den tids arkitekter alle havde en solid håndværksmæssig basis suppleret med forskellige former for bygmesteruddannelser enten i Danmark eller Tyskland. Såvidt det kan ses, var det kun Holger Mundt i Sønderborg, der havde en egentlig akademisk arkitektuddannelse. Heri adskiller situationen sig fra perioden efter 1852, hvor arkitekter med afgang fra Kunstakademiets arkitektskole i København dominerede billedet.

Dette er nok medvirkende til, at byggeriet efter 1920 gennemgående er mere præget af god håndværksmæssig kvalitet og sober udformning end af strømninger, der bevægede sindene i København.

Hverken 20'ernes nordiske nyklassicisme eller 30'ernes internationale funktionalisme satte sig særlig dybe spor i landsdelen.

I Aabenraa fik arkitekten Jep Fink mulighed for at præge en hel strækning af H.P.Hanssensgade med sine bygninger. I bogen karakteriseres de som en klassicistisk påvirket udgave af »Bedre byggeskik«. Såvidt undertegnede er informeret, opfattede Jep Fink selv sine bygninger som inspireret af slesvigsk og holstensk herregårdsarkitektur.

Af gode grunde giver Kaatmann Duborg-skolen i Flensborg en særlig omtale. Stedet var forpligtende, den gamle Duborg's grund. Arkitekten Andreas Dall lod sig dog ikke heraf forlede til at bygge en tung fæstning. Tværtimod udstråler bygningen en velgørende elegance i sit frie spil med forskelligartede stilelementer.

Slutteligt omtaler Kaatmann nogle bygninger ved Flensborg Fjord som bærere af en særlig national symbolik. Dels vandrehjemmet »Grænseborgen« i Kollund, tegnet af arkitekt Povl Stegmann og dels Korskirken i Rinkenæs

af arkitekten Lønborg Jensen. Den sidste er et meget sent eksempel på genoplivelse af middelalderarkitektur.

Sammenfattende viser Kaatmanns arbejde, hvordan arkitekturen er påvirket af strømninger, der skiftevis lægger vægten på det universelle og det regionale. I en tid, som den i bogen omhandlede, er det ikke overraskende, at der opstår ønsker om en national arkitektur. Men ikke mindst bogens illustrationer afslører, hvor vanskeligt det er gennem bygningskunsten at finde et almengyldigt udtryk for en national egenart.

Hans Munk Hansen

Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. Zehn Jahre Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins.

Herausgegeben von Ingwer E. Momsen. Karl Wachholtz Verlag, Neumünster, 1988. 408 s. hft., ill.

Med denne udgivelse markerer Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins, at ti år er forløbet siden oprettelsen i 1978. Mange, hovedsagelig yngre, historikere i Slesvig-Holsten fandt dengang, at de eksisterende institutioner inden for faget ikke i tilstrækkelig grad imødekom den opblomstrende interesse for økonomisk og social historie, som kendetegnede 1970'erne. For at fremme studiet inden for det nye forskningsfelt grundlagde man derfor sin egen institution, der fik som målsætning særlig at behandle tiden efter ca. 1750, også under inddragelse af udviklingen i de tilgrænsende regioner i det øvrige Nordtyskland og Danmark. Derfor deltager også danske historikere i Arbeitskreis' seminarer og udgivelser.

I det forløbne årti har Arbeitskreis kunnet fremlægge 15 monografier i serien »Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins«, hvor emnerne især har været koncentreret om befolkningsudviklingen, industrialiseringen og arbejderbevægelsens opkomst.

De samme temaer vejer tungt til også i festskriftet, der rummer i alt 21 afhandlinger. Her er det kun muligt at fremdrage enkelte, hovedsagelig sådanne, som vedrører slesvigske eller fælles slesvig-holstenske forhold.

Peter Wulf beskæftiger sig med pionererne inden for industrialiseringen og når frem til, at det – også i Nordslesvig – som oftest var købmænd eller håndværksmestre, der begyndte på en industriel produktion. Artiklen er væsentlig ved dens påpegning af den menneskelige indsats – industrialiseringen var ikke kun anonyme kræfters spil.

Ulrich Lange analyserer debatten om indførelse af næringsfrihed i hertugdømmerne i 1830'erne og 1840'erne og behandler et lovudkast, som ville

have indført en vis næringsfrihed, dersom ikke Treårskrigen havde stillet sig hindrende i vejen.

I Walther Asmus' artikel »Die verkehrs- und wirtschaftsräumliche Entwicklung Schleswig-Holsteins 1840-1914« forsøges en syntese af den økonomiske udvikling med udbygningen af infrastrukturen som omdrejningspunkt. Asmus inddeler perioden i tre faser: den førindustrielle tid indtil 1830, den tidlige industrialisering 1830-70 og industrialiseringen 1870-1914. Overbevisende argumenteres der for, at den dynamiske faktor, ikke mindst i fase 3, var landbruget. Erhvervets behov for råvarer samt dets øgede markedsorientering med salg af levende kreaturer fik stor betydning for jernbanenettets udvikling.

Asmus vurderer også den økonomiske betydning af hertugdømmernes indlemmelse i Preussen i 1867. Den skærper konkurrencen, »jedoch profitiert das Land insgesamt von dieser Umorientierung, vor allem die Landwirtschaft ...«. Her må ordet »insgesamt« siges at være særdeles vel anbragt, for der var store forskelle på den økonomiske vækst i Slesvig og Holsten, hvilket Asmus nok burde have gjort nærmere rede for, f.eks. med udgangspunkt i befolkningsudviklingen. Mens tilvæksten i indbyggertallet i Holsten (uden Lauenborg) fra 1871 til 1910 var på 84%, nåede den nemlig i Slesvig kun op på 18%. Også i forhold til den stat, Slesvig i 1864 var blevet skilt fra, sakkede det tidligere hertugdømme agterud; i Nørrejylland voksede befolkningen således 1870-1911 med 52%.

De nordslesvigske byers lange stagnation fra ca. 1870 til midten af halvfemserne eksemplificeres i Henrik Fangels artikel om socialstruktur og kvarterdannelse i Haderslev fra 1880 til 1914. For den socialhistoriske forskning i Nordslesvig og Slesvig-Holsten er manglen på de originale folketællingsskemaer fra den preussiske tid et stort problem. Fangel viser, at klasseskatterullerne og husstandslisterne udgør en brugelig erstatning – når de altså er bevaret. Han når frem til, at arbejderklassens størrelse nærmest svingede i takt med befolkningsudviklingen, således at fald og fremgang i byens indbyggertal især faldt i denne socialgruppe. De selvstændiges antal var nogenlunde konstant, men med store interne forskydninger fra håndværksmestre til handlende. – Især når Fangels artikel sammenholdes med Peter Dragsbos bog om Aabenraa 1805-1920, er der vundet vigtig ny indsigt i de nordslesvigske byers udvikling 1864-1920.

Også med Ingwer E. Momsens artikel om skibsbyggeriet omkring år 1800 mærkes, at der skabes fast grund under fødderne på et vigtigt felt i den økonomisk-social historie. Hans opgørelse over handelsflådens tonnage i hertugdømmerne er således værdifuld. I den »florissante periode«, hvor neutrale landes søfart og handel profiterede på de krigsførende magters behov, øgedes tonnagen fra 17 til 47 tusind kommercelæster. Momsen redegør for flådens

geografiske fordeling i 1803, hvor Flensborg lå i spidsen med godt 14.000 KL, tæt fulgt af Altona med over 11.000 og Aabenraa på tredjepladsen med 2100 KL. Tonnageforøgelsen forudsatte naturligvis et omfattende skibsbyggeri, som især var lokaliseret i Flensborg, Egernfærde, Altona og Kiel.

Festskriftet rummer endvidere tre artikler om socialhistoriske kilder. Klaus Greve undersøger folketællingerne fra før 1864 som kilder til erhvervshistorien og når frem til, at de ikke kan stå mål med lister over håndværkere og handlende, hvor sådanne er bevaret. Folketællingerne medtager nemlig kun en persons hovederhverv, ikke hans bierhverv. Lars N. Henningsen gør rede for de landkommunale arkiver fra den preussiske tid og deres anvendelsesmuligheder for socialhistorikeren. Han peger bl.a. på fattigsagerne som godt bevarede, hvorimod skattelisterne ofte kun meddeler det opkrævede beløb, ikke skattegrundlaget. Endelig omtaler Kai D. Sievers de trykte embedslægeberetninger fra den preussiske tid. Det påpeges, at der her ligger store muligheder for socialhistorikeren. Man savner i artiklen dog oplysninger om, hvor de lokale embedslægers beretninger kan findes i arkiverne, såfremt de skulle være bevaret.

Sammenfattende kan det siges, at Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins har markeret sit jubilæum på værdig vis. Festskriftet viser, at der arbejdes solidt med en mangfoldighed af emner. Det fornemmes afgjort, at det tidspunkt, hvor Arbeitskreis må prøve kræfter med en sammenfattende fremstilling af Slesvigs og Holstens socialhistorie, er rykket nærmere.

Hans Schultz Hansen

Eckardt Opitz: Schleswig-Holstein: Landesgeschichte in Bildern, Texten und Dokumenten. Fotografiert von Reinhard Scheiblich.

Hamburg: Rasch und Röhring Verlag, 1988, 256 s., ill., indb.

Vi lever i dag i en billedverden. Selv mindre provinsaviser er næsten utænkelige uden farvebilleder, og populærvidenskabelige historiske værker kappes om at lade billeder erstatte det skrevne ord. Det er imidlertid uheldigt at gå fra den ene grøft over i den anden. Brugen af billeder kan let overdrives. Billeder i sig selv siger ofte kun lidt – de skal bringes til at tale, gennem forklarende billedtekster. Kunsten er at få tekst og billede til gå op i en højere enhed. Det vil f.eks. ofte være muligt at begrænse en bogs tekst til det, der bedst kan udtrykkes i ord, og at overlade egnede enkeltheder til en kombination af billed og billedtekst. Derved undgås, at billederne kommer til at virke påklistrede,

eller at billedteksterne blot gentager bogens tekst. At forene tekst og billeder/billedtekster på denne måde er blot en svær kunst – den kræver, at værket tekstdel udformes med billeddelen i tankerne – og omvendt.

Heldigvis er eksempler på afbalancerede værker af denne art dog ikke vanskelige at finde, især inden for den nyere danske historiske litteratur. Billedværkerne »Sønderjylland. Historisk billedbog I-III« udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland 1964-79 og »Danmark. Historisk Billedbog I-V« udgivet af Dansk Historisk Fællesforening 1969-71 kan nævnes frem for andre.

Tysk historievidenskab har derimod længe været mere tilbageholdende med at sætte billeder ved siden af det skrevne ord. Billedernes fremmarch er imidlertid uimodståelig, og langt om længe foreligger der nu en Slesvig-Holstens historie i »ord, billeder og dokumenter«. Historikeren Eckardt Opitz har ansvaret for den kompakte og detailrige tekst om hertugdømmernes historie fra de ældste tider til vore dage. Beretningen er rimeligt fordelt over det lange kronologiske tidrum, og den politisk-statslige historie går pænt i spand med den økonomiske og sociale udvikling. Der er endda blevet plads til kapitler om hansestaden Lübeck, om de religiøse mindretal og om de imponerende kanal anlæg lige fra middelalderen til nyere tid.

Den omfattende tekst suppleres af hundredvis af velvalgte fotos, de fleste i farve og alle i fremragende gengivelse. Hovedparten er optaget specielt for denne bog, og mange motiver er næppe set gengivet før. Overalt er det lykkedes at benytte billedet til at fortælle noget andet og mere end det, der læses i hovedteksten, og det forekommer næppe nogetsteds, at billedteksterne blot gentager teksten. Man tvinges derved til at læse/betrakte tekst, billeder og billedtekster i ét forløb.

Bogen er en komprimeret sammenfatning af landet Slesvig-Holstens historie. Det har medført, at der ikke er blevet megen plads til historien om det nordligste Sønderjylland, og den sammenfattende forenkling af historien har medført enkelte tvivlsomme tolkninger eller uheldige udeladelser. Blot et par eksempler: Flensborg by og amt omtales ikke blandt de kongelige dele ved hertugdømmernes deling i 1544 (s. 100). Under redegørelsen for Den store nordiske Krig forbigås elegant Gottorps bekendte dobbeltspil med den svenske general Stenbock (s. 122f). Det er også et udtryk for, at historien er set sydfra, når det om årene mellem de slesvigske krige fremhæves, at landet længtes efter befrielse fra det danske styre (s. 199). Til gengæld lægges der ikke skjul på f.eks. von Köllers »uværdige chikanepolitik« (s. 217). Konkrete fejl leder man heller ikke forgæves efter: Side 188 lader forfatteren Lornsen skrive den bekendte pjece »Ueber das Verfassungswerk in Schleswigholstein« på Sild – det skete snarere i Kiel. Læseren forstyrres også af spredte trykfejl i årstal (f.eks. side 91 og 98). Værket afsluttes af person- og stedregistre, men desværre

ikke af et sagregister. Det havde endelig været rart at have nogle flere orienterende moderne oversigtskort, evt. anbragt på bindets inderside.

Alt dette er imidlertid skønhedspletter. Mere væsentligt er det alt i alt at fremhæve værketets kvaliteter som en heldig kombination af tekst og billeder, så smukt udført, at det berettiger prisen på 128 DM. Man må håbe, at værket modtages så godt, at der bliver plads til et nyt oplag – dér vil de ret mange skævheder og trykfejl let kunne rettes op.

Lars N. Henningsen

Svend Åge Karup, Jakob Rod, Gudmund Tybjerg (red.): 1788-1988 Tønder Statsseminarium. Et jubilæumsskrift.

Tønder 1988, 256 s., ill. indb.

Tønder seminarium opnåede i 1988 den tvivlsomme ære at blive Nordslesvigs formentlig mest omtalte institution – indtil gravens stilhed sænkede sig efter folketingets vedtagelse af nedlæggelsen den 24. januar 1989. I september måned året forud fejrede det hæderkronede seminarium 200 års jubilæum, og det blev blandt andet markeret med et stort og smukt festskrift – ikke en traditionel skolehistorie, men derimod en samling artikler om forskellige aspekter af seminariets liv i fortid og nutid. Historien varetages af de fire første afsnit.

Rektor Rods årstalsliste fastholder de vigtigste milepæle, og seminarielektor Gudmund Tybjerg redegør for de tidligere, meget forskelligt farvede fremstillinger af seminariets historie. Grundlæggeren Balthasar Petersen præsenteres gennem lektor Anni B. Hattesens oversættelse af fundatsen og professor Bugges grundige analyse af nogle af hans hovedværker. I det næste hovedafsnit om seminariets ydre rammer har Ingolf Haases velskrevne og veldokumenterede artikel om bygningshistorien særlig værdi. Det lykkes forfatteren at opridse både de konkrete bygningers tilblivelse og historie og samtidig at tegne nogle hovedlinjer af egnens generelle arkitekturhistorie gennem 150 år. De pædagogiske og uddannelsesmæssige aspekter varetages af fire artikler. Fhv. undervisningsinspektør Tage Kampmann giver et tankevækkende rids af læreruddannelsens historie gennem 40 år. Planlægningens kortsynethed og nedlæggelse(r)n(e)s nødvendighed mere end antydes. Det er modig tale i denne sammenhæng. Universitetsadjunkt Jørgen A. Jensen viser, hvordan rekrutteringen af lærerstuderende har ændret sig gennem de sidste 20 år, og han påviser seminariets afhængighed af et overskud af ansøgere ved de øvrige seminarier. Tønder seminariums plads i EDB-verdenens avantgarde belyses af studielektor Børge R. Christensen.

Bogens sidste hoveddel er helliget personskildringer og erindringer, og det

er fængslende læsning. Troels Fink fortæller veloplagt om de mest markante af de mange dansksindede lærere, som udgik fra Tønder seminarium, men som af nationale grunde opgav lærergerningen for at tjene den danske sag: Matthias Andresen, J.H.Schmidt, Hans Lorenzen, Jens Jessen, R.P.Rossen, M.C. Mathiesen og Nicolai Svendsen. Rektor Knud Fanø beretter om den berømte Claus Eskildsen, en omdiskuteret skikkelse. Det sidste ord om hans nationale udvikling er næppe skrevet endnu. Gunnar Kragelund, dimittend fra 1947, tegner levende erindringsbilleder fra seminariet og byen i besættelsesårene, og fhv. skoleinspektør Karl Andresen beretter afsluttende åbenhjertigt om sydslesvigernes forhold til seminariet i de første år efter krigen.

Bogen afsluttes af en summarisk liste over personalet siden 1920. Fyldige separate billedafsnit har for eftertiden værdi som registrering af seminariets udseende umiddelbart før den endelige nedlæggelse.

En broget buket – lidt for enhver smag – sådan kan man vist karakterisere bogen. I nogle artikler kunne man have ønsket mere dybtgående kildestudier, i andre går forfatteren uden om den varme grød. Men sådan har man nu engang valgt at gøre det, og resultatet er blevet en velskrevet og typografisk smuk bog. Derfor er det nok heller ikke rimeligt at angribe redaktionen for at have forskærtset lejligheden til at give en fyldestgørende skildring af seminariets og lærerkorpsets værdige plads i byens og landsdelens liv efter Genforeningen. Forhåbentlig lykkes det senere at løse denne opgave, og samtidig at føre Tønder Seminarie-Stat a jour for årene efter 1964. Her er en opgave for de mange flittige lokalhistorikere i Tønder.

Lars N. Henningsen

Thomas Schäfer: Die Schleswig-Holsteinische Gemeinschaft 1950-1958.
Wachholtz Verlag, Neumünster, 1987. 207 s.

Det er velkendt, at flygtningemasserne som Slesvig-Holstens nye proletariat efter 1945 fremkaldte voldsomme reaktioner i den hjemmehørende befolkning. De forstærkedes af kravet om en nyfordeling af jord og andre realværdier. Truslen var en radikaliserende af flygtningene, hvis der ikke skete en virkelig økonomisk udligning, så de fik kompensation for deres svære materielle tab. I de første besættelsesår var der organisationsforbud. Flygtningene måtte kun organiseres religiøst, men ikke i interesseorganisationer eller egentlige politiske flygtningepartier. Da dette forbud blev ophævet, slog det særlige flygtningeparti BHE, der havde sin basis i Slesvig-Holsten og andre flygtningeområder, igennem med voldsom kraft. Den politiske magtbalance blev forrykket i delstater såvel som på forbundsplan. Samtidig med, at BHE nu energisk kunne kæmpe

for flygtningeinteresserne, dannedes en egentlig slesvig-holstensk protestbevægelse mod flygtningeaktivisterne. Det var den meget sammensatte gruppering »Schleswig-Holsteinische Gemeinschaft«. Tysk-nationale slesvig-holstenere frygtede, at Slesvig-Holstens folkelige og kulturelle særpræg skulle blive udsløttet. En af organisationens vigtigste støtter var grundejerforeningens talsmænd, der kæmpede for de hjemmehørendes interesser. »Schleswig-Holsteinische Gemeinschaft« formåede ikke længe at bevare en selvstændig politisk identitet, men udviklede sig til en tysk-national bevægelse, præget af stærkt højreorienterede tendenser.

Thomas Schäfer har i sin fremstilling beskæftiget sig udførligt med såvel flygtningeproblemet i Sydslesvig og Holsten som den eksplosive danskorienterede bevægelse. Udviklingen 1945-1955 og konsolideringen af den problemhærgede delstat Slesvig-Holsten er stadig et interessant arbejdsområde for både tyske og danske historikere. Men det er svært at skrive historie uden et rimeligt kendskab til både tysk og dansk. Bogen indeholder ganske vist danske fremstillinger i litteraturlisten, men de spores ikke anvendt. Det betyder, at der bliver givet en forbløffende gammeldags tysk-national præsentation af grænseproblemerne. Det er synd, for de urolige bevægelser i efterkrigstiden er faktisk interessante. Mange af de gamle urostifere dukkede op igen, dels gamle nazister som »Asmus von der Heide«, Wilhelm Jürgensen, dels andre ideologiske fejlfarver. Man kan af fremstillingen få det indtryk, at »Asmus von der Heide« efter krigen blev dømt, fordi han skrev artikler i en tysk avis. Og det er jo nænsomt sagt ikke hele historien. Der er flere grove tilfælde af den type. For de tyske anførere i bevægelsen får man rimelig god besked, også om den ideologiske baggrund. Men det gælder for Schäfer som for andre tyske historikere, at det kniber med at yde Fr. W. Lübke retfærdighed. Lübke bidrog stærkt til stabiliseringen af delstaten Slesvig-Holsten i en kritisk periode, hvor bl.a. »Schleswig-Holsteinische Gemeinschaft« og andre ekstremistorganisationer havde et vist potentiel. Hans anvendelse af grænsepolitikken som indenrigspolitisk instrument er fortsat undervurderet. Det er godt, at der begynder at komme flere skildringer af delstaten Slesvig-Holstens udvikling. Men lidt flere nuancer vil ikke skade.

Anders Ture Lindstrøm

Renate L. Wertz: Die Vertriebenen in Schleswig-Holstein.

Herausgegeben vom Landesverband der vertriebenen Deutschen-Vereinigte Landsmannschaften-Schleswig-Holstein e.V. mit Unterstützung des Landes Schleswig-Holstein. Kiel, 1988. 95 s.

Med mange millioner nazisters trofaste hjælp til sidste minut blev Hitlers forbryderregime holdt ved magten til maj 1945.

Nazismen blev en katastrofe for hele den civiliserede verden. Diktaturets totale sammenbrud fik alvorlige følger for det tyske folk. Det stortyske rige blev splittet ad, men hjulpet især af klog amerikansk politik er det siden langsomt lykkedes at få et tysk demokratisk system til at fungere. Det er ikke uden fejl og mangler, sådan er demokratier, men det virker rimeligt, og det er trods nye belastninger lykkedes at holde politiske infektioner nogenlunde nede. Men specielt i Slesvig-Holsten har det været svært for samfundsforskere og historikere at finde et nøgternt ståsted i vurderingen af den tyske katastrofe og tiden, der fulgte. Det mærkes også i denne på mange måder ellers udmærkede publikation, skrevet af en flygtningehistoriker i den aldersklasse, der ellers skulle kunne tillade sig en mere åben holdning til den tyske og slesvig-holstenske virkelighed, selv om det siger sig selv, at der vil være visse grænser for en bog, der er udgivet af flygtningeorganisationerne. Den er et forstudie til en større fremstilling om flygtningene i Slesvig-Holsten, men bortset fra traditionel tysk selvmedlidenhed og mangel på indsigt i grænseforhold, får man f.eks. en god indføring i de reelle problemer, der opstod, da flygtningemasserne 1945-46 oversvømmede Slesvig-Holsten.

Der bliver givet god besked om den frygtelige nød, om tvangsindkvartering og sult, om de sociale spændinger og konflikter mellem flygtninge og hjemmehørende. Solidariteten efter den tabte krig var yderst beskedene.

Der bliver givet nogle brutale eksempler på den kulde, de hjemmehørende demonstrerede. I Sydtønder amt kunne man møde forslag om, at man skulle fordrive flygtningene og lade dem dø af sult, eller lade dem spise græs. Flygtningenes »ruin-kriminalitet« forbedrede ikke stemningen. Der var mere klassekamp end næstekærlighed. Det er velkendt, at flygtningene erhvervsmæssigt blev deklasseret, de blev Slesvig-Holstens kulier. Hvis de da kunne få arbejde. Og de blev naturligvis udnyttet. Det var en meget ydmygende situation ikke mindst for det store antal tidligere landmænd og selvstændige erhvervsdrivende. Men også for de mange tusind kvinder, der tidligere havde haft middelklassestatus østpå og nu måtte nøjes med lavstatusarbejde. Kun langsomt afhjalp flygtningelovgivning, jordreformer og det vesttyske mirakel situationen i den slesvig-holstenske fattiggård.

Til gengæld var flygtningearbejdskraften, fattig og arbejdsvillig, siden en

vigtig faktor i den økonomiske genopbygning af det krigshægede Tyskland.

Et kapitel om sult og nød afslører mange tyskeres mangel på psykologisk sans og perspektiv. Millioner af krigsfanger og deporterede var af nazisterne blevet udnyttet som slavearbejdskraft 1939-45. Efter befrielsen var de ikke ligefrem besjælede af taknemlighed og udgjorde et stort ordensproblem. I organiserede røverbander hægede de i jagten på fødevarer og andet brugbart. Gradvist blev besættelsesmagten nødt til at skride hårdt ind. Men man får kun et meget spinkelt indtryk af den brutalitet, også den lokale befolkning havde behandlet slavearbejderne med.

De nye østflygninge af tysk afstamning, der kommer til regionen i dag, bliver materielt behandlet godt. Men ellers er modtagelsen og den menneskelige kulde som i 1945-46. Det er nyttigt, at Renate Wertz belyser de faktiske forhold, så der ikke opstår myter om den store solidaritet mellem hjemmehørende og flygtninge.

Anders Ture Lindstrøm

Franz Wingender: Modstand i Sydslesvig – før og efter 1945.

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1988. 208 s, ill. & med en stor samling genoptrykte illegale blade; personbiografier & -register.

I Sønderjyske Årbøger (1984) anmeldtes Franz Wingenders *Mit danske liv*; året efter *Krigens lænker*, hans krigsdagbog for perioden 1939-44.

Nu følger så *Modstand i Sydslesvig*, hvor forfatteren i højere grad distancerer sig fra det selvbiografiske stof, og dog alligevel fortsætter en linie, der blev lagt op til i de to foregående bind: det er forståeligt svært for den ældre generation at slippe tiden omkring verdenskrigen; og det er værdifuld læsning for den yngre generation: at linien også fortsættes i selve formuleringen, Franz Wingender skriver på en afslappet (næsten skødesløs fortællende) måde, gør kun tilgængeligheden så meget større.

Værket falder klart i to tidsafsnit: 1943-45, der beskæftiger sig med bekæmpelsen af nazi-diktaturet, samt årene 1946-48, som primært beskriver forholdet til den britiske besættelsesmagt: derfor *modstand – før og efter 1945*.

Lad det allerførst blive stærkt pointeret, at en bog som denne er væsentlig; det meget røre, i positiv forstand, omkring bogens udgivelse demonstrerer dette. Det er nemlig vigtigt at få slået fast, at også i en vanskelig tid og under de værste vilkår var der i Sydslesvig en både impulsiv, men også organiseret modstand imod fascismen, i øvrigt inspireret af og i samarbejde med de kredse i Danmark, der konsoliderede frihedskampen efter 1943.

Det danske mindretal i Sydslesvig har næsten pr. tradition i den tid, det har

eksisteret, opretholdt en loyal og lovlydig holdning over for værtslandet; Franz Wingender beviser her tydeligt, at der er grænser for denne tilstand; og det er ikke så dårligt. Især fordi det forekommer mig, at mindretallets situation var vanskeligere end i Danmark, det er oplagt, men også fordi mindretallet ifølge bogen og vist de faktiske forhold måtte vise sig mere nuanceret i sin modstand, der ikke blot rettede sig imod nazismen, men tillige imod den senere besættelsesmagt, der ikke havde stor forståelse for et dansk sindelag syd for grænsen. Og som forfatteren skriver, var det ofte de samme (unge) mennesker, der reagerede imod begge »systemer«. Lad så være, at modstanden var af mindre omfang i det sydslesvigske område, – når man blot betænker, at der var færre til at varetage den på grund af den påtvungne krigstjeneste – eller ud fra den kendsgerning, at en del havde forladt landsdelen inden.

Da krigen kom til Danmark, var den allerede gammel i Sydslesvig, og da freden brød ud i kongeriget, begyndte nye problemer at tårne sig op hernede. Franz Wingender beretter det, så det bliver vedkommende uden at blive patetisk.

Bogen bærer som forfatterens tidligere værker stærkt præg af spredte glimt af erindringer og oplevelser; og de fortælles godt, så man får indtryk af mindretallets frygtelige levevilkår på den tid. Til gengæld savner man nok Franz Wingenders egen opsummering af perioden og måske en smule mere teoretiseringen, så konklusionen var blevet samlet og ikke kom via de mange eksempler på modstand og de mange indskudte tilgængeligheder af meninger.

Den store samling genoptrykte illegale blade fra årene 1945-48 (side 81-196) er spændende læsning, der tydeligt vidner om en tid, hvor mindretallet var tvunget til »overvintring«, og hvor åbenbart »alt kunne ske« (og ofte gjorde det); man befandt sig, får man indtryk af, i »et vacuum« imellem håb og frygt for fremtiden; og betænker man, at det kun er et lille halvt århundrede siden, har det danske mindretal i grunden klaret det godt: takket være Franz Wingenders generation og de skæbner, han beskriver – mennesker, der egentlig mere søgte det rette sindelag, og det var måske lige så meget »det demokratiske«, som det var »det danske«, end de ønskede at flytte grænsepæle.

– Men også her gælder som ved de mange eksempler på modstand, at forfatteren nok i for høj grad ubearbejdet overlader materialet til læserens egen konklusion.

Franz Wingenders første bog *Mit danske liv* vedrørte årene 1920-50; hans anden bog *Krigens lænker* må velsagtens opfattes som en udvidet fodnote til den første. I anmeldelsen af de to bøger blev der dengang skrevet:

Franz Wingender kan da umuligt lade *Sit danske liv* ophøre i 1950 ...! Gemmer der sig her en underfundighed? Eller må man

med bogens undertitel i erindring formode, at det har været hensigten at gøre rede for baggrund og grundlag, og at en fortsættelse om forfatterens voksne virke vil følge ...? Den røde tråd (og de løse ender) fortjener en konklusion. (1984)

I sin tredje bog er Franz Wingender forblevet i tiden før 1950 – om end spektret er blevet bredere end det rent selvbiografiske. Efter læsning af bogen er min egen konklusion den, at tiden 1945-48(49) snarere end en afrunding af en tidsepoke er en indledning til en ny periode, som forfatteren forhåbentlig vil tage sig af i en fjerde bog.

Vor generation i Sydslesvig har behov for gode beskrivelser af 1950'ernes årti, og de efterfølgende; det savner vi. Franz Wingender kan gøre det, på sin i bedste forstand folkelige fortælle måde, og han har med *Modstand i Sydslesvig* taget et godt tilløb til den nye tid ...

Christian Skov

Vore egne publikationer

Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1831-36. I uddrag ved Peter Kr. Iversen. Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr. 67. Aabenraa 1988. 188 s., ill.

I 1954 og 1955 udgav Peter Kr. Iversen uddrag af den fremtrædende vestslesvigske kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbøger fra 1808-31 og 1836-58 i Sønderjyske Årbøger. De blev senere trykt samlet som bd. 15 i Historisk Samfunds skriftrække. Iversen havde ikke på daværende tidspunkt kendskab til bindet fra 1831-36, men har siden fået adgang til det, og nu foreligger det trykt i uddrag med en instruktiv indledning af udgiveren.

Wulff var først og fremmest handelsmand, og i de her behandlede år var det uldhandelen, der var i centrum. Om foråret købte han og hans medarbejdere uld op både i Vestjylland og marsken, og dagbogsuddragene giver et levende billede af de hektiske uger i maj, hvor uldopkøberne konkurrerede om at komme først til den gode uld. Der er samtidig tale om et væsentligt bidrag til især Vestslesvigs økonomiske historie. Derimod fortælles der i den foreliggende bog forholdsvis mindre om afsætningen til de nordtyske tekstilområder.

Wulffs indsats for at købe jord til sin lille gård i Brede og for at forbedre jorden får en fremtrædende plads i både kildeuddragene og indledningen. Nogle jorder lod han afvande, mens andre blev overrislede, og markerne blev forbedret med gødning og påkørt jord. Endelig er der grund til at fremhæve en række politiske betragtninger. Iversen karakteriserer med rette Wulff som gammelliberal og kongetro. Dog føles det næsten helt moderne, at Wulff med stor interesse fulgte den politiske udvikling i det fjerne Spanien.

Når det er disse emner, læseren bliver præsenteret for, skyldes det i ikke ringe grad udgiverens valg. Det er altid vanskeligt at udgive kilder i uddrag, ikke mindst dagbøger, hvor det ofte er værdifuldt at kunne følge dagbogsskriverens virke fra dag til dag. I 1954-55 trængte Iversen så mange års dagbogsnotater sammen på 250 sider, at der kun kunne blive plads til temmelig spredte smagsprøver på Wulffs daglige gøremål. Anderledes i den foreliggende bog, hvor der er tale om et væsentligt mere systematisk udvalg, hvilket øger bogens værdi som kilde ikke så lidt.

Iversen redegør for principperne i indledningen. Som hovedregel medtager han alt vedrørende familien, gården og andre lokale forhold i Brede, skildringen af Wulffs opkøb af uld og kniplinger samt hans politiske betragtninger. Derimod udelades Wulffs daglige redegørelse for vind og vejr, hans handelskor-

respondance og hans forretningsrejser i udlandet. Det betyder, at man fuldt ud kan bruge den trykte udgave som kilde, hvis man alene interesserer sig for landbruget, de lokale Brede-forhold og uldopkøbene. Vil man derimod have et mere grundigt kendskab til videresalget af varerne og hele hans forretningsforhold, må man gå til originalen.

Udvalgsprincippet betyder imidlertid, at totalbilledet bliver markant anderledes, end det er i originalen. Den foreliggende bog kommer til at handle næsten lige så meget om landbrug som om handel. I originalen fylder handelen derimod langt mere i kraft af næsten daglige redegørelser for den omfattende handelskorrespondance og beretningen om forretningsrejserne. Wulff var købmand og nærmest kun hobbylandmand.

Det har imidlertid været nødvendigt at gøre et udvalg, da det ville sprænge alle rammer at udgive hele dagbogen, og i det store og hele har udeladelsen af de mange bemærkninger om vind og vejr og de næsten daglige notater om, hvem Wulff havde fået og sendt breve og penge fra og til, gjort bogen mere letlæst og underholdende. Det er formentlig også rigtigt, at der er et større publikum, der interesserer sig for indsatsen som landmand i Brede end for de tyske handelsrejser – selv om de sidste var af langt større økonomisk og samfundsmæssig betydning.

De formelle sider af kildeudgaven er løst på fin vis. Tekstgengivelsen er bogstavret, det er markeret, hvor der er forkortet i teksten, og ved længere udeladelser giver udgiveren et kort og instruktivt referat.

Illustrationerne hører til gengæld til bogens svageste sider. Den rummer nogle portrætter og tre kort. Desværre er det ene af de to ældre kort (s. 97) temmelig utydeligt, og det moderne trafik kort s. 29 er noget af en nødløsning.

Carsten Porskrog Rasmussen

Vibeke Harsberg: Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864.

Studier, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 3, Aabenraa 1988, 140 s.

Industrihistorie er i høj kurs for tiden, og jeg greb da også med interesse ud efter denne afhandling, da den forelå. Ideen med en undersøgelse af den nordslesvigske industris famlende begyndelse er helt oplagt. Mine tanker gik straks til Helle Askgaard's Den sønderjyske industris udvikling fra 1920 til 1970, der er hovedværket for tiden efter genforeningen. Den foreliggende afhandling beskæftiger sig med tiden mellem de to slesvigske krige. Som understreget i afhandlingen sker det egentlige gennembrud til en industri i moderne forstand først i den preussiske tid. Men der er nogle spæde tilløb før

1864. Hvad skete der i disse år? Lad mig sige straks, at jeg synes forfatterens begyndelse er god, men jeg forstår ikke, hvorfor hun ikke har gjort undersøgelsen mere dybtgående!

Men først til kvaliteterne: Bogen er bygget op omkring lokalforvaltningens indberetninger af fabrikslister for årene 1851, 1856 og 1861. Interessen gælder, som samtiden også forstod fænomenet industri, virksomheder med seks eller flere ansatte. De betydeligste industrier var skibsbyggeri, teglværksdrift, jernstøberi og tobaks- og tekstilindustri. Der indgår ikke en betragtning af en egentlig arbejdsdeling under medvirken af maskinelle hjælpemidler i opfattelsen af begrebet. De indsamlede tal sammenstilles og analyseres i lyset af de politiske forhold, de økonomiske konjunkturer og toldforholdene, og tyngdepunktet ligger i arbejdskraftens størrelse og produktionens art og/eller værdi, alt efter hvordan det meddeles i fabrikslisterne. I et særligt kapitel belyses brugen af kvinder og børn som arbejdskraft. Helhedsbilledet viser en generel vækst i industrielle virksomheder over hele perioden, men med en kulmination lige før krisen i 1857, som giver et tilbageslag i særligt følsomme brancher, der kun delvis indhentes før 1861.

For de 5 tungere industrier redegøres for materialet både i skemaform og i særskilte kapitler. Oplysningerne om arbejdskraften fremstilles i en slags »bruttotak«: Som forfatteren selv skriver, sættes 3 à 4 medarbejdere = 4, daglejere og børn skilles ikke ud for sig, selv om det i visse tilfælde kan lade sig gøre, og endelig sammentælles den samlede arbejdskraft. I flere tilfælde af forskellige årsoplysninger (når det valgte nøgleår mangler), vælges det nærmest forekommende. Hvorfor ikke bare lade årene stå for sig selv? Tendensen er jo tydelig alligevel. Men man kunne have ønsket, at forfatteren havde taget endnu flere år med i sit perspektiv, det havde givet et mere nuanceret billede. Ligesom man havde fået det, hvis hun havde udskilt daglejere fra fast arbejdskraft. Man har en fornemmelse af, at der er tilstræbt et overordnet, ensartet udviklingsforløb, der desværre også dølger variationerne i billedet.

Jeg undrer mig i grunden også over, at forfatteren ikke medtager de ekspanderende branchers små virksomheder (dvs. firmaer med fem eller færre ansatte). Det kunne give indtryk af, om de små kunne overleve, mens de store blev større. Der var jo dog tale om beslægtede håndværksvirksomheder med blot flere eller færre ansatte, så længe industrien ikke kunne kendetegnes ved en mekanisk arbejdsdeling.

Det er en skam, at forfatteren ikke har følt sig fristet til at gå videre i tidens kilder. I de kommenterende kapitler støtter hun sig alene på den eksisterende forskning, og det giver nogle ujævnheder! Således får vi f.eks. en masse at vide om teglværksdrift og kniplearbejde, men næsten intet om tobaksindustrien. Det skyldes, at hun kan hente en afsluttet historie om H.H.Dithmer på

Rendbjerg, der på opfordring udarbejder et resposum om, hvordan evt. nyanlagt teglværksdrift på Holsteinborg mellem Skælskør og Karrebæksminde skal håndteres, fra Axel Nielsen, Industriens historie i Danmark fra 1944. Med den historie som udgangspunkt tegner forfatteren et billede af den brændingsteknologi, tiden rummer, fra kammerovn til ringovn, og antyder, som også Axel Nielsen mener det, at moderniseringen af de kongerigske teglværker sker via Broagerland. Det holder næppe stik. Ole Hyldtoft har i sine studier til sin del af Dansk industri efter 1870, der er under udgivelse nu vist, at teglværkerne i Danmark i 1850'erne henter fornyelse i England i højere grad end Tyskland, at kongerigets teglværksindustri har industrielle spydspidser milevidt foran de slesvigske, og at ringovnen som teknologisk fornyelse er nærmest teglværkseuropæisk: Der er mange andre tilløb til kontinuerlig brænding end Hoffmanns, og hans patent omstødes da også i 1870 (Ole Hyldtoft: Moderne teglværksteknik i 1850'erne. Dampteglværkerne Sorthat og Aldersrø. Årbog 1987 fra Danmarks tekniske Museum (1988)). Nu kan man jo ikke bebrejde forfatteren, at hun ikke kender upubliceret forskning, men hun kunne måske have fået en fornemmelse for tingenes tilstand ved at stikke næsen dybere i kilderne. Jeg har ikke selv kunnet finde den første ringovn ved Broager-Egernsund. Den tidligste omtale af ringovnen i Nordslesvig, jeg har kunnet finde, er et afslag på en ansøgning om at bygge ringovn på Matzens teglværk i Iller i 1870. I kongeriget anlagde man den første ringovn i Korsør i 1866-67, og H. H. Dithmer jr.s yngre broder G. F. Dithmer, der drev teglværket Klostermosegaard ved Helsingør, fik ringovn i 1869. Derimod ansøger H. H. Dithmer på Rendbjerg i 1886 om at måtte anlægge ringovn på naboteglværket Egeskov. Det var øjensynligt nyanlagt med kammerovne i 1872. I Slesvig er den gamle teknik tilsyneladende sejlivet, – Axel Nielsen projicerer den gamle H. H. Dithmers betydning anno 1832 ud over hele branchen og frem mod en tid med virkelige fornyelser (som årene med ringovnens indførelse). Det går ikke an, Nordeuropa konkurrerer på teglværksfornyelser i disse år, og det så Axel Nielsen ikke i 1944.

Kapitlet om tekstilindustrien er svært at overskue. Her lader forfatteren en chance gå fra sig til at skrive et stykke kulturhistorie, som egentlig er påkrævet. Hun forudsætter mange branchefænomener bekendt af læseren, og det er i hovedsagen kun kniplepigerne, der står klart for én. Knipleindustrien gennemgås i tidens »antikt« inspirerede opfattelse af ordet industri som ligebyrdig andel af den voksende tekstilindustri. Det er da ikke den maskinelle knipleindustri, som forfatteren beskriver et sted som trussel fra udlandet mod den hjemlige produktion af kniplinger, der er tale om. Det er jo hjemmearbejdende kniplepiger, der arbejder for et centralt distributionsnet med en overordnet finansiering, og den produktion er vel, trods de 15 års relative stabilitet, på

langt sigt uddøende i modsætning til den øvrige tekstilindustri. Forfatteren nævner ikke dette, da talmaterialet vel nok er hovedsagen på bekostning af stoffets iboende kulturhistorie.

Og endelig er valget af det fysiske forskningsområde et besynderligt valg: Sønderjyllands amt, der er en opfindelse fra 1970. »Denne afgrænsning er valgt, da den senere vil kunne muliggøre en eventuel sammenligning med forholdene efter genforeningen.« Det havde været mere naturligt at vælge de 4 amter fra 1920 og knytte an til Helle Asks bog. Jeg synes ikke, at det overordnede statistiske syn på emnet har været lykkeligt, man savner indsigt og formidling i de enkelte brancher. Et kildestudium, som havde været nødvendigt for at kaste lys over disse, havde også givet en indlevelse i kilderne og deres sprog, så man havde undgået den der »Nix mølle« på side 25; det er et gammelt ord for en lokalitet, der stadig findes, Nejs mølle ved Broager. Jeg savner virkeligheden i denne undersøgelse.

Steen Ove Christensen

Bognyt

Jørn Buch, Preben Sørensen og Ernst Vollertsen: Hedeby, Slesvig, Danevirke.
Amtscentralen for undervisningsmidler i Sønderjylland. 28 sider, ill.

Titlens tre lokaliteter rummer såvel for den historiske ekskursion som stofmæssigt gode muligheder for en samlet behandling. Det er et meget omfattende stof, de tre forfattere præsenterer. Der er blevet plads til illustrationer i stort format og en række kildeuddrag indskudt i teksten, der bygger på den nyeste forsknings grundlag.

Målgruppen for hæftet er ikke angivet. Efter sværhedsgraden må det imidlertid sigte efter gymnasiet, men stoffet vil kunne formidles til yngre klassetrin ved lærerindsats. Hæftet bør ubetinget gennem boglader og folkebiblioteker – og fra næste år i det nye informationscenter ved Danevirke – være til disposition for individuelle besøgende i området. – Byen Slesvig behandles af to gange, først i umiddelbar relation til Hedeby og sluttelig i et selvstændigt meget stofmættet kapitel, der også fortæller om det nutidige danske liv i byen, hvor den danske folkedel udgør ca. 1/8 af befolkningen. Den særlige bydel Holmen, der naturligt bør indgå i ethvert besøg i området, får til sidst sin egen omtale.

K.F.

Wolfgang Kröner: Freiheitsstrafe und Strafvollzug in den Herzogtümern Schleswig, Holstein und Lauenburg von 1700 bis 1864.

Rechtshistorische Reihe bd. 63. Verlag Peter Lang, Frankfurt am Main 1988, 249 s.

Ikke sjældent kan man i den lokalhistoriske litteratur eller i kilderne i landsarkivet i Aabenraa finde notater om, at en person blev dømt til at »arbejde i skubkarren« i Rendsborg eller blev indsat i tugthuset i Neumünster eller i Glückstadt. Om disse straffeanstalter og om de forskellige frihedsstraffe før 1864 giver W. Kröners dissertation god besked. Der redegøres for datidens fængsler, for fæstningsarbejdet og for tugthusene i Glückstadt, Neumünster, Altona, Tønder og Flensborg, og der er kapitler om spinderernes plads i straffesystemet. Anstalternes funktion og ordensregler og de indsatte vilkår (f.eks. forplejning, påklædning, arbejde osv.) belyses. Vi følger tugthusene frem til reformtiden efter år 1800, da Glückstadt-tugthuset med op mod 700 indsatte var tilbage som eneste institution af sin art i hertugdømmerne. Fangerne kom fra hele området syd for Kongeåen – derfor har denne bog interesse også for læsere i Sønderjylland.

L.N.H.

Biographie des Schiffscapitains Peter Hansen von Amalienburg bei Arnis im Herzogthum Schleswig

Lebensbilder aus Schleswig-Holstein bd. 3, hrsg. vom Deutschen Grenzverein, Flensborg 1989, 350 s., ill., indb.

Kort efter udbruddet af Den første slesvigske Krig i 1848 søgte skibe fra den danske flåde at blokere de slesvig-holstenske havne. Kiels havn blev sat under opsyn af korvetten Galathea. Det affødte hos slesvig-holstenerne en vidtløftig plan om at entre skibet. En kaptajn Hansen fra Arnæs skulle tage sig af opgaven bistået af flere hundrede specielt

hvervede matroser. Men ak! – både den gode kaptajn og mandskabet »varmede op« til erobringen med alt for megen grog, og den kække plan blev en fiasko. Sådan var i alt fald den enstemmige dom – og kaptajnen blev til grin. Hansen rømmede derfor af lande. Atter hjemkommet i 1856 gik han i gang med at skrive en selvbiografi om sit begivenhedsrige liv, for på den måde at fremstille sig som en uforfærdet sømand og derved at gøre op med det dårlige rygte fra 1848. Det lykkedes ganske godt. Hansen var en gudbenådet fortæller. Biografien udkom på tryk i 1859 – og nu er den genudgivet af Deutscher Grenzverein som bind 3 i serien »Lebensbilder aus Schleswig-Holstein«. Det er en overmåde levende og velskrevet beretning, som kan læses under devisen: »Hvis det ikke er sandt, er det i alt fald godt fundet på«.

Peter Hansen blev født i Egenæs i Angel 1787 og voksede op ved Arnæs, hvor faderen var færgemand og møller. Som 15-årig stod han til søs i 1802. Gennem de følgende 14 års uafbrudte fravær som sømand i sejlads på Amerika, Afrika og Europa oplevede han det utrolige – lige fra slavehandel, sørøveri, forlis og stilling som omsværmet »kronprins« hos en afrikansk høvding. I 1816 vendte han hjem, blev gift og virkede derefter med skiftende held som kaptajn, skibсреder og købmand i sejlads på Østersøen, Europa og Sydamerika.

Efter den beskæmmende optræden i 1848 søgte Peter Hansen som nævnt at undrage sig folkesnakken ved at flygte til USA. En kort tid var han nybygger og prøvede forgæves at få familien med til den nye verden. Derefter sejlede han til Australien for at besøge en søn, og han virkede som købmand blandt guldgraverne. Først i 1856 vendte han hjem til det fædrene Arnæs, hvor han døde i 1863.

Selvbiografien er god underholdning. Især gælder det beretningen fra ungdomsårene. Men den er mere end det. Læseren får besked om mange sider af levevilkårene i datidens søfart, og fra Peter Hansens modne år får vi et godt indblik i den mellemstore søfarts vilkår. Det mærkes også, hvordan verdensbilledet blev revolutioneret i årene frem til midten af 1800-tallet. Dampskibe og jernbaner gjorde verden overskuelig som aldrig før, og Hansen kunne uden betænkning farte fra det ene kontinent til det andet.

Bogen kan læses for spændingens skyld, og som et værdifuldt tidsbillede, omend sanddruheden i detaljer er svær at afgøre. Registre og vejledende kapitler er med til at sætte teksten i relief. Alligevel lader udgaven nok mange læsere i stikken. En tekst af denne art taler i særlig grad til alment historisk interesserede lægmænd – og mon ikke en del af dette potentielle publikum skræmmes bort af de gamle »krøllede bogstaver« og af den fortløbende tekst, som ganske savner kapitelinddeling? En udgivelse med moderne sats og layout ville nok have øget læserkredsen betydeligt. Nu kalder teksten måske mest på feinschmeckere – og det er egentlig synd for den romanagtige bog.

L. N. H.

Jakob Røjskjær: Haderslev postdistrikts historie 1649-1926.

Forlaget Gammelting, Haderslev, 1988. 365 sider, ill. Redaktør: Henrik Fangel.

En række postmesterembeder i Danmark får i disse år deres historie beskrevet. For Haderslevs vedkommende er det blevet til denne grundige og omfattende beskrivelse, der ved sin smukke udførelse og righoldige illustration ligefrem lokker til læsning. Man behøver ikke at være Haderslevborger for at kunne få udbytte af læsningen, idet Haderslev posthus i tiden fra dets oprettelse og frem til 1864 på grund af Assens – Aarøund-færgeriet var bindeleddet for posten mellem København og Hamborg. Det var de eneste embeder, der overgik Haderslev som postcentre, og Haderslevpostmesteren

havde tillige kontrollen over sine kolleger i det øvrige Jylland. Befordringen af breve foregik i det første århundrede ved hest, fra o. 1780 med vogn. Postmesteren havde tillige ansvar for person- og pakke-transport, men denne opgave blev i perioder bortliciteret til enten vognmænd eller postholdere. – Forfatteren har tegnet livfulde billeder af de enkelte postmestre, bl.a. elegantieren Bendix Hojer i 1760'erne og den uheldige Knud Petersen, der i 1819 bliver grebet i kassebedrag.

Bogen bygger på gennemgang af et stort utrykt kildemateriale, med Haderslev Råd-stuearkiv som vigtigste fundsted. Gadeoversigter og navne- og sagregister gør det let at orientere sig i bogen, der må betegnes som et væsentligt tillæg til den i forvejen så righoldige lokalhistoriske litteratur om Haderslev.

K.F.

Peter Kr. Iversen: Vestslesvigs Tidende. Blade af et blads historie.

Forlaget Neffen, Tønder, 1988, 87 s., ill.

Det er en væsentlig og sine steder spændende lille bog, Peter Kr. Iversen har skrevet om Vestslesvigs Tidende (opr. Den vestslesvigske Tidende) med undertitlen Blade af et blads historie, omfattende tiden fra 1. november 1856, da det første nummer blev til i Slotsgade i Møgeltønder med P.Larsen som redaktør, til lokalredaktionen i Tønder blev ophævet den 1. oktober 1961. P.Larsen døde i 1870, C.A.Willemoes var derefter redaktør i perioden 1870-1872 med den afbrydelse, flere måneders fængselsstraf, idømt af de preussiske myndigheder, indebar. Fra Willemoes opgav i 1872, til P.Skovrøy tog opgaven op i Tønder, 1882, hvilede bladet. I 1885 etableredes et fællesskab med Flensborg Avis; det blev styrket ved en overenskomst i år 1900.

Bogen rummer breve fra Jens Jessen, gengivet in extenso, som klart viser, at Jessen forholdt sig stærkt kritisk til Skovrøy. Desværre er breve fra Skovrøy, der måtte tage stilling til denne kritik, ikke kendte. – Når man som Tønderdreng husker den respekt, hvormed man hilste den gamle hædersmand, der havde holdt »hundevagten« i byen, er man næsten ilde tilpas ved afsløringen af Skovrøys manglende økonomiske sans, manglende energi og sjuskeri, som Jessen anfører. Man må vist i den forbindelse ikke glemme, at Jessen trods sine vanskeligheder – også af økonomisk art – befandt sig i en mere konsolideret stilling end den ensomme forpost i Tønder.

Bogens indledende sider om Møgeltønderårene 1856-72, altså P.Larsens og Willemoes' virkeår, rummer en særdeles levende skildring, hvor Peter Kr. Iversens dybe indsigt i de lokale forhold, helt ned til detalillen, kommer til sin ret, samtidig med, at samspillet med de ledende mænd i Tønder som fysikus Ulrik, Cornelius Appel og advokat Gjessing skildres. – En interessant påvisning er, at Vestslesvigs Tidende i årene frem til 1864 havde holdere, annoncer og stof fra Husum, Frederiksstad, Garding og Tønning bl.a. med oplysninger om sejladsen på England; der ligger her et stof, der ville kunne udmøntes af sydslesvigske lokalhistorikere. Sluttelig nævnes det, at Flensborg Avis endnu idag med respekt for sin baggrund har bevaret navnet Vestslesvigs Tidende i kolofonen inde i bladet.

K.F.

Harald Jørgensen: I grænselandets tjeneste. To Løver 1888-1988.

Udgivet af foreningen To Løver, 1988. 80 sider, ill.

I anledning af 100-året for oprettelsen af foreningen »To Løver« den 26. oktober 1888 opfordrede den nuværende bestyrelse med fhv. landsdommer J. Kisbye Møller som formand fhv. landsarkivar Harald Jørgensen til at skrive foreningens historie, en opgave, der ud fra forfatterens omfattende baggrundsviden er blevet løst på god måde. Uden at virke opremsende registrerer bogen, der iøvrigt er uden personregister, de mange personer, der gennem årene har været aktive i foreningens arbejde. – Fadder til foreningen, der havde sit udgangspunkt i den konservative Studenterforening, var gehejmearkivar A. D. Jørgensen. På omtrent samme tid oprettede det radikale Studentersamfund med magister H. V. Clausen som en af igangsætterne 4 S (Studentersamfundets Sønderjyske Samfund). I den første tid kunne de to organisationer, takket være især A. D. Jørgensen, arbejde snævert sammen, bl. a. ved udbygningen af den danske bogsamling på Margrethesminde, den umiddelbare baggrund for Flensborghus' Bogsamling og dermed Dansk Centralbibliotek. – De diametralt modsatte holdninger, der var indbygget i de to organisationer, slog igennem efter århundredeskiftet og fandt markant udtryk under striden om grænsen fra 1918-20, hvor To Løvers medlemmer dels udgjorde, dels støttede Dannevirkefolkene med deres krav om en retspolitisk afgørelse, mens 4 S med magister H. V. Clausen hævdede selvbestemmelsesretssynspunktet. – Støtte til sit arbejde havde To Løver fra 1896 haft i studenterudvalget »Heimdal«. Det gjorde sig også gældende nu, især gennem Aage Kidde og J. Christmas Møller.

I drøftelsen af Sydslesvigs stilling efter 1945 markerede To Løver og Heimdal sig atter stærkt. – To Løvers store praktiske støttearbejde i Sønderjylland gennem de 100 år følges detaljeret op i bogen, bl. a. i skildringen af det betydningsfulde fadderskabsarbejde i Ladelund og Rinkenæs.

K. F.

Knud Madsen: Seminarielærer Claus Eskildsen. 1881-1947. En bibliografi.

Forlaget Neffen. Tønder 1988. 128 sider, ill.

Det er en meget omfattende og grundigt udført bibliografi, bibliotekar Knud Madsen har udarbejdet vedr. Claus Eskildsens forfatterskab, således som det afspejler sig i bøger, hæfter, tidsskrifter, først og fremmest Sønderjysk Månedsskrift, og dagblade, især Vestkysten. 794 registreringer er det blevet til, omfattende tiden fra 1906 med en artikel i »Die Heimat« frem til 8. 10. 1947, hvor hans sidste artikel »Selvbestemmelsesretten« dagen efter hans død, blev bragt i dagbladet »København«.

Det er Lokalhistorisk forening for Tønder kommune, der har ønsket at hædre Eskildsens minde i forbindelse med Tønder Statsseminariums 200 års jubilæum, og det vil nok især være de lokalhistoriske og nationalpolitiske emner, der vil blive søgt efter i bibliografien, der naturligvis også registrerer Eskildsens pædagogiske forfatterskab og hans artikler af videregående historisk indhold. – Bogen rummer personregister og titelregister, en kort biografi af og oversigt over litteratur om Eskildsen.

Folk, der lærte dansk efter Ole Bolesystemet, er nu oppe i alderen; det samme gælder dem, der oplevede fremkomsten af Dansk Grænselære, men den læses stadig af mange, og yngre læsere vil gennem denne bibliografi kunne få et udvidet billede af Eskildsen. Mon det ikke vil gå flere som undertegnede, at man ganske enkelt læser bibliografien

igennem og imponeres over, hvad Claus Eskildsen har formået at registrere og ytre sig til, udover de punkter, hvor han har ydet sin helt originale indsats.

K.F.

Danmark i Hitlers hånd

Udgivet af Siegfried Matlok. 368 sider, ill. Holkenfeldts forlag, 1989.

Energisk markedsføring er ikke det samme som historieskrivning, og det er fortsat vanskeligt at vaske gamle stornazister rene. Den brune farve har en forbløffende holdbarhed.

Den fundamentale svaghed, der præger hele bogen, er, at Matlok har bundet sig til at fremsætte, hvad den aldrende Dr. Best måtte have af myter af kolportere om sin brogede fortid. Terboven i Norge var indrømmet værre end bogens helt, men det gør ikke Best til nogen helgen. Og man skal gøre sig klart, at nok var Dr. Best tilsyneladende lidt af en legalistisk perfektionist, men han var først og fremmest en begavet opportunistisk magttekniker. En intelligent forbryder. Og blodspor er der. Bests efterrationaliseringer og forskønnende fortidsbetragtninger kan naturligvis bruges til noget, f.eks. til at besmykke det tyske mindretals righoldige nazistiske aktivitet. Såvel Frøslev-lejren som de tyske KZ-lejre gøres til harmløse fænomener, det samme gælder den systematiske tyske tortur.

Der er brugt megen tid på denne udgivelse. Der er ikke brugt megen tid på at sætte Dr. Best i den rette historiske sammenhæng. Af interesse her er hans nazistiske konspirationer før 1933. I det såkaldte Boxheimer Dokument fra 1931 gik han ind for massiv anvendelse af standretter og dødsdomme mod politiske modstandere. Den energiske indsats i det nazistiske undertrykkelsesapparat kunne med fordel have været belyst. Og så er der det ganske banale, at man jo ikke kan forlange, at en intelligent forbryder skal belaste sig selv. Det har han da heller ikke villet ved de forskellige tyske domstole, der har søgt at drage ham til ansvar. Som andre stornazister har han i sådanne tilfælde haft en yderst dårlig hukommelse. Også efter denne udgivelse har Dr. Best sin væsentlige andel i den tyske katastrofe.

A. T. L.

Dansk præste og sognehistorie. X Haderslev Stift.

Hæfte 13. Udgivet af A. Pontoppidan Thyssen. Århus 1989.

Ovenstående hæfte 13 af Dansk præste- og sognehistorie omfatter Hedensted provsti og ligger således uden for årbøgernes anmeldelsesområde. Når det dog skal anføres her, er det for at fastholde, at hæftet danner afslutning på denne meget omfattende publikation. Det kan man ønske udgiverne til lykke med. Det er et særdeles righoldigt materiale, der hermed er fremlagt til brug for landets lokalhistorikere. Udover oplysningerne om præsterækker og kirker rummer alle hæfterne jo righoldige bidrag til belysning af den gamle folkelige sognekulturs tilblivelse såvel som om dens nedbrydning fra o. 1950 som følge af erhvervs- og befolkningsmæssige forskydninger.

Et mindre hæfte med de stærkt ønskelige registre bebudes at ville fremkomme i nær fremtid.

K.F.

Noter og nyt

Nekrologer

Olav J. Bonefeld. 16.2.1910 – 27.4.1989.

Olav J. Bonefeld var fra Øster Sottrup. Efter høj- og landbrugsskoleophold blev han gift med Cathrine Staugaard og overtog i 1935 »Vestergaard« i Vester Snogbæk, som han dygtigt drev indtil 1976, da en søn overtog gården.

Olav J. Bonefeld var en stovt sønderjysk bonde, en fri mand med meningers mod. Han havde overskud og evner til mange gøremål ved siden af sit landmandsvirke og fik en lang række lokale tillidshverv. Han var liberal, men med stor sans og respekt for helheden, medmenneskeligt og socialt indstillet, og han blev overbevist retstatsmand. Gennem hele livet var han ivrigt optaget af samfundsudviklingen, og i talrige læserbreve forfægtede han åbent og redeligt sine standpunkter.

Olav Bonefeld: fot. Hans Andersen, Haderslev.

Bonefelds store interesse var historien, særligt Sønderjyllands historie, som han havde et indgående kendskab til. Hans synspunkter i skrift og tale var altid præget af en historisk dimension og af en bevidst dansk holdning. Nationalisme var ham imod, nationalfølelse en hjertesag (han betonede altid forskellen), og han var dybt bekymret over den europæiske integrations følger for den danske nationalstat og for det danske grænseland.

Bonefeld samlede på antikviteter, mønter og medaljer, ikke for tingenes materielle værdi, men for historien bag tingene, som han lokkede frem ved flittige og grundige studier. I tv-serien Kvit eller Dobbelt afslørede han sin viden om Trankebar-mønter og fulgte successen op med rejser til den gamle koloni, og i 1960 tog han initiativ til Møntsamlerforeningen for Nord- og Sydslesvig. På grundlag af numismatiske studier udgav han Profiler omkring en alsinger (1978) og En folkelig Augustenborg-prins og hans skæbne (1980), og i 1985 modtog han Dansk Numismatisk Forenings æresmedalje.

Bonefeld vil også blive husket for sin store indsats for den lokale historie. I flere år – indtil 1981 – var han Sønderborg amtskredsformand i Historisk Samfund for Sønderjylland og var i 1981 initiativtageren til en lokalhistorisk forening for Sottrup Sogn og til sin død redaktør af foreningens årsskrift, som har placeret sig blandt landets allerbedste. Bonefeld bidrog selv med meget læseværdige og grundige artikler.

Olav J. Bonefeld var en venlig mand, tolerant og frisindet. Han elskede diskussionen, og man blev altid klog af at høre på ham. Han var en idealist, men samtidig solidt forankret i realiteternes verden. Hos Bonefeld gik alting op i en højere enhed. Der var sammenhæng.

Henning Ladefoged Sørensen

Skoleinspektør S.N.Christensen, Rabsted. 10.2.1920 – 20.10.1988.

På afstemningsdagen, d. 10. februar 1920, fødtes i et husmandshjem i Hjerting ved Rødding en dreng, der blev navngivet Sigfred Nordvalg Christensen, et navn der skulle angive, at nu var der fred, og at valget havde været et nordvalg, en sejr for den nordslesvigske danskhed. Sjældent har et navn været så sigende og været med til at kendetegne en person, som det her blev tilfældet. S.N. Christensen, som han senere skrev sig, voksede op i Ballum, hvor forældrene snart slog sig ned. Fra folkeskolen søgte han ind på Tønder Statsskole, hvorfra han blev nysproglig student 1940, og i de vanskelige besættelsesår fulgte derefter uddannelsen på Tønder Statsseminarium, hvorfra han blev dimitteret som lærer 1945. Han blev andenlærer ved de to skoler i Bedsted og Øster Terp, indtil han 1951 kunne overtage stillingen som førstelærer og degn i Rabsted, en stilling som efter sammenlægningen af sognets fire skoler ændredes til skoleinspektør.

Sammenlægningen af de små landsbyskoler kunne ofte føre bryderier med sig, men det skete i Rabsted sogn takket være S.N.Christensens diplomatiske evner uden den store ståhej. Han var en anset pædagog, hvis evner også kom til anvendelse uden for sognet, idet han 1960 blev deltidskonsulent for aften- og ungdomsskolerne i Tønder amt. Endvidere blev han medlem af Tønder amts ungdomsnævn og formand for ungdomsskoleudvalget.

I Rabsted sogn vil han dog især blive mindet for sin indsats ved rejsningen af forsamlingshuset 1955. Han var den drivende kraft her og var husets formand fra 1958. Samtidig gjorde han en stor indsats i ungdomsarbejdet i sognet, og han var således i et

S. N. Christensen

par årtier i høj grad med til at præge den nationale og kulturelle udvikling i det i så mange henseender ellers lidt vanskelige sogn.

Herudover fik han også tid og kræfter til at arbejde med sit sogns historie og topografi. Som få kendte han egnens gamle veje og stier, og det var en oplevelse at følge ham ad disse. Sin viden om Rabsted sogns historie samlede han i nogle dupliserede hæfter, hver på ca. 16 sider, som kunne bruges både i undervisningen og købes af interesserede i sognet. Han begyndte 1976 med *Træk af en Landsbys Historie, Korup*. Det følgende år fulgte *Træk af Fortidshistorien*, hvori der bragtes en skildring af sognets geologiske forhold, af oldtidshistorien og en samling af sagn, fortællinger m.v. Endelig fulgte 1981 *Træk af Ravsted Sogns Historie*. I små og pædagogisk veltilrettelagte bidder har S. N. Christensen således ydet et væsentligt bidrag til at skabe øget interesse om sognets historie. Han var en af Claus Eskildsens gode lærlinge.

Hans historiske interesse og organisatoriske talent medførte ganske naturligt, at han blev inddraget i Historisk Samfund for Sønderjyllands arbejde. Ikke blot gjorde han en meget væsentlig indsats i et forbilledligt samarbejde med Cornelius Schmidt, Drengsted i organiseringen af arbejdet inden for den nyoprettede Tønder amtskreds, hvor han en

årrække virkede som sekretær, men han var også i årene 1975-81 medlem af Historisk Samfunds styrelse, hvor man navnlig nød godt af hans fortrolighed med det folkeligt historiske arbejde. Han tog sin afsked som skoleinspektør 1986 og døde i oktober 1988 efter en smertefuld sygdom. Hans medarbejderskab i det historiske arbejde vil blive mindet i taknemmelighed.

Peter Kr. Iversen

H. P. Jensen, Agerskov, 17.12.1925 – 1.10.1988

H. P. Jensen var født i Hyrup i Bevtoft Sogn og voksede op på gården Lebeck ved Toftlund – om den, »et hyrdehus på heden«, har han fortalt i *Før i verden*, side 29-32. Han fik en uddannelse i Handelsbanken i Toftlund, hvorefter han fik ansættelse i bankens afdeling i Haderslev. I 1964 blev han direktør for Agerskov Sparekasse, en post som han bestred indtil 1976. Fra 1970 til 1978 var han medlem af Sønderjyllands amtsråd og samtidig viceborgmester i Nørre Rangstrup kommune, valgt af partiet Venstre. Livet igennem følte han sig stærkt knyttet til sin hjemstavn, og at han var stolt

H. P. Jensen: fot. P. Clausen, Aabenraa.

over at nedstamme fra en gammel, sønderjysk bondeslægt gav han åbenlyst udtryk for. Heraf udsprang også hans syslen med slægtens og hjemstavns historie, som førte så meget med sig – på skrift og i tale.

H.P., som han kaldtes, blev kendt over hele Sønderjylland, ikke mindst gennem sine radioforedrag, der havde et meget stort antal lyttere. En del af foredragene er udgivet på lydband, således at vi kan opleve ham på ny sammen med alle dem, der ikke nåede at høre H.P. i radioen. For det var en stor oplevelse at høre H.P. fortælle – ikke blot i radioen, men også når man mødte ham til foredrag i forsamlingshuse eller andetsteds ud over hele landsdelen. Oplevelsen var nok stærkest, når man sad over for ham i en forsamling. Hans blik kunne virke lidt fjernt, som om han hentede ordene et sted langt borte, men de kom indefra – ubundne af manuskriptets skriftsprog – i en lavmælt strøm af smuktformede sætninger, et kærnefuldt dansk, krydret med gamle vendinger og med dialektudtryk, ikke uden lune og varme. Sådan var også hans skriftsprog. Ligesom det var en fryd at høre hans tale, er det en fornøjelse at læse hans mange artikler.

Hvad fortalte H.P. da om? Først og fremmest om mennesker, mennesker fra hans hjemegn, folk han selv havde mødt eller var stødt på i det historiske materiale, han indsamlede, men også om mennesker, han var blevet bedt om at fortælle om. Ofte var det personer, som det var gået lidt skævt for, mennesker som havde oplevet både storhed og fald, og som havde kendt til både op- og nedture – også psykiske. H.P. havde øje for mennesker, for deres storsind og for deres svagheder, og han besad evnen til at give disse mennesker kød og blod. Men hans personskildringer var ikke kun psykologisk indtrængende portrætter. Hans personer optræder på en baggrund, der er præget af de nationale brydninger, som kendetegner Sønderjyllands historie, ligesom sociale og økonomiske forhold for det meste giver baggrund og dybde for fremstillingen.

H.P.Jensen indsamlede ikke kun et stort materiale, mundtligt og skriftligt, der kunne give stof til foredrag og artikler. Fra sine unge år samlede han på gamle stik og prospekter fra Sønderjylland, og han havde en meget stor og værdifuld samling. I en række artikler, især i museumsårbogen Nordslesvigske Museer, har han fortalt om mange af de kunstnere og håndværkere, som har udført disse stik og prospekter, og berettet om glæden ved at samle og eje og de afsavn, det kunne føre med sig.

H.P.Jensen var medlem af Sprogforeningens bestyrelse fra 1978 og indtil sin død og sad i styrelsen for Historisk Samfund for Sønderjylland fra 1974 til 1984, fra 1978 i redaktionen for Sønderjyske Årbøger. Her fremkom også en række af hans større afhandlinger med emne fra hans hjemegn; men også i Sønderjysk Månedsskrift samt i Nordslesvigske Museer bragtes mange af hans artikler. En del af dem er samlet i bøgerne Før i verden – Minder fra Nørre Rangstrup herred, der udkom 1982, På vandring i en svunden tid – Minder fra det gamle Haderslev Vesteramt fra 1983, og Fra gamle dage. Minder fra Haderslev Vesteramt fra 1986. Desuden har han skrevet en række jubilæumsskrifter – bestillingsarbejder, som han på sin særlige måde gav et præg, der får dem til at rage op inden for denne specielle genre. Det gælder Den nordslesvigske Kvindeforening 1907-1957-1982 fra 1982, Huset Johann Jacob Voetmann i Aabenraa fra 1985 og Vojens Tovværk i fortid og nutid (1987), der er et vigtigt bidrag til Vojens' tidligste historie.

Men det var ikke kun om de store og formuende, H.P.Jensen fortalte; Store Bertel, Blinde Henrik, Pæ Skjold, Sadler Troost og mange andre fra samfundets skyggeside træder frem side om side med storkøbmanden Johann Jacob Voetmann, storbønderne Laust Arnum, Laurids H.Kaltoft, Laust Vind og ikke mindst mølleren fra Bevtøft, rigsdagsmand Hans A.Krüger. For ham leverede H.P. et stærkt defensorat, da Krügers

eftermæle i 1979 – efter hans mening – led stærk overlast. Herom sagde H.P.Jensen: »Jeg kan slet ikke påstå, at jeg kender den endelige sandhed, men vil kun gøre opmærksom på, at kritikken ofte hviler på ufuldstændige og tvivlsomme grundlag. Ikke alene kan man betvivle de meget kategoriske domme, der afsiges, men kan også spørge, om der i det hele taget er objektivitet og god vilje til stede. Min mening er, at Hans Krüger meget vel kan stå for den kritik, der blev rettet mod hans person og politik« (På vandring i en svunden tid, side 103). – Man kunne have undt H.P.Jensen, at han havde fået lov til at holde talen ved ophængningen af Krügers maleri i Billedsalen på Folkehjem; det skete få måneder efter hans død.

Den her citerede udtalelse siger noget væsentligt om H.P.Jensen og hans forhold til de personer, han beskæftiger sig med, og til kilderne herom. H.P.Jensen benytter i sine foredrag og artikler i vid udstrækning mundtlige kilder, beretninger, som han har fået fortalt og skrevet ned, eller anekdoter, som han har hørt. Også egne oplevelser benyttes – kostelig er således hans skildring af et selvoplevet vælgermøde på Centralhotellet i Toftlund i 1945 med de tre spasmagere Kresten, Henry og Gobbes (Før i verden s. 165-168). Men som dreven lokalhistoriker kendte H.P.Jensen også de skriftlige kilder og forstod at holde de mundtlige beretninger op mod de skriftlige kilders udsagn. H.P. prøvede sine kilder nøje, men han var heller ikke bange for at bringe en historie, som ganske vist ikke kunne bekræftes af de skriftlige kilder, men som kunne give en person eller en situation lige på kornet. Det er vel netop her samt i hans store indlevelsessevne og i evnen til at give sin beretning den rette form, at H.P.Jensens store appel til brede kredse lå.

Givet er det, at det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland med H.P.Jensens alt for tidlige død har lidt et stort tab. Han evnede at formidle Sønderjyllands spændende historie i en form, som ingen vil være i stand til at gøre ham efter; den kærlighed til hjemstavnen og dens mennesker, som han selv besad, blev hermed videregivet til så stort et publikum, som næppe nogen anden lokalhistoriker har haft. Det er for denne enestående indsats, H.P.Jensen vil blive husket.

Henrik Fangel

Arkiver og institutioner

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele 1988

For landsarkivet blev året 1988 i henseende til besøgstal et rekordår, idet vi for første gang nærmede os det næste runde tal, nemlig de 5000 besøgende. Helt nåede vi det ikke, idet vi den 30. december ved lukketid »kun« kunne registrere besøgende nr. 4988. Det var vi imidlertid også ganske godt tilfredse med, idet det i forhold til året før betød en stigning på 807 besøgende, eller knapt 20%. Med de forhåndenværende ressourcer ville det heller næppe have været muligt at klare mange flere på en både for publikum og personalet tilfredsstillende måde. Af disse mange besøgende var 562 nye besøgende, der som værende ukendte med forholdene og materialet havde krav på særlig vejledning og hjælp fra personalets side. Når det har været muligt at klare dette arbejdspress, skyldes det først og fremmest en helhjertet indsats fra personalet, sammenholdt med bestræbelser på at rationalisere arbejdsgangen og i udstrakt grad gennemføre selvekspedition af kopimateriale. Alene den sidstnævnte foranstaltning har betydet en halvering af ekspeditionsarbejdet, og arbejdet med kopiering af især kirkebogsmaterialet fortsættes. I 1988

fremstilledes således 44.000 xerokopier foruden dem, der gik direkte til de lokalhistoriske arkiver som led i den særlige kopieringskampagne, der afvikledes i samarbejde med LASS.

Det er værd at bemærke, at en stor del af de besøgende benytter lørdagsåbningstiden på læsesalen, som vi bortset fra tiden i skolernes sommerferie, stadig opretholder fra kl. 9 til 16. Det gennemsnitlige besøgstal på læsesalen er om lørdagene 16 personer, hvorimod der de øvrige dage gennemsnitligt er 14 personer.

Landsarkivet har i året, der forløb, mistet en af sine trofaste medarbejdere, idet Ingrid Petersen, der siden 1973 havde varetaget rengøringsarbejdet og hjulpet til ved særlige lejligheder, døde efter svær sygdom i marts 1988. Hendes gode humør og sønderjyske slagfærdighed vil længe blive husket både af hendes kolleger på arkivet og de gæster, der traf hende ved de særlige arrangementer, hvor hun var med.

Midt i regnskabsåret 1988 traf regeringen beslutning om besparelser og gennemførelse af personalereduktioner ved ledighed. Dette medførte for landsarkivets vedkommende, at bogbinderværkstedet blev lukket, da konservator Martin Degn Pedersen i august sagde op, og bogbindereleven Mette Lindholm samtidig var udlært. Landsarkivet har derfor siden da været uden mulighed for selv at gennemføre konserveringsarbejder og indbindingsopgaver, hvilket på længere sigt er en uholdbar situation. Hvis ikke uerstattelige arkivalier skal gå tabt, må vi på et tidspunkt gribe til den udvej at unddrage dem fra publikums benyttelse. Vi arbejder derfor kraftigt på at finde en løsning, således at disse meget uheldige følger kan undgås. Personalet har i øvrigt været uændret, idet dog kontorelev Lis Wortmann er blevet udlært og en ny kontorelev først antaget efter årets udløb. Rengøringsarbejdet er blevet privatiseret med årets udgang.

Tilvæksten til landsarkivets samlinger viser samme mønster som i 1987, idet den indtægtsdækkende virksomhed har styrket afleveringen af kommunale arkivalier. Der er i 1988 modtaget og indordnet 167 m arkivalier af kommunal proveniens, især fra Tinglev og Højer kommuner, som landsarkivet har indgået kontrakt med om ordning og registrering af deres arkivalier. Også med Aabenraa provsti er der indgået en ordnings- og afleveringsaftale. Af de statslige afleveringer er der særlig grund til at nævne, at DSBs baneområde Fredericia har afleveret arkivalier fra 15. og 16. baneområde fra 1920 og fremover. Af private arkivalier er der i 1988 afleveret godt 16 meter, der som sædvanlig udgør et broget billede af papirer fra foreninger, institutioner og private personer. Der er her særlig grund til at nævne, at Dansksindede sønderjyske Krigsdeltagere (DSK) trofast vedbliver med at aflevere arkivalier fra såvel hovedforeningen som de sidste tilbageværende lokalforeninger. Fra gårdejer Harald Festersen, Kokhave i Kværs sogn, har vi som depositum modtaget en omfattende og værdifuld samling arkivalier dels vedr. gårdens og familiens historie, men dels også vedr. administrationen af de gråstens godser, herunder godsregnskaber, som supplerer godsarkivet. Der er desuden afleveret familiearkivalier vedr. familien Michelsen, Lille Kolstrupgård, sager vedr. gården Dalholdt på Løjt og H.P. Carls efterladte samlinger vedr. Rønmø. Af nyere ting skal fremhæves, at tidligere medlem af folketinget Peter Gorrssen har afleveret supplerende dele af sit store privatarkiv, der for fremtidens forskere vil kunne belyse væsentlige udviklingstræk i Sønderjyllands nyeste historie. Det kunne gerne være et forbillede for andre, og Landsarkivet har trods den løbende tilvækst stadig godt og vel en kilometer ledig plads på hylderne.

Som en nyskabelse inden for vor indtægtsdækkede virksomhed tegnede vi kontrakt med Foreningen De danske Børneinstitutioner i Aabenraa om at levere et jubilæumsskrift til foreningens 50 års jubilæum d. 8. nov. 1988. Resultatet blev en smuk bog

»Fra nationalitetskamp til kvalitetskamp« på 96 sider, som forelå til jubilæumsdagen udarbejdet af arkivar Jørgen Witte.

Landsarkivets udadvendte virksomhed viser, at medarbejderne har holdt 12 foredrag og medvirket ved redaktionen af 5 bøger eller tidsskriftsrækker. Der har som sædvanlig været afholdt slægtshistorisk aftenkursus, og landsarkivet har desuden været vært for Historisk Samfunds foredragssække Træk af Sønderjyllands historie, hvor de første 3 foredrag blev afviklet i efteråret 1988 med god tilslutning. Der har været 23 rundvisninger med i alt 203 deltagere. Landsarkivets foredragssal har desuden været stillet til rådighed for arrangementer afholdt af Aabenraa museums venner og LASS.

Landsarkivets længe forberedte publikation Toldvæsen og grænsegendarmeri i Sønderjylland, en registratur så omsider dagens lys i 1988, hvormed et erhvervshistorisk meget spændende materiale er blevet åbnet for publikum. Publikationen er et led i en landsomspændende plan om aflevering og registrering af toldarkiver. På det landsdækkende felt har landsarkivet desuden deltaget i arbejdet med færdiggørelse af kassationsplan for amtskommunerne, som forventes at kunne udsendes i forbindelse med et cirkulære fra Indenrigsministeriet i 1989, samt i udvalgsarbejde om de primærkommunale arkivalier.

Ud over disse mere markante forhold er det daglige arbejde blevet passet. Der er således besvaret 371 skriftlige henvendelser, udstedt 71 attester, oplyst 188 fødselstidspunkter og tilført 833 rettelser og tilføjelser i kirkebøger og personregistre. Der er ekspederet udlånsager, i alt 454 enheder, hvoraf 87 til administrationen, der er aflagt besøg ved embeder, og der er givet gode råd, også i vid udstrækning telefonisk, og der er sørget for at indlåne arkivalier andetsteds fra, i alt 88 enheder, til brug på vor læsesal. Det har kort sagt igen været et travlt år for Landsarkivet for de sønderjyske landsdele.

Hans H. Worsøe

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, 1988

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig kan igen se tilbage på et travlt arbejdsår.

Studieafdelingens tidligere stipendiat cand.mag. Bjørn Poulsens bog Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig udkom den 4. februar 1988. Den 30. august samme år blev værket af det humanistiske fakultet ved Københavns universitet antaget til at forsvares for den filosofiske doktorgrad. Forsvaret finder sted den 19. maj 1989.

Mag.art. Hans Schultz Hansen, der tiltrådte sit stipendium den 1. januar 1987, har i december 1988 fået sit arbejde med danskheden som folkelig og national bevægelse i Sydslesvig ca. 1840-1918 godkendt som licentiatprojekt ved Århus universitet. Han har netop afsluttet materialeindsamlingen til tiden 1840-64. Tiden 1864-1918 foreligger allerede i udkast. Han vil takket være vort nye tekstbehandlingsanlæg kunne færdiggøre sit manuskript til den 31. juli 1989.

Bibliotekslektoren har afsluttet sin omfattende gennemgang af kilder og litteratur til det første bind af Den danske menigheds historie, som skildrer tiden 1588-1921. Han har skrevet omtrent halvdelen af teksten. Arbejdet genoptages, så snart han har afsluttet redigeringen af Studieafdelingens kommende udgivelser, deriblandt W.L. Christiansen: Die Geschichte der SPF og denne forfatters selvbiografi. Desuden har bibliotekslektoren holdt en række foredrag.

Den 11. november udkom Franz Wingender: Modstand i Sydslesvig – før og efter

1945 (207 s.), en skildring af sydslesvigske modstandsgruppers aktiviteter mod nazismen og unge sydslesvigeres kamp for demokrati og frihed, da retten til national selvhævdelse og til en dansksindet, tyskskrevet presse lod vente på sig. Så godt som samtlige illegale blade fra december 1946 til juni 1948 er blevet genoptrykt i dette vel udstyrede og vægtige værk om danskhedens gennembrud før og efter 1945. Fr. Wingenders bog fik en overvældende god modtagelse i pressen og af køberne.

Flere tyske eksamenskandidater og doktorander drøftede deres emner med Studieafdelingens medarbejdere; lægfolk fik vejledning i brugen af kilder og hjælp ved læsning af gamle breve. En række danske bøger blev anmeldt i tyske tidsskrifter. Tidligere stipendiat Bjørn Poulsen formidlede resultaterne af sin bog i en udstilling »Flensborg i middelalderen« på Centralbiblioteket. I tilslutning til udstillingen arrangeredes en række foredrag i Folkeuniversitetets regi og en katalog blev udgivet af biblioteket.

Johann Runge

Institut for grænseregionsforskning, 1988

Erhvervenes udvikling blev et centralt tema for arbejdet i 1988. Økonomisk-statistisk, erhvervsgeografisk og historisk fagkundskab har i flere projekter virket gensidigt befrugtede og er kombineret med den tradition for uddannelsesforskning, der findes på instituttet.

Som et led i evalueringen af friamtsforsøget med erhvervsfremme er der udarbejdet en omfattende statusrapport for erhverv og arbejdsmarked, der er udgivet i Sønderjyllands Amts serie om regionplanlægning. I beskrivelsen af, hvilken uddannelse arbejdsstyrken i de enkelte erhverv har, kunne der også bygges på de omfattende matricer, som studentermedarbejderne i København har opstillet for Undervisningsministeriet. Som et led i en planlagt serie af efteruddannelsesundersøgelser er der udsendt en rapport om situationen for landevejstransporten. Og for Sønderjyllands Erhvervsråd har instituttet udarbejdet en regional perspektivredegørelse for landbrugets følgeindustrier.

Som noget nyt er der nu kommet en historisk dimension til de aktuelle samfundsvidenskabelige undersøgelser. For Foreningen af Danske Eksportvognmænd har instituttet udarbejdet en historisk fremstilling, der i oktober blev udsendt som en smuk jubilæumsbog. Under andre eller lignende former vil instituttet gerne fortsætte sådanne perspektiveringer.

En anden ny facet i den samfundsvidenskabelige profil er det socialpolitiske område. Med støtte fra Socialministeriet er instituttet i gang med en undersøgelse af børn og unges anbringelse uden for eget hjem. Projektet blev til efter henvendelse fra sønderjyske bykommuner og er koordineret med de undersøgelser, Socialforskningsinstituttet foretager.

De flerårige sproglige og historiske projekter er nu så langt, at de snart igen resulterer i større publikationer. Mødet mellem sprogene ventes afsluttet i løbet af et års tid, og til de nationale mindretals historie foreligger der nu flere omfattende manuskripter, som instituttet glæder sig til at udgive i ikke for fjern fremtid.

Kan ønsker og ideer mødes med ekspertise og penge, lykkes en væsentlig side af instituttets arbejde. Vi modtager gerne ønsker, der opstår i regionen. Det hører til vores arbejde at bidrage til at konkretisere ideerne så meget, at de kan danne grundlag for forskning. Den ekspertise, huset ikke råder over, kan hentes andetsteds. Pengene ser vi naturligvis helst, at interessenterne selv møder med. Det er gået godt også i 1988.

Johan Peter Noack

Museer

Haderslev Museum

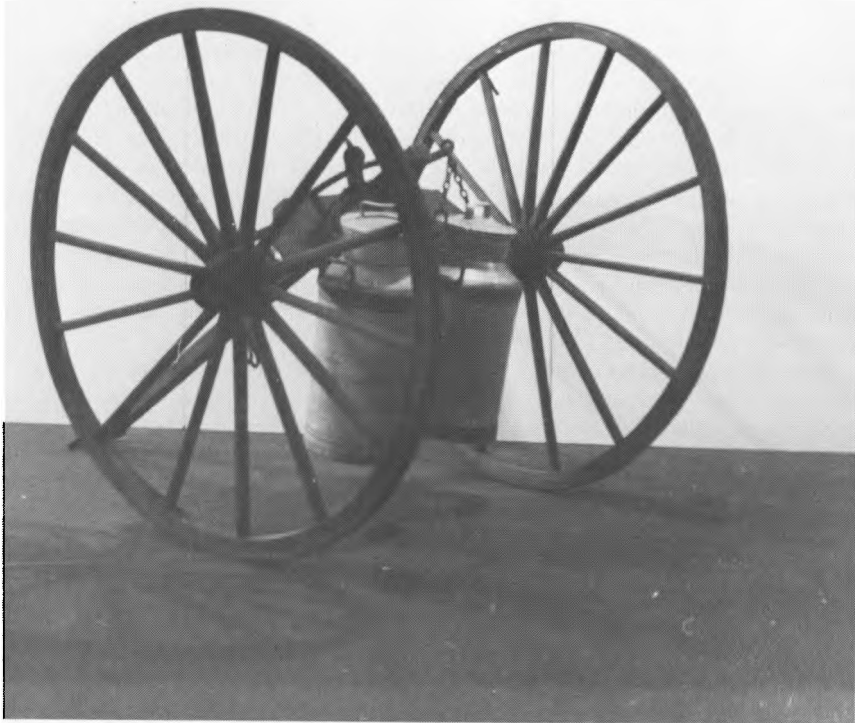
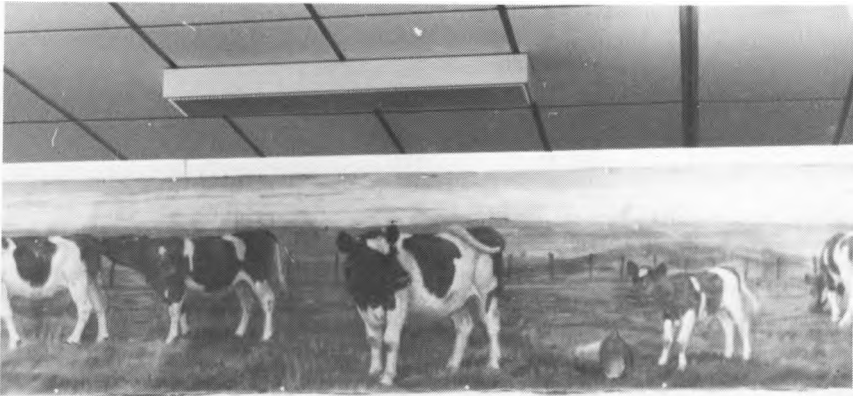
Sammenlignet med 1987, hvor museet kunne fejre sit 100-års jubilæum, har 1988 været præget af et mere normalt – men stadig ganske omfattende – aktivitetsniveau. Samtidig var det året, hvor de generelle økonomiske stramminger for alvor blev mærkbare, hvilket har sat gang i en række overvejelser om en evt. omlægning af nogle af museets arbejdsopgaver.

På udstillingsfronten kom kunsten stærkt igen, efter at den i 1987 havde ført en tilbagetrukket tilværelse p.g.a. de mange jubilæumsaktiviteter. Hele 6 kunstudstillinger blev det til: Requiem for de glemte fra Sønderjyllands Kunstmuseum, Koen i kunsten i samarbejde med Skovgaard Museet i Viborg og resten arrangeret af Haderslev Kunstforening: Haderslevmalerne, grupperne IN og Riimfaxe og som den absolutte publikumstopscorer sommerudstillingen Nutidigt dansk lertøj med knapt 7500 besøgende.

Blandt de kulturhistoriske udstillinger startede året med Vi elsker vort land om flygtninge i Danmark og deres hjemlande. Arkæologi under vandet om en forholdsvis ny forskningsdisciplin blev især set af mange skoleklasser og børnehaver. Det største besøgstal fik dog Den forædlede vilde om kartofflen og dens kulturhistorie. Både til den

Kartofler i lange baner var temaet for efterårsferien 1988 på Haderslev Museum. Her forsøger et par yngre gæster sig med kartoffelskrøllerne.

Fra udstillingen »Koen i kunsten«.

og til flygtningeudstillingen var der udarbejdet undervisningsmateriale. Især kartoffeludstillingen tiltrak da også mange skoler og blev i alt set af over 4500.

I 1988 gav museet sit publikum et nyt tilbud: man kan nu låne de plakater hjem, som vi i en jævn strøm modtager fra museer og andre udstillingssteder. Starten på udlånsordningen blev markeret med en udstilling i Sydbanks afdeling i Storegade, og vores gæster ikke alene benytter sig af tilbuddet – de afleverer også plakaterne igen!

To weekends i januar dannede flygtningeudstillingen ramme om en basar med varer fra flygtningenes hjemlande. I juli afvikledes i samarbejde med Haderslev Turistforening de traditionelle sommeraftner med bl.a. folkedans, visesang og gymnastikopvisning og i alt godt 2000 besøgende – både turister og stamgæster. I august gennemførtes med god tilslutning to arkæologisk/historiske aftenture til fortidsminder i omegnen.

Efterårsferiens aktiviteter for børn tog deres udgangspunkt i kartoffeludstillingen: børnene lavede kartoffelmel og kunne hver dag lære en traditionel kartoffelret, de lavede kartoffeltryk og -figurer, og der blev vist kulturhistoriske film. I årets løb blev der også afviklet foredragsrækker om Sønderjyllands historie, om undervandsarkæologi og om dansk landbohistorie.

Antallet af omvisninger ved museets personale øgedes i 1988 til 75. Men efter det ekstraordinært store rykind i jubilæumsåret 1987 gik det samlede besøgstal tilbage til det mere normale: godt 21.500.

Museets arkæologiske virksomhed er fortsat stor, selv om der med 35 udgravninger kunne registreres et mindre fald i forhold til året før. Undersøgelserne er næsten alle såkaldte nødudgravninger, hvortil Museet får tilført ekstra midler udefra; økonomien tillader desværre ikke større selvfinansierede projekter. Men selv nødudgravninger, hvor der ofte kun er mulighed for at undersøge brudstykker af fortidsminderne, kan give særdeles gode resultater. For 1988's vedkommende således nævnt i flæng: Teglovn (fra 1700-årene?) i Padborg gravet ind i en gravhøj fra bronzealderen, rester af en højmiddelalderlig bebyggelse i udkanten af V. Sottrup, renæssancekælder under Hertug Hans Hospital i Haderslev, gravhøj fra ældre bronzealder med mindst 7 begravelser samt flere lokaliteter med bebyggelsesspor og urnegrave fra ældre romersk jernalder.

I tilknytning til den arkæologiske virksomhed kan det endvidere nævnes, at Haderslev Museum i 1988 overtog 3 omfattende privatsamlinger fra h.h.v. Als, Aabenraa-egnen og Bov-sogn.

Inden for nyere tids kulturhistorie er der foretaget en registrering af et karetmager-værksted i Skodborg, samt et hjemmevaskeri på Bakkevej i Haderslev. Desuden har Museet fået foretaget en analyse af Haderslev-egnen i kulturhistorisk perspektiv, der peger på en række oplagte muligheder for etnologiske undersøgelser i Museets nærmeste opland. Det skulle i de kommende år gerne føre til en række konkrete undersøgelses- og udstillingsprojekter inden for dette arbejdsfelt.

Steen W. Andersen / Anker Thygesen

Aabenraa Museum

Det har længe været kendt, at museets halvt-hundredårige bygning er for trang. Faktisk har behovet været erkendt fra få år efter opførelsen, og i dag står Aabenraa Museum øverst på de sønderjyske museers fælles ønskeliste over bygningsudvidelser. I det daglige arbejde er det f.eks. en hæmsko, at et af de midlertidige magasiner i 1988 måtte flytte til et andet, der desværre heller ikke er velegnet til langtidsopbevaring.

Nok hører magasinerne til det skjulte i museets virksomhed, men forholdene her er også med til at hæmme den nyopstilling af udstillingen, som længe har været planlagt. Tilmed blev tempoet skruet ned, da de fælles besparelser i 1988 kun kunne placeres på kontoen til montre-indkøb. I 1988 nåede museet at tage fat på loftsetagen, hvor alt bortset fra Løjtstuen blev taget ned. Der blev lagt nyt bræddegulv og tagvinduene blændet, så kun lidt østlys trænger ind. Det sker ikke kun for at gøre rummet kønner, men også fordi det forbedrer opbevaringsforholdene væsentligt. Sollys, svingende varme og fugt er noget af det mest nedbrydende, og især i loftsetagen er påvirkningen kraftig. På den måde er det meningen, at museets rum skal forbedres med ét-to årligt.

På loftet måtte selve færdigindretningen med montror og belysning udskydes til 1989. Der var kun midler til en nødtvungen sikring af den fine samling Aabenraa-sølv. Udstillingen heraf har beklageligvis været aflåst siden foråret på grund af et tyveri.

Når der tales om driften, må det med, at museet har haft stor hjælp af langtidslødige. Der har konstant været to, og de har været uundværlige til både praktisk arbejde ved loftsindretning, magasin og i værksted, og ved genstandsregistrering.

Ud over det betydelige driftstilskud der ligger her, har museet ligesom i de foregående år fået et par større særbevillinger til konservering og undersøgelser fra Statens Museumsnævn. Desuden er vi i gang med indsamling af midler til en bog, og ikke mindst til bagehuset på Jacob Michsens gård, hvor hele anlægget blev fredet i august.

Trods sparetider er der nye museumsinitiativer på vej. Her har Aabenraa Museum, der iflg. Museumsrådets planer skal varetage landbrugsforhold i amtet, ydet faglig støtte til Bov Museums planer om et landbrugsmuseum over N.A. Drewsens samling.

Et andet vigtigt lyspunkt er, at Aabenraa Museum fra 1988 har fået glæde af det nyåbnede konserveringsværksted i Gram. Vores andel på godt 90.000 kr. gør, at dette felt nu for første gang kommer ind i en forsvarlig gænge.

Meget passende blev arbejdet indledt med et af museets ældste og fornemste fund, bronzealdersskelettet – Nybølmanden.

Undersøgelser, forskning og indsamling

En betragtelig del af museets undersøgelsesarbejde har bestået i at indsamle baggrundsviden om nogle større gaver. Det gælder et par fine værksteder, hvor maler Clausen fortsat supplerer med flere enkeltdele. Noget nyt er skrædder Isaksens værksted, der betjente byens lille overklasse. Det har hans datter Tove Friis fortalt om, og derved er både værksted og kundekreds blevet afbildet. Også frisør Wilhelm Nicolaisen har fortalt om tiden, da der var forskel på folk, og hvor de fine kunder kom dagligt, og lod sig barbere af egen sæbekop. Den havde sin plads i et af hylderummene i den smukke spejlskabsvæg, som snedker Oesten havde lavet i 1908 til frisørsalonen.

Ud over disse værksteder er en samling af fint malede familieportrætter fra 1840'erne blevet nærmere bestemt. De stammer fra en præstefamilie Wulff i Rise, som er i nær slægt med kniplingshandleren i Brede. Endelig har forberedelserne af nyopstillingen krævet, at Løjtstuen bliver nøjere undersøgt. Det er målet at rekonstruere dens historie og plads i stuehuset til gården Østre-Elbjerg i Barsmark.

Den anden side af museets undersøgelsesvirksomhed er nogle længeresigtede undersøgelser, der skal dække karakteristiske træk i egnens historie. Her er undersøgelsen af livsløb på Løjt fortsat. Den er blevet sporet ind på forskellene i de tysk- og dansksindedes samværsformer. Det nationale, og hvordan det kommer til udtryk i foreningsliv og dagligliv er et emne, som museet fortsat vil uddybe også med henblik på nyopstillingen.

Statens Museumsnævn har givet midler til fortsættelse af undersøgelsen om sømands-

koner. Den skal føres op i tid, og i 1988 er der blevet indsamlet statistisk baggrundsstof. Det indkredser sømandskonernes familier og husstande i de tre deltagende søfartsmuseer, Troense, Esbjerg-Fanø og Aabenraas områder.

Endvidere er undersøgelsen af udvalgte sønderjyske kirkegårde og begravelseskikke blevet suppleret, der er holdt en lang række foredrag og skrevet en artikel om bevaringsværdierne. Undersøgelsen skal på den ene side danne baggrund ved det lovbestemte arbejde med bevaring af gravminder. På den anden side vil det forhåbentligt blive muligt at føre undersøgelsen videre i et samarbejde med andre egne af landet.

Som et sidste felt kan nævnes, at museet i 1988 er begyndt på at belyse fiskeriet fra Aabenraa Fjord. Det er sket småt, men lovende, ved en vellykket gruppesamtale mellem fem af egnens fiskere, og desuden igennem et par gaver fra en fiskerdatter.

Særudstillinger og anden formidling

For at kunne samle kræfterne om nyopstillingen er museets særudstillinger blevet begrænsede. Der er både lidt færre og hovedparten består af indlån fra andre museer o.l.

I et par af vintermånederne blev en udstilling om flygtninge vist. Den lagde vægt på at vise forskelle mellem flygtningenes hjemkulturer og dansk kultur for at demonstrere faldgruberne i kulturmedet. Til udstillingen blev der i samarbejde med især Flygtningehjælpen knyttet en række aktiviteter.

Denne udstilling blev afløst af en række kunst-udstillinger af: billedtæpper, af fransk kunst, arrangeret af Kunstforeningen, Fotoklubbens årlige udstilling og museets sommer-udstilling af tre århusianske kunsthåndværkere. To keramikere og en tekstilkunstner byggede på det bedste i den danske tradition, hvor håndværket og dets grundlæggende teknikker udnyttede i forfinede, enkle former.

Som optakt til efteråret viste kunstforeningen sin anden udstilling. Det er blevet en fast aftale, at Aabenraa fotoklub og Kunstforening udstiller henholdsvis en og to gange årligt. Også for museet er det et godt samarbejde.

I de to vigtige udstillingsmåneder omkring skolernes efterårsferie vistes en etnografisk udstilling om fiskere på Yucatan i Mexico. Målet var bl.a., at vi med disse fremmede briller på kunne få en indgang til de hjemlige Aabenraa-fiskere og deres kultur. Der blev som nævnt gjort en god begyndelse ved en gruppesamtale. En af fiskerne, der deltog heri, medvirkede desuden i efterårsferien, hvor han demonstrerede garnbinding.

Rækken af særudstillinger afsluttedes med museets store »oldemors« juletræ og i forbindelse hermed en udstilling om nisser. Ved hjælp af et stort indlån fra private vistes, hvordan nissen har udviklet sig fra gårdnisse til en juleekvisit, der har alle mulige skikkelser.

Igennem lånene indsamler museet samtidig dokumentation om juleskikke, og vi får vigtige nye kontakter. Det er i det hele taget en metode, som vi har gode erfaringer med, og det vil fortsat være centralt at forene formidling og indsamling – dokumentation på den måde.

1988 er det andet år, hvor Aabenraa Museum har stået for driften af samlingen på Jacob Michelsens gård. I løbet af året er aktiviteterne herude blevet finpudsede, og de har fundet en mere varig form.

Der holdtes i forår og efterår udstillinger i i alt tre weekender. Som hidtil er den levende gentagelse af ældre arbejdsprocesser i husholdningen central. I ugen efter tilbydes udstillingen til skoler, og til dem står der i øvrigt altid en åben invitation på onsdage. Desuden holdes der åbent nogle sommersøndage og en søndag i december med aktiviteter, der forbereder julen. Dette program har i år, hvor udstillingsemnerne var brødbag-

ning, skiftedag og høst vundet god genklang. Der er kommet mange, og der er blevet snakket om de traditionelle arbejdsmetoder. Noget, som både museet og de besøgende har stort udbytte af. Også skolerne har gjort god brug af tilbuddene.

I 1988 er de fleste genstande fra hovedbygningens loft blevet flyttet til kustodefløjens

Ved gennemrestaurering af Wollesgyde 2-4 i Aabenraa dukkede noget udstyr fra Aabenraa's ældste begravelsesforretning, ligkistesnedker J. H. Nissen, op. Det er små sølv- eller guldbronzerede løvesødder og papmache-figurer til den sorte ligkiste, butiksskilte m.m.

Tingene er nok uanseelige, men de fortæller tydeligere end meget andet om en tid, hvor klasseskellene var skarpere, og hvor småfolk kun med nød og næppe kunne få en hæderlig begravelse. De symbolladede ting var meget velkomne gaver for hele museets arbejde med begravelsesskikke.

loft. Her er de blevet udbygget til en selvstændig legetøjsudstilling. Desuden er husgeråd og pipesamling blevet nyordnet og et udsnit af bødkerværkstedet genopstillet.

Denne del af den gamle udstilling har altid stået publikums hjerte nær – nok fordi der er så mange af tingene, det kender fra egne forældres eller bedsteforældres hjem.

Som noget nyt har museet endelig bidraget til Aabenraa kommunes sommerferieaktiviteter. Der blev lavet et hæfte med en byvandring, hvor børn, der måske fik hjælp af voksne ledsagere, skulle finde bestemte hustyper, døre og indskrifttavler. Det var en god måde at få øje på byens særpræg, og hæfterne blev meget efterspurgt.

Gaver og erhvervelser

Den store gavestrøm og de større samlede gaver fra værksteder og frisørsalon er allerede nævnt. Museet er dermed så vidt, at vi i betragtning af den truende pladsmangel og hvad andre danske museer rummer, må sige, at vi ikke kan tage flere værksteder ind. Vi har nu en rimelig god repræsentation af nogle karakteristiske nyere værksteder i og omkring Aabenraa, skomager, bødker, maler, skrædder, til dels træhåndværker på landet, og endelig den fine skabsspejlvæg m.m. fra frisørsalonen. De beskriver et længere forløb, hvor disse gamle byerhverv har været ude i flere kriser og sidst fra omkring 1960 den tekniske og økonomiske omlægning, der har gjort, at kun ganske få er tilbage i dag. Det vil være væsentligere at samle oplysninger ind om de små forretningsdrivende og håndværkeres vilkår, dagligliv og kundekreds end at tage imod flere genstande.

En anden side af byens liv, nemlig det, der er knyttet til bolig, hjem og kvindernes hverdag, afspejles i en række gaver, hvoraf én er meget omfattende. Giveren har både haft plads, lidt samlelyst, og svært ved at kassere, så mange helt daglige genstande fra tiden efter 2. verdenskrig er kommet med. Det drejer sig næsten om alt fra dukketøj, tasker, sko, til stole, legetøj, strikkebøger, duge, puder, nips, køkkentøj. Det er meget værdifuldt, at et hjem således bliver alsidigt belyst, men også her vil pladsen snart sætte en grænse. Det er derfor væsentligt, at danske museer har dannet nogle samarbejdsgrupper om indsamling i nyere tid. Kun derved kan der udvælges og samordnes i de store materielle mængder, der kendetegner vores tid.

Lidt løsrevet, men interessant for museets beskæftigelse med begravelsesskikke, er det, at vi har modtaget noget kistepynt og andet udstyr fra en ligkisteforretning i Aabenraa. De fortæller om de forholdsvist fattiges midler til at få en værdig begravelse i tidens smag. Der er f.eks. små løvefodder og papmacheengle til den sorte ligkiste. Symbolladede ting, der let kunne være endt som affald.

Endelig har vi fået en del gaver til museets store søfartssamling. Til de ældste og kostbareste hører en såkaldt kaptajnскоп med håndmalet skibsportræt fra ca. 1860, og et rejseskrivereskrin i mahogny med messingbeslag – en vigtig del af kaptajnens udstyr. Til hans udstyr hørte også nogle lodsøger over bl.a. Det Indiske Ocean. En fint dekoreret køjesæk har tilhørt en menig sømand. De kinesiske og japanske souvenirs er blevet supplerede, og fremhæves bør en 12-personers kaffedug i det fineste hørlærred. Netop tekstiler og forøvrigt også møbler fra Østen mangler i museets samlinger.

Til slut skal de eneste erhvervelser af kunst anføres. De skete på museets udstilling af kunsthåndværk, hvor vi købte et vægtæppe af Anne-Birgitte Hansen og en gulvkrug af Dorte Heide. Desuden overraskede Jacob Gormsen museet under et foredrag for Venneforeningen ved at forære os et portræt af Ole Prip Hansen.

Birgitte Kragh

Museet på Sønderborg Slot

Besøgstillene var i 1988 på mange museer nedadgående. For Museet på Sønderborg Slot var nedgangen dog kun ganske beskeden, ca. 4.000 til 87.507. Et fortsat årligt besøg på omkring 90.000, hvor det nu har holdt sig i flere år, synes da også at være ganske godt. Fordelingen er derimod knap så tilfredsstillende, idet der dels er tale om, at det fald, der skete i lejrskoleelever for et par år siden, fastholdes, dels er der tale om nedgang i for- og efterårs-sæson.

Det er givetvis for en stor del museets særudstillinger, der fastholder det gode besøgstal, men det må bemærkes, at det store sommerferiebesøg synes ret uafhængigt af særudstillinger, og lejrskolerne kommer alene til de faste udstillinger. I den forbindelse kan nævnes, at undervisningsafdelingen har gennemarbejdet en række nye temaer til foredrag for skoler, så museet nu kan tilbyde gennemgang af 22 forskellige emner rundt i samlingerne.

Særudstillingerne tager dog fortsat en stor del af personalets tid og energi og af museets penge. 1988 har da også været et år med adskillige særudstillinger. Fra 1987 fortsatte den fine og særprægede udstilling af kinesiske mønter, udstillingen »Ordsprog og talemåder«, der var blevet til i samarbejde med Haderslev Museum, og som siden har fungeret som vandreudstilling rundt i landet og endelig legetøjs-udstillingen, der fik lov at blive stående. Som forårsudstilling vistest tre lokale kunsthåndværkere, væveren Annemette Heltoft, keramikeren Karin Torre Jørgensen og guldsmeden Ejler Skjerning. I påskedagene var de til stede og fortalte det interesserede publikum om deres arbejder. Tilsvarende var der i efteråret en kunsthåndværkerudstilling med de imponerende tekstilbilleder af Solveig Refslund og med spændende arbejde i træ, stentøj og jern af Niels Helledie. De klædte hinanden og de klædte rummene, så det blev en meget smuk og særpræget udstilling, der åbnedes med et charmerende og levende indlæg af Niels Helledie. Af andre udstillinger er der grund til at nævne en lille, fornem fremvisning af Olav Bonefelds samling af Chr. IV-mønter i anledning af Chr. IV-året. Desuden vistest fra december og ind i det nye år en moderniseret og fornyet udgave af legetøjsudstillingen.

Årets hovedudstilling drejede sig imidlertid om ringridning i anledning af 100-års jubilæet for Sønderborg Ringriderfest. Ved hjælp fra komiteen, ved lån fra adskillige private og fra enkelte andre museer og med anvendelse af materiale, der var udført et par år tidligere i samarbejde med Aabenraa Museum kom en meget stor og levende udstilling op at stå – fra ringridningens tidlige historie, om udviklingen i Sønderjylland til den særlige historie i Sønderborg og helt til »dagen derpå«. Det blev en morsom og velbesøgt udstilling, der med talrige ting gav et alsidigt indtryk af denne populære folkefest.

Ud over det oftest meget krævende arbejde med særudstillingerne, hvor de lidt større på den ene eller anden måde kræver en indsats af alle museets ansatte, var der i 1988 også andre krævende arrangementer. Museets 80-års dag i marts fejredes ved en helt speciel særudstilling, hvor et rigt udvalg af alle gaver og nyhvervelser fra 1987 blev præsenteret. Det var en helt overvældende mængde, der kunne vises, et overbevisende udtryk for museets faste lokale forankring og for den levende forbindelse mellem museum og befolkning, der altid har været og altid bør være museets største aktiv. Mange hundrede ting fra over 100 givere blev her vist frem, store og små ting mellem hinanden, enestående kostbarheder og slidte brugsgenstande i en broget mængde fordelt i 6 rum, der alle var fyldt godt op. På selve jubilæumsdagen d. 13. marts, hvor udstillingen åbnede, var der så »Åbent hus«, hvor alle ansatte var i gang – på værksteder, arkiv, kontor eller med foredrag rundt i huset, mens nogle – suppleret med fagfolk udefra –

sad i Riddersalen for at bestemme en masse ting, som gæsterne medbragte og atter andre solgte kaffe og kringle i køkkenet. Over 1100 besøgte museet i dagens løb, så der var travlhed overalt på slottet.

I december havde museet et særtilbud til de mindre. Efter i nogle år at have fortalt om »Nissen på Sønderborg Slot«, havde undervisningsmedarbejderne lavet bagerummet og lagerkælderen om til en hygekælder, hvor de på skift kunne fortælle eventyr og tilføje lidt oplysning om jul og om bagning i ældre tid, før børnene drog af sted med en bolle. Også dette arrangement samlede mange – adskillige hold måtte afvises, da der kun var plads til 5 hold om dagen. I alt deltog over 70 hold i dette arrangement.

Det er tydeligt, at alt dette arbejde med udstillinger og arrangementer giver gode resultater. Men det kræver hver gang en meget stor indsats af personalet, og det er gang på gang tydeligt, at der er for få ansatte. En fastholdelse af det nuværende aktivitetsniveau kræver yderligere personale – de sønderjyske museer ligger i bund hvad angår stillinger, sammenlignet med andre danske provinsmuseer. Enhver nedskæring vil betyde bortfald af de aktiviteter, der sikrer det høje besøgstal. En overflytning af midler fra andre sektorer til kulturbevillingerne burde være en selvfølge i en tid, da vores nabolande prioriterer kulturarbejdet stadigt højere og derfor netop i disse år har forøget deres kulturbevillinger markant.

Som det meget klart fremgik af udstillingen »Årets gaver«, modtager museet mange gaver, de fleste lokalt, men også en del fra andre dele af landet, gaver, der på bedste vis supplerer de eksisterende samlinger.

Alle afdelinger er i årets løb blevet forøgede. Flest gaver er som sædvanlig modtaget inden for grupperne tekstil og legetøj, og ringriderudstillingen resulterede i mange usædvanlig fornemme gaver. Årets tilvækst ligger på flere hundrede numre, hvortil så kommer mange billeder til arkivet og en jævn forøgelse af biblioteket – en forudsætning for arbejdet med samlingerne.

Museet deltager på mange måder i samarbejdet med andre museer. Det er medlem af de landsdækkende museumsorganisationer og er medlem af flere samarbejdspuljer mellem grupper af museer – industripulje og dragtpulje. Adskillige forskere udnytter derigennem museets samlinger i deres arbejde, ligesom andre både danske og udenlandske forskere benytter museet. Det kan ske ved besøg på museet eller ved forespørgsler, hvor museets personale inddrages i undersøgelserne. Desuden medfører mange af årets ny-erhvervelser i sig selv undersøgelser, udført af museets personale. Det gælder således hjemtagningen af to hele værksteder, et sadelmagerværksted fra Hørup og et karetmagerværksted fra Ragebøl. Begge har krævet langvarigt arbejde, ikke mindst karetmagerværkstedet, fordi der her blev tid til opmålinger og fotografering før hjemtagningen. Arbejdet med Cathrinesminde Teglværk har også betydet fortsat forskning omkring den ældre teglværksindustri.

De fleste af disse undersøgelser resulterer før eller senere i artikler eller indgår som led i forskellige publikationer, skrevet af forskere udefra eller af ansatte ved museet. Den største og vigtigste afhandling, resultatet af flere års grundig forskning, blev i foråret indleveret til bedømmelse ved Københavns Universitet som licentiatafhandling af museumspædagog Inge Adriansen. Med titlen »Fædrelandet, folkeminderne og modersmålet« blev det 469 sider store manuskript antaget, og med en forelæsning i september blev Inge Adriansen lic. phil. I forvejen havde arbejdet med det enorme stof resulteret i mindre afhandlinger, hvori beslægtede emner var taget op til detail-undersøgelse. En artikel om »Mor Danmark« kom i 1987, og i Sdj. Årb. 1988 skrev hun om »De sønderjyske Piger«. Som medredaktør af Sønderjysk Månedsskrift leverede hun flere

artikler, ligesom hun skrev mindre bidrag og flere anmeldelser i fagtidsskrifter. Hun leverede også et bidrag til Nordslesvigske Museer, bind 15, hvor hun desuden var medredaktør, om myten og realiteten omkring Christiern II's fangenskab. I dette bind, der var tilegnet Jørgen Slettebo i anledning af hans 60-års dag, var der også artikler af flere andre ansatte ved museet – Rudolf Lassen, Hans Helmer Kristensen (om »Fugle ved Sønderborg Slot«) og Ellen Weiss (om museets børnepædagogiske arbejde) – ligesom en række venner og kolleger fra ind- og udland havde skrevet artikler til det smukke og fyldige bind. Både Inge Adriansen og J. Slettebo skrev afsnit i bogen »By og Bolig i Sønderborg«, og J. Slettebo leverede desuden et stykke til festskriftet til Niels Oxenvad, en artikel til Sdj. Mdskr. samt et hefte om »Ringridning i Sønderborg« og nogle anmeldelser og fik et foredrag fra Stavnsbåndsfesten på Rønhave trykt som kronik.

Museet har således haft travlt på alle områder og alle har slidt i det hele året igennem. Det var derfor med stor beklagelse, museet modtog besked om, at dets mest erfarne og meget flittige medarbejder, Rudolf Lassen, havde besluttet at holde op. Han var blevet ansat i foråret 1955 og var lige siden en trofast, altid loyal og vellidt medarbejder, som år efter år lagde et kæmpearbejde i museets tjeneste. Som hans efterfølger ansattes 1. juni lærer H.H. Hvelplund. En anden, mangeårig, trofast medarbejder, rengøringsassistent Marianne Friedrich holdt af helbredsgrunde op i efteråret. I hendes sted ansattes Bodil Lorenzen. Museet beskæftigede desuden i årets løb en række henviste, der er en væsentlig forudsætning for, at museets mangesidige arbejde kan udføres.

J. Slettebo

Sønderjyllands Kunstmuseum og Tønder Museum

Museumskomplekset i Tønder blev i 1988 udvidet med det nedlagte vandtårn og de tilhørende bygninger: pumpehus og kontorbygning. Bygningerne har i de senere år været genstand for en til tider meget følsom debat i Tønders offentlighed, hvor nogen på den ene side har ønsket at jævne bygningerne med jorden, og andre har talt varmt for bevarelsen af især vandtårnet, der i mange tønderborgeres bevidsthed står som et vartegn for byen. Nu er amt og kommune gået sammen om en bevaring af bygningerne, og det er tanken i de kommende år at indrette pumpehuset til en udstillingsbygning for, dels mere eksperimenterende kunstudstillinger, teater- og musikarrangementer, og dels for lokale fortrinsvis kunstneriske tiltag. De første udstillinger har allerede fundet sted, således arrangeredes i 1988 en visning af resultaterne af en af Tønder kommune udskreven arkitektkonkurrence »Nyt i gammelt«, hvor en lang række arkitekter gav deres forslag til nybyggeri i Tønders gamle bydel. Kontorbygningen er af Tønder museers håndværkere indrettet til værksted, og vandtårnets videre skæbne vil afhænge af de økonomiske muligheder, fremtiden vil bringe. Med vandtårnsanlæggets inddragelse i museumskomplekset fremstår hele komplekset som et fascinerende arkitektonisk anlæg spændende fra Porthuset fra 1500-tallet, vandtårnsanlægget og et i 1975 til udstillingsformål ombygget elektricitetsværk, begge bygningsanlæg fra begyndelsen af dette århundrede, arkitekt Lauritz Thaysens museumsbygning fra 1923 til arkitekterne Peter Koch og Nils Rode-Møllers kunstmuseumsbygning fra 1972. Hertil kommer det efterhånden betragtelige haveanlæg, hvori indgår en markering af det omkring 1750 nedbrudte slot, Tønderhus.

Museerne i Tønder holdt i 1988 14 særudstillingsarrangementer, heraf blev de 2 afholdt på henholdsvis Haderslev Museum og Sønderborg Bibliotek. Det drejer sig

Museerne i Tønders bygningsanlæg blev i 1988 udvidet med det nedlagte vandtårn fra 1902.

om udstillingsprojektet Requiem for de glemte, der vistest begge nævnte steder. Med udgangspunkt i den svenske digter Tobias Berggrens digt »de ur minnan fallne« havde kunstmuseet udvalgt malerier og skulpturer fra sine samlinger til belysning af digtets tema; menneskelig lidelse og vores evne til at fortrænge vor viden om verdens nederdrægtighed og ondskab. Udstillingen var suppleret med et lysbilledshow, hvor tyste naturscenerier vekslede med krigsbilleder og billeder med seksuelle undertoner, og der vistest en videogengivelse af Peter Watkins film Wargame, der beskriver et muligt hændelsesforløb efter et atombombenedslag. Udstillingen var meget suggestivt anlagt og var bl.a. tænkt som et forsøg på at bringe mødet mellem publikum og kunst i stand på en ny medlevende måde.

Årets måske mest opsigtsvækkende udstilling blev Jens Birkemose Porcelain. Udstillingen blev arrangeret af Sønderjyllands Kunstmuseum og Tønder Museum i fællesskab. En koordinering af de to museer, som vi fra museernes side vil søge at udbygge i de kommende år, bl.a. i form af fælles udstillingsprojekter. Birkemose havde af Royal Copenhagen fået stillet en lang række af de velkendte Kgl. Porcelainsfigurer til rådighed for en ny farvedekoreret. Udstillingen var en mangfoldighed af figurer dekoreret med Birkemoses heftige ekspressive penselstrøg, og figurerne udstilledes i blandt Tønder Museums permanente samlinger. Ligeledes blev en anden af årets udstillinger Møbelgruppen af 1983 vist side om side med samlingerne på Tønder Museum. Konfrontationen mellem museets gamle møbler og møbelgruppens nye møbelprojekter gav mulighed for sammenligning, samtidigt med at det fremmedgørende, der i nogen grad kan hvile over moderne design udstillinger, elimineredes.

Herudover skal nævnes udstillingerne Tæpper og lange baner, hvor de sydjyske vævere Anette Bendixen, Grete Sørensen, Birthe Sandorff Lock og Lise Frølund viste deres

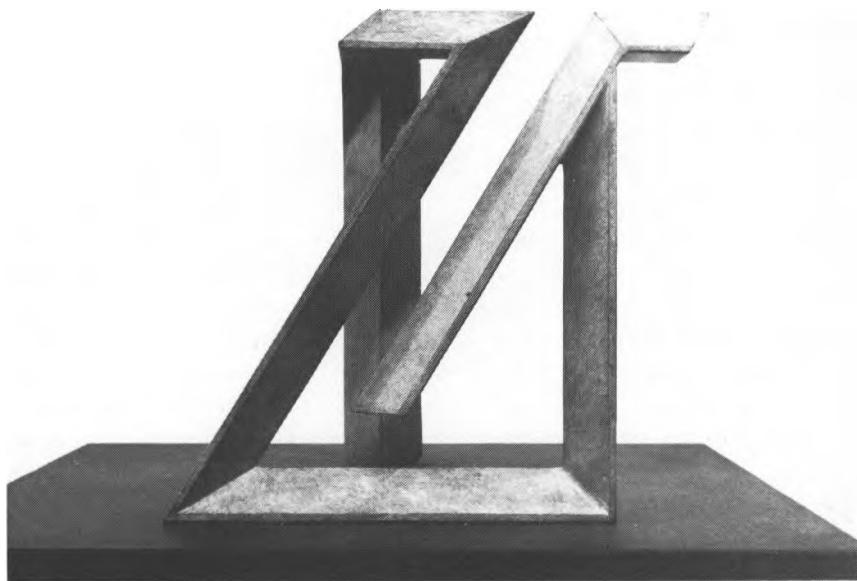
Møbelgruppen af 1983 viste sine møbelprojekter i Tønder Museums udstillingslokaler og gårdmiljø.

arbejder, maleren Jan Sivertsens separatudstilling *Virtues and Vices*, Carl Magnus udstillingen, der afholdtes i anledning af afsløringen af hans skulptur *Pavane* foran Tønder Rådhus, og endelig gruppeudstillingerne *Min tid som pilot – yngre danske kunstnere fra gruppen Storm og Stille*, *Med hilsen fra Norge*, en række norske malere og billedhuggere og *Nordkunst*, en pejling af den progressive danske kunstscene med arbejder af Margrete Sørensen, Jørgen Rytter, Kurt Børge Simonsen, Viera Collaro og Claus Jensen. Denne sidstnævnte udstilling blev først vist i et kunstcenter i Groningen i Holland, med hvilket kunstmuseet har indledt et samarbejde for fremtidige arrangementer.

I udstillingen af de permanente samlinger foretages til stadighed omrokeringer, bl.a. som følge af erhvervelser og gaver til museerne, som udstilles umiddelbart efter, at de er indlemmet i samlingerne. På Tønder Museum er foretaget en gennemgribende nyopstilling af kniplingssamlingerne. Den forøgede interesse for dette håndværk har nødvendiggjort, at museets samlinger formidles anderledes end hidtil. Museets projektansatte Inga Hammer har ydet et stort arbejde på dette felt. Museet har i 1988 indkøbt flere kniplinger, samt diverse arbejdsredskaber til belysning af kniplingsfremstilling. Herudover er museets sølvsamling forøget ved gaver og erhvervelser. Priserne på sølvarbejder er efterhånden nået op i et leje, hvor museet er nødsaget til at søge midler udefra, såfremt større betydelige arbejder skal købes. Blandt museets øvrige indkøb skal nævnes en smuk messingkande fra 1900-tallet fremstillet i Tønder, samt en tysk politiumiform fra århundredskiftet.

Museets genstandssamling er efterhånden af betydelig størrelse, og med erhvervelsen af computeranlæg er det hensigten i de kommende år, at hele samlingen registreres via computer, hvilket vil lette adgangen til informationer om de enkelte genstande.

Kunstmuseets indkøb i 1988 har fortrinsvis koncentreret sig om indkøb til belysning

For midler fra Statens Kunstfond og Tønder Kommune erhvervedes skulpturen Pavane af den svenske kunstner Carl Magnus til opstilling foran Tønder Rådhus. Sønderjyllands Kunstmuseum købte modellen.

af den aktuelle nordeuropæiske kunst. Her skal nævnes arbejder af vesttyskeren Rainer Grodnick, svenskeren Carl Magnus og danskerne Doris Bloom og Henrik Have. Efter ansøgning skænkede Statens Museumsnævn fra sin rådighedssum museet Henrik Haves skulptur Overfor digtet er man kvinde fra 1986.

Dertil kommer et helt nyt indsamlingsområde: Fransk salonkunst, den pompøse franske kunst fra forrige århundrede. Med disse indkøb er det hensigten at bringe museets betydelige samling af dansk surrealisme ind i en sammenhæng. I 1988 lykkedes det med midler skænket af Andelsselskabet Tønderhus Fond at erhverve Charles Gleyre (1806-1874): *Les Illusions perdues*. 1843. For egne midler erhvervedes bronzeskulpturen Antonin Mercie (1845-1916): *Gloria Victis*. 1874, og som testamentarisk gave modtog museet en smukt forarbejdet stol, antageligt udført af Louis Majorelle. Herudover er de øvrige samlinger suppleret ved bl.a. erhvervelser af Helle Vibeke Erichsen, Svend Wiig Hansen, Einar Nielsen og en række sønderjyske kunstneres arbejder erhvervet på den censurede Maj Udstilling på Holmen i Løgumkloster, hvor museet deltog i censureringen.

Året igennem afholdtes flere foredrag og rundvisninger på museerne i Tønder, og huset kunne opretholde sin besøgst Statistik på ca. 25.000 besøgende.

Ove Mogensen

Midtsønderjyllands museum

Traditionen tro påbegyndtes sæsonen palmesøndag den 27. marts med åbningen af særudstillingen Konkylie, som museet havde lånt af Nordsømuseum i Hirtshals. Udstillingen var produceret som et samarbejde mellem Nordsømuseum og Konservator Hedegaard i Langå og bestræbte sig på at vise så mange arter havsnegle og -muslinger som muligt, af den slags som de fleste ville betegne som konkylie.

I det 18. århundrede var det på mode i de europæiske fyrstehuse at samle på konkylie, dels af interesse for naturhistorien og dels som en slags statussymbol, idet det på det tidspunkt var forbundet med store omkostninger og en del besvær at hjemføre sådanne rariteter. Denne hobby dannede udgangspunktet for en langvarig fascination af konkylie og var årsagen til, at mange sjældne arter blev eftertragtede samlingsobjekter.

Mange af de arter som udstillingen viste betragtes i dag som udryddelsestruede, ikke mindst på grund af den udstrakte handel, der drives verden over med dem som souvenirs. Dette fik Midtsønderjyllands Museum til ikke at sælge flere snegle- og muslingskaller, især eksotiske arter, som ellers var at finde i museets kiosk.

I tiden forud for åbningen af sommersæsonen prægedes museets hverdag af et omfattende arbejde med revidering og registrering af museets arkiver, efter et registreringssystem, som ad åre, når museet får råd til det, vil kunne lette overgangen til EDB-registrering. Sideløbende dermed påbegyndtes et større slemmearbejde på mange kilo lerprøver fra Gram Teglværks lergrav, som indeholdt massevis af mikrofosiler. De mange kilo lerprøver stammede fra et specielt »stormlag«, som ved tidligere undersøgel-

Hvalhuset, som det så ud i marts 1989, efter at de fleste af de donerede penge var brugt.

HSH 1002 bjærges fra Gram Teglværks lergrav d. 17.6. 1988 foreløbig som det sidste hvalfund.

ser var blevet opdaget i aflejringerne i Gram Teglværksgrav. Et sådant sammenskyl af skaller og dele af små organismer, som levede i det hav, der dækkede store dele af Sønderjylland i Miocæn tid for 6 millioner år siden, kan give værdifulde oplysninger om den fauna, der befolkede dette hav.

I maj måned skete det foreløbig sidste fund af hvalknogler i Gram Teglværks lergrav, idet tidligere teglværksarbejder, Marinus Oster, Gram, den 17. maj om eftermiddagen, under en af sine sædvanlige ture i lergraven, fandt nogle hvalknogler i det nyopgravede ler. Museet blev, som så ofte før, tilkaldt og en kort undersøgelse godtgjorde, at der atter engang var blevet fundet knogler i det fossilrige Gram ler, og at de stammede fra en bardehval. Undertegnede og Torsten Meinert Jensen fra Sønderjyllands Amts Konserveringsværksted gik i gang med gravearbejdet til det, der senere skulle vise sig at blive det foreløbig sidste hvalfund i Gram Teglværks lergrav.

Efter et gravearbejde, der gradvis blev hårdere og hårdere, fordi leret blev mere »fedt«, efterhånden som vi arbejdede os nedad, blev det bageste af et bardehvalkranium og nogle itubrudte underkæbehalvdele afdækket, og det viste sig at vi kunne »nøjes« med at bjærge en sammenhængende lerklump på $220 \times 90 \times 45$ cm med en vægt på ca. 1,6 tons, indeholdende de værdifulde knogler. Hvor vi tidligere havde anvendt polyurethanskum (PU-skum) til at indstøbe og på den måde transportsikre andre gramhvaler, anvendte vi nu en metode, der behøvede knap så farlige stoffer – nemlig kun jern og træ.

Medens udgravningen i lergraven var i gang, blev TV-Syd interesseret i vores arbejde, og da vi den 17. juni var parate til at bjærge hvalfundet, blev begivenheden fastholdt på video og senere udsendt i TV-Syd med tilhørende interviews af finderens, Marinus Oster, tidligere gravemester, Gunnar Bach, museumsprædagog Martin Abrahamsson og

Fundet klargøres til hævning juni 1988.

Torsten Meinert Jensen.

museumsinspektør Flemming Roth, som i forbindelse med udgravning af hvalknogler i lergraven nok må siges at være en slags veteran, da han var med i 1973, da Geologisk Museum i København foretog en af de første hvaludgravninger i Gram Teglværks lergrav.

Få måneder efter 1988 udgravningen var Gram Teglværk solgt, og den nye ejer havde ingen planer om at genoptage teglværksdriften. Således endte et palæontologisk eventyr i det Sønderjyske – foreløbig. Det er nu museets planer at forsøge at medvirke ved retableringen af lergravsområdet, således at denne geologiske lokalitet kan bevares for eftertiden, idet vi ønsker at gøre stedet til en slags geologisk naturpark med vandrestier, vådområder og et frisk afrenset profil i den ene væg af lergraven.

Således vil der atter med årene kunne gøres nye fund i denne enestående, fossilrige aflejrning. At muligheden for fund af nye arter ikke er udtømt ses af et fund fra 1986, som viste sig at være en for os endnu ukendt tandhval. Dette fund samt det foreløbig sidste fra maj 1988 (som hurtigt blev døbt TV-Hvalen) er stadig under præparering på det nyindrettede Sønderjyllands Amts Konserveringsværksted, der havde officiel åbning den 3. juni.

Den sidste halvdel af året blev præget af 3 ting: Den 4. september åbnede museet en udstilling om skove og skovdrift i Norden, lånt af Jagt- og Skovbrugsmuseet i Hørsholm, som var et fællesnordisk udstillingsprojekt med deltagelse af Finland, Norge, Sverige, Island og Danmark. En meget smuk udstilling, som formåede at formidle den store rolle, som træ og træ-produkter spiller i vores hverdag, såvel som den rekreative rolle skovene spiller for alles velbefindende. Ca. 20 millioner mennesker går tur hvert år i skoven, alene i Danmark!

I oktober måned påbegyndtes arbejdet på »Hvalhuset« placeret på en ledig grund over for museet. Museet havde i 1984 erhvervet et skelet af en af de to han-kaskelotter, der den 14. januar dette år strandede ved Henne. Museumsinspektør Flemming Roth planlagde opførelsen af et hvaludstillingshus sammen med arkitektfirmaet Rønnow og Overbye, Gram, og ansøgte en lang række private fonde og pengeinstitutter om midler til opførelse af et hus, udformet, som en af de meget karakteristiske tørrelader, der omkransede mange teglværker her i landsdelen for ikke så længe siden. Henimod efterårsferien 1988 havde disse ansøgninger båret så meget frugt, at man turde gå i gang med arbejdet. Det knap 14 meter lange kaskelotskelet planlægges udstillet i en glasmon-tre overdækket af førromtalte tørrelade, således at det bliver muligt at bese dette imponerende skelet fra tre sider. Ifølge arkitektfirmaets beregninger vil etableringen af Hvalhuset beløbe sig til ca. 325.000 kr. og indtil marts 1989 er der indsamlet 275.000 kr. fra private fonde og pengeinstitutter.

Efter en velbesøgt kammerkoncert søndag den 6. november med lokale musikere fra Gram, afsluttedes året med museets traditionelle julestuearrangement. I en af årets sidste week-ender inden jul, inviteredes omegnens børn og voksne til at deltage i udsmykningen af et stort juletræ, placeret i museets særudstillingssal, som i forvejen var udsmykket til lejligheden. I ugen derefter inviteredes landsdelens skoler til at tilbringe en times tid eller mere i julestuen, hvor museumspædagogen underholdt med historier om jul i »gamle« dage (olde- og bedstemors tid), med gamle sanglege og spil om pebernødder. I julestuen 1988 deltog 503 personer i løbet af 10 dage.

Martin Abrahamsson

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1988

Beretninger fra foreninger og arkiver

ved Henrik Fangel

Historisk Samfund for Sønderjylland

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag d. 20. maj årsmøde på Folkehjem i Aabenraa, hvor rigsantikvar Olaf Olsen i overværelse af omkring 80 deltagere holdt lysbilledforedrag om det nye Nationalmuseum og Sønderjylland. Man så her bl.a. den genrestaurerede Hjortspringbåd, som kommer til at indtage en hædersplads i nyopstillingen på Nationalmuseet.

Ved generalforsamlingen, der havde Historisk Samfunds tidligere formand Poul Andersen, Munkemølle, som dirigent, aflagde formanden, landsarkivar Hans H. Worsøe styrelsens beretning, som indledtes med følgende mindeord:

Forud for aflæggelse af beretningen vil det være naturligt, at vi mindes de tre tidligere medlemmer af styrelsen, som er gået bort siden sidste årsmøde. Der vil i det kommende bind af Sønderjyske Årbøger blive skrevet nekrologer af folk, der har kendt dem, og som vil give en skildring af deres indsats for Historisk Samfund. Det drejer sig om gårdejer Olav Bonefeld, Snogbæk, der var formand for Sønderborg amtskreds 1973-81, sparekassedirektør H. P. Jensen, Agerskov, der var medlem af styrelsen 1974-84, og skoleinspektør S. N. Christensen, Ravsted, der var medlem af styrelsen 1975-82, de sidste år som formand for Tønder amtskreds.

Efter at forsamlingen havde mindedes de tre tidligere styrelsesmedlemmer ved at rejse sig, fortsatte formanden:

Vi har i indbydelsen til årsmødet fremhævet, at årsmødet finder sted i 100-året for udsendelsen af den første årgang af Sønderjyske Årbøger, og mødedeltagere, der husker Sønderjyske Årbøgers 75-årsjubilæum i 1964 havde måske ventet en større festlighed i lighed med dengang, hvor man – i øvrigt også her på Folkehjem – bl.a. opførte en prolog af Martin N. Hansen. I denne prolog indgik sangen »Der er sol over vang«, som siden er blevet sunget ved de fleste

af vore møder, således at man næsten kan betegne den som Historisk Samfunds egen sang.

Vi har denne gang valgt at gøre det lidt anderledes, men vi har ved valget af foredragsholder, rigsantikvar Olaf Olsen, der taler om det nye Nationalmuseum og Sønderjylland, alligevel forsøgt at markere dette årsmøde som noget særligt og noget med et videre perspektiv. Selve festlighederne gemmer vi til november, hvor Historisk Samfund fredag d. 3. november vil afholde en reception på Landsarkivet, hvor alle medlemmer er velkommen sammen med pressen, vore søsterorganisationer og repræsentanter for de myndigheder og legatbestyrelser, som vi gerne vil holde os gode venner med. Når vi har valgt at gøre det sådan, skyldes det ikke mindst, at vi ved den lejlighed vil kunne præsentere den store jubilæumsårbog og det 100 års register incl. en samlet indholdsfortegnelse, som vil være foreningens jubilæumsgave til medlemmerne, og som på en helt ny måde vil åbne for udnyttelsen af den uhyre fond af viden om Sønderjyllands og de enkelte lokaliteters historie, som er nedlagt i de 100-årgange. Samtidig vil vi også kunne markere 50-årsdagen for udsendelsen af det første bind i vor skriftrække med udsendelsen af endnu et bind, nummer 69 i rækken. Der vil senere i beretningen blive lejlighed til at komme tilbage til begge punkter.

Første hæfte af Sønderjyske Årbøger udkom i febr. 1889. Trykkestedet var Flensborg, og redaktionen bestod af H.P.Hanssen-Nørremølle, Gustav Johannsen og Peter Skau, Bukshave. Spidsartiklen var skrevet af A.D.Jørgensen og handlede om Graastens ældre historie. Baggrunden for oprettelsen af Sønderjyske Årbøger er skildret i jubilæumsårbogen 1964 af A.D.Jørgensens sønnesøn, fhv. landsarkivar Harald Jørgensen, og i samme bind fortæller Historisk Samfunds daværende formand, Peter Kr.Iversen, træk af deres senere historie, som derfor ikke skal gentages nu. Det skal blot nævnes, at Historisk Samfund for Sønderjylland som et væsentligt incitament til sin oprettelse 1923 netop havde ønsket om at skabe en medlemskreds, der kunne bære en fornyet udgivelse af Sønderjyske Årbøger, efter at de havde ligget stille siden 1914. Det er værd at tænke på dette forhold, når man diskuterer Historisk Samfunds struktur og fremtidige arbejde.

Den årgang af Sønderjyske Årbøger, der blev udsendt i beretningsåret, 1988, blev noget mere omfattende end de foregående med mange gode og velillustrerede artikler. Afsnittet om de lokalhistoriske samlinger og arkiver i landsdelen voksede endnu engang i omfang – men vi er sikre på, at disse sider, der udsendes som særtryk til de nævnte foreninger i samarbejde med LASS, har stor interesse. De er nyttige som en »håndbog« over det lokalhistoriske arbejde, og de dokumenterer den energi og det liv, som udfolder sig her. Det lykkedes i 1988 at få udsendt Sønderjyske Årbøger tidligere end hidtil, nemlig

allerede midt i november. Denne gode tradition vil redaktionen, der i jubilæumsåret består af arkivleder Lars Henningsen og rektor Knud Fanø, søge at efterleve fremover, og de har garanteret, at årbogen i år vil foreligge, når 100-års jubilæet fejres den 3. november.

Forberedelserne af den store 100-års jubilæumsårgang har været i gang længe. Bogen vil blive et digert værk med 19 store afhandlinger, mange boganmeldelser, noter og nyt samt oplysninger om det lokalhistoriske arbejde. Der vil være bidrag fra alle tidsrum af Sønderjyllands historie, lige fra den meget tågede oldtid og til i dag – populære og videnskabelige afhandlinger samt erindringer mellem hinanden med et væld af billeder. Vi tror, at denne »Sønderjyllands historie i artikelform« vil vække opmærksomhed og håber, at jubilæet lokker mange nye medlemmer til.

Men jubilæumsårgangen er, som omtalt indledningsvis, kun den ene side af den kommende fest. Samtidig udgives fhv. skoleinspektør Børge L. Barløses store register over alle årgangene siden 1889. Gennem mere end 5 år har Barløse helliget al sin tid til denne opgave. Nu er de ca. 12.000 sedler med personhenvisninger og de ca. 9000 sedler med stedhenvisninger i trykken sammen med en samlet, detaljeret indholdsfortegnelse over årbøgernes ca. 28.000 sider. Denne uvurderlige opslagsbog i Sønderjyllands Historie bliver vor jubilæumsgave til medlemmerne, idet man inden 1. september kan rekvirere den tilsendt til november mod betaling af ekspedition og porto, i alt 50 kr. Der er virkelig noget at glæde sig til. Salgsprisen vil derefter blive 150 kr. + ekspedition og porto. Styrelsen vil her på årsmødet have lov til at takke Børge L. Barløse for den enstående indsats, der er øvet, og vil gerne overrække et gavekort, således, at du, når korrekturlæsningen er afsluttet, kan slippe af under varmere himmelstrøg.

Historisk Samfund har som bekendt to publikationer, der udsendes løbende, nemlig foruden Årbøgerne også Sønderjysk Månedsskrift, der med sine 65 årgange ikke blot har opnået en ærværdig alder, men som også stadig er landets eneste historiske månedsskrift og spillevende. Dets holdere vil have bemærket, at redaktionen, der består af Inge Adriansen, Steen W. Andersen og Henrik Fangel, med den nye årgang vovede springet og fra årets begyndelse gav Sønderjysk Månedsskrift nyt format og nyt udseende. Ikke alle abonnenter var tilfredse hermed, men stort set må vi dog sige, at det nye udseende har fået en positiv modtagelse. Valget af format, som er mindre end det hidtil anvendte, var betinget af ønsket om besparelser i produktionsomkostningerne, og disse blev da også opnået. Også gode tilskud har været med til at give Månedsskriftet en bedre økonomi end tidligere, således at det voksende under-skud, som Månedsskriftet har udvist gennem en række år, nu er vendt til en balance mellem indtægter og udgifter. Det er meget glædeligt, og glædeligt er

også den betydelige fremgang i abonnenttallet, som månedsskriftet har haft. Det har nu passeret 2000. Indholdsmæssigt mener vi nok, at månedsskriftet har kunnet leve op til de tidligere årgange. Indholdet er stadig meget varieret, og redaktionen har haft held med også at give bladet et aktuelt tilsnit. Grænse-landskronikken, der bringes hvert kvartal og skrives af forskellige personer hver gang, er et godt, aktuelt indslag, hvor der kommer mange forskellige synspunkter på udviklingen i Sønderjylland frem. Hvis et enkelt hæfte fra årgang 1988 skal fremhæves, må det blive sommernummeret, et udvidet hæfte om sønderjysk landbrug, som udsendtes i anledning af stavnsbåndsjubilæet med særlige tilskud. Årgang 1988's 10 hæfter kom i alt til at omfatte 348 sider, hvilket ret nøje svarer til de tidligere årgange, når man fraregner artiklerne fra Museumsårbogen.

Som nævnt indledningsvis kan også Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland i år fejre sit 50 års jubilæum. Som første udgivelse i denne serie udsendtes i 1939 provst Erik Christensens *Fra min virksomhed i Tønder*, som nu er en efterspurgt sjældenhed. Siden da er det blevet til i alt 67 publikationer i denne serie. Først på året udkom den længe ventede Løjt sogns historie, hvormed det store projekt om en historisk beskrivelse af den nuværende Aabenraa kommunes forskellige dele, Aabenraa by, Ensted sogn og nu sidst Løjt sogn, er bragt til afslutning takket være rundhåndede tilskud fra Aabenraa byråd. Da disse tilskud til dels er indgået i tidligere regnskabsår, men altså først er kommet til anvendelse nu, udviser vort regnskab igen i år et større underskud, hvoraf en del altså kun er regnskabsmæssigt. Men det betyder ikke, at vi ikke meget gerne havde set et bedre salgstal for især Løjt sogns historie end de ca. 400 eksemplarer, vi er nået op på. Hovedparten af nyudgivelserne udkom i november-december 1988, idet vi da kunne præsentere ikke mindre end 3 værker:

I skriftrækken kom som nr. 67 kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1831-36 ved Peter Kr. Iversen. Denne vesteregns-matador i kniplinger havde op til 1000 kniplepiger beskæftiget. Han købte og videresolgte uld og jysk bindetøj, handlede også med korn og var foregangslandmand. Wulffs dagbøger fra 1830'erne giver en god indføring i datidens dagligliv og tænkemåde, og de indeholder meget kildestof til Vestslesvigs erhvervs-, lokal- og personalhistorie.

I studieserien kom som nr. 3 Vibeke Harsbergs »Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-64«. Denne bog indeholder en grundig behandling af den lokale industri i den økonomiske vækstperiode mellem de slesvigske krige, hvor især teglværker, jernstøberier, skibsbyggeri og klædefabrikation var i fremgang. Vibeke Harsbergs bog giver væsentlige bidrag til både firma- og lokalhistorie.

I den nye serie »Sønderjyske billeder«, som udgives af Historisk Samfund

og Institut for sønderjysk Lokalhistorie i fællesskab, udkom det første hæfte H.P.Hanssen – liv og virke, redigeret af Henrik Fangel. På et halvthundrede sider beskrives i tekst og billeder H.P.Hanssens bevægede liv og hans indsats, begyndende med slægt og baggrund og sluttende med hans eftermæle.

Historisk Samfunds skriftudvalg bestod i 1988 af overbibliotekar N. H. Kragh Nielsen og stipendiat Hans Schultz Hansen, medens Lars Henningsen afviklede sine igangværende opgaver. Udvalget har arbejdet videre med nye planer, og to nyudgivelser er nært forestående. Sidst i maj udkommer Peter Kr.Iversens udgave af Revisionsprotokollen over Gram og Nybøl godser 1761, der indeholder en lang række oplysninger om Gram-undersåtternes familieforhold, bøndergårdenes tilstand og besætning samt landbrugets forhold i øvrigt. Værket udsendes på Peter Kr.Iversens 75-års fødselsdag d. 23.maj 1989 i delvist samarbejde med Landbohistorisk Selskab. Allerede midt i sommerferien vil den næste udgivelse foreligge, nemlig Svend Falkner Sørensen's bog »Faneflugt?« om dansksindede sønderjyske værnepligtiges grænseovergang i perioden 1914-18 for at undgå tysk krigstjeneste. Udgivelsesdatoen bliver 22.juli, idet bogen er bekostet af Floranders Mindelegat, og legatstifteren fru Else Florander var født d. 22.juli.

Skriftudvalgets planer omfatter i øvrigt en bog af Troels Fink om Fællesskabet i Rinkenæs 1550-1769. Rinkenæs er enestående derved, at det her er muligt at følge indførelsen af fællesskabet fra 1550 ved en aftale mellem hertug Hans og brødrene Ahlefeldt på Søgård. Carlsberg-fondet har allerede bevilget støtte til denne bog, som udkommer til november. Desuden regner vi med et bind i den lille serie i år og med endnu et hæfte i serien Sønderjyske billeder.

Disse mange publikationer skulle gerne sælges godt, og samtidig vil vi gerne også have solgt nogle af vore ældre publikationer. Historisk Samfunds PR-udvalg har arbejdet med salgsbrochurer og med andre salgsmetoder, som har givet pæne resultater. Det er således nu blevet fast skik, at medlemmerne ved alle møder afholdt af Historisk Samfund, herunder møderne i amtskredsene, skal have lejlighed til at se nogle af vore publikationer og erhverve dem, de har lyst til. Det gælder også årsmødet her, hvor vi som en særlig gestus har medbragt nogle ældre publikationer, som man kan vælge gratis, når man køber for et vist beløb af vore nyere publikationer. Også den fremtidige medlemshvervning tager PR-udvalget hånd om. Udvalget består af Rasmus Callesen, Henrik Becker-Christensen, H.H.Bang og Hans Schultz Hansen.

Egnsvandringen i 1988 gik til øen Før, hvor vi mødte stor gæstfrihed og megen hjælpsomhed fra den lokale historiske arbejdsgruppe, ledet af dr. Frederik Paulsen. Turen blev en stor oplevelse for deltagerne, og trods et deltagergebyr på 250 kr. meldte der sig dobbelt så mange, som vi kunne have med. Det er dejligt med så stor interesse, men vi må indrømme, at vi har været kede af

at skulle sige nej til så mange, ikke mindst, da det drejede sig om et udflugtsmål, som for mange kan være vanskeligt at komme til på egen hånd, men der var rent praktisk ikke mulighed for at transportere mere end 100 personer rundt på øen. Udvalget, der består af Henrik Becker-Christensen, Ole Perch Nielsen, Rasmus Callesen og Hans Worsøe vil i 1989 prøve at tilrettelægge en tur med færrest mulige deltagerbegrænsninger. Vi har aftalt på styrelsesmødet, at den såvidt muligt finder sted d. 9. september med mulighed for dublering søndag d. 10. september.

Samarbejdet med de lokalhistoriske arkiver (LASS) og Historisk Samfund for Als og Sundeved er fortsat i 1988 med arrangementet af en temadag for bestyrelsesmedlemmerne i samarbejde med Folkeuniversitetet og Institut for sønderjysk Lokalhistorie. Årets tema var Hvordan bevarer vi vore gamle landsbyer og kirkegårde? Arrangementet fandt sted den 26. november på Folkehjem og havde meget fin tilslutning.

Ligeledes i samarbejde med Folkeuniversitetet har der i vinterens løb været arrangeret en foredragsrække med 7 tværsnit af Sønderjyllands historie. De tre foredrag fandt sted i 1988, de sidste fire i 1989, hvor vi jo var begunstiget af det gode føre på landevejene. Der var ca. 50 deltagere til hvert foredrag, og foredragsholderne har erklæret sig villige til at gentage deres foredrag ude i amtskredsene. Det skal tilføjes, at foredragsrækken afvikledes i landsarkivets foredragssal i Aabenraa. På landsarkivet afvikledes ligeledes traditionen tro et kursus i slægtshistorisk arbejde ved Inge Huusmann Jakobsen og Thorvald Lorenzen med fuldtegnede deltagerlister.

Vore 5 amtskredse har igen i 1988 gennemført et stort program med foredrag og ekskursioner, ligesom man har opretholdt møderne med de lokale græsrodsforeninger og arkiver, møder, som vi tillægger stor betydning. Amtskredsens bestyrelser har i marts været samlet til et fællesmøde, hvor man sammen med Historisk Samfunds forretningsudvalg har drøftet fælles planer og tiltag. På initiativ af Aabenraa amtskreds genindførtes i 1988 arrangementet Historisk Søndag, og som naturligt var, påtog initiativtagerne sig at arrangere den første. Arrangementet fandt sted søndag den 20. august med Bov-Padborg området som centrum og en stor indsats af de lokale kræfter. Selv om vejret ikke var med os, må den historiske søndag betragtes som vellykket. Den er derfor kommet igen for at blive – i det mindste for en periode, så vi kommer alle 5 amtskredse igennem. Som det kan ses af indbydelsen, der er udsendt sammen med indkaldelsen til årsmødet, er det i år Sønderborg amtskreds, der vil trække læsset, og programmet ser så lovende ud, at mange sikkert allerede har reserveret søndagen d. 11. juni.

Som det fremgår af ovenstående, har der været mange aktiviteter i 1988, og som jubilæumsår vil 1989 blive endnu travlere, men det er vi kun glade for. I

en tid, hvor mange melder sig ud af foreninger for at spare, må vi gøre en ekstra indsats for at engagere vore medlemmer og for at hverve nye. Den 1. april 1988 havde vi 2899 medlemmer, på tilsvarende tidspunkt i år 2845. Vi mener, at der netop i et jubilæumsår med særlige tilbud og begivenheder vil være de bedste chancer for at skaffe nye medlemmer. Vi har derfor på forhånd uddelt brochuremateriale, som vi gerne vil bede Jer om at tage med hjem og dele ud til venner og bekendte, der interesserer sig for historie. Det skulle ikke være svært at skaffe et par nye medlemmer hver, og slår brochurematerialet ikke til, kan man bare ringe til kontoret og bede om mere. At skaffe nye medlemmer er for os at se den bedste måde at markere jubilæerne på.

Efter at forsamlingen havde godkendt beretningen, aflagde kassereren, afdelingsleder Rasmus Callesen, regnskabet og forklarede, at en del af det fremkomne underskud skyldes, at tidligere modtagne tilskud først var blevet anvendt i dette regnskabsår. Dette gjaldt i særlig grad Aabenraa kommunes tilskud til Løjt sogns historie. Men håbede ved et bedre bogsalg næste år at kunne undgå et fornyet underskud. Forsamlingen godkendte derefter uden kommentarer regnskabet der bringes side 598.

Ved de efterfølgende valg genvalgte Knud Fanø, Inge Adriansen og Henrik Fangel, medens museumsinsp. Sten W. Andersen, Haderslev og overbibliotekar N. H. Kragh Nielsen, Rødding, ønskede at trække sig ud af styrelsen. Formanden takkede begge for deres indsats og kunne meddele, at Sten W. Andersen fortsatte i redaktionen af Sønderjysk Månedsskrift. Til styrelsen nyvalgte stipendiat Bjørn Poulsen, Flensborg, og højskolelærer Erik Lindsø, Danebod.

Som revisorer genvalgte Sv. Lyck og Sv. Andresen, medens bankdirektør Frede Rudolph, Aabenraa, nyvalgte som revisorsuppleant.

Inden afslutningen af selve årsmødet overrakte formanden den i beretningen omtalte gavecheck til fhv. skoleinspektør Børge Barløse som tak for udarbejdelsen af 100-års registeret til Sønderjyske Årbøger. Børge Barløse takkede og benyttede lejligheden til selv at takke for hjælp og bistand undervejs.

Mødet sluttede med, at man sang Karstens Thomsens forårssang: Det æ så køhnt, det æ så dajle.

Amtskredsene i Historisk Samfund for Sønderjylland beretter:

Haderslev amtskreds

Amtskredsen havde den 8. juni indbudt til en aftenur nord for Kongeåen til Thomas Juels gamle herresæde Sønderskov fra 1622, der nu efter mange års forfald bliver restaureret fra A til Z under ledelse af arkitekt Steffen Søndergaard, Askov. De ca. 60 deltagere blev vist rundt af stukkatør Svend Nielsen, der efter en tur rundt om bygningen viste og fortalte om alt fra kælder til øverste stokværk. Ved det efterfølgende kaffebord på Skibelund pavillon var der stor spørgelyst. Det var en interessant aften.

Det sædvanlige januarmøde med de lokalhistoriske arkiver og foreninger var i år henlagt til Jels lørdag den 14. januar. Den lokalhistoriske forening fremviste en imponerende samling af gamle brugsting, som foreningen udstiller eller rettere opbevarer på skolens loft, men som man håber med tiden at finde mere egnede lokaler til, så de kan blive til glæde for en større kreds. Ved kaffen på Jels gæstgivergård bød formanden velkommen til de ca. 60 deltagere, repræsenterende 17 foreninger, og gav derefter ordet

til formanden for den lokalhistoriske forening i Jels, Margit Ottosen, der fortalte om det lokalhistoriske arbejde i Jels sogn og også nævnte udgivelsen af Thomas Dinesens bog »Et tilbageblik«, der var trykt i 1100 eksemplarer, hvoraf de 800 var solgt.

Derefter havde en repræsentant for hver af de mødte foreninger ordet for at fortælle, hvad der sker netop i deres forening. Til slut blev der rundet af ved Henrik Fangel og Hans Worsøe.

Jeg tror, disse orienteringsmøder har stor betydning, blandt andet fordi historisk interesserede mennesker fra et stort opland mødes og lærer hinanden at kende.

S. R.

Aabenraa amtskreds

Aabenraa amtskreds havde søndag d. 12. juni arrangeret en busrundtur i Varnæs sogn. Man startede ved Varnæs kirke og kørte herfra til læge Frits Clausens gamle villa i Felsted, fredsalleen på Bovrupmark, og gården Vold ved Varnæs Vig. Kirkesanger Sv. Agertoft ledede turen. Der var 70-80 deltagere. Turen sluttede med kaffebord i Bovrup kro. D. 10. august stod amtskredsen for den historiske søndag, som blev genoptaget på Aabenraa amtskreds foranledning. Bov kirke, Bov museum, Den krumme Vej og fhv. landbrugskonsulent Drewsens landbrugssamling i Hokkerup besøgte. Der var ca. 200 deltagere. Den 3. november holdtes et fællesmøde med Aabenraa museums venner på Landsarkivet, hvor mag. art. Ole Mørkegaard holdt foredrag om Kinafarten fra Aabenraa.

Den 9. november afholdtes fællesmøde for historiske foreninger og arkiver i Aabenraa gamle amt. Der vist en videofilm om mindesmærker og kirker omkring Bov. De fleste foreninger deltog. Amtskredsen var som sædvanlig medindbyder til hjemstavns møder i Varnæs og Bovrup.

H. H. B.

Sønderborg amtskreds

I foråret 1988 afholdtes generalforsamlingen i Ulkebøl Forsamlingshus. Mødet indledtes med et interessant foredrag af H. V. Gregersen om reformationen i Sønderjylland. Ved selve generalforsamlingen blev Jørgen Wangel, Sønderborg, og Paul Rathje, Augustenborg, indvalgt i bestyrelsen. Denne fortsatte i øvrigt uændret. På generalforsamlingen blev man enige om at genoptage en tradition, sommerudflugterne. Sommerudflugten 1988 kom til at gå til Cathrinesminde Teglværk på Broagerland. Her viste Inge Adriansen først de fremmødte rundt – omkring og i teglværket. Senere holdt hun et meget oplysende foredrag om teglværksindustrien og planerne om museet. Svend Hollensen, Mølmark, fortalte om forholdene omkring teglværket, set fra en anden vinkel, teglværksejerfamiliens.

Endelig fortalte en tidligere ansat, Jørgen Jonasson, Egernsund, om at arbejde på teglværket. Han har selv arbejdet som teglbrænder på Cathrinesminde. Der var mødt omkring 80 frem på denne dejlige sensommeraften, den sidste aften i august.

Den 17. november afholdt amtskredsen fællesmødet med de lokalhistoriske foreninger og arkiver. På mødet oplyste deltagerne om, hvad man arbejdede med nu, og hvad man havde præsteret siden sidst. Desuden drøftede man et forslag fra amtskredsens bestyrelse om at samarbejde om en folder, som skulle udbrede kendskabet til de forskellige møder, foredrag m.m. Aftenen sluttede med et lysbilledforedrag fra det gamle Sønderborg ved Peter Jacobsen og Holger Petersen fra Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og

Sønderborg. I den store sal på Sønderborg Bibliotek var bordene tæt besat, da i alt cirka 60 var mødt op.

BB, HM

Tønder amtskreds

Tønder amtskreds havde den 17. maj en aftentur med bus til Tørring mølle – 38 tog med og fik en fin tur ud af det i smukt vejr. Orla Sørensen, formand for institutionen, var en kyndig og vidende guide, der fortalte om den historiske mølle, slotsbanken med de smukke gamle træer, herredsfogedens hus, mølleri og den genoprettede mølle. Blandt de interessante ting var el-turbinen, der producerer strøm, og turbinen fra 1880, der også søges sat i gang. Vi fik også lejlighed til at smage på et brød, bagt efter opskrift fra 1700-tallet. Desuden så vi lysbilleder, der fortalte om restaureringen og om det gamle borganlæg, ligesom vi så de gamle vogne i stalden.

Den 19. januar 1989 havde vi indbudt til det årlige møde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver i amtskredsen. Vi mødtes på skolen i Løgumkloster, hvor vi så arkivet, og Frede Gotthardsen orienterede. Vi gik så over i forsamlingshuset, hvor vi fik kaffe i Krügers stue med de store malerier.

Den 10. februar var vi medindbyder til afstemningsfest i Skærbæk med Harald Jørgensen som taler – der var 100 tilhørere.

Generalforsamling afholdtes den 30. marts i Brede sogns forsamlingshus. Redaktør Arne G. Larsen, Øster Lindet talte over emnet: Træk af Sønderjyllands historie gennem de sidste 100 år.

E. P.

Sydslesvigs amtskreds

Sydslesvigs amtskreds arrangerede i det forløbne år en række spændende foredrag og en hærvejsvandring.

Generalforsamlingen afvikledes den 21. april. Efter mange års inspirerende indsats som styrelsesmedlemmer trak Anna Schrøder og Flemming Møller sig tilbage fra arbejdet i styrelsen. De blev afløst af Marie Møller, Flensborg og Anders Schaltz Andersen, Hatsted.

Efter generalforsamlingen holdt Ole Ventegodt, Orlogsmuseet i København, et levende foredrag om Skibsfarten i middelalderen – også i Flensborg.

Den 7. maj holdt Historisk Samfund for Sønderjylland sit store årsmøde på Ladelund Ungdomsskole. Efter generalforsamlingen fortalte højskolelærer Johs. Nielsen om Sønderjylland i krig og storpolitik. Foredragsholderen tegnede de storpolitiske perspektiver fra krigen i 1864 til Bonn-København-erklæringerne 1955.

Vor sommerudflugt fandt sted den 27. august. Vi besøgte Hærvejen, hvor den er smukkest: næppe nogen steder er den jyske hærvej så pragtfuldt bevaret som på afsnittet mellem Kropp og Sorgbro. Vor guide Franz Wingender berettede om historiske hændelser og fortalte spændende anekdoter, således at deltagerne på én gang oplevede det smukke landskab og fornemmede historiens vingesus.

Efterårsmødet holdtes traditionen tro i Slesvig by den 3. november. Carsten Porskrog Rasmussen talte om "Flensborg Avis 1918-1955". Han gav en spændende analyse af bladets redaktionelle indhold og layout gennem disse årtier.

To foredrag arrangeredes i samarbejde med Folkeuniversitetet i Sydslesvig: Den 2. marts 1989 berettede lektor dr. phil. Hans Kirchhoff om Myter og realiteter i besættel-

sestidens historie, og en uge senere, den 8. marts, talte dr. phil. Henrik Havrehed om De tyske flygtninge i Danmark 1945-1949. Det første foredrag fandt sted i Flensborg, det andet i Husum.

Når vi ser tilbage på årets program, kan vi konstatere, at vi hørte indholdsrige foredrag om spændende emner, og at vi mødtes både i Flensborg, Slesvig, Husum og i området lige nord for Rendsborg. Vi er kommet rundt i Sydslesvig, geografisk set, og emnerne rakte fra middelalderen til nutiden.

J. R.

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver

Lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland (LASS)

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

Ved årsmødet i april 1988 havde foreningen 45 medlemmer, ved årets udgang 49. Foreningen har påbegyndt arbejdet med at forberede en indsamling og registrering af de mange foreningsarkivalier som findes i landsdelen. Årsmødet 1988 handlede især om dette indsamlingsarbejde og dets forberedelse. Mødet var et heldagsmøde, hvor 24 af foreningens medlemmer var repræsenteret. Det er dog endnu ikke i årets løb lykkedes at få bevilget de nødvendige midler til at sætte arbejdet i gang, men den nedsatte styregruppe arbejder videre på sagen.

Årets udstilling på Landboforeningernes Fællesdyrskue var en plancheudstilling arrangeret i samarbejde mellem LASS og Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Udstillingen hed »Landbrug i Sønderjylland i 200 år«. Udstillingen var velbesøgt og en væsentlig del af en sammenhæng. Udstillingen har siden cirkuleret i landsdelen.

Der er afholdt en arkivdag i Christiansfeld, mens temadagen, der afholdtes i november i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland og Historisk Samfund for Als og Sundeved, handlede om »Hvordan bevarer vi vore gamle landsbyer og kirkegårde«, og den havde 90 deltagere. Der er ikke afholdt registreringskursus i 1988. Årets fotokopieringskampagne resulterede i 10.089 kopier til medlemmerne fra Landsarkivets arkivalier.

Den lokalhistoriske konsulent

Henrik Fangel, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Træffes normalt ma.-to. kl. 8-14 eller efter aftale.

Arbejdet som lokalhistorisk konsulent er ligesom tidligere foregået i nært samarbejde med LASS (Lokalhistorisk Arkiver og Samlinger i Sønderjylland). Konsulenten har deltaget i LASS' bestyrelsesmøder den 15. februar og 15. august og aflagde beretning om sin virksomhed på LASS' årsmøde den 12. marts.

En væsentlig opgave for konsulenten er at vejlede og rådgive ved registreringen af arkivalier i de lokalhistoriske arkiver. LASS varetager ved sine instruktører fælleskurser for alle arkiver, mens konsulenten følger op med individuel rådgivning ude i arkiverne. Arkiverne i Sottrup, Ullerup, Vejstrup og Arrild har i 1988 benyttet sig af dette tilbud, og aftalen er, at besøget i disse fire arkiver skal følges op med endnu et besøg, hvor tvivlsspørgsmål tages op til behandling.

Herudover har konsulenten aflagt besøg i arkiverne i Nordborg, i Vonsbæk og i

Sønderborg, i Vonsbæk for at gennemgå hele arkivets indhold efter at arkivets skaber var død, i Sønderborg for at bistå med at skabe en ny struktur og organisering for arkivet, som ønskes udskilt fra foreningen, der har skabt det.

I årene fremover vil spørgsmålet om arkivernes organisationsform, herunder spørgsmålet om kommunale tilskud formodentlig dukke op flere steder i Sønderjylland, hvor arkiverne stadig er meget unge – der er kun få, som er oprettet før 1980.

Vi har i de forløbne år set flere arkiver, som er gledet over og blevet kommunale institutioner, eller institutioner med et betydeligt kommunalt tilskud. Det gælder bl.a. Haderslev, Nordborg, Gråsten, Tinglev og Christiansfeld, og i 1988 har man både i Sønderborg og i Tønder taget hul på en diskussion om et evt. kommunalt engagement i de hidtil foreningsdrevne arkiver.

Men uanset om arkivet er kommunalt eller foreningsdrevet, eller hvordan det nu er organiseret, så kan det ikke leve uden den frivillige, ulønnede og engagerede arbejdskraft. Det er den – og med den den meget nære kontakt med lokalsamfundet – som bærer arkiverne oppe. Uden den dør de lokalhistoriske arkiver.

Der har i de forløbne år været en del diskussion omkring arkivernes forhold til den landsomfattende Sømmenslutning af lokalhistoriske arkiver (SLA), idet en stor del af arkiverne i Sønderjylland endnu ikke er medlem af SLA. SLA ønsker arkivernes vedtægter tilpasset bestemte normer, som mange af arkiverne ikke kan opfylde med de nu gældende vedtægter. Det giver nogle problemer, som konsulenten vil bidrage med at løse, så vidt tid og kræfter rækker, men det er i denne forbindelse vigtigt at understrege, at konsulenten er konsulent for *alle* lokalhistoriske arkiver og samlinger i Sønderjylland, uanset om de er medlemmer af LASS eller SLA. Hovedopgaven for konsulenten må være at bidrage til at arbejdet i arkiverne foregår ud fra nogle principper, der tager hensyn til, at arkivalierne skal opbevares på betryggende vis, og at de skal være offentligt tilgængelige igennem en hensigtsmæssig registrering, som respekterer hensynet til privatlivets fred.

Beretninger fra de lokalhistoriske foreninger og arkiver for året 1987 er indsamlet af konsulenten og i redigeret form trykt i Sønderjyske Årbøger 1988. Beretningen er i særtryk sendt til bl.a. pressen samt kommuner og amt, og er således på mange måder et fælles »visitkort« for det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland.

Indsamlingen af foreningsarkivalier er endnu ikke kommet i gang, idet det endnu ikke har været muligt at fremskaffe de nødvendige midler trods gentagne henvendelser til forskningsråd og amtsarbejdsmarkedsnævn. Projektgruppen, der har konsulenten som sekretær, er trådt i forhandling med amtet for at få bistand til at få projektet i gang.

Historisk Samlinger i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Leder: Henrik Fangel

Åbningstid: ma.-to. kl. 8-14 eller efter aftale.

I billedsamlingen har der i 1988 været en tilvækst på 98 afleveringer, fordelt på 1133 positiver samt to større samlinger, hver på flere hundrede billeder. Endvidere er der afleveret 428 glasnegativer, 212 filmnegativer, 118 småbillednegativer, heraf 62 i farve, 150 dias, samt 1 stk. 8 mm smalfilm. I mørkekammeret har Jens Ravn Jensen foretaget 480 affotograferinger og lavet 108 dias, mens der er udført 874 kopier af negativer. Uden for huset er der foretaget 806 kopier af C.C. Biehls glasnegativer.

Fru Inge Skifter Andersen har fortsat været beskæftiget med registrering af afleverin-

ger samt nyregistrering af forskellige samlinger, bl.a. er den store samling af Aabenraa-postkort blevet nyordnet efter postkortforlag. Herved er der bragt nye – til dels overraskende – sammenhænge frem, og vi har fået en større forståelse af postkortets funktion til forskellige tider, forholdet mellem fotograf og postkortforlægger, tryksteknik o.m.a.

Instituttets nye pensionist-medarbejder, Hans Andresen, har siden sin start i august været travlt beskæftiget med at bringe orden i de store mængder pressfotos, som vi har modtaget fra de lokale avisredaktioner. En saglig ordning gør det nu muligt at søge på emne i disse samlinger, som sikkert vil være af stor værdi for vores eftertid.

Curt Bruhn har i syv måneder bistået flittigt dels med registrering af nogle store affevinger fra forrige år, dels med rensning af glasnegativer. Vi nærmer os stærkt det tidspunkt, hvor alle tidligere registrerede glasnegativer nu også er rensede og opstillet i syrefri kuverter i stålskab. Det drejer sig om ca. 10.000, alle med topografiske motiver.

Fra samlingerne er udlånt i alt 366 billeder i form af kopier, fordelt på 44 lånere, bl.a. er der leveret billeder til en artikel om mindretallene i et italiensk tidsskrift! Hertil kommer så en snes personer, som har gennemset en del af samlingerne, uden at det er kommet til lån. Der er desuden leveret 567 kopier af C. C. Biehls billeder til 11 lokalhistoriske arkiver og samlinger. Instituttets ældre udstillinger eller dele heraf, bl.a. landbrugsudstillingen fra 1985, har været udlånt flere gange. Aabenraa Museum har flere gange gjort brug af samlingerne til udstillingsbrug ligesom et enkelt videoselskab har filmet billeder. I forbindelse med udstillingen »Landbrug i Sønderjylland gennem 200 år«, der blev udarbejdet i anledning af stavnsbåndjubilæet, har instituttet leveret billeder og andet materiale samt medvirket ved den praktiske tilrettelæggelse af udstillingen.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Formand: Boye Andersen, Storegade 84, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 46 63.

Foreningen har ca. 1300 medlemmer og et årskontingent på 60 kr. Generalforsamling holdes i marts på Sønderborg slot.

I forbindelse med generalforsamlingen 1988 var der foredrag af fhv. direktør for Samlingerne på Frederiksborg Slot, Jørgen Paulsen. Allerede i april udkom årbogen for 1988: »By og Bolig – Sønderborg« med en beskrivelse af boligudviklingen i Sønderborg fra genopbygningen 1864 og til i dag. Årbogen var samtidig 50 års jubilæumsbog for Sønderborg Andelsboligforening.

I juni havde samfundet en heldagstur til Husum og Tønning, i september en eftermiddagstur til Vester Sottrup kirke og forsamlingsgård.

I oktober/november afvikledes på Sønderborg slot fire aftenforedrag med god tilslutning. Emnerne fokuserede på Vestkysten og belyste historien på forskellig vis.

Hjemmeværnregion III's historiske udvalg

Kontaktperson: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Arbejdet er opdelt distriktvis på grundlag af hjemmeværnets system med en formand i hvert distrikt. Der indsamles arkivalier i alle distrikter og udfærdiges også gavebeviser, da mange medlemmer af hjemmeværnet ønsker at beholde materialerne selv så længe som muligt. I flere distrikter er der allerede små arkiver, hvor de indleverede ting er registreret efter SLA's system.

Takket være frivillig indsats er der nu fremskaffet pengemidler til istandsættelse af barak H 2 i Frøslevlejn. Den bliver nu brugt som hjemmeværnsmagasin og til udstilling-

ger, bl.a. en jubilæumsudstilling i 1989 for statshjemmeværnets oprettelse. Det endelige mål er at få etableret et fast hjemmeværnsmuseum.

Slægtshistorisk forening Sønderjylland

Formand: Jørgen Wangel, Mosevang 29, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 75 33.

Efter generalforsamlingen 1988 talte landsarkivar Hans Worsøe om det for mange slægtshistoriske publikationer så skæbnesvangre emne: »Uægte børn i slægtshistorien«. Ved en slægtshistorisk eftermiddag på Uge Folkehøjskole i april talte retsassessor F.J. Hvass om oplevelser i slægtshistorien, ejendommelige skæbner og tildragelser dukket op under arbejdet.

Septembers foredrag var af Sv. Jacobsen: Hvordan man fører sønderjyske bondeslægter tilbage i tiden i sogne, hvor kirkebøgerne ikke er bevarede. Både foredragets praktiske anvisninger og de valgte eksempler vakte stor interesse.

Social og geografisk mobilitet i Danmark i 1700- og 1800-tallet var emnet for den slægtshistoriske weekend på Båring Højskole i oktober, arrangeret af sammenslutningen af slægtshistoriske foreninger. Dennes tidligere formand, S.E. Sørensen talte ved novembermødet om: Svensk indvandring til Danmark i 1800-tallet, en periode med stort tilskud af fremmedarbejdere, der for manges vedkommende var efterkommere af den danske befolkning i de afståede østlige områder. Som en naturlig fortsættelse heraf talte landsarkivar Hans Worsøe i december om: Dansk-norske forbindelser. Vi fik gennem disse to foredrag et stærkt indtryk af, at slægtskabstrådene mellem de nordiske lande er af lige så stor betydning, som de forbindelser, der går sydpå, og mulighederne for at få dem udredt er gode.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver

Augustenborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg kommune

Slotsalle 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Åbningstid: onsdag kl. 9-12 eller efter aftale, endvidere den første mandag aften i hver måned.

Leder: Hans Lind, Mosevænget 9, 6440 Augustenborg.

Arkivet kan glæde sig over fortsat fremgang; medlemstallet er nu 365 mod 328 ved årets begyndelse. En strøm af arkivalier, ejendoms papirer, aftægtskontrakter og andre dokumenter samt flere hundrede fotos er modtaget. Der er registreret 134 sager i tilvækstjournalen. Der er indsamlet protokoller og andet materiale fra i alt 103 foreninger. Arkivbesøget har været stigende og incl. korrespondance og arkivbesøg m.m. er tallet oppe på ca. 600.

Bestyrelsen har deltaget i den lokale radioudsendelse i serien »lokalhistorie« med fire indslag vedrørende Augustenborg slot, Østerholm slot, arkæologi på Als samt Asserballe sogns historie. Desuden har vi haft ti rundvisninger med 500 deltagere i Augustenborg by og slottet.

En udvidelse af arkivet nærmer sig målet. Fra 60 m² vil vi kunne disponere over i alt 100 m² gulvareal.

Højdepunktet i 1988 var udgivelsen af bogen »Asserballe på Als« på 100 sider, med motiver af den tyske kunstner, Max Beckert, hvis malerier og pennetegninger har fået

almen anerkendelse i kunstnerkredse. Beckert var tysk vagtmand for russiske krigsfanger under 1. verdenskrig i Asserballe sogn. Bogens succes kan illustreres ved, at den var udsolgt i løbet af to måneder. Projektet til bogens trykning androg 75.000 kr.

Bov kommune

Historisk Forening for Vis herred

Formand: Hans Henrik Bang, Padborgvej 27, 6330 Padborg, tlf. 74 67 16 18.

Bov Museum – Oldemorstof

Bovvej 2, 6330 Padborg.

Åbningstid: 1/4-1/10 hver onsdag og lørdag, kl. 15-17, 15/6-15/8 dog hver dag, undtagen mandag; skoler og større selskaber efter aftale.

I slutningen af 1989 vil Bov museum blive udvidet med et landbrugsmuseum i tre nybygninger, der skal rumme en stor privatsamling af ting med tilknytning til landbruget i Bov kommune, indsamlet af N.A. Drewsen i Hokkerup. Det forventes færdig 1/7 1990.

I sommeren 1988 havde Bov museum en særudstilling om »Stavnsbåndets ophævelse«.

Foreningen har haft følgende arrangementer: generalforsamling med foredrag om Stavnsbåndets indførelse af mag.art. Hans Schultz Hansen, busudflugt til Tinglev kommune, lysbilledforedrag i Frøslev kro om »Det gamle Flensborg« ved gymnasielærer P. Busck-Nielsen, Duborgskolen, samt lysbilledforedrag af museumsinspektør Birgitte Kragh Rasmussen, Aabenraa Museum med emnet »Kirke og kirkegård« på Holbøl Landbohjem. Foreningen har nu 430 medlemmer.

Broager kommune

Lokalhistorisk Forening for Broagerland

Formand: Svend Hollensen, Mølmark 25, 6310 Broager, tlf. 74 44 11 29.

Foreningen har ca. 180 medlemmer. Sammen med girokortet til kontingentindbetalingen sender vi en lille folder som en hilsen og orientering om foreningen og dens aktiviteter. Vi har indtryk af, at den er modtaget med almindelig tilfredshed. Foreningen har i 1988 holdt generalforsamling på færgekroen i Egensund den 7. marts med foredrag af Jørgen Wangel, Sønderborg. Sidst i juni var der aftentur til Dyntmark hvor Johan Tychsen, Dynt, viste rundt og fortalte. Efterårsmøde afholdtes den 22. november i Broager, hvor Filt Jensen, Stenderup, holdt foredrag om landbrugets udvikling de sidste 200 år. Derefter vises en lokalhistorisk film om strandfesterne i Vemmingbund med mere. Vi har fået udgivet »Broagerland«, bind 5. Den er trykt og sælges som de øvrige fra Ihles Boghandel.

Lokalhistorisk Arkiv for Broagerland

Møllegade 5, 6310 Broager, tlf. 74 44 16 13.

Åbningstid: tirsdag kl. 16-18.

Leder: Lory Carstensen, Vemmingbundvej 26, 6310 Broager, tlf. 74 44 00 04.

Bredebro kommune

Lokalhistorisk Samling

Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74 74 14 28.

Åben efter aftale.

Leder: Knud Nielsen, Toften 4, 6261 Bredebro, tlf. 74 74 12 31.

Registrering af det tidligere indsamlede materiale startede i 1986. Der var igennem ca. 20 år indsamlet et godt materiale af Søren Nissen, Harres, og Knud Nielsen, Visby.

Færdigt arbejde! Arne Gadbjerg betragter Bredebro lokalhistoriske samlings arkivalier, efter at de er blevet registreret og placeret i arkivasker. Fot. Lokalhistorisk samling, Bredebro.

Deres grundige, præcise beskrivelser med data, også på fotografier, er meget værdifulde. Alt er nu registreret, mens en bearbejdning først er påbegyndt i 1989. Dog har vi løbende bragt prøver af det indkomne materiale i kommunens blad, »Bindeleddet«, hvor vi også orienterer om arkivets arbejde og tilbyder afhentning.

Hver måned mødes ca. 10 interesserede og gennemgår nyt materiale samt tilrettelægger møder, der også afholdes i de mindre byer i kommunen. Cykelture og byvandring er blevet meget populære.

I 1988 startede etnolog Nina Fabricius, Esbjerg, arbejdet med at indsamle materiale om Ballum. Vi har udlånt arkivalier, bøger, fotos og vejledt med interviews. Den 16. februar havde vi et velbesøgt møde med udstilling i Ballum skole. Nina Fabricius holdt foredrag om lokalsamfundet Ballum og museumsinspektør Peter Dragsbo fortalte om karakteristiske træk ved bygninger. Der var godt besøg, og udstillingen øgede interessen for lokalhistorien. Til TV-Syds udsendelse om Hansigne og Hans Lorenzen leverede vi oplysninger samt fotos. Vi arbejder på, at skolerne skal have kopier af væsentligt materiale fra arkivet. (Beretning ved T. Bundgaard, Rejsby-Ballum).

Christiansfeld kommune

Lokalhistorisk arkiv – Christiansfeld kommune

Nørregade 12, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 25 98.

Åbningstid: tirsdag kl. 17.30-18.30 eller efter aftale.

Leder: Ole Laurits Sørensen, Haderslevvej 26, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 31 88.

Arkivet har i det forløbne år fået ikke mindre end 176 indleveringer af arkivalier. To af disse var store, i form af breve fra 1. Verdenskrig, med ca. 400 stk. pr. indlevering.

Arkivet har haft udstilling af billeder, der viste vore landbrugsredskaber gennem tiden; de fleste billeder er af redskaber der stammer fra »Peter Hansens Clausen's samling« i Frørup. Udstillingen stod en måned i Sparekassen Sydjylland, Christiansfeld, endvidere på nogle skoler i kommunen.

Der har været en del besøg af forskere både fra indlandet samt to familier fra Amerika.

Lokalhistorisk forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Karen Bjørnsen, Skovvænget 7, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 11 82.

Foreningen har haft to arrangementer: den 17. maj var vi på studietur med Niels Boysen, Høkkelbjerg, og så på oldtidsminder i Vejstrup skov. Den 24. november fortalte Niels Boysen om gamle bygninger, veje og stier i Christiansfeld kommune.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls/Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

Foreningens arkiv har åbent tirsdag kl. 15.30-17.30.

Leder: Kirsten Degn, Bagevejen 14, 6094 Hejls, tlf. 75 57 44 65.

Foreningen havde i 1988 følgende arrangementer: i marts en udstilling i tekst og billeder om Hejls by's historie 1788-1988. Ved samme lejlighed vistes igen udstillingen om Hejls præstegårds beboere 1817-1987. Begge udstillinger vistes igen i juli måned for sommergæsterne. – I oktober afholdt foreningen sin generalforsamling med et lysbilledforedrag om Vejstrup-Hejls Andelsmejeris historie 1888-1988 ved Gunnar Krag. Alle arrangementer var godt besøgt. I alt mere end 300 mennesker så udsillingen om Hejls by.

Arkivet har i årets løb haft en god tilvækst i antallet af nyindkomne arkivalier og billeder. I forbindelse med de to udstillinger og lysbilledforedraget indkom der ca. 700 nye fotos. Arkivet har i 1988 fået stærkt forbedrede arbejdsbetingelser, idet vi har fået stillet nye og større lokaler til rådighed af Christiansfeld kommune. Desuden har vi via kommunale tilskud og private gaver fået anskaffet to brandsikre bokse til arkivalier.

Vejstrup lokalhistoriske Forening

Formand: Ove Strandby Lindskov, Gammellosevej 6, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 42 02.

Foreningens arkiv er åbent efter aftale.

Foreningen blev stiftet den 18. april 1988, og siden er det gået stærkt. Fremskaffelse af lokaler skulle vise sig at blive vort største problem, men fra 1. oktober lykkedes det os at låne et klasseværelse på Vejstrup skole, som i dagtimerne anvendes til undervisning. Inventar- og udstyrsmæssigt er vi godt hjulpet. Vi har fået brandboks, hængemappeskab, skrivemaskine m.v., foræret fra forskellig side. Endvidere har vi delvis selv købt et komplet fotoudstyr. En aften om ugen er afsat til arkivarbejde.

Af udadvendte tiltag har vi haft en mindre fotoudstilling i juni i forbindelse med en lokal messe. Et lysbilledforedrag om Kolding Sydbaner og et om Vejstrup-Hejls mejeri gav i begge tilfælde et helt fuldt forsamlingshus. Desuden har et åbent hus arrangement i skolen medvirket til at give os et forrygende startår.

Gråsten kommune

Historisk Forening for Graasten by og Egn

Formand: Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Graasten, tlf. 74 60 82 44.

Ved foreningens generalforsamling 21. april 1988 viste købmand Carl C. Christiansen sin smukke film om naturen og dyrelivet i Marsken, en egn meget forskellig fra vor.

Foreningen har protesteret mod nedrivning af et bevaringsværdigt hus fra 1815, men protesten blev, trods opbakning fra Det særlige Bygningssyn om fredning, afslået af miljøministeren, og atter er et af byens smukke huse forsvundet i bybilledet.

Sommerudflugten gik til Als til Asserballe, hvor sognepræst Ragna Petersen fortalte. Turen gik videre gennem Nørreskoven til Østerholm, hvor vi hørte om dets historie. På hjemvejen så vi Egen kirke og de velbevarede kirkestalde og gjorde et sidste holdt ved Bøffelkobbegraven.

Efterårsmødet havde stor tilslutning. Foredragsholder var stiftamtmand O. Perch-Nielsen der fortalte om Sct. Jacobs grav i Santiago, hvor pilgrimme fra hele Europa valfartede til. Endvidere fortalte advokat Sven Kjems om tre-kejseråret 1888, hvor der i dette år havde siddet tre tyske kejsere på tronen. Mødet sluttede traditionen tro med udlevering af foreningens årsskrift, nr. 14 i rækken.

Graasten kommunes lokalhistoriske Arkiv

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Graasten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: mandag kl. 14-16, torsdag kl. 17-19 og efter aftale.

Leder: Poul Andersen (se ovenfor).

Ud over det daglige arbejde med registrering og betjening af besøgende har vi i år afsluttet arbejdet med en registrant over de arkivalier, arkivet rummer, hvilket er en stor lettelse, idet vi nu hurtigt kan finde frem til det der skal bruges. Registranten er opdelt i Foreninger, Institutioner, Erhverv, Personarkiver og kortsamlingen.

Blandt årets mange afleveringer skal nævnes ca. 10.000 negativer fra årene 1950-75, som er skænket af fotograf H. Ingwersen. Størsteparten er personbilleder. Vi har haft hænderne fulde med registrering. På foranledning af flere henvendelser om en senere åbningstid end kl. 14-16 om mandagen har vi nu også åbent kl. 17-19 om torsdagen.

Haderslev kommune

Haderslev byhistoriske Arkiv

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 55 33.

Åbningstid: onsdag kl. 13-17 og efter aftale.

Leder: Jakob Røjskjær.

Haderslev Arkiv og Museumsforening

Formand: Krista Lyngby, Havrevænget 17, 6100 Haderslev.

Ved generalforsamlingen den 13. april talte lokalhistorikeren H.P. Jensen, Agerskov om H.A. Krüger fra Bevtøft. Sommerudflugten gik til Kobbermølle, hvor skoleleder Bodo Dætz fortalte og viste rundt, og Flensborg, hvor skibsfartsmuseet besøgte og stipendiat Bjørn Poulsen ledede en byvandring i det gamle Flensborg.

Efterårets foredragsserie havde landboreformerne som tema. Steen Busck talte om lokalsamfundet og landboreformerne, Finn Stendal Petersen om den jordløse husmands boligforhold og livsvilkår, og Hanne Frøsig fra Nationalmuseet om tøj i de forskellige samfundslag i de sidste 200 år. Forårets foredragstema var Vadehavet med Horst Meessenburg, H.E. Sørensen og Nina Fabricius som foredragsholdere.

Til medlemmerne udsendte i 1988 Jakob Røjskjærs store bog om Haderslev Postdistrikts historie 1649-1926, som er udgivet af forlaget Gammelting.

Lokalhistorisk Samvirke i Haderslev kommune

Formand, Krista Lyngby, Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 55 33.

Halk-Hejsager Lokalhistoriske Forening

Formand: Jørgen D.Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 13 64.

Foreningens arkiv:

Halk Skole, Hejsagervej, 6100 Haderslev.

Åben efter aftale.

Leder: Jørgen D.Schmidt (se ovenfor).

Sammen med Halk-Hejsager Beboerforening har foreningen med god tilslutning arrangeret en række højskoleaftener på Halk skole, hvor Lokalhistorisk Forening var ansvarlig for emnerne: Stavnsbåndets ophævelse, set med sønderjyske øjne (J.P.Fromm), Maleren bag Halk kirkes skatte – Benjamin Richer og hans tid (Jens Bruun) og Halk kirkes altertavle (H.P.Jakobsen).

Efter flytning til et lokale på Halk skole er den lokalhistoriske samling desværre indtil videre kun tilgængelig efter nærmere aftale med arkivets leder. Foreningen har nu ca. 130 medlemmer.

Højer kommune*Højeregnens lokalhistoriske arkiv*

v/Folmer Christiansen, Strandvejen 16, 6280 Højer.

Lundtoft kommune*Historisk Sogneforening for Bovrup-Varnæs*

Formand: Svend Agertoft, Vibevej 7, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 01 94.

Bovrup-Varnæs Sognearkiv

Bytoften, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: torsdag kl. 18-20 (sept.-maj).

Leder: Johan Meier, Gl. Skolevej 6, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 06 18.

Foreningen afholder årligt to hjemstavnsaftener, i Bovrup og Varnæs; den 1.december var det i Varnæs skole, hvor redaktør Jørgen Wolff fortalte om sønderjysk lune, mens Svend Agertoft viste lysbilleder fra det gamle Varnæs, og den 1.februar i Bovrup Gæstgivergård, hvor Marie Steg Kasina fortalte om slægten på Ravnghøj. De to møder havde ca. 170 deltagere. Den 5. og 6. marts afholdtes den årlige udstilling på Sognearkivet af foreningsarkivalier, bl.a. protokoller. I september indviedes i Bovrup grandestævnet af borgmester Busk Madsen, hvorefter museumsinspektør J.Slettebo i kroen fortalte om gamle landsbysamfund.

Historisk Forening for Felsted sogn

Formand: Peter Petersen, Eskedalvej 8, Ny Skovbøl, 6200 Aabenraa.

Foreningens arkiv:

Rådhuset, Graastenvej 1, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åben efter aftale.

Leder: Hans Jørn Thomsen, Tumbøl Bygade 4, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 52 52.

Foreningen har 370 medlemmer og har udgivet Historisk Årbog for Felsted sogn, nr.6, der er trykt i 350 eksemplarer. Den 25.januar afholdtes generalforsamling, hvor Peter Petersen holdt et lysbilledforedrag om Nationalmuseets udgravninger i Nydam i 1984-

85 og aflagde beretning om Nydamselskabets aktiviteter. Den 7.juni var der aftentur til Tørning voldsted, hvor A.B.Keck fortalte om Tørnings historie. Den 10.-14.august deltog foreningen i Felsted centralskoles 25-års jubilæum ved at udstille skolemateriale fra sognets fem nedlagte skoler tilbage fra 1700-tallet. Kommunen har ydet et tilskud til rejsning af en mindesten for stormfloden 1872 ved Felstedskov.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev sogn

Formand: Peter M.Petersen, Vestervang 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 88.

Foreningens arkiv:

Kliplev skole, Skolegade 12, Kliplev, 6200 Aabenraa.

Åben efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Generalforsamling afholdtes den 2.juni, hvor Jørgen Hansen viste lysbilleder fra det gamle Kliplev sogn. Der har været afholdt to udflugter, en aftentur langs Hærvejen over Ø.Løgum til Genner og Kalø, hvor Hugo Holm fortalte om øens historie, en eftermiddagstur til Hedebymuseum og Slesvig Domkirke, hvor pastor Svendsen viste rundt og fortalte om kirken og byens historie.

Foreningen har ca. 200 medlemmer og har udgivet 6.årgang af Fra Kliplev sogn, som er trykt i 350 eksemplarer.

Løgumkloster kommune

Historisk Forening for Løgumkloster kommune

Formand: Peter Madsen, Vænget 17A, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 37 40.

Lokalhistorisk arkiv

Løgumkloster kommuneskole, Grønnevej, 6240 Løgumkloster.

Åben efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 05.

Foreningens livsnerve er det lokalhistoriske arkiv, hvor 6-7 af foreningens medlemmer en gang om ugen året rundt arkiverer og registrerer indleveret arkivmateriale. Man har i årets løb modtaget ca. 100 stk. materialer, protokoller og lignende. Museet Holmen har fået ca. 20 genstande af forskellig art. Arkivet har haft besøg af Historisk Samfund for Sønderjylland, Tønder amtskreds.

Interessen for slægtsforskning øges. Derfor arrangeres i løbet af efteråret et kursus i slægtsforskning under fritidsloven. Blandt andet vil tydning af gotisk skrift sammen med et besøg på landsarkivet i Aabenraa indgå i undervisningen.

En aftentur for medlemmerne til Skærbæk museum, markmandens hus vest for Skærbæk samt Ballum slusekro vil blive fulgt op af en aftentur igen i år.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtetoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Åbningstid: mandag-torsdag kl. 10-14, mandag kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg.

Arkivet, der er kommunalt, ledes af et udvalg, hvis formand er Erik Manthei Nielsen. Arkivet har igen i 1988 haft en projektgruppe, bestående af to langtidsledige og har derfor hele tiden kunnet ajour-søre registrering af afleveringer, samtidig med at vi har kunnet arbejde videre med at lave registre til kirkebøgerne m.m. og endvidere fået orden på vore foreningsprotokoller. Vi har i årets løb haft udstillinger vedrørende

udparcelleringen af hovedgårdene i Hjortspring og Nordborg 1772, Mejerierne på Als, våbenstilstandsdagen den 11. november 1918 og Nordborg Sparekasses 125-års jubilæum. I anledning af sidstnævnte fik vi foræret et omfattende udstillingsudstyr.

Der har foruden et stort dagligt besøg været afholdt en hel del arrangementer, bl.a. Folkeuniversitetet, forskellige beboerforeninger, Alsingergildet, bevaringsforeningen, slægtsforskningskursus, skoleklasser, samt fire lokalhistoriske aftener, afholdt af LOF, som for øvrigt er en tilbagevendende begivenhed, hvortil arkivet stiller foredragsholdere til rådighed. Endvidere har vi samarbejdet med radio Als med interviews i forbindelse med lokalhistoriske indslag. Udvalgets sommerudflugt gik i år til frilandsmuseet »Molffsse« ved Kiel.

Nørre Rangstrup kommune

Toftlund lokalhistoriske forening

Formand: Ejnar K. Friis, Østergade 48, 6520 Toftlund.

Nørre Rangstrup lokalhistoriske Arkiv

Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: mandag kl. 16-18 og efter aftale.

Leder: Hilmer S. Madsen, Rolighedsvvej 14, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 14 58.

Arkivets samling er i 1988 blevet forøget med 16 afleveringer, hvoraf den største bestod af ca. 2000 billeder og nogle negativer fra en fotoforretning, der skiftede ejer. Det hele skulle have været hældt i en container!

Af foreningsprotokoller har vi modtaget Borgerforeningens og Husholdningsforeningens protokoller. Vi har modtaget en levnedsbetegnelse fra fru Ester Mikkelsen, Hålbækgaard. Endvidere har vi fået et flag broderet med teksten Allerup 1848-50. Af gamle kassebøger har vi modtaget to fra en tidligere købmand i Toftlund fra henholdsvis 1912-1935 og 1920-1934.

Branderup-Rurup Lokalhistoriske forening

Formand: Niels Kr. Nielsen, Friskjærvej 10, 6535 Branderup, tlf. 74 83 52 75.

Foreningens arkiv:

Branderup skoles bibliotek, Tingvej 1, 6536 Branderup.

Åbningstid: torsdag kl. 19-20 (sept.-april).

Leder: Marie Andersen, Gammel Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Ved generalforsamlingen i februar viste købmand Hansen, Kastvrå, lysbilleder og fortalte om småbanerne i Sønderjylland. I maj arrangeredes en udflygt med 30 deltagere til hjemstavnsgården i Hygum. Foreningen har 80 medlemmer.

Der er indkommet mange effekter og billeder, bl.a. fra afdøde Peter Rossen, Rurup, en meget stor mængde håndskrevne hæfter og protokoller. Foreningen har deltaget i en hobby-udstilling, hvor vi viste sognets landbrug fra 1939 til 1988.

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft sogn

Formand: Jens Christensen, Rosenvænget, 6541 Bevtoft, tlf. 74 54 43 17.

Foreningens arkiv:

Bevtoft skole, Krügersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åben efter aftale.

Leder: Dagny Rasmussen, Krügersvej 54, 6541 Bevtoft.

Ved generalforsamlingen i januar talte lokalhistorikeren H. P. Jensen, Agerskov. Vi optog

ham på bånd. Arkivet har måttet flytte fra det hus, vi havde fået anvist af kommunen, fordi det skulle bruges til andet formål. Vi fik så i stedet et lokale på Bevtoft skole med ret til en udstillingsvæg i biblioteket. Det betyder, at folk, der besøger biblioteket følger med i vores skiftende udstillinger. I november havde vi »åbent hus« en week-end, hvor en jævn strøm af interesserede mødte op.

Lokalhistorisk forening for Arrild og omegn

Formand: Tage Mosby Larsen, Arnumvej 63, Lindet skov, 6520 Tøftlund.

Rødning kommune

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand: Anna Roos, Låsleddvej 22, Brændstrup, 6510 Gram.

Arkivet på Brændstrup skole er åbent første mandag i hver måned kl. 15-17.

Foreningen har holdt afstemningsfest i forsamlingshuset. Generalforsamlingen i marts blev holdt på Stursbøl kro, hvor der blev fortalt om kroens historie. udflygten gik i år over Tørning mølle til Haderslev Museum, hvor Anker Thygesen fortalte om museets mange samlinger. Vi sluttede på Skamlingsbanken.

Arkivet har i år ikke fået ret mange indleveringer, men vi har fået taget de sidste billeder af gårde og huse, som i tidens løb er blevet ændret.

Hjerting sogns lokalhistoriske forening

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, Hjerting, 6630 Rødning.

I februar holdt vi et møde, som indledtes med at Peter Madsen og Hans K. Simonsen fra Hygum fortalte om, og viste ting og sager fra arkivet i deres sogn. Derefter blev der vist lysbilleder af alle huse og gårde i Hjerting. Vi fik også valgt et nyt udvalg til foreningen. Til slut kunne vi præsentere vores nye arkivrum, som vi er i gang med at møblere, og hvortil vi fik kontant hjælp fra Rødning Støtteforening.

Hygum Hjemstavnsforening

Formand: Søren Rasmussen, Hygumskovvej 16, 6630 Rødning, tlf. 74 84 53 39.

Foreningens arkiv:

Ribevej 42, Sdr. Hygum

Åbningstid: første tirsdag i hver måned kl. 15-17 eller efter aftale.

Første uge i januar begyndte det sædvanlige kursus i gotisk skrift, der strakte sig over ti uger. Der var 20 deltagere, hvoraf de fem var med for første gang.

I marts blev foreningens opfordring til at tømme kommodeskuffen efterkommet af ca. 40 deltagere, der fik deres sjældne sager analyseret og vurderet af et eksperthold fra Ribe.

Den 9. juni havde foreningen en aftentur til Sønderkov, hvor arkitekt Søndergaard viste rundt – der var godt 100 deltagere. Først i august var der en heldagstur til Gl. Estrup og Rosenholm.

I årets løb har arkivet fået fotokopier af folketællingslister fra 1800-tallet, ligesom det har modtaget en del billeder og andre arkivalier. Bestyrelsen har i flere tilfælde været behjælpelig, når slægtsforskere har søgt efter rødder i Hygum sogn.

Den 6. oktober 1988 døde uventet Hjemstavnsforeningens formand Aksel Fredslund. Han var blandt initiativtagerne til stiftelsen af Hygum Hjemstavnsforening og de sidste 15 år foreningens dynamiske formand. Det var også ham, der i 1977 tog initiativ til oprettelse af Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård, hvis formand han var indtil

1986. De to foreningers ve og vel var for ham en hjertesag. Vi vil bevare hans minde med taknemmelighed.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Søren Rasmussen, Hygumskovvej 16, 6630 Rødding.

Åbningstid: medio maj-sept. kl. 14-17 og efter aftale, medio sept.-medio maj lørdag og søndag kl. 14-17.

I perioden 1.januar - 10.oktober 1988 har museet haft besøg af 20 foreninger, 17 skoler og en hel del private. I alt har der i sæsonen været 1920 besøgende. I foråret 1988 kunne man, ud over at se samlingerne, også følge stråttækningen af gården, et arbejde styrelsen satte i gang for at få de rigtige rammer om museumsgården.

Den 17.maj afholdtes årsmøde i støttekredsen, der nu har over 700 medlemmer.

Der er i årets løb gjort et stort PR-arbejde; foldere og plakater er blevet sendt til turistbureauer, biblioteker og museer i Syd- og Sønderjylland, og til skolerne i amtet er der udsendt tryksagsmateriale for såvel ældre som yngre elever. Endvidere har der i perioden 28.juni - 14.august været vist særudstillingen »Billeder af sønderjysk landbrug 1788-1988« i forbindelse med stavnsbåndsjubilæet.

Museet har modtaget en stor del af karetmager J.Søebergs værksted, se nærmere under Skodborgs beretning.

Lokalhistorisk Forening for Jels sogn

Formand: Margit Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding.

Foreningens arkiv:

Jels skole, Krygersvej 2, Jels.

Åben efter aftale.

Til generalforsamlingen fortalte Hans Dixen, Århus, om Jens Dixen og Dixensminde. Vi har i årets løb arrangeret to udflugter. Den første til Tørning Mølle og den anden til Skærbæk Museum og Hjemstedgård. Endvidere har vi haft en aften, hvor vi så på uidentificerede billeder, det havde vi megen glæde af.

I 1988 kunne de sidste renoverede lokaler i arkivet på Jels skole tages i brug, så der nu kan skabes overblik over foreningens beholdninger.

Der er gennemgået ca. 1000 gamle billeder til billedarkivet, hertil kommer fotograferingen af samtlige ejendomme i sognet. Arkivalieregistreringen er påbegyndt. Endelig kan der nu bringes oversigt over samlingen, bl.a. træværktøj, mens den gamle samling af oldtidsredskaber må vente på reetablering.

Det er glædeligt, at der er så mange, der inddrages i foreningens aktiviteter.

Lintrup sogns lokalhistoriske udvalg

Formand: Povl Hinge, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Udvalget har i årets løb modtaget enkelte afleveringer, og adskillige forespørgsler er blevet besvaret.

Rødding lokalhistoriske Arkiv

Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 1288.

Leder: Niels H.Kragh Nielsen.

I perioden 15.oktober 1987 - 14.oktober 1988 har arkivet modtaget 33 afleveringer, heraf 20 rene billedafleveringer med i alt 355 billeder (heraf 196 pressefotos). Arkivet

har i det forløbne år modtaget seks kassettebånd fra fhv. frimenighedspræst Niels Gårdhus med optagelser af interviews og møder o. 1955-70.

Filmene »Rødding-filmen«, »Hatten af for Kongeåen«, »Rødding skole 1939-40«, »Rødding Andelsslagteri« og »Rødding Idrætsforening 1940 og 1958-59« har vi fået overspillet på videobånd, hvorved filmene er gjort mere tilgængelig for interesserede.

Med hensyn til SLA's foreningskampagne kan nævnes, at vi i samarbejde med de forskellige arkiver i kommunen har fået kendskab til over 500 foreninger, og vi håber i det kommende år at kunne finde flere oplysninger og mere materiale om disse.

Sideløbende med flere henvendelser om oplysninger, har vi været behjælpelig ved rettelse, ændringsforslag og renskrift af et stort manuskript, og vi har hjulpet lokalhistorisk forening i Jels med registrering af de mange fotografier optaget af fotograf Hesselberg.

Skodborg Hjemstavnsforening

Formand: Helga Hørlück, Kirkevej 5, Skodborg, 6600 Vejen.

Foreningens arkiv:

Skodborg Bibliotek, 6600 Skodborg.

Åbningstid: onsdag kl. 14-16 eller efter aftale.

Leder: Kristian Holmgaard, Mølletofte 16, Skodborg, 6600 Vejen, tlf. 74 84 84 85.

Sæsonen indledtes med foredrag af H. V. Gregersen, Haderslev, over emnet »Reformationen i Sønderjylland«. Derefter en tur til museet i Haderslev, hvor der var udstilling af fund fra Sønderjylland, udlånt fra Nationalmuseet. Efter nytår havde vi en aften med lokale kræfter, der fortalte om oplevelser fra sognet.

Traditionen tro holdt vi afstemningsfest den 10. februar sammen med Husmoderforeningen, med taler og sang. Bent Noack var aftenens taler.

Endvidere foredrag af museumsleder Stig Jensen, Ribe, om udgravningerne i Hvidding, og Svend Aage Knudsen, leder af Egns museet i Vejen, der fortalte om det gamle Skodborghus slot.

Som noget nyt arrangeredes tur til de danske årsmøder i Flensborg, som var en farverig folkefest med optog, taler og sang. En vellykket tur havde Hjemstavnsforeningen til det gamle Flensborg under ledelse af lektor ved Duborgskolen, H. G. Boysen.

Bladet »Hjemstavnen« er udkommet med ét nummer. Temaet var Skodborgskov gamle skole.

Arkivet har modtaget en del arkivalier i årets løb af forskellig art, såsom billeder, protokoller m.v. Der er foretaget kopiering af Frøs Herreds tingbøger 1742-1755. Hermed er arkivet i besiddelse af tingbøger 1692-1755. Kresten Hansen har udarbejdet register til tingbøgerne. Et stort og fortjenstfuldt arbejde er her gjort.

I samarbejde med Haderslev Museum har Hjemstavnsforeningen flyttet afdøde karetmager Jens Søebergs værksted med maskiner og redskaber til Hygum Hjemstavnsgård, hvor det midlertidigt er opstillet i lejede bygninger. Haderslev Museum overtog enkelte redskaber og arkivalier. Vi fik endvidere af arvingerne overladt en hel del værdifulde arkivalier såsom bøger, billeder, flag, regnskabsbøger m.v. til senere registrering.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Hans J. Matthesen, Skravevej 17, Københoved, 6600 Vejen.

Skrave Hjemstavnsforening har afholdt de sædvanlige møder hver mandag 16-18 på biblioteket, hvor vi har fået gennemgået de forskellige ting vedrørende arkivet.

Der har været adskillige besøg, ligesom der har været skriftlige henvendelser til arkivet. Vi havde i år særlig glæde af et besøg af en i Skrave født, nu i Sverige boende, som afleverede nogle af slægtens dagbøger og andet materiale.

I det forløbne år har vi haft nogle fælles arrangementer med Skodborg Hjemstavnsforening. Langetvedbogen sælges der stadig eksemplarer af.

Lokalhistorisk Forening for Øster Lindet sogn

Formand: Helge Holst, Kulsviervej 8, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 61 72.

Foreningens arkiv:

fælles med Skodborg Hjemstavnsforening, se ovenfor.

I 1988 har foreningen, der nu har 163 medlemmer, udsendt en husstandsomdelt folder »Glimt fra Øster Lindet Sogns historie«.

Foreningens udflugt gik i 1988 til gården »St. Grue« i Stenderup hvor ejeren, læge Poul Villadsen, viste os gården og fortalte om dens historie; der var godt 90 deltagere. Derefter besøgte vi stedet, hvor sognets fattighus lå indtil 1866, og ved det efterfølgende kaffebord fortalte foreningens formand om Øster Lindet fattigvæsens historie.

I 1988 har foreningen modtaget over 500 gamle billeder og mange gamle papirer. Vi har også modtaget en dagbog, som er blevet ført af en dansk soldat i krigen 1864.

Rødekro kommune

Lokalhistorisk forening for Rødekro kommune

Formand: Thomas Heisel, Horsbyggårdevej 1, 6230 Rødekro.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H.E.Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk.

Foreningens arkiv:

Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: tirsdag-fredag kl. 14-17.

Ledere: H.E.Sørensen og H.Hofmand Nielsen.

Der har været følgende arrangementer: i november foredrag om postforbindelsen mellem Rømø og fastlandet gennem tiderne, i januar vistes filmen »Kongen bød«, den 10. februar afholdtes afstemningsfest sammen med andre foreninger, festtaler var fhv. landsarkivar, dr.phil. Harald Jørgensen, i marts talte Jørgen Slettebo om ungdomstilen og billedtæpper fra Skærbæk Væveskole 1896-1907. I april afholdtes generalforsamling. Til foredragene har der været 25-50 tilhørere, til afstemningsfesten ca. 100.

Arkivet modtager stadig billeder og papirer som registreres løbende.

Skærbækegnens Museum

Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: tirsdag-fredag kl. 14-17.

Leder: H.E.Sørensen (se ovenfor).

Skærbækegnens Museum holdt åbent i perioden 21.maj til 30.oktober 1988, hvor i alt 2441 personer besøgte museet. I de første tre måneder af perioden vistes udstillingen »Dansk landbrug 1788-1888-1988« i anledning af 200-året for Stavnsbåndets ophævelse, derefter Bo Bojesens tegninger og i den sidste periode arbejder af tre lokale kunstnere: Finn Hjortskov Jensen (malerier), Johan Kristensen (keramik) og N.C. Tobiesen (skulpt-

tur). Museet har i årets løb modtaget mange gaver, som på forskellig vis har kunnet supplere udstillingerne, og som museet er meget taknemmelig for.

Sundeved kommune

Nybøl Hjemstavnsforening

Formand: Peter Petersen, Tørvemose 5, Stenderup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 48 74 82.

Foreningens arkiv:

Nybøl gamle skole, Nybøl.

Åbningstid: mandag fra kl. 19.30 og efter aftale.

Leder: Peter Petersen (se ovenfor).

Arkivet har i årets løb jævnligt modtaget arkivalier og især gamle billeder, således at vi i dag har en temmelig stor samling. Det er den, der især har de besøgendes interesse.

Lokalhistorisk Forening for Sottrup sogn

Formand: Jens Paulsen, Fuglsang 4, 6400 Sønderborg, tlf. 74 48 72 66.

Foreningens arkiv:

V.Sottrup gamle skole, Skolevej 21, V.Sottrup.

Åben efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Skolevej 13, V.Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 48 72 11.

Foreningen har 579 medlemmer og der er solgt 540 årsskrifter 1988, som udkom med 13 artikler på i alt 104 sider.

I forbindelse med generalforsamlingen viste Anne-Helene Michelsen, Aabenraa, lysbilde og fortalte om, hvordan bønder levede indendøre i gamle dage. I forbindelse hermed var der udstilling af gamle husholdningsredskaber. I maj var der udflugt til Blommeskobbel og Kettingskov på Als. Sammen med de to andre lokalhistoriske foreninger i kommunen afholdtes der i oktober foredrag med Anne Elisabeth Jensen fra Haderslev Museum, der fortalte om museets udgravninger i Sottrup sogn.

I arkivet er vi i gang med en omfattende registrering af samlingerne.

Historisk Forening for Ullerup

Formand: Knud Erik Sørensen, Rosenvej 1, Ullerup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 16 82.

Foreningens arkiv:

Bakkensbro 12, Ullerup, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: hveranden onsdag kl. 18.30-20 og efter aftale.

Leder: Ellen Margrethe Olsen, Bakkensbro 8, Ullerup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 11 22.

I arkivet er året gået med at registrere dele af den store mængde materiale, som tidligere er indleveret. I forbindelse med dette arbejde har vi fået hjælp og instruktion hos den lokalhistoriske konsulent. Der er udsigt til, at vi i 1989 vil nå frem til en foreløbig registrering af alt indleveret skriftligt materiale, mens det har længere udsigter med de mange billeder. Ligeledes indleveres der til stadighed materiale til arkivet, især på åbningsaftenerne, som i 1988 har været velbesøgte.

I foråret var bestyrelsens medlemmer rundt i sognet for at sælge medlemskort. Interessen var stor og dette gav os mod på at genoptage udsendelsen af Munin, hvoraf sidste nr. (13) udkom i 1983. Ved juletid forelå så Munin nr. 14 i et oplag på 400 eksemplarer, og salget forløber tilfredsstillende. En lokalavis, Sundeved-posten, har stillet spalteplass til rådighed for os, og der har i årets løb været bragt forskellige små artikler om bagerier, hjemmebagning osv.

Foreningen har i årets løb sammen med naboforeningerne deltaget i arbejdet med indsamling af materiale vedrørende Sundeve-dialekten.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jensen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, 6470 Sydals, tlf. 74 41 57 47.

Foreningens arkiv:

Nydamskolen, Skolevej 2, V.Sottrup.

Åben efter aftale.

Leder: P.H.Lund, Sdr. Landevej 73, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 61 95.

Årets største begivenhed var, at Hans kongelige Højhed, prins Joakim, har påtaget sig protektionen af selskabet.

Vi har fået anlagt en parkeringsplads ved Nydamhuset, som er istandsat udvendigt. Museumsinspektør P.Vang Petersens beretning om de tidligere undersøgelser i Årbøger for Nordisk Oldkyndighed og historie er fremstillet i særtryk og kan købes hos selskabet for 15 kr.

Vi har gennemført forsøg med flækning af egestammer for at studere datidens metoder. 125-årsdagen for fremdragelsen af fyrretræsbåden blev fejret i Nydam Mose, hvor museumsinspektør J.Slettebo agerede Frederik 7. på en meget livagtig måde. Der afsløres to markeringspæle, som viser, hvor egebåden kunne have ligget for 125 år siden. Vi har fået fremstillet en model af Nydam-båden, 1,6 meter lang.

Selskabet har fortsat god tilgang af dokumentationsmateriale i form af fotokopier, fotos og videokopier af gamle film m.v.

Sydals kommune

Lokalhistorisk forening for Kegnæs sogn

Formand: Hans Bertelsen, Østerbyvej 50, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 74 46 51 10.

Foreningens arkiv:

Kegnæs skole.

Åbningstid: første mandag i måneden kl. 18-20.

Leder: Hans Bertelsen (se ovenfor).

På generalforsamlingen holdt pastor Madsen foredrag om H.P.Hanssen. Efter kaffebordet var der lokalhistorisk quiz med to lokale hold. I juni havde vi egsvandring i »Skoven« med 85 deltagere og efterfølgende sammenkomst i forsamlingshuset, hvor der vises billeder fra egnen. Som i tidligere år er vi medindbyder med Kegnæs Ungdoms- og Idrætsforening og forsamlingshuset til tre kulturelle aftener i årets løb. Foreningen har i 1988 eksisteret i 10 år.

Lokalhistorisk Arkiv for Tandslet sogn

Formand: Sven Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 44 77 85.

I februar afholdt vi generalforsamling med efterfølgende foredrag af John Kronborg Christensen om Byggeskik på Als, ledsaget af lysbilleder fra restaureringen af Alsingergården i Svenstrup, hvortil der i maj blev arrangeret en tur. 60-70 deltog i begge arrangementer.

Efter besøg af den lokalhistoriske konsulent er vi kommet i gang med registreringen, og har foreløbig registreret 50 foreninger her fra sognet. Vi kan med tilfredshed konstatere, at flere og flere afleverer billeder og andre arkivalier.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 74 41 42 84.

Foreningens arkiv:

på Lysabild skole.

Åbningstid: første torsdag i hver måned kl. 18-20 og efter aftale.

Leder: Nic. Hansen, Mommarmvej 395, Mommarm, 6270 Sydals, tlf. 74 44 79 95.

På et sognemøde i januar fik vi en gennemgang af den igangværende restaurering af Vibæk-møllerne. I marts fejredes foreningens 10-års jubilæum med en fest med 200 deltagere. Foreningen har i jubilæumsåret 734 medlemmer. I anledning af 10-årsjubilæet og 200-året for stavnsbåndets ophævelse udgav foreningen den lille bog »Da kongen bød – Lysabild sogn 1788« med oplysninger om sognet for 200 år siden. Som tak for støtte til foreningen gav vi alle hjem i sognet et eksemplar af bogen. Foreningens årlige sognevandring gik til firmaet Perregård og Handelskostskolen i Mommarm.

Foreningens 2. bog »– men træet har dybe rødder« kan stadig fås, men er næsten udsolgt. Den sælges via kassereren Peter Jørgensen, Lillehave 31, Lysabild, tlf. 74 44 43 34.

Lokalhistorisk Forening for Hørup sogn

Formand: Chr. Wolf, Østerbakken 11, Høruphav, 6400 Sønderborg, tlf. 74 41 53 06.

Foreningens arkiv:

Hørup centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6400 Sønderborg.

Åben efter aftale.

Leder: Peter Hell, Havemose 4, Lambjerg, 6400 Sønderborg, tlf. 74 41 52 15.

Vi startede året med generalforsamling, hvor Hans Th. Tækker fortalte om Hørup sogn i ældre tid; den 7. juni havde vi en lærerig tur til Kobberrølle; byvandringen var i år henlagt til Hørup By, hvor der på Trompetergård var arrangeret en stor udstilling af gamle ting, som ejeren fortalte om, derfra gik turen til Præstegården, hvor pastor Hvalsøe fortalte, og efter kaffen viste Sønderborg kvadrillen folkedansen til tonerne af alsiske spillemænd. Den 17. oktober var der efterårsmøde med snedker Laurits Høj, Holm, som talte om »Gammelt Værktøj«, senere læste Gudrun Rasmussen, Høruphav, digte af Martin N. Hansen. Møderne har været meget godt besøgt.

Selve arkivet har nu virket i seks år. De første indsamlinger bestod af billeder, som vi nu har ca. 1200 af, foruden en stor samling skole- og konfirmandbilleder helt tilbage til ca. 1900. Af arkivalier har vi bl.a. flere beskrivelser af sognet og dets gårde, forskellige jordebøger, skoleprotokoller, papirer vedr. enkelte personer, bl.a. dagbøger, poesibøger og slægtstavler. Desuden findes der en del foreningsarkivalier.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Dybbøl, Ulkebøl, Sønderborg

Formand: Ester Fick, B.S. Ingemannsvej 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 68 84.

Foreningens arkiver:

Sønderborg/Dybbøl afdeling: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 74 43 27 10.

Åbningstid: mandag kl. 9-12, onsdag kl. 15-17.

Ulkebøl afdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: tirsdag kl. 10-12 og onsdag kl. 19.30-21.

1988 blev ikke som ventet et stille år. Efter at vi har fået velegnede lokaler, på Torvet 2 og Kirkegade 8, er afleveringslyst og besøgstal vokset til langt over 1000 på de to

arkiver. Dette er naturligvis blevet mødt med glæde, og alle har på bedste måde forsøgt at leve op til de mange besøg og forespørgsler.

Foreningen har 331 medlemmer, heraf er 24 frivillige medarbejdere på arkiverne i de seks ugentlige åbningstimer. Arkiverne stiller efterhånden meget store krav til bestyrelsen, og vi har derfor søgt hjælp og vejledning hos den lokalhistoriske konsulent, der har udarbejdet forslag til en struktur, hvor arkivet kan overgå til en selvejende institution med foreningen som støtteforening. Uden kommunal hjælp fremover går det dog ikke. Det er ikke muligt mere blot at skrue ned for aktiviteterne.

Vi udgiver et medlemsblad, Arkiv-Nyt, som er planlagt til at udkomme to gange om året, med meddelelser, program for foreningens vandringer og små fortællinger med »Nyt om arkivalier og andet«. Vores diassamling er vokset til 1800 stk., og den benyttes flittigt af områdets skoler og foreninger, med eller uden fortællere.

Selv om vi har indført en art brugerbetaling for de forskellige ydelser, arkivets medarbejdere udfører, kan dette ikke imødekomme de udgifter, der kræves for at sikre materialet fremover. Vi har mulighed for mikrofilming på begge arkiver, og regner med i fremtiden, når der kommer midler og arbejdskraft til det, at denne sikring kan foretages. Fast arbejdskraft og EDB-anlæg, er også med i vore fremtidsvisioner.

Foreningsarkivalierne er begyndt at komme ind. Og fotoafdelingen søger for, foruden at fremstille dias, at affotografere til samlingerne. Registreringsafdelingen har måttet oprette midlertidige registreringer, og tage de største sager først.

Tinglev kommune

Lokalhistorisk Forening for Tinglev kommune

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

Foreningen har tre arrangementer om året. Til generalforsamlingen i april havde vi besøg af fru Gerda Hagelsten, der fortalte livligt og engagerende om at være barn under 1. verdenskrig. Mødet, der blev holdt i Jyndeved forsamlingshus, var vel besøgt. I begyndelsen af august havde vi byvandring i Tønder under dr. S.Schoubyes kyndige ledelse.

Efterårsmødet fandt sted i Ravsted forsamlingsgård. Desværre havde vi ramt en dag, hvor der viste sig at være større møder i samtlige sogne, så fremmødet var meget beskedent. Deltagerne fik et interessant foredrag med lysbilleder ved den lokalhistoriske konsulent, Henrik Fangel, om emnet »Fra landsby til stationsby«. – Foreningen har nu 168 medlemmer.

Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune

Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74 76 21 41.

Åbningstid: tirsdag kl. 10-12 samt første lørdag i måneden fra okt. til april; eller efter aftale.

Leder: Ester Feddersen (se ovenfor).

En gennemgribende reorganisering af arkivet er nu tilendebragt. Alle arkivalier er nu i arkivæsker, der er mærket med arkivfondnummer og opstillet i nummerorden. Alle registerblade er ligeledes forsynet med arkivfondnummer. Samtidig har vi indhentet noget af det forsømte, der lå og ventede på registrering, samt stort set fulgt med i registrering af nye afleveringer. Vi er nu i gang med at revidere billedarkivet. Med hjælp fra den lokalhistoriske konsulent får vi på Institut for sønderjysk lokalhistorie kontaktkopier af vore negativer, så vi kan få styr på dem.

Af indgåede arkivalier kan nævnes tre foreningsarkiver. Desuden viste et stort gårdar-

kiv fra Eggebæk sig at indeholde papirer vedr. fire nu forsvundne foreninger. Et personarkiv indeholdt et godt materiale om Skak, Skytte- og Ringriderforening i Tinglev. En aflevering vedr. Rens efterskole er nu registreret, den indeholdt bl.a. 153 billeder. Jens L. Høgsgaards arkiv er afleveret og indeholder samtlige prædikener fra hans 19 år som sognepræst i Bjolderup. I samme aflevering var lærer Jacob Holdts efterladte papirer. Tilsammen indeholdt de to arkivfonds ca. 120 billeder vedr. »Bjolderup Sogns Historie«, kirkerestauration, præstegård m.m.

Der er nu ikke flere andelsmejerier i Tinglev kommune. Arkiverne fra de nedlagte andelselskaber er stort set indgået. Fra Bylderup Bov er det meget fyldigt, men der er også arkivalier fra Rebbøl, Broderup, Uge og Terkelsbøl. Bolderslev vil senere indgå.

Tønder kommune

Lokalhistorisk Forening for Tønder kommune

Formand: Thorbjørn Heick, Kirkepladsen 3, 6270 Tønder, tlf. 74 72 12 27.

En stor del af bestyrelsens arbejde har i det forløbne år været koncentreret omkring forhandlingerne med Tønder Kommune og Tønder Bibliotek, omkring en flytning af arkivet fra de nuværende trange rammer på Jomfrustien, til nyistandsatte adgangsvenlige lokaler på Tønder Bibliotek. Forhandlingerne er nu afsluttet og arkivet kan flytte til biblioteket omkring 1. august 1989. Forhandlingerne er tillige resulteret i at Tønder Kommune ugentlig har stillet seks bibliotekartimer til rådighed for arkivet – en ikke uvæsentlig hjælp til det daglige arbejde.

Med særlig glæde har vi i år på foreningens forlag – »Neffen« – kunnet præsentere to så væsentlige publikationer som bibliotekar Knud Madsens bibliografi »Seminarlærer Claus Eskildsen 1880-1947«, samt fhv. landsarkivar Peter Kr. Iversens bog »Vestslesvigs Tidende – Blade af et blads historie«, to meget fine bøger der også henvender sig til historisk interesserede uden for Tønder kommune.

I 1988 har foreningen afholdt følgende foredrag: »De tyske flygtninge i Danmark 1945-49« ved dr.phil. Henrik Havrehed, »Den sorte død« ved lektor Henrik Jensen, »Ritualer fra vugge til grav« ved museumsinspektør Inge Adriansen, samt en aften hvor foreningen og arkivets arbejdsgrupper, efter generalforsamlingen, fortalte om arbejdet i den lokalhistoriske arbejdsmark. Den årlige ekskursion gik i anledning af Christian IV året til Altona og Glückstadt med Ole Harck som turleder.

Lokalhistorisk Arkiv for Tønder kommune

Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26.

Åbningstid: lørdag kl. 10-12, tirsdag kl. 14-17, eller efter aftale.

Leder: Ingolf Haase, Slotsgade 28, 6270 Tønder, tlf. 74 73 85 69.

En stor del af arkivets arbejde har i det forgangne år været koncentreret om afslutningen af arkivets kopieringsprojekt, der omfatter alle kirkebøger fra Tønders naboopråde syd for grænsen – »Propstei Südtondern«. Kopieringsprojektet har omfattet mere end 100 kirkebøger fra i alt 31 sogne, eller sagt med andre ord mere end 40.000 kopier. Kopsamlingen omfatter nu alle kirkebøger i provstiet fra de tidligst bevarede til tiden omkring 1850-70. Det er nu arkivets håb, at vi ved henvendelser til de enkelte pastorater kan få alle sogne ført ajour til omkring år 1900. En oversigt over arkivets kopsamling af sydslesvigske kirkebogskopier kan fås ved henvendelse til arkivet.

Arkivets brugertal har i de sidste år lagt sig fast i et leje omkring 360 årlige henvendelser. I 1988 nåede vi op på 369 henvendelser mod 366 i 1987. Også tilvæksten af såvel arkivalier, billeder og bøger har i det forløbne år været tilfredsstillende, på trods af at

netop arkivets opsøgende arbejde har været tilsidesat på grund af kirkebogskopieringen og den almindelige travlhed på arkivet og i arbejdsgrupperne.

Foruden den altid støt arbejdende »båndgruppe«, har arbejdet i arbejdsgrupperne været koncentreret omkring kirkegårdsregistreringen og transskriptionsarbejdet i den »gotiske-gruppe«. Arbejdsgruppen vedr. kirkegårdsregistreringen (registrering af bevaringsværdige gravminder) har færdigregistreret de to ældste afsnit af Tønder Kirkegård, og dermed lagt den største mundfuld af arbejdet bag sig. Det er arkivet og foreningens håb, når den endelige registrering foreligger, at kunne publicere resultatet i form af et lille »værk« om Tønder Kirkegård.

Under Helene Moltkes ledelse har den »gotiske« arbejdsgruppe afsluttet sin hidtil største opgave – transskriberingen af den mere end 1500 foliesider store Acta Tunderensia, to kopibøger fra henholdsvis 1695 og 1731, indeholdende så godt som alle Tønder bys privilegier, skræer og lignende vigtige dokumenter vedrørende byens liv og administration.

Vojens kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Kurt Jespersen, Ternevej 2, 6500 6500 Vojens, tlf. 74 54 21 21.

Foreningens arkiv:

Herredsfoged Holms Hus, Tørning Mølle, Tørningvej 6, Hammelev, 6500 Vojens.

Åbningstid: tirsdag kl. 19.30-21.30 (lukket i skoleferier) eller efter aftale.

Leder: Elva Hansen, Runebakken 45, 6500 Vojens, tlf. 74 54 00 83.

Der arbejdes i det lokalhistoriske arkiv i Vojens. Fra venstre, arkivets leder, Elva Hansen, H. L. Hansen, Marianne Reinholdt og Laurids Lund, i færd med at sortere og registrere en aflevering. Fot. Lokalhistorisk forening for Vojens kommune.

Foreningen har haft følgende arrangementer i foråret: lysbilledforedrag om »Det gamle Vojens« af L.O.Schmidt, Vojens, i forbindelse med generalforsamlingen foredrag af Aage Gram om jdepotter, causeri af Aage Gram over emnet »Sagn og Latin«, i Jegerup i samarbejde med Jegerup Menighedsråd, båndoptagelser med Oluf Jørgensen, Vojens, der fortalte barndomserindringer fra Sommersted, på Sommersted plejehjem; i efteråret foredrag i Hammelev af Lizzie Knoop om smeden fra Errested, foredrag om Sønderjylland i oldtiden af Steen W.Andersen.

Vi har desuden deltaget i udarbejdelse af vandredstillingen om landbruget gennem 200 år, der blev vist på dyrskuet i Aabenraa i juni måned. På den årlige julemesse på Tørring Mølle deltog vi med en udstilling af billeder fra højmosen i Abkær, ligesom redskaber, der har været anvendt til tørvearbejde kunne ses.

Vi har for at sikre historisk materiale fået en aftale i stand med Sønderjysk Genbrugscenter om frasortering af historisk kildemateriale, ligesom der er indgået aftale med et par af byens ejendomsmæglere vedrørende fotos af huse, der er til salg. Endvidere er det aftalt med kommunens bygningsinspektør, at foreningen bliver orienteret om evt. tilladelser til nedrivning af gamle huse og bygninger.

1988 har været et travlt år for arkivet. Foreningens mange udadvendte aktiviteter har for alvor vist sig at være berettiget, for det er faktisk strømmet ind med historisk materiale til arkivet, så de 12 frivillige personer, der hver tirsdag aften mødes på arkivet for at registrere, har haft nok at se til. I alt 86 afleveringer er det blevet til, med et meget varieret indhold.

Vi har modtaget ca. 800 billeder af forskellig slags. Af arkivalier har vi bl.a. modtaget akter fra retssagen 1891 over gård- og møllejer Nis Peter Boysen, forretningspapirer fra et par købmænd m.m. Foreningskampagnen har også givet bonus, idet vi har modtaget mange protokoller, regnskaber, medlemslister, vedtægter osv.

Arkivets medarbejdere har i det forløbne år desuden produceret diverse udstillinger til foreningens arrangementer, og det er også lykkedes os både at skaffe midlerne og senere at indkøbe to brandsikre skabe, så vi også er i stand til at opbevare det store historiske materiale, som Vojens borgere betror os, på en betryggende måde.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 55 61 84.

Foreningens arkiv:

Jegerup skole, Bygaden, Jegerup, 6500 Vojens.

Åben efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80.

Foreningen er stiftet den 28.marts 1988. I løbet af det første år er indsamlet mange billeder, dokumenter og andet skriftligt materiale samt en del andre effekter.

Lokalhistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K.Svennesen, Vadstedvej 10, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 55 43 05.

Foreningens arkiv:

Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 55 46 07.

Åben efter aftale.

Leder: Ernst K.Svennesen (se ovenfor).

Foreningen har et godt samarbejde med andre i området, f.eks. bruges foreningens medlemmer i skolens udviklingsarbejde, der omhandler »erhverv før og nu«. Der samar-

bejdes endvidere med menighedsrådet omkring kirkens 800 års jubilæum. Vor fotograf har taget en del billeder fra luften og også mere jordnært, ligesom vi stadig modtager ældre fotografier. Vore udadvendte arrangementer har været godt besøgt med op til 80 deltagere ud af 120 medlemmer.

Aabenraa kommune

Aabenraa byhistoriske Forening

Formand: Tage Grodum, Slotsgade 30, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 79 16.

Ensted sogns lokalhistoriske Forening

Formand: Walborg Jessen, Søndermark 24, Røllum, 6200 Aabenraa, tlf. 76 66 35 21.

Foreningens arkiv:

Skolegade 1, Stubbæk, 6200 Aabenraa.

Leder: Walborg Jessen (se ovenfor).

Ved generalforsamlingen i marts viste Rosa Schmidt fra Rømø lysbilleder og fortalte om »Et landskab i naturens støbeske«. I juni var vi på en aftentur til Sandbjerg slot, og i juli til Årup og Røllum. En week-end i september var der åbent hus i arkivet. Foreningen har endvidere arbejdet med spørgsmålet om en fredning af Aarup kapeltomt, og taget initiativer i forbindelse hermed. Arkivet leverede billeder til dyrskueudstillingen.

Løjt lokalhistorisk Forening

Formand: Karl Lildholdt, Stenvej 10, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 51 47.

Foreningens fotoarkiv bestyres af Jørgen Lundby, Søndervang 21, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 74 66 73 76.

Foreningen har afholdt to foredragsaftener: Jens Bruun viste lysbilleder og fortalte om »pulpiturmalerierne i Løjt Kirke og deres sønderjyske slægtninge«, og Helle Denckert fortalte om »Sømandskoner«.

I december udkom foreningen årbog »Det gamle Løjt« nr. 11. Arbejdet med denne udgivelse har domineret foreningens virke gennem en årrække, men der er nu ved at ske en udvidelse af aktiviteterne, idet der er igangsat et »Video-båndoptager-fotoudvalg«, der har til opgave at optage »aktuelle, historiske begivenheder«, såvel som at fremstille film om historiske mindesmærker m.m., interviews af sognets gamle osv. Endvidere oprettes et »Bygningsbevaringsudvalg« som vil beskæftige sig med registrering, rådgivning og præmiering med det formål at udbygge forståelsen for god og rigtig bevaring af de gamle huse og gårde på Løjt Land.

Oversigt over årsskrifter og periodica

udgivet af lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver i Sønderjylland 1988/89.
Ved Ib Andersen.

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie.

Udgivet af Henning Haugaard.

Nr. 13. 1988. Indhold: Henning Haugaard: Huths »Nerballe-suite for klaver« fra 1921 – Den tyske privatskole i Terp 1918-74 – Da foredragsholderen tog fejl af forsamlingshuset og den tyske skole – Gravlund – Pedersens gård i Gravlund – Skøde på Gravlund 1477 – Lovhævd på Gravlund 1514 – Jordbogsuddrag 1535-1548 – Belæste sønner fra sognet 1561-1874 – Amtsrådsmedlemmer fra Bedsted sogn – Jul i den tyske skole 1927 – Rim om folk i Arndrup omkring 1900.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Henning Haugaard, Enevold Sørensenvej 9, 6000 Kolding.

Bov

Fra Bov Museum.

Udgivet af Historisk Forening for Visherred.

Årgang 11. 1988. Indhold: H.H.Bang: Foreningen – H.H.Bang: Mindeord. – Harald Duggen: Teglværker – teglgårde i Bov Kommune – Inger Jørgensen: En hest på pension – Peter Andresen: Gravstenen i haven – H.H.Bang: Talende sten – Peter Asmussen: Beretningen om Holbøl Sogn i 1860'erne – Vedtægter for foreningen – N.P.Johnsen: En epoke i Smedeby bys historie – Postforholdene i Bov 1920.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Thorvald Larsen, Østerløkke 13, 6330 Padborg. Tlf. 74 67 19 14.

Ensted

Aarsskrift 1987-88.

Udgivet af Ensted Sogns Lokalhistoriske Forening.

1987-88. Indhold: Hans Lorenzen: Ijer – Datum Taarup d. 26. September 1778 – Afskrift af et dokument fundet ved ombygning af den gamle skole i Stubbæk – E.M.I.Poulsen: Oplevelser i en sønderjydsk præstegård fra februar til oktober 1864 – Årsberetning 1987.

1988-89. Indhold: Jørgen Schmidt: Sdr. Hostrup bys udvikling gennem 70 år – E.M.I.Poulsen: Oplevelser i en sønderjydsk præstegård fra februar til oktober 1864 – Amtmand Jürgen – Årsberetning 1988.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Caroline Walborg Jessen, Sønmark 24, Røllum, 6200 Åbenrå. Tlf. 74 66 35 21.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn.

Udgivet af Historisk Forening for Felsted Sogn.

Nr. 6. 1988. Indhold: Peter Petersen: Dagbog tilhørende Jørgen Eskildsen – Peter Petersen: Tumbøl – bøndernes frihedsbrev – Urban Schrøder: Studenten fra Felsted – Hans Staugaard: I 1888 blev Tråsbøl og Felsted mejerier bygget – Svend A. Lauesgaard: Andelsbevægelsen og mejeribruget i 100 år – Ib Andersen: Asmus Jessens dagbogsoptegnelser – Ib Andersen: Tombøl – Tumbøl – Peter Petersen: Tumbøl bys krønike –

L.P.Jacobsen: Kongens karle – Peter Petersen: Stormflodskatastrofen 1872 – og mindstenen ved Felstedskov – Peter Petersen: En forpurret plan – Historisk Forening for Felsted Sogn 1987-88.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Åbenrå. Tlf. 74 68 51 19.

Gråsten

Historisk Forening for Graasten by og egn.

1988. Indhold: Hans Heinrich Jacobsen: Mit levnedsløb – Poul Andersen: Efterskrift til »En kunstner fra Kværns« – Tage Nielsen: Det lille Teater – Graasten – Alex Asmussen: Erindringer om mit levnedsløb – Elsebeth Thygesen Kristensen: Årets gang 1987 – Poul Andersen: Historisk Forening 1987.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Gråsten. Tlf. 74 65 82 44.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn.

Årsskrift nr. 7 – 1989. Indhold: Hans Th.Tækker: Livets store vingesus – Hans J.Christensen: Året der gik – Andreas Lindschau – Charlotte Lutterberg: Mit ophold i flygtningelejren Hørup Klint fra maj 1945 til april 1947 – Hans Th.Tækker: En væbner fra Tandsgård sad fast i Bjørnemosen efter en nat hos præstens datter i Hørup – Hans Th.Tækker: Herregårdsliv på Majbølgård 1926-27 – Hans Th.Tækker: Verdens korteste jernbane – Hans Th.Tækker: E' Ringstok – Hans Th.Tækker: En rakers liv – Hans Th.Tækker: Et kulturcentrum i sognet for 100 år siden – Kære Ungdomsven og Kammerat – P.Kaad: Hørup Sogns Sangforening – En Mjanddreng spillede første violin i »Berns« I Stockholm – Hans Th.Tækker: Det begyndte i Høruphav – Hans Th.Tækker: Flyttedag for 100 år siden – Hans Th.Tækker: Til knavgild o' »Bjørnmos« – Hans Th.Tækker: En skoleudflugt i 1913 – Hans Th.Tækker: Varsler og synsk kone – Peter Hell: Lidt oplysninger om vort arkiv.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Peter Hell, Havemose 2, Lamberg, 6400 Sønderborg. Tlf. 74 44 52 15.

Klipleve

Fra Klipleve Sogn.

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Klipleve Sogn.

1988. Indhold: Peter M.Petersen: Foreningen 1988 – J.K.Hansen: Et andet Klipleve Sogn – N.Møller Sørensen: Kirkeklokker i Klipleve – Jørgen Hansen: Faldne i 1.Verdenskrig fra Klipleve Sogn – J.K.Hansen: Kirkebygningen i Klipleve – Peter M.Petersen: Et himmelbrev – Jørgen Hansen: Sagen om navnet på vognen – For 50 år siden. Hejmdal 1938 – Peter M.Petersen, Johs. Weber, Børge Diemer: Bjerndrups udvikling i de sidste 150 år.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Peter M.Petersen, Vestervang 3, Klipleve, 6200 Åbenrå. Tlf. 74 68 76 88.

Lintrup

Lintrup – et gammelt sogn – et grænsesogn.

Udgivet af Lokalhistorisk udvalg.

Nr. 18. December 1988. Indhold: Samlestald – Mergelbanen – Udskiftningskort fra Dover – Æ Snekong – Et skolebillede fra Lintrup.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Povl Hinge, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup. Tlf. 74 85 53 18.

Løjt

Det gamle Løjt.

Udgivet af Løjt Sogns lokalhistoriske forening.

Nr. 11. 1988. Indhold: Niels Jørgen Jensen: Telefon i Løjt – Petrea Schmidt: Tante Jørgensen – Karl Lildholdt: Kaptajn Stabenows erindringer – Jes M.Holdt: Skoler og Skolemestre i Løjt sogn – Petrea Schmidt: Digt af Hans Mikkelsen – Sv. Aa. Faaborg: Restaurant og Hotel Loddenhøj – Asta Jepsen: Tyske tropper besøger Straagaard – Sophie Berg: Blomstersproget – Julius Berg: Skovbysmykket – Rolf Larsen: Guanofarten med Aabenraaskibe – Sv. Aa. Faaborg: Løjt Mølle – Det særegne bageri i Barsmark – Svend Hansen: Løjt folke- og realskole III, smult vande med forhindringer – Livets sejerskrans.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Mads Lildholdt, Barsøvej 89, Løjt Kirkeby, 6200 Åbenrå. Tlf. 74 66 73 83.

Rødding

Historisk årbog for Rødding kommune.

Udgivet af Rødding bibliotek.

1988. Indhold: Søren Mulvad: I Rødding på stavnsbåndets tid – Hans J.Dall: To barndoms minder fra Jels Overby – G.Hortmann: Et ideelt landsbysamfund – H.P.Hanssen: Om den tyske nybyggerforening i Rødding – N.H.Kragh-Nielsen: Billeder fra grænsen 1864-1920 – Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til N.H.Kragh-Nielsen, Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding. Tlf. 74 84 12 88.

Sottrup

Årsskrift for Sottrup Sogn.

Udgivet af lokalhistorisk Forening for Sottrup Sogn.

1988. Indhold: Bemærkninger til artiklen om orgelbygger Marcussen i sidste årsskrift 1987 – Jens Lampe: Ferdinand Ohrt fra Sandbjerg – Olav J. Bonefeld: Kongebesøget i Sandbjerg og Sottrup 1920 – Jørgen Paulsen: To hustavler i Sottrup Trær – Klara Sørensen: Gode og mindre gode minder – Carl Langholz: Grev Conrad Reventlow til Sandbjerg – Olav J.Bonefeld: En grænselandsfamilie – Elisabeth Kjølseth: Træk af Sottrup sogns præstehistorie 1526-1666. Præsteslægten Brun – Christen Jacobsen: Oplevelser og minder fra et langt liv – Troels Fink: Optantproblemet – O.J.Bonefeld: Optanterne i Sottrup sogn – Ingeborg Poulsen: Minne frå min barndom – Kirsten Dall: 1987 – året der gik.

Ullerup

Munin.

Nr. 14. 1988. Indhold: Oversættelse af originaldokument angående udskiftningen i Ullerup by – Et fæstebrev fra Avnbøl datteret 2.april 1764 – N.P.Thuesen: Oprettelsen af Husflidsskolen i Ullerup sogn – Angående mindepladen på Eckersberghus i Blans

over maleren C.W.Eckersberg – Lith – klokken – Jørgen A.Jensen: Erindringer – Sidste angående mindesmærket over faldne og begravede soldater på Ullerup kirkegård.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Knud Erik Sørensen, Rosenvej 1, Ullerup, 6400 Sønderborg. Tlf. 74 46 16 82.

Varnæs

Varnæs Birk.

Udgivet af Varnæs Birks Borgerforening.

Nr. 14. 1989. Indhold: Ib Andersen: Den røde hane galer – Marie Steg Kasina: Forord til Christian Jepsen Stegs erindringer – Christian Jepsen Steg: Tids, og Livs-Betragtninger – L.H.Hansen: Med »æ Kleinbahn« gennem Varnæs kirkesogn – Hans C.A.Lyck: Fra våbenstilstand til afstemning – Hejmdal 1916-17 – Peter Petersen: Tirsdag den 1.april 1628 – Svend Agertoft: Varnæs Birks Borgerforening 1987-88 – En sang fra Varnæs Andelsmejeris 70 års jubilæumsdag.

Skriftet kan erhverves ved henvendelse til Arne Videbæk, Lærkevej 1, Varnæs, 6200 Åbenrå. Tlf. 74 68 05 72.

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland for kalenderåret 1988

UDGIFTER

Årbøger

Trykning	155.868,50	
Udbringning	30.935,73	
Honorarer	24.464,60	211.268,83

Sdj. Månedsskrift

Trykning	161.416,25	
Lydbånd	11.448,52	
Forsendelse	26.583,62	
Honorarer	12.547,40	
Kontorhold	30.000,00	
Andet	14.144,31	256.140,10

Skrifter

Udgivelser	286.405,79	
Honorarer	35.291,80	321.697,59

Porto . . . . .

40.149,43

Markedsføring

Brochurer	14.886,21	
Hvervekamp	1.814,20	16.700,41

Medlemsaktivitet

Egnsvandring	17.687,14	
Foredrag	3.900,00	
Slægtshist.kursus	7.661,40	
Årsmøde	3.106,48	
Amtskredse	9.841,00	42.196,02

Sekretariat

Lønninger	90.844,14	
Kontorudgift	14.438,90	
Telefon	2.885,24	
Lønservice	704,51	
Foreningsserv.	8.003,59	
Forsikring	1.074,60	
Gebyr	1,61	
Andel i varme	15.159,23	
Tekstbeh.anlæg	1.805,00	
Fotokopiering	10.531,14	
Arbejdsgiverb.	1.893,00	147.340,96

Styrelse

Møder	7.158,65	
Repræsentat.	670,95	
Kont.SLF	6.175,00	
Gaver & Tilsk.	1.277,00	
Kørsel	2.599,60	
Vederlag	4.000,00	21.881,20

Diverse

Udgifter	7.009,46	
Renter	146,43	7.155,89
Balance		<u>1.064.530,43</u>

INDTÆGTER		
Medlemskontingent		184.714,37
<i>Sdj. Månedsskrift</i>		
Abonnement	155.379,51	
Tilskud	77.500,00	
Lydbånd	11.803,25	
Annoncer	15.983,62	
Ældre månedsskrifter	7.029,48	267.695,86
<i>Skrifter</i>		
Salg af skrifter	174.636,64	
Tilskud	65.500,00	240.136,64
<i>Porto</i>		
		12.221,62
<i>Medlemsaktivitet</i>		
Egnsvandring	23.250,00	
Slægtshist.kursus	10.975,00	34.225,00
<i>Sekretariat</i>		
Tilskud fra Amtsk.	75.000,00	
Tipsmidler	11.000,00	86.000,00
<i>Diverse</i>		
Forskelligt	1.609,64	
Renter	38.163,94	
Fotogebyr	523,76	40.297,34
I alt indtægter		865.290,73
Årets underskud		199.239,60
Balance		<u>1.064.530,43</u>

Status for Historisk Samfund for Sønderjylland pr. 31.12.1988

AKTIVER	
Beholdning i Pengeinst.	272.104,34
Girobeholdning	593,47
Kontantbeholdning	1.043,54
Debitorer	16.117,60
Momstilgodehavende	62.583,78
Tipsmidlertilgodehavende	11.000,00
Balance	<u>363.442,73</u>
PASSIVER	
Saldo pr. 1.1.1988	522.682,33
- årets underskud	199.239,60
+ forudbetaling til skrift	40.000,00
Beholdning pr. 31.12.1988	<u>363.442,73</u>
Der fordeles således:	
Egnsvandring	13.000,00
Biografier	30.000,00
Årbogsregister	150.000,00
Andre udgivelser	100.000,00
At overføre til 1989	70.442,73
Balance	<u>363.442,73</u>

Aabenraa, den 25.2.1989

Rasmus H. Callesen, kass.

Ovenstående regnskab har vi, som foreningens valgte revisorer, gennemgået og fundet i orden. Bilagene er ved stikprøve kontrolleret, og beholdningerne er afstemt efter pengeinstitutternes kontoudskrifter og saldomeddelelser.

Revisionen gør dog opmærksom på, at der ikke foreligger skriftlig tilsagn eller bevilling vedr. de anførte tipsmidlertilgodehavende.

Aabenraa, den 22.marts 1989

Svend Lyck   Sven Andresen

Tillæg til medlemsfortegnelsen

Efterfølgende supplement til den i årene 1955 til 1988 offentliggjorte medlemsfortegnelse for Historisk Samfund for Sønderjylland medtager som i de foregående år i afgangslisten kun de afdøde medlemmer, hvis død er kommet til vort kendskab, medens tilgangslisten omfatter alle de nye medlemmer i alfabetisk rækkefølge, tilmeldt i tiden 1.januar - 31.december 1988. Pr. 31.december 1988 udgjorde medlemstallet 2863, der fordelte sig på Sønderjylland og det øvrige land samt udlandet som følger:

Aabenraa	725
Haderslev	567
Sønderborg	308
Tønder	354
Sydslesvig	158
Øvrige land	731
Udland	20

Døde i 1988

R.P.Sørensen, Varde
 Gerda Johnsen, Haderslev
 Hans Jacobsen, Bredebro
 Georg Nørregaard, København
 Aage Muurholm, Christiansfeld
 Johs. Lomholt-Thomsen, København
 Arnold Willfert, Flensborg
 Else Pindstrup Sørensen, Aabenraa
 Theodor Peters, Kruså
 A. Mortensen, Gram
 Tove Schultz, Sønderborg
 Karen Hvidfeld, Gentofte
 Bothilde Clausen, Felsted
 O.Aastrup Ludvigsen, Brabrand
 Poul Skadhauge, København

Nye Medlemmer 1988

Almqvist & Wiksel, Sverige
 Bent Holm Andersen, Sønderborg
 Andreas Andresen, Tofthund
 Solvej Bartelsen, Brøndby Strand
 Jørgen Bech, Esbjerg
 Hans Becker, Aabenraa
 Lis Bertelsen, Padborg
 Søren Bertelsen, Kastrup
 Niels Block, Rødding
 H.C. Bock, Aabenraa
 Niels Bracke, Kiel
 Torben Brandt, Rødding
 Anders Bundgård, Højer
 Arnold Busck, København
 Jette Carlsen, Tranbjerg
 Erich Ceumern-Lindenstjerne, København

Asmus Christensen, Haderslev
 Kaj Christensen, Tinglev
 Kjeld Christensen, Charlottenlund
 Jørgen Christiansen, Aabenraa
 Erik Clausen, Aabenraa
 Elsemarie Dam-Jensen, Løgumkloster
 Inger Danielsen, Rødekro
 Fiona M. Dow, København
 Mette Eriksen, Aabenraa
 Petra Erichsen, Flensborg
 G. F. Faber, Haderslev
 Gunnar Fink, Aabenraa
 Marie Finne, Aabenraa
 Carl Fischer, Aabenraa
 Chr.J.Fischerleine, Nordborg
 Aage Fogh, Sønderborg
 Elly Fuglsang, Haderslev
 Knud Gether, Sønderborg
 Susanne Gram, Tranbjerg J
 Arne G. Hansen, Ribe
 Ernst Frederik Hansen, Lyngby
 Hanne Kjer Hansen, Gråsten
 Per Højer Hansen, Aarhus C
 Inga Hammer, Løgumkloster
 Asta Hedegaard, Skanderup
 T.Herskind, Haderslev
 Albrecht von Hessberg, Flensborg
 Bernhardt Hessellund, Esbjerg
 Olav Bo Hessellund, Bolderslev
 Carl Hilger, Kolding
 Karsten Himmelstrup, Aabenraa
 Niels J.Hørlyck, Årslev
 Peter Iversen, Tønder
 Eva Hundebøl Jensen, Nr. Nebel
 Gunhild & Jens Carl Jensen, Brønshøj
 Hans Buur Jensen, Haderslev
 Inger Lis Jensen, Kokkedal
 Ole Flensborg Jensen, Aabenraa
 Steen Jensen, Ølstykke
 Hans Jepsen, Løgumkloster
 Niels K.Jessen, Tønder
 Torben Johansen, Tønder
 Poul Emil Juvre, Varde

Lilliane Højgaard Jørgensen, Kbh. SV
 Mary Windfeldt Kaiser, Søborg
 Jørgen Kjer, Bylderup Bov
 Henry Kjærboell, Sønderborg
 Karl Chr. Koch, Hyllinge
 Jette Korthisen, Aabenraa
 Jørgen Kryger, Tønder
 Arne Langkilde, Aabenraa
 Frederik Hans Lassen, Aabenraa
 Gunnar Lausten, Aabenraa
 Hans E. Lautrup, Graasten
 Nis Light, Haderslev
 Mads Lildholdt, Aabenraa
 Andreas Loff, Aabenraa
 Niels Peter Lyck, Sydals
 Ernst Løkke, Tønder
 Henrik H. Madsen, Gråsten
 Ebba Michelsen, Haderslev
 Marie og Holger Mikkelsen, Tøflund
 Tove og Halldor Mitchel, Aabenraa
 Birgitte Mouritsen, Vojens
 Paul la Cour Møller, Graasten
 Eling Mors Nielsen, Højer
 Mogens Nielsen, Gråsten
 Ester Nørrelykke, Middelfart
 Lisbeth Nygaard, Aabenraa
 Kim Paulsen, Viby
 Ellen Busk Petersen, Bov
 Hans Jørgen Petersen, Aabenraa
 Jens Holten Pedersen, Aabenraa
 Jørgen Anton Pedersen, Aabenraa
 Kern Haurum Pedersen, Graasten
 Knud J. Pedersen, Skærbæk
 Mila Petersen, Aabenraa
 Ole Pedersen, Sønderborg
 Palle Pedersen, Fredensborg
 Steen Petersen, Aabenraa
 Hans H. Posselt, Tønder

Jørgen Poulsen, Hundested
 Carl S. Rasmussen, Vojens
 Kirsten Ravn, Gram
 Jørgen Rollmann, Otterup, Fyn
 Jane Rosenkjær, Lyngby
 Paul Røge, Branderup
 Deborah Schmidt, Aabenraa
 Hanni Schmidt, Løgumkloster
 Uffe Schlichtkrull, Skodsborg
 Johan Selmer, Haderslev
 Ellen Skafsgaard, Gram
 Gertrud Schmidt, Aabenraa
 Børge Overvad Steffensen, Løgumkloster
 Ortrud Steppat, Slesvig
 Jan Sønnichsen, Tønder
 Else Sønniksen, Tønder
 Marie Sønniksen, Tønder
 Erik Sørensen, Aabenraa
 Jens Dixen Sørensen, Tønder
 Kaj Sørensen, Aabenraa
 Kirsten Rafn Sørensen, Vestbjerg
 Søren Sørensen, Århus N
 Bengt Lautrup Terp, Aabenraa
 Claus Thomsen, Aabenraa
 Herdis Thomsen, Herning
 Otto Thorsen, Fredericia
 Karen Thygesen, Aabenraa
 Anton Toft, Haderslev
 Sv. Aa. Toft, Kruså
 Kirsten Trebein, Højer
 P.C. Tulinius, Højer
 Malis og Per Uhrenholt, Padborg
 Vojens Bibliotek, Vojens
 Preben Wolf, Humlebæk
 Hanne Worme, Broager
 Lorens Wree, Tønder
 Otto B. Wroblewski, København K

Forfatterliste

- Inge Adriansen, museumspædagog, lic. phil., Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg
- Dorrit Andersen, landsarkivar, cand. mag., Landsarkivet for Fyn, Jernbanegade 36, 5000 Odense C.
- Ib Andersen, overlærer, Lindealle 7, Varnæs, 6200 Aabenraa
- Poul Andersen, fhv. filialdirektør, Munkemølle, 6300 Gråsten
- Steen Wulff Andersen, museumsinspektør, mag. art., Haderslev Museum, Dalgade 7, 6100 Haderslev
- Henrik Becker-Christensen, lektor, mag. art., Institut for Grænseregionsforskning, Persillegade 6, 6200 Aabenraa
- Steen Ove Christensen, cand. phil., Classensgade 52, 2100 København Ø.
- Jørgen Elklit, universitetslektor, dr. scient. pol., Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.
- Poul Enemark, universitetslektor, dr. phil., Historisk Institut, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.
- Henrik Fangel, lektor, lokalhistorisk konsulent, cand. mag., Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa
- Knud Fanø, fhv. rektor, cand. mag., Gertruden Str. 1, D 2390 Flensborg (Postboks 147, 6340 Kruså)
- Troels Fink, professor, dr. phil., Vægterpladsen 1, 6200 Aabenraa
- H.V.Gregersen, fhv. studielektor, dr. phil., Dr. Alexandrinesvej 2, 6100 Haderslev
- Tage Grodum, embedslæge, Slotsgade 30, 6200 Aabenraa
- Hans Munk Hansen, professor, arkitekt M.A.A., Toldbodgade 71, 1253 København K.
- Hans Schultz Hansen, arkivar, mag. art., Landsarkivet i Aabenraa, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa
- Ole Harck, Dr. phil., Institut f. Ur-u. Frühgeschichte, Olshausenstr. 40, D 2300 Kiel 1
- Lars N.Henningsen, arkivar, dr. phil., Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks, 6340 Kruså
- Peter Kr.Iversen, fhv. landsarkivar, cand. mag., Dimen 2, 6200 Aabenraa
- Hans Chr.Johansen, professor, dr. oecon., Historisk Institut, Odense Universitet, 5230 Odense M.
- Anders Ture Lindstrøm, redaktør, cand. mag., Danmarks Radio, H.P.Hanssens Gade 11, 6200 Aabenraa
- Bjørn Poulsen, seniorstipendiat, dr. phil., Toosbüystr. 33, D 2390 Flensborg

Carsten Porskrog Rasmussen, forskningsmedarbejder, cand. phil., Institut for Grænseregionsforskning, Persillegade 6, 6200 Aabenraa

Christian Skov, adjunkt, cand. mag., Duborg Skolen, D 2390 Flensborg

Jørgen Slettebo, museumsinspektør, cand. mag., Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg

Niels T. Sterum, mag. art., Kløvervej 10, Assentoft, 8900 Randers

Bjørn Svensson, redaktør, cand. polit., H.P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev

Ole Tonsgaard, universitetslektor, cand. scient. pol., Institut for Statskundskab, Aarhus Universitet, 8000 Århus C.

Hans H. Worsøe, landsarkivar, cand. mag., Landsarkivet i Aabenraa, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa

Skrifter udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland

1. Erik Christensen: *Fra min virksomhed i Tønder*. Udsolgt.
2. P. J. Refshauge: *Bonden, der blev Landråd*. Udsolgt.
3. *Tønder gennem Tiderne*. Under redaktion af M. Mackeprang. Udsolgt.
4. M. H. Nielsen: *Fra slesvigsk Fattigvæsens Fortid*. Udsolgt.
5. Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: *Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie*. Udsolgt.
6. *Navneregister til H. P. Hanssens Værker*. Udg. af Johan Hvidtfeldt. Gratis.
7. *Aktstykker vedrørende Kreditanstalt Vogelgesangs Tilblivelse*. Udsolgt.
8. Peter Kr. Iversen: *Vejledning for sønderjyske Lokalhistorikere*. Udsolgt.
9. Johan Hvidtfeldt: *Slægtshistoriske studier i Sønderjylland*, 2. udg. revideret og udvidet af Hans Worsøe. Udsolgt.
10. *Nordslesvigs åndelige Genforening med Danmark*. Red. af Claus Eskildsen, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen. Udsolgt.
11. Olav Christensen: *Bibliografi over sønderjysk slægtstavlelitteratur*, 2. udg. m. tillæg. Manuskripter vedrørende sønderjysk personalhistorie i Landsarkivet, Åbenrå, ved Peter Kr. Iversen. Udsolgt.
12. *Nordslesvig efter Genforeningen*. 7 radioforedrag. Udsolgt.
13. Thorvald Petersen: *Fra Als til Tønder*. Udsolgt.
14. N. Black Hansen: *Åbenrå annaler, 1524, 1584–1694*. Udsolgt.
15. Peter Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog*. Udsolgt.
16. A. Svensson: *Redaktør J. Jessen, Flensborg Avis*. I uds., II kr. 20,00, III kr. 20,00.
17. H. V. Gregersen: *Niels Heldvad. En biografi*. Udsolgt.
18. Erland Møller og Johan Hvidtfeldt: *Kaptajn Hans Bruhns erindringer*. Udsolgt.
19. Asger Nyholm: *Nationale og religiøse brydninger i Tønder på sprogeskripterens tid*. Kr. 30,00.
20. Knud Kretzschmer: *Den sønderjyske Fond*. Kr. 20,00.
21. H. V. Gregersen: *Gotiske skriftprøver fra sønderjyske arkivalier*. Udsolgt.
22. Aage Bonde og Johan Hvidtfeldt: *Borgmestre, rådmænd, byfogeder og byskrivere i Flensborg 1550–1848*. Udsolgt.
23. G. Japsen: *Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850*. Kr. 50,00.
24. Sigurd Schoubye: *Guldsmedehåndværket i Tønder og på Tønder-egnen 1550–1900*. Udsolgt.
25. *Åbenrå bys historie*. Under redaktion af Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen: I–III. Udsolgt.

26. Harald Jørgensen: *To ungdomsvener: H. P. Hanssen. H. V. Clausen.* Kr. 30,00.
27. H. Hejselbjerg Paulsen: *Sønderjydske Psalmesang 1717–1740.* Udsolgt.
28. H. V. Gregersen: *Den lüneburgske saltoktroi.* Kr. 35,00.
29. Johan Hvidtfeldt: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten 1795–1805.* Udsolgt.
30. *Tønder Seminarie-stat 1788–1963.* Udarb. af Jens Lampe under medvirken af Asger Nyholm og Erik Larsen. Udsolgt.
31. Peder H. Schmidt: *Hverdag og fest. Vestslesvigske minder.* Udsolgt.
32. *Jacob Fabricius d. Yngres optegnelser.* Udgivet af A. Andersen. Udsolgt.
33. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i København.* Kr. 35,00.
34. *Johannes Oldendorphs selvbiografi.* Udgivet ved A. Andersen. Kr. 20,00.
35. L. S. Ravn: *Danskuddannede folkeskolelærere i Nordslesvig under preussisk styre.* Kr. 20,00.
36. M. Favrholt: *Haderslev Latinskoles historie 1567–1967.* Udsolgt.
37. Jens Engberg: *Det slesvigske spørgsmål 1850–1853.* Udsolgt.
38. Mourits Mørk Hansen: *Livs-erindringer.* Udgivet ved H. V. Gregersen. Kr. 30,00.
39. Peter Kier: *Min rejse gennem jordelivet.* Udgivet ved Jens Holdt og Hans Hejselbjerg Paulsen. Udsolgt.
40. G. Japsen: *Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814.* Udsolgt.
41. G. Japsen: *De nordslesvigske sparekassers historie.* Kr. 36,00.
42. H. V. Gregersen: *Laurids Skaus brevveksling med politiske venner i Sønderjylland.* Kr. 60,00.
43. Harald Jørgensen: *Genforeningens statspolitiske baggrund.* Kr. 36,00.
44. *Sønderjyske Historikere efter 1864.* Under redaktion af Johan Hvidtfeldt, Peter Kr. Iversen og Dorrit Andersen. Kr. 25,00.
45. Aksel Lassen: *Valg mellem tysk og dansk.* Kr. 80,00.
46. Anders Pontoppidan Thyssen: *Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850.* Kr. 65,00.
47. Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841.* Kr. 45,00.
48. Holger Hjeldholdt: *A. Regenburg, 1815–1895. En dansk embedsmand.* Kr. 50,00.
49. Aage Rasch: *Ejderkanalen.* Kr. 35,00.
50. Thade Petersen: *Rømø. Et bidrag til øens historie og beskrivelse.* Udsolgt.
51. Asger Nyholm: *Slesvigske gejstlige og slesvig-holstenismen indtil 1850.* Kr. 90,00.

52. G. Japsen: *Pastor Jacobsen fra Skærbæk og hans foretagender*. Kr. 60,00.
53. Børge L. Barløse: *Lærerstanden i Sydslesvig fra reformationen til 1864*. Kr. 120,00.
54. Peter Anholm: *Sømandsliv og guldfeber. Erindringer fra verdenshavene, Australien og New Zealand 1854-1864*. Kr. 60,00.
55. Jens M. Holdt: *Gårde og Slægter i Løjt sogn*. Kr. 75,00.
56. Sigurd Schoubye: *Sønderjysk Sølv*. Kr. 160,00.
57. G. Japsen: *Den fejlslagne germanisering*. Kr. 60,00.
58. Hans H. Worsøe: *Slægtshistorie i Sønderjylland*. kr. 60,00. Teksthæfte hertil. Kr. 15,00.
59. *Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld*. Kr. 260,00.
60. Hans Schultz Hansen: *Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914*. Udsolgt.
61. Henrik Becker-Christensen og Jørgen Witte: *Fra købstad til storkommune. Aabenraa bys historie, bind 4, 1945-1970*. Kr. 110,00.
62. Otto Norn: *To grænseslotte. Frederik I's Gottorp og Christian IV's Koldinghus*. Kr. 70,00.
63. H. V. Gregersen: *Reformationen i Sønderjylland*. Kr. 98,00.
64. Lars N. Henningsen (red.): *Ensted sogns historie*. Kr. 110,00.
65. Tage Morsing: *Peter Kiers Atlas over Øster Løgum sogn*. Kr. 290,00.
66. Hans H. Worsøe, Steen W. Andersen, H. V. Gregersen, Carsten Porskrog Rasmussen, Hans Schultz Hansen: *Løjt sogns historie*. Kr. 140,00.
67. P. Kr. Iversen: *Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog 1831-36*. Kr. 75,00.
68. Svend Falkner Sørensen: *Faneflugt?* Kr. 80,00.
69. Troels Fink: *Landsbyfællesskabet i Rinkenæs 1550-1769*. Kr. 75,00.

De anførte priser er medlemspriser. I boghandelen koster bøgerne 50% mere. Medlemmer kan bestille bøgerne ved henvendelse til Historisk Samfunds ekspedition, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, telefon 74 62 46 83.

